

50007

1-2. sz.
50007

1967 AUG 1 G

419

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

XP 2548

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000723106

VOL. 94.

1967. I. SZÁM

94. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

93. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest, VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum). Távb.: 130–678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Távb.: 111–010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kalicz Nándor</i> : A korabronzkori nyírségi csoport telepe Nyírpazony határában	3
<i>Parádi Nándor</i> : A Hács-Bédekepusztai Árpád-kori edényégető kemence	20
<i>Zolnay László</i> : Ásatások a budai I., Táncsics utca 9. területén	39

KÖZLEMÉNYEK

<i>Schreiber Rózsa</i> : A rákospalotai edénylelet	48
<i>Patay Pál</i> : Egy miniatűr bronz diadém	53
<i>Scheiber Sándor</i> : A Pannoniából indult Lucius Valerius Valerianus „cursus honorum”-a Caesareából	59
<i>Nagy Tibor</i> : Anecdota Aquincensia	62
<i>Szilágyi János</i> : Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből. II.	70
<i>H. Gyürky Katalin</i> : Középkori építőáldozat Buda egykori külvárosában	80
<i>Pohl Artur</i> : Offenbánya középkori pénzverdéje	84
<i>Mészáros Gyula</i> : Árpád-kori és késő-középkori telep-maradványok Szekszárdon	87

SZEMLE

<i>Korek József</i> : Bartucz Lajos	95
<i>Oroszlán Zoltán</i> : Száz éve jelent meg a „Műrégészeti Kalauz”	96
<i>U. Ványk Márta—Erdélyi István</i> : Színképelemzési vizsgálatok és azok értékelése a Pilismarót-basaharci avarkori temető bronztárgyain	97
<i>Horváth Tibor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1965. évi működéséről....	100
<i>Soproni Sándor</i> : A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1965. évben	101

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

94. kötet 1967.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kalicz Nándor</i> : A korabronzkori nyírségi csoport telepe Nyírpazony határában	3
<i>Harmatta János</i> : Kereskedelmi útvonalak a Kárpát-medence, Észak-Itália és Görögország között a korai vaskorban	133
<i>Sz. Póczy Klára</i> : Scarbantia városfalának korhatározása	137
<i>Holl Imre</i> : Sopron középkori városfalai	155
<i>Parádi Nándor</i> : A Hács-Béndekpusztai Árpád-kori edénygyető kemence	20
<i>Zolnay László</i> : Ásatások a budai I. Tánács Mihály utca 9. területén	39

KÖZLEMÉNYEK

<i>T. Dobosi Viola</i> : Új felsőpaleolit telep az Alföldön. — <i>Stieber József</i> : A madarasi löszprofil faszenecinek vizsgálata	184
<i>Schreiber Rózsa</i> : A rákospalotai edénylelet	48
<i>Patay Pál</i> : Egy miniatűr bronz diadéma	53
<i>Schreiber Sándor</i> : A Pannoniából indult Lucius Valerius Valerianus „cursus honorum”-a Caesareából	59
<i>Nagy Tibor</i> : Anecdota Aquincensia	62
<i>Szilágyi János</i> : Köfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből II.	70
<i>Gabler Dénes</i> : Újabb feliratos kömlék az ácsi táborból	194
<i>Csallány Dezső</i> : Székely-magyar rovásjelek Bonyhárról	198
<i>H. Gyürky Katalin</i> : Középkori építőáldozat Buda egykori külvárosában	80
<i>Lócsy Erzsébet</i> : Alhévíz és Békásmegyer középkori templomai	200
<i>Pohl Artur</i> : Offenbánya középkori pénzverdéje	84
<i>Mészáros Gyula</i> : Árpád-kori és későközépkori telep-maradványok Szekszárdon	87

SZEMLE

<i>Kerek József</i> : Bartucz Lajos	95
<i>Dienes István</i> : F. Vattai Erzsébet	214
<i>Oroszlán Zoltán</i> : Száz éve jelent meg a „Műrégészeti Kalauz”	96
<i>Harmatta János</i> : Régészet, nyelvtudomány és őstörténet	215
<i>Szimonyi Dezső</i> : Hozzászólás László Gyula a Szláv Szemináriumon elhangzott előadásához	216
<i>U. Vanyek Márta</i> — <i>Erdélyi István</i> : Színképelemzési vizsgálatok és azok értékelése a Pilismarót-basaharci avarkori temető bronztárgyain	97
<i>Horváth Tibor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1965. évi működéséről	100
<i>Soproni Sándor</i> : A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1965. évben	101
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1966</i>	217

IRODALOM

<i>Szilágyi János</i> : Acta Archaeologica ASH. XVII. kötet	102
<i>Szilágyi János</i> : Acta Archaeologica ASH. XVIII. kötet	239
<i>Harmatta János</i> : Vértés L., Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon	240
<i>Cs. Sós Ágnes</i> : Fettich N., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc	104
<i>Trogmayer Ottó</i> : Orosháza története	107
<i>Bóna István</i> : Alt-Thüringen VII. kötet	107
<i>Bóna István</i> : Alt-Thüringen VIII. kötet	241
<i>Vértés László</i> : A. Leroi-Gourhan, Préhistoire de l'art occidental	242
<i>Wessetzky Vilmos</i> : M. Schiff Giorgini, C. Robichon és J. Leclant közreműködésével, Soleb I	243
<i>Makkay János</i> : R. Hope Simpson, A. Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites	244
<i>V. L.</i> : Acta Bernensia I. H.G. Bandi, Birmatten-Basisgrotte. Acta Bernensia III. D. Andrist—W. Flükiger —A. Andrist. Das Simmental zur Steinzeit	108
<i>Kovács Tibor</i> : Acta Bernensia II. H. Müller-Beck, Seeberg, Burgäschisee-Süd, Holzgeräte und Holzbearbeitung	109
<i>Wessetzky Vilmos</i> : H. Junker—E. Winter, Das Geburtshaus der Isis in Philae	110
<i>Szilágyi János György</i> : G. Neumann, Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst	111
<i>Szilágyi János György</i> : A. Greifenhagen, Antike Kunstwerke	245
<i>Szilágyi János György</i> : B. Segall, Tradition und Neuschöpfung in der frühalexandrinischen Kleinkunst	245
<i>Szabó Miklós</i> : H.-V. Herrmann, Die Kessel der orientalisierenden Zeit	246
<i>Mócsy András</i> : G. Susini, Il lapicida Romano	112
<i>Mócsy András</i> : Fontes Minores Latini III	247
<i>B. Bónis Éva</i> : K. Motyková—Šneidrová, Die Anfänge der römischen Kaiserzeit in Böhmen	113
<i>Szentlélek Tihamér</i> : H. Deringer, Römische Lampen aus Lauriacum	247
<i>Bóna István</i> : B. Svoboda, Čechy v době stěhovaví národů	248
<i>Erdélyi István</i> : A. A. Гаврилова, Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. (A kudyrgai temető, mint az altáji törzsek történetének forrása)	113
<i>Tomka Péter</i> : С. В. Киселев, Л. А. Евтюхова, Л. Р. Кызласов, Н. Я. Мерперт, В. П. Левашова, Древнемонгольские города (Ősmongóliai városok)	250
<i>Parádi Nándor</i> : H. Steininger, Die münzdatierte Keramik des Mittelalters und der frühen Neuzeit in Österreich	251
<i>Ferenczy László</i> : J. E. Kidder, Early Japanese Art	115
<i>Patay Pál</i> : I. Scollar, Archäologie aus der Luft	253
<i>Németh Endre</i> : Magyar régészeti irodalom 1966	117

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Н. Калиц: Стоянка ньиригской группы раннебронзового века в окрестностях Ньирипазони	3
Я. Харматта: Торговые пути между Карпатским бассейном, Северной Италией и Грецией в эпоху раннего железа	133
К. С. Поци: Датировка городских стен Скарбантии	137
И. Холл: Средневековые городские стены г. Шопрона	155
Н. Паради: Гончарная печь эпохи Арпадов в Хач—Бендекпесте	20
Л. Золнаи: Раскопки на территории Буды I, ул. Танчич Михай д. 9.	39

СООБЩЕНИЯ

В. Т. Добоши: Новая верхнепалеолитическая стоянка на Большой венгерской низменности — Й. Штибер: Анализ древесного угля лёссового профиля из Мадараша	184
Р. Шрейбер: Находка сосудов в Ракошпалоте	48
П. Патаи: Миниатюрная бронзовая диадема	53
Ш. Шейбер: Обнаруженный в Цезарии „cursus honorum” Луция Валерия Валериана, прибывшего из Паннонии	59
Т. Надь: Anecdota Aquincensia	62
Я. Силади: Надписи на камнях из старых собраний Аквинкумского Музея, II.	70
Д. Габлер: Новый камень с надписью из лагеря в Аче	194
Д. Чаллань: Рунические секейско-венгерские знаки из Боньхи	198
К. Х. Дюрки: Средневековая строительная жертва в предместье Буды	80
Э. Лочи: Средневековые церкви Алхевиза и Бекашмедьера	200
А. Пол: Средневековый монетный двор Оффенбани	84
Дь. Месарош: Остатки стоянки эпохи Арпадов и средневековая церковь в Сексарде	87

ОБОЗРЕНИЕ

Й. Корек: Лайош Бартуц	95
И. Диенеш: Эржебет Ф. Ваттаи	214
З. Орослан: Столетие выхода в свет «Műregészeti Kalauz» (Художественно-археологического путеводителя) Я. Харматта: Археология, лингвистика и древняя история	96
Д. Шимонь: Выступление Дюлы Ласло на Славянском Семинаре	215
М. У. Ванек—И. Эрдейи: Спектральные анализы бронзовых предметов могильника аварской эпохи в Пилишмарот—Башахарце и их оценка	216
Т. Хорват: Отчет о работе Венгерского Археологического, Искусствоведческого и нумизматического общества в 1965 году	97
Ш. Шопрони: Деятельность Венгерского Археологического, Искусствоведческого и нумизматического общества в 1965 году	100
Археологические исследования в 1966 году	101
	217

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Я. Силади: Acta Archaeologica ASH. Том XVII	10
Я. Силади: Acta Archaeologica ASH. Том XVIII	23
Я. Харматта: Vértess L., Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon (Памятники древнекаменного и переходного каменного века в Венгрии)	240
А. Ч. Шош: Fettich N., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basahare	104
О. Трогмайер: Orosháza története (История Орошхазы)	107
И. Бона: Alt-Thüringen, том VII	107
И. Бона: Alt-Thüringen, том VIII	241
Л. Вертеш: A. Leroi-Gourhan, Préhistoire de l'art occidental	242
В. Вешетюки: M. Schiff Giorgini, при сотрудничестве C. Robichon, J. Leclant, Soleb I	243
Я. Маккаи: R. Hope Simpson, A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites	244
Л. В.: Acta Bernensia I. H. G. Bandi, Birmatten-Basisgrotte. Acta Bernensia III. D. Andrist—W. Flükiger—A. Andrist. Das Simmental zur Steinzeit	108
Т. Ковач: Acta Bernensia II. H. Müller-Beck Seeberg, Burgäschise, -Süd, Holzgeräte und Holzbearbeitung	109
В. Вешетюки: H. Junker — E. Winter, Das Geburtshaus der Isis in Philae	110
Дь. Я. Силади: G. Neumann, Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst	111
Дь. Я. Силади: A. Greifenhagen, Antike Kunstwerke	245
Дь. Я. Силади: B. Segall, Tradition und Neuschöpfung in der frühalexandrinischen Kleinkunst	245
М. Сабо: H.-V. Hermann, Die Kessel der orientalisierenden Zeit	246
А. Мочи: G. Susini, Il lapicida Romano	112
А. Мочи: Fontes Minores Latini III	247
Е. Бонши: K. Motyková—Šneidrová, Die Anfänge der römischen Kaiserzeit in Böhmen	113
Т. Сентлелеки: H. Deringer, Römische Lampen aus Lauriacum	247
И. Бона: B. Svobda, Čechy v době stěhování národů	248
И. Эрдейи: А. А. Гаврилова, Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен	113
П. Томка: С. В. Киселев, Л. А. Евтюхова, Л. Р. Кызласов, Н. Я. Мерперт, В. П. Левашова, Древнемонгольские города	250
Н. Паради: H. Steininger, Die münzdatierte Keramik des Mittelalters und der frühen Neuzeit in Österreich	251
Л. Ференци: J. E. Kidder, Early Japanese Art	115
П. Патаи: I. Sollar, Archäologie aus der Luft	253
Э. Немет: Венгерская археологическая литература за 1966 год	117

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

N. Kalicz: L'habitat du groupe du Bronze ancien du Nyírség dans les confins de Nyírpazony	3
J. Harmatta: Routes commerciales reliant le Bassin des Carpathes, l'Italie du Nord et la Grèce au premier âge du Fer	133
K. Sz. Póczy: La datation de l'enceinte de Scarbantia	137
I. Holl: Les murs d'enceinte médiévaux de Sopron	155
N. Parádi: Le four de potier de l'époque arpadienne de Hács-Béndekpuszta	20
L. Zolnay: Fouilles effectuées sur le terrain sis n° 9, rue Táncsics, Budapest 1 ^{er}	39

NOTES ET INFORMATIONS

V. T. Dobosi: Une station du paléolithique supérieur dans la Plaine Hongroise. — J. Stieber: L'analyse des charbons de bois du profil de loess de Madaras	184
R. Schreiber: La trouvaille de vases de Rákospalota	48
P. Patay: Un diadème de bronze en miniature	53
S. Scheiber: Le «cursus honorum» de Caesarea de Lucius Valerianus qui a commencé sa carrière en Pannonie	59
T. Nagy: Anecdota Aquincensia	62
J. Szilágyi: Inscriptions lapidaires de l'ancienne collection du Musée d'Aquincum. II	70
D. Gabler: Un nouveau monument de pierre inscrite provenant du camp d'Aes	194
D. Csallány: Signes runiques siculo-hongrois trouvés à Bonyha	198
K. H. Gyürky: Offrande pour écarter les mauvais esprits d'une construction du moyen âge, dans un ancien faubourg de Bude	80
E. Lócsy: Les églises médiévales d'Alhéviz et de Békásmegyer	200
A. Pohl: L'atelier de monnayage médiéval d'Offenbánya	84
Gy. Mészáros: Restes d'habitats de l'époque arpadienne et du moyen âge finissant à Szekszárd	87

CHRONIQUE

J. Korek: Lajos Bartucz	95
I. Dienes: Erzsébet F. Vattai	214
Z. Oroszlán: Il y a 100 ans que parut le «Műrégészeti Kalauz»	96
J. Harmatta: Archéologie, linguistique et préhistoire	215
D. Simonyi: Intervention à la communication de Gyula László, faite au Séminaire Slave	216
M. U. Ványek—I. Erdélyi: Analyses spectroscopiques des objets de bronze du cimetière avar de Pitismarót	97
T. Horváth: Rapport sur l'activité en 1965 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	100
S. Soproni: L'activité archéologique en 1965 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	101
Archäologische Forschungen im Jahre 1966	217

LIVRES

J. Szilágyi: Acta Archaeologica ASH. Tome XVII	102
J. Szilágyi: Acta Archaeologica ASH. Tome XVIII	239
J. Harmatta: L. Vértes, Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon	240
A. Cs. Sós: N. Fettich, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basahare	104
Ö. Trommayer: Orosháza története (Histoire d'Orosháza)	107
I. Bóna: Alt-Thüringen. Tome VII	107
I. Bóna: Alt-Thüringen. Tome VIII	241
L. Vértes: A. Leroi-Gourhan, Préhistoire de l'art occidental	242
V. Wessetzky: M. Schiff Giorgini en collaboration avec C. Robichon et J. Leclant: Soleb I	243
J. Makkay: R. Hope Simpson, A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites	244
L. V.: Acta Bernensia I. H. G. Bandi, Birmatten-Basisgrotte. Acta Bernensia III. D. Andrist—W. Flükiger —A. Andrist, Das Simmental zur Steinzeit	108
T. Kovács: Acta Bernensia II. H. Müller-Beck, Seeberg, Burgäschisee-Süd, Holzgeräte und Holzbearbeitung	109
V. Wessetzky: H. Junker—E. Winter, Das Geburtshaus der Isis in Philae	110
J. Gy. Szilágyi: G. Neumann, Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst	111
J. Gy. Szilágyi: A Greifenhagen, Antike Kunstwerke	245
J. Gy. Szilágyi: B. Segall, Tradition und Neuschöpfung in der frühalexandrinischen Kleinkunst	245
M. Szabó: H.-V. Herrmann, Die Kessel der orientalisierenden Zeit	246
A. Mócsy: G. Susini, Il lapicida Romano	112
A. Mócsy: Fontes Minores Latini III	247
É. B. Bónis: K. Motyková-Sneidrová, Die Anfänge der römischen Kaiserzeit in Böhmen	113
T. Szentlélek: H. Deringer, Römische Lampen aus Lauriacum	247
I. Bóna: B. Svoboda, Čechy v době stěhování národů	248
I. Erdélyi: A. A. Gavrilova, Le cimetière de Kudyrga en tant que source historique des tribus altaïques	113
P. Tomka: Sz. V. Kiszilev—L. A. Evtyuhova—L. R. Kyzlaszov—N. J. Merpert—V. P. Levasova: Anciennes villes de la Mongolie	251
N. Parádi: H. Steininger, Die münzdatierte Keramik des Mittelalters und der frühen Neuzeit in Österreich	
L. Ferenczy: J. E. Kidder, Early Japanese Art	115
P. Patay: I. Scollar, Archäologie aus der Luft	259
E. Németh: Littérature archéologique hongroise, 1966	117

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta Ant. Hung.	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AH	= Archaeologia Hungarica
AK	= Archaeologiai Közlemények
Annal. Univ.	= Annales Universitatis (ELTE)
AR	= Archeologické Rozhledy
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
AT	= Antik Tanulmányok
BJ	= Bonner Jahrbücher
BpR	= Budapest Régiségei
Bp. Tört.	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
Diss. Arch.	= Dissertationes Archaeologicae (Régészeti Dolgozatok az ELTE Régészeti Intézetéből)
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
Etn	= Ethnographia (= Népélet)
FA	= Folia Archaeologica
Germ	= Germania
HOME	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve
JRS	= Journal of Roman Studies
MMüv	= Magyar Művészet
MNy	= Magyar Nyelv
MTAK (II)	= Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtörténeti Osztályának Közleményei
MüÉ	= Művészettörténeti Értesítő
MüT	= Művészettörténeti Tanulmányok
NÉ	= Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője
NK	= Numizmatikai Közlöny
NyirMÉ	= Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve
ÖZKD	= Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege
PA	= Památky Archeologické
PMÉ	= Pécs sz. kir. város Majorossy Imre Múzeumának Értesítője
PWRE	= Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
Rég. Füz.	= Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
Rég. Tan.	= Régészeti Tanulmányok
SA	= Slovenská Archeologia
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
SMSS	= Sbornik Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti
SSz	= Soproni Szemle
Sz	= Századok
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából

50007

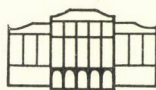
ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 94.

1967. 1. SZÁM

94. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1967

A KORABRONZKORI NYÍRSÉGI CSOPORT TELEPE NYÍRPAZONY HATÁRÁBAN

Nyíregyháza közelében a budapest-záhonyi műút 248-as km követől É-ra kb. 1 km távol fekszik a Nyírpazony községhez tartozó Cserebogárpart. 1964 tavaszán a mélyszántás kisebb felületen őskori cserepeket forgatott fel. Emiatt a nyíregyházi Jósa András Múzeum megbízásából rövid leletmentést végzett Gombás András.

Gombás András jelentése szerint a Cserebogárpart a környezetből erősen kiemelkedő homokdomb. Egykor víz övezte. A lelőhely a domb lapos tetején csak néhány száz m² terjedelmű. A leletmentés során Gombás kb. 6 méter hosszú, megállapíthatatlan szélességű gödörben igen nagy mennyiségű cserepet talált. A gödör földbe mélyített ház volt, amelyet az alján 60 cm mélyen talált 170×150 cm-es átmérőjű tüzelőhely bizonyít. A tüzelőhely feltja 20 cm vastagon át volt égve. Sajnos a mélyszántás pusztítása és a megfigyelések hézagossága miatt a ház szerkezetére vonatkozó adatok hiányoznak. Csak az állapítható meg, hogy a földbe mélyített lakóház egymagában állott a dombtetőn és méretei miatt csak egy kis család befogadására volt alkalmas.

Leletek: Kisebb-nagyobb díszített füleskorsók töredékei (3. kép 1—7; 4. kép 1—17; 5. kép 1—11; 6. kép 1—8, 13). Hasonló alakú díszíttelen edényekből származó cserepek (6. kép 9—10; 9. kép 2). Seprődiszes és bordás tálak töredékei (6. kép 14; 7. kép 2, 6; 8. kép 1, 8; 9. kép 3, 4, 7). Seprődiszes csöbrök töredékei (7. kép 1; 8. kép 2, 4, 6; 9. kép 6, 8). Nagyméretű amfóraszerű edényekből származó töredékek (6. kép 11; 7. kép 5; 8. kép 5, 7; 9. kép 1).

Annak ellenére, hogy a gödörház leletei csupán négy edénytípust képviselnek, jellegzetes alakjuk és még jellegzetesebb díszítésük alapján sorolhatók a nyírségi csoport körébe.

A nyírségi csoport elkülönítése és jellegének meghatározása az 50-es évek végén történt meg a szerző kisebb ásatásai, terepbejárásai, továbbá a nyíregyházai és debreceni múzeumok régi leletanyagának átvizsgálása alapján.¹ A nyírségi csoport része annak a nagy kulturális komplexumnak, amely a bronzkor kezdetén igen jelentős történeti,

társadalmi, gazdasági és kulturális változások hordozója lett a Kárpát-medencében. Ezt a nagy egységet zóki, vagy szlavóniai kultúrának nevezte a kutatás. Csoportunkon kívül hozzátartozik a makói (čakai), és a vučedoli csoport is. Szorosan kapcsolódik hozzá ÉNy-on a Jevišovice-B — Rívnac kultúra. A nyírségi csoport elkülönítését indokolja önálló települési területe és könnyen felismerhető nagyon egységes leletanyaga.

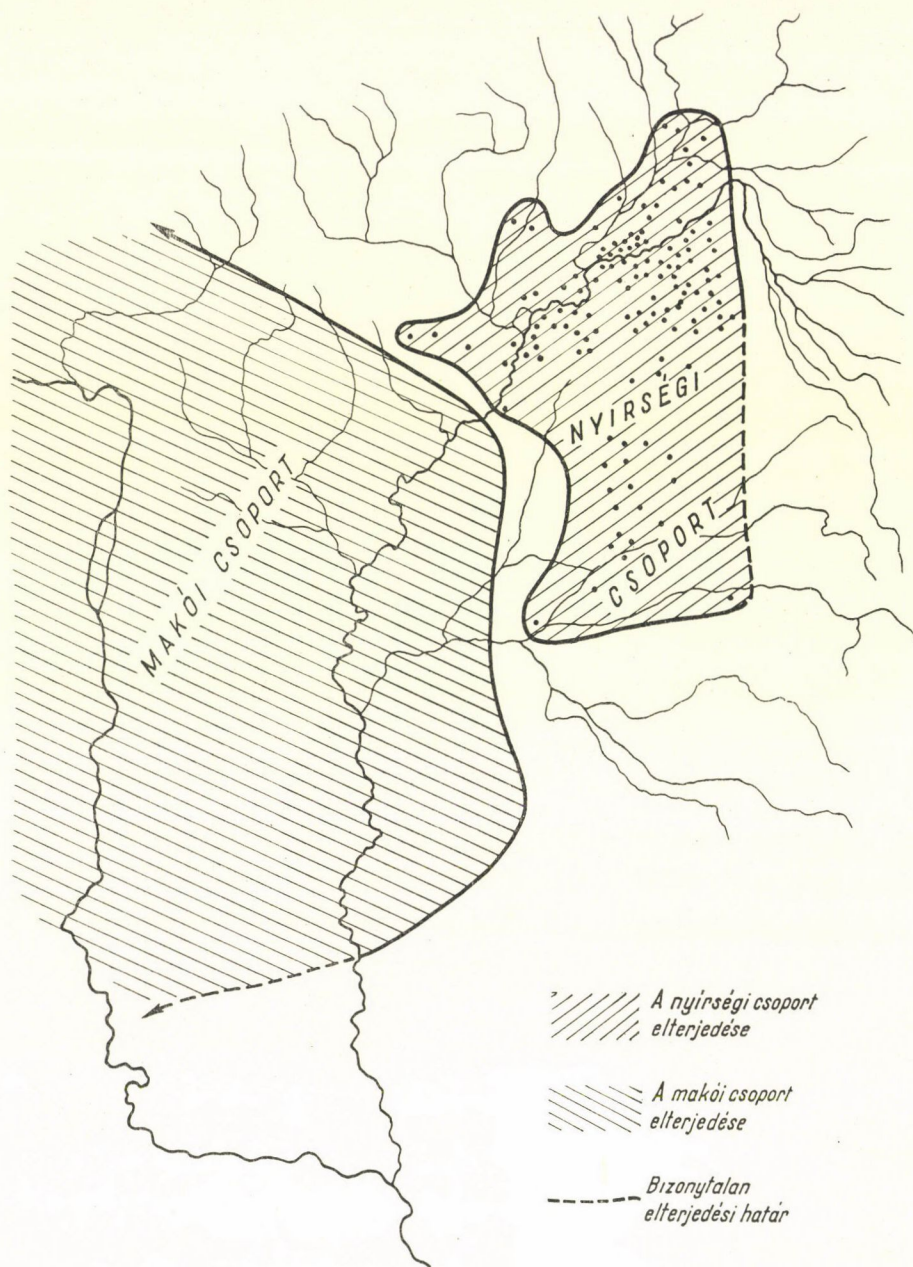
Elterjedése, települései.

A nyírségi csoport É-i határa a Bodrogház mentén, a Hernád völgyében és Borsod megye alföldi szegélyén húzódik. A Nagysárrét peremén és Berettyó vidékén vannak legdélibb lelőhelyei. Nyugaton a Hortobágyon találhatók települései. Keleti elterjedési határa nehezen határozható meg. A nagy Tisza-könyöktől a Berettyó országhatári szakaszáig egyenes vonal mentén húzódnak az elterjedés határát jelző lelőhelyek. Ez azonban még bizonytalan, mivel a romániai csatlakozó részek leleteit nem ismerjük. Lehetséges, hogy az ottományi kultúra egész területén otthonos volt, ugyanis ennek a kultúrának egyik összetevője lett (1. kép). Ezen az aránylag nem nagy területen több mint 200 lelőhely ismeretes és a lelőhelyek nagyrésze, kb. 150 lelőhely a Nyírségben zsúfolódik.²

A nyírségi csoport idején igen nagy települési sűrűség állapítható meg a Nyírség és Bodrogház homokdombjain, annak ellenére, hogy a talajviszonyok nem a legkedvezőbb feltételeket nyújtották a mezőgazdasági termelésre. A rendelkezésünkre álló adatok szerint ez a települési sűrűség nem jelenti azonban az összes telepek egyidejűségét. A nyírségi csoportnak a Nyírség és Bodrogház területén nem voltak tartós települései. Egy-egy telephelyen a felszíni rétegben szóróványosan találhatók cserepek és az altalajba is csak néhány települési hulladékkal megtöltött gödör mélyed. A telepek kiterjedése különböző. A felszíni megfigyelések szerint legtöbb helyen a telepjelenségek egészen kis felületen szóródnak szét. Sokszor a

¹ Kalicz N., Északkelet-Magyarország korabronz-kora című monográfiában foglalta össze a zóki kultúrával kapcsolatos problémákat. A kézirat nyomdában van. A tézisek megjelentek: Diss. Arch. 4(1962)12—18.

² Melis Katalin kb. 100 lelőhelyet talált csak a Rétköz területén, terepbejárása során. Adatát ezúttal köszönöm.

1. kép. A nyírségi csoport elterjedése
 Рис. 1. Распространение группы Ныршег
 Fig. 1. L'expansion du groupe de Nyírség

telepnek használt homokdombok szigetszerű jellege szabta meg a települések határát és ezek néha nem haladták meg a 30 m-es átmérőt. Nyírpázonban is csak néhány száz m² területű volt a település felszíni nyoma. Ismerünk azonban néhány olyan telepet is, amelyek felszíni jelenségei igen nagy felületen, olykor többezer méteren² át megfigyelhetők. Ennek a kettősségnek oka nagyobb feltárások híján egyelőre többféleképpen magyarázható.

1. A nyírségi csoport népessége változó nagyságú közösségekben élt.

2. Elképzelhető, hogy a nagy kiterjedésű felszíni telepjelenségek nem egy nagy telep egyetlen

szakaszát képviselik, hanem több egymástól független kisebb telep egymás után következő és a felszínen egymásba mosódó szakaszaihoz tartoznak.

3. Az is elképzelhető, hogy a kisebb telepek nagyobb közösségek kisebb egységeinek (család, nagy család) nyári, a nagy telepek pedig a téli szállásai voltak.

A telepek elhelyezkedése mindig szigorúan a vízjárta helyekhez kötött. A nyírségi csoport idején ezen a változatos területen legtöbbször kisebb, ritkábban azonban nagyobb közösségek is vándoroltak igen gyakran változtatva lakhelyüket. A Nyírség és Bodroghöz területén semmi nyoma tartós megtelepülésnek.

A lakóhelyek, házak jellegére alig van adatunk. Sok helyen a homoktalaj nem mutatta a sárfalú házak építését. A fa és egyéb növényzet lehetett a legfontosabb építőanyag. Ezt mindenütt megszerezheték és rövidebb tartózkodásra is könnyen fel lehetett ütni a kunyhókat. Rövid ideig használt földbe mélyedő lakóház volt Nyírpazonban is. Valószínű, hogy fa és növényi gaz fedte sátor-tetejét.

A nyírségi csoport ÉNy-i határterületén — ott ahol a hatvani kultúra később kifejlődött — az ismertettektől eltérő jellegű telepek figyelhetők meg. A Tisza mentén a hatvani kultúra tell-telepeinek alsó rétege a nyírségi csoport leleteit tartalmazza. Több szórványos lelet után a tiszaluci rétegtisztázó ásatások során lehetett ezt megállapítani.³

Tiszaluc-Dankadombon a telep egy részét már kezdetben a Tiszára támaszkodó félkör alakú 25 m széles árokkal vették körül. Ez védte a kb. 50 m hosszú 25 m széles ovális teleprészt. A széles árok fala igen meredek volt. Az egykori eredeti felszíntől 280 cm mélységben még nem lehetett elérni az alját. A védett teleprészen a 300 cm vastag tell alsó részén 40—60 cm vastag réteg tartozott a nyírségi csoporthoz. Már a település kezdetén agyagalapú házat építettek a korabeli felszínen. A ház többször leégett és ugyanazon a helyen építették újjá. A feltárt terület keskenysége miatt a ház szerkezetét nem lehetett pontosan megállapítani, de egyik sarka szerint téglalap alakú és a felső rétegekhez hasonlóan gerendaváz és nagyméretű lehetett. Mivel a nyírségi csoportra a Tiszántúlon és Bodrogyóközben a mozgó életmóddal kapcsolatos futólagos települések a jellemzők, feltételezhető, hogy a telepformákban mutatkozó eltérésnek lényeges gazdasági és történeti oka lehetett.

Temetkezések.

A temetkezésekre vonatkozóan több hiteles, de kevés adattal rendelkezünk. A nyírségi csoport embereit elhamvasztották és többnyire magányos urnasírokba temették. Eddig csupán Vencsellőn került elő együtt négy urnasír. Két nem hiteles lelet arra enged következtetni, hogy bár a hamvasztás általános volt, egy-két csontvázas temetkezés is előfordul, amely vagy későbbi periódust képvisel, vagy a nyírségi csoporttól eltérő etnikum beszívárgását tanúsítja.

Leletek.

Egyfűlű korsók (2. kép 1 a-e). Ezek a leggyakrabban előforduló típusok közé tartoznak. Kettős csonkakúp alakú alsó részük és hosszabb vagy rövidebb hengeres, vagy csonkakúp nyakuk van. Alsó részük sokszor homorúan ívelt. Fülük egészen

rövid szalagfűl. Ebben a csoportba sorolhatók a nyírpazoni díszített töredékek.

Kettős csonkakúp alakú tálak. Szájperemük vízszintesen kihajlik (2. kép 2 a). Egyik változatnál a hasél helyett borda fut körül (2. kép 2 b). Ez utóbbi változathoz tartoznak a nyírpazoni táltöredékek (7. kép 2, 6).

Csőbrök. Legtöbbször nagyméretűek. Enyhén kihajló szájperemüket rovátkolások, vagy benyomkodások tagolják. Vállukon borda fut körül, vagy csak nyújtott bütykök jelzik a vállat. Válltól lefelé külsejüket, vagy időnként belsejüket s erős seprőzés díszíti (2. kép 3 a). Nyírpazonban néhány töredék képviseli ezt a típust. Ritkaság a felületre tapasztott bütykök alkalmazása (2. kép 3 b).

Fűles csuprok. Alakjuk hasonló a nagy csőbrökhöz vagy egyszerű fordított csonkakúp alakúak. A csőbröknél mindig jóval kisebbek. Vállukat szalagfűl hidalja át és borda, rovátkolás vagy szakaszosan elhelyezett 3—3 kis hegyes bütyök díszíti (2. kép 4 a—d).

Urnák. Gömbölyded vagy megnyúlt amfóraszerű alakjuk van. Öblükön kettő, vagy ritkábban négy szalagfűl helyezkedik el. Alsó részük seprős, vagy nagyon ritkán textildíszes. A hamvasztásos temetkezések ilyen urnákban voltak (2. kép 5 a—f). Néhány töredék képviseli ezt a formát a nyírpazoni leletek között.

Bögrék. Alacsony nyakuk, rövid szalagfűlük és gömbölyded alsó részük van (2. kép 6 a).

Talpas tálak. Felső részük lapos csonkakúp alakú, s belsejük díszített. Tömör talpuk hengeres vagy csonkagúla, olykor keresztalakú (2. kép 7 a—c).

Lábás tálak. A ritka formák közé tartoznak (2. kép 8 a).

Csonkakúp alakú tálak (2. kép 9 a).

Mély tál. Különleges alakú edény, széles szája, alacsony nyaka és igen alacsony fordított csonkakúp alakú talprésze van (2. kép 10 a).

Madár alakú edény (2. kép 11 a).

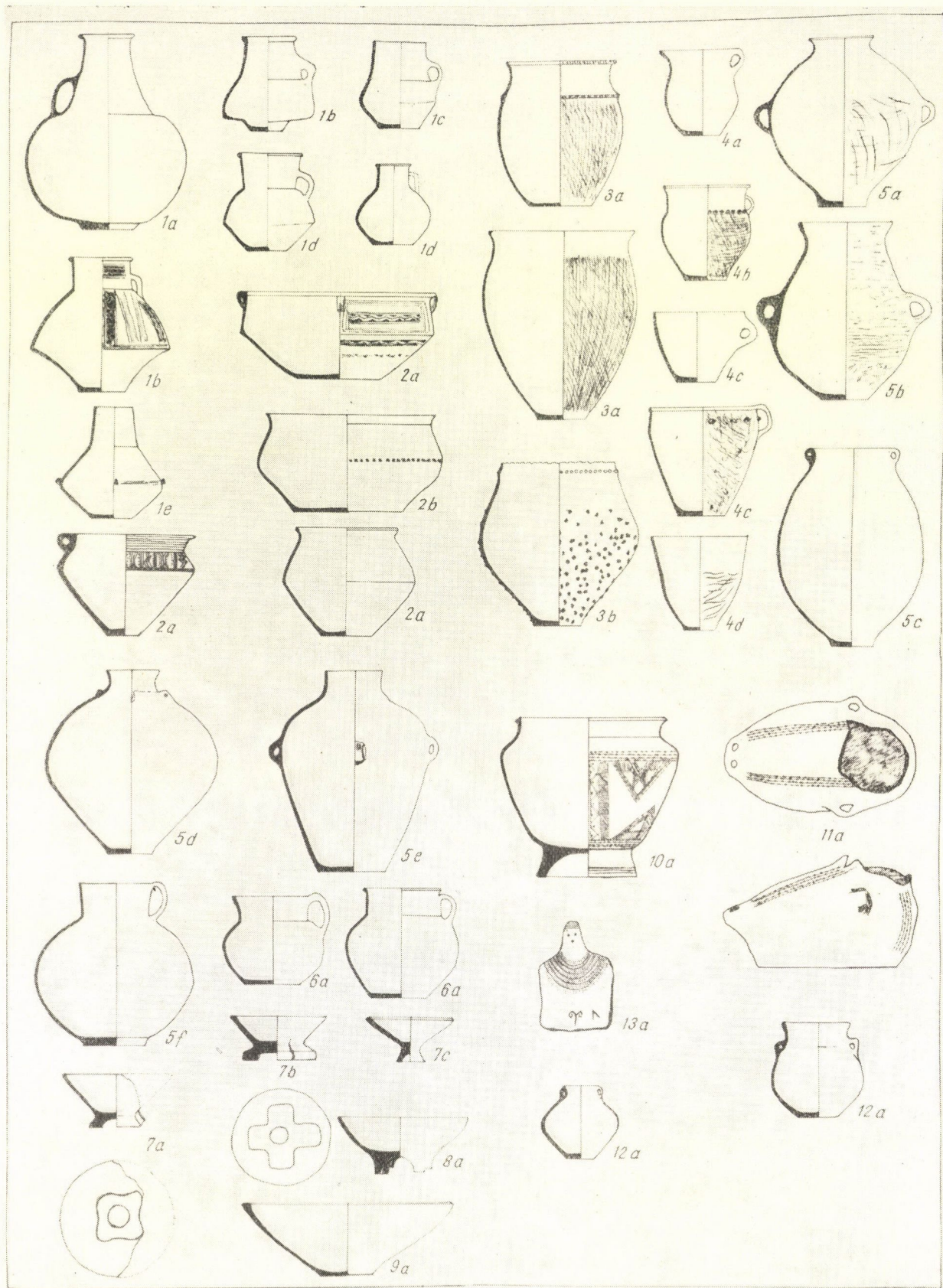
A felsorolt edénytípusok közül az első öt tekinthető vezértípusnak, a többi ritkábban fordul elő. Az egyéb agyag-, kő- és csonttárgyak közül megemlítendő a lapos idol (2. kép 13), kocsikerék alakú agyagkorongok, agyaggúla, agyagsövek, agyagszűrők töredékei, trapéz alakú kőbalták. Igen fontos darabok a kováesszközök sorában az ún. görbekések (Krummesser-ek).

Az edények díszítése.

1. *Mélyített dísz.* A legáltalánosabban használt díszítési technika.

a) *Bekarcolt* vagy ritkábban *barázdált* vonalakból, mély ék-alakú kimetszésekkel és apró ék-alakú beszürkálásokból áll. Ezekből az elemekből nem nagyon változatos díszítőmintát állítottak össze (3—6. kép). Az összes díszítőminta és ezek elhelyezési módja megfigyelhető a nyírpazoni leleteken.

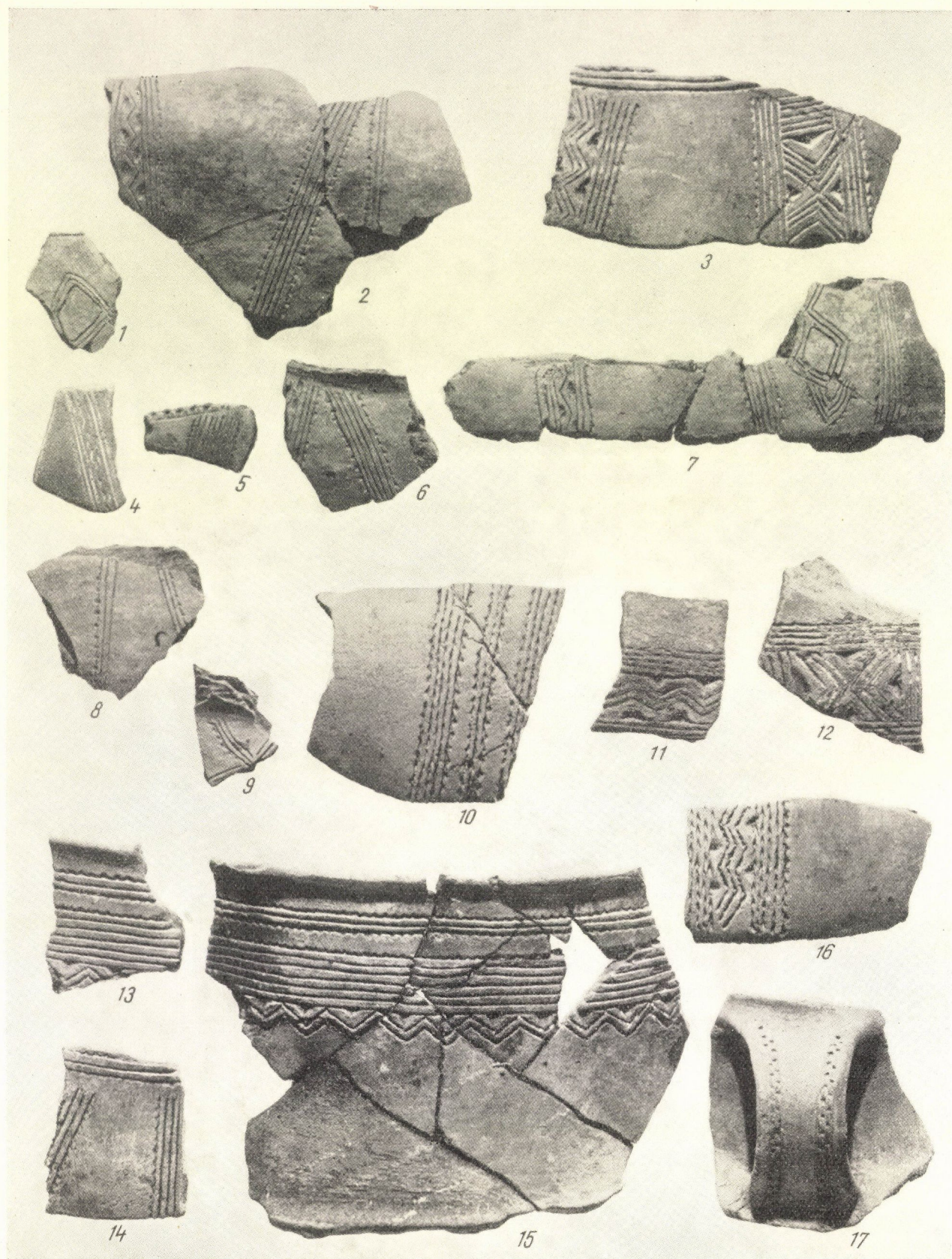
³ Kalicz N. ásatása, 1960.

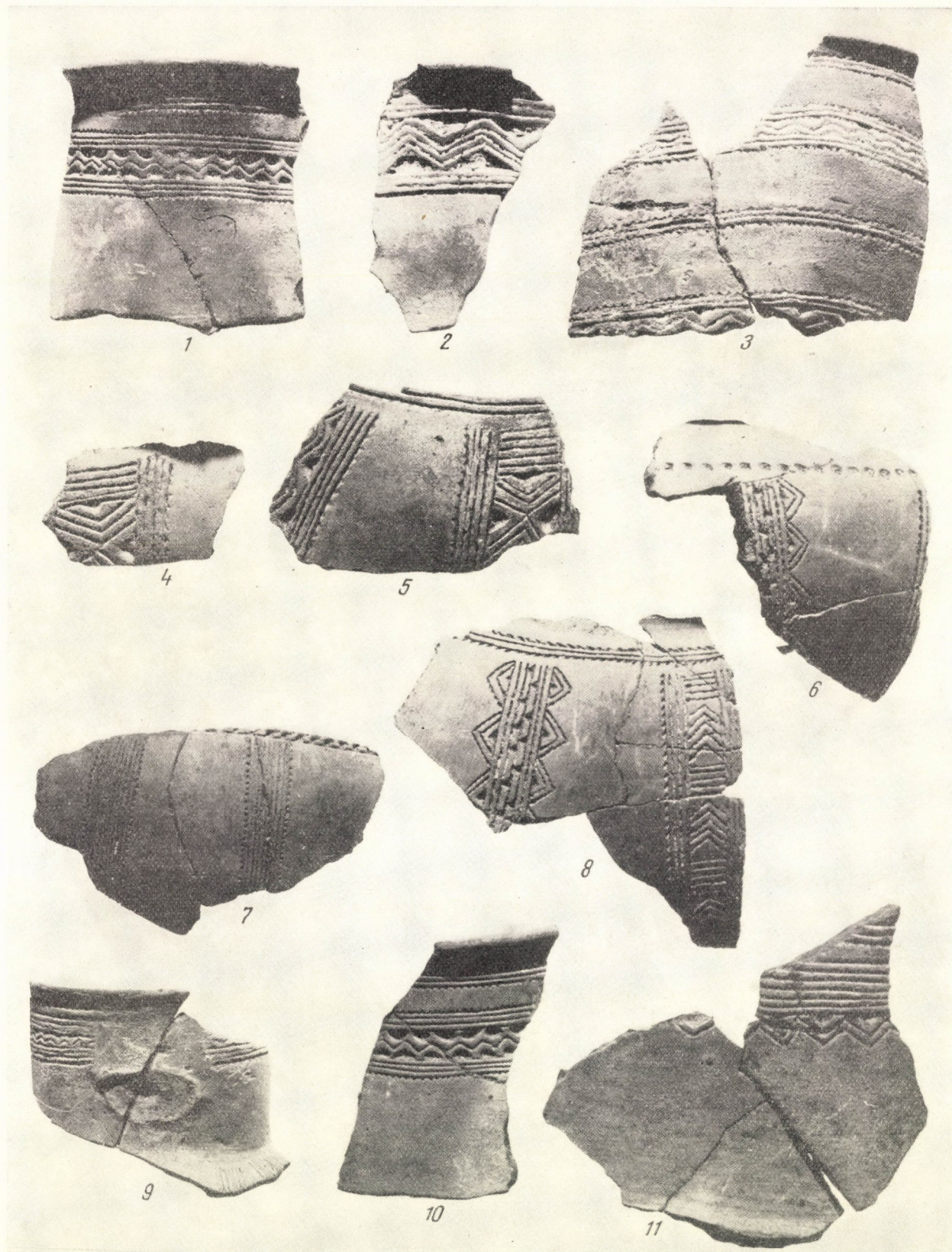
2. kép. A nyírségi csoport edénytípusai
 Рис. 2. Типы сосудов группы Нийршер
 Fig. 2. Les types de vases du groupe de Nyírség

3. kép. Nyírpazony. A gödörház leletei
 Рис. 3. Ньирпазонь. Находки, обнаруженные в землянке
 Fig. 3. Nyírpazony. Les trouvailles de la fosse d'habitation

4. kép. Nyírpazony. A gödörház leletei
 Рис. 4. Нырпазонь. Находки, обнаруженные в землянке
 Fig. 4. Nyírpazony. Les trouvailles de la fosse d'habitation

5. kép. Nyírpazony. A gödörház leletei
 Рис. 5. Нырпазонь. Находки, обнаруженные в землянке
 Fig. 5. Nyírpazony. Les trouvailles de la fosse d'habitation

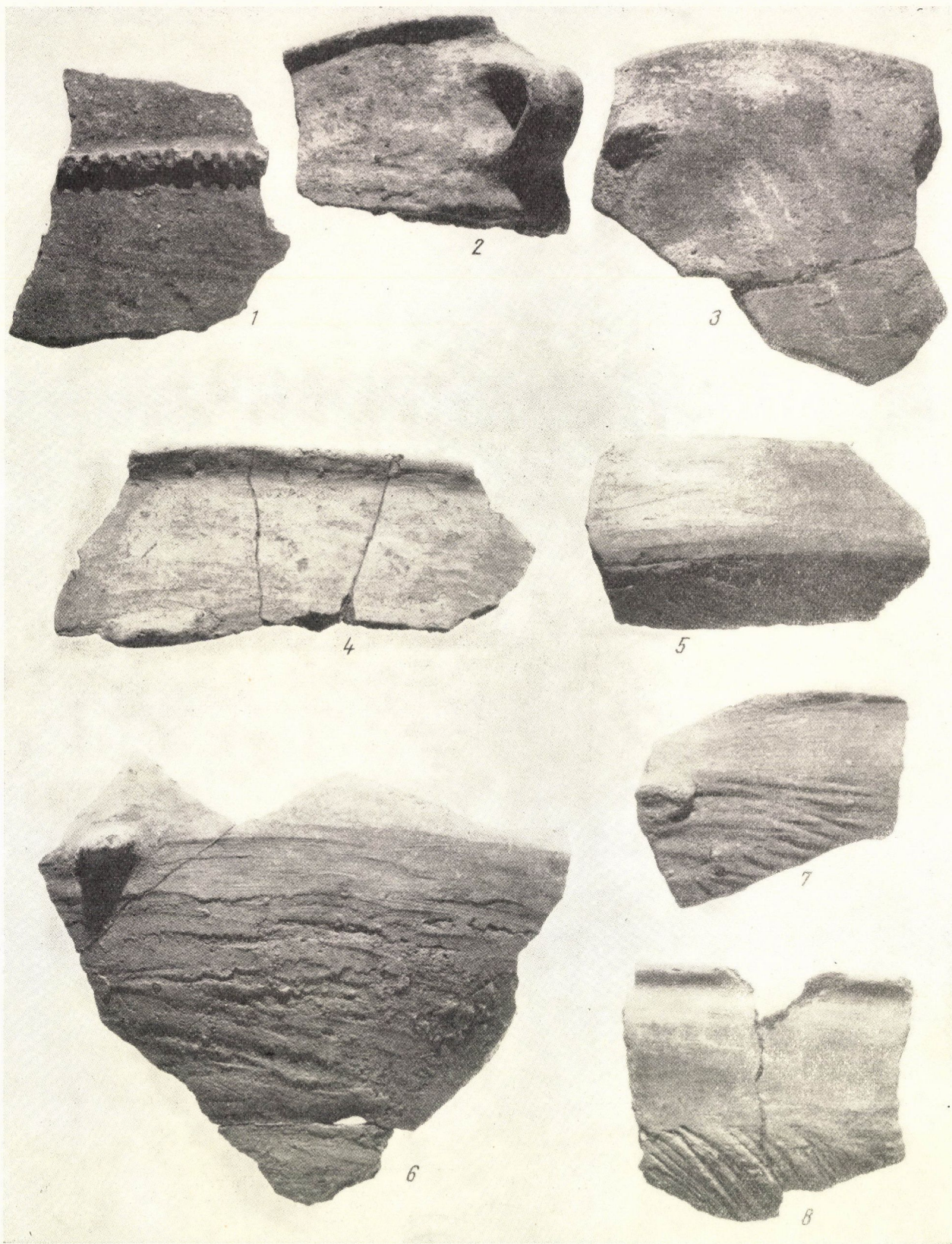
6. kép. Nyírpazony. A gödörház leletei
 Рис. 6. Ньирпазонь. Находки, обнаруженные в землянке
 Fig. 6. Nyírpazony. Les trouvailles de la fosse d'habitation

7. kép. Nyírpazony. A gödörház leletei
 Рис. 7. Нырпазонь. Находки, обнаруженные в землянке
 Fig. 7. Nyírpazony. Les trouvailles de la fosse d'habitation

8. kép. Nyírpazony. A gödörház leletei
 Рис. 8. Ньирпазонь. Находки, обнаруженные в землянке
 Fig. 8. Nyírpazony. Les trouvailles de la fosse d'habitation.

9. kép. Nyírpazony. A gödörház leletei
 Рис. 9. Ньирпазонь. Находки, обнаруженные в землянке
 Fig. 9. Nyírpazony. Les trouvailles de la fosse d'habitation

A barázdált díszítés nem általános, de elég gyakori (4. kép 5, 7; 5. kép 10, 16). A csoportba tartozó egyik talpas tálon zsinórlenymat is előfordul. Az említett díszítőmintákból alkotott szalagok többször vízszintesen, függőlegesen és ferdén haladnak s az edények felületének csak kis részét fedik. Ezeket a díszítéseket általában mészbetét tölti ki.

b) *Seprődísz*. Igen jellegzetes és leggyakoribb díszítő elem. Legtöbbször a nagy edények felületét borítja a sűrű, mély vagy ritkább és sekélyebb seprődísz (6. kép 11; 7. kép 1—2, 5—6; 8. kép 2, 4, 7—8; 9. kép 1, 5—8). Olykor az edények belső felületét is seprőzték.

c) *Textildísz*. Legkorábbi megjelenése a nyírségi csoportban figyelhető meg. Ekkor még igen ritka ez a díszítőelem.

2. *Plasztikus díszítések*. Főleg az említett díszítőelemeket egészítik ki. Bevagdálással és ujjbenyomásokkal tagolt bordák (7. kép 2, 5—6; 8. kép 1, 7; 9. kép 1). Ritkábban sima bordák. Általánosabb a különféle lapos vagy kis hegyes bütykök alkalmazása. Igen gyakoriak a nagy edények belsején elhelyezett hegyes bütykök, melyek nem díszítő célt szolgáltak, gyakorlati rendeltetésüket azonban még nem ismerjük.

A nyírségi csoport kapcsolatai.

A nyírségi csoport területileg érintkezik a Dunántúlt, a Duna—Tisza közének nagy részét és DNY-Szlovákiát elfoglaló makói (čakai) csoporttal. A két csoport leleteinek a közös eredet miatt sok a közös vonása, de emellett lényeges eltérések is megfigyelhetők. Mindkét csoportban megvannak a belsődíszű talpas tálak (2. kép 7a). Ez a makói csoport vezértípusa, a nyírségi csoport területén szórványosan fordul elő. A füles korsó a nyírségi csoport egyik vezértípusa (2. kép 1a-e). Az ilyenek száma a makói csoportban jóval kevesebb és formájuk is némileg eltérő. A csöbrök mindkét csoportban megvannak. Több olyan edényforma van a két csoportban, melyek rokonsága igen valószínű, de a hasonlóság nem szembetűnő (Ilyen pl. a 2. kép 1 d bögre típus, a 3 a csöbör, a 4 b-c-d csupor, 5 a-f urna, a 10 sz. edény stb.).

A nyírségi csoport egyik vezértípusa az éles hasvonalú tál, vízszintes szájpereme alatt négy kis szalagfüllel (2. kép 2 a). Ez a forma a makói csoportban teljesen idegen. A makói csoport vezér-

típusa a behúzott szájú tál, hengeresen megvastagított szájperemmel.⁴ Ez a forma a nyírségi csoportban idegen. Mindkét csoportban otthonos ezzel szemben a legömbölyített hasélú, rovátkolással vagy bordákkal díszített kissé kihajló szájú tál (2. kép 2 b).

A nyírségi csoport fő díszítése karcolt vonalából és kimetszett háromszögekből összeállított minta. A makói csoportban csak a talpas tálak belsejét díszíti karcolt vonalakból összetett csilagminta. Ez a nyírségi csoportban szórványosan jelentkezik. A kimetszett díszítés a makóiiban idegen. A seprődísz mindkét csoportra jellemző, de a nyírségiben nagyobb mennyiségben fordul elő. A makói csoport edényein jellegzetes a szájperem változatos tagolása. A nyírségiben ez hiányzik. Mindkét csoportban mészbetéttel töltötték ki a mélyített dísz.

A két csoport kölcsönös kapcsolatára utal többek között két kis leletegyüttes is. Tiszavasvári—Paptelekháton, nyírségi területen a makói csoport néhány jellegzetes edénytöredéke került elő. Ezzel szemben Győr környékén a nyírségi csoportra jellemző edénytöredékeket találtak.⁵

A nyírségi csoport kapcsolata a vučedoli csoport leleteivel a nagy távolság ellenére is szembetűnő. Az edényformák között főleg az éles hasvonalú tálak, lábas tálak, csuprok és csöbrök hasonlóak. Legnagyobb rokonság azonban a mélyített díszítés alkalmazásában van. A két csoportban csaknem azonos formában jelentkezik. Csak annyi a különbség, hogy a nyírségi csoport kimetszett, mélyített mészbetétes dísz finomabb, vékonyabb vonalú, mint a vučedoli csoportban. A vučedoli csoport a Tisza menti tell telepekhez hasonlóan erősítette településeit.

A nyírségi csoport szélesebbkörű kapcsolatai egyelőre főleg csak az edényművességen keresztül állapíthatók meg. Ezért igen sok bizonytalansággal kell számolni.

1. A füles korsók előzményeit Bóna a Kelet-Balkánon fedezte fel.⁶ Hazánkban ilyenek először a gajári-⁷ és somogyvári csoportban⁸ tűntek fel. Általánossá váltak a nagyrévi kultúra korai szakaszában (harang edény kultúra)⁹ s vezértípusai lettek a nagyrévi kultúra további fejlődési szakaszának is.¹⁰ A nyírségi csoport és nagyrévi kultúra füles korsói közös eredetre mennek vissza. Elterjedésüket északon messzire lehet követni.¹¹

2. A kettős csonkakúp alakú vízszintes szájperemű tálak rokonai a vučedoli csoportból isme-

⁴ Banner J., Dolg 15 (1939) 2. kép 7, 6. kép 5, Csalog J., Arch. Ért. 1941. V. t. 21, Novotný B., Slov. Arch. 3 (1955) 10. kép 3, 6, VI. t. 1—2, 4—6.

⁵ Gallus S. — Mithay S., Győr története a vaskorszakig. (Győr 1942) XVII. t. 1—3, XVIII. t. 4.

⁶ Bóna I., Diss. Arch 2 (1960) 49—50. Ua., Annal. Univ. 3 (1961) 7—8.

⁷ Zebegény-Kálváriaparton került elő hasonló edényforma (MNM), egyébként a gajári típusú füles korsók mást típust képviselnek.

⁸ Bóna I., Annal. Univ. 3 (1961) 7—8. Ua., Alba Regia 4—5 (1965) 39—63.

⁹ Kalicz N., FA. 7 (1955) IX. t. 1, Ua., Acta Arch. Hung. 10 (1958) I. t. 1, 5, 12, 15—16, II. t. 4. Bóna I., Alba Regia 2—3 (1963) II. t. 5—8, 10—11, III. t. 1—5, VI. t. 2, 6—16, stb.

¹⁰ Bóna I., Alba Regia 1 (1960) II—VI. t.

¹¹ A marschwitzi és a Walternienburg-Bernburg-i csoportoknak is jellegzetes típusa. Bóna I., Annal. Univ. 7—8. Ua., Alba Regia 4—5 (1965) 50.

retesek.¹² Déli párhuzamok során át Anatóliáig követhetők.¹³ A sztyepei gödörsíros kultúrában is otthonosak a befelé duzzadt peremű tálak.¹⁴

3. A seprődiszes csöbröknek nincs sem helyi, sem déli előzménye. A zóki kultúra minden csoportjában, sőt hazánktól északra is (Řivnac kultúra)¹⁵ otthonos. A nagyrévi kultúrában is általános volt. Az ilyen edények előzménye a sztyepei területen található meg. Legkorábban a Tripolje kultúra B₁₋₂ időszakában jelentek meg. A seprődiszes csöbrök a gödörsírok jellegzetes leletei¹⁶ s ezek terjeszkedésével juthattak el a Kárpát-medencébe.

4. A füles csuprok fényezett, vagy seprős külsejükkel megvannak a kelet szlovákiai sztyepei eredetű halomsírokban¹⁷ és a Csehországi zsinórdíszes kerámiában.¹⁸

5. Az amfóraalakú füles urnáknak igen széles körű párhuzamai mutathatók ki. Az 5 a változat urnái olykor karcolt omega szerű (ω) dísszel déli, balkáni, sőt anatóliai előzményekre mennek vissza.¹⁹ A nyírségi csoporttal egyidőben a zsinórdíszes kerámia kultúrájának főleg cseh-morvatországi elterjedési területén is megtalálhatók.²⁰ A déli áramlatokon kívül a sztyepei gödörsíros kultúra hulláma is eljuttathatta ezt a formát igen messzi területre.²¹ Az 5 d urnának igen jó párhuzama került elő a makói csoport egyik gorzsai sírjából.²² Számos darabja előfordul a csehországi zsinórdíszes kerámia leletei között is.²³ Ennek az edényformának az eredetét igen nagy bizonyossággal hazánktól keletre találjuk meg. A Tripolje kultúra C₁ és a Cucuteni B-ben vannak olyan nagyméretű edények, melyek felső része domborúan, alsó része homorúan ívelt, vállukon pedig

négy bütyökfűl van.²⁴ Ez az edénytípus az Uszato-vo-Gorodszk kultúrában is gyakori.²⁵ Valószínű, hogy a sztyepei gödör síros kultúra hullámaival jutott nyugatra a Tripolje-Cucuteni kultúrából. Északon a zsinórdíszes kerámia kultúrájában vált gyakorivá ez az urnaforma.²⁶

6. A bögrék, vagy kis korsók között az 1 d forma (Tiszadob) a legjellegzetesebb. Ennek mutathatók ki legszélesebb kapcsolatai. A zóki kultúra egész területén otthonos. Még Ljubljana (Laibach) területén is megtaláljuk.²⁷ A csehországi zsinórdíszes kerámiának is igen jellemző típusa.²⁸ A két kultúrában közös eredetűnek kellett lennie. A sztyepei gödörsíros kultúrában, amely mindkét területet megtermékenyítette, egyelőre nem ismerünk hasonlókat. Dél-Balkánon, főleg a makedóniai korabronz korban igen gyakori.²⁹ Eredetét délen kell keresni. Hazánkon keresztül juthattak északra. Igen jellemző a korai nagyrévi kultúrára is.

7. A talpas tálak egy része zsinór díszítésű, és keresztaltalpu. Ezek eredete az Azovi-tenger vidékére nyúlik vissza.³⁰ A sztyepei gödörsíros kultúra honosította meg a Kárpát-medence területén.

A kimetszett díszítés a nyírségi és vučedoli csoport edénművességében általánosan elterjedt. A Kárpát-medencében csak a gajári típusú leletek között van előzménye,³¹ amely kívül esik a nyírségi és vučedoli csoport elterjedési területén. A minta eredete igen messze délre mutat. A Kycládok kimetszett díszítésű lapos táljaival hozható összefüggésbe.³²

A tűzdelt barázda díszítés is a gajári típus és az erdélyi Cotofeni-Furchenstich kerámia közvetítésével jutott a vučedoli és a nyírségi csoportba.

¹² Hoffiller, V., CVA Young 1, I. t. 6, Korošec, J. Glasnik Muz. u Sarajevu. NS 1 (1946) XIV. t. 1, 3, 5–6. Dimitrijevič, S., Arch. Vestn. 7 (1956) III. t. 1, Schmidt, R., Die Burg Vučedol. (Zagreb 1945) 35. t. 5.

¹³ Goessler, P., Die Ergebnisse der Ausgrabungen auf Leukas und die Einzelfunde der Ausgrabungen: in Dörpfeld, W., Alt-Ithaka (München 1927) 61. b, 11–13. kép; Blegen, C. W., Zygouries. A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleone. (Cambridge, Mass. 1929), 114. kép 1, 3–4; Ua., és többen. Troy I/2 (1950) 234. kép 1–31, 243. kép 10–17, 253. kép 1–19, Garašanin, M., 39. BRGK 1958. 12. t. 6–9; Weinberg, S., Hesperia 6 (1937) 520, 40. kép. Alakja megegyezik a zóki tálakkal, csak ennek magas talpa van.

¹⁴ Passzek, T., MNA 10 (1949) 82. kép 19–23. Többen: SCIV 3 (1952) 31, 5. kép 8, 11, Többen: SCIV 4 (1953) 414, 17. kép.

¹⁵ Palliardi, J., WPZ 1 (1914) 35. kép. Stocký, A., La Bohème Préhistorique I. L'âge de la pierre. (Prague 1929) CI. t. 18–22; Štikova, E., PA (1955) 2. kép 1, 3. kép 4; Masek, N., Acta Univ. Car. 3 (1959) 71, 6. kép; Ua., L'Europe a fine de l'âge de la pierre. (Prague 1961) 22. kép 11; Vladár, J., SA 12 (1962) 333, I. t. 5, 8, III. t. 4, 8. Ilyenek hazánkban is vannak.

¹⁶ Passzek, T., MNA 10 (1949) 27. kép 1, 5, 56. kép 1, 6, 76. kép 4–5.

¹⁷ Novotný B., SA 3 (1955) XLIV. t. 4.

¹⁸ Kytlicová, O., AR 8 (1956) 147. kép 8.

¹⁹ Banner J., AH 35 (1956) CXI. t. 5; Blegen, C. W., Zygouries 87. kép; Ua., Troy I/2. 390. kép, 35.490, 389. kép 35.1160, 35.485; Ua., Troy II/2 164. kép 37.1126.

179. kép 6.; Heurtley, W., A., Prehistoric Macedonia (Cambridge 1939) 176. kép.

²⁰ Stocký, A., i. m., CIV. t. 17; Buchwaldek, M., AR 7 (1955) 123. kép 10, 125. kép 17/1.

²¹ Kossina, H., Mannus 2 (1910) 75, 52. kép 2; Kanyivetz, V. I., Arch. Pamjat. 6 (1956) 5. kép 9, 11–12.

²² Gazdapusztai Gy., Csongrádmegyei Tanulmányok 1 (1959) 1. kép.

²³ Benešova, A., AR 11 (1959) 80. kép 1.

²⁴ Passzek, T., MNA 10 (1949) 66. kép 2, 67. kép felső sor, 75. kép 2, 76. kép 6.

²⁵ Uo., 75. kép 2, 76. kép 6.

²⁶ Uo., 75. kép 2; Gimbutas, M., The Prehistory of Eastern Europe. Part I. (Cambridge, Mass. 1956) 94. kép 1; Stocký, A., i. m. 66. t. 5, 78. t. 2, Ezeknél a díszítés is megegyezik a két terület között.

²⁷ Hoernes, M. — Menghin, O., Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa (1925) 347, jobbra fent.; Müllner, A., Typische Formen... (Laibach 1900).

²⁸ Buchwaldek, i. m. 123. kép 1, 7, 8, 124. kép 1c, 4, 125. kép 9b, 23a, 126. kép 10; Benešova, i. m. 79. kép 2; Ondraček, J., AR 12 (1960) 174. kép 1.

²⁹ Heurtley, i. m. Nr 214, 233.

³⁰ Popova, T. V., Plemení katakombnoj kulturi (Moszkva 1955) 113–119.; Lagodavszkaja, E. F., KSZ Kijev 4 (1955) 119–122.

³¹ Gajári típusú leletek az utóbbi évek kutatásai szerint feltétlenül megelőzték a zóki kultúrát. I. Bóna, A. Tozik kutatási eredményei. Szerző Balaton környéki ásatásai.

³² Goessler, P., i. m., 61b 11–12.

A seprődíszről már fentebb említettük, hogy sztyepei eredetű. Az edényekre tapasztott bütykök is a keleti eredetű díszítőelemek közé tartoznak.³³

A nyírségi csoport leletei között került elő két kovaeszköz, görbe kés (Krummesser). Ezek eredete a Cuteni-Tripolje kultúra területén volt³⁴ s a sztyepei pásztortörzsek vándorlásával jutottak nyugatra. Meg kell említeni még a nyírségi csoport lelőhelyein talált zsinórdíszes cserepeket. Ezek vagy szabályos zsinórdíszűek vagy ún. tekercselt pálcika lenyomatúak. Keleti eredetük kétségtelen. Sok más tényezővel együtt a sztyepei gödörsíros kultúra népének áramával jutottak Északkelet-Magyarország területére (Ózd, Bárca stb).³⁵

A nyírségi, makói és vučedoli csoportban otthonosak az idolk. Főleg a lapos hegedű alak a jellemző. Hasonlók tömegesen a Kyklád szigetvilágában és Anatóliában a korabronzkor emlékei közé tartoznak.³⁶ Nem lehet kételkedni, hogy az Égei szigetvilág és Anatólia volt a bölcsőjük. Lehet, hogy a Kyklád szigetvilágból a kimetszett díszítés alkalmazásával együtt a Nyugat-Balkánon keresztül jutottak a három korabronzkori csoportba.

A déli hatású leletek közé tartoznak az aszkoszok vagy a madár alakú edények. A nyírségi csoport területén két ilyen került elő (2. kép 11). Magyarországon a zóki kultúrát megelőzően ismeretlen az aszkosz. Előzményei a Balkán déli részén és Romániában kerültek elő. Lehet, hogy a Cotofeni kultúrából a gödörsíros kultúra népének terjeszkedésével jutottak az ilyenek hazánkba.

A leletek vizsgálatából megállapítható, hogy a nyírségi csoportnak igen széleskörű kapcsolatai voltak. A péceli (badeni) kultúra igen jelentéktelen hatást gyakorolt a nyírségi csoport leleteire. Igen szoros összefüggés mutatható ki a sztyepei gödörsíros kultúrával és a csehországi zsinórdíszes kerámiával. Dél felé a dél-balkáni korabronzkorral mutathatók ki igen szoros összefüggések. Ezek Anatóliáig vezethetők vissza. A balkáni elemek többféle úton jutottak a különböző korabronzkori csoportokba. Az alapos vizsgálatok alapján bonyolult összefüggések láncolata tűnik ki, melyek a zóki kultúra csoportjainál különböző irányokból különféle képpen érvényesültek. Az összefüggések különbözősége vezetett az egyes csoportok elkülönüléséhez.

A zóki kultúra eredetével és helyzetével kapcsolatban a legellentétesebb vélemények alakultak ki a kutatás során. Ennek oka az volt, hogy csak egy-egy csoport leleteit vizsgálták s azt általánosították az egész kulturális komplexumra.

Időrend.

A csoport időrendjét tág határok között könnyen megvonhatjuk, szűkebb időrendje már nehezebben határozható meg. Kétségtelen, hogy miként a makói és vučedoli csoport, a nyírségi csoport is követi a péceli (badeni) kultúrát. A nyírségi csoport területén közvetlen stratigráfia nincs, a kultúrák sorrendje azonban nem lehet kétséges. Tiszalucan a péceli (badeni) kultúra telepe alig 100 m-re van a nyírségi csoport telepétől. Leleteik mégsem keverednek. Tehát a két telep és így a két kultúra nem lehetett egyidős. A sorrendet vitathatatlanná teszik a tiszamenti tell telepek, ahol a nyírségi csoport töretlenül fejlődött át a hatvani kultúrába. Így a péceli (badeni) kultúra ezt a fejlődést csak megelőzhette.

Feltételezhető azonban, hogy a Sajó völgyében a péceli kultúra maradék csoportjai még továbbéltek a nyírségi csoport létrejötté és elterjedése idején, mintegy refugiumban, és ezért nem tudott a nyírségi csoport behatolni erre a területre.³⁷ Ózdon a péceli kultúra telepén került elő olyan sztyepei típusú zsinórdíszes cserép,³⁸ amilyenek a nyírségi csoport lelőhelyein is előfordulnak. Ez közvetetten az egyidejűséget mutatja. Ez a részleges egyidejűség csak a továbbélő maradék csoportokra vonatkozik. A két kultúra leletanyaga döntő módon különbözik egymástól és így a közvetlen békés átfejlődés kizárható.

A nyírségi csoport alig későbbi a gödörsíros kultúra hazai emlékeinél. Ezt bizonyítja a csoport sztyepei elemein kívül, a sztyepei típusú zsinórdíszes cserepek a nyírségi csoport lelőhelyein, a bárcai zsinórdíszes edények a péceli és hatvani kultúra rétegsorai között,³⁹ a zsinórdíszes kerestálpánál talál⁴⁰ stb. A sztyepei gödörsíros kultúra hazánkba hatolt első népelemei közrejátszottak a nyírségi csoport létrejöttében. Egyidős lehet a csoport a kelet-szlovákiai halomsírokkal is.

A nyírségi csoport területén talált tűzdelt díszű cserepek az erdélyi Cotofeni kultúra második szakaszával fennálló egyidejűséget mutatják. Egyidős volt a nyírségi csoport a Schneckenberg-Glina III. kultúra korai szakaszával is (Prox, Popescu szerinti B-szakasz). Északon a nyírségi csoport kortársa volt a Rivnac kultúra (Jevišovice B) és Cseh-Morvaország zsinórdíszes kerámiájának korai szakasza. Talán a nyírségi kultúrával egyidőben hatoltak be Morvaországba és Szlovákiába a Vesele típusú zsinórdíszes kerámia hordozói s talán már a nyírségi csoporttal egyidőben megkezdődött

³³ Andriesescu, J., Dacia I (1924) VX. t. 13, Dumitrescu, V., Dacia II (1925) 36. kép 7, 39. kép 5, 7.; Stefan, G., Dacia II (1925) 29. kép 10; Matasa, C., Frumusica. XII. t. 54, stb.

³⁴ Szudakov, S. A., Arch. Pamjat. Kijev 4 (1952) 2. t. 2; Lagodavszkaja, E. F., i. m. 120, 9. kép; Childe V. G., The Danube in Prehistory, Oxford (1929) 122–123.; Kossina G., Mannus I (1909) 229, 3. kép.; Matasa, i. m. 62. t. 443.; Nestor, J. SCIV 2 (1951) 69, 15.

³⁵ Banner, J., AH 35 (1956) 76. t. 16; Hajek, L.,

Kommission für das Aneolithikum und die ältere Bronzezeit. Nitra 1958 (Bratislava 1961) 5–7. kép.

³⁶ Kühn, H., Kunst Alteuropas (Stuttgart 1954) 55. kép, 26. t. a, 33. t.; Kosay H. Z., Türk Tarih Ark. Ab 310, 181, 507, 367; Bossert, T., Altanatolien (1942) 129. kép, 287–88, 292–93, 420–422. kép.

³⁷ Kalicz N., Annal. Univ. 2 (1960) 257–260.

³⁸ Banner, J., AH 35 (1956) 67. t. 16.

³⁹ Hajek, L., i. m. 65–66.

⁴⁰ Tocik, A., Stud. Zvesti 11 (1963) 21–22.

a keleti elemekkel átítatott Nyitra kultúra kialakulása.⁴¹

Felmerül a nagyrévi kultúrával kapcsolatos időrend kérdése is. A makói csoportból, magyarországi elterjedési területén alakult ki a nagyrévi kultúra, akkor, amikor a harangedény kultúra kisebb népcsoportjai megérkeztek hazánk területére. Talán ez a mozgás okozta a makói csoportnak a nagyrévi kultúrává történő átalakulását.⁴² Ezek a hatások a Nyírség területén nem okoztak ilyen változást. A nyírségi csoport tovább fejlődött a nagyrévi kultúra legkorábbi szakaszával párhuzamosan is. Ezt mutatja az egyik Szolnok vidéki sírlelet is.⁴³

Fentebb már említettem, hogy a nyírségi csoport a Felső-Tisza vidékén törés nélkül fejlődött át a hatvani kultúrába. A Nyírség nagy területén valamivel később az ottományi kultúra alapjává vált.

Eredet kérdése.

A korabronzkor népi alapját Magyarországon a péceli (badeni) kultúra megszorodott népsége alkotta. A kultúra megszűnésének oka a halmos temetkezésű sztyeppeiek gödörsíros kultúra megjelenése és déli népelemek beáramlása volt. A sztyeppeiek behatolása elsősorban a Tiszántúlt érintette, de hatásuk az Alpok előteréig érezhető volt. Megjelenésük az addigi fejlődést gyökeresen megváltoztatta (pl. a ló első megjelenése hazánkban). A déli népelemek és kultúrájuk a Balkánon keresztül több útvonalon jutottak Magyarországra. Hatásuk a sztyeppeiekhez hasonlóan erőteljes lehetett. Ezt mutatják a vallási élet déli eredetű emlékei.

A hazai korabronzkor kialakulásában ez a kelet—nyugati és dél—északi mozgás játszotta a döntő szerepet. A sztyeppeiek nem alkottak nagy tömegeket, de magukkal hozták az elfoglalt területek népességének egy részét is. Igen valószínű, hogy a késő Tripolje-Cucuteni földműves közösségek egyes csoportjai a sztyeppeiekkel együtt eljutottak hazánkba. Itt a Felső-Tisza mentén telepedtek meg és fejlett földművelő életmódot honosítottak meg újból. A moldvai festett kerámias földműves telepek felső részében talált csekély kerámiai maradványok hasonlóak azokhoz, amelyek a Tisza menti tell-telepeken a nyírségi csoportra és a hatvani kultúrára jellemzők.⁴⁴

A nyírségi csoport Tisza menti tell-telepein megfigyelhető a közösség egyes tagjainak elkülönülése (a telepek kis részének a védelme), ami sztyeppeiek hagyományokat tükröz. A nagy halmos temetkezések is elkülönülést jelentettek.

A fejlődés során a helyi és déli népelemek magukba olvasztották a kisebb sztyeppeiek vezető réteget és a fejlődés nem úgy folytatódott, mint az ukrainai sztyeppeken. A halmos temetkezési szokás megszakadt s a vallási életben is déli elemek jutottak érvényre.

Egyelőre még hiányoznak a leletek annak a kérdésnek az eldöntésére, hogy a Dráva vidékéről miként és miért jutottak el a vučedoli csoportra jellemző leletek, főleg a jellegzetes kimetszett díszítés alkalmazása, a Nyírség területére. Lehetséges, hogy ennek kiváltó oka is a sztyeppeiek mozgásával hozható összefüggésbe. Erre azonban csak a további kutatások adhatnak választ.

Abszolút számokkal kifejezve azt mondhatjuk, hogy a nyírségi csoport az i.e. 1900 utáni időben jött létre és az i.e. 1800 körül végetért önálló fejlődése.

Kalicz Nándor

СТОЯНКА НЫРШЕГСКОЙ ГРУППЫ РАННЕБРОНЗОВОГО ВЕКА В ОКРЕСТНОСТЯХ НЫРПАЗОНИ

Резюме

Автор рассматривает проблемы ныршегской группы раннебронзового века в связи с находками, обнаруженными в одной затисской землянке. В результате анализа предметов и разбора связей этой группы автор приходит к выводу, что ныршегская группа является частью того крупного культурного комплекса эпохи ранней бронзы, которую в науке называют зокской, вучедольской и славонской культурами. На севере к ним примыкает культура Rivanec. К крупному объединению зокской культуры примыкают, помимо группы Ныршег, группы Мако (Сака) и вучедольская. Автор показывает, что в возник-

новении ныршегской группы главную роль играли 2 народных передвижения. С востока на нашу территорию прибыли носители степной ямной культуры, а с юга — элементы носителей балканской культуры раннебронзового века. Их совместное влияние действует по-разному на различных участках страны. Поэтому возникают различные группы. Ныршегская группа без изломов перерастает в культуру Хатван. Ее абсолютную датировку автор относит к 1900—1800 годам до н. э.

Н. Калиц

⁴¹ *Ua.*, AR 15 (1963) 716—718, 758—759.

⁴² A nagyrévi kultúra korai szakaszában keveredett a harangedény kultúra leleteivel. A makói csoport és a nagyrévi kultúra nem lehet egyidős, mivel lelőhelyeik sokszor egymás mellett helyezkednek el, anélkül, hogy leleteik keverednének. Ugyanakkor a leletanyagban sok közös vonás van, ami úgy érthető meg, hogy a makói csoportból fejlődött a nagyrévi kultúra. Először Bóna

István jutott erre az eredményre. *Bóna I.*, Rég. Dolg. 4 (1962) 42. *Ua.*, Az ókor története I. (Tankönyvkiadó 1964) 89. *Ua.*, Európa története az újkőkortól a római birodalom kialakulásáig (Budapest 1964) 46. *Ua.*, Alba Regia 4—5 (1965) 62.

⁴³ *Bóna I.*, Alba Regia 2—3 (1963) V. t. 4.

⁴⁴ Főleg a seprődíszes és a kis hegyes rátapasztott bűtykökkel díszített edényekre gondolunk.

EINE SIEDLUNG DER FRÜHBRONZEZEITLICHEN NYÍRSÉG-GRUPPE BEI NYÍRPAZONY

Auszug

Der Verfasser publiziert die Funde aus einer Wohnhütte bei Nyírpazony (in der Nähe von Nyíregyháza). Die Wohnhütte stammt von der Nyírség-Gruppe der Frühbronzezeit (Abb. 3—9). Anhand dieser Funde werden die Probleme der Nyírség-Gruppe erörtert. Die Absonderung der Nyírség-Gruppe und die Bestimmung ihrer Charakterzüge erfolgte Ende der fünfziger Jahre.¹ Die Nyírség-Gruppe ist Bestandteil jenes großen kulturellen Komplexes, der zu Beginn der Bronzezeit Träger äußerst bedeutender historischer Veränderungen im Karpatenbecken war. In der Forschung wird diese große Einheit als Zóker, Slawonische und Vučedoler Kultur bezeichnet. Neben der Nyírség-Gruppe gehören auch die Makó- (Čaka-) und die Vučedol-Gruppe zu ihr. Eng schließt sich diesem Komplex im Norden die Jevišovice-Rivnac-Kultur an.

Die Absonderung der Nyírség-Gruppe ist durch ihr selbständiges Siedlungsgebiet und einheitliches Fundmaterial motiviert.

Ihr Verbreitungsgebiet umfaßt den nordöstlichen Teil des Alföld. Der Großteil der bisher bekannten über 200 Fundorte befindet sich auf den Dünen des Nyírség.² Die Dichte der Fundorte steht mit dem häufigen Siedlungswechsel im Zusammenhang. Die Siedlungen sind meist klein, doch gibt es auch einige ganz große. Dieser Kontrast läßt sich entweder auf verschieden große Gemeinden zurückführen, oder er bedeutet, daß aus den größeren Winterlagern die Bevölkerung im Sommer in kleineren Gruppen auszog. In der Siedlung von Nyírpazony stand die in die Erde vertiefte Hütte allein. Sie hatte einen großen Feuerherd.

Im nordwestlichen Randgebiet der Nyírség-Gruppe entstanden andere Siedlungsverhältnisse. Entlang der Theiß enthalten die unteren Schichten der Tell-Siedlungen der Hatvan-Kultur Funde der Nyírség-Gruppe (Siedlung von Tiszaluc).³ Da für die Nyírség-Gruppe östlich der Theiß und in der Bodrog-Gegend ausnahmslos für eine mobile Lebensweise sprechende Siedlungen charakteristisch sind, darf man annehmen, daß die grundverschiedenen Siedlungsverhältnisse hier auf bedeutende wirtschaftliche und historische Gründe zurückzuführen sind.

Die Bestattungen sind meist vereinzelte Urnengräber, nur an einem einzigen Fundort fand man mehrere Urnengräber zusammen. Die wichtigsten Typen der Keramik (Abb. 2) sind Krüge und Schalen mit einem Henkel und profiliertem Bauch, Schüsseln in der Form von stark getrennten doppelten Kegelstümpfen, besenstrichverzierte große Töpfe, kleine Henkelschalen und amphorenartige, bauchige Urnen mit zwei Henkeln. Auch innen verzierte Fußschüsseln und vogelförmige Gefäße sind vorhanden. Die Ornamente sind Bandverzierungen aus einfachen, eingeritzten Linien, keilförmig gestichelten Motiven oder Kerbschnitten, meist mit Inkrustation. Häufig erscheint das Besenstrichmuster. Die Rippen und Buckelverzierung, und zu dieser Zeit erscheint zum erstenmal das Textilmuster. Wegen ihrer Beziehungen sind die in Tiszaluc gefundenen Krummeser besonders wichtig.

Die Nyírség-Gruppe grenzt an das Gebiet der Makó- (Čaka-) Gruppe, die das Zwischenstromland der Donau und der Theiß, den Großteil Transdanubiens und die südwestliche Slowakei umfaßt. Die zwei Gruppen führen viele gemeinsame Züge, doch sind auch bedeutende Abweichungen zu beobachten. Neben den gemeinsamen Gefäßformen gibt es in großer Anzahl auch solche, die höchstwahrscheinlich verwandt sind, und auch andere, die nur der einen oder der anderen Gruppe eigen sind.⁴ Die Abweichung der zwei Gruppen ist besonders in der Ornamentik erkenntlich. Die Makó-Gruppe bediente sich der Kerbschnittmuster nicht.

Die Beziehung der Nyírség-Gruppe zur Vučedol-Gruppe ist trotz der großen Entfernung auffallend. Sie

offenbart sich nicht so sehr in den Gefäßformen als eher in der ähnlichen Verwendung der charakteristischen Kerbschnittmuster.

Die weiteren Beziehungen der Nyírség-Gruppe lassen sich zur Zeit ebenfalls nur über den keramischen Nachlaß verfolgen, weshalb viele Ungewißheiten vorkommen können. Aus der Untersuchung der Funde geht hervor, daß die Gefäße der Nyírség-Gruppe entweder auf die Grubengrabkultur der Steppen,^{14, 16, 17, 21, 24, 25, 30, 35} oder auf die südbalkanische, die anatolische Frühbronzezeit^{11, 15, 18, 20, 23, 26, 28} zurückzuführen sind. Auf den gemeinsamen Ursprung hinweisende Züge verbinden sie mit der böhmischen Schnurkeramik. Nur mit sehr wenig Fäden ist sie mit ihrem lokalen Vorgänger, der Pécel (Badener) Kultur verbunden.

Die Nyírség-Gruppe, wie auch die Makó- und die Vučedol-Gruppe folgte auf die Pécel (Badener) Kultur. Da für existierende viele indirekte stratigraphische Angaben. Nur für das Sajó-Tal darf man annehmen, daß überlebende Gruppen der Pécel (Badener) Kultur dort selbst zur Entstehungszeit und während der Verbreitung der Nyírség-Gruppe gelebt hätten.³⁷ Die Pécel Reste und das Volk der Nyírség-Gruppe dürften einander feindlich gegenüberstanden haben, was sich in den Befestigungen der beiden Gruppen widerspiegelt.³⁸ Die Nyírség-Gruppe dürfte kaum später entstanden sein, als daß die ersten Welle des Grubengrabvolkes (Kurgan-kultur) Ungarn erreichten. Da beweisen neben den starken Steppenelementen die auf die Steppen zurückführbaren Schnurkeramikgefäße,^{39, 40} die schnurverzierten Kreuzfußschüsseln usw. Die ersten ethnischen Gruppen der nach Ungarn eingedrungenen Grubengrabkultur der Steppen hatten einen Anteil am Entstehen der Nyírség-Gruppe. Sie dürfte auch mit den ostslowakischen Hügelgräbern gleichartig sein.

Die Scherben mit Furchenstich belegen die Gleichzeitigkeit mit dem zweiten Abschnitt der Cotofeni-Kultur Siebenbürgens.

Im Norden waren die Rivnac-Kultur (Jevišovice B) und der Frühabschnitt der böhmisch-mährischen Schnurkeramik die Zeitgenossen der Nyírség-Gruppe. Die Träger der Schnurkeramik vom Veselý-Typ dürften nach Mähren und in die südwestliche Slowakei vielleicht mit der Nyírség-Gruppe gleichzeitig eingedrungen sein, und bereits zur Zeit der Spätabschnitt der Nyírség-Gruppe begann das Entstehen der mit östlichen Elementen durchwobenen Nitra-Kultur.⁴¹

Es stellt sich die Frage nach dem chronologischen Verhältnis der Gruppe zur Nagyrév-Kultur. Aus der Makó-Gruppe entstammt in ihrem Verbreitungsgebiet in Ungarn die Nagyrév-Kultur, zu jenem Zeitpunkt, als kleine Gruppen der Glockenbecherkultur in die Umgebung von Budapest gelangten. Es ist vielleicht diese Bewegung, derzufolge sich die Makó-Gruppe zur Nagyrév-Kultur umgestaltete.⁴² Diese Bewegungen berührten nicht das Gebiet des Nyírség, und die Nyírség-Gruppe entwickelte sich ohne Unterbrechung auch während des Frühabschnittes der Nagyrév-Kultur weiter.⁴³

Am oberen Lauf der Theiß ging die Nyírség-Gruppe in die Hatvan-Kultur über während sie auf dem größten Teil des Nyírség später zum Ausgangspunkt der Ottomány-Kultur wurde.

Die ethnische Basis der Frühbronzezeit in Ungarn bildete das vermehrte Volk der Pécel (Badener) Kultur. Grund für den Untergang dieser Kultur war das Eindringen der Grubengrabkultur mit Hügelbestattungen aus den Steppen und das Erscheinen südlicher Volkselemente. Das Eindringen des Steppenvolkes berührte in erster Linie die Gebiete östlich der Theiß, doch ließ sich sein Einfluß bis zu den Alpen fühlen. Sein Erscheinen veränderte die bisherige Entwicklung durch und durch. Die südlichen Volkselemente und ihre Kultur gelangten über mehrere Wege nach Ungarn. Wie stark ihr Ein-

fluß war, zeigen die auf südlichen Ursprung zurückführbaren Elemente der frühbronzezeitlichen Religion (z. B. die Askoi).

In der Entstehung der Frühbronzezeit in Ungarn hatte diese ost-westliche und süd-nördliche Bewegung den stärksten Anteil.

Höchstwahrscheinlich hatten in der Entstehung der Tell-Siedlungen an der Obertheiß jene Volkelemente einen Anteil, die die aus den Steppen kommende Bewegung aus dem Gebiet der Tripolje-Cucuteni-Kultur mit sich brachte. Sie führten eine Landwirtschaft ein, die auf höherem Niveau stand als die der neuen Umgebung. Die in den landwirtschaftlichen Siedlungen mit bemalter Keramik in Moldau gefundenen Grobkeramik-Überreste sind denen sehr ähnlich, die in den Siedlungen an der Theiß für die Nyírség-Gruppe und die Hatvan-Kultur charakteristisch sind.⁴⁴

Im Laufe der Entwicklung haben die lokalen Volkelemente die Steppenleute geringerer Zahl in sich verschmolzen. Deshalb brach die Sitte der Hügelbestattungen ab, und auch im Ritus kamen die südlichen Elemente zur Geltung.

Funde, mit denen sich klären ließe, wie und weshalb die für die Vučedol-Gruppe kennzeichnenden Funde aus der Mündungsgegend der Drau in den Nyírség gelangten, stehen noch aus. Diese Frage muß durch weitere Forschungen beantwortet werden.

In konkreten Jahreszahlen ausgedrückt kann man sagen, daß die Nyírség-Gruppe um 1900 v. u. Z. entstand und um 1800 v. u. Z. ging ihre selbständige Entwicklung zu Ende.

N. Kalicz

A HÁCS-BÉNDEKPU SZTAI ÁRPÁD-KORI EDÉNYÉGETŐKEMENCE

Az Árpád-kori fazekasság emlékeinek megismerésében az elmúlt másfél—két évtized alatt számottevő előrehaladás történt. Az ásatási anyag áttekintése révén világossá vált, hogy milyen edényeket használtak, amiből a lakosság életmódjára is lehetett következtetni.¹ Az ásatási megfigyelések elemzésével és a pénzekkel elrejtett edények tanulmányozásával a korhatározás is biztosabbá vált.²

A cserépedények készítésének egyes szakaszai, így az edényfelépítés és a korongolás kérdése nagyrészt tisztázódott.³ Azonban a készítési folyamat egyik fontos és lényeges szakaszáról, az edények égetéséről ma is igen keveset tudunk. Éppen ezért volt jelentős a Somogy megyei Hács-Béndekpusztán, az Árpád-kori település területén folytatott ásatás, ahol elsősorban a cserépedények égetésére kaptunk eddig ismeretlen adatokat.

Balatonlellétől mintegy 14 km-re D-re, a Balatontól D-i irányban terjedő dombhátak között húzódik meg a kicsiny béndekpusztai település.⁴ Az egyik É—D-i dombháton a XIX. század közepén épült, fehérre meszelt temploma tűnik elő, közvetlenül mögötte pedig a középkori templom romjait láthatjuk (3. kép).

Béndek legrégebbi említését 1331-ből ismerjük. Ekkor a gyermektelenül elhalt Tengerdi Miklós birtokát Róbert Károly király Szécsényi Tamás

erdélyi vajdának adományozta.⁵ A települést az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben is említik. Papja ekkor Péter, aki 1333 és 1334-ben 30—30 kis denárt, 1335-ben 12 garast fizetett.⁶ Béndek 1388-ig a Szécsényi Kónyafiaké volt. Ekkor Zsigmond király a Kanizsaiaknak adományozta, akik 1392-ben Kővágóörsi György két budai házával cserélték el, mignem 1397-ben 2800 ft-ért visszavásárolták tőle a birtokra vonatkozó oklevelekkel együtt. 1446-ban a Kanizsaiak Bakonyai Török László kanizsai várnagyuknak adták. 1486—87-ben Tolnai Bornemissza János tulajdonában volt. 1500-ban Corvin Jánost és Enyingi Török Imrét iktatták birtokába. A török hódoltság alatt valószínűleg egészen elnéptelenedett. 1726-ban és 1733-ban pusztá és Jankovics István tulajdonában volt. Újbóli benépesülése a XVIII. században mehetett végbe, mert Müller Ignác 1769. évi⁷ és Nagy József Somogy megyéről 1802-ben megjelent részletes térképén⁸ a település rajta van. A XVIII. század közepén Béndek házasság révén a Pongrác család birtokába került.⁹ Tőlük 1847 előtt Kacs-kovics Mihály vásárolta meg.¹⁰

A középkori templomromnál ásatást nem végeztünk, de a falmaradványok vizsgálata alapján egykori templomára vonatkozóan több megállapítást tettünk. A hazai műemléki irodalomban alig egy-két helyen, egészen röviden, korának meghatározása nélkül középkori templomromnak említik.¹¹ A megyéről készült monográfiában ÉK-i

¹ Méri I., Arch. Ért. 79 (1952) 61., XVII. t. 1—5.; Holl I., Arch. Ért. 79 (1952) 179—180., I. kép; Ua., BpR 20 (1963) 335—343, 365., 66—71. kép; Méri I., Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Rég. Füz. II. 12 (Bp. 1964) 45—47., IX—X. t. A cserépüstökre vonatkozóan: Szőke B., Arch. Ért. 82 (1955) 86—90., legutóbb pedig Méri I., Rég. Füz. II. 12., 45—46., IX—X. t.

² Parádi N., Arch. Ért. 90 (1963) 205—248.

³ Holl I., BpR 17 (1956) 177—193.; Parádi N., FA 7 (1955) 141—147., XXXV—XXXVII. t.; Ua., Technikai vizsgálatok népvándorláskori és Árpád-kori edényeken. Rég. Füz. 12 (Bp. 1959)

⁴ A település 1950-ig közigazgatásilag Gyugy (régében Tótgyugy néven is említik) községhez tartozott.

⁵ Anjoukori okmánytár II. 1322—1332. Szerk. Nagy I. (Bp. 1881) 558—566. A Tengerdiek első említéséről 1256-ból van tudomásunk. Azt nem tudjuk, hogy mióta voltak birtokosok Béndeken, annyi viszont megállapítható, hogy birtokaik főleg Somogyban voltak.

A Tengerdiekre vonatkozóan; Wertner M., Turul 13 (1895) 76—80.

⁶ Vatikáni magyar okirattár I. Pápai tized-szedők számadásai. 1281—1375. (Bp. 1887) 382, 393, 398.; Békefi R., A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. (Bp. 1907) 91.

⁷ Müller Ignaz, Mappa geographica novissima Regni Hungariae 1769. Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár. TM 6712.

⁸ Kaposvár. Állami Levéltár. T. 516.

⁹ Béndekpusztára a legtöbb történeti adatot a megyei monográfiában találjuk. Csánki D., Somogy vármegye. MVV (Bp. é. n.) 73.; A XIV. század végére: Mállyusz E., Zsigmond-kori oklevéltár I. 1387—1399. (Bp. 1951) 70, 292, 532.

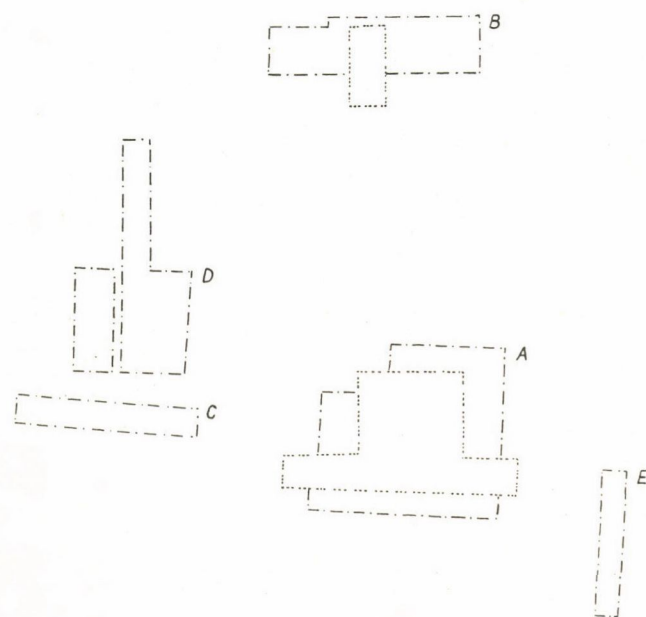
¹⁰ Vasdényey I., Ősi birtokok és birtokosok Somogy vármegyében. (Kaposvár 1922) 18.

¹¹ Forster Gy.—Gerecse P., Magyarország műemlékei II. (Bp. 1906) 728.; Genthon I., Magyarország műemlékei (Bp. 1951) 377.

HÁCS-BÉNDEKPUSZTA Ásatási helyszínrajz

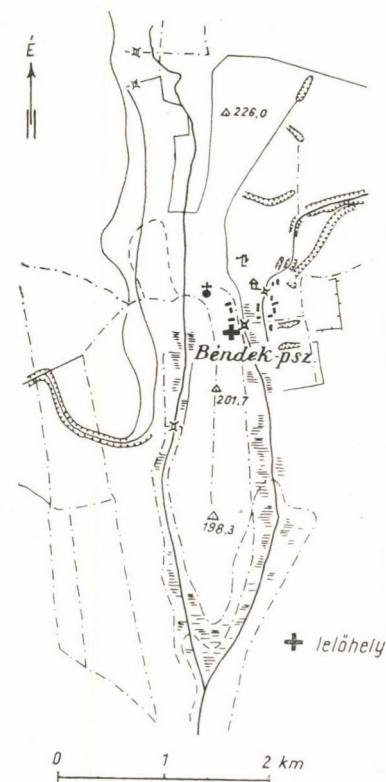
0 2 5 m

... 1956-ban feltárt kutatóárkok határa
- - - 1957-ben " " "

1. kép. 1. Térkép-vázlat.
— 2. Ásatási alaprajz
Рис. 1. 1. Схематическая
карта. — 2. План раскопок
Fig. 1. 1. Esquisse de
carte. — 2. Plan des fouilles

Iskola

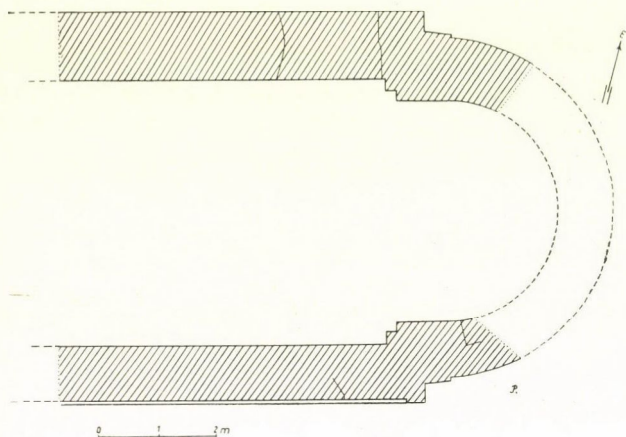
2.

1.

irányból felvéve a rom fényképét közölték.¹² Az utóbbi években a Balaton környékének műemlékeiről és Magyarország művészeti emlékeiről megjelent kiadványban a templom maradványait XV. századnak határozták meg.¹³

A K—Ny-i iránytól kissé ÉK—DNy-ra eltérő templom-hajó falmaradványának a szentélyhez csatlakozó része 6 m hosszúságban és átlagosan 3—4 m magasságig ma is fennáll (2. kép). Az É-i

HÁCS-BÉNDEKPUSZTA

2. kép. A románkori templomrom alaprajza
Рис. 2. План руин церкви романской эпохи
Fig. 2. Plan de la ruine de l'église romane

fal 110 cm vastag, a D-i ennél keskenyebb, csak 90 cm. A hajó hosszúságát a felszínen nem lehet megállapítani. A romoktól Ny-ra alig néhány méterre a XIX. század közepén épített templom emelkedik.¹⁴ A hajónál szűkebb szentélyt kettős tagolású diadalív kapcsolja össze egymással, amelynek íve igen erősen rongált állapotban maradt meg (4. kép). A szentély fala a diadalívvvel egészen egysíkban van. A szentélyfal hajóhoz csatlakozó része átlagosan 1,5—1,7 m hosszúságban látszik a felszínen, de mindkét falmaradvány hajlásából kétségtelenül meg lehetett állapítani, hogy a templomnak félköríves záródású szentélye volt (2. kép). A szentélyfal D-i maradványában 29 cm magas és 40 cm mélységű, szögletes formájú — valószínűleg mise-ampolnák tartására használt — fülke részlete látszik. A templom alapozását harmadfelerészben kővel, falát pedig elszórtan kevés kővel kevert téglából építették. A falak építéséhez

29×14,5×5,5 és 30×15×5 cm-es, a szentély diadalív alatti függőleges irányú kettős tagolásához ennél vastagabb, 30×15×8 cm nagyságú téglákat használtak fel. Ezeket a vastagabb téglákat elszórtan a többi falban is megtaláltuk. A diadalív félkörös indításának magasságában a hajó falának 15 cm-es, a szentélyfalnak pedig a hajó DK-i sarkától kezdve 4—5 cm-es beugrása van. Ennek szélén, a hajó DK-i sarkától kiindulva a szentélyfalon félkörös tagolású, keskeny párkány húzódott végig. A templom falai belülről valószínűleg festettek voltak. A hajó DK-i sarkában vörösszínű, függőleges sávos festés részlete látszik. A hajó D-i falán 50 cm magas lábazat húzódik végig, DK-i sarkán pedig a lábazattal egyező 8 cm-es falkiugrás emelkedik. Ugyanígy a szentélyfal mindkét oldalán, a hajó és a szentély csatlakozása közelében kissé kiugró szögletes tagolása van, amelyből a tetőzet alatt végigfutó, a szentély falát díszítő ívsoros (vagy esetleg fogsoros) párkány indulhatott ki. A hajó DK-i falának DK-i részén kb. 4 m magasságban egészen elmosódottan ablakrézsű alsó felének maradványát figyelhettük meg. Ebben a falban valószínűleg — mint a románkori templomok hosszahajójának D-i falában általában¹⁵ — három, felülről félkörös lezárású kis ablak lehetett.

A hajó É-i falában, a szentély közelében alacsony, de széles áttörést figyelhettünk meg. A felszínen és a falakon sekrestye hozzáépítésének nyoma nem látszik, de lehetséges, hogy a templomot sekrestyével is bővítették és a faláttörés a sekrestyének a románkori hajóval megnagyobbított szentélybe nyíló bejárata volt.¹⁶

A falmaradványok vizsgálatából minden kétséget kizáróan meg lehetett állapítani, hogy a középkori településnek egyhajós, félkörös szentélyű románkori temploma volt (2. kép). Kettős beugrással tagolt diadalíve aránylag ritkán fordul elő a románkori falusi építészetben. A Balaton környékének románkori falusi templomai között a kutatás alig néhány félkörös szentélyzáródását ismer.¹⁷ A hasonló hazai emlékeket áttekintve, alaprajzában és fennálló falaiban a legtöbb egyezést a Béndektől 13 km-re ÉK-re fekvő Látrány-rádpusztai templomromban¹⁸ és a lényegesen távolabb levő csempeszkopácsi templomban találtuk meg.¹⁹ Összehasonlításra — amit Béndekhez való közelsége is indokoltta tesz — a Látrány-rádpusztai templomromot látjuk legalkalmasabbnak, ahol néhány évvel azelőtt ásatást és helyreállítást is

¹² Csánki D., i. m. 417. A fényképről az is megállapítható, hogy az elmúlt fél évszázad alatt a rom állapotában lényegesebb romlás nem történt.

¹³ Entz G.—Gerő L., A Balaton környék műemlékei (Bp. 1958) 160.; Genthon I., Magyarország művészeti emlékei I. (Bp. 1959) 133.

¹⁴ Könnyen elképzelhető, hogy a XIX. századi templom szentélyének zárófalát a középkori templom Ny-i homlokzatának maradványára építették rá.

¹⁵ Kozák K., Magyar Műemlékvédelem 1959—1960. (Bp. 1964) 161.

¹⁶ A sekrestye építésének ebben az esetben a románkori templom nagyobbításával, Ny-i irányban a románkorinál nagyobb méretű, új hajó építésével kellett kapcsolatban állni.

¹⁷ Entz G.—Gerő L., i. m. 24.

¹⁸ Békefi R., i. m. 108., 25—26. ábra; Csánki D., i. m. 104. A templomrom fényképe 418., alul.

¹⁹ ifj. Hell G., Vasi Szemle 3 (1936) 99—108., 1—4. kép; Ua., Technika 24 (1943) 634—639., 1—3, 11—13. kép.

3. kép. A románkori templom maradványa ÉNy-i irányból. A kép jobboldalán a XIX. századi templom szentélye és sekrestyéje

Рис. 3. Остатки церкви романской эпохи с северо-западной стороны. С правой стороны рисунка — святилище церкви XIX века и ее ризница

Fig. 3. Les restes de l'église romane vus du nord-ouest. Sur le côté droit de la photographie on voit le chœur et la sacristie de l'église du XIXe siècle

végeztek.²⁰ Az egyhajós, félkörös szentélyű templom K-i, románkori része téglából épült. Szentélyét kívülről ívsoros párkány díszítette. A templomot 28—29×17×5 cm-es téglákból építették. Szentélyét a hajóval ennél is kettős beugrással tagolt diadalív kapcsolja össze, de azzal a csekély eltéréssel, hogy a diadalívnek itt (és ugyanígy a csemeszkopácsnál is) a szentélyfalhoz viszonyítva pilléres kiugrása van, amíg a béndeknél a szentélyfal a diadalívvvel egysíkban húzódik.

A XIII. és XIV. század elejéről származó oklevelekben többször is említett Rád nemzetség lakóhelye a Látrány melletti Rádpusztán volt.²¹ A XII. század harmincas éveitől kezdve ugyaninnen a pannonhalmi apátság birtokát is említik, s úgy látszik, hogy a XIV. század elejére egészen az apátság birtokába ment át.²² A két templomrom hasonlósága — a diadalívnél megfigyelt kis eltérés ellenére — arra utal, hogy a béndeki ro-

4. kép. A románkori templomhajó és diadalív maradványa Ny-i irányból

Рис. 4. Нэф и триумфальная арка церкви романской эпохи с западной стороны

Fig. 4. Les restes de la nef et de l'arc triomphal de l'église romane

mánkori templom építése a rádpusztaival megközelítőleg egyidőben történhetett.

A műemléki kutatás a rádpusztai templomromot általában XIII. századnak állapította meg,²³ de XII. századi említésével is találkozunk.²⁴ A béndekpusztai ásatás — amellyel a következőkben részletesen foglalkozunk — a település XII. századi fennállására biztos adatokat szolgáltatott. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy a béndekpusztai románkori templomot a XII. században építették.²⁵

A középkori település területén, a templomromtól mintegy 350 m-re D-re, a domb K-i oldalán álló iskolaépülettől DNy-ra 45 m-re a felszínen kisebb területen sok cseréptöredéket figyeltek meg²⁶ (1. kép). A dombhátnak a templomtól ebben az irányban enyhe lejtése van, az ásatás folyamán

²⁰ MNM Adattár VI. 1960/293. 1—3. Az ásatást Éri István vezette, kinek ezúton is köszönöm a rávonatkozó dokumentáció áttekintését és a dolgozatomhoz felhasználás engedélyezését.

²¹ Wertner M., A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II. (Temesvár 1892) 283—284.; Karácsonyi J., A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig III. (Bp. 1901) 1.; Csánki D., i. m. 104.

²² A pannonhalmi Szent Benedek rend története I. Szerk. Erdélyi L. (Bp. 1902) 117, 310—311, 785.; Ua., II. (Bp. 1903) 44, 164—165.

²³ Csányi K., Turisták Lapja 47 (1935) 209.; Radnóti A.—Gerő L., A Balaton régészeti és történeti emlékei (Bp. 1952) 91.; Entz G. — Gerő L., i. m. 24, 164.

²⁴ Genthon I., Magyarország műemlékei (Bp. 1951) 381.; Ua., Magyarország művészeti emlékei I. (Bp. 1959) 182.

²⁵ Ugyanígy a rádpusztai templomnál is XII. századi építésének lehetőségére kell gondolnunk, amit megerősíteni látszik az is, hogy a település fennállására XII. századi okleveles adatot ismerünk.

²⁶ A cseréptöredékekre Salamon Ágnes 1956-ban a béndekpusztai V. századi germán temető feltárása közben, a környéken végzett terepbejárásakor bukkant rá. A temető feltárása közben itt két szelvényt ástak ki. A nagyobbikban egy agyagrostélyos és hat egyszerű, a kisebbikben egy kemence részlete került elő. Teljes feltárásukat e sorok írója 1957-ben végezte el. Az 1956. évi ásatás anyagának feldolgozásra átengedését és az 1957. évi ásatás elkezdésében nyújtott segítségét Salamon Ágnesnek ezúton is köszönöm. Az 1956. évi munkákra: Rég. Füz. 9 (Bp. 1958) 34.

megtalált kemencék lankás K-i oldalában helyezkedtek el.²⁷

Az ásatás folyamán összesen nyolc kemencét találtunk. Közülük hét egy csoportban került elő, amelyek a domboldal enyhe emelkedését követve karélyosan helyezkedtek el, s csak az alsó, K-i oldalán nem voltak kemencék. A hét kemence előtere egy megközelítőleg téglalap alakú és félkör alakú gödörre olvadt össze²⁸ (5. kép). Az alsó, megközelítőleg téglalap alakú gödör körül É-ról és Ny-ról két-két (4, 7 és 5, 6. számú), D-ről egy kemencét (1. számú), a Ny-i irányból lépcsővel hozzáférhető, megközelítőleg félkör alakú gödör DNy-i és Ny-i szélén (2, 3. számú) egy-egy kemencét találtunk²⁹ (5. kép). A hét kemence közül hatnak egymáshoz hasonló alaprajza és kialakítása (2—7. számú), egynek pedig az előbbiektől egészen eltérő szerkezete és kialakítása volt (1. számú kemence).

Az egymáshoz hasonló hat kerek vagy kissé ovális alaprajzú kemence átmérője átlagosan 110-től 130 cm-ig terjedt. Agyaggal tapasztott fenekük 5—7 cm vastagságban keményre égett át (5. kép C—D, E—F, G—H, I—J, K—L metszet). A 2—5., és a 7. kemence fenekének tapasztásából apróra tört kövekkel cseréptöredékek kerültek elő. Ezzel a kemence aljának áttüzesedését és hőkisugárzását fokozták. Boltozatuk legnagyobb része beomlott, s az 5. és 7. kemencénél csak a fenéktapasztás széléhez csatlakozó boltozatindítás maradványát találtuk. A 2—4. kemence boltozatának egy része épebb állapotban maradt fenn (5. kép E—F, G—H, I—J metszet). E maradványokból arra következtethetünk, hogy a kemencék keresztmetszete cipó alakú volt (5. kép E—F, I—J metszet). Belső terük magassága 40—55 cm között lehetett. A kemenceszáj szélessége 40-től 60 cm-ig terjedt. Az átégett fenéktapasztás fölött vékony rétegben apró faszéndarabokkal kevert hamut, fölötté agyaggal kevert hamut figyeltünk meg. Mindegyik kemencét az agyagba belevájták, s a felszín fölé aligha emelkedett. Fenekük a jelenlegi felszíntől 50—80 cm mélységben volt. Mindegyiknek a feneke az előteréhez viszonyítva 25—40 cm-el volt magasabban, ami használatukat lényegesen megkönnyítette (5. kép C—D, E—F, G—H, I—J metszet).

A 4. kemencénél fenekének megújítását figyeltük meg. Itt egymás fölött két 4 cm vastagságú átégett agyagtapasztás látszott, s közötté egészen vékony homokos réteg húzódott végig (5. kép K—L metszet). Mindkét tapasztásból az apróra

tört kövekkel cseréptöredékek is kerültek elő. A felső tapasztásban, egy őrlőkö töredéket is találtunk (11. kép 8). Megújítása a kemence hosszabb ideig tartó használatára utalt.

Az alsó, téglalap alakú gödörre összeolvadt előterük D-i oldalán az előbbieken leírttól egészen másfajta, egy vízszintes agyagrostéllal két szintre, egy alsó tüzelő-, és egy felső égetőterre osztott kemence bukkant elő (5. kép A—B, M—N metszet). A kemencétől kissé rézsútosan ÉNy felé haladó előtere enyhén lejtős bejáratával 25 cm-rel van mélyebben a többi kemence előterénél. Alsó szintje, tüzelőterének a feneke az előtérrel megközelítőleg egysíkban a jelenlegi felszíntől 120 cm mélységben helyezkedik el. Szabálytalan trapézalakhoz hasonlítható tüzelőterét a fölötté levő kerek alaprajzú égetőterénél nagyobbra vájták ki és három oldalfalának befelé mélyülő íves hajlása van. Legnagyobb szélessége a tüzelőtér belsejében 130 cm. Fenekén tapasztásnak nyoma nem látszik.

A kemence tüzelőterét a fölötté levő kerek alaprajzú égetőterétől 30 cm vastagságú, erősen átégett agyagrostély választotta el (5. kép A—B, M—N metszet, 6. kép 1—3). A rostélynak mintegy egyharmada, a kemence szája felőli része hiányzik, és ugyanígy alatta, a tüzelőtér szája is rongált. Valószínűleg a tüzelőtér szája eredetileg a jelenlegi 60 cm-es szélességénél valamivel kisebb volt. A 30 cm magasságú tüzelőteret — a többi kemencében megfigyelthez hasonlóan — a fenék fölött vékony rétegben apró faszéndarabokkal kevert hamu, fölötté agyaggal kevert hamu töltötte ki. A kemence előtere — az erős tüzelés következtében — a tüzelőtér előtt is egyenletesen át van égyve. A tüzelőtérben keletkezett hőnek az égetőtérbe áramlására az átégett agyagrostély közepe táján egy, a szélén pedig egymástól eléggé szabályosan három lyukat találtunk. A középső közelében még egy, a többinél kisebb oválisformájú lyuk is mutatkozott. A lyukak közül a legtöbb oválisformájú, de trapéz alakú is akad közöttük. Átmérőjük átlagosan 10 cm volt. A rostély hiányzó részén — a szélén szabályosan elhelyezkedő háromhoz hasonlóan — valószínűleg még két lyuknak kellett lenni. A rostély vízszintes felületét és a lyukak belsejét agyaggal simították el.

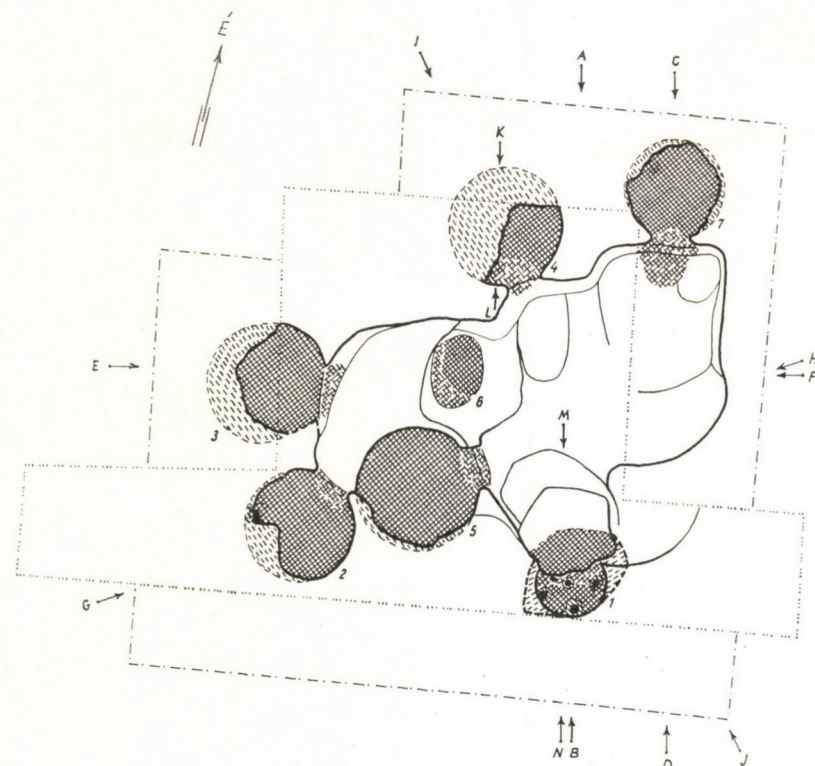
A kemence égetőtere csaknem teljesen elpusztult. Átégett fala csupán a kemence D-i részén 30 cm magasságig maradt meg, s így az égetőtér felépítéséről nagyon keveset tudtunk megállapítani. A kerek alaprajzú égetőtér átmérője 80

²⁷ A dombvonulat és a lelőhely környékének terepbejárása azt látszott bizonyítani, hogy az Árpád-kori település zömmel a templomromtól D-re, a későbbi középkori pedig attól É-ra terült el. A felszínen megfigyelt cseréptöredékekből úgy tűnik, hogy a kiásott kemencék az Árpád-kori település D—DK-i szélén voltak. — A mai település a dombhat két oldalán helyezkedik el. A domb Ny-i oldalán húzódó épületeket 1945 után építették.

²⁸ Meg kell jegyeznünk azt a lényeges körülményt, hogy eredetileg mindegyik kemencének külön előtere volt,

de az újabban kiásott előtérrel a régebbit keresztülvágták és részben szétrombolták. Így a sok bolygatás következtében az ásatás idején a kemencékkel határolt területen lényegében csak egy nagyobb méretű, megközelítőleg téglalap és félköralakúra összeolvadt gödört bonthattunk ki.

²⁹ A terep lejtése következtében az előtér K-i oldalára nem tudtak kemencéket építeni. A domb emelkedésének irányában viszont két kemencével is bővítették.

JELMAGYARÁZAT
az alaprajzhoz

1 - 7 szabadban levő kemencék

- a kemence átégett renekének (látható és boltozattal takart része)
- a kemencek felülről nem látható részének körvonala
- 1 kemence tűzelőterének körvonala és rostélyal nem takart része

A - N → A metszetek jelzése és iránya

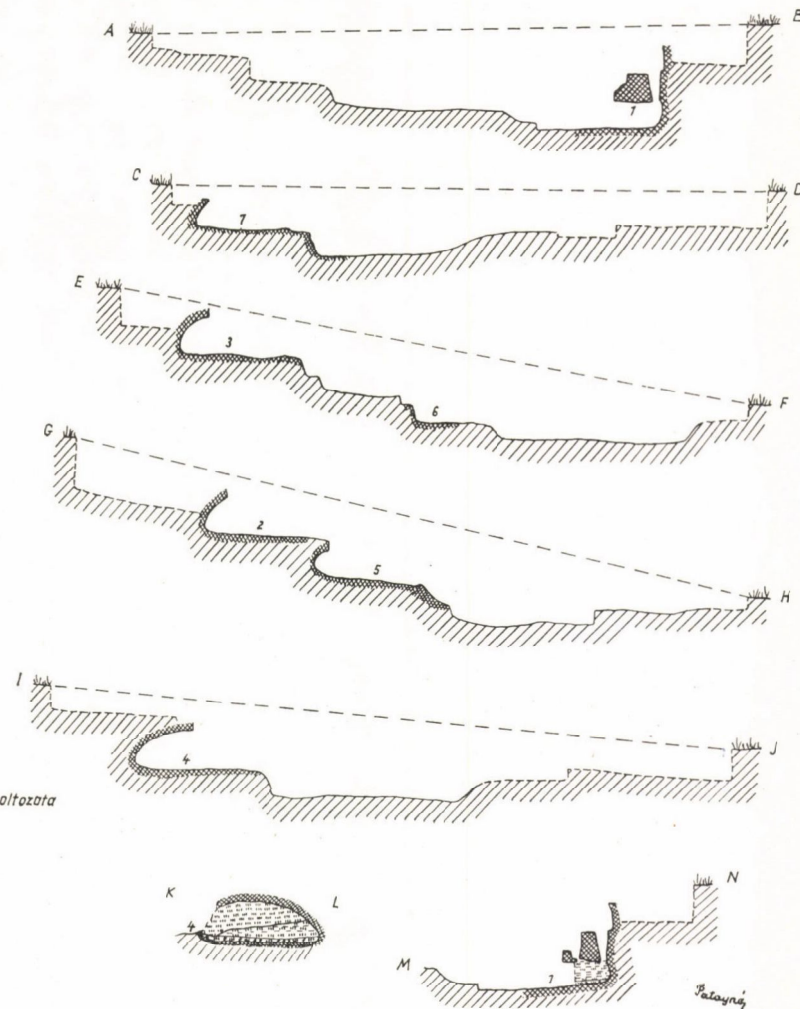
--- 1956-ban kiásott kutatóárok és szelvény határa

- - - 1957-ben kiásott szelvény határa

a metszetekhez

- a kemencék átégett sütőfelülete és boltozata
- bolygatatlan föld
- hamu
- sárgás agyaggal kevert hamu
- apró faszendarábokkal kevert hamu

0 1 2 m

5. kép. Az A szelvényben feltárt kemencék alaprajza és metszete
Рис. 5. План печей, раскопанных на участке А, и их профиль
Fig. 5. Plan et coupe des fours explorés dans le secteur A

6. kép. 1. Az 1. fazekaskemence és a 2. kemence maradványa É-i irányból. — 2. Az 1. fazekaskemence maradványa É-i irányból. — 3. Az 1. fazekaskemence és a 2. kemence maradványa K-ÉK irányból. — 4. A 4. és 7. kemence maradványa D-i irányból

Рис. 6. Остатки гончарной печи № 1 и печи № 2 с северной стороны. — 2. Остатки гончарной печи № 1 с северной стороны. — 3. Остатки гончарной печи № 1 и печи № 2 с восточно-северо-восточной стороны. — 4. Остатки печей № 4 и 7 с южной стороны

Fig. 6. 1. Les restes du four de potier n° 1 et du four n° 2, vus du nord. — 2. Les restes du four de potier n° 1 et du four n° 2, vus de l'est-nord-est. — 4. Les

cm volt. Boltozata félgömb alakú vagy ahhoz közelálló lehetett s így a többi kemencéknél bizonyára magasabb volt. Elképzelésünk szerint az égetőtér magassága 60—70 cm volt és egészen az egykori felszínig vagy ennél kevéssel magasabbra terjedt. Arra gondolhatunk ugyanis, hogy az égetőtér nyílása, ahol az edényeket égetés előtt az égetőtérbe belerakták, a boltozat közepén a felszínnél vagy annál kevéssel magasabban volt. Ezzel szemben az egyszintes kemencék boltozatán legalább 20 cm vastag földrétegnek kellett végighúzódnia. Így nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a kemencének nemcsak a tüzelő-, hanem az égetőtérét is teljesen vagy legnagyobb részében a földből vájták ki. Ugyanez magyarázza azt is, hogy az előtér miért ásták a többinél mélyebbre: csak így jutott elegendő hely a kemence egymás fölött levő mindkét terének a föld felszíne alatti kialakítására.

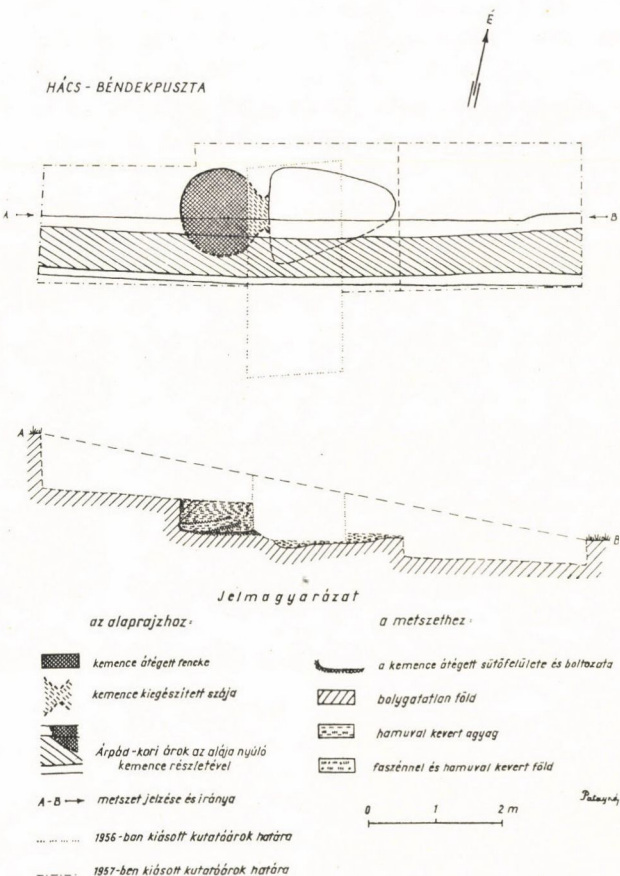
Rostélyos kemencénket összehasonlítva az egyszintes kemencékkel, a kemencefenék és az előtér kapcsolatában egy lényeges különbséget figyeltünk meg. Kétszintes kemencénk tüzelőtere ugyanis az előtérrel megközelítőleg egymagasságban helyezkedett el, az egyszintű kemencékéknél viszont átégett fenekük az előterüknél mindig magasabban van.

Az egy csoportban megtalált hét kemencétől 15 m-re É-ra egymagában álló kemence maradványa került elő (7. kép). A 130 cm átmérőjű kerekalaprajzú kemencének csak a fenéke maradt meg. Teknősre kivájt előtere a kemence szája előtti erős kiszélesedése után K felé enyhén emelkedett és fokozatosan összeszűkült. Fenekének átégett agyagtapasztása alatt vékony homokréteg húzódott végig. A kemence D-i része fölött Ny—K-i irányú árok betöltésének elszíneződése látszott. Betöltéséből néhány Árpád-korinak látszó cseréptöredék került elő. Az árok ásásával a kemencét is megrongálták, ami arra utal, hogy az árkot a kemence használata után ásták ki. A betöltésben talált cseréptöredékekből az árok Árpád-kori használatára következtethetünk.

A kemencék szabadban álló építmények voltak, földbeásott lakóházhoz nem tartoztak. Biztosra vehetjük, hogy valamilyen lefedésük, tetőzetük is volt, de ennek maradványait, a tetőzetet tartó oszloplyukakat nem találtuk meg, valószínűleg azért, mert nem ásták azokat mélyre.

Az egy csoportban talált hét kemencéről futólagos áttekintéssel is megállapítható, hogy azokat nem egyszerre építették és nem egyidejűleg használták. Elhelyezkedésük és egymáshoz való viszonyuk elemzésével egy részüknek építésük és használatuk sorrendjét nyomon tudtuk követni. Így biztosra vehetjük, hogy az 1. számú, agyagrostélyos kemencét építették és használták először. Arra kell gondolnunk ugyanis, hogy az agyagrostélyos kemence lépcsővel is tagolt, az egyszintes kemencékénél mélyebbre ásott előtere adott lehetőséget ahhoz, hogy körülötte az előtér kisebb-nagyobb bővítésével egymásután újabb kemencéket alakítsanak ki. A rostélyos kemence megszű-

nése után — egymás használatát követően — vájták bele a vele szemben levő 6. és 4., utána pedig a mellettük elhelyezkedő 5. és 7. kemencét. Az 5. kemence előterének kialakításával az 1. kemence rostélyát is megrongálták és a tüzelőtér szája felőli részét, a teknősre vájt előtérrel felülről

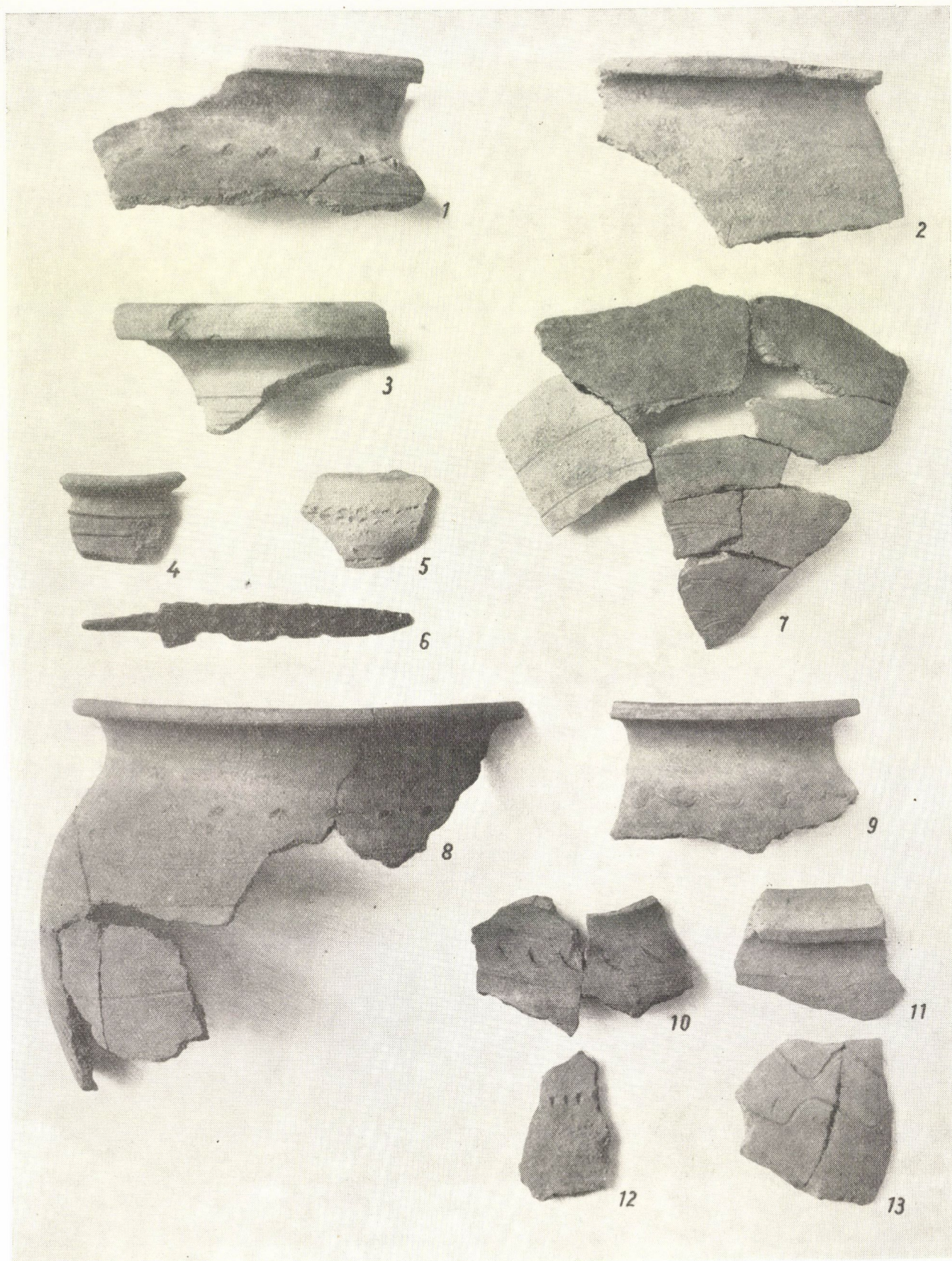

7. kép. A B szelvényben feltárt kemence alaprajza és metszete

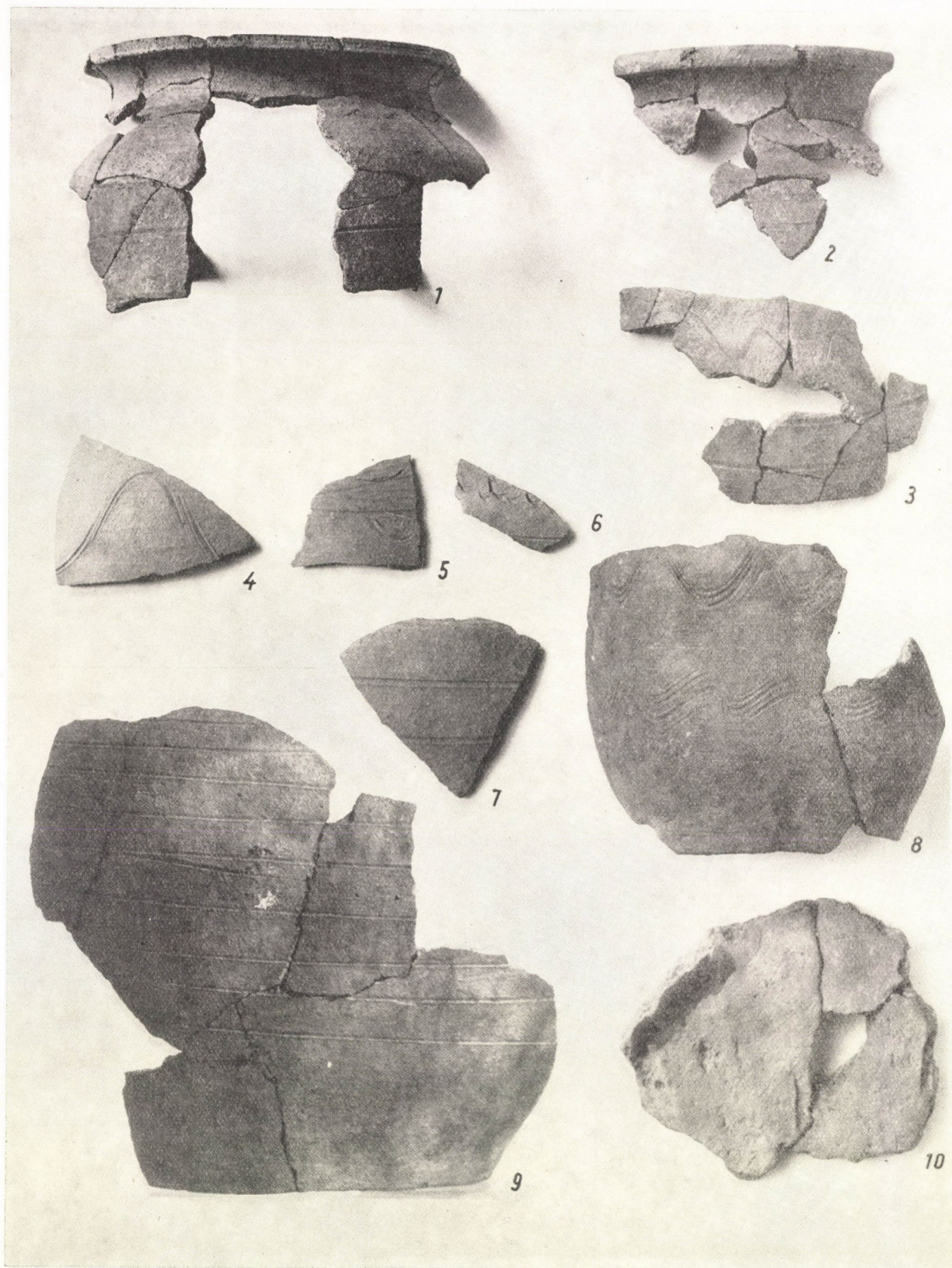
Рис. 7. План и профиль печи, раскопанной на участке В
Fig. 7. Plan et coupe du four exploré dans le secteur B

lefelé haladva ferde irányban elvágták. Ez a megfigyelés kétségtelenül az 5. számú kemencének a rostélyos kemencénél későbbi építését bizonyította. A 7. kemence előterét a mellette levő 4. és 6. kemence előterénél kevéssel mélyebbre ásták, ami valószínűleg arra utal, hogy a 4. és 6. kemencénél később készítették.

Az egy csoportban megtalált hét kemence közül a felső, megközelítőleg félgömb alakú gödörre összeolvadó előtérhez tartozó két kemencét építették és használták utoljára. Közülük a 3. kemencét használták először, s ennek megszűnése után alakították ki a 2. kemencét. A 2. kemence előterével ugyanis a 3. kemence szája előtti átégett padozat egy részét is elvágták. Előterük kialakításakor a 6. kemencét egészen, az 5. kemence É—ÉNy-i részét a fenekének szintjéig lebontották és a közvetlenül mögötte kivájt 2. kemence előteréül használták fel oly módon, hogy D-ről az 5. kemence fala az előtér D-i falát képezte (5. kép, 6. kép 1, 3).

8. kép. 1—13. Az A szelvényben feltárt kemencék omladékából és előteréből előkerült leletanyag
 Рис. 8. 1—13. Находки, обнаруженные в обвалах и передних площадках печей, раскрытых на участке А
 Fig. 8. 1—13. Les trouvailles découvertes dans les décombres et le foyer des fours explorés dans le secteur A

9 kép. 1—3. Cseréptörödékek a 2. kemence fenekének tapasztásából. — 4—10. Cseréptörödékek és fazék alsó része az 1. fazekaskemence omladékából és tüzelőteréből
 Рис. 9. 1—3. Фрагменты керамики, обнаруженные в обмазке пода печи № 2. — 4—10. Фрагменты керамики и нижняя часть горшка, обнаруженные в обвале и топливной части гончарной печи № 1
 Fig. 9. 1—3. Tessons trouvés dans la maçonnerie du sol du four n° 2. — 4—10. Tessons et partie inférieure d'une marmite, livrés par les débris et la chambre à feu du four à poteries n° 1

10. kép. 1—2. Cserépfazék és fazék felső része a 3. kemence fenekének tapasztásából

Рис. 10. 1—2. Глиняный горшок и верхняя часть горшка, обнаруженные в обмазке печи № 3

Fig. 10. 1—2. Pot de terre et partie supérieure d'un pot, livrés par la maçonnerie du sol du four n° 3

A kemencék egymáshoz való viszonyuk vizsgálata után a következőkben megkíséreljük korukat meghatározni. A kemencék omladékából és előteréből cseréptöredékek kerültek elő (8. kép, 9. kép 4—10). Ám ezek a töredékek használatuk megszűnése után, a földbeásott részek betemetődésekor jutottak ide. Koruk megállapításához inkább azokat a cseréptöredékeket használhatjuk fel, amelyeket a kemence fenekébe tapasztottak (9. kép 1—3, 10—13. kép). Az agyagrostélyos kemence tüzelőterének kivételével mindegyik fenéktapasztást felszedtük.³⁰ A 6. kemencét nem számítva, mindegyikben apróra tört kövekkel együtt

cseréptöredékeket találtunk. Legnagyobb részben cserépfazék-töredékek voltak, s belőlük három cserépfazekat össze lehetett állítani (10. kép 2., 13. kép 1—2). Az összeállított edényekről és a többi töredékről megállapítható, hogy kézikorongon, többségükben homokkal vagy apró kavicszemekkel soványított agyagból készültek. Legnagyobb részük szürkés-barna és barnás-vörös színű, de kevés barnás-sárga színű is van közöttük. Többségében aránylag zömök, erősebben kihasasodó testű cserépedények voltak, kihajló peremük szélét vagy szögletesre formálták ki, vagy pedig lekerekítették. A töredékeken aránylag változatos díszítést láthatunk. Leggyakrabban az edény testén széles közőkkel csigavonalban bekarcolt egyenes vagy hullámvonal fordul elő (9. kép 2—3., 11. kép 7, 11, 13., 12. kép 3, 8., 13. kép 1). Több edénynek a nyaka alatt rövid, ferdén bekarcolt vonalakból álló egysoros díszítés, alatta pedig az edény testén széles közőkkel az előbb említett egyenes vagy hullámvonal látszik (9. kép 1., 10. kép 1., 11. kép 10., 12. kép 1—2, 9, 11., 13. kép 2). Az egyik töredékekből összeállított fazéknak és több töredéknek csigavonalban sűrűn bekarcolt díszítése van (10. kép 2., 12. kép 4—6). Az egy csoportban megtalált kemencék fenéktapasztásából, előteréből és a tőle É-ra levő egyedülálló kemence tapasztásából cseréptöredékek is előbukkantak (8. kép 2, 7, 11., 11. kép 6., 12. kép 10). Két világos barnás-sárga színű fenéktöredéken a közepéről kiindulva széles közőkkel csigavonalban körbefutó bekarcolást találunk (8. kép 7., 12. kép 10). Ez a cserépfazékon gyakori díszítés cseréptöredékeken ritkán fordul elő.

Abból a feltevésből kiindulva, hogy a kemencék fenekébe megközelítőleg egyidejűleg használt cserépedények töredékeit tapasztották, a töredékek áttekintése néhány következtetés levonására látszik alkalmasnak. Így mindjárt szembetűnik, hogy tapasztásukból többségükben egymáshoz közelálló anyagú, formájú és díszítésű töredékek kerültek elő, s lényeges különbség nem látszik közöttük. Ez az egyezés arra utal, hogy a kemencéket nem sokáig használták, de ugyanígy egyik-egyik kemence építése között sem múlhatott el hosszabb idő. A hasonlóság ugyanakkor arra a körülményre is emlékeztet, hogy az Árpád-korban a cserépedények formájában és díszítésében egészen lassú változás történt.

A kemencék omladékából és előteréből származó cseréptöredékek többsége a fenéktapasztásban találtakkal egyezett (8. kép, 9. kép 4—10., 11. kép 1—6., 12. kép 11—13). Ez a leletanyag azonban nem volt annyira egységes, s innen néhány régebbi időre keltezhető, fésűs vízszintes és hullámvonalaköteges cseréptöredék is előkerült (9. kép 4, 8., 11. kép 1—2). Néhány világos barnás-

³⁰ A kétszintes, agyagrostélyos kemence tüzelőterének fenekét — a kemence esetleges későbbi „in situ” kiemelésére gondolva — nem bontottuk fel.

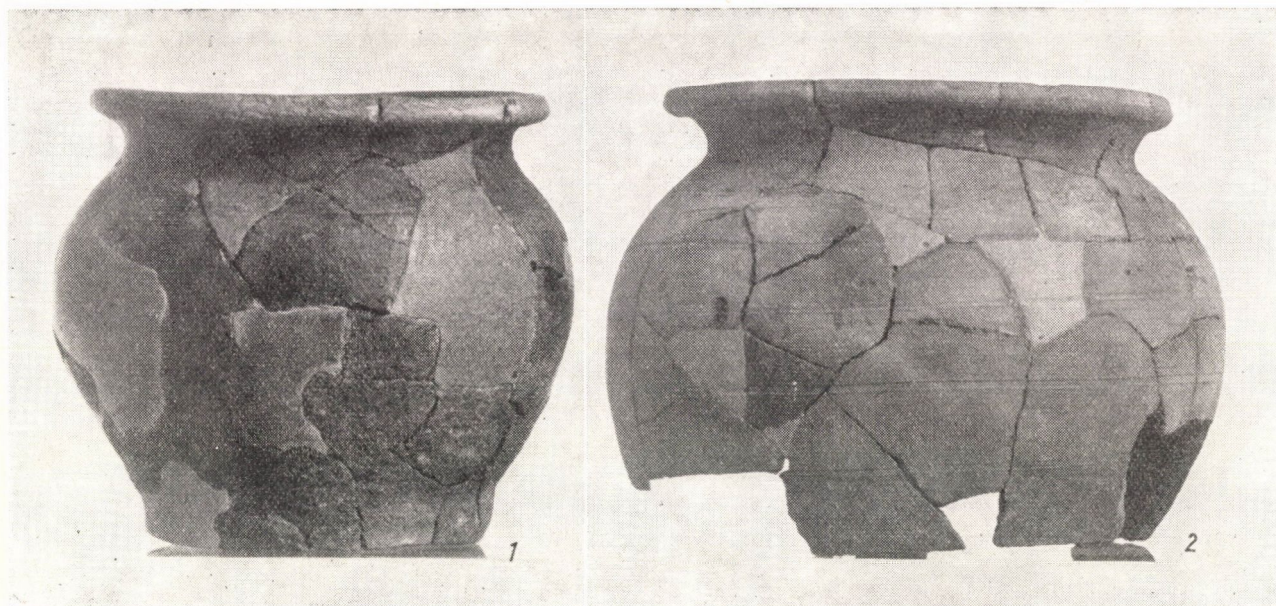
11. kép. 1—6. Cseréptöredékek a 4. kemence előteréből. — 7—8. Cseréptöredék és őrlőkö töredéke a 4. kemence fenekének felső tapasztásából. — 9—13. Cseréptöredékek és fazék felső része a 4. kemence fenekének alsó tapasztásából
 Рис. 11. 1—6. Фрагменты керамики, обнаруженные на передней площадке печи № 4. — 7—8. Фрагменты керамики и обломок зернотерки, обнаруженные в верхней части обмазки пода печи № 4. — 9—13. Фрагменты керамики и верхняя часть горшка, обнаруженные в нижней части обмазки пода печи № 4
 Fig. 11. 1—6. Tessons trouvés dans le foyer du four n° 4. — 7—8. Tessons et fragment d'une pierre à moudre, livrés par la maçonnerie supérieure du sol du four n° 4. — 9—13. Tessons et partie supérieure d'un pot livrés par la maçonnerie inférieure du sol du four n° 4

12. kép. 1—3. Cseréptöredékek az 5. kemence fenekének tapasztásából. — 4—8. Cseréptöredékek a 7. kemence fenekének tapasztásából. — 9—10. Cseréptöredékek a B szelvényben feltárt kemence fenekének tapasztásából. — 11—13. A kemence omladékából

Рис. 12. 1—3. Фрагменты керамики, обнаруженные в обмозке пода печи № 5. — 4—8. Фрагменты керамики, обнаруженные в обмозке пода печи № 7. — 9—10. Фрагменты керамики, обнаруженные в обмозке печи, вскрытой на участке В. — 11—13. Из обвала печи

Fig. 12. 1—3. Tessons livrés par la maçonnerie du sol du four n° 5. — 4—8. Tessons livrés par la maçonnerie du sol du four n° 7. — 9—10. Tessons livrés par la maçonnerie du sol du four exploré dans le secteur B. — 11—13. Tessons livrés par les décombres du four

13. kép. 1—2. Cserépfazék és fazék felső része a B szelvényben feltárt kemence fenekének tapasztásából
 Рис. 13. 1—2. Глиняный горшок и верхняя часть горшка, обнаруженные в обмазке пода печи, вскрытой на участке В

Fig. 13. 1—2. Pot de terre et partie supérieure d'un pot livrés par la maçonnerie du sol du four exploré dans le secteur B

sárga színű, csigavonalban széles közökkel bekarcolt vékonyfalú fazéktöredék és egy legömbölyített szélű fazék peremtöredék pedig újabbnak látszik (8. kép 3., 9. kép 9., 12. kép 13). Több, ehhez hasonló edényt ismerünk, amelyeket a bennük elrejtett pénzek a XIII. század első felére határoztak meg.³¹ Az omladékból és előtérből származó töredékek összehasonlítása a tapasztásban találtakkal arról győzt meg bennünket, hogy földbeásott részeit nem sokkal a kemencék megszűnése után, részben hulladékkal betöltötték. Így a cseréptöredékekkel együtt egy vaskés is ekkor kerülhetett bele (8. kép 6).

Az összeállított néhány cserépedényből és a töredékekből arra következtethetünk, hogy a széles közökkel csigavonalban bekarcolt egyenes és hullámvonalas díszítésű edényeket megközelítőleg egyidejűleg készítették. Az eddig ismert leletanyagból megállapítható, hogy a hullámvonalas bekarcolás a XII. századtól kezdve fokozatosan háttérbe szorult. A széles közökkel csigavonalban bekarcolt díszítésű cserépüstöket is az előbbiekkal kell egyidejűnek tartanunk. A cseréptöredékek vizsgálatából a kemencék használatát a XI. század második felétől a XIII. század elejéig terjedő időre határozhatjuk meg. Közülük a legrégebbinek számítható rostélyos, kétszintes kemencét még a XI. század második felében építették és használták. Az előkerült leletek a településnek a XI. szá-

zadra visszanyúló fennállását is bizonyították. A kemencék egy része valószínűleg megelőzte a románkori templom építésének idejét.

Már az eddigiekből is világosan kitűnt, hogy az egy csoportban megtalált hét kemence közül az egyiknél szerkezetében és felépítésében egészen alapvető eltérés van, s így mindjárt arra kell gondolnunk, hogy rendeltetése is különbözött a többitől. A béndekihez hasonló elrendezésű kemencéket a Tiszalök-rázomi³² és a Kardoskút-hatablaki³³ Árpád-kori település ásatásából ismerünk. Itt is a kemencék karélyosan helyezkedtek el, de a béndekpusztaihoz a különbség abban mutatkozott, hogy az agyagrostélyos, kétszintes kemence ezeknél hiányzott. A csoportosan vagy egymagukban talált Árpád-kori szabadban levő kemencékkel Méri I. külön tanulmányban foglalkozott.³⁴ Ásatási megfigyelései, de főleg letapasztott fenekük szerkezete alapján megállapította róluk, hogy különböző célra használták azokat. Azokat az Árpád-kori faluásatásokon leggyakrabban előforduló külső kemencéket, amelyeknek jól letapasztott fenekük és erősen átégett boltozatuk van, sütőkemencéknek határozta meg.³⁵ Ennek figyelembevételével a béndeki kemencéket is elsősorban sütőkemencéknek használták.

A következőkben a sütőkemencékkel együtt előkerült egyetlen, de annál jelentősebb kétszintes, agyagrostélyos kemencéről kell szólnunk (5. kép,

³¹ Parádi N., Arch.Ért. 90 (1963) 223—224., 2, 15—16. kép.

³² Méri I., Arch.Ért. 90 (1963) 273., 1. kép B.

³³ Méri I., i. m. Rég. Fü. II. 12 (Bp. 1964) 36., 3. kép, I. t. 3—4. Ezeknél az elhagyott ház részben betöltődött

gödört használták fel a kemencék előtérének kialakításához.

³⁴ Méri I., Arch.Ért. 90 (1963) 273—280., 1—3. kép.

³⁵ Méri I., i. m. 276—277.

6. kép 1—3). Számunkra azért is fontos, mert hazánk mai területén ez az egyetlen, eddig ismert Árpád-kori kétszintes rostélyos kemence. A kutatás ezeket egyértelműen edényégető kemencéknek határozta meg.³⁶ Legkorábbi előfordulásuk nálunk az időszámításunk előtti időre nyúlik vissza. Így a legrégebbi agyagrostélyos edényégető kemencéket a késői vaskorból ismerjük.³⁷ A római korból mind a provinciákból, mind a rajtuk kívül levő területekről több kemence előfordulásáról van tudomásunk.³⁸ A népvándorlás korból csak a végéről ismerünk egyetlen fazekaskemencét,³⁹ de ez sem rostélyos, kétszintes kemence volt.

A bennünket egészen közvetlenül érintő korszakból, a magyar honfoglalás idejéből és az Árpád-korból, a középkori Magyarország területéről agyagrostélyos edényégető kemencét alig egy-két helyen találunk. Így elsősorban ezekkel kell összehasonlítani.

A Nyitra melletti Lupkán összesen 11 kemencét tártak fel. Közülük 10 agyagrostélyos edényégető — az egyik pedig valószínűleg mészégető kemence volt. Két sorban helyezkedtek el. Az égetőtér átmérője a nagyobbaknál 100—150 cm-től 130—200 cm-ig terjedt, rostélyukat a tüzelőtérben válaszfal tartotta. A három kisebb kemence égetőtérének átmérője 100×90 cm volt. A kemencékből és közvetlenül környékükről sok cseréptöredék került elő, amelyek a tőlük K-re feltárt temető edényeivel egyeznek.⁴⁰ A kemencék korát a IX. század végére és a X. század elejére határozták meg.⁴¹

Egy másik edényégető kemence Bácskában, a titeli fennsík régészeti kutatásakor Mosorin közelében került felszínre. A földbevéjt agyagrostélyos kemencét két régebbi kemence maradványára építették rá. A kissé oválisformájú égetőtérének átmérője 110—120 cm-ig terjedt. Az átlagosan 35 cm vastagságú agyagrostélyon kilenc 14—16 cm átmérőjű lyuk volt. Égetőtere csaknem teljesen elpusztult. A kemencéből szélesebb közökkel bekarcolt, hullámvonallal díszített cseréptöredékek kerültek elő, s ennek alapján korát a IX—XI. századra állapították meg.⁴²

A Kárpát-medence középkori fazekasságát áttekintve egészen kevés, csupán két ásatásból találtunk összehasonlítható anyagot, s mindkettőt a bendeikinél régebbi időre keltezték. Éppen ezért indokoltnak látjuk, hogy a Kárpátokon túli nagyobb terület középkori fazekaskemencéit is vázlatosan áttekintsük.

A morvaországi középkori fazekaskemencéket újabban részletesen feldolgozták. Közülük a Kroměřížben feltárt fazekaskemence látszik legközelebbinek, de a feldolgozás ennek csak leírását tartalmazza. Ebből megtudjuk, hogy rostélyos volt, belsejéből kályhacsempék, füles és fül nélküli fazekak kerültek elő, s ennek alapján használatát a XIV. századra határozták meg.⁴³ A szerző szerint — a brnói XV. század végére keltezett kivétellel — az eddig ismert morvaországi középkori fazekaskemencék földbe mélyítették voltak.⁴⁴

Az oroszországi középkori fazekaskemencékről is készült összefoglalás.⁴⁵ Ebből kitűnik, hogy a XII—XIII. században a városi fazekasok az álló és a fekvő kemencetípusnak több változatát használták, s elsősorban a fejlettebb égetési mód különböztette meg őket a falusi fazekasoktól. Az összefoglalásban említettek közül a mienkhez leginkább a legegyszerűbb típusú vscsizi kemence hasonlít. Kissé ovális formájú, mérete 180×130 cm, 10—14 cm vastagságú rostélyán 12 lyuk volt. Ugyanilyen fazekaskemence került elő a rajkoveci gorodisce ásatásakor is.⁴⁶

Az újabban közzétett ásatási anyagban több olyan kemencét találunk, amelyek méretben is az előbb említett vscsizihez hasonlítanak. Ilyen a Don melletti Szuvorovszkaján egymás mellett feltárt két VIII—X. századi kemence.⁴⁷ Kerek égetőtérük átmérője 150 cm körüli volt. A XIV. századból származó vladimiri kemence átmérője 145—150 cm-ig terjedt.⁴⁸ Rostélyát középen alulról egy oszlop tartotta. Am ezeknél számunkra érdekesebb az észak kaukázusi Duba—Jurtban kiásott kisebb méretű XI—XIII. századi égetőkemence.⁴⁹ Kerekalaprajzú égetőtérének átmérője 115 cm volt. Rostélyának közepén egy és a szélén egymástól egyenlő távolságra négy lyuk helyezkedett el.

³⁶ Az edényégetésre használt kemencéknek „fekvő” és „álló” csoportját ismerjük. A fekvő típusnál az égetőtér a rendszerint alacsonyabban fekvő tüzelőtér mögött van, míg az állónál az égetőtér a tüzelőtér fölött található. Erre vonatkozóan újabban: *Stoll, H—J.*, *Alt-Thüringen* 5 (1961) 305—308.

³⁷ *Gallus S.*, *Arch. Ért.* 1940., 138—140., 1. kép, XXVII. t.; *Nagy L.*, *Arch. Ért.* 1942., 162—163., 1. kép, XVI. t. 1—2.

³⁸ *Implom J.*, *Dolg* 11 (1935) 234—235., XXXIV. t. 9., XLI. t. 13.; *Berciu, J.*, *Apulum* 3 (1947—1949) 180—188., 1—3. kép; *Barkóczi L.*, *FA* 8 (1956) 63—66., XVII. t., 20—21. ábra; *Рашајски, Р.*, *РАД* 6 (1957) 39—55., 1. kép; II—III. t.

³⁹ *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában. Budapest története I., II. rész. (Bp. 1942) 794—795., CXLI. t. A fényképről fekvő, egyszintű kemencének látszik, s az Árpád-kori szabadban levő sütőkemencékhez hasonlít.

⁴⁰ A kemencék és a temető ásatója, *Chropovský, B.* megállapítása szerint ez a temető a fazekastelepüléshez tartozott. *Chropovský, B.*, *SA* 10 (1962) 175—222.

⁴¹ *Chropovský, B.*, *AR* 11 (1959) 818—825., 297—304.

⁴² *Веселиновић, Р. Л.*, *РАД* 1 (1952) 143—159., 3—4. 8. kép.

⁴³ *Nekuda, V.*, *Časopis Moravského Musea* 48 (1963) 57—62. A kemencéből előkerült leletanyag a VIII—XIII. táblán.

⁴⁴ *Nekuda, V.*, i. m. 81.

⁴⁵ *Рыбаков, В. А.*, *Ремесло древней Руси*. (1948) 343—354.

⁴⁶ *Рыбаков, В. А.*, i. m. 345—347., 92. kép 2., 93. kép
⁴⁷ *Ляпушкин, И. И.*, *Средневековое поселение близ ст. Суворовской. Труды Волго—Донской археологической экспедиции* I. Szerk. *Артамонов, М. И.*, *МИА* 62 (1958) 331—336., 11—13. kép.

⁴⁸ *Седов, В. В.*, *КС* 72 (1958) 78—83., 24—25. kép

⁴⁹ *Каманцева, А. С.*, *КС* 74 (1959) 146—150., 61. kép

A Kárpátoktól Ny—ÉNy-ra levő terület középkori kemencéiről — a morvaországiakat leszámítva — összefoglaló jellegű tanulmányról nem tudunk. A különböző közleményekből annyi megállapítható, hogy a kétszintes rostélyos égető-kemencét a középkorban ritkábban itt is használták.

A szászországi Kremitz mellett egy IX—X. századi szláv fazekaskemencét tártak fel. Kerek-alaprajzú, 140 cm átmérőjű földbe vájt kemence, amelynek falát az eddig tárgyalattól eltérőleg agyaggal egymáshoz tapasztott kövekből építették. Aggyagból készült rostélyán, közepén egy kerek, fala mellett négy hosszúkás lyuk volt.⁵⁰

Valószínűleg agyagból kivájva hasonló lehetett a Weimar-Wagnergassei égetőkemence. Ennek azonban méreteit nem említik. A szövegben rostélyáról egészen határozottan szó van, de rajzán rostélyja nincsen feltüntetve.⁵¹ Csupán leírásból ismeretes a vitnizi égetőkemence.⁵² A leírás alapján a Weimar-Wagnergasseihez hasonló lehetett.

A Rajna vidékéről egy álló típusú edényégető kemencét említhetünk. A IX. század végéről — X. század elejéről származó wildenrathi kemencét homokba ásták és agyaggal tapasztották. A 120 × 150 cm-es ovális alaprajzú tüzelőterét agyaggal választotta két részre. Tüzelőteréhez hosszúkás tüzelőcsatorna csatlakozott. Négyoszög alakú, lekerekített sarkú előterét a tüzelőtérnél kevésbé mélyebbre ásták le. A tüzelőterét az égetőtértől elválasztó agyagrostály maradványa nem került elő, de a kemence ásatója szerint, kétszintes, álló kemence volt.⁵³

Bédeki edényégető kemencénkhez egészen nagy területen vizsgáltuk a hasonló s vele egykorú kemencéket, s ezen az egy típuson belül is több eltérést figyeltünk meg. Alaprajzuk kerek vagy ovális, általában a mienknél nagyobbak voltak. Falát legtöbbször földből vájták ki, de nagyon ritkán az is előfordult, hogy agyagba rakott kövekből építették. Az égetőteret többször úgy említik, hogy a felszín fölött volt, de véleményünk szerint legtöbbször az égetőteret is a földből vájták ki. A tüzelőtér szája közvetlenül az égetőtér alatt helyezkedett el, ritkán attól kissé távolabb volt és a tüzelőtérhez csatorna vezetett. A tüzelőteret az égetőtértől elválasztó agyagrostály vastagsága 10—15 cm-től 35 cm-ig terjedt. A rostélyon különböző elrendezésben, különböző számú lyukak

voltak. Legtöbbször a közepén egyet, s a többi körülötte körben találták. Olyan is előfordult, hogy körben két sorban, vagy pedig egymással párhuzamosan három sorban helyezkedtek el. Az eddig megismert égetőkemencék rostélyán legalább öt lyuk volt. A rostélyt több esetben megtámasztották alulról, ami bizonyára a rostély átmérőjével és vastagságával, az égetőtér méretével (befogadóképességével), a rostélyra nehezedő súllyal volt kapcsolatban. Így inkább a nagyobb kemencék rostélyánál találunk alátámasztást. Ez legtöbbször a tüzelőtér középtengelyében, a hátsó falától a szájaig húzódó válaszfal, de tudunk olyanokról is, ahol a rostélyt közepén egy kerek oszlop támasztotta. Az égetőtér nyílására, ahol az égetésre előkészített edényeket az égetőtérbe beletették, az átvizsgált anyagból sem kaptunk választ. Így legelfogadhatóbbnak az látszik, amit már a bédeki kemencék leírásakor is említettünk, hogy a kemence boltozatán közepén felülről volt egy nyílás, amelyet az edények berakása után lezártak. Ennek a nyílásnak az egykori felszín közvetlen közelében kellett lenni.⁵⁴

Árpád-kori sütőkemencéinknek azt a kör-félkör alakú elhelyezkedését, amellyel együtt edényégető kemencénket is találtuk, eddig az ország két másik területéről, a Felső Tisza vidékéről és az Alföld DK-i feléből is ismerjük. Mindegyiknél hasonló körülmény adott lehetőséget a kemencék időben egymást követő kör-félkör alakú kialakítására. Így a Tiszalök — rázomi⁵⁵ és a Kardoskút — hatablaki⁵⁶ kemencéknél elhagyott ház gödre adta a lehetőséget, hogy a földfalába körülötte kemencéket vájjanak ki. Véleményünk szerint a bédeki kemencéknél is hasonló körülmény játszott közre. Itt a legrégebben kivájt edényégető kemence mélyre ásott előtere adott lehetőséget arra, (valószínűleg az edényégető kemence használatának megszűnése után), hogy körülötte egymást követően, az egyiknek megszűnése után újabb kemencéket alakítsanak ki.⁵⁷

A kemencék nagy területet átfogó áttekintéséből az is kiderült, hogy a kétszintes, rostélyos kemence Közép-Európának középső és főleg Ny-i területein csak szóróványosan fordult elő. A Rajna vidékének középkori fazekasközpontjaiban feltárt kemencék ugyanis az egyszintes, fekvő típusú kemencék tömeges használatát bizonyítják.⁵⁸

⁵⁰ Butzmann, P., Ausgrabungen und Funde 4 (1959) 82—86., 1—3. kép.

⁵¹ Stoll, H—J., i. m. 306., 23. ábra.

⁵² Stoll, H—J., i. m. 305.

⁵³ Haberey, W., BJ 155—156 (1955—1956) 533—536., 64. kép.

⁵⁴ Arra vonatkozóan, hogy az égetőtér nyílása felül volt, a XIII. századból épségben megmaradt, egyszintes, fekvő típusú belgorodi kemencét említhetjük. Рыбаков, B. A., i. m. 350—351., 92. kép 1.

⁵⁵ Méri I., Arch. Ért. 90 (1963) 273., 1. kép B.

⁵⁶ Méri I., i. m. Rég. Fü. II. 12 (Bp. 1964) 38—39., 3. kép, II. t. 3—4. kép.

⁵⁷ Ugyanitt megemlíthetjük, hogy az ország sík vidékein, ahol a téglalétfontosságú építőanyag volt, téglalégető kemence felszínre kerülésére is gondolhatunk.

Mint ahogyan az ÉK bulgáriai Kralevo mellett kiásott téglalégető kemencék bizonyítják, szerkezetük és felépítésük a rostélyos edényégető, kétszintes kemencével egyezett azzal a különbséggel, hogy nagyobb méretű volt (égetőtérük átmérője 270 × 200 cm.); Овчаров, Д., Археология 6 (1964) 4. kötet., 26—28., 2—3. kép.

⁵⁸ Lung, W., BJ 155—156 (1955—1956) 355—371., 1—3. kép, 50—51. t.; Ua. Kölner Jahrbuch 3 (1958) 93—106., 1—7. kép, 16. t.; Böhner, K., BJ 155—156 (1955—1956) 372—387., 1—3, 5, 7. kép, 54—55. t.; Bruijn, A., Berichten van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek 9 (1959) 173—186, 188., 41. kép.; Mecklenburgi Plauból: Hollnagel, A., Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg 1956. 152—159., 67—68. kép.

Éles területi határ természetesen nincsen a két kemencetípus között, mert az egyszintes fekvő típusú kemence több változatát Kelet Európában is megtaláljuk. Így pl. az oroszországi Belgorodból XIII. századi,⁵⁹ a moldvai Suceavából XIV—XV. századi,⁶⁰ a Száva melletti Gomolaváról XIII. századi⁶¹ fekvő típusú égetőkemencéket említhetünk.

Az összehasonlításra felhasznált anyagból kitért az is, hogy a béndeknél mindegyik kemence nagyobb méretű volt, s 80 cm átmérőjű égetőterével a megismertek között a legkisebb kemencének számíthatjuk. Méreteiben is a területileg legközelebb levők, így a Nyitra melletti Lupkán találtak közül a három legkisebb (égetőterük átmérője 100×90 cm) és a mosorini kemence (égetőtér 110—120 cm) hasonlít hozzá a legjobban. Az előbbieket a IX. század vége — X. század eleje körüli időre, az utóbbit tágabb határ között a IX—XI. századra határozták meg. A nyitra-lupkai fazekastelepülést a magyarsággal nem hozhatjuk kapcsolatba, de a mosorini kemence esetében erre is gondolhatunk,⁶² hiszen a honfoglaló magyarság ezt a területet is megszállta.⁶³

A X. századból és a XI. század elejéről nincsen egészen megbízható adatunk, de a XI. század második feléből kétségtelen bizonyítékunk van arra, hogy az agyagrostélyos, kétszintes fazekaskemencét a magyarság ismerte és valószínűleg az Árpád-kori falusi fazekasok általánosan használták. Szélesebb körű használata bizonyára kapcsolatban volt a társadalmi-gazdasági átalakulással, a letelepült, helyhez kötött életmód terjedésével.

A feltárt hét sütőkemence és az egyetlen edényégető kemence arányából messzemenő következtetést nem lehet levonni. Elsősorban Méri I. kutatásaiból tudjuk, hogy a szabadban levő külső kemencék az Árpád-kori házaknál gyakoribbak voltak s valószínűleg minden háztartásnak legalább egy kenyérsütő kemencéje volt.⁶⁴ Úgy gondoljuk azonban, hogy a sütőkemencéknél kevesebb fazekaskemencét használtak s csak a falu lakosságának egy része foglalkozott edénykészítéssel. Természetszerűleg ez a tevékenység félig paraszti, háziipari keretek között végbemenő edénykészítés volt.

Az Árpád-kori, de ebből is főleg a XII—XIII. századi kerámiai anyag egységes megjelenése arra utal, hogy az edénykészítés technikai színvonala — az edényégetést és az égetéshez használt kemencét is beleszámítva — megközelítőleg azonos szinten volt. Ezt tanúsítja a királyi, főúri központok (elsősorban a budai palota) használati kerámiája, amelyek a környező falvak háziiparos fazekasainál hűbéri szolgáltatásra készültek. Ez a használati kerámia ugyanis igen nagymértékben egyezik a faluásatások hasonló korú leleteivel.

A kerámiai anyagnak ez az egysége a XIII. század végétől — XIV. századtól kezdve lassan felbomlik. A városi fazekasok fokozatosan fejlettebb munkaeszközökkel — s valószínűleg kemencével is — kezdtek dolgozni.⁶⁵ Ugyanakkor bizonyosak lehetünk abban, hogy a béndekpusztai ásatásból megismert edényégető kemencefajta a késői középkor folyamán elsősorban a falvakban hosszú ideig használták.⁶⁶

Parádi Nándor

⁵⁹ Рыбаков, В. А., i. m. 350—351., 92. kép 1.

⁶⁰ Nicorescu, M., SCIV 16 (1965) 97—100., 1—3. kép.

⁶¹ Веселиновић, Р. Л., ПАД 6 (1957) 31—33., 8. kép, II. t. c—d.

⁶² Веселиновић, Р. Л., ПАД 1 (1952). A 9. képen közzölt cserépfazék töredékek XI. századnak látszanak. A mosorini település ásatásáról megjelent második dolgozatában ПАД 2 (1953) 5—52., a II. táblán bemutatott cseréptűst töredékek is a magyarság itteni megtelepülésére utalnak. A hazai kutatás és a kérdésnek külföldi, újabb kritikai összefoglalása is azt vallja, hogy a cseréptűstök a magyarsággal kerültek a Kárpát-medencébe. Szőke B., Arch. Ért. 82 (1955) 90.; Habovštiak, A., SA 9 (1961) 475—478.

⁶³ Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (Bp. 1963) 202.

⁶⁴ Méri I., Rég. Füz. II. 12 (Bp. 1964) 38.

⁶⁵ Sajnos, a késői középkorból is alig egy-két fazekaskemencét ismerünk. Mindenesetre annyi megállapítható, hogy fejlettebbek is vannak köztük, s hosszabb ideig tartó

használatra készültek. Így a XVII. század elejére keltezett kétszintes, álló típusú két etei kemencét vályogból építették, rostélya pedig egy középső oszlopra küllősen ráhelyezett téglákból készült. Csalogovits J., NÉ 29 (1937) 330—332., 12—14. kép.

⁶⁶ Az eddigi igen kevés későközépkori faluásatásból kétszintes, rostélyos égetőkemence nem került elő, de XV. századi használatukat közvetve a moldvai Suceavában, egyszintes, fekvő típusúakkal együtt feltárt rostélyos kemence bizonyítja. Nicorescu, M., i. m. 100—102., 4. kép. Gyirmót-Sebestagon Szőke B. egy XV. századi fazekasudvart ásott ki, ahol — többek között — edényekkel teli égetőkemencét is talált. Szőke B., i. m. 86., a kemencének a szerkezetét itt nem említi, de 1958. október 7-én Fehér Gézához írt leveléből tudjuk, hogy hosszúkás, fekvő típusú, egyszintes kemence volt. A 65. jegyzetben elmondottakkal együtt mindez azt látszik bizonyítani, hogy a késői középkorban nálunk az álló és fekvő típusú fazekaskemencéknek több változatát használták.

В результате раскопок средневекового поселения в Бендекпесте, недалеко от Хача (комитат Шомодь), были получены важные данные относительно обжига керамики эпохи Арпадов (Рис. 1).

Остатки Бендекской средневековой церкви автор тщательно проанализировал и пришел к заключению, что это была церковь романской эпохи с одним нефом и полукруглым святилищем, построенная большей частью из кирпичей (Рис. 2—4). Среди архитектурных памятников окрестностей Балатона известно всего несколько сходных церквей. Автор, на основании памятников, обнаруженных при раскопках средневекового поселения, относит строительство церкви, к XII веку.

К югу от церкви, на территории поселения арпадской эпохи, было раскопано восемь гончарных печей. Семь из них составляли одну группу и располагались дугой. Шесть печей из семи представляли собою одноярусные врытые в землю печи, а печь, раскрытая в южной части, разделена глиняным решетчатым перекрытием на нижнюю — топливную и верхнюю — обжигательную камеры. К северу от расположенных группой семи печей была обнаружена восьмая, стоящая отдельно (Рис. 7).

Семь печей, расположенные группой, были построены и находились в употреблении не одновременно. Печь № 1 с решетчатым перекрытием употреблялась ранее других. Площадка перед ее топливником, врытая в землю глубже, чем подобные площадки одноярусных печей, дала возможность, расширив ее, создать вокруг нее новые печи. После того, как печь с решетчатым пере-

крестием вышла из употребления, были сложены 6-ая и 4-ая, а затем 5-ая и 7-ая печи. Позже всех были построены 3-ья и 2-ая печи. В качестве передней площадки печи № 2 использовали под и южную стену печи № 5.

На основании обломков керамики, встреченных в обмазке печных подов (Рис. 9, 1—3, рис. 10, рис. 11, 7—13, рис. 12, 1—10, рис. 13) и заполнениях (Рис. 8, рис. 9, 4—10, рис. 11, 1—6, рис. 12, 11—13), автор определяет время печей со второй половины XI века до начала XIII века, причём самая ранняя печь, двуярусная, с решетчатым перекрытием была построена и находилась в употреблении во второй половине XI века.

Обнаруженные одноярусные печи служили в первую очередь для выпечки хлебов, в то время как двухярусную с решетчатым перекрытием употребляли для обжига посуды.

В просмотренном материале с территории Средней и Восточной Европы бендекская печь является самой маленькой. Всего ближе к ней по размерам стоят территориально близкие к ней три самые маленькие печи из открытых в Нитра—Лупке (Чехословакия) и мошоринская (Югославия).

Обнаруженная печь свидетельствует о том, что венгры были знакомы в XI веке с двухярусными решетчатыми печами и последние были повсеместно распространены среди гончаров эпохи Арпадов. Этот тип печей еще долгое время находился в употреблении на протяжении более позднего средневековья.

Н. Паради

LE FOUR DE POTIER DE L'ÉPOQUE ARPADIENNE DE HÁCS-BÉNDEKPUSZTA

Résumé

Les fouilles de l'habitat médiéval, effectuées à Béndekpuszta près de Hács (comitat de Somogy), nous ont fourni des données essentielles sur la cuisson des poteries, sur l'une des phases importantes de la fabrication de poteries à l'époque arpadienne (fig. 1).

Dans la première partie de son étude, l'auteur s'occupe de l'église médiévale de Béndek dont il a minutieusement examiné les restes de mur (fig. 2—4). La partie du mur septentrional et méridional de la nef du côté du chœur, et la partie du chœur qui communique avec la nef sont visibles au-dessus de la surface du sol. Le chœur est raccordé à la nef par un arc triomphal à double moulure. La fondation de l'église a été faite de briques mélangées de pierres, et le mur se composait, pour la plupart, de briques. Grâce aux restes de mur il a été permis d'établir que l'église de l'époque romane était un édifice à une nef et à chœur en hémicycle (fig. 2). Parmi les monuments architecturaux de l'époque romane de la région du Balaton il y a à peine quelques églises semblables à chœur en hémicycle. Les plus nombreux traits semblables apparaissent dans les ruines de l'église de Látránypuszta, dans les environs de Béndek, et dans celles de l'église romane de Csempeszkopács (comitat de Vas). Les fouilles effectuées au sud de l'église, sur le terrain de l'habitat de l'époque arpadienne, ont fourni des données qui démontrent que cet habitat avait existé déjà au XIIe siècle. Ces données ont permis à l'auteur de situer la construction de l'église romane au chœur en hémicycle au XIIe siècle.

Dans la seconde partie de son étude, l'auteur s'occupe des fouilles effectuées sur le terrain de l'habitat de l'époque arpadienne, sur le versant est de la colline (fig. 1). Les fouilles ont, à cet endroit, mis au jour huit fours dont sept étaient groupés en éventail et dont les foyers se sont fondus en formant une fosse quadrangulaire et semicirculaire. Des sept fours six ont un tracé et une forme analogues, la structure et la forme du septième sont entièrement différentes des autres (fig. 5—6).

Les diamètres des six fours analogues d'un tracé circulaire ou un peu ovale allaient de 110 à 130 cm. Leurs soles enduites d'argile étaient durcies sous l'action du feu dans une épaisseur de 5 à 7 cm. La terre argileuse des soles des fours n°s 2—5 et 7 a livré des tessons et des pierres concassées. La hauteur de leur espace intérieur dut être de 40 à 55 cm. La largeur de la gueule du four allait de 40 à 60 cm. Tous les fours étaient creusés dans l'argile et ne dépassaient pas la surface du sol. Les soles des fours étaient de 25 à 40 cm plus hautes que leurs foyers (fig. 5, fig. 6, 1, 3—4).

Sur le côté sud du foyer formant une fosse rectangulaire est apparu un four divisé par une grille d'argile en deux niveaux, en un foyer inférieur et une chambre de cuisson supérieure (fig. 5, fig. 6, 1—3). Le foyer trapézoïdal d'une forme irrégulière était plus grand que le foyer qui se trouvait au-dessus de celui-ci. La largeur maxima à l'intérieur du foyer est de 130 cm. Le foyer était séparé de la chambre de cuisson à base circulaire par une grille d'argile fortement brûlée, épaisse de 30 cm. Cette grille était, vers le milieu, percée d'un trou, et sur le bord, de trois trous disposés dans des intervalles réguliers. Le diamètre de ces trous était en moyenne de 10 cm. La partie manquante de la grille devait porter deux autres trous en plus. Le diamètre de la chambre de cuisson était de 80 cm. La voûte de celle-ci devait être hémisphérique ou d'une forme similaire, et s'étendait jusqu'à la surface du sol ou un peu au-dessus de celle-ci. Il est fort probable que non seulement le foyer du four, mais aussi la chambre de cuisson fussent creusées dans la terre. Contrairement aux fours à un seul niveau, le sol devant ce four était à la même hauteur que le foyer de celui-ci.

A 15 m au nord de ces sept fours, formant un groupe, furent mis au jour les restes d'un four isolé. Près du four s'étendait un fossé avec remplissage (fig. 7).

Les sept fours trouvés dans un seul groupe n'étaient pas construits et utilisés à la même époque (fig. 5). C'est le four n° 1 à la grille d'argile qui était utilisé le

premier, et c'est sans doute les abords de celui-ci, creusé plus profondément que les fours à un seul niveau, qui ont permis de construire autour de ce four, en élargissant l'espace d'autres fours encore. C'est après l'arrêt du fonctionnement du four à grille que furent creusés les fours n°s 6 et 4, et plus tard les fours n°s 5 et 7. En dernier furent utilisés les fours n°s 3 et 4. En aménageant le terrain devant ces fours les parties nord et nord-ouest du four n° 5 furent démolies jusqu'au fond et furent utilisées comme terrain du four n° 2 creusé par derrière, de sorte que le mur du four n° 5 constituât le mur sud de l'avant-terrain.

Pour établir la date de la construction des fours, l'auteur a utilisé en premier lieu les tessons trouvés dans la sole du four (fig. 9, 1—3, fig. 10, fig. 11, 7—13, fig. 12, 1—10, fig. 13). La plupart des tessons sont gris-brun, mais il y en a parmi ceux-ci aussi des tessons de couleur brun-jaune. Ces poteries ont dû être assez trapues et bien ventrées avec des rebords angulaires ou arrondis.

La plupart des tessons, provenant des décombres du four et du terrain devant eux, étaient les mêmes que ceux que contenait la maçonnerie de la sole, mais aussi quelques fragments plus anciens (à faisceaux de lignes horizontales et ondulées, incisées au peigne) et plus récents (fig. 8, fig. 9, 4—10, fig. 11, 1—6, fig. 12, 11—13) y furent trouvés. L'examen des tessons a permis à l'auteur d'établir que les fours avaient été utilisés depuis la seconde moitié du XIe siècle jusqu'au début du XIIIe siècle, et que le four à grille et à deux niveaux, comptant pour le

plus ancien, avait été construit et utilisé dans la seconde moitié du XIe siècle.

Les fours à un seul niveau étaient utilisés en premier lieu comme fours de boulanger, et le four à deux niveaux et à la grille d'argile pour la cuisson de poteries.

En passant en revue les fours à poteries de l'Europe Centrale et Orientale de la même époque (du IXe au XIVe siècle), l'auteur constate que le four découvert à Béndek était le plus petit, et parmi les fours mis au jour à Nitra-Lupka (Tchécoslovaquie) ce sont les trois fours les plus petits ainsi que celui de Mosorin (Yougoslavie) dont les dimensions étaient les plus ressemblantes. Le four de potier mis au jour à Béndek a permis à l'auteur de conclure que le four à deux niveaux et à grille était déjà connu aux Hongrois au XIe siècle, et utilisé régulièrement par les potiers de l'époque arpadienne, ce qui était en rapport avec le changement des conditions sociales et économiques. L'aspect uniforme des céramiques de l'époque arpadienne, surtout de celles venues des XIIe et XIIIe siècles, permet à l'auteur d'établir que le niveau technique de la fabrication de poteries, y compris le four de poteries, a été approximativement le même. A partir de la fin du XIIIe et du début du XIVe siècles, les potiers urbains commencèrent à utiliser des instruments et, sans doute aussi un four, techniquement plus développés, mais dans les villages le four de potier à la grille d'argile et à deux niveaux est resté, au moyen âge, longtemps encore en usage.

N. Parádi

ÁSATÁSOK A BUDAI I., TÁNCICS MIHÁLY UTCA 9. TERÜLETÉN

A XIII–XIV. századi budavári királyi rezidencia kérdéséhez

1. Az 1962. évi ásatás előzményei

Hosszú papiroscsaták előzték meg, kísérték és követték a budai Táncsics Mihály utca 9. sz. alatt, 1962-ben végzett — és sajnos abbahagyott — régészeti feltárásokat. Az ásatás szükségességét e sorok írója már 1951-ben sürgette. Ekkor még javában folytak a budai királyi palota területén végzett feltárások s éppen ezeknek a feltárásoknak egyes konklúziói tették a szerző számára a XIII. századi budai telepítés kulcskérdésévé a Táncsics utcai terület régészeti megismerését.

A Táncsics Mihály utca 9. sz. telek régészeti feltárására az alábbiak indítottak:

a) A budai Várhegy déli királyi palotájának feltárása nem produkált olyan — számomra objektíve egyértelmű — XIII. századi palota-maradványokat, olyan „in situ” építészeti elemeket, de a XIII. századi udvar életvitelét hitelesítő kisleleteket sem, amelyek a déli palotának a hegyi Budavár alapítási idejével egyező, tehát IV. Béla-kori építészkezdetet igazolták volna.

A későközépkori királyi palota beépítési térésgében feltárt XIII. századi szemétködrök e hajdani külvárosias település megannyi házikójának tartozékai. De az a legdélebbi, XIII. századra datálható kőépítmény is — egy bástyamaradvány az ún. Udvarlaki őrség épületétől keletre —, amely utóbb felszínre került, északabbra esik a későközépkori kiépítés legészakabbi pontjától, tehát semmitmondó a palota-térség XIII. századi — sokak által feltételezett — királyi palotája tekintetében. Így a déli palota építéskora — s ezt ma is úgy vélem — a XIV. századnál korábbra nem tehető.¹ Ezek a megfontolások már 1951-ben maguk után vonták a kérdést: hol állott hát a városalapítás idején, a XIII. század második felében a fővárosnak épített Buda városának az a rezidenciája, amely Budán, az Anjou-kor előtt királyi lakóhelyül szolgált?

b) Okleveles és más írott források egybehangzó

tanúsága szerint ez a korai királyi rezidencia nem a várostól délre, hanem magában a polgárvárosban állt. Magna curia regisnek, utóbb antiqua curia regis néven említik; német neve Kammerhof volt. Az épület 1382-ig volt királyi tulajdonban. Ekkor Nagy Lajos király a budaszentlőrinci pálos főkolostornak adományozta azt. Ők 1416-ban Cillei Hermannak, Zsigmond király apósának adták cserébe s az épület Cillei Ulrik haláláig a Cilleiek tulajdonában maradt. 1458/60 körül a koronára szállt. Ekkor Mátyás király adományozta nádorának, Guthi Ország Mihálynak, s az épület, inkább épületcsoport egészen 1541-ig, Buda elestéig a Guthi Országok budavári rezidenciája lett. Az épület helyének szabatosabb megjelölését XVI. századi forrásoknak köszönhetjük: 1530 és 1541 között ugyanis ehhez az Ország-féle épületkomplexushoz építették hozzá az ún. Erdélyi bástyát. Ez a bástya pedig — ha átépítve is — máig áll; a Táncsics Mihály utca 9. sz. ingatlanak — alacsonyabb szintű — északi toldata.²

Az elmondottakat s az azokból levont várostörténeti következtetéseket — kevesen, de hevesen — vitatják.³

Az írott forrásokban való további vizsgálódások e kérdésekre végleges és megnyugtató választ nem adhattak. Ezt Fügedi Erik így összegezte: „... az eddig elért eredményeket sem ellenőrizni, sem továbbfejleszteni nem áll módunkban, ami annyit tesz, hogy a kutatás elérte lehetőségeinek abszolút határát.”⁴

Vonatkozik ez az írásos emlékek továbbkutatására, de nem vonatkozik a régészeti vizsgálódásra! Ezért célszerűbbnek bizonyult a vitairatok írására és nyomtatására fordított szellemi és anyagi energiát a régészetnek, a történetírás sebészetének operatív munkájára fordítani.

Így került sor 1962-ben a Táncsics Mihály utcai feltárásokra. S noha ezt a munkát 1963/64-

¹ Kumorovitz L. B., A budai várkapolna és a Szent Zsigmond prépostság történetéhez. TBM 15. (1963). 139. 75. jegyzet.

² Zolnay L., A XIII–XIV. századi budavári királyi szálláshely. MűÉ. 1. (1952) 15–28.; Z. L. Még egy szó a budavári XIII–XIV. századi királyi szálláshely hol-
létéről és a déli palota építése időpontjáról. MűÉ. 2 (1953) 204–209.; Z. L., A XIII–XIV. századi budai királyi palotáról. A budai várostörténet első századának néhány kritikus kérdése. MűT (Szerk.: Dávid Katalin) Bp. 1961.

7–64.; Z. L., „Opus Castri Budensis”. A XIII. századi budai Vár kialakulása. TBM 15 (1963) 43–107.

³ Gerevich L.—Seitl K.—Holl I., Megjegyzések a budai vár XIII. századi építéstörténetéhez. MűÉ 2 (1953) 210–218.; Bártfai Szabó L., Hol állott a királyi palota? MűÉ 2. (1953) 219; Kubinyi A., A király és királyné kúriái a XIII. századi Budán. Arch. Ért. 89. (1963) 160–171.; Fügedi E., Megjegyzések a budai vitáról. Századok 98 (1964) 772–781.

⁴ Fügedi E., i. m. Századok 98 (1964) 781.

ben nem lehetett folytatni, 1965-ben pedig már a feltárt maradványok utolsó részeit is vissza kellett temetnem, időszerűnek látszik ez a beszámoló. Időszerű azért is, mert az abbahagyott feltárás eredményei még torzó-állapotukban is jelentősek, s mert erről az ásatásról — amely a Budapesti Történeti Múzeum utóbbi éveinek legnagyobb munkaerőmozgósítással elvégzett feltárása volt — eddig mindössze két rövid közlemény jelent meg. Az is a napi sajtóban.⁵

2. Az ásatás előkészítése és lebonyolítása

1962. év tavaszán a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztálya a Fővárosi Tanács és a Magyar Külügyminisztérium segítségével kieszközölte a Táncsics Mihály utca 9. sz. ingatlan tulajdonosának, az Északamerikai Egyesült Államok budapesti Követségének hozzájárulását ahhoz, hogy ezen a területen régészeti feltárásokat folytathassunk.

Az ingatlan tulajdonosa csak annyiban tett korlátozó kikötést, amennyiben kérte: mellőzzük a területen levő lakóépületek megközelítésének megnehezítését, a konyhakertnek használt Erdélyi bástyán való munkát s az ásatás ne hatoljon a fennálló lakóépületek alá.

A munkákat egy egyhónapos próbaásatással 1962. április 15-én kezdtük meg, majd — húsz—ötven között váltakozó munkáslétszámmal — az év utolsó napjáig folytattuk.

A munkálatokhoz a Budapesti Történeti Múzeum saját ráfordításán kívül a felügyeleti hatóság 200 000 Ft összegű póthitelt engedélyezett.

Az ásatás irányításába — e sorok íróján kívül — bekapcsolódott S. Nagy Emese és Gerő Győző tudományos kutató is. Az ásatási naplót — amelyet a Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeuma őriz — Zolnay László vezetett.

A folyamatos rajzi felmérések munkáját Gáll Gyuláné, geodéziai felmérését Farkas Pál mérnök végezte. A feltárás mintegy kétszázötven fényképes dokumentumát Molnár János s kisebb részben Vaday Andrea készítette el.

A Táncsics Mihály u. 9. sz. ingatlan két szinten helyezkedik el. Maga az északkeleti irányban legrövidebb kitérő s az újkori főépületet hordozó, felső udvar a Táncsics Mihály utca átlagszintjéhez (164,5 m) igazodik. Ehhez a felsőudvarhoz északi irányban kapcsolódik az ún. Erdélyi bástya, 157,5 m-es átlagszintjével.

A két szinten elhelyezkedő ingatlan összterülete kerekén 6000 m².

Az 1962-ben végzett ásatás ennek a 6000 négyzetméteres összterületnek mintegy 8%-ára, 450 m²-re terjedt ki, azonban — a középkori szintek nagy mélysége miatt — ezen a 450 négyzetméteren is csak kevés helyen hatolhattunk le a mészkősziklás szűztalajig.

A munka váratlan és előre nem látható nehézségeinek egyike az volt, hogy az eredeti ásatási terv kontemplált 2—2,5 m mélységű középkori szintjei helyett a későközépkori szinteket átlag 3—4 m mélységben, a korábbi középkor szintjeit — kivált a várfalhoz közelebb eső északi részekben helyenkint 6—7 m mélységben értük el. Megesett, hogy lerombolt falkoronák jelentkeztek ott, ahol — az ásatás megkezdése előtt — alapozási rétegeket vártunk. (A barokkori réteg alatt jelentkező egyik, nyugat-keleti irányú várfal — amely első pillanatban archaikus jellegével tűnt ki — hevenyészett törökkori ostromgátnak bizonyult; XVI—XVII. században összeomlott középkori épületek romjain nyugodott.)

Technikailag súlyosbította az ásatási munkát a dúcolóanyag csekély volta, s bizonyos, ilyenfajta munkáknál nélkülözhetetlen technikai eszközök — például kompresszor, szállítószalag — teljes hiánya. Noha a telektulajdonos Követség — igen előzékenyen — elősegítette kutatómunkánkat, az ásatás nem terjedhetett ki a beépített részek alatti felderítésre, sőt az Erdélyi bástyán is csak korlátozott időben és térben mozghattunk. Gátolta a munka kiterjesztését az is, hogy a kitermelt — s összmenyiségben mintegy 3000 m³ — földanyagot a helyszínen, részben az Erdélyi bástyán, részben a felső udvaron kellett tárolnunk. (Emiatt nem kerülhetett sor a felső udvar — 1687-ben és 1887-ben egyaránt jelzett — központi kútjának feltárására, amely kétségkívül középkori kút-hely s alkalmasint a Várhegy belsejében elhelyezkedő barlangpince-rendszerhez kapcsolódik.)

A múzeum az 1962. évi munkálatokra mintegy 20 000 munkaórát fordított. Munkánkba, amikor a kutatás az Erdélyi bástyán elhelyezkedő, XVIII. századi építésű — de XIII. századi falakra alapozott — lőportár épületénél elérte a barlang-pince rendszernek — itt már a XIII. század óta használt s mesterségesen továbbépített — szakaszait, Vajna György vezetésével bekapcsolódott a Fővárosi Tanács Barlangkutató Csoportja is.

3. A helyszín dokumentációja

A Táncsics Mihály utca 9. sz. alatti ingatlan területén, 1962-ben megkezdett ásatásainkig semmiféle régészeti feltárás nem volt. Így tehát régészetiileg teljesen intakt, ismeretlen területnek vágunk neki. A jelenlegi, kétemeletes főépület, az egykori József kaszárnya 1880-ban kerülhetett valamilyen átépítés alá; ekkor néhány, azóta elkallódott középkori lelet került be innen a Nemzeti Múzeumba.⁶

Mivel az ásatás megkezdése előtt semmiféle tájékozottságunk nem volt e hatalmas terület középkori beépítettsége, szintviszonyai felől, mindazokat az írott emlékeket fokozott figyelemmel vizsgáltuk át, amelyek e tekintetben segítségünkre

⁵ Ruffy P., Mi történt a Táncsics utca 9-ben? Magyar Nemzet, 1962. okt. 7. 7. 1.; Zolnay L., Ásatások a budavári

Táncsics Mihály utcában, Népszabadság, 1963. aug. 2. 9. 1.

⁶ Nemzeti Múzeum 1880. évi leltárkönyv, 181. 3—58.

lehettek. Ezek részben okleveles emlékek, részben metszetek és térképek, helyszínrajzok voltak.

a) Nézzük át ezeknek az okleveles emlékeknek lényegesebb topográfiai adatait. Hiszen jóformán más nem is volt tarsolyunkban akkor, amikor az ásatás munkájához hozzáfogtunk!

A keresett épületet Kammerhof néven először az 1310 körül leírt Stájer Verses Krónika Vencel király 1301. évi budai koronázásának leírásakor említi, mint azt a budai házat, amelyben a király lakik.

Ez az adat semmi többet nem mond, mint azt, hogy itt él a király, udvarával.

1354-ben Nagy Lajos király egyik oklevele Szécsényi Tamás buda-városi házaival kapcsolatban megemlékezik arról, hogy azok egyike a király kúriájának szomszédságában áll (... item duos fundos seu curias in civitate nostra Budensi: unam in vicinitate curie nostre ...). Ennek az oklevélnek helyrajzi mondanivalója is mindössze annyi: a királynak a városban álló kúriája szomszédos a Szécsényiek egyik kúriájával. (Mint alább látjuk, a Táncsics Mihály u. 9. helyén állt középkori épület a XV. században is szomszédos a Szécsényi-ivadékok itteni házával.)

A királyi kúria soros — házak közötti — beépítettségére mutat egy 1362. évi oklevél is. Eszerint Nagy Lajos király Heim fia Pál fia Benedek mesternek, szatmári és marosi ispánjának adományoz „quendam fundum curie nostre vacuum in castro nostro Budensi habitum ... in vicinitate curie nostre regalis, ab altera vero condam magistri Stephani Saphar adiacentem ...” Mindenesetre — az előző, Szécsényi-féle adattal egyetemben — ez az 1362. évi oklevél arra hívja fel a figyelmet: noha az 1354. évben meghalt István hercegnek, Nagy Lajos öccsének életidejéhez köthető Anjou-kori palota 1354-ben már állt, az 1362. évi oklevél semmiképpen nem vonatkozhatik a déli palotára, csakis erre, az utcasorban álló, korai királyi kúriára.

Az ugyanis teljességgel abszurd feltevés, hogy két, Nagy Lajos által kibocsátott oklevél a Várhegy déli csücskén épített Anjou-kori palotát szomszédosnak vegye a mai Szent György tér északi végén álló s az István toronytól kereken 400 m távolságra álló épületekkel. Márpedig azoknál, a mai Szent György tér északi részén állt középkori épületeknél, amelyeket az oklevelek a déli királyi palotával kapcsolatban soha nem „in vicinitate”, hanem mindig „ex opposito” említenek, délebbre, vagyis az Anjou-palotához közelebb, a középkor végéig magánembernek háza nem állt.

¶ Jelentősebb helyrajzi adatokat tartalmaz az az 1416-ban, Párizsban kiadott oklevél, amely szerint Cillei Hermann horvát bán, Zsigmond király apósa, az uralkodónak bejelenti: a budai Szent Miklós utcában (a mai Táncsics Mihály utca déli szakasza) álló házát elcseréli a budaszentlőrinci pálosoknak azzal a budavári házával, amely néhai (Szécsényi) Frank vajdaházának szomszédságában, a budai Szombat utcában (a mai Táncsics Mihály

utca északnyugati szakasza) fekszik s amelyet a király régi házának (antiqua domus regis) neveznek.

Ezt az adatot s mindazt, amit e feltárástól vártunk, döntően értelmezi az alábbi 1423. évi oklevél. Ez év július 3-án Cillei Hermann gróf, Cilli és Zagoria grófja, horvát bán és György generális vikárius, valamint a budaszentlőrinci pálosok megerősítik azt a házcserét, amely közöttük létrejött. Cillei a pálosoknak adja 1416-ban már említett budavári házát és cserébe kapja a pálosoknak „azt a nagy kúriáját, vagy házát, amely egykoron Károly magyar királyé volt, Buda városában, a Szombat kapu mellett, (amelyet) közönségesen és németül Kammerhofnak neveznek ... azzal a kápolnával együtt, amely ugyane kúriában Szent Márton hitvalló tiszteletére áll, valamint minden bennelevő épülettel és az e kúriához kapcsolódó minden egyéb szükséges tartozékokkal együtt, ugyancsak azzal a földdarabbal, vagy térséggel együtt, ahol egy épület kőalapjait még Lajos király édesanyja rakatta le.”

Ez az okirat — lényegében egész korábbi kutatásunk egyik kulcsa — sok tekintetben világossá teszi a régi királyi kúria topográfiáját. A város helyrajzában már ráközelít a helyre, mert a Szombat utca és Szombat kapu említésével megszűkíti a kutatási területet. Megmondja az oklevél azt is, hogy e királyi nagykúriához egy Szent Márton tiszteletére szentelt kápolna, és egy Erzsébet királyné (megh. 1381) által épületalapozással ellátott, de még 1423-ban is beépítetlen telek tartozik, több más melléképítménnyel együtt.

Az 1416—1423 évi Cillei-féle oklevelek nyomán már egyszeribe világossá vált a pálos évkönyveknek egy 1382. évi feljegyzése arról, hogy — halála évében — a király a budaszentlőrinci remetéket egy „nagyszerű budavári épülettel és ahhoz tartozó templommal” adományozta meg, hogy veszelj esetlen a barátok kolostorukat elhagyva, ide, a budai várba vonulhassanak. De tovább menőn: a Cillei-féle csere alapján azonosítani tudjuk a Szent Márton kápolnát (1423) is azzal a királyi és királynéi házikápolnával, melyet 1349-ben Erzsébet özvegy királyné Szent Márton tiszteletére a budai várban alapított. A pápai búcsúengedély aképpen szól, hogy a király jelenlétében az itt mondott miséken a hívők bűnbocsánatot nyernek. S ez a királyi prezenciára utaló házikápolna-építés is sokat mondó adat! Hiszen 1349-ben, a Szent Márton kápolna alapítása idején a déli palota névadója, Anjou István régens, a király ifjú öccse még él; ő lakja, nejestől, udvarostól a nevét századokon át őrző palota centrumát, az István-tornyot, az aránylag igen kisterű Anjou palotával együtt.

(A régészeti feltárást megelőző topográfiai munkánk során nem mellőztük az 1416—1423. évi oklevelek más adatait sem. Arra nézve, hogy mik lehetnek az „antiqua curia regis” tartozékai, két más okiratos emlék tájékoztat. 1396-ban Kont Miklós nádor özvegye a budai keleti suburbium-

ban, a hegyoldalon két házat adományoz a csatka pálosoknak. Az egyik felől feljegyzik: a budaszentlőrinci pálosoknak ama kúria helye mellett fekszik, amelyet nekik még néhai Lajos király adományozott. Vagyis: az 1382. évi adománykor Nagy Lajos egy — a várfalon kívül eső — ingatlant is adott a szentlőrinci remetéknek. Ezek pedig az 1416/23. évi csere során, nyilván a Kammerhoffal együtt, tovább adták azt a Cillei családnak.)

1441-ben, amikor I. Ulászló király megállapítja a németek Nagyboldogasszony és a magyarok Mária Magdolna plébániája körletének határait, ismételten szó esik a bennünket érdeklő épületekről. A határjárók kilépnek a Szombatkapun (amelyet helytörténészeink általában a Bécsi kapu elődének tartanak), áthaladnak a városnak a régi királyi kúria irányába vont árkan, elhaladnak a régi királyi kúria és a néhai (Szécsényi Frank) vajda háza alatti részen, majd a Szent Péter vértanú temploma felé vezető úthoz érnek. Ezen keveset haladva Konrád budai polgárnak a királyi ház alatt fekvő háza körül kőlépcsőkhöz érnek; — ma a Mária térhez vezető festői Kagyló-utca. Végül is, e hely körül a Szent Péter vízivárosi plébániakörletének egyik határpontjaként szabják meg, hogy a Takácsok utcájában (— tán a mai Hunfalvy utca —) fekvő Tófi Benedek tulajdonában álló ház, — amely a régi királyi kúria alatt áll — a Szent Péter vértanú egyházi utolsó tartozéka.

1458—60 között — Cillei Ulrik magvaszakadtán — a koronára szállt ez az objektum s Mátyás király Guthi Országh Mihály nádort és fiait adományozta meg a régi Kammerhoffal. A formuláskönyvben őrzött oklevélkivonat mindössze annyit mond helye felől: domus seu fundus curie in civitate nostra Budensi in vico Judeorum habita. (A Zsidó utca a XV. században: a mai Tánács Mihály utca nyugati szakasza.) Egy 1462. évi adat visszaüt a 1396. évnél hivatkozott oklevél tartalmára: világossá teszi, hogy ehhez a hajdani királyi kúriához, a városfalon kívüleső keleti hegyoldalon egy majorság is tartozott. (Az 1462. évi oklevél felemlít egy a Szombatkapun kívül, néhai Cillei gróf háza mögött fekvő allodiumot, amely most Országh Mihály nádor tulajdona.)

Az 1462-től 1541-ig terjedő adataink már csak Országh Mihály nádor utódainak további itteni békés birtoklását bizonyítják. A Szent Miklós és Zsidó utca találkozásánál fekvő épületnek, Országhék házának déli szomszédaként 1486-ban Nagylucsei Orbán kincstartó házat említik. 1525-ben Guthi Országh János, szerémi és váci püspök, királyi kancellár a hajdani királyi kúria lakója. Így a Cilleiek, majd az Országhok budai rezidenciájaként éri meg ez az épület — vagy épületcsoport — a Roggendorf vezette 1530. és 1541. évi ostromot.

Paulus Jovius 1552-ben kiadott műve, majd Istvánffy Miklós históriája tájékoztat arról, hogy az 1530. és 1541. évi Roggendorf-vezette ostromok közötti időszakban építették meg az — átépített alakban máig álló — Erdélyi bástyát. Mindkét szerző részletesen megemlékezik arról a heves ágyútűzről, amely e két ostrom során a Várhegynek ezt a szakaszát, köztük az Országhok palotáját érte.⁷

Mindehhez még annyit tehetünk hozzá: okleveles anyagunk szerint sem a fejedelmi rangú Cilleinek, sem a főrendű Guthi Országhoknak más, budai rezidenciája nem volt, a régi királyi nagykúria, a Kammerhof birtoklástörténeti kontinuitása tehát egyértelmű.

*

Amikor a fentiekben röviden összegezem a hajdani királyi nagykúriára vonatkozó okleveles kutatásaim foglalatát, néhány reflexióm van a helytörténeti kérdések újabb irodalmához. Visszahatnak ezek a reflexiók a déli királyi palota építéstörténetére is.

1. Említettem, hogy a déli palota Anjou-kor előtti realitásában változatlanul kételkedem. Ezen mit sem változtatott az ottani ásatásnak az az eredménye, hogy a palota Zsigmond-kori legészakibb pontjaitól is északabbra eső helyen — az Udvarlaki őrség-épület előtti térségben — egy XIII. századra datálható bástyamaradvány került elő. Ugyanígy nem mondanak semmit a XIII. századi palota felől a déli térségben talált, nagyszámú szemét-vermek sem. A nagyobb középkori objektumoknak, pl. egy kolostornak, olykor századokon át egy-két szemétkerakóhelye van. A XIV. századi építésű palota körüli XIII. századi szemét-vermek — s van, vagy harminc belőlük — nem, hogy erősítenék, cáfolják egy egységes itteni XIII. századi objektum fennállását. Éppen ellenkezőleg: annyi házikó volt, ahány szemétködör van.

2. Futólag említettem, hogy 1349-ben a Kammerhofban épített királyi és királynéi házikópólna építése idején István herceg, a déli palota névadója (megh. 1354) még életben volt. Kumorovitz Lajos szerint (TBM. XV. 115.) Nagy Lajos király 1347—1355 között már állandóan Budán rezideált. Eszerint: vagy István öccsének vendége volt a déli palotában — ami nehezen elképzelhető — vagy a Kammerhofban lakott (1354. oklevél). Úgy gondolom: a Kammerhof-béli házikópólna építése oly időben, amikor Nagy Lajos Visegrád-ról Budára költözik — s a déli palota még István hercegé — Nagy Lajosnak e régi nagykúriában való lakását bizonyítja.

⁷ A felsorolt adatok részletesebb elemzése Zolnay: A XIII—XIV. századi budai királyi palotáról. Műt Bp. 1961. 7—64. Szerémi, az 1530. évi ostrom-leírásnál mondja: „A budai várfalat Országh Ferenc háza felé földig lerombolták, de a tornyot — az Erdélyi bástyát — soha-

sem tudták lerombolni a gépekkel, oly erős volt.” Szerémi: Magyarország romlásáról (Juhász László — Székely György kiadása), Budapest, 1961. 209. — Ugyanezt a várfalszakaszt meg is rohamozták Roggendorf katonái (210. l.).

Kumorovitz Lajos, — aki a déli palotaépítés XIV. századi datálásával kapcsolatos megállapításait méltányló módon kezeli — (id. m. 139. l. 175. jegyzet) 1366-ra teszi a déli palota Szűz Mária tiszteletére szentelt kápolnájának építését.

Eszerint 1349—1366 között a régi királyi nagykúriában, a Kammerhofban már áll egy királyi házikápolna, — az új déli palotában még nem! Ez a tényleges királyi prezencia szempontjából elgondolkodtató jelenség.

Az Anjou-kori déli házikápolna topográfiájával kapcsolatban az a nézetem, hogy ennek maradványait az 1948—51 közötti ásatási szakaszban megtaláltuk. Az István torony egyetlen ajtaja e kápolna felé nyílik. A keletelt kápolna hajóját hordozó sziklapadot az ásatás folyamán elbontották. Ma annak csak sziklacsontjai metsződnek bele az ún. lovagterem alatti alagsori terem ÉNy-i és ÉK-i falazatába. E kápolnának volt déli, az építéskor még szabadban álló támpillére az említett alagsori helyiség északi — s a délebbinél díszesebben megmunkált, a hajdani kápolnatest felé viszont lefaragott — pillére. Ennek az Anjou-kori kápolnának szentélye (amelynek falai az attól északra és délre eső Zsigmond-kori falaktól élesen elválnak) máig áll az ún. lovagteremhez K. felől csatlakozó, félnyolcszög-alaprajzú kiugrója alakjában. (Ezt a hajdani kápolnaszentélyt emelte meg a mostani építészeti rekonstrukció.)

Ezt a XIV. századi Anjou-kápolnát Zsigmond szünteti meg. A szentélyt beolvasztják a királyi lakosztályokba, mint annak egy erkélyét; a hajdani külső támpillért mint belső pillért hasznosítják. (A lovagterem alatti terem déli pillérét már nem faragják meg ilyen díszesen!) Ugyanebben a Zsigmond-kori építési periódusban építik meg, jóval északabbra, a később Alamizsnás Szent János tiszteletére szentelt s romjaiban máig megmaradt későközépkori házikápolnát.

3. A Táncsics Mihály utcában vélt régi királyi nagykúriával kapcsolatban van néhány reflexióm Kubinyi András egyik cikkére is. (Arch. Ért. 1962. évf.) Tanulmánya részletesen foglalkozik a királyi kúriája és a Szécsényiek szomszédságát említő 1354. évi oklevéllel; és azt igyekszik bizonyítani, hogy ez az 1354-ben említett Szécsényi-féle épület nem azonos a Várnegyed északi részén állt — s adataimban többször is szereplő — Szécsényi-féle kúriával. Szerinte ez az épület a Szécsényi-ivadék Salgai Miklósnak azzal az 1437-ben említett budavári házával azonos, amely „ex oppsito palacy Fric”, vagyis a Friss palota átellenében feküdt. Az oklevelek 83 éves hézagát és az 1354-es Anjou-palota és a mai Szent György tér északi részének 400 méteres térközét Kubinyi ekként hidalja át: „talán nem túl merész hipotézis ezek után annak feltételezése, hogy a régi Nagy Lajos előtti királyi kúria — hiszen emellett állt Szécsényi Tamás háza — a későbbi Friss palota helyén, vagy annak közvetlen közelében állt volna”. (Arch. Ért. 1962. 164.) Ez feltevés, azonban megalapozatlan.

De nem oszthatom Kubinyi elméletét arról sem, hogy a budai polgárvárost — az Anjou-korban épített palotával szemben időben másodlagos városképletnek — a palota Vorstadt-jának tekinti. Buda kialakulása éppenséggel fordított volt: a IV. Béla kori városból sarjadt ki az Anjou-kori palota, a maga 1366-ban épített első kápolnájával.

Hasonlóképpen erőszakolt dolog — az oklevél-szövegekkel ellentétesen — királynéi kúriának minősíteni a Kammerhofot, amely okleveles anyagokban konzekvensen királyi tulajdonként szerepel.

4. Az északi királyi kúriával kapcsolatban két ízben is szó esik arról — 1362-ben és 1423-ban —, hogy e Szombatkapu melletti kúria térségéhez még ekkor is be nem épített ingatlanok tartoznak.

Ehhez járul a következő is: 1360-ban Nagy Lajos kiűzi a budai zsidókat abból a régi negyedükből, ahol már zsinagógájuk is volt. Ennek a mai Szent György utca nyugati oldalán állt régi negyednek házait az 1360-at követő években főemberei kezére juttatja. (Itt kap házat János kőfaragó is, a déli palota építője, korábban István herceg familiárisa.) Amikor viszont 1364 táján a zsidók visszatérhetnek, a király nem ezeket a régi házaikat adja vissza, hanem a régi királyi nagykúriától nyugatra eső részen, a mai Táncsics utca nyugati szakaszának két oldalán telepíti le őket.

Az 1965-ben a Táncsics u. 23. sz. alatt feltárt zsinagóga alapozási rétegei azt mutatják, hogy ez az 1461-ben emelt épület szűz talajra települt: vagyis, úgy tűnik: a XIV. század második felében, de még a XV. sz.-ban is, ebben a térségben, a hajdani kúria közelében még mindig voltak üres telkek.

*

Régészetileg-helytörténetileg jelentős lehet az a tény, hogy 1460-ban, amikor — a Kammerhoffal dél felől (kb. Táncsics Mihály utca 7.) szomszédos — Szécsényieknek utolsó sarja, Anna, Guthi Ország János felesége lesz, e két ház közös tulajdonná válik. Vajon van-e régészeti nyoma e közös tulajdonnak, a két telekhatár megszűnésének? A két ingatlan esetleges összeépítésének?

a) Az 1541. évet követően, a törökkorból edeskevés adatunk van ennek az épületesoportnak sorsáról. A törökkori, ún. Marsigli-féle budai térkép a Bécsikapu tér körül jelzi az azabok jégvermét, a zsidó-mahallét, a Táncsics Mihály utca 9. táján a janicárok jégvermét.

b) Többet ígérők e kor tekintetében Buda XVI—XVIII. századi metszetes ábrázolásai.

A helyszín tekintetében az 1541. évi Erhard Schön metszet (1. kép) érdemel figyelmet. Ezen a metszeten — amely Buda várát nyugat felől szemlélteti — a Kammerhof gyanítható vidékén egy hatalmas, 4—5 emeletével a környék háztetői fölé emelkedő, síkfödémes, pártadísszel lezárt, hármas homlokzati tagolású torony, toronycso-

1. kép. Részlet az 1541. évi E. Schön metszetről
Рис. 1. Деталь гравюры Е. Шён 1541 года
Fig. 1. Détail de la gravure de E. Schön, datant de 1541

port jelenik meg. Efelől az épület felől mind Némethy Lajos, mind Lux Kálmán, mindpedig Kelenyi B. Ottó nézete az volt, hogy a hajdani, régi királyi kúria épületével azonos. Feltételezem, hogy az 1541-es évszámmal datált Schön metszet még a keltezés évenél korábban készült, s így aligha ábrázolja azokat a sérüléseket, amelyeket a várnak kivált északi részén az 1530. és 1541. évi Roggen-dorf-féle ostrom ágyútüze okozott. (Meglehet ugyanis, hogy 1541-ben — amennyiben e torony-csoport a régi királyi kúriával azonos — ez az épület már megrongálódott.)

A későbbi ábrázolások közül Domenico Fontananak — az előzőnél közel másfél évszázaddal későbbi — 1686-tal datált látképe értékes. Ez az ábrázolás észak felől szemlélteti a vároldalt. Itt már nincs nyoma a Schön-féle metszeten ábrázolt lakótoronyszerű épületnek! Az Erdélyi bástya fölé magasodó épületek közül, annak keleti oldalán egy patkó alakú — ágyúpadszerű — lőréses építmény emelkedik, amely nyugat felé egy négyszetalaprajzú, egy-emeletesnek ábrázolt toronyhoz ízül. Magához az Erdélyi-bástyához, annak északnyugati oldalához, e metszet szerint, gyalogút vezet. A négyszetalaprajzú toronyszerű épülethez dél felől kis földszintes épületek csatlakoznak. A várfal és a Táncsics Mihály utca 9. helyére tehető földszintes házak között nagyobb, szabálytalan alakú térséget jelez.

Maguk, a XVII. századvégi madártávlati rajzok alig szolgáltatnak eligazításul ásatási teendők felől.

Az Istvánffy leírta 1530., 1541. évi s az azokat követő ostromok — főképpen 1684 és 1686 — igen súlyos kárt okoztak az észak felé tekintő góti-kus épületek állagában.

Az okleveles emlékek s a csekélyebb értékű metszetek után a rendelkezésre álló

c) XVII—XVIII. századi felméréseket is áttekintettük.

Ezekből Fontana, de la Vigne és de Haüy felmérése (1686—1687) tartalmazott számunkra értékes adatokat (2—4. kép).

Az Erdélyi bástya mindhárom XVII. századvégi felmérésen keskeny, észak felé hosszan előre-

ugró füles-bástyaként — tehát a XVIII. századi s mai formájától eltérő alakban — jelentkezik. A bástya délkeleti részén de la Vigne és de Haüy egyaránt jelzi a Fontana-féle madártávlati rajzon is megjelenő patkó alakú ágyúpadot. Jelzik a négyszetalaprajzú tornyot is. Ehhez déli irányban egy nagyjából szabálytalan háromszög alakú — de la Vigne-nél és de Haüy-nál — nyugati oldalán szinte cikk-cakkban záródó beépítés kapcsolódik. A Bécsikapu felé haladva e térséget egy meglehetősen egységes — Haüy-nál 270. sz. házszínnel megjelölt — homlokzatával a mai Táncsics Mihály utcára tekintő épület zárja le. (Különös, hogy ennek az épületnek déli, az utcára tekintő homlokzatát Haüy erős, előre- és hátraállásokkal tagolja. S ne felejtjük el: az 1541. évi Schön metszet torony-csoportja is tagolt homlokzatú!) Fontana ezen a helyen egy kúthelyet is jelöl, amelyet még egy — a Fővárosi Tervtárban őrzött — 1887. évi alaprajzon is megtalálunk.

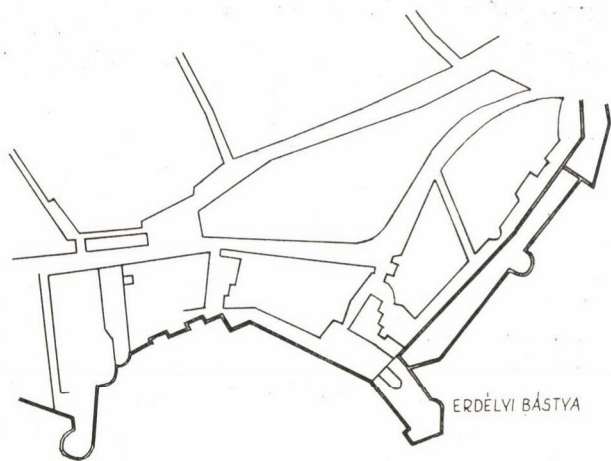
Az 1696. évi Zaiger-adatok, amelynek térképét Horler Ferenc vetítette át a mai helyszínre, a 219 számú épületnél (Haüynél ugyanez 270), Schwartz Márton cinnöntő házánál megemlíti, hogy homlokzata 7 öl, 5 láb, hátvonala 10 öl, 2,5 láb, hossza jobb oldalán 25 öl, baloldalán 21 öl. Megemlíti régi falait, törmelékkel teli romos pincéjét. Ez kétségtelenül az a nyugati épületmaradvány, amely a Táncsics Mihály utca 9. mai nagyudvarát is zárja.

Délebbre a Mayr-féle ház részben már a mai Erdődy-palota, Táncsics Mihály utca 7. helyére esik. A kettő közötti térség ekkor és utóbb Waffnenplatz, vagyis katonai gyakorlótér célját szolgálta. (Ennek tulajdonítható, hogy mivel ez a térség már az 1686-os ostrom után katonai kincstári kézre jutott, Haüy a 270. és 271. között nem ad házszámjelzést annak.)

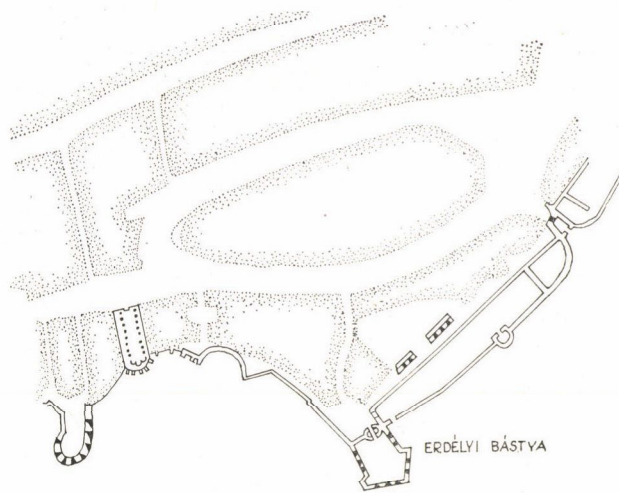
A XVII. századvégi állapotoktól már erősen eltérő beépítési viszonyokat tüntet fel Johann Matthey hadmérnök 1728. márciusában készített felmérése. Ez a felmérés már feltünteti az Erdélyi bástya mélyebb szintjén álló — Matthey által tervezett — Szent József löporraktár épületét s jelzi, hogy azt árokkal vették körül. A felső udvarszinten egy „Dürrhaus”-ról, kapuőrző bódéről tesz említést, a délkeletre fekvő Mayr-féle házat az Erdődy-palota (Táncsics Mihály utca 7.) irányában rögzíti.

Amennyi nehézséget okoz ezeknek a régi alaprajzoknak mai értelmezése, (s amennyire mindig csak egy-egy régészeti feltárás után sikerül a régi felmérések igazolása, vagy korrigálása,) úgy Matthey 1728. évi felmérése meglepően hasznos adatokat tartalmaz a mai Táncsics Mihály utca 9. sz. épület-csoport környékének ekkori állapotáról.

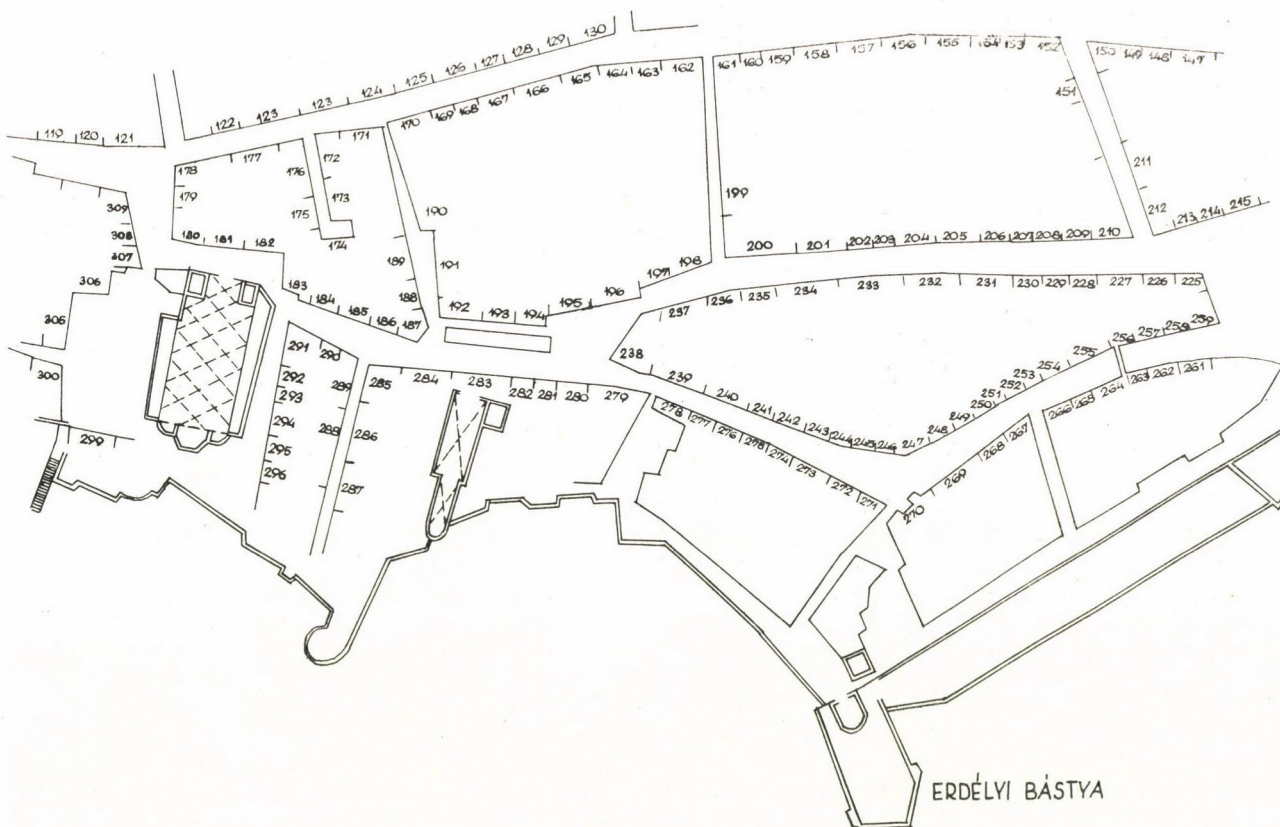
Kiderül, hogy a Táncsics Mihály utca 9. máig beépítetlen felső udvarának közepén 1728-ban egy 25,5 öl hosszú, 4 öl széles és 2 öl és 2 láb magas épülettörmelék-halom helyezkedik el, „und dar mit die Sankt Josephs Bastion ausgefüllt und zugericht worden” (5. kép). Vagyis a felső udvarra összehordott épülettörmelékkel ekkoriban töltik

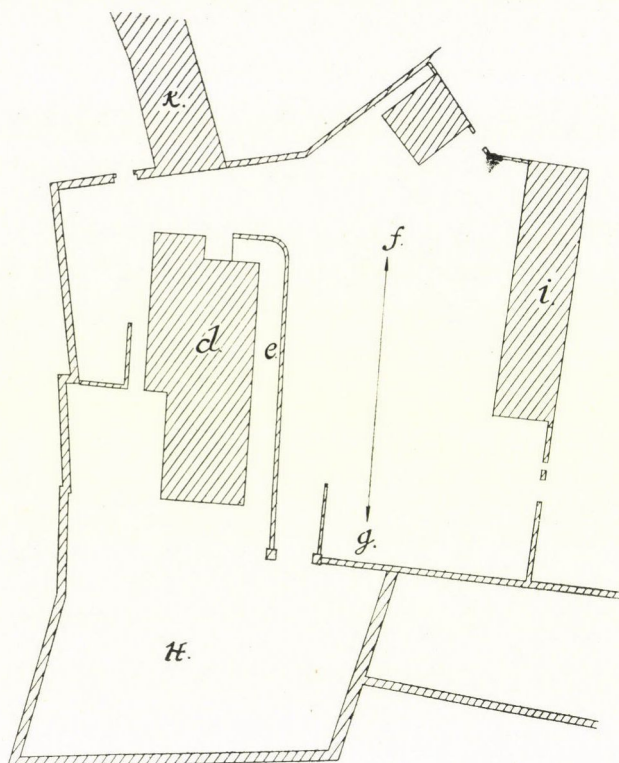
2. kép. Az Erdélyi bástya környéke a De la Vigne helyszínráizon, 1686.
 Рис. 2. Окрестность Трансильванской башни на плане Де ла Виня, 1686 г.
 Fig. 2. Les environs du bastion Erdélyi sur le levé de plan de De la Vigne, 1686.

3. kép. Az Erdélyi bástya környéke D. Fontana helyszínráizon, 1686.
 Рис. 3. Окрестность Трансильванской башни на плане Д. Фонтана, 1686 г.
 Fig. 3. Les environs du bastion Erdélyi sur le levé de plan de D. Fontana, 1686.

4. kép. Az Erdélyi bástya környéke J. de Haüy helyszínráizon, 1687.
 Рис. 4. Окрестность Трансильванской башни на плане Ж. де Хоя, 1687 г.
 Fig. 4. Les environs du bastion Erdélyi sur le levé de plan de J. de Haüy, 1687.

5. kép. J. Matthey felmérése 1728 márciusában (D = a lőportár, az f és g betűjelzés között 25,5 öl hosszú, 4 öl széles, 2 öl 2 láb magas törmelék, amellyel a H. jelzésű Erdélyi bástyát töltötték fel.)

Рис. 5. Измерение J. Matthey в марте 1728 года (D = пороховой склад, между обозначениями f и g = лом, которым засыпали Трансильванскую башню (H))

Fig. 5. Relevé de J. Matthey, en mars 1728 (D = la soute aux poudres, entre les lettres f et g débris avec lesquels fut remblayé le bastion Erdélyi)

fel az eredetileg belül üres, ágyútermes Erdélyi bástyát! (Ebben az időszakban vágják le a XVI. századi Erdélyi bástya északi nyúlványát s alakítják ki a máig álló, vaskos földbástyát.)

A mai helyszínt, amelyen egyetlen felszíni középkori maradvány nem látható, a Táncsics Mihály utca felé egy zárt sorú, kétemeletes lakóépület uralja, egyszerű, épületplasztika nélküli homlokzattal. A hajdani lőportár az Erdélyi bástyán helyezkedik el. Maga a lakóház legkorábban az 1810-es években épült; az 1810. évi Lipsky-féle térkép még csak, tőle nyugatra, a Schwartz-féle épületet ábrázolja.

A főépületet — a középkori telekviszonyok megváltoztatásával — a Szent József laktanya

céljára építették meg. A reformkorban s a szabadságharc után Stokháznak nevezték és az ún. státusfoglyok fogháza volt. Sok más fogolytársa sorában itt raboskodott Wesselényi Miklós, Táncsics Mihály, Kossuth Lajos, Czuczor Gergely, Batthyány Lajos, Károlyi György. 1848—49-es napjairól Táncsics Mihály életírói és egyik hajdani rabja: Barsi (Naumann) József egykori bicskei plébános kiadott naplója tanúskodik.

Az épület a XX. század elején a honvédkincstár tulajdonából a pénzügyminisztérium tulajdonába, 1948-ban, háborús jóvátételként, az Észak-amerikai Egyesült Államok budapesti Követségének tulajdonába került.

Az utcára tekintő főépülethez mind nyugat, mind kelet felől egy-egy földszintes udvari lakóépület csatlakozik; a nyugati udvari szárny részben a Haüy-térképen feltüntetett 270. sz. épület alapfalain nyugszik.

1962 tavaszán — a nagyobb arányú feltárást megelőző — egyhónapos próbaásatásunk — a királyi palota-feltárások idején igen hasznosnak bizonyult — Haüy-féle, 1687. januárjában rögzített felmérés alapján indult meg. Ez a felmérés a budavári tornyok — nagyjából 10×10 méteres — átlagléptékében jelez egy, az Erdélyi bástyához közeleső tornyot, amelyhez aztán déli irányban egy szabálytalan, nagyjából háromszög alaprajzú maradványt kapcsol hozzá. A próbaásatás során a Táncsics Mihály utca 9. felsőudvarán vont, 50 méter hosszú, észak-déli irányú kutatóárokka (A árok), a — kezdetben 10 méter hosszú, — nyugat-keleti irányú B árokkal s a felsőudvar déli részén vont — ugyancsak nyugat-keleti irányú, 22 méter hosszú árokkal az 1687-ben, a Haüy-felmérés által jelzett épületkontúrokat kellett volna megtalálnunk. Ehelyett azonban, mint majd az ásatási beszámolóban látjuk, ezek a kezdeti kutatóárkok mindössze egy három szintű (XIII. századi, XV. századi és XVIII. századi) udvar kőporos, illetve terméskő-borításos kövezetét produkálták — (épületmaradványokat mindössze a C árok és a B árok). Ez azt mutatja, hogy 1687-ben a Matthey-féle felmérésben részletesen megnevezett tömegű épületomladék s nem beépítés borította a mai nagyudvar középtérségét. Látnivaló volt, hogy e hatalmas, a XIII. században lesujkolt kőmorzsalékkal, a XV., majd a XVIII. században kövezettel burkolt udvarnak más pontjain kell keresnünk a középkor számottevő beépítéseit.⁸

Zolnay László

⁸ Az 1962. évben végzett régészeti feltárások eredményei az Archaeologiai Értesítő egyik következő számában kerülnek közlésre.

Auszug

I

Verfasser — der 1949—51 selbst an den Ausgrabungen in der Burg von Buda teilgenommen hatte — gab bereits während dieser Arbeit den folgenden Ansichten Ausdruck:

1. Obwohl es bewiesen ist, daß König Béla IV. in der auf den Mongoleneinfall (Tatarensturm) der Jahre 1241—42 folgenden Zeit die *castrum* genannte Zivilstadt Budas als neue Hauptstadt des Landes erbauen ließ, kam es zum Bau des königlichen Palastes am Süden des Burghügels von Buda erst hundert Jahre später, zur Regierungszeit der Anjous. Zu dieser Erkenntnis kam der Verfasser durch die Beobachtung, daß das Ausgrabungsmaterial seiner Ansicht nach keine solche *in situ* Gebäudereste und Kleinfunde lieferte, die hier das Hofleben zur zweiten Hälfte des 13. bzw. ersten Hälfte des 14. Jh. belegten. Die Bauten wurden, nach Ansicht des Verfassers, hier erst in den dreißiger Jahren des 14. Jh. begonnen, und der erste Besitzer dieses südlichen Palastes wäre der jüngere Bruder des Königs Ludwig von Anjou, der 1354 verstorbene Prinz István gewesen. Nach ihm ist auch das Zentrum des südlichen, im 14. Jh. noch bestehenden Palastes, der István-Turm benannt worden. Dieser in etwa 400 m Entfernung südlich von der südlichen Abschlußmauer der Zivilstadt gelegene Palast wäre nach dem Verfasser erst in der zweiten Hälfte des 14. Jh. zum Sitz des Königs Lajos von Anjou geworden. Darauf weist auch die Tatsache hin, daß er seine Hauskapelle erst 1366 erbauen ließ.

2. Der Verfasser suchte auch auf jene Frage eine Antwort, wo nach der 1243 begonnenen Stadtgründung die in den Urkunden des öfteren erwähnte königliche *curia* von Buda während des Jahrhunderts gestanden hatte, das zwischen der Regierung der Könige Béla IV. bzw. Ludwig von Anjou verstrichen war? Auf Grund der Urkunden kommt er zu folgendem Schluß: Auf der Nordseite der Zivilstadt, im ungarischen Viertel des zweisprachigen — deutschen und ungarischen — *castrum* von Buda stand ein wiederholt *magna curia regis*, im 15. Jh. *antiqua curia regis*, deutsch *Kammerhof* genanntes

Gebäude, der Sitz der Könige aus dem Haus der Árpáden im 13. Jh. und ihrer Nachfolger bis zur zweiten Hälfte des 14. Jh. (Zu dieser Zeit war die Budaer Kapelle der Könige die unter königlicher Schutzherrschaft stehende Marien- (heute Matthias-) Kirche; die selbständige, nach dem Hl. Martin benannte Hauskapelle des Kammerhofes wurde nach der Übersiedlung von König Ludwig von Visegrád nach Buda im Jahre 1347, 1349 erbaut.) Der Verfasser motiviert mit dieser topographischen Erscheinung, daß nämlich der königliche Sitz innerhalb der Stadt gelegen war, die Tatsache, daß trotz des Freiheitsbriefes aus dem Jahre 1244, Buda nicht durch von den Bürgern gewählten *iudices* sondern durch *rectores* genannte königliche Kastellane regiert wurde. Das ist auch der Grund dafür, daß die Bürger von Buda den Privilegien aus dem Jahre 1244 zuwider erst um die Mitte der 1350er Jahre sich das Recht erworben hatten, selbständig ihren Pfarrer zu wählen.

Die auch Kammerhof genannte *curia regis* schenkte Ludwig von Anjou 1382, in seinem Todesjahr, dem Paulinerkloster von Budaszentlőrinc, zu einer Zeit also, als der Palast auf der Südseite von Buda mitsamt der neuen Kapelle bereits fertig stand. Der einstige königliche Sitz wurde — nach den Forschungen des Verfassers — zwischen 1416 und 1423 der Sitz der mit dem Kaiser und ungarischen König Sigismund von Luxemburg verschwägerten Grafen von Zilli (Cillei), ab 1458 des Palatins von König Matthias Corvinus, Mihály Ország, und seiner Nachkommen.

Die topographische Identifikation war auch dadurch ermöglicht, daß, den schriftlichen Quellen nach, die sog. Erdélyi-Bastei um 1530 an das Ország-Palais angebaut wurde. Diese Bastei ist aber — in ihrer umgebauten Form — Bestandteil der neuzeitlichen Häuser auf dem Grundstück der heutigen Táncics-Straße 9.

1962 wurden auf dieser Stelle Ausgrabungen begonnen. Die archäologischen Ergebnisse der auf Grund der in der vorliegenden Studie erörterten Prämissen ausgeführten Ausgrabungen wird der Verfasser demnächst publizieren.

L. Zolnay

A RÁKOSPALOTAI EDÉNYLELET

1961-ben Rákospalotán a Kossuth Lajos u. 15. sz. ház kertjében csatornaárok ásása közben több bronzkori edényt találtak. A leleteket a Nemzeti Múzeumba vitték és onnan kerültek át a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Osztályára. A veteményezés miatt nem lehetett azonnal hitelesítő ásatást végezni. Erre csak 1963 tavaszán nyílt lehetőség.

A lelőhely a Szilas-patak balpartján, a patak mellett húzódó dombháton fekszik. A leletmentés során a leletek előkerülési helye körül $3,5 \times 3,5$ m-es felületet tártam fel. Sajnos a korábban előkerült edényekkel egykorú leleteket nem találtam. Csupán a javaréz-kori ludanicei csoport szórványos telepjelenségeit figyeltem meg. Ugyanakkor sikerült tisztáznom a bronzkori edények pontos lelőhelyét és a találoktól megszereztem a hiányos edények több töredékét. Ezáltal minden edény kiegészíthetővé vált.

Az edényeket kb. 90 cm mélységben találták, mert a csatorna ilyen mélységű volt. Az edények igen szorosan helyezkedhettek el egymás mellett, mert a csatorna szélessége nem haladta meg a 40 cm-t.

A lelet jellegét az ásatással sem sikerült tisztázni, mivel sem bronzkori települési jelenséget, sem temetkezésre mutató nyomot nem találtam. Feltételezhető, hogy az edények hamvasztásos temetkezéshez tartoztak, kevésbé valószínű, hogy edénydepot részei voltak. Az előbbi feltevés valószínűségét erősíti, hogy az égetéses temetkezés hasonló korú leletekkel a Kárpát-medence távoli területein használatos volt.

A rákospalotai edénylelet 6 edényből áll:

1. Szalagfüles korsó. Enyhén töleséres széles nyaka tagoltan illeszkedik a nyomott gömbölyded alsó részhez. Kíssé völgyelt (ansa-lunátás) széles szalagfüle a perem fölé emelkedik és a vállra támaszkodik. Vállát váltakozva díszítik lapos kis körárkos bütykök és nagyobb félköríves árokkal övezett lapos dudorok. A félköríves árokokat sekély bekarcolt vonal kíséri. A váll és a nyak találkozását ugyancsak sekély körbefutó vízszintes árok díszíti. Fényezett feketésszürke, nyaka erősen kiegészített. M.: 14,5 cm, F.: 6 cm, ltsz. 61.43.3. (1. kép 1a–b).

2. Füles korsó. Ívelt nyaka s enyhén kihajló pereme van. Gömbölyded alsó részéhez alacsony talpgyűrű csatlakozik. Szalagfüle a perem fölé emelkedik és a vállra támaszkodik. Pereme a füllel szemben kíssé felemelkedik. Nyakát vízszintesen körbefutó karcolt párhuzamosok díszítik. Alsó részén alulról fölfelé két-két párhuzamos karcolt vonal halad és ezek többször hegyes ívben találkoznak. A vállon öt kis lapos körárkos bütyök helyezkedik el. A karcolt vonaldíszítés a földre is kiterjed. Barnás-sárga, kíssé kiegészített. M.: 14 cm, Sz.: 11,3 cm, Tá.: 6,6 cm, ltsz. 61.4.1. (1. kép 3).

3. Korsó. Domborúan ívelt nyaka erősen összeszűkülve belesimul a nyomott kettőscsonkakúp alakú alsó részbe, amelyhez négykaréjos talpgyűrű csatlakozik.

Szájpereme vízszintesen levágott. Határozott haséle van. Peremét, nyakát, vállát és a talpgyűrűt két-két körülfutó, bekarcolt párhuzamos díszíti. Vállán három nyújtott lapos bütyök helyezkedik el. Egyik felén erősen kiegészített s feltételezhető, hogy ott volt a szalagfüle. Fényezett, feketésszürke. M.: 16,3 cm, Sz.: 10,5 cm, Tá.: 4,5 cm, ltsz. 61.4.6. (1. kép 6).

4. Szalagfüles, lábas kis korsó. Megnyúlt töleséres nyaka tagoltan kapcsolódik a nyomott, gömbölyded alacsony alsó részhez, mely három hegyes bütyöklábon áll. Szalagfüle a perem alatt indul. Pereme a füllel szemben kíssé felmagasodik. Fényezett, sötétszürke, ép. M.: 11,2 cm, Sz.: 8,3 cm, ltsz. 61.4.2. (1. kép 2).

5. Kis füles bögre. Enyhén ívelt nyaka belesimul az alsó részbe. Talpgyűrűje sérült. Szalagfüle kíssé a perem fölé emelkedik. Fénytelen, szürke. M.: 10 cm, Sz.: 8,2 cm, F.: 4,6 cm, ltsz. 61.4.5. (1. kép 4).

6. Kis füles bögre. Alakja az előzővel megegyezik. Fénytelen, szürke. Füle kiegészített. M.: 9,6 cm, Sz.: 7 cm, Tá.: 4,5 cm, ltsz. 61. 4. 4. (1. kép 5).

Annak ellenére, hogy a rákospalotai lelet csak hat edényből áll, mégis igen jelentős összefüggésekre hívja fel a figyelmünket. Ebben a kis leletgyűjtésben a Kárpát-medence távoli területeinek jellegzetes edénytípusai találkoznak. Érdemes az egyes edénytípusokat alaposan megvizsgálni, hogy az összefüggéseket világosabban, határozottabban körvonalazhassuk.

A talpgyűrűs, karcolt vonaldíszű és lapos körárkos bütykökkel díszített füles korsó (1. kép 3) a bodrogszerdahelyi csoport jellegzetes típusa. Kemenczei Tibor különítette el a bodrogszerdahelyi csoportot a korábban egységesnek tekintett füzesabonyi kultúrától. Megállapítása szerint a halomsíros kultúra behatolását követően a füzesabonyi kultúra nagy egysége összetöredezett és csak a peremterületeken figyelhető meg a kultúra maradék csoportjainak sajátos továbbélése. Bár a korábbi jellegzetes edényformák továbbra is használatban maradtak, ezek mellett azonban újabb típusokat is kezdtek készíteni. Ezek díszítése is erősen eltér a korábbi füzesabonyi edényektől. A csoport temetkezésében is történt változás, amennyiben a csontvázas temetkezés mellett megjelent a hamvasztás is. Jellegzetes temetője után adta a csoport nevét Kemenczei. Elterjedését a Hernád és a Bodrog mentén figyelte meg.¹ A bodrogszerdahelyi csoport egyik igen jellegzetes típusa a rákospalotai edényleletekben is előforduló talpgyűrűs korsó. Legfőbb párhuzamait Kemenczei T. már összegyűjtötte. Megállapította, hogy ennek a típusnak meglepően pontos párhuzamai kerültek elő az ottományi és gyulavarsándi kultúra területén Kurtics (Curtici), Ottomány (Ottomani), Pécska (Pecica) stb.² sőt Vattináról³ is ismerünk ilyet sírból.

A rákócizfalvi⁴ és kengyeli⁵ hasonló korsókat Kemenczei már valamivel későbbinek tartja és az egyéki kultúrához kapcsolja. Kovács T. azonban a rákócizfalvi

¹ Kemenczei T., Arch.Ért. 90 (1963) 172–182. Tanulmányában ismerteti a bodrogszerdahelyi csoport összes leleteit, ezért feleslegesnek tartom minden egyes párhuzam idézését.

² Kemenczei T., i. m. 178–179., 66. j.

³ Milleker B., AK 20 (1897) 57.

⁴ Tompa F., 24/25 BRGK (1934/35) XXXI., t. 7.

⁵ Mozsolics A., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 255., 2. kép.

1. kép. 1—6. Rákospalotai edénylelet
 Рис. 1. 1—6. Находка сосудов в Ракошпалоте
 Fig. 1. 1—6. La trouvaille de poteries de Rákospalota

és a bodrogszerdahelyi csoport kezdetét azonos időre teszik, melyek kialakulását hasonló tényezők idezték elő.⁶ Kemenczei T. és Kovács T. megállapítása szerint a középbronzkori fejlődés során kialakult társadalmi, gazdasági és területi szerkezet a halomsíros nép behatolása következtében megbomlott és pl. a középsőbronzkori füzesabonyi kultúra későbronzkori csoportokká fejlődött át.⁷

A kengyeli és rákócziálvi talpgyűrűs korszak hasonlóságuk alapján a bodrogszerdahelyiekkel lehetnek egykorúak. Bizonyos mértékig hasonlóak ezekhez a koszideri edénydepot talpgyűrűs korszói, melyek a koszideri telep felső, késővatyai rétegéből származnak s a koszideri kincsek horizontjához tartoznak. (Mozsolics A. szerint a bronzkor III. késő szakasza.)⁸ Igen valószínű, hogy ez a korszakforma az Alföld keleti szegélyén jött létre az ottmáni kultúra hasonló edényeiből, kedvelt formájává lett a bodrogszerdahelyi csoportot követő egykei és halomsíros kultúrának is. A rákospalotai edény a bodrogszerdahelyi csoport Hernád és Bodrog vidéki korszóihoz áll a legközelebb. Joggal állapíthatjuk meg, hogy azon a területen készíthettek egy edényformát került Budapest vidékére, a koszideri típusú fémek készítése idején. Ez az ilyen típusú edények legnyugatibb előfordulása és a bodrogszerdahelyi csoport messzenyúló kapcsolatáról tanúskodik. Erre emlékeztet egy edényforma Kis-Vezekényből (Male Vozokany), amely sajnos szórványlelet.⁹ Nem azonos, de némileg hasonló talpgyűrűs korszó a DNy szlovákiai Dolný Peter-i (Svätý Peter) temetőből ismeretes,¹⁰ ahol a rákospalotai edénylelet másik típusa, a lábaskorszó is előfordul. Az említett temető is a koszideri kincshorizont körébe tartozik. Leletünkhöz igen közel álló edény került elő ugyancsak DNy Szlovákiában a bajci telepen. A telep többi bronzkori leletegyüttese a Dolný Peter-i temetőhöz hasonló.¹¹

A feketés fényű ansa-lunatas árkokat bütykös korszó (1. kép. 1a–b) első pillanatra úgy tűnik, hogy a füzesabonyi kultúra körébe tartozik. Erre mutat készítményeinek, színe és díszítő motívumai. Azonban a füzesabonyi kultúra elterjedési területén sem telepről (Tószeg, Füzesabony), sem a nagy temetőkből (Megyaszó, Hernád-kak), de még a bodrogszerdahelyi csoport temetőjéből (Bodrogszerdahely) sem ismerjük tökéletes párhuzamait. Ugyanis a füzesabonyi korszók nyaka tölséresebb és alsó részük sokkal nyomottabb, a dudorokat övező árkokalások összefüggő mintát alkotnak. Leletünk eddig legjobb párhuzama DNy Szlovákia területén került elő a magyarádi kultúra lelőhelyén. Több jellegzetes füzesabonyi edénnyel együtt ezt is a füzesabonyi kultúra hatásának tekintik.¹² Igen közel álló korszakforma a morvaországi korai lausitzi kultúrában is megvan, melynek nemesak formája, de díszítése is hasonló.¹³ Ez azonban fiatalabb, mint a rákospalotai lelet. Szlovákia területén a füzesabonyi kultúrába sorolt töredékeknek csak a díszítése emlékeztet a rákospalotai edényre, formájuk azonban eltérő.¹⁴ Így ezt az edényt csak feltételelesen tekinthetjük a füzesabonyi kultúra sajátjának. Lehetséges, hogy ez egy olyan késői változatot képvisel, melynek gyártási központját még

nem ismerjük. Minden esetre feltűnő, hogy ami párhuzamot felmutathatunk, azok lelőhelye mind a füzesabonyi kultúra elterjedési területétől Ny-ra fekszik.

A lábas füleskorszó (1. kép. 2) a magyarádi kultúra egyik nem nagyon gyakori, de igen jellegzetes edénytípusa. A Točik szerint csak a klasszikus és késő-magyarádi fázisban lépett fel. A Reinecke B₁-ben is használatos és a halomsíros kultúra korszainak az alapját képezi.¹⁵ Verebelyen (Vrbale) a lábas korszó sarlós tűkkel volt együtt.¹⁶ A Dolný Peter-i temetőben is több lábas korszót találtak sarlós tűkkel együtt.¹⁷ A temetőt A. Točik egyes munkáiban Reinecke B₁ vége B₂ elejére,¹⁸ más munkájában határozottan a Reinecke B₁-re keltezi.¹⁹ Bajcsón (Bajč) egy települési gödörből bodrogszerdahelyi típusú korszóval és más edényekkel együtt lábas korszó is került elő. A. Točik a leletegyüttest a kárpáti halomsíros kultúra korai fázisába (Reinecke B₁) sorolja. A keltezésre a koszideri típusú bronzokat (sarlós tű, korongos csüngő, és tokos veső) használja fel. A leletegyüttest Dolný Peter horizontnak nevezi.

Auszttriába, Regelsbrunnba is eljutott ez a korszóforma. Szintén sarlós tűkkel került elő sírból. Willvonseder a sirt a Reinecke B₁-be keltezi.²⁰ Mistelbach lelőhelyen telepről kerültek elő bütyöklábas korszók.²¹ Meglepő módon a bütyöklábas korszók Jugoszlávia területére is eljutottak. Pančevo lelőhely ilyen típusú edényét M. Garašanin importnak tartja és Willvonsederre támaszkodva ő is a Reinecke B₁-be keltezi. Hasonló edény Belgrád mellett szórványként került elő.²² Ugyanilyen bütyöklábas edényeket őriz Horvátország területéről Surčin lelőhelyről a zágrábi múzeum s ezekhez olyan szükségvállú, domborúan ívelt nyakú korszó csatlakozik, amely tökéletesen megegyezik a rákospalotai lelet negyedik típusával (1. kép. 6).²³

A bütyöklábas korszó a magyarádi kultúra terméke. Ez az edénytípus, mint a bodrogszerdahelyi korszó is a koszideri kincshorizonttal hozható kétségtelenül összefüggésbe. Ezek az edények együtt és főleg D-i irányban valamilyen oknál fogva igen messze eljutottak. Ez az ok talán a halomsíros kultúra népének korai beszivárgása lehetett.

A domborúan ívelt nyakú, szűk vállú, talpgyűrűs korszó (1. kép. 3) igen jellegzetes, de nem tartozik a nagyon gyakori típusok közé. Előzménye kétségtelenül a dunántúli mészbetétes kerámia északi (veszprémi) csoportjának a korszói között kereshető. Ezek azonban még egységesen megnyúltabbak, s alsó részük nem annyira nyomott.²⁴ A magyarádi kultúra szoros kapcsolatban volt a dunántúli mészbetétes kerámiával és közös lelőhelyeiken is a korai formák fordultak elő.²⁵ Vagyis a rákospalotai edény formája más változatot, más fejlődési szakaszt képvisel. Figyelemre méltó A. Točik megállapítása, mely szerint a magyarádi kultúra keleti csoportját a Garam és Ipoly völgyében a dunántúli mészbetétes és a füzesabonyi kultúrák erős behatása jellemzi. A legfiatalabb fázisban eltűnik a dunántúli mészbetétes kerámia és kizárólag a magyarádi és füzesabonyi kultúra összeolvadása jön létre.

⁶ Kovács T., DMÉ 1962–64 (1965) 80–81.

⁷ Kemenczei T., i. m. 172, 182.; Kovács T., i. m. 80–81.

⁸ Mozsolics A., Acta Arch. Hung. 8 (1958) 132, 133., 4. kép 5–6.

⁹ Točik A., Referaty o pracovných výsledkoch československých archeologov za rok 1955. 2 (1956) XV. t. 2. Továbbiakban: Referaty ...

¹⁰ Dušek, M., Stud. zvesti AUSAV 6 (1961) 64., 3. kép.

¹¹ Točik, A., Stud. zvesti AUSAV 12 (1964) XXI. t. 10., L.

¹² Točik, A., Sbornik, Brno III (1963–64) XXI. t. 1.

¹³ Spürny, V., Kommission für das Aeneolithikum und die ältere Bronzezeit Nitra 1958. (Bratislava 1961) 131., 2. kép 1.

¹⁴ Točik, A., Openená osada z doby bronzovej vo Veselom. (Bratislava 1964) 20. kép 15., 25. kép 1. Továbbiakban: Vesele; Ua. Kommission ... XV. kép 15, 18.

¹⁵ Ua. Vesele ... 159.

¹⁶ Ua., Referaty ... XIV. t. 1–3.

¹⁷ Dušek, M., AR 11 (1959) 506–507. kép; Ua. Stud. zvesti (1961) 3. kép; Točik, A., Vesele ... 53., 36. kép 2–5, 7., 55., 37. kép 2–9.

¹⁸ Točik, A., Sbornik, Brno III (1963–64) 102–103. Ua., Die Gräberfelder der karpatischen Hügelländischen Hügelgräberkultur. Fontes Arch. Pragenses 7 (1964) 54.

¹⁹ Ua., Stud. zvesti 12 (1964) 166.

²⁰ Willvonseder, K., Die mittlere Bronzezeit in Österreich. (Wien-Leipzig 1936) 103–106. XXIII. t. 1–2.

²¹ Uo., I. t. 1–6, II. t. 2, 4.

²² Garašanin, M., BRGK 39 (1958) 81, XVI. t. 5.

²³ A leletek a zágrábi Régészeti Múzeum kiállításán vannak.

²⁴ Dušek, M., Patince. Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei I (Bratislava 1960) I. t. 1–3, III. t. 3, IV. t. 15, V. t. 8, stb.

²⁵ Točik, A., Kommission ... 13. kép 4, 14. kép 5, 9.

re.²⁶ Ezt jelentős megállapításának tarthatjuk, mivel komoly változást tetelez fel, amit tükröz a rákospalotai edénylelet is. Ebben a magyarádi kultúra legkésőbbi szakaszából származó vagy már korai halomsíros korú lábaskorsó együtt fordul elő a füzesabonyi kultúra továbbélő (bodrogszerdahelyi) csoportjának edényével. Hiányzik a mészbetéttel díszített edény, helyett az észak-dunántúli mészbetétes díszű korszó formailag tovább fejlődött, csak karcolással díszített egyszerű változata kapcsolódott. Ennek az edénynek tökéletes párhuzama az Alduna vidékén²⁷ és Horvátországban²⁸ került elő, vagyis ott, ahol a lábaskorsók is előfordulnak. Úgy tűnik, hogy valamilyen hatás következtében ez a két típus együtt jutott nemcsak a déli területekre, hanem Rákospalotára is. Ez a hatás, mint már említettem, a halomsíros kultúra beszívargásával hozható összefüggésbe, miután megszűnt a mészbetéttel díszített edények készítése.

A dísztelen kis füles talpgyűrűs bögrék (1. kép 4–5) párhuzamai elsősorban a bodrogszerdahelyi (Streda nad Bodrogom) temetőben fordulnak elő.²⁹ Bizonyos mértékig hasonló formák vannak talpgyűrű nélkül a magyarádi kultúrában is.³⁰ Ez a hasonlóság azonban nem olyan erőteljes, mint amelyet a bodrogszerdahelyiekkel kapcsolatban megfigyeltünk.

A rákospalotai edénylelet időrendje az említett kapcsolatok elemzése alapján tágabb határok között könnyen megvonható. A magyarországi bronzkornak ez az időszaka az elmúlt évtizedben a viták előterében állott. A vitát főleg a korszideri lelethorizont időrendi helyzete váltotta ki. Az újabb leletek és adatok ismeretében ma már kétségtelen, hogy ez a horizont nem sorolható a későbronzkor kifejezett időszakába, de az is valószínű, hogy a helyi középső bronzkornak sem töretlen továbbélése. Két nagy korszak határán átmenetet képvisel, amikor a fémművesség döntő módon megváltozott s az edényművesség is jelentékeny változáson ment keresztül. Tulajdonképpen ezért nem alapvető a kérdés, hogy ezt az időszakot a helyi középső bronzkor késői szakaszának vagy a későbronzkor első szakaszának tekintjük-e? Sokkal lényegesebbek a történelmi problémák, amelyek megoldására még, sajnos, igen kevés lelettel rendelkezünk. A korszideri horizont, a rákospalotai edénylelet, a bodrogszerdahelyi csoport stb. vizsgálata azt mutatja, hogy a helyi bronzkori fejlődésben a klasszikus halomsíros kultúra behatolását olyan lényeges változások előzték meg, melyek a Kárpát-medence nagy részét érintették. Ilyen az új kulturális csoportok létrejötte, az edényművesség régebbi típusainak megszűnése, vagy csak részleges továbbélése mellett új típusok létrejötte, bizonyos szűk területre jellemző edényformák távoli területeken való megjelenése, a fémművesség egészen új típusainak megjelenése, a szigorú temetkezési szokások feloldódása, megváltozása (egy temetőn belül kétféle rítus megléte). Mindez arra mutat, hogy a középső bronzkor késői szakaszát valami nyugtalanság változtatta meg. Ennek kiváltó okát egyelő-

re nem tudjuk. Igen valószínű azonban, hogy a halomsíros kultúra mozgásával állott valamilyen kapcsolatban. Megelőzte a kultúra döntő hatást előidéző nagyobb tömegű behatolását és inkább csak beszívargásra kell gondolni. Egyes kutatók szerint itt főleg kulturális és kereskedelmi kapcsolatról lehet szó.³¹ Kétségtelen, hogy az említett változásokkal párhuzamosan jelentek meg az edény- és fémművességben a halomsíros kultúra elemei. Kérdés azonban, hogy kereskedelmi kapcsolatok előidézhettek-e ilyen változást? Ebben a korai szakaszban a halomsíros kultúra elemeinek továbbításában és továbbfejlesztésében döntő szerepe volt a magyarádi kultúrának.³² Az is kétségtelen, hogy a halomsíros kultúra magyarországi behatolása után ezek a korai halomsíros elemek, vagyis az edény- és fémművesség új típusai, döntő módon játszottak közre a további fejlődésben.

Igy a rákospalotai edénylelet horizontját történetileg a fejlődés olyan szakaszának tarthatjuk, amely új elemeivel szorosabban kapcsolódik a későbronzkorhoz, mint a megelőző középső bronzkorhoz.

Az újabb adatok ismeretében a korszideri kincsborizontot Mozsolics A., Kőszegi F. és Točíkkal együtt³³ a Reinecke szerinti B₁ periódusba, ill. a B₁–B₂ átmeneti időre keltezhetjük. Észert a Reinecke B₂ elé kell helyezni a bodrogszerdahelyi csoportot és ezzel együtt a rákospalotai edényleletet is.

Bizonyos problémát jelent az időrend meghatározásában Majeichov és Dolný Peter temetőjének különbözősége. Majeichovban a magyarádi kultúra kettős rítusú temetőjében jellegzetes középső bronzkori fémekkel volt együtt a bütyöklábas kis korszó. Ugyanakkor teljes mértékben hiányoztak a korongosfejú sarlós tűk.³⁴ Ezzel szemben Dolný Peter ugyancsak kétrítusú temetőjében teljesen hiányoztak a középsőbronzkori tűk.³⁵ Csak sarlós tűk kerültek elő a bütyöklábas korszókkal együtt. Ez utóbbi temetőben az edények között is más típusok fordultak elő. A fémművességben, de még a temetkezési szokásban is (árokka körülvett sírgödör) új, halomsíros elemek figyelhetők meg. Ez a temető a Reinecke B₁-be tartozik. A két temetőt a különbözőségeik miatt A. Točík sem tartja egykorúnak és Majeichovot korábbra, Reinecke A₂–B₁ átmeneti korszakra helyezi.³⁶ A rítusváltozás párhuzamai miatt felmerülhet a kérdés, hogy esetleg a bodrogszerdahelyi csoport kezdete nem hozható-e párhuzamba Majeichovval. A bodrogszerdahelyi csoport kevés féméi között azonban olyanok vannak, amelyek Kemenzei megállapítása szerint a füzesabonyi kultúra területén korábban ismeretlenek, más területekről később kerültek oda³⁷ (nyitottvégű rovátkolt karperec, szív alakú csüngő, átfűrt lapos kúpfejú és pödrott nyakú tűk).

Ezek a leletek tehát a csoportot inkább a Reinecke B₁-be ill. B₁–B₂ átmeneti időre keltezik és ugyanezt a keltezt adhatjuk a rákospalotai edényleletnek is. Az említett ellentmondást a jövő kutatásai oldhatják meg.

²⁶ *Ua.*, Vesele ... 163.

²⁷ *Arch. Ért.* 18 (1898) 113., 27. kép

²⁸ A zágrábi Régészeti Múzeum kiállításán.

²⁹ *Polla, B.*, Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei I (Bratislava 1960) VI. t. 1–2., XIII. t. 5., XV. t. 6.

³⁰ *Točík, A.*, Vesele ... XXXII. t. 8., XXXIV. t. 6–7., XLVIII. t. 21.

³¹ *Mozsolics, A.*, *Acta Arch. Hung.* 8 (1958) 142, 156; *Kőszegi F.*, Rákospalotai Múzeum Évkönyve 1964. 23–27.

³² *Točík, A.*, *Sbornik (Brno) III* (1963–64) 101–104.; *Ua.*, Vesele ... 163–164.; *Ua.*, *Fontes Arch. Prag.* 54.

³³ *Mozsolics, A.*, *Acta Arch. Hung.* 8 (1957) 144.; *Kőszegi F.*, *Arch. Ért.* 91 (1964) 10–12.; *Ua.*, Rákospalota 23–24.; *Točík, A.*, *Stud. zvesti* (1964) 166.; *Ua.*, *Fontes Arch. Prag.* 54.

³⁴ *Chropovský, B.*, *AR* 10 (1958) 510., 189–190. kép.

³⁵ *Dušek, M.*, *AR* 11 (1959) 506–507. kép.

³⁶ *Točík, A.*, *Stud. zvesti* (1964) 248–252.

³⁷ *Kemenzei T.*, i. m. 180–181., 2. kép 6, 9., 3. kép 2.

Автор публикует комплекс находок бронзового века, обнаруженный в Ракошпалоте. Один из сосудов этого комплекса, датируемый переходным от средней к поздней бронзовой эпохе временем, является продуктом бодрогсердахойской группы и импортом на территории Будапешта. Другой сосуд является характерным для мадя-

рдской культуры. Комплекс находок относится к периоду B_1 и переходному времени от B_1 к B_2 , по Рейнеке, и параллелен косидерскому горизонту. В эту эпоху появляются в Венгрии первые элементы культуры курганных могил.

Р. Шрейбер

THE RÁKOSPALOTA POTTERY FIND

Summary

The find of six vessels (Fig. 1 nos 1—6) contains the characteristic types of pottery derived from various parts of the Carpathian Basin. The handled jug with a stand-ring (Fig. 1 no. 3) is typical of the Bodrogszerdahely group. According to the definition of T. Kemenczei, this group came into being after the dissolution of the large unit of the Füzesabony culture, at the boundary area of the same.¹ The parallels of the typical vessel of the group are found in the territory of the Ottomány and Gyulavarsánd cultures and the Rákóczi-falva group.^{2,4-5} Similar ones have been uncovered in the settlements and cemeteries, belonging to the horizon of the Koszider hoard, in Transdanubia and South-West Slovakia.⁹⁻¹¹ The Rákospalota vessel published here is so closely connected with the stand-ring jars of the central area of the Bodrogszerdahely group as to qualify it as an imported object.

The varnished, blackish pitcher with an ansa lunata handle (Fig. 1 nos 1 a—b) is but in appearance analogous to the jars of the Füzesabony culture. Only the sites of the Magyarád culture, situated in South Western Slovakia are yielding good parallels.¹² One may regard it as a part of the Füzesabony culture but conditionally. Possibly it represents such a late variety the centre of production of which is unknown yet.

The jug with one handle and three wart-feet (Fig. 1 no. 2) is a very characteristic type of vessel of the Magyarád culture in its late period. In the judgment of A. Točík the pitchers of the tumulus culture are derived from this one.¹⁵ The jug with one handle and three wart-feet was found at several sites in Slovakia and Austria together with sickle-shaped pins, both in cemeteries and settlements.¹⁶⁻²¹ One may date such complexes to the period Reinecke B_1 . Surprisingly, pitchers with one handle and three wart-feet reached Yugoslavia too; not only alone but also in the company with a jar of narrow shoulders and a convexly arched neck, contained also by our find (Fig. 1 no. 3).²²⁻²³ Both the jar with three wart-feet and the vessel of Bodrogszerdahely type may be brought into connection with the horizon of the Koszider hoard. Their scattered occurrence in the South may be due to an early infiltration of the people of the tumulus culture.

The jar of narrow shoulders and a convexly arched neck on a stand-ring (Fig. 1 no. 3) is very typical but infrequent. Its antecedents may doubtlessly be sought

among the pitchers of the northern group of the Transdanubian incrustated pottery; these are, however, more uniform in their lengthened shape and their inferior parts are less compressed.²⁴ Our jar represents therefore a later variety, a product of a time when the incrustation was dropped. Its perfectly fitting analogies have been found on the Lower Danube and in Croatia,²⁷⁻²⁸ together with the pitchers standing on three wart-feet.

The parallels of the unornamented, small-handled stand-ring mugs (Fig. 1 nos 4—5) are occurring mainly in the Bodrogszerdahely cemetery.²⁹

The Rákospalota pottery find, a parallel to the horizon of the Koszider hoard, belongs to the transitional period between Middle and Late Bronze Age, witnessing a significant change in both metallurgy and pottery. The invasion of the classical tumulus culture has been heralded by important alterations in a large portion of the Carpathian Basin, if one regards the local Bronze Age development. The changes reflect a certain unrest, to be explained by a minor infiltration of the tumulus folk possibly, since it was at this time that the elements of the tumulus culture appeared among the finds.³¹ In their mediation the Magyarád culture played a decisive role.³² The horizon of the Rákospalota pottery find is linked by its new elements more closely to the Late Bronze Age than to the preceding Middle Bronze Age.

In view of the recent data, we are joining A. Mozsolics, F. Kőszegi and A. Točík, dating the horizon of the Koszider hoard to the period B_1 according to Reinecke, or to the transitional period B_1 — B_2 , respectively.³³ This means that the Bodrogszerdahely group and with it the Rákospalota pottery find are to be enlisted here.

The difference between the cemeteries of Majcichov and Dolný Peter in Slovakia presents an additional problem.³⁴⁻³⁶ The two cemeteries are not contemporary, though the pitcher with three wart-feet is occurring in both of them. In that of Dolný Peter the sickle-shaped pins are observed together with the elements of the tumulus culture. This is the younger one (Reinecke B_1), Majcichov the older one (Točík dates it to the turn of Reinecke A_2 — B_1). We are inclined to place the Bodrogszerdahely group, in view of the new types of metal found in its area,³⁷ to the same level as Dolný Peter. This is our dating of the Rákospalota pottery find too.

R. Schreiber

EGY MINIATŰR BRONZ DIADÉMA

A nagybáttonyi bronzkori temető ásatásáról szóló előzetes beszámolómban említést tettem arról, hogy a 873. sírban egy miniatűr bronz diadéma maradványait találtuk. A hamvak tetejére helyezett tárgyból rossz fenn tartási állapota miatt csak néhány töredéket sikerült megmenteni.¹ Most alkalmam van egy újabban felfedezett, ugyancsak Nagybáttonyból származó másik, de ezúttal tökéletesen ép miniatűr bronz diadémát bemutatni.

A nagybáttonyi temetőt annak idején nem tudtuk teljes egészében feltárni. A leletmentés csak arra a területre szorítkozott, amely felszínegyengetési földmunkák által közvetlenül veszélyeztetve volt, azaz ahonnan a terep rendezése során földet elhordtak. Egyébként is a temető fel nem tárt része olyan terület alá nyúlt, amelyre részben iparvágányokat fektettek, részben pedig rakodóul szolgált, tehát ásatás céljára hozzáférhetetlen volt. Néhány éve vagy ezen a területen, vagy ennek közelében újabb sírra, vagy sírokra találtak. A leletekből néhány darab a Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeumba jutott, ahol fel is használták azokat egy alkalmi kiállítás céljaira.²

A kérdéses miniatűr diadéma egy eredetileg 18 mm széles bronz szalagból készült. Ezt kör alakban meghajlították, majd mindkét végét egy önmagával párhuzamosan visszahajlított 1,7 mm vastag, kerek átmetszetű bronz huzal két szára ráhajlították. E huzal mindkét vége a diadéma teste fölé emelkedő kis lapos korongtekereset alkot. A lemez két széle vízszintesen kihajlított. Méretei: legnagyobb külső átmérője alul 36, felül 39 mm; belső átmérője tengelyirányban 31, arra merőlegesen 29,5 mm; szélessége belül kb. 8, kívül 12,5 mm; magassága a korongtekeresek tetejéig 27 mm; a korongtekeresek legnagyobb átmérője 11 mm (1. kép a—b, 4. kép 1.)

A miniatűr diadémával együtt még az alábbi bronzok kerültek a salgótarjáni múzeumba:

Miniatűr sarkított balta. H: 69 mm (2. kép 1).

Szögfejű, sarlóstestű tű töredéke. Teste kerek átmetszetű. Fejének átmérője 15, testének vastagsága 3 mm. Bár nem kifejezetten miniatűr példány, méretei szokatlanul kicsinyek s ezért ez is a miniatűr tárgyak közé sorozható (2. kép 2).

Gyűrű, 5 menetes, kerek huzalból készült. Átm: 2,2, huzal v: 1,8 mm (2. kép 3).

3 db csüngő. H: 41, 38 és 37 mm (2. kép 4—6).

Mindezek a leletek, különösen a gyűrű, a csüngők, úgyszintén a sarkított balta is a pilinyi kultúrára igen jellemző, s az első kettő a nagybáttonyi temető anyagában különösen gyakran fordul elő.³

A nagybáttonyi 873. sír csak töredékeiben megmaradt diadémájával (3. kép) kapcsolatban idéztem a jól ismert, és már Hampel által is bemutatott vácszentlászlói (4. kép 2a—b), istenmezeji (4. kép 3a—b, 5. kép) diadémákat,

illetve a rimaszombati (Rimavska Sobota) leletben levő töredéket (6. kép), mint amelyek alakjára készülhetett a kérdéses miniatűr példány. Amíg azonban ezen hasonlóságra akkor csak következtetni tudtunk, addig a most bemutatott újabb lelettel kapcsolatban ez kétséget kizáróan megállapítható. Leletünkön ugyanis ugyanazok a jellegzetességek ismerhetők fel, mint amilyeneket az egymással szinte teljesen azonos vácszentlászlói és istenmezeji példány magán visel. Ez pedig a diadéma lemezének alul is, felül is előre álló volta, de méginkább a lemez két végét hátul összefogó fölálló korongtekerespár.

Az egykor használatra készült példányok és azok miniatűr másolata között tehát alapvető különbség nincs. Hogy azonban a részleteket illetően némi eltérés mégis adódik közöttük, azon nem szabad csodálkoznunk. Így például amíg az eredeti példányok teste két kúp palástjából kivágott idomból tevődik össze, addig a miniatűr másolaton csak egyszerűen kihajlították a lemez szélét. (Meg kell jegyeznünk, hogy a nagybáttonyi 873. sír miniatűr diadémájának teste az életnagyságúakénak megfelelően készült.) Amíg előbbieket testének törésvonalán rövid sorokban álló, trébelt pontokból alkotott díszítést találunk, addig utóbbi díszítetlen. Amíg azokon a korongtekereseket alkotó huzal négyszögletes, addig ezen kerek keresztmetszetű. Ezek a részletekben megnyilvánuló látszólagos különbségek azonban csak kiviteli eltérést jelentenek: a miniatűr példány esetében nem tartották szükségesnek, hogy az mindenre kiterjedőleg tökéletesen hű mása legyen a használati példányoknak. Ezért az olyan technikai megoldásoktól, amelyek kivitelezése a tárgy csekély méretei miatt nehézségbe ütközött volna, eltekintettek. Például attól, hogy a korongtekerespár vékony huzalját négyszögletes átmetszetűvé dolgozzák ki, vagy, hogy a korongtekeresek közepébe kúpos gombot iktassanak be. A másodrangú kivitelezés ellenére mégis igyekeztek összehatásra az eredeti külsőt nyújtani, ami abban tükröződik igen jellemzően, hogy a miniatűr példány felső széle valamivel jobban előreáll, mint az alsó, bár a pereme elől nem fut csúcsba, mint az életnagyságúaké.

Miniatűr bronztárgyak, balták, sarlók, török, kézfevédők stb. a pilinyi temető anyagából régóta ismeretesek.⁴ A nagybáttonyi temető feltárása során ugyancsak jöttek elő hasonlóknak néhány sírban.⁵ A lelőköri körülmények pontos megfigyelése és azok kiértékelése révén alkalmunk volt rámutatni arra, hogy azok nem voltak sohasem gyermek számára készített játékok. A temetésnél, mégpedig kifejezetten a társadalmilag megkülönböztetett személyek eltemetésénél — minthogy csak néhány „gazdag” sírban voltak találhatók — alkalmazták a miniatűr példányokat. Ilyenekkel helyettesíthették azokat a tárgyakat,

¹ Arch. Ért. 81 (1954) 42.

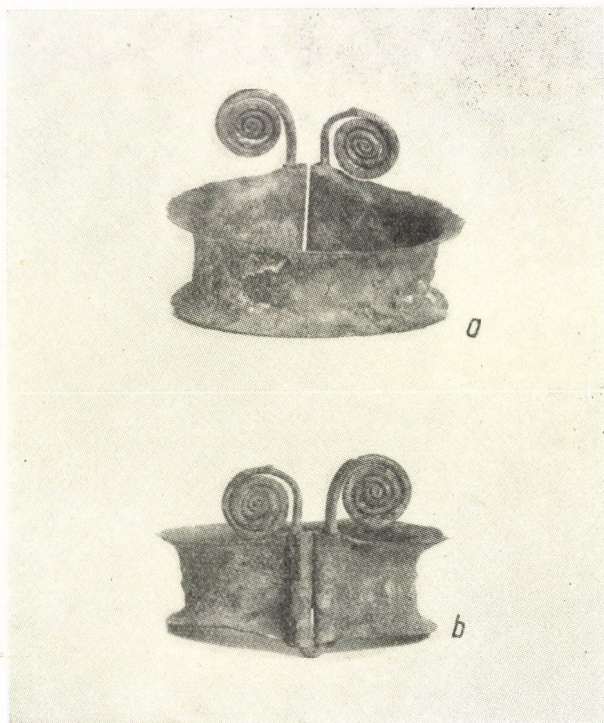
² A lelőhelyre vonatkozólag a Múzeum vezetője, Beliczky János azt a felvilágosítást tudta adni, hogy a leleteket a nagybáttonyi vasútállomás és Maconka között, „az építkezéseknél” találták évekkal ezelőtt. Minthogy a Korek József, majd Komáromy József közreműködésével általam feltárt temető is ezen a területen fekszik, nem

kétséges, hogy az új leletek is ebből a temetőből, vagy közvetlen környékéről származnak.

³ Arch. Ért. 81 (1954) 42.

⁴ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. (Bp. 1886) LXX. t. 1—10.

⁵ Arch. Ért. 81 (1954) 42., 17. kép 1—6.

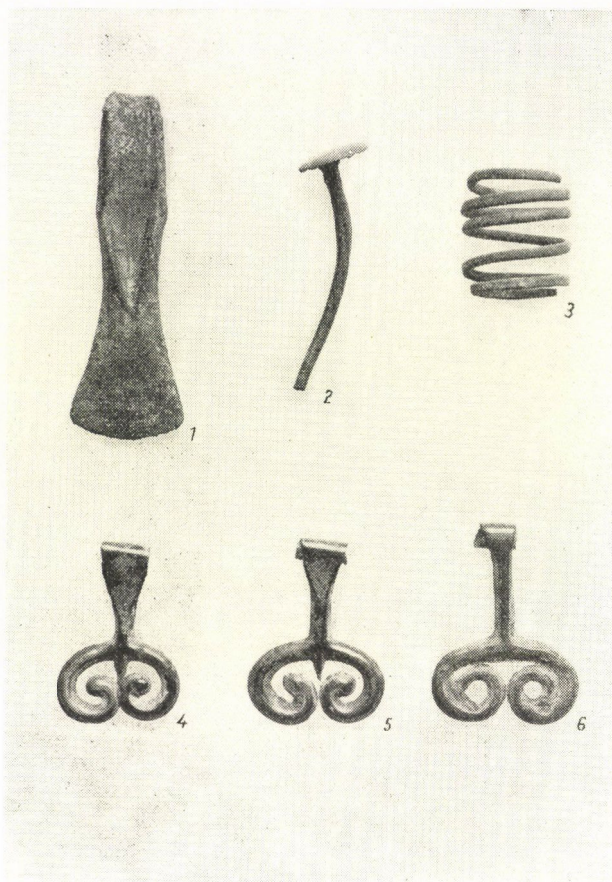
1. kép. a—b. Nagybátony
Рис. 1. а—b. Надыбатонь
Fig. 1. a—b. Nagybátony

amelyeket mint a halott eszközeit, fegyvereit, de nem utolsósorban hatalmi jelvényeit, a temetéskor egyébként a sírba kellett volna helyezni. Miután a halottat elhamvasztották, nem lehetett már úgysem felékesíteni a szóban forgó tárgyakkal. Ugyanakkor a valószínűleg mágikus erejűnek feltételezett hatalmi jelvények birtoklása az utód számára is indokolt lehetett. Így a valódiakkal lényegében azonos, de — gyakorlati okoknál fogva — kisebb méretű és értékű másolatokkal látták el a közösség megkülönböztetett tagjainak sírjait. A diadéma különösen jól bizonyítja ezt, hiszen az mindig bizonyos társadalmi megkülönböztetés jelvénye volt. (A közembereknél hasonló okok és elgondolások alapján törött eszközöket, tárgyakat, helyeztek a sírba.) A miniatűr tárgyaknak a pilinyi kultúrában tehát rituális rendeltetésük volt, a temetés céljára készültek és azt szolgálták azok.⁶

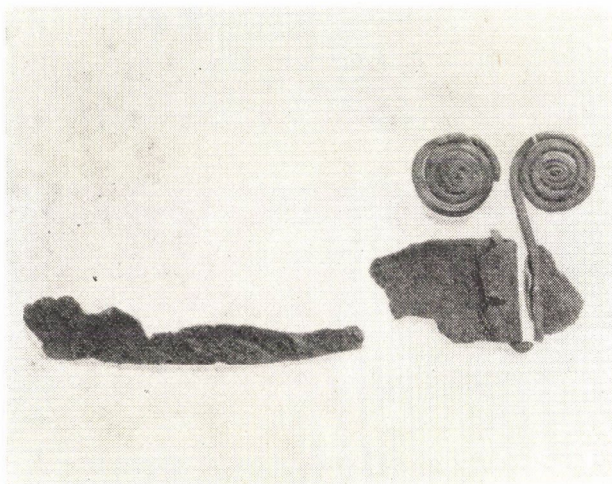
Bár a fentebb ismertetett újabb nagybátonyi bronzleletek lelőkörményeiről semmit sem tudunk, nincs kizárva, hogy azok egyetlen, mégpedig „gazdag” sírból származnak. Erre vall az, hogy közülük a diadéma, a balta, valamint a tű is miniatűr példány, ill. annak tekinthető. De ugyanebből a sírból származhat a gyűrű és a 3 csüngő is, hiszen láttuk a 873. sír esetében is, hogy miniatűr tárgyak, mégpedig éppen diadéma és tűk mellé ott is 3 eredeti nagyságú csüngőt helyeztek az urnába.⁷

A 873. sírban a miniatűr diadémát a hamvak tetejére helyezték. A feltáráskor a néhány megmentett töredéken kívül inkább csak az oxidálódott bronzlemez nyoma volt észlelhető. Ennek az alapján a diadémát 12 cm átmérőjűnek becsültük. Az újabban lelt példány ennél lényegesen kisebb. A nagyságbeli különbségnek azonban nem szabad jelentőséget tulajdonítanunk. A rituális miniatűr tárgyak nem készültek megszabott méretarány szerint. A Piliny-

⁶ Uo. 44—45. — Több esetben a pilinyi miniatűr bronzokat úgy említették, mintha azokat telepen találták volna. Hangsúlyozottan fel kell azonban hívnom a figyelmet arra, hogy azok a pilinyi kultúrának a névadó község Borsós nevű határrészében levő urnatemetőjéből szár-

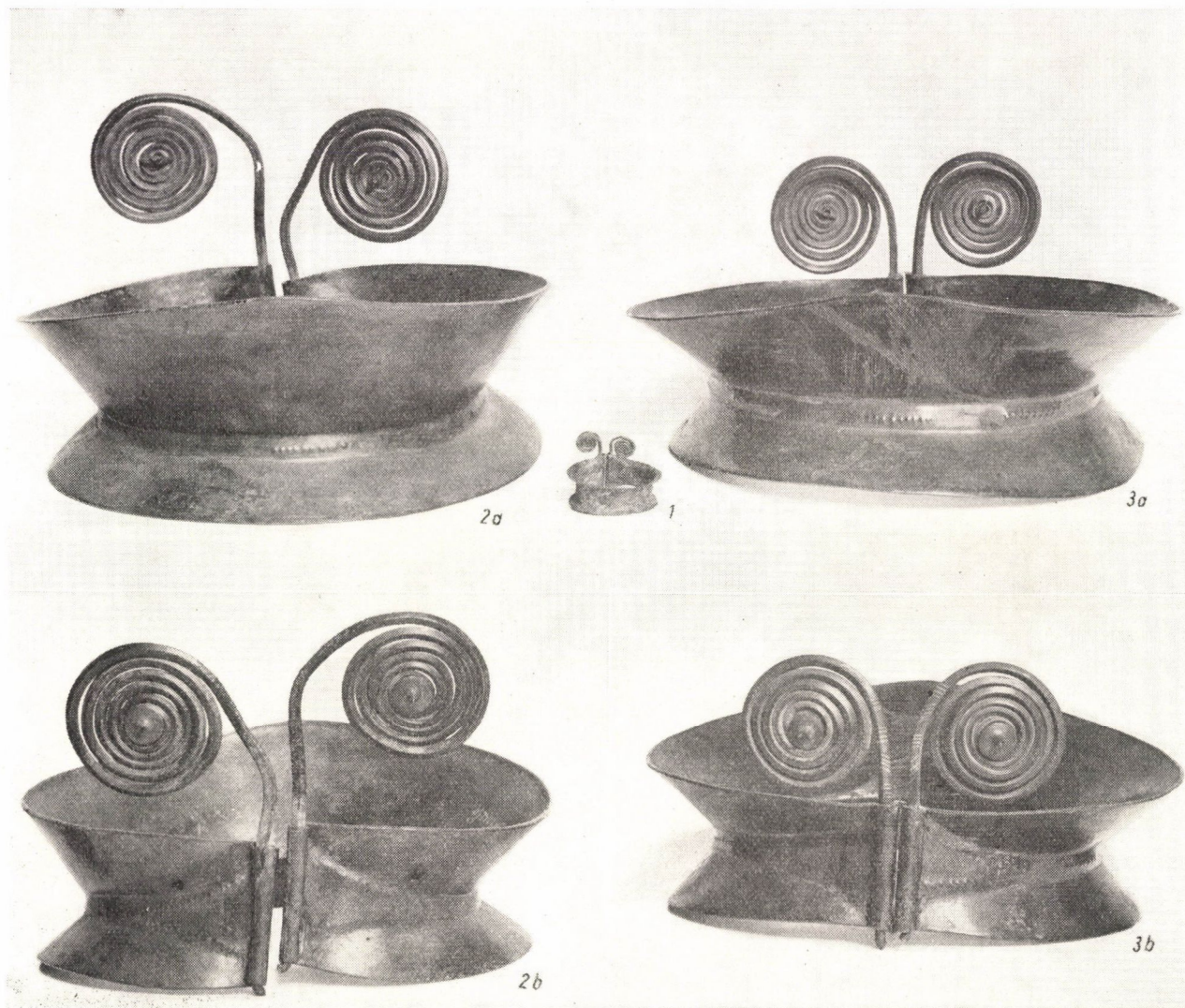
2. kép. 1—6. Nagybátony
Рис. 2. 1—6. Надыбатонь
Fig. 2. 1—6. Nagybátony

3. kép. Nagybátony. 873. sír
Рис. 3. Надыбатонь. Могила № 873
Fig. 3. Nagybátony. Tombe n° 873

maznak, nem pedig a pilinyi Várhegyen levő későrézkori-korabronzkori telepről, amely viszont a közismert agyag állatszobrocskákat szolgáltatta.

⁷ Uo. 43., 13. kép.

4. kép. 1. Nagybátony. — 2 a—b. Vácszentlászló. — 3 a—b. Istenmezeje
Рис. 4. 1. Надъбатонъ. — 2 а—б. Ваццентласло. — 3 а—б. Иштенмеже
Fig. 4. 1. Nagybátony. — 2 a—b. Vácszentlászló. — 3 a—b. Istenmezeje

ből vagy Nagybátonyból ismertek között is tapasztalhatjuk, hogy ugyanazon formát utánzó miniatűr példányok egészen eltérő méretűek, egymás nagyságának többszöröse is lehetnek.⁸ Ez a rendeltetésük alapján érthető is: nem lévén azok használati tárgyak, méretük egyedül a készítőjük spontán elgondolásától függött. A fontos csak az eredeti tárgy alakjának lényegében hű utánzása volt.

Amint fentebb említettem, a nagybátonyi miniatűr diadémának analógiáit Vácszentlászlóról, Istenmezejéről és Rimaszombatból ismerjük.

Az istenmezeji lelet sajnos szörvány. Így összefüggések és időrendi adatok meghatározására nem alkalmas. Eredetileg két példány volt belőlük.⁹

⁸ Hampel J., i. m. LXX. t. 4—6.

⁹ Lelőkörülményeit illetően ugyan utólagosan napvilágot látott olyan közlés, amely szerint csontvázás sírban, koponyán találták volna — I. Hampel J., i. m. II. 61. Ennek az adatnak a hitelességében azonban már Rómer is kételkedett — I. Arch. Ért. R. f. 4 (1871) 198 — és mi sem fogadhatjuk el fenntartás nélkül, már csak azért sem, mivel az eddigi ismereteink szerint a pilinyi kultúra népe csakis hamvasztottan temetkezett.

A vácszentlászlói diadéma raktárleletből való. Begyűjtője, Varsányi János szerint összesen 32 tárgyból állt a lelet: a diadéma körül 4 db 60 cm hosszú tű volt, „mintegy megerősítve” általuk; benne egy csésze; utóbbi telérakva „bronz díszítményekkel”; végül 1 sarlótöredék és 4 gyűrűszerű tárgy.¹⁰

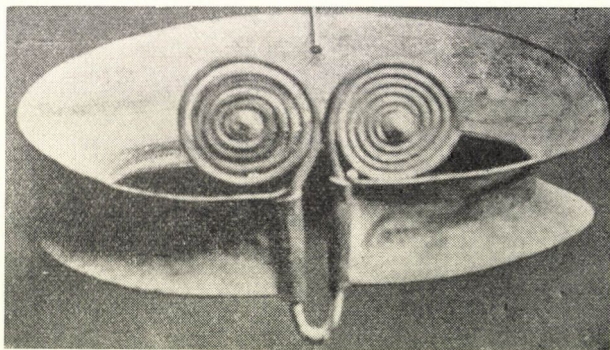
A rimaszombati lelet jól ismert.¹¹ Szükségtelen itt részleteznünk. Szokták az Észak-Magyarországon és Közép-Szlovákiában előforduló bronzleletek egy bizonyos csoportjának vezérleleteként is említeni.¹² A rimaszombati típusú raktárleletekről Kemenczei megállapította, hogy azok a pilinyi kultúrához tartoznak s a kultúra virágzásának végén, azaz a HA időszak közepén kerültek földbe.¹³

¹⁰ Arch. Ért. R. f. 4 (1871) 196. — A vácszentlászlói leletek Varsányi gyűjteményébe jutottak. Gyűjteménye idővel a Nemzeti Múzeumba került. Sajnos azonban a vácszentlászlói leletek a diadéma és a bronzcsésze kivételével nem azonosíthatók hitelt érdemlőleg.

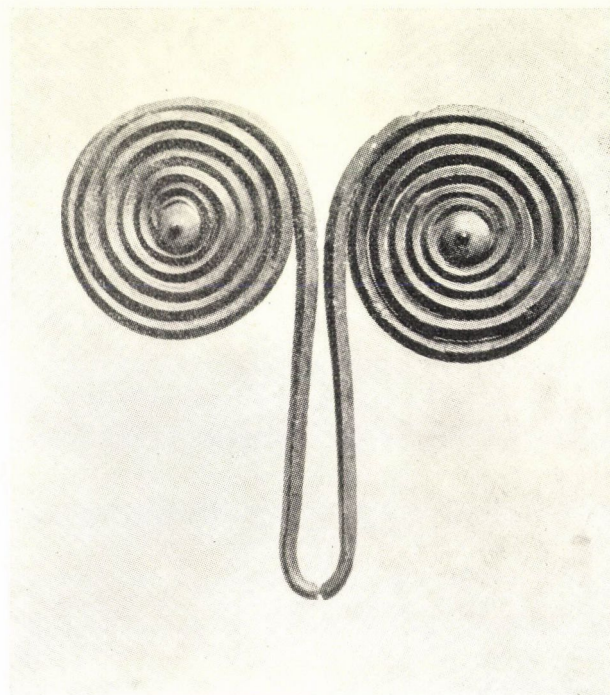
¹¹ Hampel J., i. m. CXII, CXIII. t.

¹² Arch. Ért. 92 (1965) 21.

¹³ Kemenczei T., HOMÉ 4 (1964) 38, 40.

5. kép. Istenmezeje (egykor az Ipolyi féle, majd az egeri Lyceum gyűjteményében; a háború alatt elkallódott)
Рис. 5. Иштенмезеје (сначала в собрании Иполя, затем в коллекции эгерского лицея; пропал во время войны)
Fig. 5. Istenmezeje (autrefois dans la collection Ipolyi, puis dans celle du Lyceum d'Eger; disparu pendant la guerre)

6. kép. Rimaszombat
Рис. 6. РИМАСОМБАТ
Fig. 6. Rimaszombat

A pilinyi kultúrát különben a BC—BD—HA₁ időszakra szokták keltezni.¹⁴ A nagybátonyi temető, mint a kultúra egyik tipikus lelőhelye így szintén erre az időszakra tehető. Bár a bronzai között kétségtelenül sok még az idősebb, a BC időszakra valló forma, s csak ritkán tűnik fel egy-egy olyan alak, mint pl. a rimaszombati lelet nagy csüngőjének¹⁵ végtagjához hasonló csüngő,¹⁶ az egész temető keltezésénél egy dolgot nem szabad figyel-

7. kép. Lelőhelye ismeretlen (Dobó István Múzeum, Eger)
Рис. 7. Местонахождение не известно (Музей им. Иштвана Добо, Эгер)
Fig. 7. Site inconnu (Eger, Musée „Dobó István”)

men kívül hagyni. Mégpedig azt, hogy a sírbahelyezett bronzok zömükben törött, tehát már hasznavehetetlen darabok voltak. Ezek természetszerűleg elsősorban a régebben készültek közül, azaz a korábbi idők jellegzetességeit feltüntetők köréből kerültek ki. Az ép tárgyak között azonban már vannak későbbiek is, így pl. egy Peschiera tőr, amely kétségtelenül a BD időszakra vall.¹⁷ Ugyanakkor a használatban levő (talán rangjelző) tárgyak másaiként sírba tett kézfejtetőket viszont már olyan típust tüntetnek fel, az ún. salgótarjánit (a 934. sírban lelt példányok négyszögletes átmetszetű huzalból készültek),¹⁸ amely a rimaszombati típusú raktárleletek egyik jellegzetes darabja,¹⁹ amely tehát még a HA₂ időszakban is használatban volt.

Vácszentlászló, Nagybátony, Istenmezeje és Rimaszombat, azaz e diadémák eddig ismert lelőhelyei aránylag szűk területen helyezkednek el. Egyik sem lépi át a pilinyi kultúra — amelybe, amint láttuk, tartoznak — elterjedésének határát. Nem hinném tehát, hogy tévednénk, amikor a fentiekből azt a végkövetkeztetést vonjuk le, hogy a kérdéses diadémák a pilinyi kultúra népeinek körében egyes megkülönböztetett személyeket megillető jelvények voltak s azokat a BD—HA₁ időszakban készítették és viselték.

Ismerünk azonban másfajta bronz diadémát is, amely, lelőhelye közelebből ismeretlen, valószínűleg a pilinyi kultúra területéről származik. (7. kép). Az egeri Dobó István Múzeum őrzi, amely az egykori érseki Lyceum gyűjteményéből vette azt át.²⁰ E diadémá testét pántokkal összefogott, látszólag 4 kerek átmetszetű huzalból összetett szalag alkotja. A valóságban azonban az alsó két szálát ugyanaz a félbehajtott huzal képezi, amelynek szabad végei kampósak s a félbehajítás által keletkeztetett hurokba akaszthatók. A felső két szál mindkét oldalon kosaras korongtekeresben végződik. A huzal azonban itt már négyszögletes átmetszetűvé alakított. Az így képzett 4 korongtekeres a diadémá zárt állapotában szorosan egymás mellett foglal helyet. Méretei: kerülete 597 mm, korongtekereseinek átmérője 63, 65, ill. 53 mm.²¹

¹⁴ Arch. Ért. 92 (1965) 23.; Paulik, J., Prispěvok k problematice středného Slovenska v mladšej dobe bronzovej. Sborník ČSA 2 (1962) 137—138.

¹⁵ Hampel J., i. m. CXII. t. 4.

¹⁶ Arch.Ért. 81 (1954) 12. kép 13.

¹⁷ Uo. 42. — Síron kívül találtatott. Nincs ábrázolva.

¹⁸ Uo. 42.

¹⁹ Hampel J., i. m. CXII. t. 2—3.; Arch. Ért. 92 (1965) 15—16.

²⁰ Ltsz. 56.291.1. Feltehetőleg Heves vagy Borsod megyéből származhat, ugyanis a Lyceumba elsősorban erről a területről jutottak régiségek.

²¹ A diadémá jelenlegi állapotában erősen deformált; teste össze van hajtogatva. Egyik korongtekerese is letörtött és hiányzik.

Ez utóbbi diadéma sem egyedülálló a maga nemében. Hasonlót mutat be Hampel Medvedzéről.²² Két másikat Liptóban, Felsőszlécsen (Vyšný Sliač) találtak.²³ Mind ezek alakja szinte teljesen megegyező. Felépítésükben mindössze annyi a különbség, hogy a felsőszlécsiek testét 6—6, a medvedzeiét 7, míg az egri múzeum diadémáját 9 pánt fogja össze. Méreteikben is csak kevés eltérés van.

E korongtekercses diadémák alkata, korongtekercseik, azok felépítésének, egyben a huzalszálak összefogásának módja önkéntelenül is a sujtásos fibulákat idézi szemünk elé. Azokon belül is, minthogy korongtekercseik kosaras alakúak s az őket alkotó huzalok négyszögletes átmetszetűek, azokat, amelyeket A_{3b} csoportbelieknek neveztünk.²⁴ Megerősíti ezt az is, hogy a fenti korongtekercses diadémák és az A_{3b} típusú fibulák azonos területen voltak elterjedve. Ennek az sem mond ellent, hogy a medvedzei diadéma nem ilyen, hanem a jól ismert B típusú, azaz madárprotomás, sujtásos fibulával együtt került elő. A B típusú fibulák, mint a Szudéták vidékére jellemző típus, néhány példány által a Kárpátok innenső oldalán is képviselve vannak.²⁵ Felépítésük alapján pedig szoros rokonságban vannak az A_{3b} típusúakkal.

A felsőszlécsi leletben a két diadéma mellett egy kartekeres töredékei is voltak.²⁶ Hiányos volta ellenére az megállapítható róla, hogy hasonló volt a felsőtúri,²⁷ valamint madácskai példányhoz,²⁸ azaz tágabb végét sodrott huzal képezte, amelynek menetiránya a tekercs

így képzett végső szakaszának közepén ellentétesre vált át. Az ilyen kartekercsek is Észak-Magyarországon és Közép-Szlovákiában fordulnak elő. Feltehető tehát, hogy az itteni fémművesség termékei. Időrendi helyzetüket legjobban a rimaszombati II. lelet (sujtásos fibulával),²⁹ az érsekivadkerti (sujtásos és pajzsos fibulával, kirkendrupi és fuchsstadti csészével),³⁰ valamint a mezőkövesdi lelet (hajdúböszörményi típusú szitulával, B₁ típusú bográccsal, harang alakú sisakkal)³¹ szabja meg, mégpedig a HB időszak elejére, esetleg a HA₂ időszak végére.³² Egyébként a fenti jellegzetességeket feltűntető kartekercsek sohasem fordulnak elő a rimaszombati típusú raktárleletekben.

A felsőszlécsi kartekercsek alapján tehát a korongtekercses diadémák viselésének és földbekerülésének ideje későbbi a rimaszombati típusú leletekénél. Ennek a medvedzei lelet (madárprotomás, azaz B típusú fibulával) sem mond ellent.³³ Amíg tehát a korábban tárgyalt lemez diadémák a BD és HA₁ időszakban voltak használatban, addig a korongtekercsesek ezt az időszakot követően. Elterjedésük is meghaladja azt a területet, amelyet megelőzőleg a pilinyi kultúra népe, amely a lemezes diadémákat használt, tartott megszállva és valószínűleg kiterjedt az egész a Kárpátok gerincétől délre elterülő szlovákiai és észak-magyarországi hegyvidékre, ahol az előállításuk is történt.

Patay Pál

МИНИАТЮРНАЯ БРОНЗОВАЯ ДИАДЕМА

Резюме

В Надьбатоне, в могильнике бронзового века, который уже, вероятно, подвергся раскопкам в 1950—1951 годах, была снова обнаружена миниатюрная бронзовая диадема (Рис. 1 а-б, рис. 4, 1) в сопровождении других памятников (Рис. 2, 1—6). Эти памятники весьма характерны для пилинской культуры. Аналогия к диадеме в миниатюре известна из могилы № 873 из Надьбатоня (Рис. 3), в натуральной же величине — из Вацсентласло (Рис. 4, 2 а-б), Иштенмезейе (Рис. 4, 3 а-б, рис. 5) и во фрагментах — среди вещей клада в Римасомбате (Рис. 6). В форме между миниатюрными экземплярами и экземплярами нормальной величины можно проследить лишь незна-

чительные расхождения. Миниатюрные бронзовые предметы встречаются только в «богатых» захоронениях пилинской культуры; при погребении лиц, выделенных обществом, они заменяли орудия и знаки власти умершего. Местонахождения исследуемых пластинчатых диадем не выходят за пределы пилинской культуры, и в ее рамках они были изготовлены в период BD—HA₁. На этой территории встречаются также и спирально-дисковидные диадемы (Рис. 7), но они оказываются более младшими и распространение их является более широким. Изготовление последних произошло в кругу северовенгеро-словацкой бронзовой металлургии.

П. Патан

A MINIATURE BRONZE DIADEM

Summary

A few years ago the Salgótarján Museum of Labour Movement has received some finds from Nagybatony. Their site is either the Bronze Age cemetery, excavated in 1950—51 already but not wholly uncovered, or the immediate vicinity of the same. Among the finds there is a miniature bronze diadem, preserved in a perfectly sound condition. It is made of a bronze plate clasped by a

pair of disc rolls at the back. Both the upper and the lower edges of the plate have been turned out. Its longest diameter totals 39 mm, its width is 12.5 mm (Fig. 1 a—b, Fig. 4). Together with the diadem also a miniature bronze axe, a fragment of a probably equally miniature bronze pin, a bronze ring of five windings and three bronze pendants were brought to the Museum (Fig. 2 nos 1—6).

²² Hampel J., i. m. XXXVIII. t. 1.

²³ Kürti, J., Bronzovy nález pri Vyšnom Sliači v Liptove. SMSS 23 (1929) 33—35., 1—2. kép.

²⁴ Patay P., FA 16 (1964) 15—16.

²⁵ Paulik, J., Ružovicové spony zo Slovenska. SA 7 (1959) 346, 352—353., 12. kép.

²⁶ Kürti, J., i. m. 35., 3. kép.

²⁷ Hampel J., i. m. XXXVI. t. 3.

²⁸ Kubinyi F., AK II (1861) 90., VI. t. 24. — A Magyar Nemzeti Múzeumban 2 teljesen hasonló példány van. Ltsz: 6/1850—V. 5—6.

²⁹ Paulik, J., Ružovicové ... 328—330., 1—5. kép.

³⁰ Balassagyarmat, Palóc Múzeum, Ltsz: 50.398.1—15. — A leletből eddig csak 2 fibula és a kirkendrupi típusú csésze lett közölve. L. Thomas E., (szerk.) Magyarország régészeti leletei. (Bp. 1957) 120 (kép a 121. oldalon).

³¹ M.N.M., ltsz: 60.2.1—9. — A lelet feldolgozása folyamatban.

³² Igen valószínű, hogy a madácskai kartekercspár az ugyanonnan származó pajzsos fibulával és kirkendrupi típusú csészével [Kubinyi F., AK II (1861) 90., VII. t. 25., 91—92., VIII. t. 36.] egy raktárleletből származik s így az is azonos lelethorizontból való.

³³ Paulik, J., Ružovicové ... 348—349.

All these finds are very typical of the Bronze Age Piliny culture, occurring also in the material of the Nagybátony cemetery. We have found a similar miniature diadem too, unfortunately in a very bad condition, in grave 873 (Fig. 3).

The parallels of these diadems, specimens the size of life, are known from Vácszentlászló (Fig. 4 nos 2 a—b), Istenmezeje (Fig. 4 nos 3 a—b, Fig. 5) and in fragments from the Rimaszombat hoard (Fig. 6). One finds but insignificant differences between the enumerated and the miniature specimens, with the exception of size. As regards the differences of workmanship, they may be due to the neglect of refined technical solutions, owing to the small size of the miniature specimens.

Miniature bronze objects are known from the urn cemeteries of the Piliny culture for long. They are found in the "rich" graves. Thus they served to supplement the tools and, especially in the case of the diadem, the insignia of the dead at the burial of socially distinguished persons. Also the finds described above came from a rich grave, in all probability.

In the framework of identical forms there are significant differences in size between the various miniature objects. So the diadem, found in grave 873 at Nagybátony, was much larger than the object dealt with here.

Since they were produced for the purpose of burial, it was not necessary to stick to a definite size.

The Rimaszombat hoard, containing the diadem, is dated to the end of the prime of the Piliny culture, *i.e.* to the middle of period HA₁. In the Nagybátony cemetery the majority of the bronze objects belongs to period BC, some are derived from period BD, nay we find some which are occurring in the hoards of the Rimaszombat type too. Therefore the diadems dealt with, the sites of which never fall outside the frontiers of the Piliny culture, were the insignia of some distinguished persons of the folk of the Piliny culture, manufactured and worn in the period BD—HA₁.

The „Dobó István” Museum at Eger preserves a diadem with disc rolls, derived from the area of the Piliny culture, from a site not defined exactly (Fig. 7). Similar specimens are known from Medvedze and Vyšný Sliač as well. However, the connections of finds reveal that these diadems are younger than those mentioned above; they may come from the horizon of the Fuchsstadt and Kirkendrup cups, the kettles with a cross-shaped suspension etc. They are extended in a wider area than the diadems of the Piliny culture. Their production is due to the Northern Hungarian — Slovakian bronze workmanship.

P. Patay

A PANNONIÁBÓL INDULT LUCIUS VALERIUS VALERIANUS „CURSUS HONORUM”-A CAESAREÁBAN

Pannónia és Palaestina kapcsolata korábbi, mint a zsidók megjelenése Pannóniában.

A zsidók valószínűleg csak a III. századtól kerülnek ide nagyobb számban.¹ Az emlékek legértékesebbje természetesen Cosmius fogadalmi táblája, amely Intercisában 222 és 235 között zsinagógára és hitközségre utal.^{1a} Ennek párdarabja nemrégiben felbukkant Pannónia Inferiorban, Mursaban, ahol egy 1960-ban először hiányosan, majd 1965-ben másodszor és teljesebben közzétett fogadalmi tábla [pro]seucha (= προσευχη)-ről beszél, amelyet a görög nyelvtérületek zsidósága a συναγωγή szinonimájául használt.² A mursai zsinagóga öregebb az intercisainál, hiszen Septimius Severus idején már romos volt és tatarozásra szorult.³ Jugoszlávia judaisztikus anyag tekintetében különben is szerencsés, hiszen más friss felirata is van: egy Salonaban 1954-ben talált sírkő négy vallás — római, zsidó, keresztény és barbár — jelenlétéről tanúskodik.⁴

Pannónia kapcsolata Palaestinával száz évvel korábbi. Az idevonatkozó emléktanyag mind a Bar Kochba szabadságharcának leveréséhez fűződik.⁵ A két provincia kapcsolatához most egy igen értékes, további adatot nyertünk.

1961-ben Caesareában (Izrael) A. Negev egy kékes márványoszlop-töredéket fedezett fel az ottani bizánci kolostor romjai között. Az oszlopot másodlagosan használták fel. Magassága: 1,22 cm, tetejének átmérője: 48 cm. Az Izraeli Múzeum Archaeológiai Osztályán nyert elhelyezést (No. 174).

Három felirat van rajta, két latin, egy görög. A benünket érdeklő a legrégibb, 17 soros és csaknem teljesen ép. A betűk magassága az első sorban 38 mm, az L és V betűé 52 mm. A többi sorban minden betűé 32 mm. Az írás pontatlan és gondatlan, helyenként hibás, a 7. és 8. sor fel van cserélve. Aki minta után véste, nem tudott jól latinul.

A feliratról a sajtóból már értesültünk,⁶ de csak most publikálta M. Avi-Yonah professzor héber nyelven.⁷ Az ő gondos olvasatát vesszük át (kiegészítésekkel, kiegészítésekkel)⁸ és kommentárját is szem előtt tartjuk.

Íme a szöveg:

L. VALERIO. VALERIANO
SYR. PALAEST. PROVIN.

¹ Scheiber S., Magyarországi zsidó feliratok (Bp. 1960), 11—61; Kádár Z., Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn (Leiden 1962); az utóbbi munkáról lásd ismertetésemet: REJ 122 (1963), 441—442; DLZ 86 (1965), 582—584; The World History of the Jewish People. The Dark Ages (Tel-Aviv 1966), 313—314, 441.

^{1a} Lásd erről legújabban: Fülep F., Acta Arch. Hung. 18 (1966) 93—98.

² Tcherikover, V. A.—Fuks, A., Corpus Papyrorum Judaicarum. I (Cambridge, Mass. 1957), 290; II (1960), 274; III (1964), No. 1440. skk.

³ Pinterović, D., Da li je u rimskoj koloniji Mursi postojala sinagoga? Osječki Zbornik 9—10 (1965), 61—75.

⁴ Šašel, A.-J., Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae

PRAEPOSITO. SVMME
MESOPOTAMENAE. AD/

5 PRAEPOS. VEXIL. FELICIS
VRBIC. ITEMQ. ASIANA
HOSTES. PVBLICOS. PR
PEREGRINARVM. ADV
PROC. CYPRI. PRAEF. A[...]

10 CAMPAGONVM. IN DAC.
MILIARIAE. HEMESE.
PANONIA. PRAEF. CHO
[....]PANNONIA
[....]MEVIVS ROMANVS I

15 [....]F. C. ANTONINIANAE
[....]R. EIVS. VIRO
[....]BILI

Átírása ez:

L(ucio) Valerio Valeriano
Syr(iae) Palaest(inae) provin(ciae)
praeposito. Summ(a)e
Mesopotamenae ad(iutori).

5 Praeposito vexil(lationum) felicis
urbic(ae) itemq(ue) Asiana(e)
peregrinarum adv(ersus)
hostes publicos p(opuli) R(omani).
Proc(uratori) Cypri. Praef(ecto) a[lae]

10 Campagorum in Dac(ia)
(Praefecto) (cohortis) miliariae Hemese(norum)
Pan(n)onia(e). Praef(ecto) coh(ortis)
[... in] Pannonia
[....]Mevius Romanus (centurio)

15 [leg(ionis) VI Ferr(atae)] f(idelis) c(onstantis)

Antoninianae

[strato]r eius viro
[ama]bili.⁹

A cursus honorum tanúsága szerint tehát Lucius Valerius Valerianus pályafutása Pannóniában indult el és mint Syria — Palaestina helytartója áll előttünk. Lehet, hogy tovább ívelt pályája, hiszen él még, amikor Maevius, a VI. (Ferrata) legio centuriója, Valerius strator-ja felvette a feliratot szeretett (amabilis) urának tiszteletére.

sunt (Ljubljana 1963), 61—62, No. 131; Egger, R., Von Römern, Juden, Christen und Barbaren. Öst. Ak. der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse. Sitzungsberichte 247 : 3 (Wien 1965).

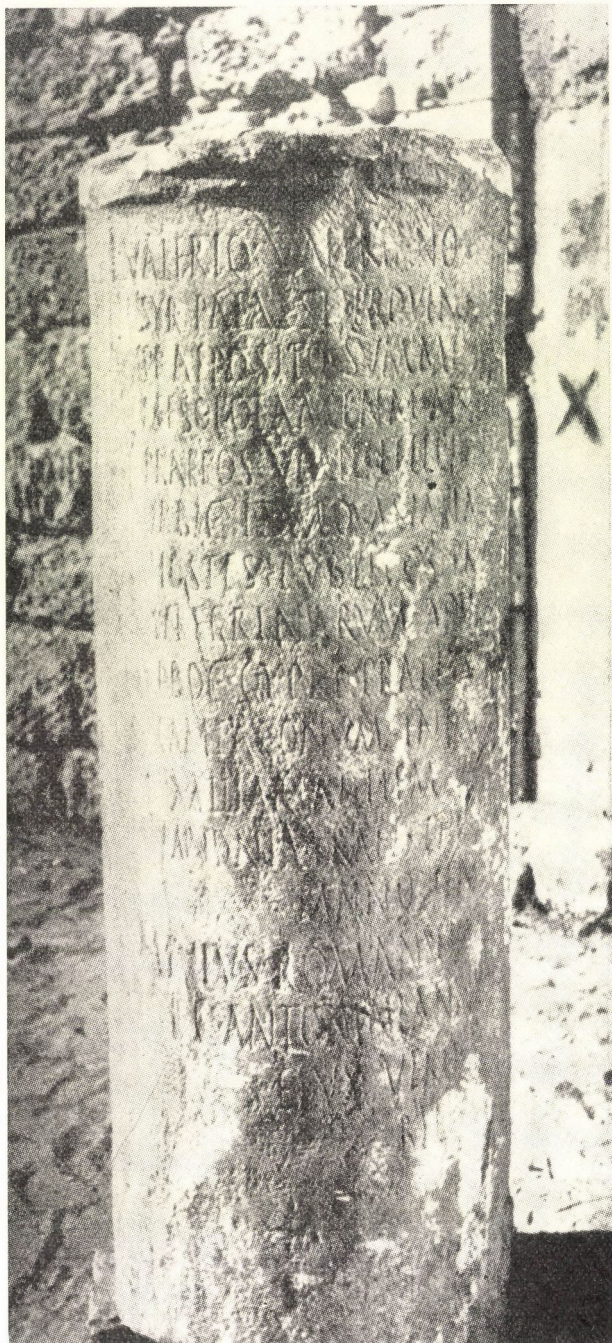
⁵ Barkóczi, L., NK 56—57 (1957/58), 19; Scheiber, A., Y. F. Baer Jubilee Volume (Jerusalem 1960), 99—101.

⁶ Haec. 1961. II. 24; Scheiber, S., Új Élet 17 (1961) 7. szám.

⁷ Avi-Yonah, M., Yediot Bahaqirat Eretz-Israel Weatqoteha 30 (1966), 128—135; idem, IEJ 16 (1966), 135—141.

⁸ Legtöbbjét Mócsy András professzornak köszönöm, aki a kéziratot volt szíves elolvasni és hozzá megjegyzéseket fűzni. Ezeket értékesítettem.

⁹ Olcott, G. N., Thesaurus Linguae Latinae Epigraphicae (Roma 1904), 269.

1. kép. Caesarea (Izrael). Kőoszlop Lucius Valerius Valerianus „cursus honorumával”
 Рис. 1. Caesarea (Израиль). Каменная колонна с „cursus honorum” Луция Валерия Валериана
 Fig. 1. Caesarea (Israel). Colonne de pierre avec le „cursus honorum” de Lucius Valerius Valerianus

¹⁰ Calderini, A., I Severi. La crisi dell'impero nel III secolo (Bologna 1949), 294; Sasse, Ch., Die Constitutio Antoniniana (Wiesbaden 1958), 15.

¹¹ Az irodalomról: Radnóti, A. — Barkóczi, L., Acta Arch. Hung. 1 (1951) 191–230; Nagy, T., Arch. Ért. 81 (1954) 104–118; Reidinger, W., Die Statthalter des ungeteilten Pannoniens und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian (Bonn 1956).

¹² Barkóczi, L., Intercisa. I (Bp. 1954) 37.

¹³ Fitz, J., Arch. Ért. 86 (1959) 142.

¹⁴ Fitz J., AT 10 (1963) 57.

A vésés dátumához van fogózó. A VI. legio „Antoniniana” jelzője Caracalla korában szerepel először.¹⁰

A felirat adatainak fordított sorrendjében haladunk. 1. Pályája az egyik pannóniai cohors vezénylésével kezdődött. A cohors száma és neve ki van vakarva s így csak találgatásokba lehetne bocsátkozni.¹¹

2. Az emesai Cohors I. milliaria Hemesenorum c. R. sagittariorum praefectusa. Ez megadja a terminus a quo-t. Barkóczi László szerint a cohors 176-ban érkezhetett Intercisába az ugyanakkor Szíriából visszatért Marcus Aurelius császárral, aki 175-ben ment Keletre Avidius Cassius trónkövetelő leverésére. Ekkor szervezték a cohorsot római polgárokból. Pannóniába érkezésekor Intercisát kapta állomáshelyül.¹² Fitz Jenő úgy véli, hogy a szíriai cohors az alsó-pannóniai limes átszervezése során 183/184 táján került Intercisába.¹³ Később úgy módosította véleményét, hogy 182/183-nál lényegesen korábbra nem tehető a szervezése.¹⁴ Mócsy András így foglalja össze álláspontját: „Da ihr Soldat Intercisa Nr. 134 etwa um 170 rekrutiert wurde, ist die Aufstellung für die Zeit des Marcus gesichert, demnach auch ihre Ankunft in Intercisa eher in die Zeit der Markomannenkriege zu setzen.”¹⁵

3. Az Ala I Hispanorum Campagonum parancsnoka. E hispaniai törzsből rekrutálódott lovascsapat 144-től mutatható ki Dáciában, Micia középponttal.¹⁶

4. Cyprusi procurator. Minthogy ismerjük a 161–169 és 180–220 között működött cyprusi procuratorok nevét,¹⁷ megvan a lehetősége, hogy valamikor 180 előtt szolgált itt.

5. A következő tisztséget Avi-Yonah megnyugtatóan fejtí meg.¹⁸ 193-ban a pannóniai légiók kikiáltják Septimius Severust császárrá és vele mennek Rómába. Valerius, aki egykor Pannóniában szolgált, szintén hozzá csatlakozik. Didius Julianus a praetorianusoktól megvásárolja a trónt Rómában. Pescennius Niger, Syria legátusát Antiochiában kiáltják ki császárrá és Asia ura lesz. Clodius Albinust elismeri Severus társceszárnak s átengedi neki Britanniát, a galliai és hispaniai provinciákat Noricummal együtt. Didius Julianust — Severus Róma felé való közeledésének hírére — egy katona leszúrja. Severus Kelet meghódítása után leszámol Clodius Albinussal is.¹⁹ A császár ezekben a harcokban Valerius kezére bízta a nem rómaiakból szervezett vexillatio parancsnokságát (peregrini), mint olyanra, aki megmutatta képességét már korábban szírek és hispániaiak vezetésében. Ezzel vonult Rómába (urbs) és Ásiába „adv(ersus) hostes publicos p(opuli) R(omani)”.

6. Mesopotámia adiutor (adiutor rationalis-summarum rationum).²⁰ „Daneben sind in den Finanzverwaltungen, im Militärwesen, sowie bei einer Fülle anderer Ämter der hauptstädtischen-, Provinzial- und Munizipalverwaltung adiutores unterschiedlichen (manchmal sogar ritterlichen und senatorischen) Ranges belegt. Sie gehören mit dem princeps und cornicularius zu den primates officii.”²¹ Severus a parthusok elleni harca (195–199) befejezése után létesítette Mesopotámia provinciáját²² és nevezte ki Valerius a főszámvevőszékhez.

¹⁵ Mócsy, A., PWRE Supplementband IX (Stuttgart 1962), col. 622.

¹⁶ Wagner, W., Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen (Berlin 1938), 49–50, 240; Kraft, K., Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau (Bern 1951), 152.

¹⁷ Pflaum, H. G., Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain. III (Paris 1961) 1080.

¹⁸ Id. dolg. 132–133.

¹⁹ Jones, A.H.M., The later Roman Empire 284–602. I (Oxford 1954), 15.

²⁰ Pflaum, H. G., PWRE 45 (Stuttgart 1957), col. 1246; Les carrières. III. 1086.

²¹ Hausmaninger, H., Der kleine Pauly (Stuttgart 1964) col. 65. s.v. adiutor.

²² Magie, D., Roman Rule in Asia Minor. I (Princeton 1950) 672–673; Heichelheim, F. M. — Yeo, C. A., A History of the Roman People (Englewood Cliffs 1962), 388.

7. Utoljára Syria—Palaestina helytartója volt.²³ Itt nem tölthetett hosszú időt, mert Septimius Severus és utódai általában két évig, vagy ennél is rövidebb ideig hagyták meg a helytartókat a fegyveres tartományok élén.²⁴

Ez a helytartóság s így maga a felirat is — a fentiek-

ből következően — a legnagyobb valószínűség szerint Caracalla korára tehető.

Talán még felbukkan egyszer Valerius neve, hogy korábbi pályafutásához kiegészítő és a későbbihez további adatokat nyerjünk.

Scheiber Sándor

DER „CURSUS HONORUM” DES LUCIUS VALERIUS VALERIANUS
IN CAESAREA, DER AUS PANNONIEN SEINEN WEG ANTRAT

Auszug

1961 entdeckte A. Negev in Caesarea (Israel) zwischen den Ruinen des dortigen byzantinischen Klosters ein Fragment einer Marmorsäule. Die Säule wurde sekundär verwendet. Heute befindet es sich in der Archäologischen Abteilung des Israelischen Museums (Nr. 174). Es enthält drei Inschriften: zwei lateinische und eine griechische. Die hier behandelte, 17 zeilige Inschrift ist die älteste. Sie ist der „cursus honorum” des Lucius Valerius Valerianus, der aus Pannonien seinen Weg antrat und als Statthalter von Syria-Palaestina vor uns steht. Er

lebt noch, als Maevius, der Centurio der VI. (Ferrata) Legion, der Strator des Valerius, die Inschrift zu Ehren seines Herrn einmeißeln ließ. Die Statthalterei und die Inschrift selbst sind in die Zeit des Caracalla zu setzen. *M. Avi-Yonah* veröffentlichte die Inschrift (*Yediot Bahaqiratz Eretz-Israel Weatqoteha* 30 (1966), 128—135). Im Artikel werden Text und Erläuterung aufs Neue untersucht.

S. Scheiber

²³ Syria—Palaestina helytartóit felsorolja *Krauss, S.*, *Les Gouverneurs Romains en Palestine de 135 à 640*. REJ 80 (1925) 113—130; *Alon, G.*, *Studies in Jewish History in the times of the Second Temple, the Mishna and the Talmud*. II (Tel-Aviv 1958), 86 (héberül). A prae-

positus címről: *Durry, M.*, *Mélanges ... offerts à Alfred Ernout* (Paris 1940) 129—133; *Avi-Yonah, M.*, *Geschichte der Juden im Zeitalter des Talmud in den Tagen von Rom und Byzanz* (Berlin 1962) 199, 230.

²⁴ *Nagy, T.*, BpR 20 (1963) 29.

ANECDOTA AQUINCENSIA

Az alábbiakban két aquincumi kőemlék, valamint egy korong alakú mécsminta a publikációkból már ismert felirataihoz kívánunk néhány rövid megjegyzést fűzni. Az első feliratos kőemléket, teljesen ép III. századi sírkövet, a III. ker. Kiscelli utca 8–10. szám alatt feltárt római kori épületek területén találták. Feliratát Szilágyi János publikálta a Budapest Régiségei XVI. kötet (1955), 396. lapján. Az aquincumi kőfaragás szempontjából sem érdektelen sírkövet Flavius Proclianus, a legio I adiutrix közkatona, anyjával Aur. Procla-val együtt, állította a 70 éves korában elhunyt „legdrágább apának” Val. Proclianus-nak emlékére. Az elhunyt neve után a felirat I. sorának végén olvasható *VE* betűket a publikáló a *v(ir)* *e(gregius)*, illetve *pe(rfectissimus)* címek egyikére javasolta feloldani. Ezt az értelmezést, megjegyzés nélkül, az Année épigraphique is átvette.¹

A korábban közzétett aquincumi feliratok sorában az egyik Gallienus-kori lovagrendű helytartó neve után olvasható első ízben a *v(ir)* *e(gregius)* cím.² A III. sz. első feléből ismert aquincumi lovagrendű férfiak közül még egyiket sem tüntették ki ezzel a címmel. Valamennyien a lovagrendűek alsó rétegéhez, a szerényebb *splendius* címet kiérdemelt egyszerű *equites Romani* közé tartoztak.³ A lovagrendűek vezető rétegébe, a *viri egregii* és *perfectissimi* sorába a III. sz. első harmadában tartományi kormányzók és gazdasági vezetők (*procuratores*), magasrangú kiszolgált tiszt jutott csak be.⁴ Val. Proclianusnak a lovagrend e *honorati* rétegéhez tartozásával szemben már az is kétséget támaszt, hogy lovagrendűsége esetén e kétségtelenül tekintélyes és jómódú férfi gyermeke pályafutását nem a municipalis vagy a lovagrendűséghez kötött valamely csapatparancsnoki tisztségviseléssel kezdte, hanem a szomszédos brigetioi ezred egyszerű közkatónaként.

De epigráfiai szempontból is kifogás emelhető az óbudai sírkövön Val. Proclianus neve után olvasható, szorosan egymás mellé írt, nem szétválasztott, *V* és az alsó szárában sérült *E* betűk *v(ir)* *e(gregius)* feloldásával szemben. E két betű ugyanis — a *PE* ligatúra felvetése nem indokolt — minden erőltetés nélkül feloldható a kiszolgált légios vagy auxiliaris katona társadalmi állásá-

nak megjelölésére használt *ve(teranus)* szóra, amint erre Aquincumból is több példát idézhetünk.

A gyakoribb *VEteranus* rövidítésmód helyett *VE* rövidítéssel találkozunk pl. C. Iulius Donatus elkallódott sírfeliratán,⁵ majd L. Sept. Lister Iuppiter-nek ajánlott oltárkövén.⁶ C. Petil. Firmus óbudai sírkövén ugyancsak *VE* betűkkel jelölték az elhunyt veteranus voltát.⁷ Az sem szólhat e feloldás ellen, hogy Proclianus sírkövén nem olvassuk a kiszolgált katona csapattestének nevét, amelyet általában feltüntettek. A II. sz. közepétől kezdve azonban az is elég gyakori, hogy a tényleges vagy kiszolgált katonák csapattestük állomáshelyén állított kőemlékein elhagyják a csapattest nevét. Az ilyen esetben az illető helyőrség tényleges vagy leszerelt katonájával van dolgunk. Az óbudai felirat szövegezésével kapcsolatban az egyik legbeszédesebb példát Lambaesisből idézhetjük:⁸ *d. m. s. L. Tonneo Martiali vet., vixit annis LXXXXIII. Tonnei Martialis lib. leg. III Aug. filius et Martialis nepos fecerunt.* Az idézett sírfeliraton, amelyhez még egy narnai feliratot is csatolhatunk,⁹ az elhunyt veteranus neve mellől éppúgy hiányzik egykori csapattestének neve, amelyet a sírkövet állító fiú neve után viszont kitéttek, mint a szóban forgó óbudai kőemléken. A mondottak alapján Val. Proclianus-ban a leg. II adi. egyszerű közkatónaként leszerelt veteranusát láthatjuk, akinek fia ugyancsak közkatónaként kezdte meg szolgálatát a 214-ben Alsó-Pannónia seregéhez osztott brigetioi légio-ban. Ennek kapcsán nem oszthatjuk a publikáló véleményét, hogy az aquincumi újoncok egyrészenek a brigetioi légio-ba történt sorozásában a hagyományos római *divide et impera* elv érvényesült. Erről itt aligha lehet szó, annál kevésbé, minthogy ezt az elvet nem a rómaiak, hanem vagy 1200 évvel az *imperium Romanum* bukása után, XIV. Lajos korában fogalmazták meg.

2. A második kőemlék, amelynek feliratával a következőkben foglalkozni kívánunk, a gázgyári későrómai temető területéről származó egyik nagyméretű és a másodlagos felhasználás alkalmával hosszában kettéfűrésztelt sírkő. E kőemléket első ízben Kuzsinszky Bálint ismertette a német nyelvű aquincumi Vezető-ben, ahol azonban a felirattól mindössze a *Tromentina* tribus előfordulását közölte.¹⁰ Ismételten foglalkozott e síremlékkel Nagy Lajos, aki e fontos emlék publikációját is előkészítette.¹¹ Előzetes közléseiben Nagy L. a felirat 3. és 4. sorai alapján természetesen felismerte, hogy az elhunyt

¹ Ann. ép. 1962. 113. E felirat személynévanyagára Barkóczi L. fontos népességtörténeti dolgozata [Acta Arch. Hung. 16 (1964), 257–] nem tért ki.

² CIL III 3424, 10424, 10492 s hozzá Alföldi A., BpR. XIII (1943), 35–.

³ CIL III 3626 = 10570; 3684 = 10532; 10329; 14440. Vö. még 10534. Az első ismert *v. e.* légio-parancsnok Aquincumból Ael. Paternianus, 284-ból: CIL III 3469. Utána szolgálhatott itt T. Fl. Victor, *v. e.*: CIL III 3426 s hozzá Nagy T., Acta Ant. Hung. XII (1964), 207–.

⁴ Dessau, ILS III p. 361. Seeck, RE V. 2006–. A. Stein, Der röm. Ritterstand. München, 1927, 138–.

⁵ CIL III 3554.

⁶ CIL III 3446.

⁷ CIL III 3559. A hagyományos olvasat *VEt* kiegészítése a *Corpus*-ban nem indokolt. Ti. Cl. Dasius sírkövén VI = *v<e>(teranus)* olvasatot közül a *Corpus* (III 10511). L. még egy apulumi (CIL III 1184 = 7796) és intercisai [Fülep F., Intercisa. I (1954), K. 38] katonasírkövet, stb.

⁸ Dessau, ILS 2426. L. még: 2323, 2396, 2441, stb.

⁹ CIL III 1818: L. Riccius L. f. Vel(ina) Pessimunte ann. LX vet., Marcia Maxima uxor, L. Riccius L. f. Valens, L. Riccius L. f. Gallus, Riccia L. f. Bulla, h. s. s. L. Atilius L. f. Vel. veter. leg. VII. avunculo suo posuit et sibi.

¹⁰ Kuzsinszky V., Aquincum (1934), 194. l. 341. sz.

¹¹ Nagy L., Arch. Ért. 50 (1937), 90. Bud. Tört. I (1942), 561, 563, 605–.; BpR 14 (1945), 166–.

a légio fegyverraktárának egykori kezelője volt. A felirat második részéből (6–11. sorok) Nagy L. ismételten azt emelte ki, hogy az elhunyt, a sírkövet állító Dasimius nevű kollégájával együtt, a légio kiszolgált katonái temetkezési egyletének, a *collegium veteranorum*-nak beiratkozott tagjai sorába tartozott. A felirat eme második részének pontosabb kiegészítésére megjelent dolgozataiban azonban nem tért ki.

Ilyen előzmények után örömmel üdvözölhetjük az Arch.Ért. múlt évi kötetében megjelent cikket, amelyben Szilágyi János néhány más, ugyancsak még kiadatlanak számító aquincumi kőemlékkel együtt, ennek a fontos sírfeliratnak általa kiegészített szövegét is közzétette.¹² A felirat első részének (1–5. sorok) eddig sem problematikus 2–5. sorai kiegészítésével egyetértünk. Nem tartjuk azonban meggyőzőnek a felirat 1. sorában az elhunyt kitörtött előnévének, valamint a hiányos gentili- ciumának az [A(ulo)] Baet [] alakra javasolt ki- egészítését. A praenomen kapcsán továbbra is a [M(ar- co)] kiegészítést részesítenénk előnyben. A betű meg- maradt alsó jobboldali szára majdnem merőlegesen indul, mint a közvetlenül alatta látható M betűé. Az elhunyt családnévéből a megmaradt utolsó betű aligha T. Felül és alul is lezárt függőleges I-hasta látható közvetlenül a törésfelület mellett. A T feltételezett vízszintes szára a kisebb sérülésekkel tarkított felületen nem vehető ki. Utána még 3–5 betű fért el a kitört felületen, ahol leg- utolsónak a *filiatio*-t bevezető M betű állott. A töredékes gentili- cium kiegészítése megnyugtatóan nem adható meg. Ezzel tovább nem is foglalkozunk, hanem rátérnénk a felirat mondanivalóját tekintve jóval fontosabb második részére (6–11. sorok), amely a hivatkozott publikációban a következőképp hangzik: *Dasimius [v]et(eranus) leg(ionis) ei[us] dem her[es] qui f[ui]t in coll(egio) vet(erano) o[mn]i[form]i vet(eranorum) [le]g(ionis) ei[us]d[um] secun[dum] [v]olunt[at]em te[st]ament[i] [f]aciend[um] cur[avit]*.

A szerző indokolása szerint a 7. sorban „más kiegészítés is lehetséges, (mint ti. a *her[es] qui f[ui]t*), de akármilyen is, nagy fontossága nincs”. Az állítás első részével egyetérthetünk. Annál kevésbé — mint az alábbiakból ez remélhetően kitűnik — az idézett állítás második felével. Még kevésbé tartjuk meggyőzőnek a publikációból a felirat igen fontos 8. sorának feloldásával, illetve kiegészítésével kapcsolatban mondottakat. Ezek szerint a *collegium* rövidített neve után a *veteranum* „tulajdonságjelzői” alak állna, a *vetus* melléknév értelmében. S minthogy a *collegium veteranum*, azaz „régebbi”, ezért lenne *omni[form]e*, azaz „egyetemes”. A *collegium veteranum* jelzője, de különösen a 8. sor hiányzó szövegrészének egy további, a roppant érdekes *omni[form]e* jelzőre történt kiegészítése, ennek indokolásával együtt, jogosan kelthet figyelmet, ámde egyúttal kritikai állásfoglalásra is készítet.

Kétségtelen, hogy a felirat 7–9. sorainak kiegészítése nem tartozik a könnyű feladatok közé. Jóval több probléma elé állítja a kutatót, mint az epigráfiai kézikönyvekben a középüti hiányos feliratok kiegészítésére közölt iskolapélda, a senator-rendű A. Larcus Lepidus Vespasianus kori felirata Nettunó-ból.¹³ Lepidusról mint légios- legatusról, egykorú irodalmi forrás is megemlékezik.¹⁴ Teljes nevét és tribusba sorolását fiának, A. Larcus Priscusnak thamugadi felirata¹⁵ megadja. Az említett prosopográfiai összefüggések felismerése után már nem jelenthetett különösebb nehézséget a Lepidus-féle felirat hiányzó részeinek kiegészítése. A szóban forgó aquincumi felirat esetében hasonló támaszok, sajnos, nem állnak rendelkezésünkre. Ezúttal nem valami senator- vagy

1. kép. M. Baet [] Fronto veteranus sírfelirata
Рис. 1. Надгробная надпись М. Бае[] Фронта ветерана
Fig. 1. Épitaphe de M. Baet [] Fronto veteranus

lovag rendű férfiú tisztségeit felsoroló feliratról van szó, ahol már a *cursus* ismert szkémája is bizonyos útbaigazítást nyújthat, hanem egyszerű, máskülönben ismeretlen veteranusok síremlékéről, amelyen a máshonnan ugyan- csak nem ismert aquincumi *collegium veteranorum* neve is problematikus összefüggésben szerepel. Az említett nehézségek ellenére sem tekinthető reménytelen vállalkozásnak, sőt a publikációt tekintve egyenesen kíváncsok, az aquincumi sírfelirat második részének kiegészítését újlag napirendre tűzni.

A felirat 7. sorában javasolt *her[es] qui f[ui]t* kiegészítés epigráfiai szempontból korrekt és kétségtelen, hogy egyike a lehetséges kiegészítéseknek. Elfogadása esetén a sírkövet állító Dasimius mondaná el önmagáról, hogy egykor az aquincumi *collegium veteranorum* tagjai sorába tartozott. Ez a lehetséges kiegészítés azonban mindjárt olyan problémákat is felvet, amelyekkel a publikáció egyáltalában nem számolt s ezért ez alkalommal szükséges megbeszelnünk.

A felirat javasolt kiegészítése értelmében Dasimius a felirat állításának időpontjában már nem tartozott a *collegiurn*hoz, amelynek korábban volt (*fuit*) csupán tagja. Azonban már a korai császárkorban is csak egészen nyomós indokok alapján szűnhetett meg valakinek még az életében a *collegiurni* tagsága.¹⁶ Ebben a vonatkozásban

sos megrajzolása vezette. Ezzel szemben a *Lex Lanuvina* (Dessau, 7212) egyik mondatából világosan következik, hogy a *collegiurn*ba felvett tag számára, ha a későbbiek folyamán valamivel nem értett egyet, csupán a panasz- emelés, a *questus*, lehetősége maradt, de nem a kilépés, a Hadrianus-kori *lex collegii Aesculapii et Hygiae* (Dessau, 7213) csak az elhunyt tagok helyének betöltéséről intézkedik, ami ugyancsak az örökös tagság irányába mutat.

¹² Idem, Arch.Ért. 92 (1965), 182—Ann. ép. 1965. 43.

¹³ Dessau, 987. Teljesebb szöveget adott Cagnat, R., Cours d'épigraphie lat.⁴ (1914), 383—.

¹⁴ Joseph., bell. Iud. VI. 4, 5.

¹⁵ CIL VIII 17 891 = Dessau, 1055.

¹⁶ Waltzing, J. P., Étude historique sur les corporations professionnelles chez les romains. Paris, I (1895), 359 semmivel sem indokolja eltérő véleményét, amelyre láthatólag a későrómai örökletes tagság ellentétének hatá-

három fontosabb indítékot tarthatunk nyilván. Először: ha valamely collegiumi tag végleg más városba vagy tartományba költözött, más szóval korábbi *domicilium*-át feladta.¹⁷ Dasimius esetében ez a lehetőség komolyan aligha mérlegelhető. Másodsor: ha a tagot valami súlyos vétség miatt, pl. az illető családján módon, a curatorok félrevezetésével került a collegiumba, kizárták, illetve megfosztották a collegiumi szabályzatban biztosított jogaitól.¹⁸ Az ilyen okokból megszűnt collegiumi tagságával érthetően senki sem dicsekedett és aligha valószínű, hogy épp az aquincumi Dasimius tartotta ezt szükségesnek az utókor számára is megörökíteni. Harmadsor: megszűnt a collegiumi tagság, amennyiben a collegiumot az állami szervek feloszlatták, illetve — mint a verespataki *collegium Iovis Cerneni* jól ismert példájában¹⁹ — a társulás valami okból — Alburnus maior-ban pl. az elnéptelenedés miatt — önként feloszlott. E harmadik lehetőségből az állami beavatkozással történő feloszlás az aquincumi Hadrianus-kori veteranus collegiummal kapcsolatban már eleve nem vehető számításba. Különben is nyilvánvaló, hogy a *collegia illicita* közé sorolt társulásban való egykori részvételével sem dicsekedett volna el az aquincumi veteranus. Fronto sírkövének állítását megelőző időben a *collegium veteranorum* önkéntes feloszlása sem mérlegelhető komolyabban. Elképzelhető ugyan, sőt szerény emlékenyagát tekintve nagyon valószínű, hogy e collegium aránylag rövid ideig működött. M. Baet[] Fronto sírkövének állítása idején, amit a II. sz. húszas éveinek végére tehetünk,²⁰ azonban merészség volna a legkorábban 124/5-ben alakult collegium megszűnésével számolnunk. A veteranusok társulásának mindössze pár-évi fennállása önmagában is egészen valószínűtlen és az aquincumi collegiumok nagy vonásaiban megrajzolható történetének is ellentmondana. A felvetett lehetőségeken kívül még egy esetben mérlegelhető a *her[es qui] fuit*²¹ kiegészítés elfogadása, amennyiben ti. Dasimius a veteranusok collegiumának nem csupán egyszerű tagja volt, hanem a társulásban korábban valami tisztséget töltött be. Minthogy erről a tisztségről Dasimius a felirat állításakor múlt időben megemlékezhetett, a collegium fennállásával kapcsolatos problematika ezúttal nem merülhet fel. Ez utóbbi és egyetlen reálisnak látszó lehetőség elfogadása esetén viszont a felirat 8. sorának az eddigiek folyamán javasolt kiegészítése szorulna módosításra.

A felirat második részének javasolt kiegészítésében már eddig is zavarólag hatott, hogy az általános gyakorlattól eltérően a sírkőállító a feliratban a legcsekélyebb közvetlen utalást sem teszi az elhunytára. A sepulchrális feliratok formulái szerint az olyan bőbeszédűbb sírfeliratoknál, mint amilyen M. Baet[] Fronto felirata, a sírkövet állító vagy állítók legalább egy rövid *bene merenti*, vagy a feliratunkhoz illő *conveterano*, illetve *amico optimo* és ezekhez hasonló kegyeletes utalással búcsúztak az elhunyttól. M. Baet[] Fronto feliratán hosszabb pietas-formula az előfordulás helyeként szöbajzható 7. vagy 8. soruk egyikében sem helyezhető el. A kezdőbetűire rövidített *bene merenti* azonban jól elfér és a szövegösszefüggés szempontjából is megfelelő helyen állna a 7. sor kitört felületének elején, közvetlenül az örökös említése után. A felirat 7. sorában ezért javasolható: *her(es), [b(ene) m(erenti), qui] fuit etc.* A sírfeliratokon a *HER B M* rövidítés egészen közönséges,²² úgy hogy erre nézve szükségtelen további példákat idéznünk.

A *her(es), [b(ene) m(erenti), qui] fuit* kiegészítés mérlegelése esetén viszont egészen megváltozik az utána következők másfél sor értelme. A felirat eszerint ugyanis nem a sírkőállító Dasimius egykori collegiumi tagságát vagy collegiumi tisztségét említené fel, hanem épp ellenkezőleg az elhunyt M. Baet[] Fronto-nak az aquincumi veteranus collegiumhoz tartozásáról adna számot. Ebben az összefüggésben nézve már nem jelenthet problémát, hogy az elhunyt collegiumi tagságáról vagy tisztségviseléséről múlt időben emlékezett meg a felirat. Ez egészen természetes. Első pillanatra a 8. sor javasolt *coll(egio) vet(erano) of mni[for]mi vet(eranorum)* kiegészítése is jól illene az elhunyt vonatkozásában említett collegiumi tagságra. Közelebbről vizsgálva azonban a publikációtól adott szöveget, ez ellen nemcsak felirattani, hanem jelentéstan, valamint szótörténeti nézőpontokból is igen komoly kifogások emelhetők. Erre térnénk rá a következőkben.

Mindenekelőtt a 8. sor közepén kitört felületrészen hiányzó szöveg résznek az *omni[for]mi* jelzőalakra történő kiegészítése vitatható erősen. Felirattól lévén szó, az első kérdés, ami szükségszerűen felmerül az, hogy a 8. sorban az *MI* betűk *omni[for]mi* jelzőalakra történt kiegészítése nem akárhogyan, hanem a felirat betűtípusainak, valamint a scriptor ductusának figyelembevételével, elhelyezhető-e a rendelkezésre álló felületen. Az idézett publikáció az eredeti felirat másolataként közölt vonalas rajza szerint (183. o., 2. kép) e jelzőalakra való kiegészítés nem okozna különösebb problémát. A szerző azonban e kiegészítéshez nem a felirat betűtípusait használta, sőt továbbmenőleg a betűvessző ductus-át is figyelmen kívül hagyta.²³ A kiegészítéshez a szerző ugyanis olyan nyomott és kisebb helyet igénylő *M* és *O* betűformákat alkalmazott, amelyek megfelelőit sem a 8. sorban, ahol az *MI* és a *COLL* betűcsoportok állnak kontrollként rendelkezésünkre, sem a felirat többi részében nem találunk meg. A mondottak alátámasztására utalhatunk a felirat mellékelt fotójára (1. kép). A felirat *M* betűi mindenütt szélesebbek, az *O* betűk pedig kivétel nélkül öblös, majdnem kör alakú formát mutatnak (1. a 2., 3., 8. és 9. sorokat), nem pedig olyan nyomott, tojás szerű formát, mint amelyet a kiegészítés használt. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a feliratban sehol másutt nem találkozunk a betűk olyan zsúfolt tömörítésével, mint ami a javasolt kiegészítéssel a 8. sor közepén szemünkbe ötlök. A szerző hat és fél betűt helyezett el a kitört felületen, ami semmiképp sem indokolt. A 8. sorban a kitört felületre következő és ennél valamivel hosszabb felületrészen a kőfaragó pl. annak ellenére, hogy nagyobb hely állt rendelkezésére, mindössze öt betűt (*MI VET*) vésett be. A kitört felület hosszát a sor elejétől mérve négy betű (*COLL V*) és az *E* függőleges szára, tehát nem egészen öt betű töltene ki a kitört résznek megfelelő felületet.²⁴ A javasolt hatbetűs *MNIFOR* kiegészítés, a helyigényes *M* és *O* betűkkel, hosszásamítva még a szókezdő *O* jobboldali ívét, tehát mindenféleképpen zsúfolt, és nemcsak a felirat betűtípusaival, hanem ugyanezen sor épen maradt bal- és jobboldali részén tanulmányozható jóval lazább szövegrendezéssel is szöges ellentétben áll. Az utóbbi észrevétel kapcsán viszont aligha hihető, hogy a betűfaragó épp a sor közepén változtatta meg írásmódját, ductus-át és elkezdte tömöríteni a szóképző betűket. A publikáló, hogy az általa javasolt hat és fél betűből adódó nyilvánvaló zsúfolt-

¹⁷ Vö. Mommsen, Th., St.— R. III. 800 —.

¹⁸ Példákat hoz erre Kornemann, E., PW-RE IV. 428, 435. hh.

¹⁹ Dessau, 7215a.

²⁰ A síremlék keltezésére az alábbiak folyamán még visszatérünk.

²¹ Az *F* betű legalább annyira biztos, mint az *I*. sor *FIL* kezdőbetűjénél s ezért szükségtelennek tartjuk szögletes zárójelbe tenni.

²² Vö. CIL III Index, p. 2559. Dessau, Index, p. 771. Még gyakoribb a *h(eres) b. m.* Dessau, i. h.

²³ A vonalas rajzban közölt kiegészített felirat más

vonatkozásban sem tekinthető a felirat hitelt érdemlő másolatának. A 2. sor elején pl. a másolat *ME* betűkapcsolást jelöl, holott a feliraton *M* és utána *ENT* betűkapcsolás látható. A szóelválasztó pontokat sem tette ki olyan következetesen a betűvessző, mint ahogy a másolat jelzi. Az utóbbi az eredeti szöveg betűformáit, ductus-át is csak helyell-közzel követi pontosan.

²⁴ A lapicida stílusában ugyancsak legfeljebb öt betű helyezhető el a 7. és a 9. sorok hiányzó felületein. A 9. sorban a hétbetűs *eiusd[em] secun[dum]* kiegészítés helyett az ötbetűs *eiusd(em) [secun[dum]* kiegészítést ajánlja a sor betűeloszlása.

ságot kissé fellazítsa, vonalas rajzban közölt kiegészítésében a törésfelület jobb oldalán látható üres betűközbe szorította ki az *R* betűt, ezáltal is elismerve a kiegészítés erőszakolt voltát. Ezen az úton persze nem követhetjük. A felirat betűtípusaival és a kőfaragó ductus-ával számolva az *omniiformi* jelzőalakból mindössze csak öt betű helyezhető el a kitört felületen. Amint a tőlünk 2. szövegképként mellékelt rajzból kitűnik, a szó második *O* betűje még így is átnyúlna az épen maradt felületrészt, az *R* betűre pedig már nem is jutna hely.

COLL·VET·OMNIFORMI·VET

A fentebbiekkel szemben elvben ugyan helyesen felmerülhet az az ellenvetés, hogy az *omniiformi* jelzőalakot, ha nem is teljesen kiírva, de talán betűkapcsolással rövidítve, véshette rá a kőre a lapicida. A ligálásra elsősorban a második szóttag *I* betűje szolgálhatott alkalmul. Bár a felirat az *NT*, valamint az *ENT* betűkapcsolásokon kívül egyetlen egy *I*-betűs ligálást sem találunk, pedig erre számtalan lehetőséget kínált a felirat szövege, ennek ellenére is a rövidítés ilyen lehetőségét a *posteriori* sem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül. Az *omniiformi* jelzőalak azonban a felvethető *NI* betűkapcsolással sem fér el a sérült felületrészen. Az utolsó előtti szóttag *R* betűje mindenképpen átnyúlna az *MI* betűk előtt látható üres felületre. Ugyanerre az eredményre jutunk, amennyiben a II. századi feliratokon különben is ritka *OR* betűkapcsolással próbálkozunk.

Eddigi észrevételeink mind abba az irányba mutatnak, hogy a publikációtól javasolt *omniiformi* kiegészítés epigráfiai nézőpontból semmiképp sem tekinthető megalapozottnak, és elfogadása ezért jogosan kifogásolható. Ugyanerre az eredményre jutunk, amennyiben az *omniiformis-e* jelzőt jelentéstani, semasiológiai, illetve szótörténeti összefüggéseiben vizsgáljuk.

Az „egyetemes” értelemben használt *omniiformis-e* jelző egyáltalában nem illik egyetlen collegium-ra sem, sőt tartalmilag egyenesen ellentmond e társulások jellegének. Az említett ellenvetés kapcsán nem arra gondolunk, hogy az *omniiforme* jelző a feliratos anyagban eddig még sehol sem fordult elő valamely collegium epitheton ornans-aként. Hiszen még az olyan gazdag és változatos emléktárgy területén, mint amilyen a feliratoké, sem zárható le valamely kérdés egyedül az *argumentum ex silentio* felvetésével. Elég csak arra utalnunk, hogy pl. az aquincumi collegium negotiantium *optimum* jelzője²⁵ is elég ritka, vagy pl. a beneventumi collegium Martense *Verzobianum*,²⁶ illetve az egyik római városi collegium *Augustianum maius Castrense* jelzői²⁷ a collegium-ok névanyagában ugyan csak megfelelő nélkül állnak és a *hapax legomena* közé sorolhatók. Valamely collegium-mal kapcsolatban most első ízben felmerült *omniiforme* jelző azonban mégsem vonható teljesen egy kalap alá a municipális társulások főntebb említett és még könnyen szaporítható, többi egyedi jelzőivel. Az „egyetemes” jelentésben használt *omniiforme* jelző ugyanis tartalmában ellentmond valamennyi collegium egyik lényeges vonásának, amely úgy fogalmazható meg, hogy a principatus idején sem tárhatta egyik collegium sem tetszése szerint szélesre kapuit a jelentkezők előtt, hanem ellenkezőleg vagy *ex senatus consulto*, vagy *ex auctoritate Caesaris*, csupán császári leirattal jóváhagyott keretek között és szigorúan zárt

taglétszámmal működhetett.²⁸ A szóbanforgó *omniiforme* jelző használata tehát azért is valószínűtlen, minthogy a minden veteranus számára nyitva álló, „egyetemes” collegium ellentmond e társulásra is érvényes megkötöttségeknek. Az ellenvetés azzal sem kerülhető meg, hogy az alapító levél minden veteranus-kategória részére biztosíthatott bizonyos meghatározott létszámkeretet. Az önkéntes jelentkezésen, valamint ajánlásra nyugvó collegiumok történetében azonban sehol sem mutatható ki ilyen kategorizálás, ami éppen ezért komolyan nem is mérlegelhető. Ezzel szemben tény viszont, hogy a legio II adiutrix veteranusainak jelentős része, legalább is, Hadrianus és Antoninus Pius uralkodása évtizedeiben nem a veteranusok collegium-ába lépett, hanem az ezzel részben egyidőben működött *collegium fabrum et centonariorum* tagjai sorába kérte felvételét.²⁹ A rendelkezésre álló epigráfiai adatok világánál az aquincumi *collegium veteranorum* nem mint valami nagy taglétszámú „egyetemes” társulás, hanem épp ellenkezőleg, mint kisebb létszámú, eléggé exkluzív-jellegű collegium áll előttünk. Az eddig egyetlen köemlékről ismert veteranus-társulás semmi esetre sem mutat olyan collegium-ra, amelyre nagyon ráillene az „egyetemes”, az *omniiforme* jelző.

Még határozottabban e jelző ilyen korai aquincumi használata ellen szól a szótörténetből levonható tanulság. Az *omniiformis-e* jelző legkorábbi, biztos előfordulásai ugyanis a II. sz. második felében az africai irodalmi nyelvben tűnnek fel, Apuleius-nál; majd az africai, hispaniai, és galliai késő-antik, jórészt keresztény írók, mint pl. Claudianus, Sidonius Apollinaris munkáiban találkozunk a jelző használatával.³⁰ Nagyon sok jel mutat arra, hogy ez az összetett jelző az africai latin irodalmi nyelv Antoninus-kori sajátos alkotása, mely később onnan került át a késő-antik latin irodalom szókincsébe. A köznapi, beszélt nyelvben azonban alig hagyott valami nyomot.³¹ M. Baei[] Fronto sírköve ezzel szemben az imperium É-i határszélén, Aquincumban készült és felirata Hadrianus koránál nem lehet későbbi. A felirat II. sz. második felére keltezése késői. A *DM* formula hiánya, a *filiatio* feltüntetése, a *tribus* megnevezése és a *h. s. e.* formula használata együttesen, egyértelműen Marcus és Commodus évtizedei ellen szól. A sírkő szerkezeti felépítése és faragása is, legújabb kutatásaink szerint,³² a II. sz. közepénél korábbi keltezés mellett érvel. A mondottak szem előtt tartásával aligha képzelhető el, hogy az aquincumi légio veteranusainak collegiuma már a 120–130-as évek táján olyan jelzőt alkalmazott elnevezésében, amelyet a hitelt érdemlő példák szerint csak egy jó emberöltővel később alkotott meg minden valószínűség szerint az africai latin irodalmi nyelv. De még a nyelvtörténet legkorábbi adatainak és az aquincumi feliratnak egyidejűsége esetén sem mérlegelhető a jelző átvétele komolyan.

Összegezve az eddig mondottakat: Baei[] Fronto feliratának 8. sorában az *omniiformi* jelzőalak sem kiírva, sem a kellőleg alá nem támasztható rövidítések valamelyikével nem helyezhető el. Felirattani szempontból ezért elfogadhatatlan. A jelző különben tartalmilag is ellentmondana általában a collegiumok, különösen pedig az aquincumi *collegium veteranorum* jellegének, amely az eddigi adatok szerint aránylag kis létszámú társulásként tartható nyilván. Végül a *collegium omniiforme* elnevezés előfordulása a Hadrianus-kori Aquincumban valószínűsíti *filius ante patrem*-ként hatna. Elfogadása ugyanis egyúttal azt is jelentené, hogy a birodalom északi határvidékén, az aquincumi légio leszerelt veteranusai a latin nyelv gazdagítása terén vagy egy emberöltővel megelőzték a Földközi-tenger melléki tartományok irodalmi köreit.

²⁵ CIL III 10 430 = Dessau, 3095.

²⁶ Dessau, 6503 és 3718, n. 3.

²⁷ Ann. ép. 1953, 24.

²⁸ A kérdésre ma is alapvető Mommsen, Th., Ges. Schre. III. 87– olvasható megfigyelése. Az engedélyezésnél nem a tartományok jogállása (senatusi vagy császári tartományok), hanem a társulás jellege (*coll. tenuiorum* vagy iparos társulás) volt a döntő.

²⁹ CIL III 3554. 3569 = 10 519, s hozzá Waltzing,

J. P., Étude . . . I. 276. L. még Kuzsinszky V., Aquincum. 166–, 312. sz. Nagy L., Arch.Ért. 50 (1937), 86–.

³⁰ A Th. I. L. „*omniiformis*” címszó megküldött schédái alapján.

³¹ A vulgáris latinságú ókeresztény feliratok szókincséből pl. teljesen hiányzik. Vö. Diehl, ILCV III, Index, p. 562.

³² Eredményeit a BpR 22 sajtó alatt levő kötetében megjelenő tanulmányunkban mutatjuk be.

Ez még akkor is egészen valószínűtlenül hangzana, amennyiben Velleius Paterculus-nak a pannónok latin nyelvtudásáról szóló ismeretes közléséből³³ a legmesszebbmenő következtetéseket vonnánk le a későbbi időkre nézve.

Jóval nehezebb feladatot jelent a 8. sor több mint vitathatóan bizonyult kiegészítése helyett megfelelőbbet találnunk. Ezen az úton elindulva újólag szükséges összegezni az értelem szerint idetartozó 7. sor kiegészítéséből adódó lehetséges tartalmi változatokat. Amennyiben a *her[es qui] fuit* kiegészítésből indulunk ki, nem számolva a collegium felosztásával, a 8. sor Dasimius egykori collegiumi tisztségét említhette csak fel. A *her(es)*, [*b(ene) m(erenti)*], *qui] fuit* kiegészítés esetén a 8. sorban alternatíve vagy az elhunyt collegiumi tagsága, vagy pedig ugyancsak e collegiumban viselt valamiféle tisztsége volt olvasható. Lényegében véve tehát a 8. sor kiegészítésére két változat képzelhető el: 1. A 8. sor középső részét a collegium hosszabb, legalább kétjelzős alapelnevezése foglalta el. Ezt a változatot csak a 7. sor *her(es)*, [*b(ene) m(erenti)*] *qui] fuit* vagy értelem szerint ehhez hasonló kiegészítésének elfogadása esetén tarthatjuk nyilván. 2. A 8. sor a sírkő állítójának vagy az elhunytak a collegiumban egykor betöltött tisztségéről emlékezett meg. Ezt a változatot a 7. sor eddig javasolt mindkét kiegészítése egyaránt támogatja.

Lássuk a kiegészítés első változatának lehetőségeit. A 8. sorban két ízben is olvasható a *VET* rövidítés. Az első, vitán felül, a collegium alapelnevezéséhez tartozik. A publikáló a collegium *veteranum* jelzőjét látta itt rövidítve, és párhuzamként a katonai alakulatok (*alae*, *cohortes*) elnevezéseiben valóban gyakori *veterana* jelzőre utalt. Mindhogy a szövegösszefüggésből kitűnően a felirat 8. sorában kétségtelenül a veteranusok társulásáról történik említés, elképzelhető, bár erre a collegiumok köréből még nem ismerünk példát, hogy Aquincumban a katonai szóhasználat egyik terminusát alkalmazták a kiszolgált katonák collegiumának megjelölésére. De az sem kizárt, és a hispaniai *collegium maius*, a római városi *collegium maius et minus*, illetve a *susceptorum Ostiensium sive Portuensium antiquissimum corpus* példáit³⁴ szem előtt tartva a társulásokra alkalmazott terminológia szempontjából helyénvalóbbnak látszik, hogy az aquincumi collegiumot a *vetus* melléknévvel illették. A 7–8. sorok feloldása ennek megfelelően *in coll(egio) vet(ere)* alakban is elképzelhető. Mindkét említett lehetőség azonban csak abban az esetben vehető komolyan számításba, amennyiben a 8. sor végén olvasható második *VET* rövidítést is a collegium alapelnevezésére vonatkoztatjuk s következőleg a kitört felületen a collegium *veteranum* vagy *vetus* jelzője mellett e társulásnak még egy további jelzőjét keressük. Ezen az úton próbált megoldáshoz jutni a publikáló, azonban mint láttuk, eredménytelenül. Igaz, hogy e feltételezett második jelző kiegészítésénél a publikáló mindössze az *O* kezdőbetűs melléknévek családjára gondolt. A törésfelület szélén balra ívelődő vonal azonban nemcsak *O*, hanem a *C* vagy *Q* betűk valamelyikére is éppen olyan joggal kiegészíthető. A *C* vagy *Q* kezdőbetűs melléknévi jelzővel is hiába kísérletezünk azonban. A szerzőtől ajánlott kiegészítés valamely kétjelzős veteranus collegium nevére mindenféleképp zsákutcába vezet.

Megoldást ezek után egyedül a második változat nyújthat. Nem vitás, hogy a 8. sorban valamely collegiumi tisztség neve egyedül csak a két *VET* rövidítés közötti felületre kerülhetett. A második *VET* rövidítés ezek szerint már nem tartozhat a collegium alapelnevezéséhez, amelynek vagy még a törés felület előtt, vagy magán a törésfelületen kellett végződnie. Mindkét esetben a más városokból is igazolható *collegia veteranorum* ismeretében az első *VET* rövidítés *vet(eranorum)* feloldása előnyben részesíthető a teljesen egyedi *vet(erano)* vagy *vet(ere)* feloldásokkal szemben. A későbbiek folyamán az utóbbi — felirattani nézőpontból ugyan lehetséges — feloldások-

kal szemben különben még egy további fontos érvet is említhetünk.

Az egyszerű *collegium veteranorum* megnevezés után már várható, hogy e collegium valamely tisztségének említése következett. Mint főntebb már utaltunk rá, a *COLL VET* után a 8. sorban *O*, *Q* vagy *C* betűvel kezdődő szó állott. Az *O* betűvel kezdődő collegiumi tisztségek közül, szokásos rövidítésével, az *opt(io)* s utána *cent(uriae)* a feliratunk 2. és 10. sorában alkalmazott *ENT* betűkapcsolással — vagy esetleg *dec(uriae)*, majd legfeljebb az *I (primae)* számnévi jelző ferde el a kitört felületrészen.³⁵ E kiegészítés azonban nem oldja meg a törésfelület jobb szélé mellett látható *MI* betűcsoport értelmezését. Ugyanez mondható a ligatúrával behelyettesíthető *curator* collegiumi tisztségről.³⁶ A *quaestor* vagy *quaestor II* és ehhez hasonló kiegészítés mérlegelése sem vezet közelebb a probléma megoldásához. A collegium alapelnevezése ezek szerint áthúzódna még a törésfelületre és csak ez után kereshető valamely collegiumi tisztség említése.

A *COLL VET C*... collegiumnév kiegészítésére önként kínálkozik az egyik jól ismert és az irodalomtól is már gyakran megtárgyalt *caruntumi* felirat. *CIL III 4496a = 11097 = Dessau, 7245: ... [V]ales e[st] ... s Adau[us] | m[ag]istri col. vet[er]janoru centonari[orum]. s.p.*

COLL VET C ENT ON MI VET

A mellékelt szövegközi képünk remélhetően jól illusztrálja, hogy a *centonarium* szó, a szokásos kétagyú *CENTON* rövidítésben, a Fronto-féle feliraton két ízben is alkalmazott *ENT* betűkapcsolással, nemcsak pontosan kitölti a kitört felületet, hanem behelyettesítése a scriptor ductus-ának is tökéletesen megfelel. E kiegészítés elfogadása esetén az előtte olvasható *VET* rövidítés sem oldható fel a *vet(erano)* vagy *vet(ere)* melléknévi jelzők egyikére. A *collegium veteranum* vagy *vetus centonarium* ugyanis egy másik *collegium centonarium* egyidejű fennállását is feltételezné Aquincumban, amellyel szemben a Fronto-kő megkülönböztető jelzőként használná a *veteranum* vagy *vetus* megjelölések egyikét. A nem sokkal 124 után megalkult *collegium fabrum et centonarium* működése azonban még egy külön *collegium centonarium* fennállását e városban az Antoninus Pius uralkodását megelőző évtizedekre kizárja. Külön *collegium centonarium*-ról csak a II. sz. 50–60-as éveitől kezdve beszélhetünk az aquincumi polgárvárosban. M. Baei[] Fronto sírköve viszont ennél az időpontnál korábbi. A felirat *COLL VET* szöveg-része ezek szerint a főntebbi összefüggésben egyedül a *coll(egio) vet(eranorum)* formában oldható fel.

A 8. sorban javasolt feloldás és kiegészítés, a *collegium veteranorum centonarium* olvasat használhatósága azonban attól függő, hogy mennyiben nyújt lehetőséget az utána következő *MI* betűk értelmezésére. Ezzel kapcsolatban először is arra szükséges utalnunk, hogy a Fronto-féle felirat betűvésője a *punctuatio* alkalmazásában nem járt el merev következetességgel. Az eredeti köemlék ismételt és beható tanulmányozása után sem találtuk elválasztó pont nyomát pl. a felirat 3. és 4. sorainak baloldali részét elfoglaló rövidített szavak között. Ez felment attól, hogy az *MI* betűkben szükségképpen összetartozó szótagot lássunk. A két betű külön-külön történő feloldásának mérlegelése felirattani szempontból indokolt.

A collegium alapelnevezése után következő *M* betűnek a társulás egyik vezető tisztsége megjelölésére, a *m(agister)* szóra történő feloldása az eddig mondottak alapján egészen kézenfekvőnek látszik. A tisztség gyakoribb rövidítése a feliratokon: *mag(ister)*, de ugyanakkor az *M* kezdőbetűs rövidítés is használatos. Ezzel kapcsolatban talán nem tekinthető egészen véletlennek, hogy a

³³ Vell. Pat., hist. II. 110, 5.

³⁴ Dessau, 7308, 7335, 1243, s az utóbbihoz Meiggs, R., Ostia. Oxford (1960), 217—.

³⁵ Vö. egy casatei feliratot: *CIL V 5701 = Dessau, 7251: ... option(i) cent(uriae) III [e]x coll. fabr. et cent ...*

³⁶ Erre és a többi collegiumi tisztségre: Waltzing, J. P., Étude ... I. 383—, és Kornemann, E., RE IV. 418—.

m(agister) rövidítéssel Itálián kívül³⁷ különösen gyakran találkozunk a dalmatiai Naronai feliratain.³⁸ Az aquincumi sírkő halottja ugyancsak Dalmatia-ból, a Naronai ÉNy-ra fekvő Aequum-ból származott. A sírkő állítólag Dasimius pedig, akiben egyúttal a felirat fogalmazóját is jogosan láthatjuk, neve után következtetve — amint erre különben már a publikáló is utalt —, ugyancsak arról a vidékről kerülhetett az aquincumi légio állományába.

A *m(agister)* feloldást szem előtt tartva, az *M* után látható függőleges hasta a (*primus*) számnévi melléknév rövidítéseként fogható fel. Kevésbé valószínű, az *I* hastának a *primum* = „első ízben, először” értelmű másik lehetséges feloldása,³⁹ amelyet az utána következő genitívus partitívus sem támogat. A collegiumi feliratokon az „első” számnévi melléknévet vagy teljesebben kiírva, vagy két első kezdőbetűjére rövidítve találjuk meg.⁴⁰ Az utóbbi rövidítési mód az általánosabb még az I. századi feliratos emlékekben az *egyes* sorszámú auxiliaris csapatok neveinek említésekor is. A késő Flavius-kortól kezdve azonban ezt a gyakorlatot mindinkább háttérbe szorította a csapatsorszámok számjeggyel történő megjelölése. A legnagyobb valószínűség szerint e későbbi katonai gyakorlatnak köszönhető, hogy sírkövünkön, amelyet egy kiszolgált katonai állított egykori bajtársának, *primus* helyett számjeggyel vésték rá a köre.

Az eddig mondottak alapján M. Baei[] Fronto felirata második részének, a 6–11. sorok olvasatául az alábbiakban kiegészített és feloldott szöveget javasolhatjuk: *Dasimius [] [v]et(eranum) leg(ionis) ei[us] | dem her(es), [b(ene) m(erenti), qui] fuit in | coll(egio) vet(eranorum) c[en]ton(ariorum) | m(agister) (primus) vet(eranorum) | [l]eg(ionis) eiusd(em), [secun]dum | [v]olunt[at]em t[estament]i |¹⁰ [p]osuit]. Magyarul: „Dasimius [], ugyanezen légio kiszolgált katonája, az örökös, a nagyérdemű elhunytak, aki ugyanezen légio veteránusai közül a tűzoltó feladatokat ellátó veteránusok collegiumában az első magister volt, a végrendelet meg-hagyása értelmében állította” (a síremléket).*

A fentebbiekben javasolt szöveg értelmezése kapcsán mindenekelőtt a collegium alapelvezéséhez szükséges még néhány rövid megjegyzést fűznünk. Waltzing a carnuntumi *collegium veteranorum centonariorum* nevében asyndeton-ként kívánta értelmezni az alapelvezés második és harmadik tagját, *et* kötőszót iktatva a kettő közé.⁴¹ E collegium tagsága ezek szerint társadalmilag két különböző rétegből tevődne össze, úgymint a légio kiszolgált katonáiból és az összefoglaló néven *centonariis*-nak jelölt iparosokból, a durva posztóanyagok készítőiből, takácsokból stb. A *collegium veteranorum centonariorum* nevű társulásnak újabb aquincumi előfordulása Waltzing fentebbi értelmezése ellen szól. Az *et* kötőszó egyik feliraton sem szerepel; közbeiktatása önkényes volna. Az aquincumi és a carnuntumi collegiumok veteránusok kizárólagos társulásainak tekinthetők.⁴² Mindkét collegiumban a beiratkozott veteránusok azért kapták a *centonarii* megjelölést, minthogy tűzrendészeti feladatokat vállaltak s ennek megfelelően a tűzoltáshoz kiválóan alkalmas impregnált rongydarabokkal (*centones*) szerelték fel őket. Társulásukat a katonaviselt önkéntes tűzoltók collegiumainak is nevezhetjük.

Aquincumban a város iparos rétege, a kemény anyagokat feldolgozó *fabri*, valamint a posztóképzítők (*centonarii*) nem a veteránusok collegiumába, hanem a nem sokkal 124 után megalakult *collegium fabrum et centonario-*

2. kép. Feliratos agyag mécsminta Aquincumból
Рис. 2. Образец глиняного светильника с надписью из Аквинкума
Fig. 2. Matrice d'un moule de lampe d'argile inscrite, d'Aquincum

rum nevű társulásba tömörültek. Az utóbbi collegium valószínűleg temetkezési egyletként alakult meg, eddigi feliratos emlékei legalábbis kizárólag ezt a sepulchrális funkcióját tükrözi,⁴³ és a veteránusok collegiumának felbomlása, feloszlása után vállalhathatott csak nagyobb szerepet a város tűzrendészetében. Ennek időpontja nagyjából egybeeshet a collegium átszervezésével és ennek kapcsán egy külön *collegium fabrum*, valamint egy külön *collegium centonariorum* megalakulásával. Nagy Lajos későbbi munkáiban Antoninus Pius uralkodása éveire keltezte ezt a szétválást,⁴⁴ amellyel a polgárváros déli kapuja mellett létesült újabb collegiumi székház felépítése is összefügghet.⁴⁵

De Nagy L. figyelmét is elkerülte, hogy az átszervezéssel együtt a két új collegium feladatköre is jelentősen módosult. Erre részben a feliratos emlékek is rávilágít. Amíg az osztatlan *collegium fabrum et centonariorum* fennállása idején e testület maga gondoskodott elhunyt tagjainak temetéséről, sírkőállításáról, addig az átszervezés után az új collegiumok már egyiket sem tartották kizárólagos feladatuknak, hanem csupán bizonyos pénzüsszeggel járultak hozzá elhunyt tagtársaik temetési költségeihez.

Germania. 16 (1932), 289: *ad hoc sepul[crum] col[legium] fab[rum] cont[ulit] [(denarios) ...]*.

CIL III 3583: *ad quem sepultura(m) coll[egium] cent[onariorum] (denarios) (trecentos) dedit.*

Az idézett változással egyidőben történhetett, hogy a két új collegium a korábbinál jóval nagyobb, szinte ki-

³⁷ Dessau 7240 (Roma), 6168 (Ostia).

³⁸ CIL III 1769, 1775, 1792, 1798, stb. A naronai feliratokon említett *m(agistri) M(ercuriales)* szerepére I. most Alföldy G., Bevölkerung und Gesellsch. der röm. Provinz Dalmatien. (Bp. 1965.) 135.

³⁹ Így találkozunk ezzel egy rómvárosi feliraton (Ann. ép. 1958, 262), amely rangsor szerint 4 magister-t sorol fel. Az első kettő neve mellett II (*iterum*), még a 3. és 4. neve mellett I (*primum*) olvasható.

⁴⁰ Így pl. egy chesteri feliraton. CIL VII 169. Ann. ép. 1957, 170.

⁴¹ Waltzing, J. P., Étude ... I. 342. 1., 3. j.

⁴² Carnuntumban ezért nevezheti egy másik felirat egyserűen csak *collegium conveteranorum*-nak a veteránusok társulását. CIL III 11183. V. 8. Mócsy, A., PWRE IX. Suppl (1962). 603.

⁴³ L. a fentebbi 29. j.-ben idézetteket.

⁴⁴ Nagy L., Bp. Tört. I (1942), 562, és a következő j.-ben i. m. A szétválásra utaló egyik legkorábbi feliratos emlékünknél, L. Val. Seutes sírköve, a II. sz. 50–60-as években készült. Burger A., BpR 19 (1959), 13.

⁴⁵ A leletanyag gondos mérlegelése után a székház építésének idejét Antoninus Pius idejére tette az ásató Nagy L., LA. II (1941), 182–, 191.

zárolagos szerepet kapott a polgárváros tűzrendészetében. Az erre utaló feliratok mind az átszervezést követő időből származnak.⁴⁶ Az átszervezést megelőzően a *collegium veteranorum centonariorum* vállaira nehezedett ez a feladat. Ez utóbbi társulás, egyetlen feliratos emlékéből ítélve, nem tartozott a temetkezési egyletek sorába. Egyetlen ismert tagjának, méghozzá első *magister*-ének sem a *collegium* adta meg a végtisztességet, amit a *collegium fabrum et centonarium* egyszerű, beiratkozott tagjainak is biztosított, nem is járult hozzá a költségek egy részének megtérítéséhez, mint később a *collegium fabrum*, illetve a *collegium centonarium*, hanem az eltemetés minden terheit a végrendelet szerint kijelölt örökös viselte. Az persze nem kizárt, de még bizonyításra szorul, hogy a *collegium veteranorum centonariorum* esetleg külön parcellával, *area*-val rendelkezett az aranyhegyi patakmenti korai polgárvárosi temetőben, ahonnan sírkövünk is átkerült a Gázgyár területére, és így legalább sírhelyet biztosított az elhunyt tagok számára. A *collegium* fő feladata azonban nem ebben, hanem a Hadrianus-kori polgárváros tűzrendészetében való részvételben jelölhető meg. Szerepét Antoninus Pius uralkodása későbbi éveiben az átszervezett két iparos-*collegium* vette át.

3. Utolsónak még egy aquincumi feliratos emlékekkel foglalkoznánk egészen röviden. Arról a varázsjeles és -igés korong meghatározással közölt agyagból készült díszesebb korongról lenne szó,⁴⁷ amelyet mécsminta készítéséhez használhattak (2. kép). A korongon bemélyített görög betűkből álló egysoros felirat látható, amelyről a publikáló a *ΔΥΡΗ ΝΟC* szöveget olvasta le. A hivatkozott irodalmi közlés szerint a korongra görög betűkkel latin szöveget írtak, amely valóban másutt is elég gyakran előfordul, így pl. a szerzőtől is idézett egyik Saalburg-i téglán. A publikáló szerint az agyag korongra görög rag-

végződéssel a latin *dūrē nōs* szavakat írták rá, ami magyar fordításban annyit jelentene, mint „tarts meg miniket sokáig”. Egyik későbbi munkájában, amely német nyelven is napvilágot látott,⁴⁸ Szilágyi János tovább szőtte e darabról alkotott elképzeléseit, mágikus jókívánságnak könyvelve el a feliratot, amely szerinte érdekes fényt vetne a babonás hiedelmek aquincumi elterjedésére. Az igés korongnak minősített mécsminta-pone, ezek szerint, a bajelhárító amulettek közé lenne sorolható.

Ez az első pillanatra Aquincum vallásossága szempontjából igen fontosnak látszó adatközlés a régészeti tárgy és feliratának eredetiben való tanulmányozása után sajnos megbízhatatlannak bizonyult. A fentebbi konstrukció alapjául szolgáló felirat olvasatáról kitűnt, hogy nem helytálló. A felirat első betűje ugyanis nem *Δ*, hanem minden kétséget kizáróan *Α*. A betű alsó szárai kétoldalt erősen kihajlanak, az ezek között látható rövid, vízszintes *hasta* pedig olyan távol húzódik a betű nyitott száraitól, hogy nem tarthatjuk a görög *Δ* vízszintes alsó lezárásának, hanem az *Α*-betű vízszintes *hasta*-jának. A második szókezdő betűként olvasott *N* is téves megfigyelésnek köszönheti létét. Az *N* helyén ugyanis világosan megkülönböztethetők a görög *Α* és *Ι* betűk. A korongon tehát nem valami varázsige, hanem az egész közönséges *ΑΥΡΗ ΑΙΟC Aurelios* személynév olvasható, — a korongszerű mintát készítő mester szignójaként.⁴⁹ A felirat kultúr- és ipartörténeti szempontból így is kétségtelenül értékes adalék és az aránylag kis számú aquincumi görög nyelvű feliratok számát is örömdetesen gyarapítja. A feliratnak azonban semmi köze sincsen a mágiához és az aquincumi vallásos hiedelmekhez. A korongon látható ábrázolásról más összefüggésben szólnunk.

Nagy Tibor

ANECDOTA AQUINCENSIA

Résumé

L'étude offre la révision de trois inscriptions d'Aquincum.

1. Pierre tombale de la première moitié du IIIe siècle, à l'inscription: D. M. | VAL. PROCLIANUS VE | Q. V. ANN. LXX. M. X. D. X. | L'épigraphiste qui l'a publiée¹ a proposé de développer les lettres *VE*, lisibles après le nom du défunt, soit en *v(ir) e(gregius)* soit en *pe(rfectissimus)*, et conformément à ceci il a cru que le défunt était un chevalier. Or, les lettres *V* et *E* gravées tout près l'une à côté de l'autre et non séparées, peuvent être développées sans la moindre difficulté en le mot *vet(eranus)* qui marque la condition sociale des vétérans des légions ou des auxiliaires. On pourrait citer plusieurs exemples d'Aquincum de l'abréviation en *VE* de ce mot (CIL III 3446, 3554, 3559, etc.).⁵⁻⁷ Les inscriptions dédiées dans le district de la garnison négligent souvent le nom du corps du troupe,⁸⁻⁹ par conséquent il n'est pas frappant que celui-ci soit absent sur l'inscription de Val. Proclianus. Le défunt figurant sur l'inscription doit être considéré comme vétéran de la legio II adiutrix d'Aquincum ou d'une autre unité auxiliaire. Il n'appartient pas à l'ordre équestre et ne put encore moins appartenir à la couche des *honorati* de cet ordre.²⁻⁴ En accord avec tout ce qui vient d'être dit, le fils du défunt, Fl. Proclianus, qui fit élever la pierre tombale, a été un simple soldat de la legio I adiutrix.

2. Dans la revue Arch.Ért. (92/1965), pp. 182 et suiv.) fut publiée la lecture restituée de l'inscription d'une

grande pierre tombale fragmentaire (fig. 1)¹⁰⁻¹². La première partie de l'inscription de 11 lignes (lignes 1—5) relate que [*M*] *Baei* [] *Fronto*, vétéran gradé (*ex custode armorum*) de la legio II adiutrix, repose dans la tombe, décédé à l'âge de 50 ans. Cette première partie de l'inscription ne pose de problèmes particuliers, ni pour la restitution, ni pour l'interprétation du texte. La deuxième partie de l'inscription par contre en pose d'autant plus; elle est restituée (lignes 6—11) dans la publication de la façon suivante: *Dasimius* . . . [*v*]et(eranus) leg(io)nis ei[us]dem her(es qui f]uit in coll (egio)vet(erano) o[mn]i[for]m[i] vet(eranorum) [le]g(io)nis ei[us]d[em] secun]dum [*v*]olunt[at]em te]stament(i) [f]aciendum cur(avit)].

Selon cette restitution *Dasimius* [] *veteranus* qui fit ériger la pierre, était jadis membre de l'union des vétérans de légions, union qui portait le nom curieux *collegium veteranum omniforme*.

Dans la présente étude nous désirons expliquer qu'à la place de la restitution *her(es qui f]uit*, proposée dans la 7e ligne de l'inscription, c'est la restitution *her(es) [b(ene) m(erenti) qui] fuit* qui doit être préférée.¹⁶⁻²² Ce n'était donc pas le dédicant de la pierre qui fut membre du *collegium veteranorum*, mais le défunt. Nous estimons l'adjectif *omniforme* du *collegium* particulièrement forcé et contestable au point de vue de l'épigraphie.²³⁻²⁹ On peut espérer que l'illustration publiée dans le texte à la page 64 démontrera bien qu'en prenant en considération le ductus du graveur, cet adjectif insolite n'a pas assez de

⁴⁶ CIL III 3438, 10 335 (s. hozzá Alföldi A., Bp. Tört. I. 290. Nagy T., uo. 392). B2.R 12 (1937), 101—, 28. sz.

⁴⁷ Szilágyi J., BpR 15 (1950), 321. l., 68. j., és 29. kép.

⁴⁸ Idem, Aquincum (1956), 87. 1 (a német kiadásban

107. l.).

⁴⁹ Latin betűkkel írt *Aure(lius)* név szerepel a gázgyári munkáslakások helyén feltárt késő III. századi mécskészítő műhely egyik negatív mintáján. Szentlélek T., BpR 19 (1959), 184—, 192, és 1. kép. 4.

place dans la partie détériorée de la surface de la 8e ligne, même en en l'appliquant des ligatures utilisées dans l'inscription. L'adjectif *omniforme* apparaissant dans la langue littéraire latine de l'Afrique dans la seconde moitié du IIe siècle, ferait, d'ailleurs, un effet étranger — tel d'un véritable *filius ante patrem* — sur l'inscription d'un vétéran d'Aquincum de l'époque d'Hadrien et de la haute époque antonine.³⁰⁻³⁵

Puisque dans la 8e ligne, la partie de la surface détériorée ne pourrait être complétée de manière rassurante ni en un mot commençant par *O*, ni en celui commençant par *Q*,³⁴⁻³⁶ nous avons examiné les éventualités correctes au point de vue de l'épigraphie, et nous avons constaté entre autres que l'arc devant la portion détériorée n'est ni un *O* ni un *Q*, mais le reste de la lettre *C*. Et pour restituer le nom du collegium COLL. VET. C... l'une des inscriptions bien connues de Carnuntum se présentait d'elle-même (CIL III 4496a = 11 097 = Dess. 7245): ... [V]ales e[st] ... s Adauctus | m[agistri] col. vet[er]e | r[eg]ionu centonari | oru i. s. p. La figure dans le texte publiée à la page 66 montre que dans la 8e ligne de l'inscription le mot *centonarium* abrégé habituellement en le mot de deux syllabes *CENTON*, remplit, avec la ligature *ENT*—appliquée à deux reprises sur l'inscription de Fronto—exactement la portion détériorée de la surface. Et quant aux lettres *MI* visibles après la surface détériorée, la restitution *m(agister) (primus)* s'impose logiquement. On rencontre, hors l'Italie fréquemment l'abréviation du mot *magister* en sa lettre initiale, surtout dans les inscriptions de Naronia en Dalmatie. Le défunt de la pierre d'Aquincum était lui aussi originaire de Dalmatie, d'Aequum, et en concluant de son nom Dasimius [] veteranus, le dédicant de la pierre et auteur de l'inscription³⁷⁻⁴⁰ arriva lui aussi de cette région dans la légion d'Aquincum. En prenant en considération le ductus du lapicide qui exécuta l'épithaphe, nous lisons, après de menues corrections effectuées dans les lignes suivantes, les lignes 6—11 de l'inscription de la manière suivante: Dasimius [] [v]et(eranus) leg(ionis) eiu[s] | dem her

(es), [b(ene) m(erenti), qui] fuit in | coll(egio) vet(era-
norum) cfenton(ariorum)] m(agister) (primus) vet-
(eranus) | [l]eg(ionis) eiusd(em), [secun]dum |
[v]olunt[at]em te[stament]i¹⁰ [p(osuit)].

Les deuxième et troisième membres du nom du *collegium veteranorum centonarium* ne peuvent être interprétés — comme l'a affirmé Waltzing — comme étant une asyndète.⁴¹ Le *collegium* doit être considéré comme une union exclusive des *veterani*.⁴² Les *veterani* inscrits aux *collegia* d'Aquincum et de Carnuntum avaient obtenu le titre de *centonarii* parce qu'ils assumaient la charge de la sécurité contre le feu et en raison de ceci ils étaient équipés de chiffons imprégnés (*centones*) propres à l'extinction du feu. A Aquincum, dans les dernières années du règne d'Antonin le Pieux, ce sont le *collegium fabrum* et le *collegium centonarium* qui ont reçu du *collegium veteranorum* les charges de la sécurité contre le feu. Ces *collegia* se sont détachés dans ces années de l'ancien *collegium fabrum et centonarium* qui, dès 124, a fonctionné dans une organisation unifiée pendant quelques décennies, et qui, jusqu'à cette réorganisation, a été en premier lieu une société au service des pompes funèbres.⁴³⁻⁴⁶

3. Disque d'argile utilisé pour la fabrication de moules de lampe, sur lequel on lit une inscription d'une seule ligne gravée en caractères grecs (fig. 2). Selon la publication, l'inscription doit être lue: AYPH NOC.⁴⁷⁻⁴⁸ Le texte latin écrit en caractères grecs signifierait „gardez-nous longtemps”. Or, la première lettre de l'inscription n'est pas *A*, mais incontestablement *A*, et à la place de la lettre *N*, lue comme deuxième lettre initiale, on distingue nettement les lettres grecques *A* et *I*. Le disque d'argile ne donne donc pas une formule magique, mais le nom tout à fait commun AYPHATOC — *Aurelios*, donc la signature de l'artisan qui a fabriqué le disque.⁴⁹ Certes, l'inscription est une contribution précieuse à l'histoire des industries, mais n'a rien à voir avec la religion à Aquincum.

T. Nagy

KÖFELIRATOK AZ AQUINCUMI MÚZEUM RÉGI GYŰJTÉSÉBŐL. II.

A szabaddá nyilvánított rabszolgák (*liberti*) rétege jelentős szerepet vitt Kelet-Pannónia fővárosában. Mócsy A. külön tanulmányban taglalta a rabszolgatartás alakulását és a *liberti* szerepét Pannóniában, és e kérdés fontossága arra késztet, hogy röviden ismertessem azokat a köfeliratokat is, amelyek (lényegileg) publikálatlanok a szakirodalomban, a felszabadított rabszolgák helyzetére utaló jelentőségükkel együtt.¹

1. A múzeumot övező (U-alakú) oszlopcsarnok északnyugati kiugrásának végén találjuk (felül a falba erősítve) azt a csonka sírtáblát (1. kép), amelyet Kuzsinszky B. a III. kerületi egykori dohánygyár területéről (1907-ben) vitetett ki a múzeumba. A kőtáblának mintegy a fele letört és elveszett; a felső részéből is leszelhetek kb. kétsornyi feliratot; alul is levághattak belőle (legalább) felsornyi darabot.²

Felirata publikálatlannak tekinthető. Kiegészítési kísérleteim alapján 14–15 soros lehetett az ép feliratos mező. Javaslatom (a 3–5. és a 9–12. sorokra vonatkozólag Kuzsinszky B. elgondolását átvéve) a következő:

[D(is) M(anibus)]
[Aur(elio) vet(erano)]
[leg(ionis) II ad(iutricis) Au]r(elius) Satul-
[lus libertu]s patro-
[no benem] erenti
[de suo? arcam? fec]it cura
[agente Aur(elio)] Casto
[fratre (centurione) le]g(ionis) eius-
[dem . . . q]ui et ipse
[hic habita]t in hor-
[is suae] sepultu[rae] . . .

A 4. sor elején a [*libertus*] szó teljesen kiírt alakja helyett a [*LIB(ertus)*] rövidítés is állhatott, kapcsolódva az [*eius*] birtokos jelzőhöz. A 6. sor elején Kuzsinszky B. a [*de suo*] kifejezést javasolja kiegészítésül, mi azonban úgy látjuk, hogy jobban talál ide az [*arcam*] szó (a kőtábla egyébként is kőkoporsó előoldalából maradhatott fenn). A 8. sor elejét a *MIL* vagy a *VET*-betűcsoportok nem tölténék ki a [*le*]G-rövidítés előtt, ezért felvetem a [*fratre*]-szóval való kiegészítés lehetőségét. A 12. sor olvasása kérdéses.

A 2. sorban az elhunyt (*veteranus* = *patronus*) kb. 7-betűs *cognomen*-ét hosszan találghatnánk. Légiói veterán volt bizonyosan, mert a 8. és 9. sorok kapcsolódásában a [*leg(ionis) eius*dem] kifejezés határozottan utal arra, hogy a légiót már előbb megnevezték a felirattal. Legfeljebb lehetne szó másik légióról is, amely megfordult Aquincumban, de hát a 6. három évszázadon keresztül itt állomásozó II. „segítő” légió jöhet elsősorban tekintetbe.

Formailag meggondolható lenne a 6. sor elején (*arcam* vagy *de suo* szavak helyett) más szavakfigyelembe-

vétele is, pl. *monum(entum)*, *titulum*, *inpend. suis*. A kiegészítést nehezíti, hogy a kőfaragó olykor kicsinyítette a betűket és egybekapcsolta azokat, talán a letört nagyobb felében is.

A *libertus* egyéni neve nyugati (dél-galliai) származásra mutat,³ míg a végtisztességet végrehajtó légiói katonának a *cognomen*-e, *Castus* Észak-Itáliában és az africai tartományokban is elterjedt,⁴ sőt Kelet-Pannónia fővárosában is (már a II. sz. elejéről) ismerünk ilyen névadást.⁵

Satullus tehát felszabadítása után jelentős vagyont szerezhetett, és amikor egykori ura elhunyt, talán a távolból bízta meg urának a testvérét, hogy az ő költségén mindkettőjük számára tisztos sírhelyet készíttessen. Egyébként a *libertus* kötelezve is volt a kegyelet és segítség cselekedeteire, ha a *patronusa* olyan helyzetbe került, hogy rászorult a hűség és hála megnyilvánulásaira.⁶

2. A múzeum három munkahelyiségéből kialakított új kőtárteremben a (nyugati fal mentén) felső poleon feketére színeződött kőoszlop (3. kép) foglal helyet az alacsony kőtárgyak sorában. Felirata elmosódott már, modern belekarcolások is torzítják, nehezítik olvasását. Ez a feliratos kőoszlop is publikálatlan (40 × 28 × 17 cm).

Javaslatunk a kiegészítésre:

[. . . ov]o T(it)i f(ilio) lib(erto) V(?) -atius Eu(hé)mer(os)
Az elején értelmetlenül csonkult a sírkőoszlop felirata. Az 1. és a 2. sorban az elhunyt neveit vésték ki, de neveiből csak az utolsó betűk maradtak fenn, amelyek nem szolgáltatnak érdemleges támpontokat a nevek kiegészítéséhez. De bizonyos, hogy *lib(ertus)*, szabaddá nyilvánított rabszolga volt (Titus)-nak a fia, akinek görög *cognomen*-ű férfit (patronusa?) emeltette ezt a különös alakú síroszlopot. Kevésbé valószínű, hogy Titus fiának a *libertus*-a volt . . . *ovus*.

A 2. sor végén levő jel *V*-szerű, de balra eldőlt és olyan keskenyen vésték a 3. sor két (igen széles) *V* betűjéhez képest, hogy felvethető az a lehetőség is, hogy későbbi időben (a modern kori felhasználáskor?) karcolták be a sor végén talált üres helyre, aminthogy az 1. és a 4. sor végén is bőven maradt hely üresen.

A sírkő-oszlop (jelenlegi állapotában) a bal (keskenyebb) oldalán is szabályos homorúsággal lezárt és épnek látszik, de nem tartom kizártnak azt sem, hogy a másodszori felhasználáskor faragták ilyen oszlopszerűvé a sírkő-tömböt, amelynek eredeti méretéből eszerint letörték 5–6 betűnyi szélességet.

Ha ez fennállott, a letört feliratrészben volt olvasható *Eu(he)mer(os) nomen-jének első fele*: [Teren]tius? [Arrun]tius? [Calven]tius? [Tuven]tius? stb.⁷ Már ismert nemzetségnévet viselt *Eu(he)meros* az esetben is, ha úgy gondoljuk, hogy a sírkő-oszlop nagyjában tekintve épségben maradt fenn, csak egy-két betűje kopott, morzsolódott volna le a sorok elején. Ezen feltevés mellett

¹ Mócsy, A., Acta Ant. Hung. 4 (1956) 226–246.

² Sorszám Kuzsinszky B.-nál: 269. Új napló: 63.10.24.

³ Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien . . . (Bp. 1959) 189.; Holder, A., Alt-celtischer Sprachschatz II. (Graz 1962) 1379; Barkóczi, L., Acta Arch. Hung.

16 (1964) 323.

⁴ Mócsy, A., i. m. 168.

⁵ CIL III 3592; Barkóczi L., i. m. 308.

⁶ Visky K., Arch.Ért. 79 (1952) 120, 125.

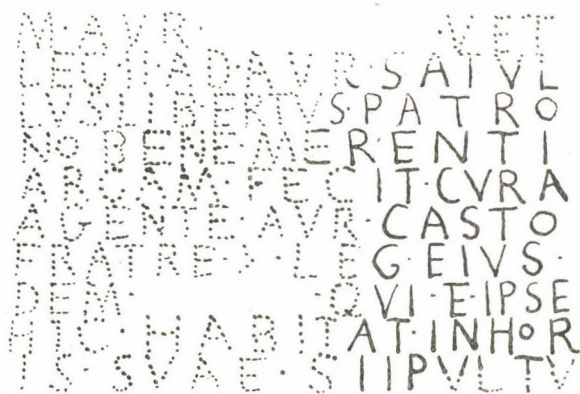
⁷ Mócsy, A., i. m. 151, 153, 155, 158–160.

1. kép. — Рис. 1. — Fig. 1.

3. kép. — Рис. 3. — Fig. 3.

2. kép. — Рис. 2. — Fig. 2.

4. kép. — Рис. 4. — Fig. 4.

Eu(he)meros nomen-jét teljes egészében látjuk a 3. sor kezdetén: *Atius* (*Attius* helyett). Ilyen nevű légioi katonára az i.u. I. sz. 1. felében temetkezett Vindobona-ban (ma: Wien), és ez a nemzetségnév esetleg dél-galliai eredetre vallana.⁸

Ha a 2. sor végén kirívó, szinte eltorzult betűt mégis a római korból származtatnók és azt egybekapcsolnánk Eu(he)meros gentilicium-ával, az így összetevődött *Vatius* nomen sem állana egyedül a római kori névanyagban, bár Pannóniában első előfordulást jelentene ez.⁹

Ha pedig azt tételezzük fel, hogy a 2. sor végén ez a különösen vésett V betűféle praenomen-nek (előnévnek) rövidítése lehetett, ebben az esetben az általánosan ritka *Vibius*¹⁰ vagy *Venetus*¹¹ kezdőbetűjét képezné (archaikus helyesírással). Az Eu(he)meros cognomen-re Pannónián kívül már van példa;¹² főleg az *Εὐήμερος* alak gyakori feliratokon. Az *Εὐήμερος*-név prienei érmén jelenik meg.

3. A múzeum körüli rommezőben lehelyezett (Dirke bűnhődését ábrázoló) mozaikpadozat fölé emelt védő-

építmény körfala mentén berendezett kőtárban találjuk most azt a kőtáblát (5. kép), amelynek feliratát ugyan publikáltnak tekinthetjük, de a letört egy harmaddal kapcsolatban fel kell hívnunk a figyelmet annak nagyobb jelentőségére.¹³

A sorok eredeti hosszúságának megállapításához az 1. és 3. sor szolgálhat némi támpontul. A *Corpus inscriptionum Latinarum* munkatársa¹⁴ a 3. sor végére találón javasolja a *curator* szót kiegészítéssel (a legio VII... neve után). Ha pedig *T. Fl. Magnus* Aquincumban kap ilyen kiváló sír építményt és kőtáblát végtisztességgül, úgy vélem, hogy centuriói pályafutását az itteni légio kötelékében fejezte be. Eszerint mintegy 9–10 betű tört le a kőfelirat végéből.

A felirat kiegészítésére javaslatom ezért a következő: T(itus) Fl(avius) T(iti filius tribu) Quir(ina) Magnu[s] (centurio) leg(ionis) II ad(iutricis)] (centurio) leg(ionis) XII. Fulm(inatae) (centurio) le[g(ionis) XV. Apoll(inaris)] (centurio) leg(ionis) III Gall(icae) (centurio) leg(ionis) VII[Cl(audiae) curator] p[ro]ntium viae Fulv(iae) [T(itus) Fl(avius) ...] pater et Fl(avius) Modestu[s] lib(ertus) eius] h[er]edes ex (sestertium) XV s(emis)(milibus) [fec(erunt) de suo]

⁸ CIL III 772, 4570, 7913, 14071; Mócsy A., i.m. 151.; 152/9.

⁹ CIL III p. 2374; n. 9943.

¹⁰ Cagnat, R., Cours d'épigraphie Latine⁴ (Paris 1914) 39; CIL IX 5699; X 4719.

¹¹ CIL III p. 2598; n. 13295.

¹² CIL III p. 2390; n. 716; Pape, W., Wörterbuch der griech. Eigennamen (Braunschweig 1842) 145, 147.

¹³ Kuzsinszky B., BpR 7 (1900) 48–50., (42. sz.).

¹⁴ CIL III 14349³.

5. kép. — Рис. 5. — Fig. 5.

T·FL·T·QVIR·MAGNVS·>LEG·II·AD·
 >LEG·XII·FVLM>LEG·XV·APOLL·
 >LEG·III·GALL>LEG·VI·CICVRATOR
 PONTIVM·VIA·E·FVLV·T·FL·
 PAT·ER·ET·FL·MODESTV·S·LIB·EIVS·
 HE·RE·DE·SEX·HS·XV·F·EC·DE·SVO

6. kép. — Рис. 6. — Fig. 6.

A 2. sor letört helyén nem talál helyet két légiónév (akármilyen rövid is azok), ezért csak egy hosszabb olyan légiónév állhatott ott, amely (miként a határozottan megnevezett légiónév) Aquincumtól keletre állomásozott. A XV. *Apoll(inaris)* helyett épp olyan jogosultsággal figyelembe vehető pl. a V *Maced(onica)*, vagy pedig a szintén hosszabb nevű XIII. *gem(ina)*, IIII *Scyth(ica)*, XVI *Fl(avia)* Kisázsziából.¹⁵

A 3. sor végén bizonyos a VII. *Cl(audia)* légiónévre a kiegészítés, mert a keletre állomásozó légiónév sorszámai és jelzői között nincs olyan, amely még ide kínálkozhatna (a VII. *gemina* a birodalom ellenkező, nyugati határtartományában, Hispania-ban működött évszázadokon át). Régebben felmerült a kiegészítés a VI. *Ferrata* nevére is.¹⁶ A 4. sor végén biztosan az elhunyt centurio apjának a nevei törtek le; cognomen-jét (harmadik nevét) nem találhatjuk, kb. 5–6 betűje sok lehetőséget engedne meg.

Az 5. sor végén egy olyan családtagot (?) neveznek meg (*Fl. Modestus*), aki az apa mellett örököse az elhunyt, magára vállalja a szokatlanul magas temetkezési költség felének (?) fedezését is. Feltűnő, hogy az előnevet nem kapta meg a családtól. Ezért nem hiszem, hogy fia vagy vérszerinti testvére lett volna az elhunyt centurióknak, hanem alighanem felszabadított rabszolgája (egyébként a libertusokat nem zárták ki a praenomen viseléséből).¹⁷

Az utolsó sor letört részének ezen kiegészítése csak tetszőleges. A 15 és fél ezer sestertius a II. sz. 1. felében, amikor feliratunkat kőbe vésték, olyan nagy összeg, hogy

abból nemcsak a kőtáblára tellett, hanem kőfalas, szobros sírépület emelésére is.¹⁸

Erre mutat az is, hogy a (21 cm vastag) kőlap alján párkány vonul végig, amely a keskeny oldalon is tovább terjed, valamint itt is magasabbak a betűsorok (feljebb), lefelé pedig kisebbülnek azok, nyilvánvalóan a szemlélő látószervéhez közelebb. Ezt az építkezési kőtáblát is olyan magasságban helyezhették el a sírépület falán, hogy az alját alulról is látták.

Amennyiben az emléktáblának kétharmada maradt fenn (109 cm-es hosszúságával), és ez a sírpítmény útmenti homlokzatát teljes szélességében díszítette, ez esetben következtethetünk annak szélességére. Eszerint mintegy 180 cm széles lehetett az az út mentén, amelyhez keskenyebb oldala eshetett.

Az elhunyt centurio polgári igazgatási tisztséget is viselt: a Fulvia-útnak volt egy időn át gondnoka. Ez az út az itáliai Dertona és Pollentia között vonulhatott. Kérdés, felvethető-e ennyiből annak lehetősége, hogy *Magnus* centurio itáliai származású lehetett, és így szülőföldjének hídjait gondozta pályafutása végén?¹⁹

Magnus centurio öt légiónév táborhelyeit járta be tiszti működése folyamán. Hadi tapasztalatok szerzése végett? Fegyelmi okokból? Az Aquincum él ő családjá (apja) intézte el, hogy a messzi (syriai, cappadociai) táborhelyekről egyre közelebb helyezték át őt? Végül a VII *Cl(audia)* viminaciumi táborhelyéről (Kostolac, Versectől délre) vezényelték tovább Kelet-Pannónia fővárosába.

A legújabb szakirodalomban későbbi korszakból keltezik ezt a feliratot.²⁰ Mi azonban Nagy L. korhatározása mellett megmaradunk (II. sz. 1. fele.²¹). A korábbra kelteztést döntően erősíti meg ugyanis az, hogy Nagy L. határozottan egy olyan kőfaragói műhely készítményei közé sorolja, amelynek másik kőtáblája is előkerült már.

Egy *area macerie cincta*-nak a töredékes kőtáblája ez,²² olyan kifejezés-formulákkal, amelyek legkésőbb a II. sz. 1. feléből származhatnak. Azonos a feliratos mezők léckeretezése, egyaránt megvan a peltát tartó *genius*, egyformán állatfejben végződnek a pajzsníványok, azonos kivitelű a fedő vonalka a sorsszámok felett, a keskeny oldalakat is egyaránt díszítik.

4. A múzeum főkapujánál, az észak–déli fasor-kőkoporsósor elején állították fel azt a fedél nélküli kőkoporsót, amelyet Nagy L. a III. Bécsi út 102/a alól („ahol sírkápolnában állott”) mentett meg a múzeum gyűjteménye számára.²³

Röviden emlékezett meg a (227 cm h.) kőkoporsóról Kuzsinszky Bálint,²⁴ majd Nagy L. is két helyen.²⁵ Az öt-soros felirat olvasása nehézséget nem támaszt, a 2. sor közepének kivételével, ahol kitöredezések okoznak problémákat.

Javaslatunk a felirat kiegészítésére:
 D(is) M(anibus) Aur(elio) Stratonico mil(iti) leg(ionis) I adi(utricis) a re(bus ?) sup(eriore ?) superioribus?) of(fi-cii) co(n)s(ularis) st(ipendiorum) XVII vix(it) an(nos) XXXV Fl(avia) Flavina coniugi carissimo arca(m) ex suo posuit

Három helyen betűket kapcsolt egybe a kőfaragó. A 2. sor közepén az S és a P betű között megmaradt az V betű alsó része, és így kínálkozik egy eddig nem ismert jogtörténeti kifejezés kibetűzése: a re (rebus ?) sup(eriore ?) superioribus ?).

A Stratonicus név jellegtelenül, általánosan gyakori feliratunk korszakában. A Flavina-név Pannóniában és Noricum-ban gyakori.²⁶

Dalmatiában.

²⁰ Legújabban: Barkóczi, L., i. m. 316.

²¹ Nagy L., Az Eskü-téri római erőd . . . 17., Arch.Ért. 42 (1928) 69–70.

²² TBM 8 (1941) 14., 2. és 8. kép.

²³ Sorsz. K. B.-nál: 433; Nagy L. naplózása: 1930/16.

²⁴ Kuzsinszky B., Aquincum, Ausgrabungen u. Funde (Bp. 1934) 67.

²⁵ BpR 12 (1937) 268.; Bp. Tört. I/2 (1942) 468.

²⁶ Barkóczi L., 312, 342.

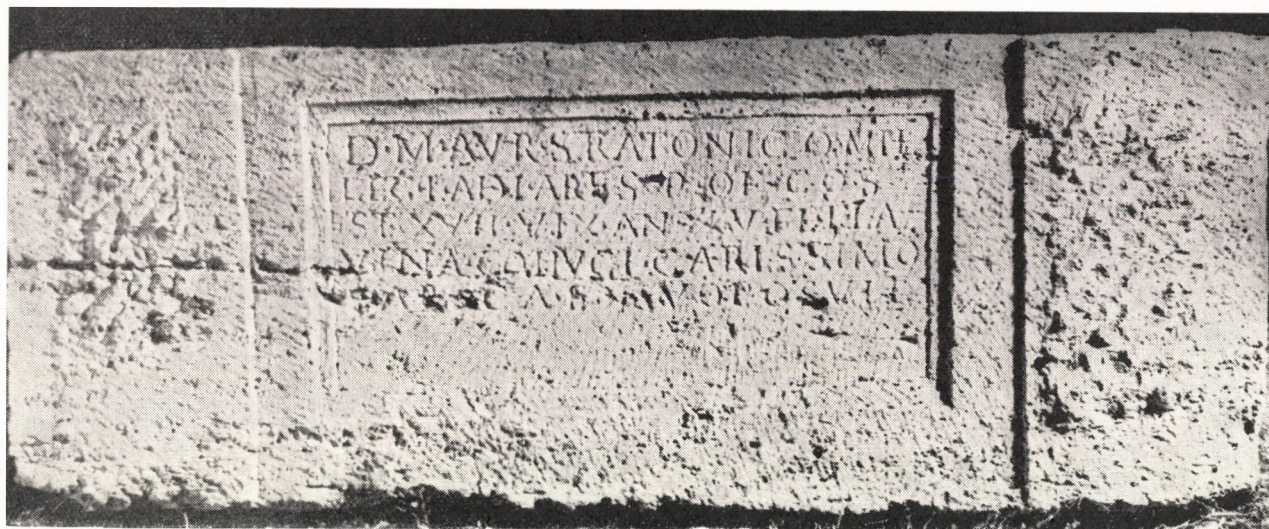
¹⁵ PWRE XII. kötet (Stuttgart 1925) Legio c. 1335 (Ritterling E.).

¹⁶ Kuzsinszky B., i. m. 48.

¹⁷ Cagnat, R., i. m. Barkóczi, L., i. m. 318: a Modestus cogn. Észak-Itáliában és a nyugati tartományokban gyakori. Mócsy A., i. m. 182.

¹⁸ A XV (= 15 000)-rövidítés után még meglevő S(emis) jelet elsőnek Pekáry Tamás vette észre.

¹⁹ PWRE VII. B. (1912), Via Fulvia, 229. h. (Weiss). Barkóczi, L., i. m.: A Magnus-cogn. gyakori pl. Keleten,

7. kép. — Рис. 7. — Fig. 7.

D·M·AVR·STRATONICO·MIL
LEG·I·ADI·ARE·SVP·OF·COS
ST·XVII·VIX·AN·#V·FL·FLA
VINA·CONVCI·CARISSIMO
ARC·A·E·X·SVO·PO·SVIT

8. kép. — Рис. 8. — Fig. 8.

Az I. segítő légió, amelyből — más példák mintájára — Stratonicus-t a tartományi fővárosba vezényelték (ilyen bizalmi beosztás ellátására), a brigetioi légiótáborban állomásozott. A III. sz. eleje óta az aquineumi helytartó hatáskörébe tartozott Szöny vidéke is, és így az itteni helyőrségből is kiválaszthatott maga mellé kiváló személyeket.²⁷

Úgy vélem, Stratonicus a császári helytartó mellett a felsőbb ügyekben, perekben referált, esetleg bíraskodott.²⁸ A *res* szó a római jogi irodalom számos helyén²⁹ a *causa*-fogalommal azonosan érthető. Az utolsó szó a

res superior (*res superiores*?) körüli problémákkal kapcsolatosan a jogtörténetészeket illeti meg.

A kérdés továbbvizsgálatához emlékeztetünk arra, hogy az aquineumi helytartói hivatal több más funkcionáriusát nevezik meg kőfeliratok. Pl. a szomszédos (szabad) népek ügyeiben eljáró (germán, jazig és dák)³⁰ *interprex*-ek (tolmácsok? szakértők), *adiutor*-ok (egyes ügyfajták előadói³¹), *strator*-ok (a loállomány felügyelői) stb.³²

5. A múzeum körüli (U alakú) oszlopcsarnok délnyugati kiugrásában (felül a falba erősítve) látható egy építési emléktábla, amelyet szintén még Kuzsinszky B. szerzett meg a múzeum számára, de említést sem tett róla dolgozataiban. A kőtáblának (62×70×9 cm) mintegy harmada tört le és veszett el (a bal felső és alsó sarkaiban még több betűje hiányzik).³³

A felirat fontos tartalmára tekintettel javaslatot teszek annak olvasására, bár jelenleg csak egyes részeitek kiegészítését kísérelhetem meg:

[.....dec(urio)] col(oniae) Aq(uincensis) [duumvir]al(is) eq(uo)p(ublico) et Aureli(i) A[tt]a ? et] Vibianus adiut(ores) off(icii) [co(n)s(ularis) R]usticus et Rusticianus [tab(ernas ?)] inpendi(i)s suis fecerunt [opus ?] a[d] extruendum nominibus [...n]te his lapic(i)d(is) [u]tentur Ael(ius) [Ve]rinus Fl(avius) Opinianus ... [Vic]t[o]r Ter(entius) Vitalis ... [Mac]rianus Sept(imus) Valerianus ... [...c]us Sep(timius) Aurelius

A megmaradt feliratos mezőben 16 esetben kapcsolt egybe két-három betűt a kőfaragó. A mezőt lezáró (ket-

²⁷ TBM 9 (1941) 13.; Bp. Tört. I/2. (1942) 501. (a provinciai katonai közigazgatás tényezői).

²⁸ A tartományi helytartók bíraskodási jogköréhez és személyzetükhöz: Mommsen, Th., Röm. Strafrecht. (Graz 1955/139–141, 246, 250.; Stein, A., Die kaiserl. Beamten u. Truppenkörper ... (1932) 73–75; Nesselhauf, N., Die spätröm. Verwaltung der gall.-german. Länder (Berlin 1938) 81–83. A városi stb. törvénykezés szervezéséhez legutóbb (peregrini és cives ellen): Bleicken, J., Senatsgericht u. Kaisergericht (Göttingen 1962) 162–188.

²⁹ Mommsen, Th., i. m. 14. o., 1. j.; 24. o., jegyzet; 30. o., 1. j.; 54. o., 2. j.; 67. o., 2. j.; 68. o., 4. j.; 76. o., 6. j.; 92. o., 2. j.; 95. o., 2. j.; 97. o., 5. j.; 109. o., 3. j.; 146. o., 4. j.; 147. o., 3. j.; 150. o., j.; stb.

³⁰ CIL III 10505; 14349⁵; Barkóczi L., Arch.Ért. 1944–5., 178–192.

³¹ CIL III 3510; 3543; V 8275 (bf. off. praesidis Pann. inf.); BJ 117/1908/29. o. (A. v. Domaszewsky).

³² Egerbe (a Dobó I. múzeum kertjébe) B.... Gyula paptanár gyűjtéseként kerülhetett el Aquincum-

ból az a sírtábla, amelynek felirata teljes reprodukciót érdemel meg:

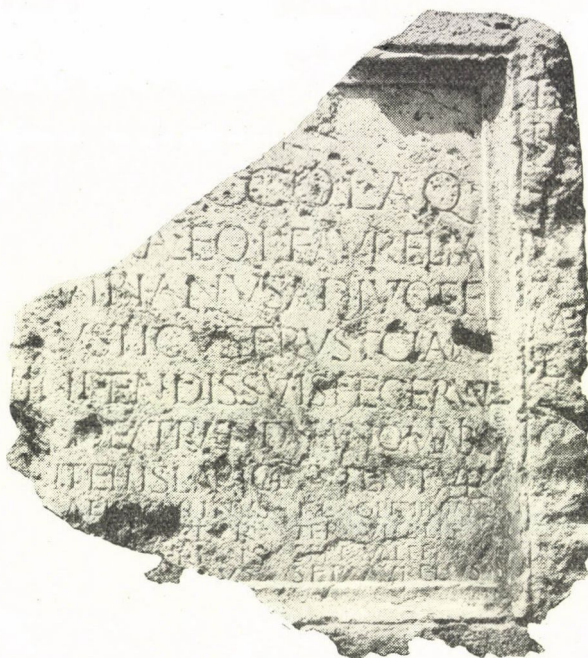
D(is) M(anibus) | Ael(ius) Nigrinus mil(es) leg(ionis) I | ad(iutricis) Se(verianae) strat(or) con(sularis) Aur(elio) Vic | tori fratri qui vic(sit) an(nos) | XXVIII mer(enti) opto r(ogo) tibi te[rram] lev(em) Aur(elio) Mode(s)to vet(erano) le[g(ionis)] | I ad(iutricis) Se(verianae) et Aur(eliae) Sgenu(a)e m(atri) | ... vi(vus) vivis par(entibus) suis | po(suit).

Másik eset: CIL III 10315; Kuzsinszky B., i. m. 201., 344. sorszám. Az egri kőtáblából, amely sír-épitmény homlokzatán állhatott, felül és bal szélén a keretrész, valamint 0–2 betű szélességben (balról) a felirat letört.

Az 5. sor második felében az olvasás bizonytalan: ... MER. OPTO RLIBTTE... LEV (talán a kőfaragó itt is elvétett egy-két betűt). Felvethető pl. ilyesféle kiegészítés ... mer(enti) opto [s(it)] tibi te[rra] lev(is).

De ebben az elképzelésben a kőfaragó S helyett R, T helyett L, I helyett pedig T-szerű jelet véselt volna.

³³ Sorsz. K. B.-nál: 347. Új naplós.: 63.10.114.

9. kép. — Рис. 9. — Fig. 9.

DECCOL·AQ·
 DVVN·VIRA·EQ·TE·AVRELIA
 ITAE·VIBIAN·VS·AD·IVO·FF
 COS·RVSTIC·VS·SER·VST·CIAN·S
 TAB·IN·PENDISS·VIS·FECER·W
 OP·VS·A·EX·TR·ED·M·NOM·BS
 ...NTE·HIS·LAPID·VT·TENT·VR
 AEL·VERIN·VS·FL·OPININIAN·S
 ...VICTOR·TER·VITALIS
 ...MACRIAN·S·SEPT·VALERIAN·S
 ...CVS·SEP·AVRELIV·S

10. kép. — Рис. 10. — Fig. 10.

tős léckereten túli) peremen is maradt fenn egy-két betű (Th..., Mae... egybekapcsolva; L, C, R, SI...), amelyeknek kiegészítését nem találhatjuk (talán további mesternevek, az építési táblát véső kőfaragó nevének kezdőbetűi?).

A betűegybekapcsolások közül különlegesebb az V és az S ligatúrája, az u betű felvitelével az S betű csúcsához. Ezzel a betűegybekapcsolási móddal Barkóczi L. foglalkozott.³⁴ Főleg a III. sz. I. harmadában működő műhelynek lehetett a sajátja, amikor ez a kőtábla is készülhetett.

A betűsorok magassága tudatosan és fokozatosan lefelé menet csökken, hiszen a tábla építmény falába

rögzítve magasan állhatott, és így az emberi szem perspektivikus követelményére is tekintettel voltak.

Az 1. sor elejéről letört a városi tanácsos teljes neve, aki pedig (elsőnek megnevezve!) a mecénászi felajánlás legnagyobb terhét vállalhatta. A 2. sor kiegészítése bizonyos. A 3. sor elején az egyik Aurelius cognomen-éből (amely A-betűvel kezdődhetett) hiányzik három betű és a kötőszó. Természetesen más (A...) név is tekintetbe jöhet.³⁵

A 4. sor elején az officium-szó jelzője veszett el. Mi a legvalószínűbb (leggyakoribb) jelző rövidítését helyettesítjük be. De általános értelemben az adiut(or) off(ici) segédhivatalnokot jelent, aki tevékenykedhetett a városi önkormányzatban,³⁶ a tartományi adóhivatalban,³⁷ a census felvételében,³⁸ sőt akármilyen tisztség mellett is.³⁹

Az 5. sor letört részében (3–4 betű!) vagy Rusticius és Rusticianus rangjának megnevezése, vagy pedig az építmény megjelölése veszett el. Szerintünk inkább az utóbbival dicsekedhettek el.

A 6. sor elején állhatott az építmény megnevezése (a letört helyen), ha fölötte az ötödik és a negyedik donátor rangját jegyezték fel. A 7. sor elején egy határozószó kezdete tört le, amely az ...nte betűkkel végződik (pl. [dei]nde, [exi]nde? egy betű tájsozlással t-nek írva?). „T pro D” szabálytalanságra sok példa akad.⁴⁰

Éppenséggel [a]nte is tekintetbe vehető, mint határozószó, ezen szótári jelentéseiben: „elől, mindenekelőtt”. Ehhez az értelmezéshez azonban feltételezendő, hogy csak a vezető kőfaragó mestereket sorolták volna fel, akik a homlokzatot dekorálták.

A 8–11. sorok letört részeiben véshették ki a kőfaragó mesterek további (négyneves) oszlopát.

Sajnálhatjuk, hogy nem ismerjük az építési emléktáblának a pontos, eredeti lelőhelyét. Talán az ún. polgárváros legkiválóbb középületén falazták be, hiszen öt donátor egyesítette anyagi áldozatkészségét, hogy megépítse azt, legalább 12 fő kőfaragó mester igénybevételével (akiknek nevét érdemes volt meg is örökíttetni).

Mindenestre sok faragott részlet (oszlopok stb.) díszíthette ezt a fényes épületet. Tab(ernae) volt? Forum? Találghatunk!

A fő megajánló a duumvir-ségig vitte életpályáján, állami lóval teljesített katonai szolgálatot, tehát bejutott a lovagrendbe⁴¹ is. A két Aurelius a helytartói hivatalnak voltak tisztviselői. Nem voltak katonatisztek, de ez nem okoz problémát, hiszen M. Aur. Licinius is, aki i. u. 229-ben állított kőoltárt,⁴² szintén „civil” létére viselte ezt a funkciót.

A helytartói hivatalnok neve (Vibianus) gyakori Pannóniában, sőt Aquincumban is már a harmadik eset.⁴³ Marcus császár utáni időkben a bennszülöttek körében is előfordul, de Észak-Itáliában is találkozunk vele.⁴⁴

A Rusticius név Emona (Ljubljana) és Noricum felől terjedhetett el,⁴⁵ a III. sz.-ból már előbb ismerünk példát Aquincumban⁴⁶ is. A Rusticianus név ritkább, egy esetben fordul elő Pannóniában, különben ebben az alakban Észak-Afrikában gyakori.⁴⁷

Azon nem csodálkozunk, hogy a kőfaragó mesterek nevei között olyanokat találunk, amelyek Pannóniában ismeretlenek, hiszen a birodalom fejlettebb részeiből hívhatták meg őket.

Pannóniából egy Verinus hagyott hátra (megelőzőleg) frásos emléket,⁴⁸ aki szintén az Aelius családi nevet

³⁴ Arch.Ért. 1941. 28–29. (, Az esetek zöme a III. sz. I. feléből”).

³⁵ Barkóczi L., Acta Arch. Hung. 16 (1964) 306.; Aquincumból már két előfordulás ismeretes. Pannón (kelta-illyr) név jellegzetesen.

³⁶ PWRE (1894), Adiutor c. (Habel); PWRE (1937), Officium c. (A. R. Boak).

³⁷ H. Nesselhauf, i. m. 83.

³⁸ Stein, A. i. m. 66.

³⁹ Behatóbban: Bordeaux A., A római municipiumok politikai szervezete. (Brassó 1897) 35–41. Kubitschek-Frankfurter, Führer durch Carnuntum, 42.

⁴⁰ CIL III p. 2676.

⁴¹ A lovagrend szervezetéhez: Maskin, N. A., Augustus principatusa, 362.

⁴² CIL III 3510. A Minerva-nak oltárt állító officium corniculariorum (CIL III 10437) tiszthelyettesekből áll (BJ i. h., 79.).

⁴³ Barkóczi L., i. m. 105/3. 137. Mócsy A., i. m. 196.; 185/34.

⁴⁴ Ua., i. m., 327.

⁴⁵ Mócsy A., i. m. 188.

⁴⁶ Barkóczi L., i. m. 105/240; CIL III 13385.

⁴⁷ Ua. i. m. 323.

⁴⁸ CIL III 3368.

viselte. Egyébként a Marcus császár utáni előfordulásainak zöme Nyugat-Pannóniából való.⁴⁹

Ha a . . . *tor*-végű név Victor-ra egészítendő ki, ebben az esetben általánosan gyakori nevet viselt ez a mester. De találgatással egyéb, ilyen végű nevek is felvethetők lennének. A következő mester nevét, amely . . . *crianus* betűkkel végződik, így egészítjük ki: Macrianus.

A Macrianus név Pannóniában ismeretlen,⁵⁰ a kelta és az illír névanyagba sem vették fel, a CIL III. kötet mutatói két esetet regisztrálnak.⁵¹ Valószínűleg a keleti tartományokból került el ide a Macrianus nevű mester.

Opinianus nevű embernek sincs még tanúsága Pannóniában, egyáltalán ritka ez a név. Az opi-előrésszel azonban inkább kelta szavak kezdődnek⁵² (pl.: Opiarus, Opsio stb.), illír nevek kevésbé.⁵³ Valószínűleg a birodalom nyugati részéből hívták meg ezt a mestert.

A Vitalis „harmadik név” általánosan gyakori Pannóniában, és Aquincumból is már megelőzőleg négy előfordulást ismerünk,⁵⁴ de a Terentius névvel kapcsolatos szintén nincs még párja Pannóniában.

A Valerianus utónév is egyetemlegesen igen gyakori, Aquincumból eddig öt előfordulást figyeltek meg,⁵⁵ de a Septimius előnévvel itt megint első ízben kapcsolódik.

Az Aurelius mint „harmadik név” (Pannónián belül) Aquincumra szorítkozik,⁵⁶ de ezzel az előnévvel új kapcsolódás ennek a mesternek a neve is. Ő lehetett helybeli kőfaragó, akit (szerénységből?) a névsor végén neveztek meg.

6. Az északi (irodai és raktár) helyiségekből egybenyitott új kőtárcsarnokban (a fal mentén) helyezték el (a legutóbbi átrendezés során) azt a csonkult (homokkő) oltárt, amely a helytartói palotának déli szárnyában feltárt szentélyudvaron jelentkező kőoltársorban került elő.

Az erősen likacsos, porózus kőoldalon a betűvázatokban a vörös festésnek a nyomai fennmaradtak. (Azelőtt az északi, oszlopos kőcsarnoknak nyugat felé előugró szárnyában volt kiállítva.)

Az első sor, amelyben az isten nevét vésték ki (akinek a helytartó fogadalmat tett), teljesen letört. A 2. sor betűinek is csak csonkjai maradtak fenn, sőt a sor második felében a betűk teljesen elvesztek. Javaslatunk a kiegészítésre:

. . . L(ucius) Cu[sp(ius) Ga]llus S[a]l[i]n(i)anus leg(atu)s Aug(usti) pr(o) pr(aetore) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)?

Alakilag más, *Cu* . . . -val kezdődő nomen is tekinthető jöhetne, pl. Cusinius, Curius, Curtilius, Curtius stb. Cusinius elő is fordult már Pannóniában⁵⁷ mint itáliai név. A Curius „második név” már két ízben⁵⁸ tűnt fel tartományunkban, de egyik névnek sincs eddig nyoma Aquincumban.

A Cutius családban volt magas rangú magistratus⁵⁹ (de iu. 24-ben), ugyanígy a Curtius-ok között is⁶⁰ (iu. 52, ill. 150 körül), a Curtilius-ok sorában is akadt consul⁶¹ (iu. 55-ben), de mindegyik nomen egyébként ismeretlen Aquincumban.

Viszont Cuspius-t már ismerünk Aquincumból⁶² megelőzőleg is: az állandó légio gyakorlatvezető tisztje volt.⁶³ Barkóczi L. statisztikája szerint⁶⁴ ez a nomen a leggyakoribb Észak-Afrikában, de Észak-Itáliában is megtalálható. A Cuspius-ok között akadt, aki a helytartóságig, consulságig feltört:⁶⁵ L. Cusp. Rufinus iu. 142-ben volt consul, a fia 197-ben.

A helytartó harmadik neve 6–7 betűből állott, és *llus*-szal végződött. Mi a [Ga]llus névre egészítünk ki, de

11. kép. — Рис. 11. — Fig. 11.

L. CUSP. GA
LLVS. S. SA
NIAN V S.
LEG. AVG. PR
PR. V. S. L. M.

12. kép. — Рис. 12. — Fig. 12.

éppenséggel felvethető lenne még pl. Sosilus (ha az első *L* betűt *I*-nek vesszük a 2. sor kezdetén), Cami(l)lus stb.⁶⁶

A helytartó negyedik nevét biztosabban egészítjük ki: Salinianus (az *L*-betű lambdaszerűen vésvé), noha általánosan egyedüláll a névanyagban. (Sabinae-Sabinianus példájára Salinae-ből képződik ezen agnomen.) Salinae nevű városrész volt Rómában is, azonos nevű városok akadtak Itáliában és a tartományokban is,⁶⁷ sőt Pannóniában is volt Vetus Salina.

Egy L. Cu[sp(ius) Ga]llus S[a]l[i]n(i)anus nevű helytartót azonban Kelet-Pannóniában sem ismertek eddig.⁶⁸ Fitz J. megkísérelt listát felállítani a helytartókról,⁶⁹ és ebben legalább 13 időszakaszba nem tudott helytartót megnevezni. Ezen listának melyik üresen maradt rubrikájába kerüljön be Salinianus?

⁴⁹ Barkóczi L., i. m. 327.

⁵⁰ *Ua.*, i. m., 316.; Mócsy A., i. m.

⁵¹ CIL III 6010, 126; 14115, 7.

⁵² Holder A., i. m. II. k. 862.

⁵³ Krahe, H., Lexikon altillyrischer Personennamen, 168.

⁵⁴ Barkóczi L., i. m. 328.

⁵⁵ Előbb i. m. 327.

⁵⁶ Előbb i. m. 306.

⁵⁷ Előbb i. m. 301.

⁵⁸ Előbb i. m. 301.

⁵⁹ Der kleine Pauly I. 1352. h.

⁶⁰ Előbb i. m. 1348. h.

⁶¹ Előbb i. m. 1347. h.

⁶² Barkóczi L., i. m. 344.

⁶³ CIL III 3470.

⁶⁴ Barkóczi L., i. m. 301.

⁶⁵ RE (Stuttgart 1901), Cuspius c., 1895–6. h. (Stein).

⁶⁶ Dessau, H., ILS III. 368–385.

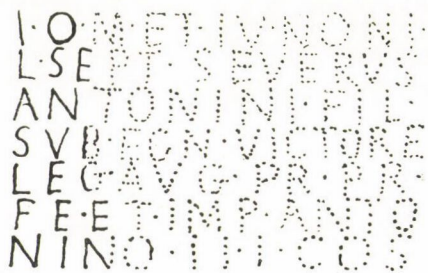
⁶⁷ PWRE (1920), Salinae c., 1900–1902. h.

⁶⁸ Fitz J., Acta Ant. Hung. 11 (1963) 245–324.

⁶⁹ Előbb i. m. 324–325. (táblázatok).

13. kép. — Рис. 13. — Fig. 13.

14. kép. — Рис. 14. — Fig. 14.

Feltűnően szegényes a kőoltár kivitele, talán a leg-súlyosabb válság idejében készült. I.u. 167 vagy 177, esetleg 194 körül? (Salinianus nem dicsekedik el azzal, hogy consul lett volna, tehát a brigetioi légio idecsatolása előtti korban kell maradnunk.)

Mi úgy véljük, hogy valószínűleg a 194–196. években helytartóskodott itt L. Cusp. Gallus Salinianus.

7. Egy építési emléktáblának súlyosan csonkult feliratát már megkíséreltük (első változatban) kiegészíteni,⁷⁰ amikor 18–20 betűsnek tekintettük a sorait. Ebben a változatban a 209–211. évekből származtattuk (a 4–6. és az utolsó sor kiegészítését akkor nem kíséreltük meg).

Mint hogy azonban visszhangja nemigen támadt ezen kísérletünknek, már pedig a kőtáblának nagyobb a

jelentősége, ezúttal újabb változat javasolásával hívjuk fel a figyelmet erre a fontos épületfeliratra:

Ebben a változatunkban 11–13 betűből állhattak a sorok eredetileg, vagyis negyede-hatoda maradt meg az ép feliratnak. Kiegészítése ilyesféleképpen képzelhető el (rövidebb változatunkban):

I(ovi) o(ptimo) [m(aximo) et Iunoni] L(ucius) Se[pt(imius) Severus] An[tonini fil(ius)] sub [Egn(atio) Victore] le[g(ato) aug(usti) pr(o) pr(aetore)] Fe(sto) e[mp(e)ratore] Anto[ni]n[us] co(n)s(ulib[us])].

A köfeliratokon vannak példák arra, hogy Sept. Severus császár titulaturájában szerepel a vonatkozás az Antoninus-ösre.⁷¹ A L. Se[pt]... szavak Caracalla nevei sorában csak a *maiores* között fordulhatnának elő, de ezen a kőtáblán mindjárt a felirat (a császárnév) elején látható, vagyis a lehetőségek közül kizárható Caracalla.

A korhatározás kulcsa az utolsó előtti sor kezdete. Itt az évet meghatározó egyik consulnak a neve található: Fe(lice ?), avagy Fe(sto ?); ... *jes*-végű consul-névnek az ablativusa?

Egy Caelius Felix a 191. év körül volt consul, de Sept. Severus uralkodása előtt,⁷² Cosinius Felix Caracalla lebukása után,⁷³ Ti. Iul. Festus a 225–229. évek előtt valamikor.⁷⁴ Csupa bizonytalan támpontok!

Sept. Severus császár I. consulága: i.u. 189, II. consulatusa: 194, III. consulága: 202.⁷⁵ De a feliratban a sorszám is elveszett.

Talán próbálkozzunk meg a történeti háttérből való kiindulással. A megnevezett császárnak főleg két ízben lehetett oka, ill. alkalma, hogy Iuppiternek (és Iunónak) szentélyt építtessen Kelet-Pannónia fővárosában.

Előbb kikiáltása után, a 193–194. években fejezhette volna ki háláját Aquincum helyőrségével szemben. Ebben az alváltozatban C. Valerius helytartó⁷⁶ megnevezése (ablativusban) éppen szintén beletalálna a 4. sor letört részébe. Az utolsó sorban a sorszám ebben az esetben: II lenne.

De inkább ráért már építtetni a császár i.u. 202-ban, amikor meglátogatta Aquincumot, és más adat szerint helyreállíttatta itt a Dolichenus-templomot.⁷⁷ Miért éppen csak a keleti vallású rétegnek kedveskedett volna?

Fitz J. is (aki ellenkező feltevést vetett fel), ugyan-ezen évből keltezi ezt a feliratot.

A 202–204. években pedig Egnat. Victor lehetett a helytartó Kelet-Pannóniában,⁷⁸ és ebben az alváltozatban (amelyet valószínűbbnek tartunk), az ő neveit képzeljük el ebben az építési emléktáblában.

Nehézséget az okoz, hogy 202-ban Sept. Severus ugyan harmadik esetben viselte a consulágot,⁷⁹ de Caracalla volt a társa.

8. Annál több visszhangot támasztott az a (szintén erősen csonkult) építési kőtábla, amelyet ugyancsak (előzetes jelentés keretében) a szakkörök rendelkezésére bocsátottam.⁸⁰ Külön vita alakult ki a nagyon hiányos felirat értelmezése körül.⁸¹

Mint hogy azonban a vita fényképpel való dokumentálás nélkül folyt le (ami a fejtegetések ellenőrzését nehezítette), azonkívül a felirat egyes részeinek olvasásában (kibetűzésében) határozottan félreértések következtek be, szükségesnek érzem, hogy a kiegészítésre magam is javaslatot tegyek (a kép közrebocsátásával).

Fitz J. méltán hangsúlyozta, hogy az erősen hiányos felirat sohasem egészíthető ki megnyugtatóan.⁸² A mi javaslatunk is csak egyik lehetőség a számtalan változat közül.

⁷⁰ BpR 11 (1950) 451. 1. kép.

⁷¹ CIL III p. 2430. Nagy Tibor [BpR 20 (1963) 28] keltezése: i.u. 205 vagy 208.

⁷² Degrassi i. m. 52.

⁷³ Előbb i. m. 174.

⁷⁴ Előbb i. m. 195.

⁷⁵ Előbb i. m. 277.

⁷⁶ Fitz J., i. m. 323

⁷⁷ Arch.Ért. 1940. 195.; Bp. Tört. I/1 (1942) 304 (Alföldi A.).

⁷⁸ Fitz J., i. m. 323–4.

Ő kiegészítési kísérletében Baeb. Caecilianus nevét helyettesíti be (Acta Arch. Hung. XI. 1959. 242–243.); a fő nehézséget képező 6. sor elejét figyelmen kívül hagyja.

⁷⁹ Degrassi A., i. m. 57.

⁸⁰ Arch.Ért. 78(1951)135., 94. j., 47. t. 4.

⁸¹ Arch.Ért. 85 (1958) 168.; AT 1964. 133. (Fitz J.)

⁸² AT 1964. 136.

A vita során azonban félreismerések következtek be, amelyek néhány betűcsonk alaposabb megvizsgálásával kiküszöbölhetők.

Az egyik vitázó ugyanis a felirat kezdő sorait a következőképpen egészítette ki:⁸³

... Q[uod? in exp(editione)]
VOVERAT [legio]
IIII FL. FACT(a ?) S[ub]....

Álváltozat tőle a német nyelvű kivonat szövegében az utolsó sorra:

.... IIII FL.F(eliciter ?) A<G>(en)T(e) S[ub]....

A 3. sor végén azonban ez a szó: FACTVS olvasandó össze, mert pont világosan a sor végén maradt meg, az V betűt (kicsinyítve) felvitték az S betű csúcsának bal oldalához, amint ez általánosabban szokás volt a III. sz. I. harmadában.⁸⁴ A félíves vonalka törési vonala a fényképen is jól látszik a T és az S csúcsai között.

A másik félreértés a megelőző sor végén esett meg. Ki van zárva, hogy a *voberat* szó után a *legio* szó állott volna, mert csak az biztos, hogy A betű következett, mert ennek alsó végei még fenn is maradtak, mint ez a képen is megállapítható. L betűvel kezdődő szó, pl. *legio*, eszerint semmiképpen sem zárhatta le ezt a sort.

Továbbá ki van zárva az is, hogy az I. sort ilyesféleképpen értelmezzük: quod in exp(editione). Még megvan ugyanis a 3. betű alsó vége, és így biztosan állapítható meg, hogy ez is Q betű volt!

Saját javaslatunkat úgy értjük, hogy az I. sorban azt a személyt nevezték meg, akit (az átmenetileg itt állomásozó légióban) egy magasabb katonai rangra emelt a kelet-pannóniai helytartó, és ezért hálából valami épületet csináltatott, nyilván a császár nevében.

A donátor neveit a végtelenségig találgathatnánk. A Quintus praenomen-t két betűvel rövidíthették, ami előfordul.⁸⁵ A második név Q betűvel kezdődött, ennyi biztos. Lehetett pl. Quintilius. Ezt az előnevet viselte pl. Valens is Aquincumban,⁸⁶ de Galliában és Észak-Afrikában gyakoribb.⁸⁷

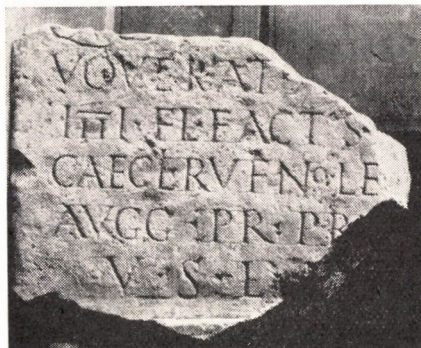
Az a magasabb rang A betűvel kezdődött, amelyért jelentős anyagi áldozatot vállalt az ismeretlenségben maradt katonatiszt. Még tekintetbe jöhetnének pl.: a(rm.) c(ust.); act.; ast. stb.

A feliratanyagban több példa akad természetesen hasonló esetekre. Pl. „dec. factus...”⁸⁸ „...fact(us) evoc. Aug.”⁸⁹

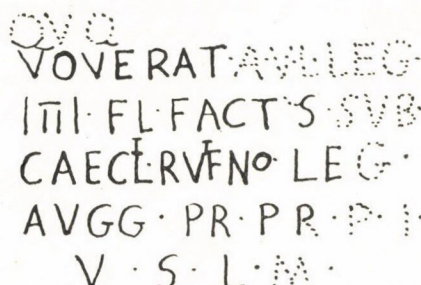
Fitz Jenő (173. j.-ben i. h.) értelmezése (hogy a feliratot a légió állította valami épület emelésével kapcsolatban) mindezért téves.

Az egyik vitázó fél a IIII. Flavia Aquincum-ba kerülését (átmenetileg) azzal magyarázta, hogy innen pedig az állandó légió (II. adiutrix) a parthusok ellen vonult volna hadba azalatt; Fitz J. logikusabban veti fel ezzel szemben azt háttérül, hogy az aquincumi helyőrség inkább abban az időben Britanniában volt elfoglalva, a III. század első éveiben.⁹⁰

Nem lenne összeegyeztethető a római hadvezetés stratégiai logikájával, hogy a távolabb állomásozó légiót

15. kép. — Рис. 15. — Fig. 15.

16. kép. — Рис. 16. — Fig. 16.

(Aquincumból) a kisázsiai hadszíntérre vezényelték, odamenet az elvonult annak a légióknak a táborhelye mellett, amelyet azután (noha ez érkezett volna jóval hamarabb az Euphrateshez) az ellenkező irányba irányítottak volna!

A *legio II adiutrix*-ot természetesen a britek ellen küldték hadba, amikor a Balkánról a IIII Flavia légiót az általa hagyott úr betöltésére Aquincumba vezényelték.

Róma tehát lehetőleg úgy vont össze csapatokat a veszélyeztetett határszakaszra, hogy láncolatszerűen mozgatta közelebb az egységeket, ami egyszerűen a józan ész követelménye volt.

Ilyen láncolatszerű mozgatások példáit felsorakoztathatnánk itt. Természetesen azokon a pontokon helyben hagyták a helyőrségeket, ahol feszült volt a helyzet.⁹¹

Természetesen olyan kivételes esetek is bekövetkeztek, hogy a császár olyan légiókat vitt magával hadjáratába, amelyekben különösképpen megbízott.

Szilágyi János

⁸³ Nagy T., BpR 20 (1963) 27–28., 41.

Fitz Jenő (Acta Arch.Hung. 11 (1959) 257. 6. sz.) kiegészítési kísérlete is két helyen kizárt: a VOVERAT után [leg] (io) szót egészít ki ő is és a FACTVS szó betűit ő sem veszi egybe.

⁸⁴ Barkóczi L., Arch.Ért. 1941. 28–29.

⁸⁵ CIL VII 642. Hübner: Röm. Epigraphik, 500.

⁸⁶ CIL III 10555.

⁸⁷ Barkóczi L., Acta Arch. Hung. 16 (1964) 302.

⁸⁸ CIL VI n. 228.

⁸⁹ Dessau, H., ILS 2034.

⁹⁰ AT 1964. 134–5.

⁹¹ Kiragadott példák a láncolatmozgatásokra: a *legio X gemina* Nymwegenből Aquincumba vonul, amikor az itteni légió a dákok ellen harcolt; a *I adiutrix* Mainz-ból Burnumba (?) menetelt le, ahonnan a *IV. Flavia* a dákok ellen vonult; a *XI Claudia* Brigetio-ba került át, amikor innen a légió a dák hadszíntérre vonult; a *X gemina* Hispania-ból Carnuntumba helyeződött át (i.u. 63), amikor innen a *XV Apoll.*-t Palaestina-ba vezényelték stb. (PWRE. XII. B. (1925), Legioci., 1683, 1282; 1388; 1697–8; 1748–54; 1329, 1392. hasáb (E. Ritterling); Szilágyi J., Inscriptiones tegularum Pannon. (Bp. 1933) 44, 5, 62, 6. o.

1. Etwa die Hälfte der Stelle auf Abb. 1 und 2 ist verloren gegangen; eventuell wurde auch ein Teil (von etwa 2 Zeilen) der Inschrift abgeschnitten. Ihre hypothetische Ergänzung ist: [D(is) M(anibus)] [Aur(elio)... vet(erano)] [leg(ionis) II ad(iutricis) Au(r)elius] Satul[us] lib[er]tu[s] patro[no] benem[er]enti [de suo? arcam? fecit cura[gentis] Aur(elio)] Casto [fratre (centurione) le]g(ionis) eius[dem... q]ui et ipse [hic habita]t in hor[is] suae se] pultu[rae]....

Am Anfang der 4. Zeile ist auch möglich: [lib(ertus) eu]s. Am Anfang der 6. Zeile könnten noch in Betracht kommen: monum(entum), titu(lum). Der Name des befreiten Sklaven spricht für seine Abstammung aus Südgallien.³ Er dürfte ein Vermögen erworben haben. Als sein ehemaliger Gebieter gestorben ist, wurde dessen Bruder beauftragt, auf Kosten des ehem. Sklaven eine gebührende Grabstätte errichten zu lassen.

2. Auf der schwarzgefärbten Steinsäule auf Abb. 3 und 4 ist eine verwischte Inschrift erhalten geblieben. Ihre Entzifferung ist durch Einkratzungen und Abwetungen erschwert. Mein Vorschlag zur Ergänzung ist: [...ov]o T(iti) f(ilio) lib(erto) Vati[us] Eu(he)mer(us)... Es ist unwahrscheinlich, daß ...ovus ein libertus des Sohnes von Titus gewesen wäre. Das Zeichen am Ende der 2. Zeile ist etwa V-förmig; es ist aber so schmal und schief eingemeißelt, daß es auch als eine moderne Einkratzung aufgefaßt werden kann.

Diese Grabssäule scheint auch auf ihrer linken Seite unversehrt zu sein. Sie wurde aber eventuell bei der zweiten Verwendung auf diese Säulenform umgebildet. In diesem Fall wurde eine Breite von 5–6 Buchstaben vom ursprünglichen Maß abgebrochen. Auf diesem abgebrochenen Teil der Inschrift soll der Vorderteil des nomen von Eu(he)mer(os): [Teren]tius?, [Arrun]tius? usw.⁷ gestanden haben.

Es läßt sich auch vorstellen, daß am Anfang der 3. Zeile das nomen gentilicium des Eu(he)mer(os) unverkürzt geschrieben war: Atius (statt Attius). Dieses nomen g. würde eventuell auf eine südgallische Herkunft hindeuten.⁸ Auch das nomen Vati[us] wäre nicht allein-
stehend.⁹

3. Eine Ergänzung möchte ich auch zu einer veröffentlichten, aber gänzlich nicht ausgewerteten Inschrift (Abb. 5–6) vorlegen. Meiner Schätzung nach dürfte etwa das Drittel der Stele verlorengegangen sein (9–10 Buchstaben von den Enden der Zeilen). Mein Vorschlag zur Ergänzung ist:^{13–14}

T(itus) Fl(avius) T(iti filius tribu) Quir(ina) Magnu[s] (centurio) leg(ionis) II ad(iutricis)] (centurio) leg(ionis) XII Fulm(inatae) (centurio) le[g(ionis) XIII gem(inae ?)] (centurio) leg(ionis) III Gall(icae) centurio leg(ionis) VII [Cl(audia) curator] p[ro]ntium viae Fulv(iae) [T(itus) Fl(avius) ...] pater et Fl(avius) Modestu[s] lib(ertus) eius] h[ic] red[em]pt[us] ex (sestertium) XV s(emis) (milibus) [fec(erunt) de suo].

Am abgebrochenen Ende der 2. Zeile fehlt der Platz für zwei Legionennamen. So dürfte dort nur ein längerer Legionenname gestanden haben; auch diese Legion hat weiter östlich wie die Legionen bekannten Namens stationiert. Anstatt der XIII. gem. könnten in Betracht kommen: V. Maced.; III. Scyth.; XV. Apoll.; XVI. Fl.¹⁵

Zum Ende der 3. Zeile möchte ich die Ergänzung vorschlagen: VII. Cl. Es entstand früher auch eine Ergänzung hierzu, namentlich: VI. Ferrata.¹⁶ Diese Legion stationierte auch weiter östlich.

Im abgebrochenen Teil der 5. Zeile war das Verhältnis des Fl. Modestus zum Verstorbenen bezeichnet. Ich vermute, daß er als dessen libertus einen Teil der hohen Kosten getragen hatte.

An der Front eines aus Stein gebauten, mit Standbildern ausgestatteten Grabdenkmals mag diese Stele gestanden haben. Die Breite dieser Grabkapelle betrug etwa 180 cm (entlang der Straße). In der neuesten Fachliteratur²⁰ wird diese Inschrift auf das 3. Jh. datiert. Ich

bleibe aber bei der Zeitbestimmung von L. Nagy²¹: erste Hälfte des 2. Jh. u. Z.

L. Nagy rechnet sie nämlich zu den Erzeugnissen einer Werkstatt, von der auch eine andere Stele²² ans Tageslicht gefördert wurde, u. zw. mit solchen Ausdrucksformeln, die spätestens auf die erste Hälfte des 2. Jh. datiert werden können.

4. Die Inschrift eines Steinsarkophages (Abb. 7–8), die bis jetzt nur kurz behandelt wurde^{24–25}, möchte ich folgenderweise ergänzen: D(is) M(anibus) Aur(elio) Stratonico mil(iti) leg(ionis) I adi(utricis) a re (rebus?) sup(eriore, superioribus?) ol(ficii) co(n)s(ularis) st(ipendiorum) XVII vix(it) an(nos) XXXV Fl(avia) Flavina coniugi carissimo arca(m) ex suo posuit.

In der Mitte der 2. Zeile ist, zwischen den Buchstaben S und P der untere Teil des Buchstaben V erhalten geblieben. So liegt die Entzifferung eines bisher unbekannten rechtsgeschichtlichen Ausdruckes nahe: a re (rebus?) sup(eriore? superioribus?). Stratoniceus hat im Bureau des kaiserlichen Statthalters in oberen Angelegenheiten, Prozessen, referiert, eventuell Recht gesprochen.²⁸

Dieser Sarkophag dürfte in der ersten Hälfte des 3. Jh. verfertigt sein.

5. Etwa ein Drittel einer weiteren Bauinschrift ist verloren gegangen. Es fehlen in der oberen und unteren Ecke der linken Seite einige Buchstaben. Ich versuche diese mangelhafte Inschrift (Abb. 9–10) nur in einigen Teilen zu ergänzen: [... dec(urio)] col(oniae) Aquincensis] [duumvir] al(is) eq(uo) p(ublico) et Aureli(i) A[ntonia] et Vibianus adiut(ores) off(icii) [co(n)s(ularis) R]usticius et Rusticianus [tab(ernas ?)] inpendi(i)s suis fecerunt [opus ?] a[d] extruendum nominibus [...] nte his lapid(i)dis [u]tentur.... Ael(ius) [Ve]rinus Fl(avius) Opinianus... [Vic]t[o]r Ter(entius) Vitalis... [Mac]rianus Sept(imius) Valerianus... [... e]jus Sept(imius) Aurelius....

Auch am Rahmen des mit Inschrift versehenen Feldes sind einige Buchstaben erhalten geblieben, vielleicht weitere Meisternamen: die ersten Buchstaben der Steinmetzen der die Bauinschrift tragenden Steinplatte.

Diese Steinplatte dürfte im ersten Drittel des 3. Jh. verfertigt sein. Am Anfang der 1. Zeile sind die drei Namen des Stadtrates der die Hauptlast der Mäzenenanbietung getragen haben dürfte, abgebrochen. Am Anfang der 3. Zeile ist nur der erste Buchstabe des nomen gentilicium Aurelius' erhalten geblieben. Natürlich kann auch ein anderes nomen g. mit dem ersten Buchstabe A in Betracht kommen.³⁵

Am Anfang der 4. Zeile ist das Attribut des Wortes off(iciu)m verloren gegangen. Ich habe hier das häufigste Adjektiv eingesetzt. Ein Hilfsbeamte dürfte aber auch in der städtischen Autonomie,³⁶ im Steueramt der Provinz,³⁷ in der Auflegung der Steuer (census),³⁸ ja sogar neben irgendeinem anderen Amt³⁹ tätig sein.

Im abgebrochenen Teil der 5. Zeile ist entweder die Bezeichnung des Ranges von Rusticius, bzw. Rusticianus, oder die Benennung des Gebäudes verloren gegangen. Meines Erachtens hatte man eher mit der letzteren zu prahlen gehabt.

Am Anfang der 6. Zeile mag die Benennung des Gebäudes gestanden haben (falls oben, im abgebrochenen Teil der Rang des vierten und der des fünften Donators angegeben war). Am Anfang der 7. Zeile sind die Anfangsbuchstaben eines Adverbess abgebrochen. Seine letzten Buchstaben sind: ... nte.

Leider ist die ursprüngliche Fundstelle dieser Bauinschrift unbekannt. Fünf Donatoren haben ihre materielle Opferwilligkeit vereinigt, um mit Hilfe von 8–12 Steinmetzen (deren Namen damals der Verewigung für würdig gehalten wurden) das öffentliche Gebäude (dessen Bestimmung in Vergessenheit geraten ist) errichten zu lassen.

Die große Zahl der Steinmetzen beweist, daß das Gebäude mit vielen Steinschnitzereien, Säulen, Gesim.

sen usw. verziert war. Man sucht dessen Bestimmung zu erraten (Markthalle, Forum?).

Der Hauptanbietende hat es auf seiner Laufbahn bis zum Duumvirat gebracht; er hat den Militärdienst mit staatlichem Pferd geleistet, er wurde also in den Ritterorden aufgenommen.⁴¹ Die beiden Beamten der Statthalterei waren keine Offiziere. Dies ist aber kein Problem, weil auch andere „Privatleute“ solche Funktionen bekleidet hatten.⁴²

In der Namensliste der Steinmetzen sind auch solche Namen zu finden, die aus Pannonien bisher unbekannt waren. Es ist nicht überraschend, daß sie aus den kulturell höher stehenden Teilen des Reiches einberufen sein dürften (z. B. Opininianus, Macrianus).

6. Im Hof des Sanktuariums der Statthalterei wurde (in der Serie der Steinaltäre der anderen Statthalter) ein Altar, verfertigt aus Sandstein, mit löcheriger, poröser Oberfläche der Inschrift, und mit Spuren von roter Farbe in den Vertiefungen der Buchstaben, gefunden (Abb. 11–12). Die erste Zeile der Inschrift ist gänzlich, die 2. Zeile größtenteils abgebrochen. Meine Ergänzung ist: ... L(ucius) Cu[sp(ius) Ga]llus S[a]l[ini]anus leg(atu)s Aug(usti) pr(o) pr(aetore) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito?).

Der Form nach könnte auch ein anderes nomen g. mit den ersten Buchstaben Cu in Zusammenhang gebracht werden.^{57–61} Ein Cuspian kam aber bereits in Aquincum vor.^{62–64} Außerdem fand sich unter den Cuspian einer, der bis zum Konsulat, zur Statthalterstelle hinaufgeklommen war.⁶⁵ Das cognomen des Statthalters bestand aus 6–7 Buchstaben und endete mit llus. Es könnten noch auch Cami(l)lus, Sosillus in Frage kommen,⁶⁶ wenn der erste Buchstabe L am Anfang der 2. Zeile für I gehalten würde.

Der vierte Name (agnomen) des Statthalters (in dem der Buchstabe L Lambda-förmig gebildet ist) dürfte aus einem der Stadtnamen Salinae⁶⁷ gebildet sein. Der hier genannte Statthalter war uns bis jetzt unbekannt. In der Liste von J. Fitz^{68–69} bleiben Lücken übrig. Meines Erachtens war hier L. Cuspian Gallus Salinianus als Statthalter in den Jahren 194–196 tätig.

7. Ich möchte hier eine neuere Ergänzungsvariante für eine mangelhafte Bauinschrift vorlegen (Abb. 13–14). In dieser Variante dürften die Zeilen aus 11–13 Buchstaben bestanden sein. Von der ursprünglichen Inschrift ist also das Viertel bis Sechstel erhalten geblieben. Mein Vorschlag zur Ergänzung ist: I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Iunoni] L(ucius) Se[pt(imus) Severus] An[tonini fil(ius)] sub [Egn(atio) Victore] le[g(ato) aug(usti) pr(o) pr(aetore)] Fe(sto) e[t imp(eratore) Anto]nin[o III co(n)s(ulibus)].

Als Schlüssel der Datierung bietet sich uns der Anfang der vorletzten Zeile an. Hier ist der Name des einen Konsuls zu finden: Fe(lice), oder Fe(sto?), also der ablativus eines Konsulnamens mit den ersten Buchstaben fe.

Ein Caelius Felix war um das Jahr 191 (wohl noch vor der Regierung des Sept. Severus⁷²) Konsul; ein Cosinius Felix ist nach dem Sturz des Caracalla,⁷³ ein Ti. Jul. Festus irgendwann aus der Zeit vor den Jahren 225–229 bekannt.⁷⁴

Meines Erachtens wurde diese Steinplatte höchstwahrscheinlich im J. 202 verfertigt, als dieser Kaiser Aquincum besucht und das Dolichenus-Heiligtum renoviert hatte.⁷⁷ Er soll diesmal auch dem das Reich schützenden Götterpaar mit dieser Bautätigkeit gehuldigt haben.

8. Eine Steinplatte (Gegenstand einer lebhaften Diskussion), die ich den Fachleuten früher vorgelegt hatte,⁸⁰ soll hier mit Klärung gewisser Mißverständnisse wieder besprochen werden. Die zwei ersten Zeilen der Inschrift fehlen. In diesen war der Name der Gottheit bezeichnet, der die in der 2. Zeile genannte Person ihr Gelübde erfüllt hatte.

Das praenomen der gelobenden Person begann mit dem Buchstaben Q. Der zweite Buchstabe war vielleicht V: Qu(intus?).⁸⁵ Ihr nomen g. begann gleichfalls mit dem Buchstabe Q. Dieser Name war höchstwahrscheinlich der in Aquincum bereits vorgekommene Quintilius.⁸⁶

Dieser Qu. Q. . . hat zum Danke ein Gelübde abgelegt (voverat), wofür er in der legio Flavia IV in einen höheren Rang befördert wurde. Dieses Rangabzeichen begann mit dem Buchstabe A: nur dies ist sicher (nach dem Wort voverat blieben die unteren Enden des Buchstaben A erhalten). Es könnten noch in Betracht kommen: a(rmorum) c(ustodi); ast(atu)s, usw.

Der Zusammenhang zwischen legio und dem folgenden Wort wurde im Laufe der Diskussion⁸³ nicht erkannt. Das Wort FACTVS (eine Form des Verbums fio-fieri) ist zusammenzulesen,⁸⁸ weil ein Punkt nach ihm klar zu sehen ist. Der Buchstabe V wurde (verkleinert) zur linken Seite der Spitze des Buchstaben S hinzugefügt, wie es im ersten Drittel des 3. Jh. ein allgemeiner Gebrauch war.⁸⁴

Der oben hinzugefügte Buchstabe V ist in Form eines halbgebogenen Strichelchens (Bruchlinie) zwischen den Spitzen der Buchstaben T und S gut zu sehen. Dies wurde aber nicht beachtet. Somit war ja der irrtümliche Vorschlag möglich (anstatt FACTUS): F(eliciter?) A<G>(en) T(e)S[ub] . . . , bzw. FACT(a?) S(ub) . . .

Der Beginn unserer stark beschädigten Inschrift wurde durch denselben Diskussionsredner⁸³ folgendermaßen ergänzt: Q[uod?] in exp(editione)] VOVERAT [legio] usw. Der Beginn und das Ende dieser Ergänzung sind als ausgeschlossen zu betrachten. Der untere Teil des dritten Buchstaben ist nämlich erhalten geblieben; er war bestimmt Q (statt O); und wo der Buchstabe L des Wortes legio gestanden haben sollte, finden wir mit Sicherheit den Buchstabe A (seine unteren Enden sind erhalten geblieben!).

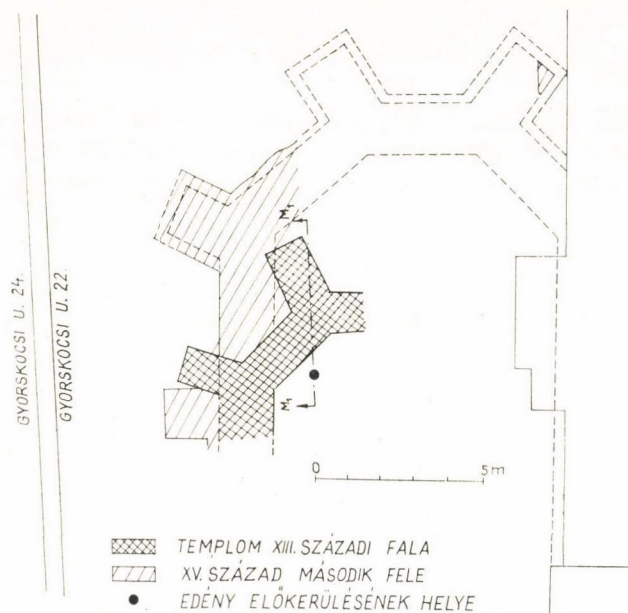
Die genannte Legion stationierte übrigens in Aquincum nur vorübergehend, als ihre ständige Garnison sich gegen die Briten zog.^{81–91}

J. Szilágyi

KÖZÉPKORI ÉPÍTŐÁLDOZAT BUDA EGYKORI KÜLVÁROSÁBAN

Ásatásaink értékelésénél egyik célunk és törekvésünk az, hogy a feltárt objektum és az előkerült tárgyak egykori tulajdonosainak személyét és életmódját a lehető legjobban megközelítsük. Az ásatások erre esetenként más és más módot nyújtanak. Hisz a leletek a leletegyüttesből kiemelve önmagukban is beszélő emlékei a múlt időknek. Ilyen lelet birtokába kerültünk a legutóbbi években a Csalogány (Medve és Gyorskocsi) utcában maig is folyamatban levő feltárásunk során.

A Csalogány utca, Gyorskocsi utca és Medve utca által határolt telektömb déli felében 1961 óta tárjuk fel a középkori Buda külvárosának Szent Péter mártírról elnevezett plébániatemplomát (1. kép.)¹ Az ásatás

1. kép. Az ásatás helyszínrajza
Рис. 1. План раскопок
Fig. 1. Levé de plan des fouilles

— amelynek kiindulópontja a Garády Sándor által 1942-ben megtalált és feltárt gótikus szentély egyik oldala volt — három évi régészeti kutatás után, azzal az eredménnyel járt, hogy két, különböző korú templom alaprajza bontakozott ki. Az ásatás eredményeinek értékelése és a történeti forrásanyag egybevetése alapján előrebo-

csátjuk, hogy a kisebb templom a korábbi — a XIII. sz. ötvenes éveiben épült — plébániatemploma Buda egykori külvárosának.² Ennek a templomnak a szentélyében (1. kép) az egykori padlószint alatt padlóteglákkal két oldalról körülállított és lefedett korszót találtunk (2. kép), mely bolygatás nélkül, eredeti helyén állott. A korszó hamvakat tartalmazott, melyből egy-két félig elégett baromficsont maradt meg. Maga az edény zöldessárga hamvak bevont, eredetileg három kiöntőcsővel készült zárt korszó, felül félköríves gömbölyű füllel³ (3. kép). Kiöntőcsőveit — melyek megfelelő analógiák alapján eredetileg állatfejben végződhetnek — feltehetően a hamvak behelyezésekor törték le. Bécsi készítmény, méretben kisebb mása a budai várnegyedben, a Dísz tér 10. sz. házban feltárt kútból került elő.⁴

Az edény földbe helyezésének idejét a rétegviszonyok pontosan meghatározzák (4. kép). Fedőlapját is beleszámítva, teljes egészében abban a törmelékanyagtól mentes fekete földben helyezkedik el, mely a mai szinttől kb. 2,20 m mélységben levő római út felett természetes feltöltődés útján jött létre és a századok során jelentős magasságot ért el. Ebbe a földbe temették el a templomot körülvevő temető halottait a legkorábbi időktől kezdve (XIII. sz.). Tetején vékony humuszcsík jelzi az egykori vegetációt. E felett eliszaposodott réteg helyezkedik el. Ennek felszínével azonos szinten találtuk meg a korszót lefedő padlóteglát tetejét. E fölött már mesterséges úton keletkezett, építkezésből eredő rétegek vannak: kőpor, sódéres föld, végül az egykori padló habarcsának rétege. Az edény földbe helyezése tehát az építkezés, illetőleg a kőműves munka megkezdése előtt történt, feltehetően egy időben az alapárkok kiásásával. A néprajztudomány körében analóg esetekkel találkozunk a legújabb korban is.

Az edényt védő padlóteglák részben egészek, részben töredékek voltak. A törött téglák egyike díszített. Töredékes voltában is sejthető egykori pompás díszítménye (5. kép). A téglá közepén, mélyített tükörben leveles, indás díszítmény — mint keretszalag látható —, ezen belül heraldikus ágaskodó oroszlán. A motívum még román kori elemeket tartalmaz. A téglá felülete kopott. A téglát tehát használt állapotban került az áldozati edény mellé. Párhuzama ez ideig nem ismeretes. Minősége után ítélve eredetileg előkelő épület számára készülhetett. Feltehetőleg nem a Szent Péter templom számára, mert több darabja itt nem került elő. Padlóteglák leleteink ezen kívül mind díszítés nélküliek.

Építkezéssel kapcsolatban levő, elásott baromfi, — mint építőáldozat — a középkorból eddig két esetben, ásatás útján került elő Magyarország területén. Méri István Kardoskúton (Békés vm.) XII. sz. elején használt földbeásott lakóház Ny-i sarkában elföldelt kakas cont-vázát tárta fel.⁵ Néprajzi irodalmunk egész napjainkig

¹ Mellékelt helyszínrajzunk munkaközi állapotot tükröz. Végleges helyszínrajzot és rekonstrukciót csak az ásatás befejezése után közölhetünk.

² A templom korára vonatkozó dokumentumokat az előkészületben levő publikációban kívánjuk közzétenni.

³ Az edény a Budapesti Történeti Múzeum Közép-

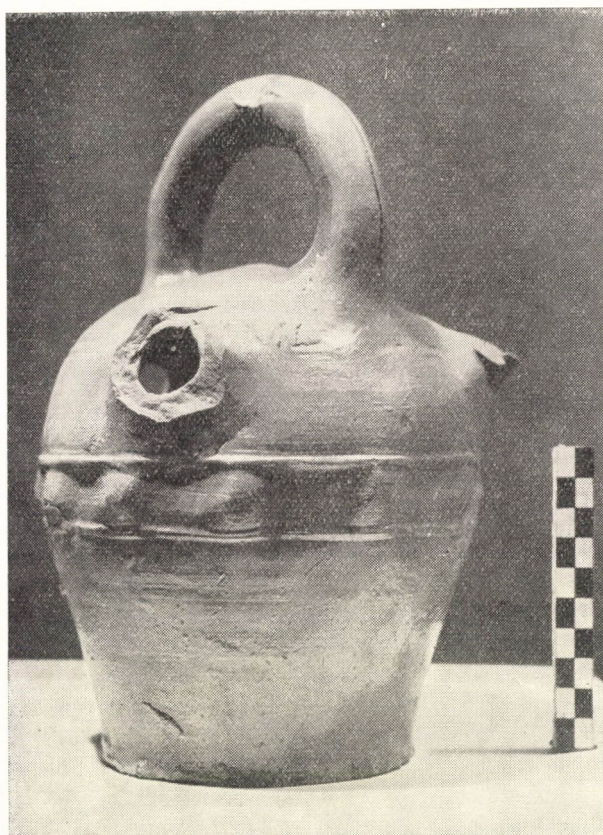
kori Osztályának raktárában 1965/48/1. leltárszámon található.

⁴ Holl I., Külföldi kerámia Magyarországon. BpR 16 (1955) 175.

⁵ Méri I., Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Rég. Füz. Ser. II. 12. MNM (Bp. 1964)

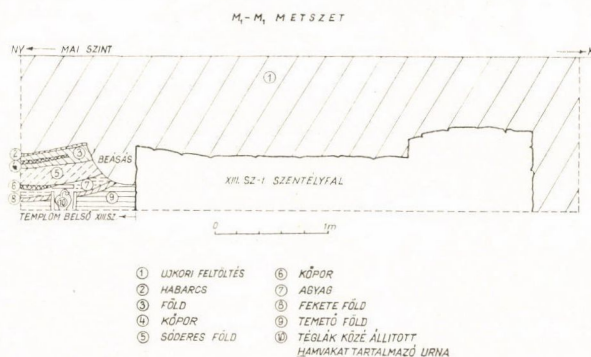
2. kép. Az építőáldozati edény, megtalálásának helyén
 Рис. 2. Строительный жертвенный сосуд на месте нахождения
 Fig. 2. Le récipient de l'offrande de construction, à l'endroit où il fut trouvé

3. kép. Az építési áldozatot tartalmazó korsó
 Рис. 3. Строительный жертвенный сосуд
 Fig. 3. La cruche contenant l'offrande de construction

⁶ Az építőáldozatra néprajzi irodalmunk több példát sorakoztat fel. Az erre vonatkozó néprajzi gyűjtéseket összefoglalja és teljes bibliográfiával közli: Újváry Zoltán: Átadás, átvétel és a funkció kérdései egy népszokásban c. tanulmányában. Műveltség és Hagyomány III. 1961.

terjedően számos példáját ismeri az ilyen áldozatoknak, ezért a szokás magyarázata újkori analógiák segítségével könnyen megellelhető.⁶ Lényege azon babonás hiedelemben rejlik, mely szerint az újonnan felépült épületek mindaddig egy túlvilági — nem éppen jóindulatú — hatalom birtokában vannak, míg az ember megfelelő áldozattal

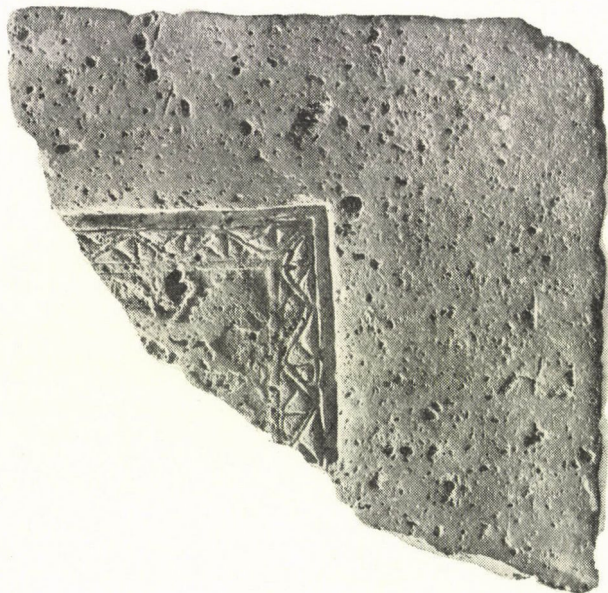
4. kép. A lelőhely rétegrajza
 Рис. 4. Профиль местонахождения
 Fig. 4. La stratigraphie du site

meg nem váltja azokat. Azért, hogy az áldozat ne maga az ember legyen, helyette olyan élőlényt áldoznak fel, mely a rossz szellemmel szoros kapcsolatban áll. A babonás hitvilágban éppen a kakasnak vannak ilyen jellemvonásai. A néphagyomány szerint távoltartja a gonosz szellemet, sokszor maga a „Gonosz”. A kakas szerepét a hitvilágban megvilágítja egy másik régészeti megfigyelés is. Szabó Kálmán Kecskemét határában XII–XIII. sz-i sírokban a halott mellett fazékban kakas csontvázát találta meg.⁷

Abbeli reményünkben, mely szerint ezen népszokásból etnikai következtetésre juthatunk — csalódnunk

Ezen példák közül megemlítenéd, hogy még az 50-es években is előfordult, hogy egy Bihar megyei községben, Esztáron az épülő ház falába kakast falaztak be.

⁷ Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest 1938.

5. kép. Diszített padlótégla töredék

Рис. 5. Фрагмент орнаментированного кирпича от пола
Fig. 5. Fragment d'une brique de pavement ornée

kellett. Az építőáldozat kakassal összefüggő szokása minden népnél egyformán ismert és elterjedt. Erre vonatkozóan ismét Újváry Zoltán már idézett tanulmányában találtunk bő adalékokat. Európa nyugati felében a déli és keleti szlávoknál, az araboknál, valamint az Altaj vidékén élő egyes népeknél egyformán megtalálható. A kakas hitvilágban elfoglalt szerepe pedig a magyarságnál már az őshazában kialakulhatott.

Ha felsorakoztatjuk leletünk köré azokat a tárgyi emlékeket, melyek ásatások során kerültek felszínre vagy

műemléki kutatások révén láttak napvilágot,⁸ és összevetjük a néprajzi analógiákkal, valamint irodalmi emlékeinkkel, magában az áldozat gyakorlatában bizonyos különbözőséget veszünk észre. Nevezetesen egyidejűleg két változata él a babonás hitből eredő építőáldozatnak. Az egyik változata az építőmesterség gyakorlatát űző kőművesek műhelyeinek hagyományaként mint mester-ségbeli babona élt: az emberáldozat szükségessége, mely a felépült épület falait megmenti az összeomlástól.⁹ Azért mutatnak be áldozatot az embernél nagyobb erővel rendelkező gonosz hatalomnak, hogy az emberi kéz munkájának gyümölcsét tönkre ne tegye. Ennek emléke maradt fenn Kőműves Kelemen balladájában, melyről a legújabb kutatások felderítették, hogy magyar földön, honfoglalás kori hagyományok alapján alakult ki, „legkésőbb az Anjou-korban”.¹⁰ Erre a babonára utalnak az egri vár és a váci siketnéma intézet középkori falaiban talált emberi hajtincs maradványok.¹¹

A babona másik — de hangsúlyozzuk — egyidejű alkalmazása a széles néprétegben történt annak a megmondoláshoz, hogy az új ház első lakója is áldozatul eshet a gonosz szellemeknek. Életét tehát a lakónak is meg kell váltania. Ebben a körben helyezhető el a kakas szerepe, az áldozati állat, mely tulajdonosa helyett megy a másvilágra: egy padló alatti lyukban elásva, dobozban befalazva — mit az építőmester az épített kívánságára helyez el a falban¹² —, vagy cserépedényben. Hozzá kell tennem, hogy a mi esetünkben nem is akármilyen edényben, hiszen a fentiekben leírt korsó ritka külföldi áru volt, drágább, mint a helyben készült főzőedények. Tulajdonosa a külváros lakóinak tehetősebb rétegéből kerülhetett ki.¹³ Kissé messze vezetne és nem is lenne megbízhatóan alátámasztható annak a kérdésnek a fejtegetése, vajon a templom esetében ki félt a gonosz hatalmától? Vajon az egyházközség tagjai, az építetők szokását tükrözi, azoknak hagyományából fakad-e ez az áldozat?

A szokás mögött mindenesetre megbújik egy vagy több embernek, egy kis telepese községnek a XIII. sz.-ból a „személyisége”, a hitvilága, babonái. Ennyivel járult hozzá leletünk ahhoz, hogy a kutatás eredeti célját megközelítse.

H. Gyürky Katalin

⁸ Az egri várban, a püspöki palota árkádjának egyik oszlopába befalazott emberi hajtincsről számol be CS. Tompos Erzsébet, *Építőáldozat nyoma hazánkban*. Műemlékvédelem II. (1958) 2. sz. — Ugyancsak középkori falba befalazott hajtincsről ad hírt Csemegi József, *A siketnéma váci országos tanintézetének épülete*. MűE 1 (1955) 134.

⁹ A *Magyarság Néprajzá* II. kötetében, Kőműves Kelemen balladájának tárgyalásakor megjegyzi a szerző, hogy az emberélet feláldozása mint szokás, fokozatosan, lassú lecsökkenéssel veszett ki. Az emberélet helyett később már állatot, a házzal kapcsolatos állatot áldoztak fel. Véleményünk, mit dolgozatunkban kifejtünk, ezzel ellentétes. Az emberáldozat és annak csökevényei (az ember valóságos feláldozása mitikus messzeségben

történt) és az állat áldozat egy időben, sőt néha éppen fordított időrendben fordulnak elő.

¹⁰ Vargyas L., *Kutatások a népballada középkori történetéhez*. III. A „Kőműves Kelemen” eredete. NÉ 41 (1959)

¹¹ L. 8. jegyzetet.

¹² Temesvárott 1925-ben az Állatvédő Egyesület pert indított egy Richter nevű építész ellen, aki saját bevallása szerint több esetben, az építetők kívánságára, épülő házuk alapjaiba dobozban kakast falazott be. *Ethn* (1925) 172.

¹³ Az eddig ismert ilyen XIII. sz.-i mázas korsók hazánkban 4 esetben királyi várból (Buda, Visegrád), 1 esetben főrangú úr lakóhelyéről (Buda, Dísz tér 14.) kerültek elő.

OFFRANDE POUR ÉCARTER LES MAUVAIS ESPRITS D'UNE CONSTRUCTION DU MOYEN ÂGE DANS UN ANCIEN FAUBOURG DE BUDE

Résumé

Lors des fouilles de l'église paroissiale Saint Pierre martyr, du faubourg médiéval de Bude, effectuées en 1963, une cruche a été mise au jour près du mur du chœur de l'église du XIIIe siècle sur le terrain n° 22 rue Gyorskoci, Budapest II, qui contenait les cendres et les os de volailles y placées en guise d'offrande pour écarter les mauvais esprits d'une construction. Le vernis de la cruche à bec verseur est vert-jaune. La cruche, un produit viennois du XIIIe siècle, était entourée de briques de pavement intactes et cassées, parmi lesquelles se trouvait un fragment orné d'une rare beauté.

Cette forme de l'offrande est une coutume de superstition populaire, connue, pour ainsi dire, par tous les peuples. Sur le territoire de la Hongrie les fouilles archéologiques ont livré une trouvaille qui montre que, déjà

au XIIe siècle, on avait placé dans l'édifice les cendres d'un coq en guise d'offrande. Cette coutume a été observée jusqu'à nos jours, et son explication est la suivante: les mauvais esprits exigent un sacrifice, celui de la personne qui entrera le premier dans un nouvel édifice. C'est pour racheter la personne convoité par les mauvais esprits que les cendres d'un animal sont placées sous le plancher, et cet animal (un coq) doit être en relations étroites avec les mauvais esprits. Cette coutume ne doit pas être confondue avec une autre superstition — à notre avis d'origine professionnelle — qui est décrite en Hongrie dans la ballade de Kómíves Kelemen (Clément le Maçon), ballade dont les origines remontent au XIVe siècle. Dans ce cas le sacrifice de l'homme est censé assurer la solidité des murs du bâtiment élevé.

K. H. Gyürky

OFFENBÁNYA (ARANYOSBÁNYA) KÖZÉPKORI PÉNZVERDÉJE

A 14. század elején a pápa az arab-mohamedán előtörés miatt elrendelte a közélkelet kereskedelmi zárlatát és ennek következtében az afrikai arany nem juthatott Európába. Mivel az európai aranybányászat csekély hozamú volt, Európa piacain az arany ára felfűzött. Róbert Károly, középkori királyaink legjobb gazdasági szervezőinek egyike, gazdasági tanácsadóira hallgatva, kiépítette az ország eddig fejletlen aranybányászatát, bevezette a nemesfém monopóliumot, majd aranyvalutára tért át. Az összes kitermelt aranyat szigorú ellenőrzés mellett pénzzé verette. Ezáltal Magyarország kimagasló helyzetét az európai aranypiacon a lehető legjobban felhasználta.

Hogy az aranytermelés pontos ellenőrzését biztosítsa, a legnagyobb hozamú aranybányákat bányavárosokká szervezte. Így Erdélyben Offenbányát (Aranyos-Torda m.)¹ 1325-ben, a Szatmár vidéki Nagybányát és Felsőbányát; az északi Kárpátokban pedig Szomolnokbányát 1327-ben és Körmöcbányát 1328-ban városokká emelte. Így az eddigi denárvaluta nyersanyagát szolgáltató ezüstabányák (Selmechbánya, Radna stb.) csak másodrendű szerepet kaptak. Az 1325 utáni években az aranytermő Offenbánya, Körmöcbánya, Szomolnokbánya és Nagybánya vezető szerephez jutott.²

Az aranypénzverés érdekei követelték meg a négy új hegyvidéki pénzverőkamara, az Erdélyi-, Körmöcbányai-, Szatmári- és Szomolnokbányai megszervezését, melyek a nemesfémtermelést ellenőrizték, s „ez új kamarák székhelyül az említett aranytermő városok kijelölését”.³ A bányauigy ekkor a pénzverőkamara-ispánok hatáskörébe tartozott.⁴

Az új hegyvidéki kamarák szervezésének fő célja tehát a nemesfémtermelésének a helyszínen történő szigorú ellenőrzése és a termelés pénzzé verése, tehát főként az aranycsempészet megghiúsítása volt. Fentiek értelmében az erdélyi pénzverőkamara első székhelye Offenbánya volt. Ekkori gazdag aranytermelése, valamint ezüst- és ólom-bányászata tették erre alkalmassá. Megfigyelhető, hogy a kamaraszékhelyeken az arany mellett rendszerint ezüst- és ólom-bányák voltak; ezek pl. Nagybányán a mai napig üzemben vannak. Valamennyi kamarai székhely pénzverdével rendelkezett. Ismeretes az is, hogy Róbert Károly aranyforintjait

Erdélyben (tehát Offenbányán), Körmöcbányán és Budán verték.⁵

Annak ellenére, hogy több ezer Anjou- és Zsigmond-kori oklevél ismeretes,⁶ ezek az aranypénzverésről alig adnak hírt, ezért — mint az antik numizmatika esetében — tárgyi bizonyítékokat keresve, a pénzekben látható mester- és verdejegyekből kell kiindulnunk.

Róbert Károly aranyforintjai verdejegy nélküliek; a körirat végén levő korona nem tekinthető annak. Néhány ezüstgarasa és denárja azonban verdejegy. Ez idő tájt a verdejegyet a verdehely nevének első két (vagy más jellegzetes két) betűjéből képezték, így C-R (Cremnitia) Körmöcbányát; b-V Budát és O-F Offenbányát jelentett. Ezeket a jegyeket látjuk pl. a CNH II 6 ezüstgaras változatain.⁷

Nagy Lajos korában más rendszerre tértek át; mesterjegyek vagy személyi jegyek kerültek használatba, melyek jelekből (csillag, lilium, rozetta) címerelemekből vagy monogramokból álltak s így csak egy-egy szerencsés esetben ismerhetők fel; mint pl. mesztegnői Szerechen Jakab szerezcsenfeje vagy Bernardi Ferenc véletlenül fennmaradt monogramja. Az akkori offenbányai kamara-ispán nevét nem ismerjük, ezért az ottani, akkori vereteket nem azonosíthatjuk.

Zsigmond félszázados uralkodása alatt megfigyelhetjük az állandósuló magyar kétbetűs verdejegyrendszer⁸ fokozatos kialakulását. A fejlődést legjobban az aranyforintok jegyeit figyelve látjuk. Zsigmond első aranyforintján (CNH II 118) hét mesterjegyes változatot látunk. A következőn (CNH II 119A) 9 mesterjegyes változatot ismerünk. Ezek részben még azonosak vagy hasonlóak a Nagy Lajos korabeliekhez, s így ezeket tekinthetjük az első lépcsőnek. A CII 119A további 8 változata betűi a mesterjegy párosítást mutat. Ezekben a betűi a verdehely névképző betűje kell hogy legyen, mivel a kamaragróftól a mesterjegy képviseli. Később a mesterjegy helyébe a kamaragróf nevének kezdőbetűje került, s így kialakult az ismert magyar verdejegyrendszer. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a CII 118 betűs változatai, valamint néhány korai CII 119-es változat különleges elbírálás alá esik, mivel részben egybetűsök, részben a jegyet akkor még a kamaragróf nevének két betűjéből

¹ Ehelységet szász bányásznepe — Kelet-Európában abban az időben a bányász népi mindenütt szász volt — „Auf den Berg” (tájszólásban Aufn'berg, A'Umberg, Umberg)-nek nevezték. A „Berg” itt „bánya” értelmű, mint pl. Bergstädte (Bányavárosok) vagy Vordernberg (Styria) ősi bányája; az 'Umberg szász név tehát „a bányán” jelentésű. A magyar hatóság ebből Ovounberget és Offumberget, majd Offenbányát alakított, bár a középkori okmányok Aranyosbányának, Zlatinának is nevezik.

² Hóman B., A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Róbert Károly korában. (Bp. 1921.) 153 l.

³ Hóman B. — Szekfű Gy., Magyar Történet II. (Bp. é.n.) 320.

⁴ Corpus Juris I. 154. A pénzverő szerződéseken (1342) „comites camerarum nostrarum sub quorum iurisdictione montana habentur et existunt”.

⁵ Szekfű Gy., T. T. 1911. 7. és 11. l. Az 1335. és 1336. évi szerződések szerint a körmöci és erdélyi pénzverőházak vertek aranyforintot; az ispánok által veretett forintokról van szó: „... in florenis per ipsum fabricandis...”

⁶ Mállyusz E., Zsigmondkori Oklevéltár I—II. (Bp. 1951—1956); Anjoukori Okmánytár I—VII. (Bp. 1897—1920.)

⁷ Schulek A., N. K. XXV. 12. l. Pohl A., „A későközépkori magyar pénzek verdejegyei” című füzet (Éremtani Szakosztály kiadása) a CNH II pénzfaj-számaikat kiegészíti változat-számmal. Az említett jegyek itt CII 6—6; CII 6—7; és CII 6—5 sz. alatt találhatók.

⁸ V. László 1453-ban Körmöcbánya városának írt ismeretes levele szerint a magyar rendszerű verdejegy két betűből állt; m. p. a verdehely nevének kezdőbetűjéből és a kamaragróf nevének kezdőbetűjéből.

képezték — tehát ezek nem verdejegyek, hanem személyi jegyek.⁹

Bernardi Ferenc monogramjához hasonló kialakítású, egy K betű dominálású monogram, melyet a CII 119 korai változatán először primitív akasztófászerű formában,¹⁰ majd Bernardiéhoz hasonlóan tetszetősebb alakban¹¹ látunk. Ezt a monogramot a második lépcsőben V betűvel látjuk párosítva,¹² majd ritkábban O betűvel.¹³ Zsigmond uralkodása elején ugyanis Offenbánya szász neve, Umberg volt közhasználatú.¹⁴ Ismeretlen időpontban azonban a hivatalos magyar név szerint O-ra változott. A K betűs monogram a CII 125A fillér változatain is található, míg a CII 121 denárnak csak O betűs változata van.¹⁵

A CII 119A és B aranyforintok M betűs verdejegy-sorozatának¹⁶ O betűvel kiegészített tagjai valószínűleg szintén offenbányai eredetűek és Nürnbergi Márkus országos főkamara gróf idejéből származnak (1402—1405).

Az aranyforint verdejegyei között azonban a fejlődés utolsó lépcsője hiányzik. Az 1420-as években ugyanis a már 1395 óta mindjobban sűrűsödő, pusztító török betűsek miatt az aranypénzverést valószínűleg áthelyezték az erős falú, jól védhető szász székvárosba, Szebenbe. Ettől kezdve az aranypénzek elmaradnak az offenbányai verdejegyek, viszont szebeni jegyek lépnek fel. A Délvidék és különösen az Erdély területe elleni gyakori török támadások ellen a védelem a bandériális szervezet elavultsága folytán legtöbbször csődött mondott. Az első, 1395-ös betörés után 1420-ban Hátszegen át érte e vidéket nagyobb betörés. Ez alkalommal a török Csáky Miklós erdélyi vajdát megverte és szerte pusztított. 1421-ben

elpusztult a Barcaság és Brassó városa, csak a fellegrvár tarthatta magát. 1432-ben újra a Barcaság és a Székelyföld pusztult el. 1438-ban Murad szultán 8 hónapig pusztította Krassó vidékét — csaknem ellenállás nélkül. Szeben is ostromolta, azonban eredménytelenül.¹⁷

Ez volt az oka annak, hogy Offenbányán az aranypénzverés teljesen megszűnt. Zsigmond későbbi ezüst aprópénzei közül a kvarting (CII 129) O-K verdejegye esetében gyaníthatjuk, hogy a kezdőbetű mögött a K betűs monogram tulajdonosának a neve rejtőzik, és némi tevékenység folyt a pénzverésben.

1442-ben bekövetkezett Mező bég Erdélyt elpusztító nagy hadjárata. Hunyadi csak váltakozó szerencsés csaták után, nagynehezen győzött, de Erdély romhalmazzá vált; a Szebeni verdét csak 1444-ben lehetett újra működésbe hozni. Offenbánya Mező hadjárata alatt minden valószínűség szerint teljesen elpusztult, hiszen a döntő csaták a közelben folytak. Mátyás király koráig mit sem hallunk róla.

Mátyás király első denárjának egyik változata¹⁸ O-I verdejegyű, feltehetően Offenbányai veret. Mátyás az Offenbányai pénzverde újjászervezését nyilván megkísérelte, de észrevehetően csekély eredménnyel. Utoljára 1468-ban szerepel a pénzverde, mikor Mátyás király Olmützben datált bérbeadási szerződéssel¹⁹ a Nagybányai, Offenbányai és Szebeni pénzverdét egy évre, 13 000 aranyforintért Nagybánya város polgárságának adta bérbe. A polgárok ekkor alkalmasint leszerelték az előnytelen fekvésű verdét, mivel azóta életelt már nem adott magáról, sőt idővel emléke is feledésbe merült.

Pohl Artúr

⁹ Ezekhez tartoznak az I—V vagy V—I és gótbetűs M-Ä jegyek, melyek Huszár Lajos dr. szerint (Budai Pénzverés története a Középkorban, Bp. 1958) Ventúr Jakab és Nürnbergi Márkus országos pénzverőkamara-grófok jegyei.

¹⁰ CII 119A-44.

¹¹ CII 119A-41.

¹² CII 119A-37.

¹³ CII 119A-40.

¹⁴ Mályusz I-1947 sz. — A regesta névmutatójában a helység csak „Umberg” alatt található. Fennmaradt a bányászok Róbert Károlyról nyert szabadságlevele 1325. jún. 14-éről, mely 1359-ben Nagy Lajostól átírva és 1364-ben újra megerősítve, valamint 1487-ben Mátyás királytól felemlítvé Péter erdélyi vajda 1505. évi feljegyzésében az Orsz. Leváltárba került.

¹⁵ A CII-125A parvus -14, -17, -32, -42 és -86 sz. változata a CII 121 denár -34 sz. változata a CII 124 denár -22 sz. változata és a CII 129 quaring -47 sz. változata lehetnek offenbányai veretek.

¹⁶ 1. „Az Érem” 37—38. sz.

¹⁷ *Gündisch G.*, „Zur Überlieferung der Türkeneinfälle in Siebenbürgen” (Kolozsvár 1947.).

¹⁸ CII 217-8.

¹⁹ Kaprinay MSC. B. Tom. XVI. Nos Mathias Dei gratia Rex Hungarie, Dalmacie, Croacie etc. *Memorie commendamus per presentes: quod nos cusionem monetarum nostrarum Camerarum Rivulidominarum Offom-*

bánya, et Cibiniensi, cum cimento, simul cum cunctis earundem Camerarum nostrarum utilitatibus, et pertinentijs quibuslibet, Prudentibus, et Circumspectis, Judici, Juratisque Civibus, et toti communitati nostre Rivulidominarum per unum integrum annum a festo beati Michaelis Archangeli proxime venturo computan', pro tredecim millibus florenorum auri dedimus et arendavimus, sic videlicet, quod iidem Judex, Jurati Cives, et tota communitas, ad singulum quartale anni, tria millia, ducentos, et quingvagina florenos auri nobis persolvant; immo locamus, et in arendam damus; ipsi etiam Judex, Jurati Cives, et tota Communitas e contra dictam cusionem monetarum nostrarum, in prefatis Camerarijs Rivulidominarum, Offombanya, et Cibiniensi pro dictis tredecim millibus florenorum auri, per dictum unum integrum annum per eos exolvendis, a nobis conduxerunt, nobis eo ordine, quo premissum est, solutionem facere promittentes; ita tamen quod si aliquas guerras, et controversias, vel impedimenta ab emulis nostris, et hujus regni nostri, habuerint sine eorum culpa, per quas, et quo ipsi montana colere non possent, et exinde dampna paterentur, pro hujusmodi dampnis id, quod justum fuerit, defalcabimus. Harum notarum vigore, et testimonis literarum mediantes. Datum in Olomwez feria tertia proxima post festum decollationis beati Johannis Baptiste. Anno Domini millesimo quadingentesimo sexagesimo octavo. Regni nostri anno undecimo, Coronacionis vero quinto. Ad relationem Johannis Ernust.

L'ATELIER DE MONNAYAGE MÉDIÉVAL D'OFFENBÁNYA

(Aranyosbánya, Umberg, Ofenbaia)

Résumé

Mettant à profit la pénurie d'or du XIVe siècle, Charles-Robert d'Anjou, roi de Hongrie, encouragea l'exploitation des mines d'or du pays, et, introduisant le monopole des métaux précieux, fit frapper des monnaies de tout l'or extrait des mines. Il éleva au rang de ville les mines aux plus grands rendements, tels Offenbánya (1325), Nagybánya et Felsőbánya, Szomolnokbánya (1327) et Kőrmöcbánya (1328), et en fit les sièges des quatre chambres de monnayage de la haute région nouvellement organisées. Ainsi, les *comes*, en faisant frapper les florins d'or sur place, purent empêcher la contrebande de l'or.

Aucun document relatif à la frappe des florins d'or ne nous étant resté de cette époque, nous devons observer les sigles qui se trouvent sur les monnaies. Les pièces d'or de Charles-Robert ne sont pas marquées, mais quelques Groschen d'argent⁷ sont marqués du sigle O-F, ce qui signifie Offenbánya, tout comme le b-V signifiait Bude et le C-R Cernicia.

Les monnaies de Louis le Grand, portant les sigles de maître, ne peuvent être identifiées. Le système des sigles d'atelier se développait sous le règne du roi Sigismond. Au début les monnaies portaient les sigles de personnes, comme p. ex. les initiales de Bernardi. Un monogramme semblablement composé est celui de la lettre K,¹¹ qui plus tard fut complété de la lettre V¹² ou O¹³, donc de la lettre initiale du nom de l'atelier (Umberg, Offenbánya). Aussi les pièces marquées de la lettre O de la série dite

M des florins d'or CII-119, furent-elles frappées sans doute à Offenbánya.

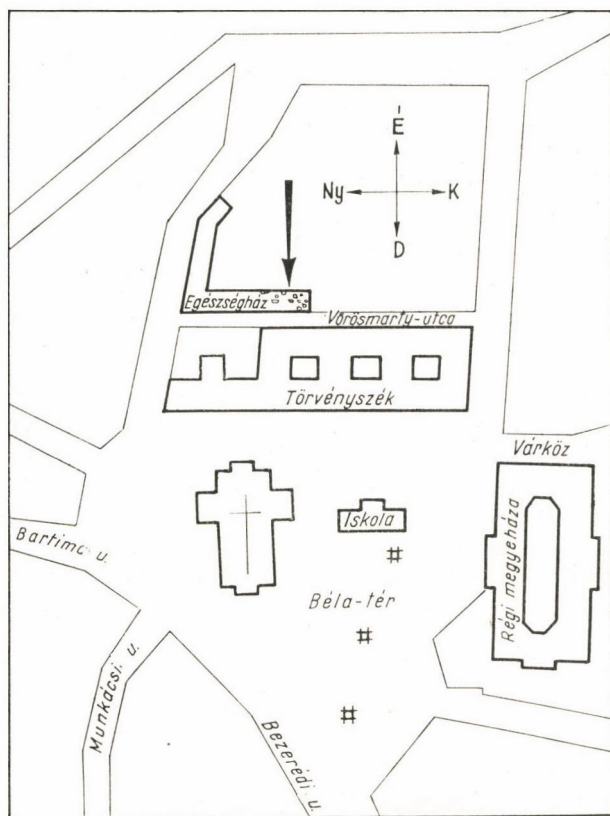
Cependant ces pièces étaient les derniers florins d'or d'Offenbánya qui portaient les sigles d'atelier. Les fréquentes incursions turques obligèrent le roi Sigismond de transférer, en 1427, son siège en Transylvanie où il séjournait pendant un temps assez long et où il organisa la défense des frontières. C'est alors qu'il dut transférer l'atelier de monnayage à Nagyszeben dont les murs étaient solides et faciles à défendre. Il y éditait dans le même temps son nouvel ordre de bataille hongrois et hâta la réinstallation à la frontière sud de l'ordre teutonique. Le sigle O-K (CII-129) du kvarting témoigne d'un monnayage plus sporadique d'une époque ultérieure.

Offenbánya dut être détruite par la campagne de 1442 du bey Mezid. Jusqu'au règne de Mathias nous n'avons aucun renseignement sur cet atelier. Il est possible que la variante portant le sigle O-I du premier denier de Mathias était sortie de l'atelier d'Offenbánya. Cet atelier figure dans les documents pour la dernière fois en 1468, lorsque Mathias le donna pour un an en bail — en même temps que les ateliers de Nagybánya et de Szeben — aux habitants de Nagybánya, par un contrat daté d'Olmütz.¹⁹ Ces preneurs à bail devaient démonter l'atelier, car dès ce temps-là celui-ci ne figurait plus dans les documents, même il tomba complètement dans l'oubli.

A. Pohl

ÁRPÁD-KORI ÉS KÉSŐ-KÖZÉPKORI TELEPMARADVÁNYOK SZEKSZÁRDON

Szekszárd város belterületének egyik kiemelkedő pontján, a belvárosi r. k. templom mögött fekvő törvényszéki épülettel párhuzamosan fut a Vörösmarty utca K—Ny irányú vonala (1. kép). 1958 őszén ennek az utcának északi frontján, közel 300 m² területen, lebontott

1. kép. A Szekszárd-Vörösmarty utcai lelőhely helyszínrajza

Рис. 1. План местонахождения на ул. Вөрешмарты в Сексарде

Fig. 1. Levé de plan du site dans la rue Vörösmarty à Szekszárd

19. sz. eleji romos ház helyén, az 5. házszám alatt levő Egészség ház kibővítését célzó új, keleti szárny építéséhez fogtak. Az alapgödör kiásásán dolgozó munkások jól kifejlett tulokszarv csapot szolgáltatottak be innét a szekszárdi múzeumba, 130 cm mélységből. A lelőhely átvizsgálása során, a kiásott belterület új szintjének azon a részén, ahol a tulokszarv előkerült, a lösz alapközettől színeződésében alig eltérő, mindössze 1/2 méter átmérőjű kultúrréteg foszlányt figyelhettünk meg, benne a lengyeli kultúrához tartozó néhány edénytöredékkel. A cserépek rétege közelében, a beszolgáltatott szarvesap lelopontján,

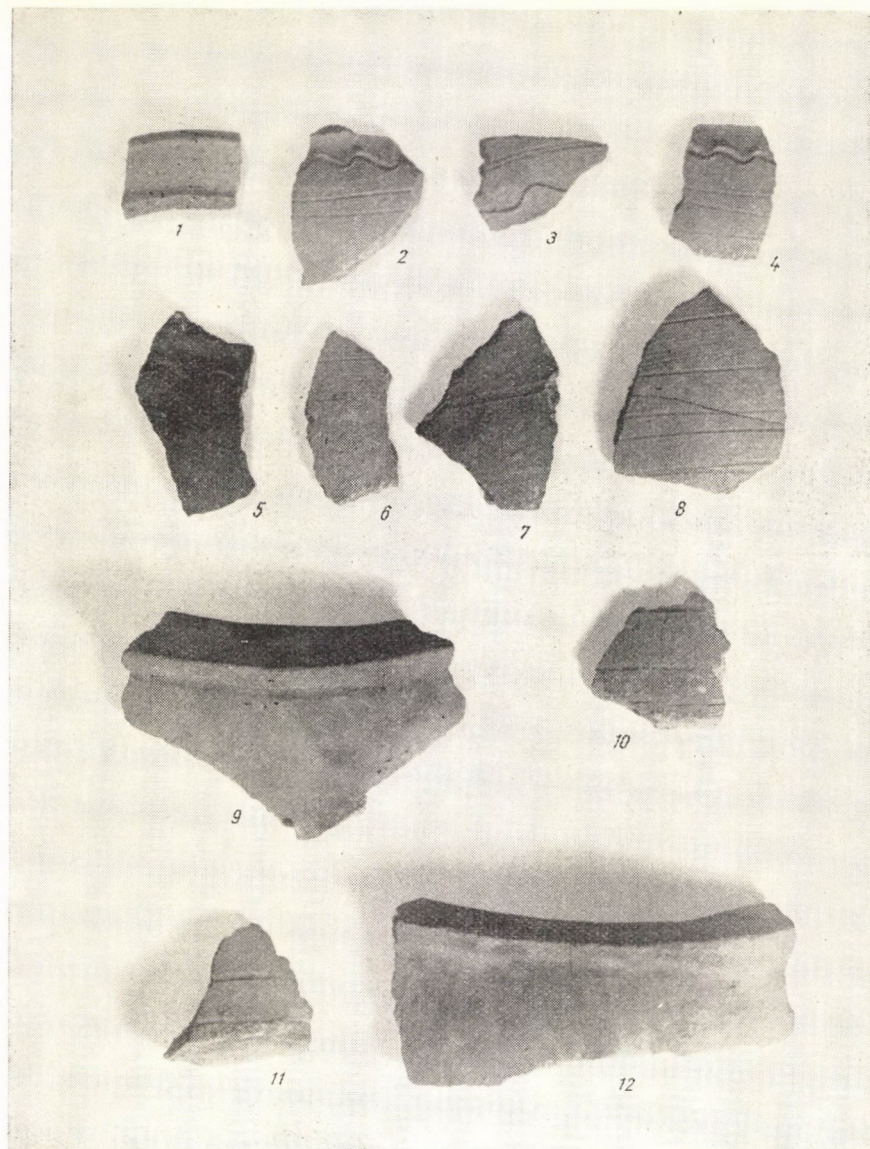
látszólag tiszta löszben még egy kisebb tulokszarv is feküdt. A munkások bementése szerint pár nappal korábban emberi csontokat is dobtak ki erről a területről. Az alapás során létesített, átlag 150 cm-es mélységű új felületen még több, részben szabálytalan, részben kör alakú, elütő színű foltok, egykori beásások feltöltődött körvonalai tűntek elő. Ugyanakkor a kiásott belterület partjaiban, továbbá az új szintbe mélyített keskeny fal-alapárkok oldalában is mutatkozott itt-ott, sötétebb színű kitöltéssel elkülönülő régi beásás.

A teljesítménybér alapon történt földkitermelés gyors ütemben folyt, így nem volt remény szabályszerű leletmentés elvégzésére. Az építés vezetősége hitelesítő ásatás végzését nem engedélyezhette már csak azért sem, mivel az általunk feltárandó vermek helyét — későbbi talajszültyedés elkerülése végett — betonnal kellett volna minden esetben feltölteni, mint ahogy ez a feltárással jóváhagyott I. sz. gabonásverem esetében is történt.

Végül mégis hozzájárultak ahhoz, hogy az alapárkokkal elvágott verem-maradványokat átvizsgálhassuk, az árkok falának épségbentartása érdekében mintegy fél méter széles padkát, válaszfalat hagyva meg a feltárandó pontokon. Ezenkívül lehetővé tették az I. számmal jelzett, ugyancsak alapárkokkal kettészelt, kerek verem teljes feltárást. Fontos lett volna még a belterület felszínének tüzetes rétegvizsgálata, feltételezett cölöplyukak, ház-alapok felkutatása és térképezése. Erre, sajnos, már nem nyílt lehetőség. Mindenekelőtt átkutattuk a korábban kitermelt és az úttestre kidobott földkupacot, abban a reményben, hogy benne olyan objektumokra is akadunk, melyek kultúrrétege a létesített mélyebb szinten már nem konstatalható. Teljes szűrő munkát azonban itt sem végezhetünk, mivel a törmelékanyagot más építkezések feltöltéséhez folyamatosan elszállították.

A lengyeli kultúra jellegzetes csőtálpú tájainak töredékeit, mészbetéttel díszített bronzkori agyagedény faltöredékét, koravaskori kerámia maradványait sikerült a vegyes korú törmelékből kimentenünk. Ezenkívül cserépkorsók kiöntő csöveit, szűk szájú sárga korsók részeit, bögre alakú kályhaszemek töredékeit, török talpas tálak és pipák maradványait és 18. századi kerámia-anyagot gyűjtöttünk be. Az őskori kultúrrétegeket már csak nyomokban sikerült megfigyelni. Lakógödörök, házak és sírok pusztulhattak el itt. Amennyiben elfogadjuk az építómunkások emberi csontvázleltre vonatkozó adatközlését, úgy az a lengyeli kultúrához tartozott.

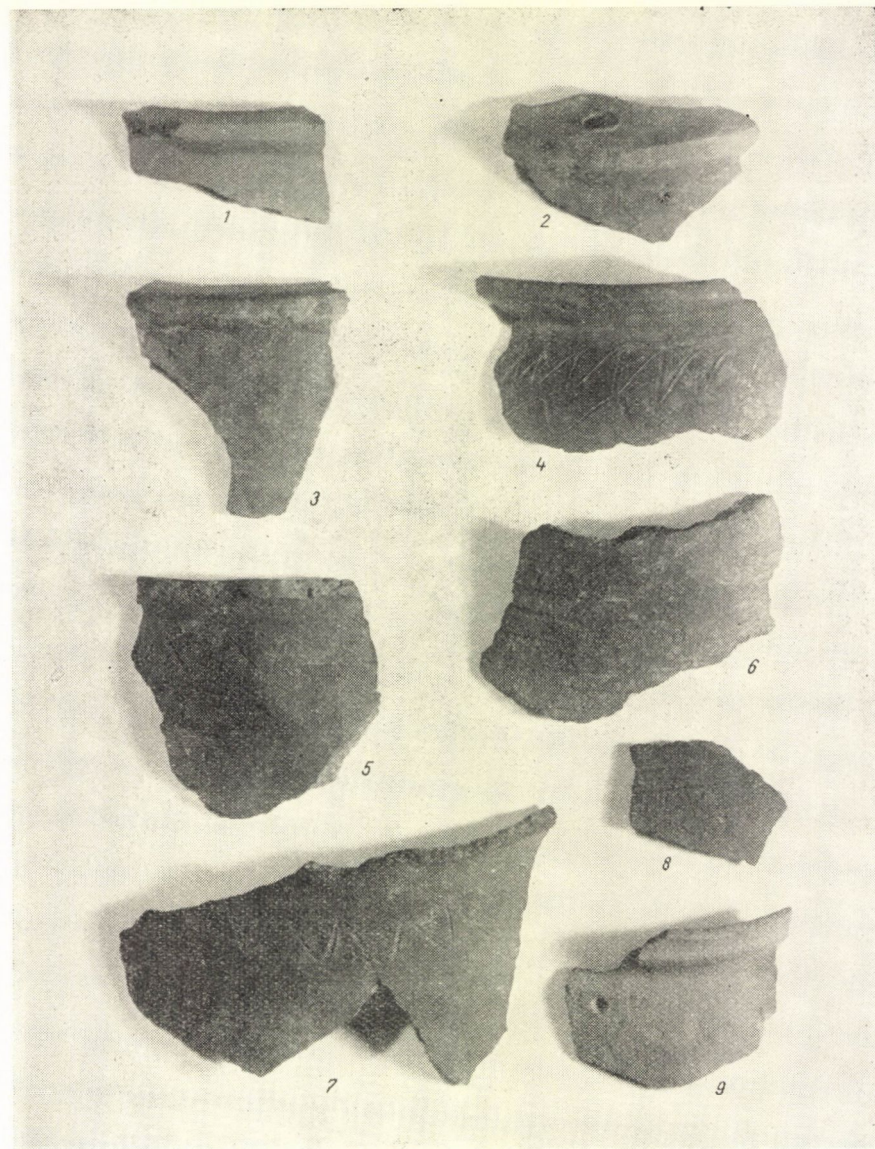
Ilyen előzmények és feltárási lehetőségek mellett fogtunk hozzá a gyorsított ütemű leletmentéshez, melynek során a fentebb ismertetett korarézkori rétegfoszlány megfigyelésén kívül egy Árpád-kori földkemencét felerésében (5. sz.), középkori gabonást teljesen (I. sz.), egy az Árpád-kornál későbbi emésztőgödört negyed-résében (IV. sz.), késő-középkori gabonás vermet (II. sz.) felerésében sikerült feltárnunk. Megfigyeltünk és térképre rögzítettünk: három Árpád-kori (2, 3, 4. sz.) és egy 15—16. századi kemencemaradványt (6. b. sz.), egy Árpád-kori kemencének nyomait (6. a. sz.), két középkori verem fenékmaradványát (III., V.), két bizonytalan korú emésztőgödört (VI—VII. sz.), egy középkori hulladékverem maradványát (X. sz.), végül két 18. századi hulladékverem részleges fekvését (VIII—IX. sz.).

2. kép. Az 5. számú XI. századi kemencében talált cserepek. 1–8, 10–11. a kemence fenéktapasztásából, — 9, 12. belsejéből

Рис. 2. Керамика, обнаруженная в печи № 5 XI века. 1–8, 10–11. из обмазки под печи, — 9, 12. из внутренней части печи.

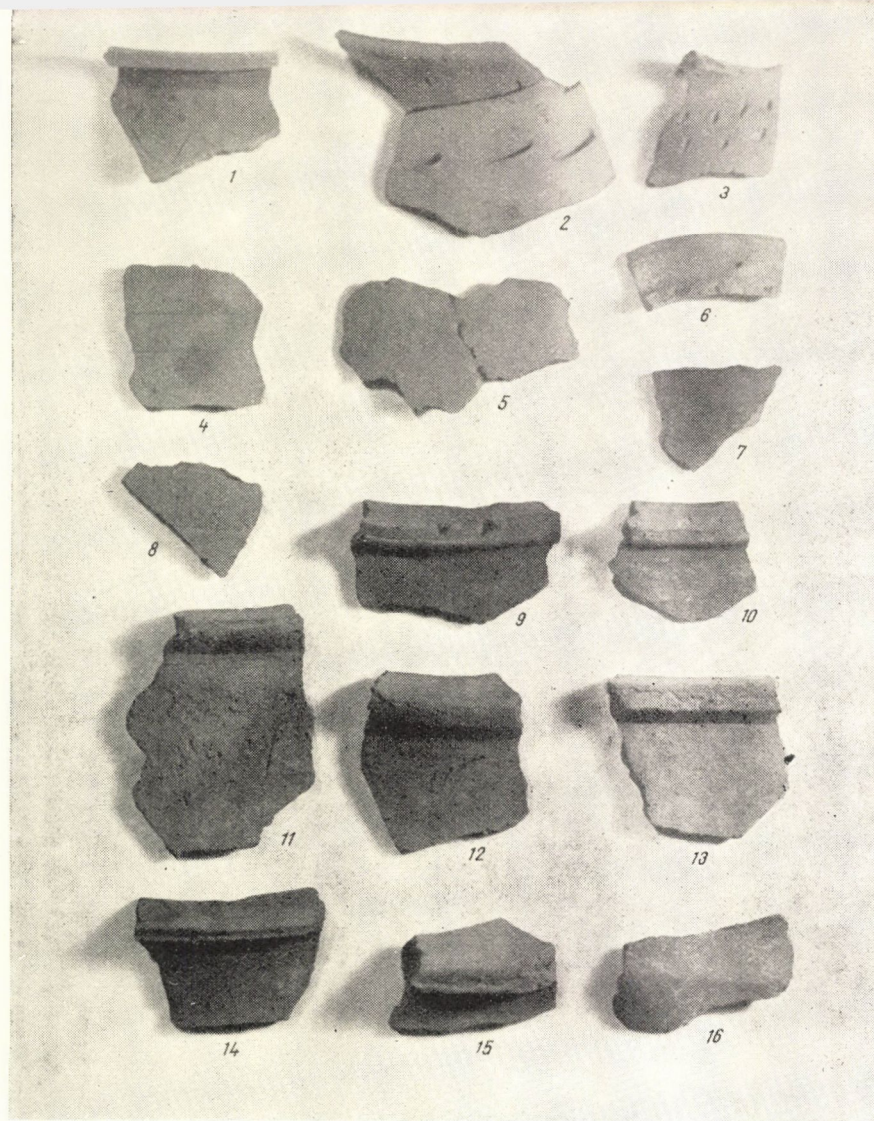
Fig. 2. Tessons trouvés dans le four du XIe siècle n° 5. 1–8, 10–11. Tessons livrés par la maçonnerie du sol du four. 9. 12. Tessons livrés par l'intérieur du four

3. kép. 1–9. Árpád-kori szórvány edénytöredékek az 5. számú kemence környékéről

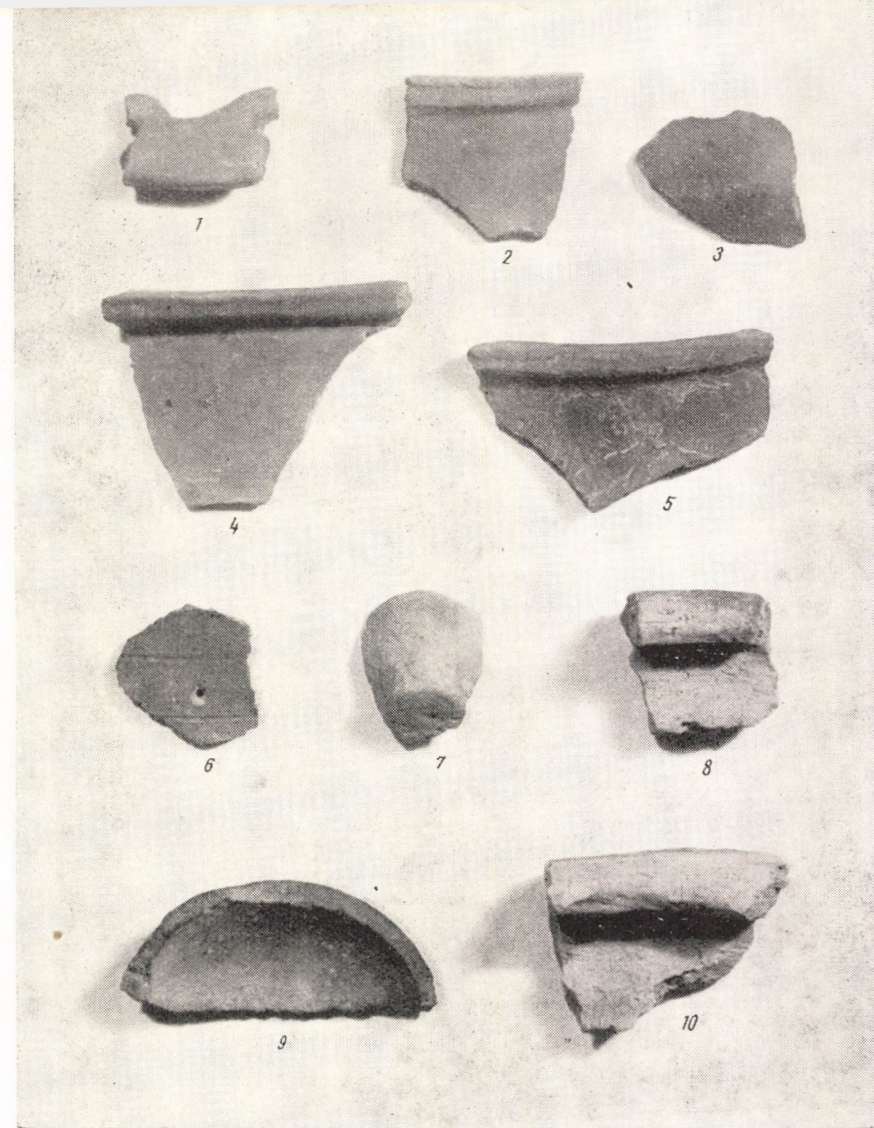
Рис. 3. 1–9. Случайные фрагменты керамики эпохи Арпадов из окрестности печи № 5.

Fig. 3. 1–9. Tessons sporadiques de l'époque arpadienne, mis à découverte dans les environs du four n° 5.

4. kép. 1—16. Edénytöredékek a 3. számú Árpád-kori kemencemaradvány fenéktapasztásából

Рис. 4. 1—16. Фрагменты керамики из обмазки пода печи № 3 эпохи Арпадов
Fig. 4. 1—16. Tessons livrés par la maçonnerie du sol du fragment de four de l'époque arpadienne n° 3.

5. kép. 1—7. Edénytöredékek a 6.a. jelzésű Árpád-kori kemence maradvány fenéktapasztásából. — 8—10. Agyag, tepsi és fazék töredékek a 6.b. jelzésű késő-középkori kemence fenéktapasztása alsó rétegéből

Рис. 5. 1—7. Фрагменты керамики, обнаруженные в обмажке пода печи 6. а. — 8—10. Черепки глиняного противня и посуды, найденные в нижнем слое обмазки пода печи позднего средневековья, обозначенной «6. б».

Fig. 5. 1—7. Tessons livrés par la maçonnerie du sol du fragment du four de l'époque arpadienne marqué 6.a — 8—10. Fragments d'un plat à rôtir en argile et d'un pot, livrés par la couche inférieure de la maçonnerie du sol du four de l'époque arpadienne, marqué de 6.b.

Megállapítottuk ezenkívül a kiásott épületalap déli, északi és keleti falában 1—1 félig földbesüllyesztett ház átmetszetét és az alapgödör északi szélében 18. századi, égett padlós vagy gerendás ház alapfalazásának néhány csonkját. Az északi, külső csatornaárok falában rögzítettük egy szőlőmagvakkal telt, téglalapú verem maradványát (XI. sz.).

Fentiek előrebocsátásával, az alábbiakban részletebben kívánjuk ismertetni azokat az elsősorban magyar népi építészeti objektumokat és régészeti leleteket, melyek Szekszárd város egyik legkorábbi települési pontján kerültek felszínre.

I. Sütőkemencék

A Vörösmarty utcai feltárás magyar vonatkozású legkorábbi emlékei az Árpád-kori kemencemaradványok. Ezek közül a legépebbnek az északi oldal külső csatornaárka falában jelentkező, félig földbe süllyesztett ház tartozékaként előkerült, hossz tengelye mentén kettévágott, földbe vájt, körte alakú, kis kemence mutatkozott (5. sz.). Feneke lapos, a száj keleti irányba nézett. Belvilágának hossza 75 cm. Legnagyobb szélessége 70 cm körül lehetett. Belső magassága 40 cm volt. Tapasztást a fenéken észleltünk. Az átégett földfal a boltozat közepe táján hirtelen megszakadt. A 6 cm-es legnagyobb vastagságot mutató fenéktapasztás alá egy réteg, külső oldalával felfelé fordított cserépedény perem- és oldalfaltöredéket raktak le. A kemencefenék gondosan simított, s majdnem teljesen vízszintes eldolgozást mutatott. A kemence előtt levő mélyedésben, részben a kemence belsőjében hamus feltöltést találtunk, az egész építményt fedő és körülvevő réteget viszont sötétbarna, zsíros humuszföld alkotta. Ez a humuszréteg a kemenceboltozat felett 20 cm magasságban, éles vízszintes vonalban szűnt meg, s rá 1 méter vastagságú újabbkori, törmeléken, habarcsrögös földréteg került. Az éles felső választó-vonal késői tereprendezés eredménye. A kemence hamujából kikerült 2 db széles, lapos peremű edénytöredék, a fenékszársz alatt talált cserépréteg valamennyi darabja (2. kép 1—12. sz.), végül a kemence mellől kidobott szórvány cserépanyag (3. kép 1—9. sz.) kizárólag két edénytípus-hoz tartozik: Az egyik fületlen fazékforma, hol vörösbarna, hol barnásfekete alapszínnel. A ferdén levágott szélű perem kiálló, s alatta a váll domborulatán pálcikával még lágy állapotban bekarcolt, körbefutó egyes vagy páros hullámvonal halad, majd a fenék irányába csigavonalban vezetett, sima bekarcolás következik. Kettős hullámvonal esetében a felső sűrűbb, az alatta futó ritkább hullámvonal mutat (3. kép 4. sz. — Lt. sz. 60. 527. 9.).

A másik edényforma a magyar cserépbogrács, melynek többnyire csak peremrészeit találtuk meg. Egyik példányon a perem alatt szintén bekarcolt hullámvonal dísz látható. Az északi, külső csatornaárok kidobott földjéből mentettünk ki egy aránylag vékony falú, szemeses anyagú, szürke edényszáj töredéket (3. kép 9. sz., — Lt. sz. 60. 527. 10.). A perem ében megtört, melynek tövével kicsiny, átfúrt, kerek lyuk látható.¹ A fűrés kívülről befelé haladva kúp alakú. A kézikorongon készült edény 13. századi típus.

A 2. sz., nagyobb méretű, látszólag kerek alaprajzú kemence 130 cm átmérőjű fenékmaradványának tapasztás alatti rétegéből cserépbogrács töredékek kerültek elő. Az itt általában nagyobb méretű edénydarabok helyenkint tenyérnyi nagyságú homokkő gumókkal váltakoztak. Ennél a kemencefenéknél 18—20 cm vastag átégett réteget mértünk. A 2. számú kemencétől keleti irányban, pontosan 2 méternyi távolságra feküdt az ugyancsak Árpád-kori, kisebb, 3. sz. kemence fenékcsonkja. A 80 cm átmérőjű fenékmaradványban fazék- és bogrács-töredékek vegyesen fordultak elő (4. kép 1—16. sz.).

Az edénytöredékek között részben megismétlődik az 5. sz., körte alakú kemencében talált edények hullámvonalas és sima, körbefutó vonaldíszítménye, éppúgy a

rézsútosan levágott szélű fazékperem. Előfordult azonban két olyan fazékszár töredék is, melyek közül az egyik, kiálló peremű, sárgásszürke példány vállrészen egy sor ferdén, erőteljesen bevágdosott vessző fut körbe (4. kép 2. sz., Lt. sz. 60. 521. 7.), míg a másik darab peremcsonkja alatt két sor, ugyancsak körbefutó, bökösött apró vessző-dísz figyelhető meg (4. kép 3. sz., Lt. sz. 60. 521. 16.). A változatos szélességű és vastagságú bográcsperemek között akadt olyan töredék, melynek külső szélén két, egymás mellett elhelyezett bevágás látható (4. kép 9. sz., Lt. sz. 60. 521. 2.).

A 4. számú, kerek, 85 cm. átmérőjű kemencemaradvány egy részét levágta a később beásott IV. számjelzésű emésztőgödör verme. A területen létesült új felület síkjaiban még 20 cm-re bemélyedő kemencefenéket nem bontottuk ki, mivel annak függőleges metszetét megkaptuk az emésztőgödör déli falában. A fenékszársz alól kiálló cserépbogrács töredékek árulták el a kemence korát.

Az épületalapozás gödrének kemencemaradvány leletei közül a 6. b. jelzésű volt a legnagyobb kiterjedésű. A 155 cm-es mélység mellett előtűnt, alapárkokkal körül-faragott, szabálytalan alakú maradvány cserepektől és szétomlott paticsföldtől vörös foltja megcsonkított állapotában is 240 cm-es É—D irányú átlót mutatott. Az alapárkok falában 30—40 cm vastagságban jelentkező kemenceomladék háromrétgű volt: A legalsó réteg egy Árpád-kori kemenceének lesározott, de csak foltokban megmaradt 5 cm vastag fenékrésze (6. a.), mely alsó határával már őskori kultúrréteget érintett. A kiemelt, barna színű, őskori humuszmintából egy, szürke homokkőből csiszolt, piskóta alakú fenékkő fél darabja, vastag durva falú agyagedény töredéke és végül egy, a hallstatti korra jellemző, finoman simított, fényezett felületű, nagyobb barna edény faltöredéke került elő.

A 6. a. jelzésű kemencefenék tapasztásának lerakott edénydarabjai bogrács- és fazéktöredékekből adódtak (5. kép 1—6.). Az egyik, párhuzamosan bekarcolt sima vonalakkal díszített edényfal darabon ugyanolyan, kúposan átfúrt kis lyuk látható (5. kép 6. sz. Lt. sz. 60. 524. 36.), mint a külső csatornaárokból kidobott földben talált, 13. századi fazéknyakon.

A fenékbélés cserepei között szerepel még egy vörösré égett, durván idomított játékpohárka (5. kép 7. sz., Lt. sz. 60. 524. 38.). Feltehetően a kemencefenék alatt húzódó őskori kultúrrétegről került ki.

Az Árpád-kori fenéktapasztás egyetlen fémlelete egy vékony bronz huzalból készült, „S” végű hajkarika (6. kép; Lt. sz. 60. 524. 46.). A 3. számmal jelzett alsó kemencefenék felett levő 2. réteg bögre alakú kályhaszem töredékekből állt, közöttük néhány, más rendeltetésű kerámia maradványával. Így előkerült egy szürke agyagkorsó fenéktöredéke (5. kép 9. sz., Lt. sz. 60. 524. 45.), továbbá vastag falú, alacsony, meredek peremű agyag tepsik peremrészei (5. kép 8. sz. Lt. sz. 60. 524. 31. 37.), melyeknél a megmaradt fenékcsonk külső oldala lyukacsos, pelyvalenyomatos.

Ez a cserépréteg átlag 10 cm vastagságú volt, melyre 4 cm-es simított sártapasztás következett. Ezen feküdt az összeroskadt kemence 18 cm vastag, sártapaszt rögökkel és vörösré égett földdel kevert, ugyancsak bögre alakú kemencecszem halmaza, darabokra törött szemekkel.

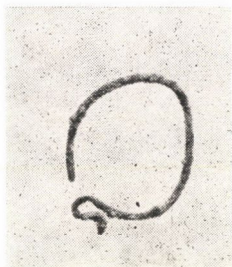
A felső omladékréteg érdekes leletei: Egy szépen irizáló, keskeny üveg edényfül, alsó és felső oldalán vályúszerű hosszanti bemélyedéssel (Lt. sz. 60. 524. 2.). A másik tárgy egy nyélnyújtványos vas borotva, hengerded csont nyéllel (Lt. sz. 60. 524. 1.). A felső kemencerész fenékrétege nyugati szakaszában 10 cm mély, 45 cm széles beásás hamuval kitöltött üregében sárga színű, porpasztott kiöntöcsücskös agyag korsó nagyobb töredéke feküdt (7. kép. Lt. sz. 60. 524. 39.).

A kemencék korát elárulja többek között a fenékszárszárakba rakott kerámiai töredékanyag. Kívül ferdén levágott szélű, töleséresen kiálló perem, alatta egy vagy két sor, pálcikával bekarcolt hullámvonal, majd spirálisan

¹ Ugyanilyen módon történt az átfűrés a Budapest-kamaraerdei törzsgyümölcsös területén előkerült, 13.

századi edényperemnek [H. Gyürki K., BpR 19 (1959) 265., 24. kép].

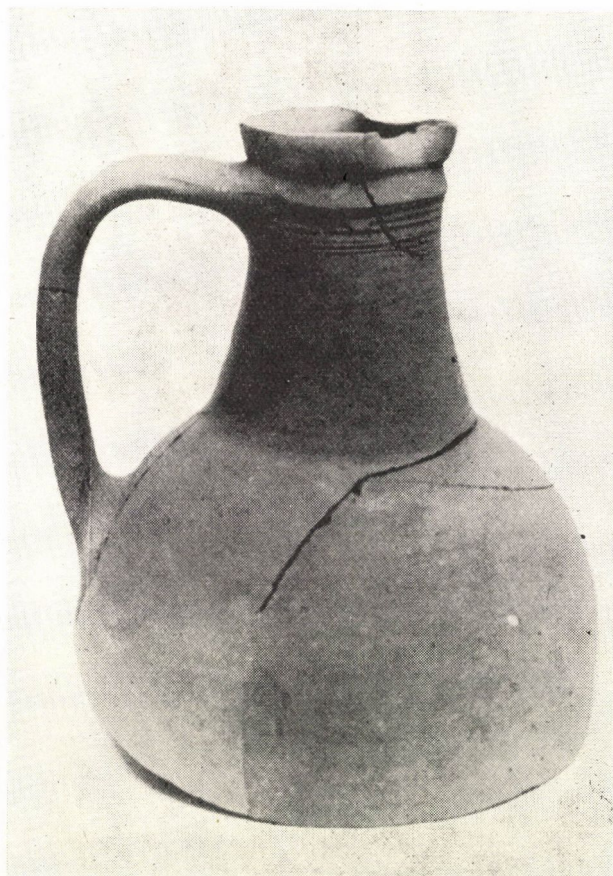
lefutó vonaldísz jellemzi a szekszárdi, legkorábbi magyar kerámiát.² Hasonló töredékek kerültek elő a zalavári Árpád-kori temetőkápolna területéről. A cserepek korát itt a környező XI. századi sírok is datálják.³ Höllrigl J. megállapítja, hogy a fésűvel bekarcolt többszörös hullám-vonalat már a XI. században felváltja „a pálcikával bekarcolt egyszeres hullám- és sima vonaldísz”.⁴ Höllrigl

6. kép. „S” végű hajkarika a 6a. jelzésű kemence fenék-rétegéből. 1:1

Рис. 6. Височное кольцо с S-овидным концом, обнаруженное в поде печи 6. а. 1:1

Fig. 6. Anneau de cheveu se terminant en „S”, livré par la couche du sol du four marqué de 6. a. 1:1

7. kép. A 6 b. jelzésű kemence korsólelete

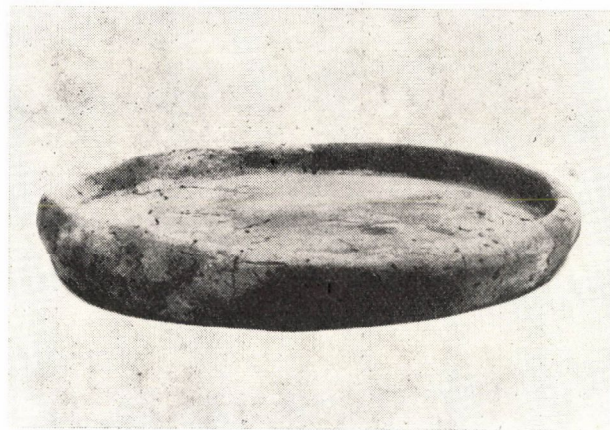
Рис. 7. Кувшин, обнаруженный в печи 6.

Fig. 7. La cruche trouvée dans le four marqué de 6. b

² Vö. Halimba-Cseres 10–11. századi temetőjének 714. sírjában talált, hasonló díszítésű edényével (*Török Gy.*, AH XXXIX (1962) 20. kép).

³ Sós Á.,—Bökönyi S., AH XLI (1963) 72. kép 6., 78. kép 2.

„Árpád-kori kerámiánk” című művében, a 94. kép 2. ábráján olyan edénytípust mutat be Zimonyból, melynek peremkiképzése és díszítési módja a szekszárdi 5. sz. Árpád-kori kemence cserepeinek típuskörébe tartozik.⁵ A zimonyi edényt a XI. század végéről származó érmek datálják. A fenti díszítésménnyel ellátott kerámiát Parádi N. is XI. századnak állapítja meg.⁶ Szekszárdi, Árpád-kori kemencéink építésének ideje ezek szerint egybeesik a szekszárdi apátság alapítása, I. Béla uralkodásának időpontja körüli évtizedekkel. A 3. sz. kemencefenék két edénytöredékének ferdén bevagdosott díszítési módja ugyancsak jellemző Árpád-kori kerámiánkra. Szőke Béla egy dór-kápolnai dűlőben talált földkunyhó kemencebéléséből szedett ki hasonló töredékeket, cserépbogrács maradványok társaságában.⁷ Fontos momentum, hogy a magyar bogrács együtt szerepel a XI. századi szekszárdi kemencék edényleleteivel. Sőt, egy bográcstöredékünk az erre a korra jellemző egysoros hullámvonalas díszítést is magánviseli. Szőke B. megállapítja, hogy „a cserépbográcsok ... a magyarsággal együtt jelentek meg a Duna-melléki síkságon.”⁸ A cserépbogrács elterjedésének

8. kép. Kerek agyag sütőtepsi a II. gabonásverem fenékéről

Рис. 8. Круглый глиняный противень, найденный на дне II-ой ямы для хранения зерна

Fig. 8. Plat rond à rôtir, en argile, livré par le sol du silo n° II

ilyen szűkebb határaival szemben a fentebb ismertetett díszítésű kerámia sokkal nagyobb területen volt használatos. Virágzásuk idejét rendszerint meghatározza az „S” karikás kísérő leletanyag.

A hódoltság beálltával elpusztult helységeink kemencemaradványainak, házainak egyik legjellemzőbb kerámiacsoportja a bögre alakú kályhaszem, illetve annak különböző változatai (horpasztott szájú, háromszöges szájnyílású, csúcsos fenekű stb.). A szekszárdi, 6. számú, XV–XVI. századi kemenceomladék kizárólag az egyszerű, kerek szájú, kicsiny, lapos fenekű típust tartalmazta. Külső körbordás változat, széles, kiálló peremmel (török forma) egyetlen példányban sem szerepel a kemence anyagában.

II. Vermek

A Vörösmarty utcai lelőhely földépítményeinek második csoportját az I–XI. számokkal jelzett vermek szolgáltatják (9. kép). Ezek között, feltételezett rendeltetésüket és egyben építésmódjukat tekintve, három változatot

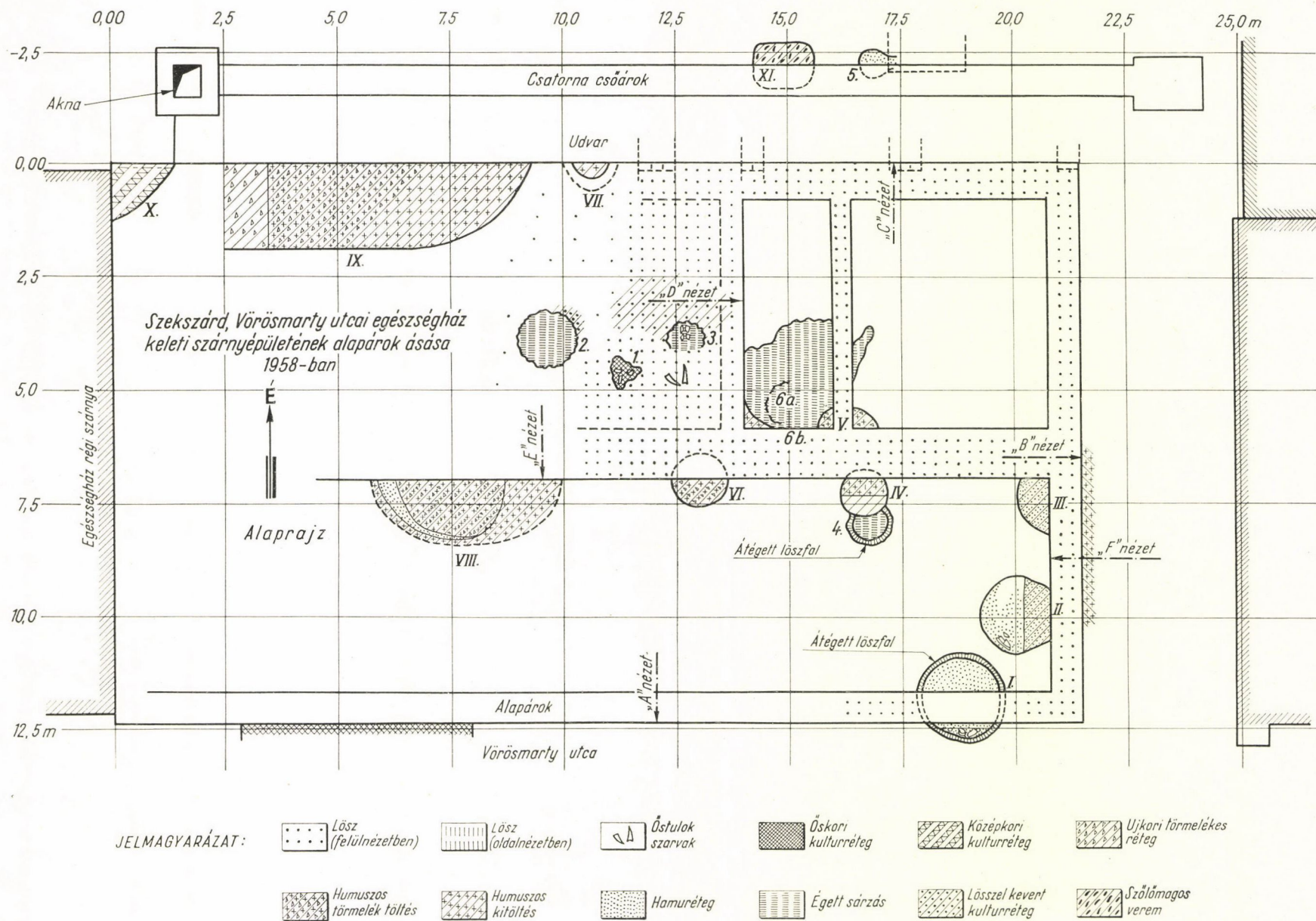
⁴ Höllrigl J., MMűv. 7 (1931) 461–468.

⁵ Höllrigl J., Arch.Ért. 46 (1930).

⁶ Parádi N., Rég.Füz. 12 (1959).

⁷ Szőke B., Arch.Ért. 82 (1955) 86–90.

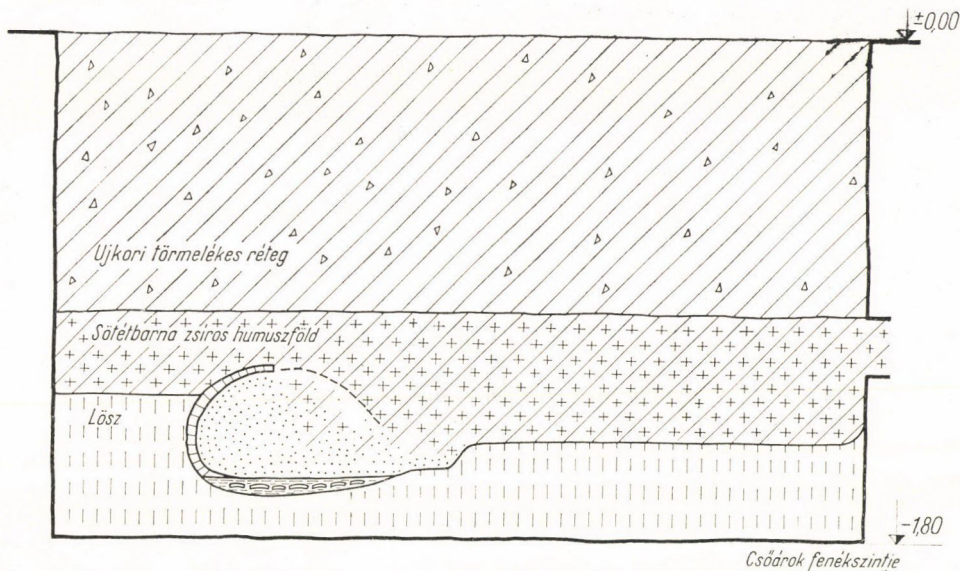
⁸ Szőke B., i. m.

9. kép. Szekszárd—Vörösmarty utca. Az 1958. évi leletmentés helyszínrajza

Рис. 9. Сексард, ул. Вөрёшмарты. План раскопок спасательного характера, проведенных в 1958 году

Fig. 9. Szekszárd., rue Vörösmarty. Levé de plan des fouilles de préservation effectuées en 1958.

10. kép. Szekszárd—Vörösmarty utca. Árpád-kori kemence a földkunyhó metszetével
Рис. 10. Сексард, ул. Вөрөшмарты. Печь эпохи Арпадов с профилем землянки

Fig. 10. Szekszárd, rue Vörösmarty. Four de l'époque arpadienne avec la coupe d'une cabane de terre

találunk: a gabonásvermek, emésztőgödörök és hulladékvermek típusait.

Említésre méltó az I. veremből előkerült, pelyvás sárból készült sütőharang fül- és peremtöredéke (hossz: 27 cm, Lt.sz: 60. 519. 32. 1—2.), valamint a II. számú gabonásverem fenekén talált nagyméretű, vastag falú kerek agyag sütőtepsi (átm. 37,5 cm, magassága: 5 cm, Lt.sz: 60. 520. 7.). Szabad kézzel formált, durva kidolgozású (8. kép).

III. Földkunyhók

A Vörösmarty utcai építkezés alapgyödrének külső partfalaiban három helyen mutatkozott függőlegesen levágott földkunyhó hossz- vagy átmetszete. Ezek közül a legkorábbinak az „A” fal profiljában, annak nyugati szakaszában kirajzolódott, elmosódó határvonalú kunyhómaradványt tartjuk. Itt, az úttest téglatörmelék alaprétege alatt, 30 cm vastag ősi kultúrréteg szürkésbarna sávja húzódik. Ennek vízszintes futása a part nyugati szakaszában átmenet nélkül 70 cm-re süllyed és negyedköríves fordulattal ismét vízszintes irányt vesz fel, 80 cm mélységben. A fenékszint vonalát középtájon 20 cm vastag karó- és egy 20 cm-es átmérőjű oszloplyuk szakítja meg, majd 30 cm mély lépcsővel egy mélyebb, vízszintes padozat következik. Ennek szintje 1,5 méter után ismét lépcsőzetes emelkedéssel tér vissza, megát a felső őshumusz rétegsávjába. A feltöltésben egy nagyobb állatsont töredéken kívül más lelet nem mutatkozott. A kunyhó padozatának szintje megközelíti a lengyeli kultúra fentebb ismertett rétegfoslányának mélységét. A földkunyhó korát a személyi kőrézkori ház⁹ C—D metszetének analógiája alapján is a korarézkorhoz kapcsolhatjuk.

A második kunyhó az északi csatornaárókban került elő, melynek a fentebb leírt 5. sz. kis kemence a tartozéka. A földkunyhó szélessége a kemence hátsó falától mérve 2,4 méter. Járófelülete vízszintes, csak a kemence szája előtt süllyed le 10 cm-el (10. kép).

A Tiszalök-rázompusztai háztípusok méreteiből, valamint építészeti beosztásából szoros analógiát nyerünk a Szekszárd Vörösmarty utcai kemencés földkunyhó típusát és korát illetően.¹⁰

A harmadik földkunyhónak éles vonalú, sötét feltöltésű színfoltja az alapgyödör keleti falában, a II. sz. verem-

maradvánnyal szemben süllyedt le a lösz alapkőzetbe. É—D-i átmérője 4,25 m. Padozata déli irányban menetesen emelkedik, majd fél méter széles polcot képezve, ugyancsak fél méter mély szintre süllyed, függőleges falú, 1 m széles munkagödört alkotva. A gödör két szemközti falán csekély pörkölési nyom látszott, míg északi párkányán kis sárgaföld kupac magasodott. A kunyhó kitöltéséből mindössze egy állati csont és egy középkori edényfedő töredék került elő (Lt.sz: 60. 522. 1.), korong alakú, profilált szélű, merőlegesen átlukasztott fogantyúgombbal. (Lyuk nélküli változatát Parádi Nándor ismerteti a középkori cserépfedőkről írt dolgozata 32. ábrájának 1. sz. szerkezetrajzában.)¹¹

Összefoglalás

A közeli Kálvária-hegyen és a régi Megyeháza környékén temetkezett X—XI. századi magyarság a Vörösmarty utca tájékát a XI. századtól kezdve már sűrűn megülte. Az 1958. évi leletmentés színhelyén előkerült Árpád-kori, közelebből XI. századi öt kemencemaradvány lelet is erről tanúskodik. A kemencék feltehetően ugyanannyi földkunyhóhoz csatlakoztak. Középkori — későközépkori telepnyomokra utal egy hulladékverem, egy földkunyhó, kemence és gabonásvermeink. Meglepő, hogy bár a XI. században, a szekszárdi bencés apátság alapításának századában ilyen sűrűn lakott volt már Szekszárd mai központja, ugyanakkor a későbbi századok egyházi és világi vonatkozású építkezéseiből, várépítéséből itt semmilyen nyomot, maradványt nem lehet kimutatni annak ellenére, hogy az apátság épülettömbje lelőhelyünkől alig 150 méterre D-K-re feküdt. Szekszárd tulajdonképpen központja tehát a későbbi századok folyamán nem ebben az irányban terjeszkedett tovább. Érdekes ezzel kapcsolatban Szőke Béla alábbi megfigyelése: „... A koraközépkori kunyhók rendszerint széles karéjban veszik körül a későbbi, sokkal kisebb területen fekvő falukat.”¹²

A Vörösmarty utca és közvetlen tájéka egészen a múlt századig a jobbágyok negyede maradt. Szekszárd város 1794-ben készült részletes „Mappá”-ja még ekkor is csak jobbágyházakat és telkeket: „DOMOS ET FUNDOS COLONICALES” tud kimutatni a mai Vörösmarty utcában, de közvetlen környékén is.¹³ A Szekszárdot

⁹ Pusztai R., Arch.Ért. 83 (1956) 3. kép.

¹⁰ Méri I., Arch.Ért. 79 (1952) 49—67.

¹¹ Parádi N., FA 10 (1958) 155—160., XXI—XXII. t.

¹² Szőke B., i. m.

¹³ A Tolna megyei Állami Levéltár tulajdonában.

1794-ben ért hatalmas tűzvész a Vörösmarty utca táján is végigsöpört.¹⁴ Elpusztult többek között a szomszédos Megyeháza, a templom és környéke. Ekkor került a területünkön volt jobbágytelken hulladékgyűjtő vermekbe, szenes-hamus rétegek közé a VIII. és IX. sz. gödrök 18. század végi törmelékanyaga, benne sok kerámiai töredék,

nem egy példányon olvadt égési nyomokkal. A 18. századi cserépkályhák felső párkánytöredékeinek külső máza szintén több esetben habosra olvadt. Az alapgödör profiljainak felső rétegében mutatkozó szenes rétegek, a jelenlegi felszínhez való közelségüknek fogva, szintén e nagy tűzvész szomorú hírmondói.

Mészáros Gyula

SIEDLUNGSRESTE AUS DER ÁRPÁDENZEIT UND DEM SPÄTMITTELALTER IN SZEKSZÁRD

Auszug

Im Herbst 1958 kamen bei Bauarbeiten in der Vörösmarty Straße in Szekszárd archäologische Funde verschiedener Epochen zutage. Ein frühkupferzeitliches Skelettgrab und bronze- bzw. früheisenzeitliche Siedlungspuren bildeten die ältesten Kulturschichten. Der Großteil der Funde entstammt jedoch der Landwirtschaft betreibenden Schicht der landnehmenden Ungarn, die sich hier angesiedelt und Jahrhunderte lang ununterbrochen gelebt haben. In der Nähe der von König Béla I. gegründeten Abtei in Szekszárd kamen während der rettungsgrabungsartigen Freilegung in die Erde vertiefte Backöfen aus dem 11. Jh., ein spätmittelalterlicher, aus Kacheln gesetzter Backofen, mittel- und spätmittelalterliche, mit Stroh ausgelegte Getreidespeicher und die Reste von Häusern und Gruben verschiedenen Alters zutage. Unter den Funden ist die Keramik vorherrschend: von den wellenlinienverzierten und glatt eingeritzten ersten Gefäßen der Ungarn über die zahnradverzierten

Töpfe des Mittelalters und die Wiener grafitüberzogenen Gefäße mit Randstempel bis zu den bemalten und glasierten weißen Produkten des Spätmittelalters und dem Erscheinen der türkischen Tonware lieferten die Öfen und die Gruben wertvolle Funde. Die chronologische Folge des ungarischen Nachlasses wird durch die Türkenherrschaft für 150 Jahre unterbrochen: während dieser Zeitspanne haben die türkischen Industrie- und Handwerkerprodukte die Vorherrschaft. Im 18. Jh. findet man wieder ungarische Ware. Aus einer Karte aus dem 18. Jh. geht hervor, daß dieser Teil der Stadt damals von Leibeigenen bewohnt war. 1794 vernichtete eine Feuersbrunst das Stadtviertel. Als Folge dieses tragischen Ereignisses entstanden hier die auffallend viel zugrundegegangene, halbverbrannte Keramik und Wirtschaftsgeräte enthaltenden großen Abfallgruben (Nr. VIII–IX)

Gy. Mészáros

¹⁴ Vendel I., Szekszárd megyei város monográfiája (Szekszárd 1941) 90.

BARTUCZ LAJOS

1885–1966

1966. június 4-én meghalt Bartucz Lajos, a biológiai tudományok doktora, ny. egyetemi tanár, a magyar antropológia nagy mestere, a történeti-embertani kutatás megalapítója. Hat évtizedes alkotói tevékenysége, gazdag életpályája összeforrott az antropológia történetével, és működésének korai szakaszában egy fogalom-má vált az embertan és Bartucz Lajos személye.

A XIX. század evolúciós elméletei az emberre irányították a figyelmet, és létrejött a régészet és embertan, a néprajz, amelyek mindegyikéhez rakott téglákat, sőt épületet. Török Aurél tanítványaként kezdte meg tudományos működését, de a mester 1912-ben bekövetkezett halálával a még gyermekcipőben járó új tudomány minden gondja az ő vállára hárult. Kezdetől fogva tudományos tevékenysége arra irányult, hogy a természet- és társadalomtudományok összefüggéseiben az emberi közösség megismerését szolgálja, közéleti szereplésével pedig, hogy kiszakítsa elszigeteltségéből ezt a tudomány-ágat, megszerezze az érdeklődést, a közvélemény támogatását e tudományág fejlesztésére.

1913. január 28-án az Országos Régészeti- és Embertani Társulat felolvasó ülésén vetett számot a kutatás akkori helyzetével, és indította el a küzdelmet, amely egészen a felszabadulásig tartott. Szomorúan kellett megállapítania az antropológia nagyfokú elmaradottságát, amely jórészt abból adódott, hogy a két testvér-tudomány, a régészet és az embertan elkülönült, és még kísérlet sem történt az együttműködésre: „Még annyira sem vagyunk, hogy teljesen hiteles kő-, bronz-, vaskori, vagy akár hun-, honfoglaláskori koponyákat és főleg csontvázakat nagyobb számban tudnánk felmutatni. A különböző gyűjteményekben levő koponyák és csontvázak túlnyomó része az antropológiai kutatás számára értéktelen, vagy legalábbis megbízhatatlan. Vidéki múzeumban, legtöbbször alig számottevő koponyagyűjtemény van, csontváz pedig egyáltalán nincs.” Az első világháború előtti állapotokat jól kifejező sorai világossá teszik, hogy Bartucz Lajos munkásságának tengelyébe a gyűjtést állította. Hatalmas szervező munkát végzett, hogy leküzdje a régészet művelőiben, de a közvéleményben is kialakult „minek az a sok csont, elég abból kevesebb” véleményét és gyakorlatot, hogy ne csak a mintadarabok kerüljenek be a gyűjteménybe egy sírmezőből, hanem induljon meg a rendszeres gyűjtéssel az antropológiai anyag megmentése. Móra Ferencsel szövődött barátsága indította el a rendszeres gyűjtést, amelyre az Embertani Intézet évi 400 korona javadalmából aligha futotta volna. Szervező munkája révén a számban nagy, de értékében kicsi Embertani Intézetet olyan tudományos anyaggal gazdagította, amely a gyűjteményt európai hírvé tette, s így alkalmassá vált arra, hogy a történeti embertan új tudományát indítsa el hazánkban. Tudomá-

nyos eredményekben gazdag pályájából kizökkentette az a megtorlás, amely az 1919. évi, a nép, az igazság melletti kiállása miatt következett be. Ekkor nappal termelőmunkát végzett, az éjszakákat azonban a tudománynak szentelte, mert meggyőződése volt, hogy igazsága visszavezeti a tudományhoz. 1921-ben a városligeti Iparcsarnok barakképületében a Néprajzi Múzeumhoz csatolt gyűjteményben folytatta munkáját. 1936-ban eredményei, emberi magatartása alapján a Néprajzi Múzeum igazgatójává nevezték ki, és közben a budapesti Tudományegyetemen tartott előadásaival egyre többen fordulnak az antropológia felé. 1940-ben a szegedi Tudományegyetem professzora lesz, leköltözik Szegedre, és egyben mint az Alföldkutató Intézet igazgatója széles körű kutatásokat indít és értékes, nagy gyűjteményt hoz létre a Dél-Alföld anyagából. 1959-ben tudományos és oktatási múltjának elismeréseképpen nevezték ki Török Aurél elárult tanszékére, a budapesti Egyetem Embertani Intézetéhez tanszékvezető egyetemi tanárnak, ahol 1965-ig fiatalos lendülettel dolgozott.

Alig egy évvel az antropológusokkal együtt mi régészek is ott voltunk Bartucz Lajos 80 éves születésnapjának köszöntésén, és az ott elhangzott méltatások, illetőleg az Antropológiai Közlemények IX. kötetében megjelent írások és bibliográfia felment bennünket attól, hogy részleteiben értékeljük munkásságát.

Életpályája alatt szinte nincs olyan kor, amelynek anyagával ne dolgozott volna, kezdve az ősemberkutatástól a XVII. századi temetők és sírok elemzéséig, azonban munkája középpontjában a népvándorlás- és honfoglaláskor állott, amelyben a legmaradandóbb eredményei születtek. Munkájában a pontosság, a megbízhatóság volt az a mérce, amelytől nem volt hajlandó eltérni, mert mindig az igazságot kívánta közreadni. Ez jellemzi etnikai kutatását, amelynek alapjait szintén ő rakta le. Az etnikai csoporton belüli, válogatás nélküli objektív adatok dialektikus kiértékelése az az út, amelyet a jövőben is követni kell.

Kevés olyan tudós van, aki annyit tett saját szakterületének közvéleményalakítása érdekében, mint Bartucz Lajos. A Magyar ember, a Fajkérdés, fajkutatás könyvei könyvsikert jelentettek, és akkor, amikor a faji kérdésről annyi téves, gyűlölettől fűtött írás jelent meg, bátor tett és hitvallás volt munkássága. Elérte, amit a tudós elérhetett: az értékes gyűjteményt és azt, hogy az elszigetelt tudomány beleivódott a közvéleménybe, nemcsak saját írásain, de írásaiból merítve írónk egész sora fordult hozzá, és így tanítása megsokszorozódott. A küzdelem, amely működése első szakaszában szinte minden idejét lekötötte, eredménnyel zárult, és az életmű, melyet hátrahagyott, példakép és mindig használható forrásanyag a jövő kutatói számára.

Korek József

SZÁZ ÉVE JELENT MEG A „MŰRÉGÉSZETI KALAUZ”

Elnöki megnyitó előadás a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat székesfehérvári vándorgyűlésén 1966. június hó 23-án.

Ha visszafelé forgatjuk a magyar régészet még meg nem írott történetének lapjait, gyakran találkozunk olyan egyéniségekkel, olyan eseményekkel, akiknek működése, amelyeknek megtörténte nagymértékben hozzájárult régészetünknek az adott időben való fejlődésmenete felélénkítéséhez, megváltoztatásához. Most száz éve is ily esemény történt, melyről fontosságához híven kötelességünk megemlékezni Társulatunkban, mely régészetünk történetének is ápolója, jó hagyományainak megőrzője. Az esemény a „Műrégészeti Kalauz”-nak megjelenése volt, első tanító célzatú régészeti kiadványunk, melynek hatása elvitathatatlan régészetünk fejlődéstörténetétől.

Ha a reformkor történetét alaposan áttanulmányozzuk, feltűnhet, hogy a hazai föld, a nemzeti múlt emlékeinek, és pedig előkerülő vagy romos állapotban látható emlékeinek megőrzéséről vajmi kevés szó esik. A korabeli sajtóorgánumok, mint a Tudományos Gyűjtemény, Tudománytár, Új Magyar Múzeum, Győri Történelmi és Régészeti Füzetek, az Akadémiai Értesítő, a Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Nagygyűlésének Munkálatai, Hormeyers Archiv, Acta Musei Nationalis és ezek mellett a Pesti Hírlap is közölték ilyen vagy olyan leletekről rövid írásokat, ilyen vagy olyan pusztuló műemlékekről említéseket. Hiányzott azonban egy olyan szerv, mely ezeket az értesítéseket összefogta, a panaszokat meghallgatta és ami a legfőbb, orvosolta volna. A nemzet minden téren való elmaradottságát öles léptekkel igyekezett behozni és az ingó és ingatlan műemlékek ügyét erősen elhanyagolta. A szaporodó értesítések, a mind gyakoribb panaszok azonban kultúránknak ez elhanyagolt ágára is ráterelte a figyelmet. A Magyar Tudományos Akadémia 1847. február 22-én felszólítást bocsátott közre *minden a nemzeti becsületet szíven viselő magyarhoz* a hazai műemlékek ügyében:

„Minden módon pusztítjuk a földben levő és onnan előkerülő vagy a föld felszínén levő emlékeinket, ahelyett, hogy azokat kímélnénk, védenénk, mint nemzeti múltunk emlékeit gondosan megőriznénk. Az Akadémia abban a meggyőződésben, hogy ha a figyelmet felhívja ezekre, ezekből még igen sok megmenthető, a jövő időkre fenntartható, teljes bizodalommal kéri segédelmét mindazoknak, kik a hazai régi műveltség fényrederülését s így a nemzeti becsület emelkedését szívükön hordozzák, tennének említést az akadémiai titoknoknak küldendő egyszerű levélben mindenfajta régiségről,” — melyeknek fajtáit hosszan felsorolja a felszólítás — „s egyúttal legyenek segítségül ezeknek fenntartásában s gátolják meg megsemmisítésüket.”

A felszólítás járt is eredménnyel s ezt az 1848-as magyar felelős minisztérium is erősítette azzal a rendelettel, melyet Kossuth Lajos adott ki 1848 őszén, amikor Pest megerősítése alkalmából elrendelt sáncsási munkálatok közben előkerült leletek bevitelét az Akadémia épületébe rendelte el. De az 1849. év s a reá következő nehéz esztendő és terhes évek elvonták a figyelmet a hazai régiségek és műemlékek ügyétől.

Az 1858. január 4-én tartott akadémiai összes ülésen hangzott el Wenzel Gusztáv egyetemi professzor indítványa egy archeológiai bizottmány felállítására, melynek feladatkörébe utaltatott mindennemű leletek- és műemlékekről való adatgyűjtés, a pénzügyi helyzethez mért gondoskodás; s hogy ennek közzétételére is szervezett gondoskodás történjék, az *Archeológiai Közlemények* kiadása is megindult 1859. szeptember 15-én. Egyúttal az olvasókat ismételtelen felszólítják a minél bővebb adatszolgáltatásra is.

Tehát az időközben megszűnt sajtóorgánumok helyett a nagyobb számban meginduló napilapok s egyéb folyóiratok és évkönyvek mellett egy teljesen a hazai leletek és műemlékek publikálására szánt, évi tíz íves, ábrákkal megjelenő évkönyv is szolgálhatta a magyar

régészet és művészettörténet ügyét. 1860-ban általános feltűnést és elismerést keltve megjelent Rómer Flóris „A Bakony” című műve, ez a természetrajzi és régészeti munka, mely először adott példát egy bizonyos zárt terület ilyenszerű feldolgozására. Az *Archeológiai Közlemények* első kötetében megjelent első dolgozat Ipolyi Arnold „Csallóközi műemlékek” című tanulmánya volt, melynek előszavaként a szerző behatóan magyarázza szempontjait és ma is látszik, hogy az egész előző hasonló dolgozatoknak hasonló módon való megoldására kíván egyúttal példa lenni. Azok a dolgozatok, melyek az említett sajtótermékekben itt-ott megjelentek, nélkülözték a hasonló logikus és tudományos feldolgozási módot, sőt az egyöntetű hivatalos tudományos „tolvajnyelvet” is, melynek nem léte vagy megléte egyszersmind bizonyította a tudományág kezdetleges vagy kellő fokú kiművelésének is. Nagy összevisszaság mutatkozott az időbeli meghatározások és a tárgyak megnevezése terén is; helyesnek látszott tehát valamiféle tudományos kalauz közrebecsátása, mely az emlékek különböző fajtáinak a tudomány akkori szintjén álló kellő megvilágítását és magyarázatát adja, egyúttal nyelvi is példát mutasson ezeknek helyes és egységes elnevezésére. Bár az utóbbit a Műrégészeti Kalauz szerkesztői és írói, Rómer Flóris és Henszlmann Imre sehol sem hangsúlyozzák, a könyv tipográfiai megoldásából — az elnevezéseknek és tárgyi neveknél ritkított betűkkel való szedése — a szándék világosan kivehető.

A Műrégészeti Kalauz keletkezésére fényt derít Rómer Flóris előszava: „Amint az Akadémia Archeológiai Bizottmánya megalakult, elhatározták, hogy annak egyik fő teendője az legyen, miszerint utasítást dolgozzon ki és azt tegye közzé minél több példányban, melynek nyomán e romladozásnak leginkább kitett mű- és történeti emlékek... legegyszerűbb módon... fenntartásának és megóvassanak. (M. Tud. Akad. Almanach, 1863. 165 l.)” Rómer a továbbiakban rámutat, hogy ilyen munka csak akkor ígérhet sikert, ha népszerű is akar lenni, tehát számos rajzot igényel, különben a mű ellenkező hatást érne el, elidegenítené a régészet tudományától az érdeklődőt, semmint azzal megbarátkoztatná. Ezzel az igénnyel nem is tudták volna megoldani a munka kiadásának feladatát, ha segítségükre nem sietnek Andrassy Manó és társai, akik az általuk szerkesztett „Vadászalbum” kiadásánál nyereségmentesen fennmaradt 1400 o. é. forintot valamely célszerű régészeti munka közlésére nagylelkűen felajánlották. Segítségükre volt továbbá a bécsi Central Kommission is, mely több százra menő „fametszvényének” másolatait a kiadvány céljaira átengedte, melynek költségeit így tetemesen lezállították.

A mű három részben foglalta volna össze a régészeti és műemlékekre vonatkozó tudnivalókat, korszerű ismereteket. Az első, melyet Rómer írt, a kereszténykor előtti régiségeket tárgyalja s a legkülönb „barbár” és római kori műemlékeket fejtegeti. A második rész a keresztény, jelesen a középkori építészeti régiségeket adja elő Henszlmann Imre feldolgozásában. A harmadik résznek az egyházi szobrászat és festészet, a keresztény szimbolika és a kisebb művészeteknek ismertetése lett volna a tárgya Ipolyi Arnold tollából, ez a rész azonban sohasem jelent meg. Rómer hangsúlyozza, hogy a munka kézikönyv és szeretné, ha minél nagyobb olvasóközönség találja s így a főcél: „a hazai műkincsek kutatása, megismerése és megőrzése minél nagyobb terjedésben elérésék.”

Ami most már a tartalmat illeti, Rómer az ő fejezeteiben a kő, bronz és vas korszak, valamint a római kor emlékeit tárgyalja könnyedén népszerű módon, az egyes korszakok általános jellemzése után kiterjeszkedvén a kő, bronz, vas korszak és a római kultúra mindennemű eszközeire és tárgyra. Mindezeknek nevei mindenkor ritkított betűkkel vannak írva, példát mutatva a hasonló

vagy azonos tárgyak és eszközök felismerésére és közzétételénél a helyes elnevezés használatára. Művét három adalék egészíti ki; az ásatások és a leletek megőrzésére vonatkozó tudnivalók összefoglalása erősen tanító célzatú szöveggel írott, a második a feldolgozott korszakokra vonatkozó és a szerző által is felhasznált tudományos irodalom részletes összefoglalása, mely mutatja, hogy Rómer nagy tudományos apparátussal dolgozott és a külföldi vonatkozó irodalmat is jól ismerte, a harmadik egy őskori magyarföldi lelhely-kataszter bemutatása, melyet maga Rómer egy őskori leletabrosz készítése előmunkájaként tekint s fel is kéri olvasóit, hogy ha tudnak a műben fel nem sorolt lelőhelyekről, ne késsenek azokat neki rendelkezésére bocsátani, hogy ez a lelhely-térkép (1866-ban vagyunk!) minél tökéletesebb formában készülhessen el.

Még jobban kitűnik a tanítani akarás a mű második részéből, Henszlmann Imre munkájából, mely „Régészeti Kalauz” főcímmel és „Középkori építéset” alcímmel jelent meg. Általános jellegű bevezetés után a román, majd az átmeneti és a csúcsíves építkezés emlékeit tárgyalja és tanítja alapos alaprajzi ismertetések kíséretében, melyekben illő hely jut az akkor ismert hasonló korú magyar építészeti emlékek tárgyalásának is. Az épületek, épületelemek elnevezéseit, melyeknek jórésze a saját elnevezése vagy idegen nyelvből való fordítása, utóbbi esetben a német, olasz, francia, angol és latin elnevezésekkel egyidejűleg közli, kinek-kinek alkalmat nyújtva az általa használt, itt is ritkított frással közölt magyar kifejezés elfogadására, esetleg jobbal pótlására. Sőt művét egy „Építészeti műszók” című függelékkel is kiegészíti, hol betűrendben adja ezeknek az elnevezések-

nek hosszú sorát, mintegy megtanítva kortársait és az utána következő ifjú művészettörténeti kutatókat az akkor külföldön divó, általa megmagyarosított tudományos szóhasználatra.

Kétségtől nagy tett volt a maga idejében ennek az alapvető munkának megjelentetése. Méltán emlékezünk rá ma száz év távlatából. Hatása különösen akkor látszik meg, amikor az *Archeológiai Értesítő*nek két évvel később megindult évfolyamaiban a régészeti leletek és mindennemű ingó és ingatlan műemlékek közzététele az eddiginél sokkal szélesebb körűvé válik. Igazi tankönyvként kell tisztelnünk a „Műrégészeti Kalauz”-t, mely ellátta egy egész nemzedéknek a régészetbe s műtörténetbe való bevezetésének feladatát, és pedig sikeresen.

És vessünk még egy pillantást Rómer előszavába, melytől bizonyos aktualitást megtagadnunk ma is lehetetlen. Rómer előszavának végén a következőket írja: „Ezen kalauzszerű vázlatok csak előrajzait nyújtják ugyanannyi rendszeres kézikönyveknek, melyek bekövetkezendő kiadásai a régiségérdeklődőknél nagyobb készütséget, tanulási vágyat és áldozatkészséget tételzenek föl.” Ezzel Rómer már száz évvel ezelőtt kifejezte véleményét, hogy ilyen összefoglaló, egyúttal tanító célú kézikönyv sorozatra szükség van. Megvalósulása az ő idejében csak ábránd, jámbor óhajlás lehetett. Megvalósulása csak most, száz évvel később történhetett meg régészeti kézikönyv sorozatunkban, melynek első kötete a paleolitikumról tavaly jelent meg. A többi kötetek rövidebb-hosszabb időközökben fogják ezt követni. Ezzel a magyar régészet százéves adósságát fogja törleszteni.

Oroszlán Zoltán

SZÍNKÉPELEMZÉSI VIZSGÁLATOK ÉS AZOK ÉRTÉKELÉSE A PILISMARÓT-BASAHARCI AVARKORI TEMETŐ BRONZTÁRGYAIN

1965 nyarán látott napvilágot a Pilismarót-basaharci későavarkori temető publikációja.¹ A budapest-esztergomi műút alá került néhány sír kivételével, melyek ásatással hozzáférhetetlenek, a teljes temető feltárás alá került 1959–60-ban a Dunai Vízierőmű elöntési zónájában folyó régészeti munkák során. Az ásatáson 1959 októberében és novemberében Erdélyi István is részt vett.

1963–64-ben az MTA Régészeti Kutató Csoportja költségvetése keretében alkalom nyílt a temető 58 sírjából előkerült bronztárgyak nagy részének (126 tárgy), spektrál-vizsgálatára. Ilyen nagytömegű avarkori anyagon hazánkban még nem végeztek vizsgálatokat, ezért úgy gondoljuk, hogy a megfigyelések közreadása értékes és teljesen új adatokat szolgáltat a további kutatáshoz.

Ezen vizsgálatok elvégzése az első olyan hazai kísérlet, amikor egy területen belül viszonylag nagyszámú minta került színeképeanalitikai vizsgálatra. Ez azért rendkívül nagy jelentőségű, mert eltérőleg a mai idők szabványosított, jól reprodukálható technológiájától, a régi ötvözetek összetétele az egykorú technológia bizonytalansága folytán több-kevesebb szórású mutató, így a minták besorolása csak nagyobb számú vizsgálat alapján, statisztikus módszerekkel lehetséges.

A színeképeanalitika alkalmazásával a régészeti leletek esetében általánosságban az MTA Régészeti Kutató-csoport elméleti-módszertani munkaközösségében foglalkoztunk.² Jelen vizsgálatok metodikája megfelel az ott ismertetett irányelveknek.

Alábbiakban röviden ismertetjük az alkalmazott módszert és a kísérleti eredményeket. A részletes értékelést jelentéseink³ tartalmazzák.

1. *Mintavétel:* A megvizsgálásra kerülő minták kiválasztását megelőzte a szokásos régészeti kiértékelés. Ennek alapján olyan minták kerültek vizsgálatra, hogy a kapott eredmények mind összehasonlításra, mind pedig általánosításra alkalmasak legyenek. A mintavétel — néhány kivétellel — az egyes darabokból befúrással történt 1 mm átmérőben, az adott minta által megengedhető mélységig, lehetőleg több helyen. Bár a szabályos átlagmintavételnek eleget tenni nem tudtunk, ellenőrző vizsgálatunk szerint ez a mintavételi módszer kielégítő volt. (Bár a kontroll minták pontos összetételükben csekély szórású mutattak, nagyságrendileg azonos csoportba voltak sorolhatók.)

2. *Színeképfelvételek elkészítése:* A vehető minta csekély mennyisége miatt előzetes tájékozódó elemzést nem tudtunk végezni. A felvételi körülményeket így oly módon kellett megterveznünk, hogy egyetlen felvételtől lehetséges legyen mind a kvalitatív, mind pedig az esetleges kvantitatív kiértékelés. Mindössze annyit tudtunk külső megismerésből — hogy a minták nagy mennyiségben tartalmaznak rézet. Így a szükséges elővizsgálatokat technikai szennyezettségű rézzel végeztük el. Az előbbiekben felállított követelményeknek megfelelően gerjesztési módoknál a váltóáramú ívgerjesztést választottuk (5 A áramerősséggel 100/perc ívelési gyakorisággal), így a megfelelő érzékenység mellett biztosítható volt a kielégítő reprodukálhatóság. A felvételeket 3 lépcsős szűrővel készítettük, hogy az egyes alkotók különböző feketedésű elemzővonalait egyetlen expozícióból fotometrállhassuk. Vívóelektródának és ellenelektródának színeképtiszta szennet használtunk. A vívóelektróda kiképzésénél fő szempont volt, hogy a rendelkezésre álló kevés anyagmennyi-

¹ *Fettich, N.*, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. Studia Archaeologica 3 (1965).

² Erdélyi István az U. Vanyek Márta előadásához (A spektrográfia alkalmazása a régészeti kutatásban) kapcsolódó korreferátumában 1965 júniusában már ismer-

tette egyes megfigyeléseit az MTA Régészeti Kutató Csoportja elméleti-módszertani munkaközösségében.

³ *U. Vanyek M.*, A basaharci temető ékszerleleteinek spektrográfiai vizsgálata I–II–III. Kézirat az MTA Régészeti Kutató Csoportja adattárában.

ség minél teljesebb és egyenletesebb kiégését biztosítsuk és a zavaró sávszínképek intenzitását minél alacsonyabbra szorítsuk. Erre a célra legalkalmasabbnak találtunk egy elvékonyított elektróda tetején kiképzett lapos, vékony falvastagságú kelyhet. A finom minőségű forgácsot a vivőelektródába közvetlenül töltöttük. Vivőanyagot, ill. adalékanyagot nem alkalmaztunk. Az égés egyenletes, a színek viszonylag sávmentesek voltak. A gyakran szokásos globulus képzést nem alkalmaztuk, részben a minták kis mennyisége miatt, részben az esetlegesen túl gyorsan párolgó szennyezések felvétel előtti kiégésének megakadályozására. Ugyanezen okból nem alkalmaztunk előexpozíciót sem. Fotolemeznek rapid minőséget használtunk, a nagyobb meredekségű extrahart lemezen a kellő expozíciót nem tudtuk biztosítani. A felvételeket közép-bontású kvarspektrográfon végeztük külső leképezéssel.

3. A felvételek értékelése: Az értékelés először kvalitatíve történt meg. Erre a célra külön réz összehasonlító atlaszt készítettünk. A kvalitatív kiértékeléssel megállapítható volt, hogy a vizsgált minták összetételükben körülbelül azonos ötvözesű arányú önbronzok. Előfordul bennük ezen kívül változó mennyiségben ötvöző, ill. szennyezésként Pb, Zn, Ag, An, Sb, Bi és A. Néhány minta kitűnt magas ezüst tartalmával.

Az egyes alkotók mennyiségi változásának kiértékelésére félkvantitatív módszert alkalmaztunk. Első lépésben igyekeztünk az egyes alkotók mennyiségét nagyságrendileg behatárolni. Ehhez részben homológ vonalpárokat vizsgáltunk, részben egyes vonalak megjelenését, ill. eltűnését vettük tekintetbe. Sajnos, az irodalomban kevés — esetünkben használható — homológ vonalpárt találtunk, ily módon ezeknek a segítségével kiértékelő görbék felvétele nem volt lehetséges, másrészt az előírt gerjesztési körülményeket nem tudtuk pontosan betartani. Ennek ellenére a nagyságrendi becsléseket a legtöbb esetben kielégítően el tudtuk végezni. A részletes eredményeket idézett jelentésünkben ismertettük.

Második lépésben képet kívántunk adni az egyes alkotóknak egymáshoz viszonyított mennyiségi változására a különböző mintákban. E célból az egyes elemek megfelelően megválasztott elemzővonalainak feketedését fotometriás úton mértük. Vonatközpontú elemeket az alapanyag rezet használtuk. Az egyes alkotóknak minták szerinti mennyiségi változását grafikusan ábrázoltuk. Itt a minták sorszámának függvényében ábrázoltuk az egyes alkotókra meghatározott feketedéskülönbség értékeit, melyek a koncentráció logaritmusával arányosak. Ezt a kiértékelést elvégeztük az Sn, Pb, Zn, Ag, Sb és As tartalomra. Ily módon, anélkül, hogy az alkotók pontos százalékos mennyiségét meghatároztuk volna, már elegendő adat állt rendelkezésünkre ahhoz, hogy az egyes minták összetételét összehasonlíthassuk. Elégésesnek mutatkoztak az így kapott adatok arra is, hogy a minták rendszerezését elvégezhessük. E célból a réz mellett a négy legnagyobb mennyiségben előforduló alkotó (Sn, Zn, Pb, Ag) változását vizsgáltuk. A grafikus ábrázolásból már első rátekintésre kitűnt, hogy az egyes alkotók mennyisége egy átlagérték körül ingadozik, ill. ennek az átlagos összetételnek megfelelő érték körül a hozzátartozó minták száma sűrűsödik. Grafikusan ábrázolva a koncentráció növekedésének függvényében az egyes koncentrációkhoz tartozó minták számát, Gauss féle elosztást kapunk. Figyelembe véve a statisztikus eloszlás törvényeit, az analitikai módszer hibáját és az egyes darabok gyártásánál alkalmazott kezdetleges technológiai módszer valószínű szórásait, minden alkotónál megállapítottunk egy valószínű koncentráció átlagérték intervallumot. Ennek alsó- és felső határa közötti összetételű minták azonosnak tekinthetők. Ezeket későbbiekben „0” összetételűnek jelöltük. Az átlagértéktől eltérő összetételű mintákat az alacsonyabb koncentrációk esetében csökkenő sorrendben -1, -2, ...-vel, a magasabb koncentrációk esetében növekvő sorrendben +1, +2, ... jelöltük. Elvégezve ugyanezt a csoportosítást a négy fent említett alkotóra, egyszerű módon táblázatba foglalhattuk az egyes minták jellemző koncentráció értékeit. Alábbiakban egy részletet mutatunk be a kiértékelő táblázatból:

Az ötvözők mennyiségének nagyságrendi változása.

Mintaszám	Sn	Pb	Zn	Ag
47	0	0	0	0
50	0	0	-1	0
51	0	0	0	+1
48	0	0	0	+1
95	0	-2	-3	-2
126	0	0	0	0
127	0	0	0	0

A fenti kiértékelés alapján a megvizsgált mintákra nézve az alábbi csoportosítást alkalmazhattuk.

a) A minták legnagyobb részben az átlagos összetételt jelentő (mind a négy alkotóra „0” jelölésű) csoportba tartoznak. Valószínűségi megfontolások alapján ide sorolhatók mindazon minták is, melyeknél legfeljebb egy alkotóban mutatkozik maximálisan 1 értékű (± 1) eltérés.

b) Külön csoportosítjuk az alacsony Pb és Zn tartalmú mintákat. Itt valószínűsíthető, hogy a tárgy más alapanyagból készült. Megerősíti ezt a feltevést az a tény, hogy ezt az összetételt csak kelta eredetű ékszereknél találtuk.

c) Egyes minták egy alkotóban, mégpedig Zn, ill. Ag tartalomban mutatnak az átlagosnál jóval alacsonyabb értéket. Ez leginkább szintén más alapanyaggal magyarázható, de pl. Zn esetében valószínűbb a korrózió okozta kioldódás, a Zn negatív elektródpotenciálja miatt.

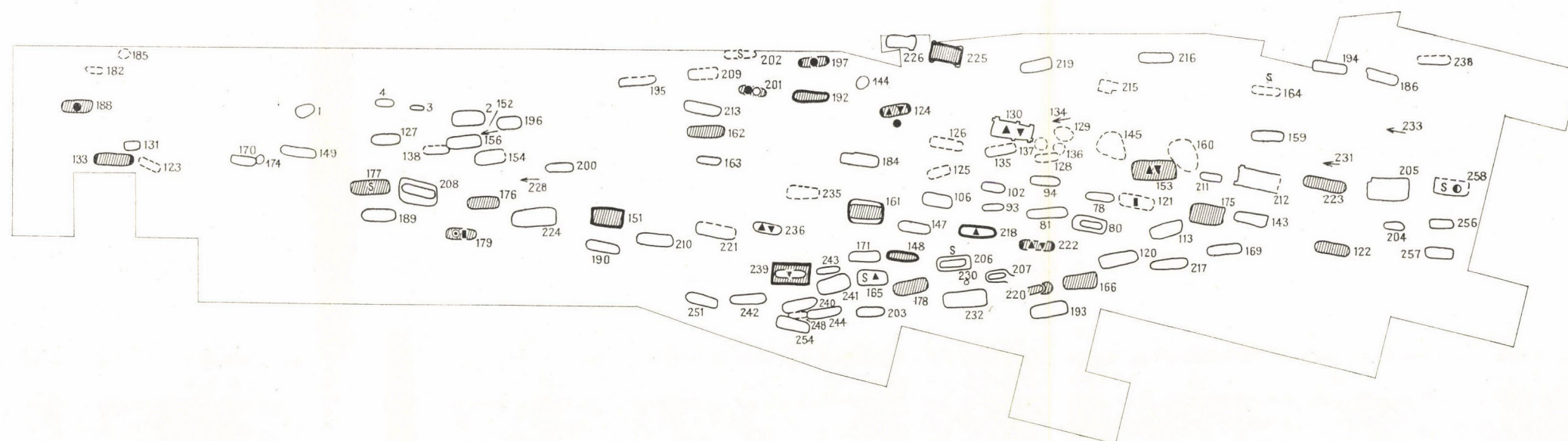
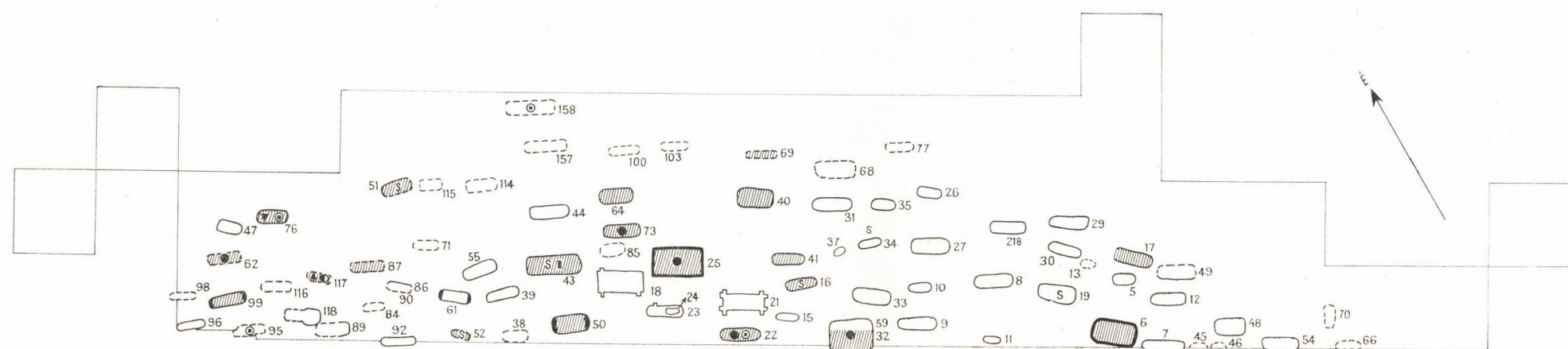
d) Végül külön vizsgáltuk azokat a mintákat, amelyek egy alkotóra kiugróan magas koncentrációt adnak. Különösen érdekes itt néhány minta magas ezüsttartalma, mely pl. egyik mintában az ónt látszik helyettesíteni. Ezek a tárgyak ún. „rossz ezüstöknek” minősíthetők.

A nyomelemek eloszlása első kiértékelésben kevesebb törvényszerűséget mutat, azonban egybevetve értékeiket egyrészt a főalkotók változásával, másrészt a régészeti kiértékelés eredményével, szintén jól értékelhető, értékes eredményeket szolgáltatott. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a nyomelem társulások az egyes alapanyagok jellemzői, az átlagostól való eltérés ilyenkor minden egyes esetben figyelmet érdemel.

Végezetül általános szempontként meg kívánjuk említeni, hogy régészeti leletek vizsgálatánál csupán az összetételi arányokból nehéz eldönteni, hogy egyes alkotók az alapanyag természetes kísérőjeként vagy tudatos keverés által kerültek a mintákba. Ez a kérdés azonban ilyen formában további boncolást csak akkor igényel, ha effektíve a korabeli technológiát vizsgáljuk. Kormeghatározás, azonosítás, összehasonlítás stb. esetében érdektelenné válik, ui. tekintetbe véve az akkori közlekedési viszonyokat, egy műhelyre nézve bizonyos időszakon belül mind a technológia, mind pedig az alapanyag azonos volt. Ugyanakkor feltétlen tekintetbe kell vennünk az egyes elemek jellegzetes társulásait, és egymáshoz viszonyított értékeit, mert ez némely esetben önmagában is jellegzetes lehet, összehasonlító vizsgálatoknál pedig nélkülözhetetlen. Ezen elvek tekintetbe vételével értékeltük az alábbiakban a színekpanalitikai vizsgálatokat. A spektrálvizsgálatok egy részének elvégzése közben már belekerült a temető publikációjába is az addig elért eredmények rövid összefoglalása,⁴ most azonban kellő részletességgel kívánjuk a vizsgálatok eredményeit bemutatni és a temető térképére vetítve, egyes régészeti jellegű megfigyelésekkel egybevetve magyarázni.

A temetőkép tanúsága szerint a basaharci temető, amely Fettich Nándor szerint a VIII. század közepére és 2. felére, valamint szerintünk a IX. század elejére kel-

⁴ Uo. 103—104.

	Teljes övgarnitúra		A négy fő ötvöző		Kevés Pb /—2/
	Nem teljes övgarnitúra		Sok Zn		Kevés Ag /—2/
	Spirál és S végű fülbevaló		Kevés Zn		Sok Ag
			Sb hiány		
			As hiány		

tehető,⁵ határozottan soros jellegű. Feltételezhetjük, hogy a temető egy középső sávról kifelé terjedt a szaporodó temetkezések ütemében. Ezt a feltevésünket egyébként elsősorban az S végű és spirálvégű hajkarikák elterjedésére építjük, amelyek a temető szélein vagy annak közelében találhatók. Többek között az egyik megvizsgált tipikus S végű hajkarika (177. sír) éppen a temető egyik legszélső sírja. Ezeket az ékszereket a kutatás a X–XI. sz. jellegzetes kárpát-medencei ékszereinek tartja,⁶ melyek kialakítása azonban még a IX. században történt meg. Szemben a temetőt publikáló Fettich Nándor véleményével, sem a 121, 123, sem pedig a 209. és 160. sírok fülbevalóit nem tartjuk e típuskörhöz tartozónak.⁷

A temetőt használó népcsoport (nemzetség) egységes, valamiféle rendhez igazodó temetkezéseiről nemcsak a határozott sorosság, hanem az alig ingadozó sírtájolás is beszél.

Megfigyelhető az is, hogy vannak olyan sírsorok, ahol nincsenek sem teljes, sem hiányos öv-garnitúrák sírok (ezek főleg a széleken). Érdemes emellett felfigyelni arra is, hogy egy-egy sírsoron belül soha sincs több, mint két teljes veretgarnitúrával (veretek, kisszíjvégek, csat, nagyszíjvég stb.) eltemetett férfi. Ezek a nagycsaládok fejei. Ezekkel egysorba (egy kivétellel = 197. sír) soha nem esnek a hiányos öv-garnitúrával eltemetett férfiak sírjai. Véleményünk szerint a hiányos övgarnitúrák oka a működésüket a frank-avar háborúk után félbehagyó ötvösműhelyek⁸: nem volt elérhető közelségben olyan műhely, amely a basaharci közösségnek bronzveretes öveket készíthetett volna. A nép azonban a helyén maradt. Ezek a sírok a teljes övgarnitúrával eltemetett nagycsaládfők kora után következő nemzedék képviselőinek, nagycsaládfőinek sírjai. A temetőbe az azt használó közösség azonban nagyon hosszú ideig nem temetkezhetett (erre természetesen az embertani anyag – egyre késő – feldolgozása adhat csak majd végleges választ), legfeljebb 2–3 nemzedék életében.

A temető avarokori sírjai a legkritikább esetben metszik át egymást, tehát a felszínen jól látszottak még a temető használatakor a sírdombok, vagy más jelzések. Csak a 138-as, 156-os és a 72-es 47. sír vágja át.

Megfigyeléseink erejét természetesen erősen csökkenti a műút alá eső ismeretlen temetőrész. Ennek ellenére reméljük, hogy annak esetleges későbbi feltárása is igazolni fogja véleményünket.

A teljes övgarnitúrák vizsgálata az alábbi eredményeket hozta: (A 6, 25, 148, 151, 192, 218, 222, 225 – nagyszíjvég nélküli – és 239. sz. sírok.)

Tipusuk szerint a 6, 222, 25, 151, 218, 239. sírok bronz övveretei indás, a 148, 192, 225. sírok bronz övveretei pedig ún. griffes-indás díszítésűek. Egy garnitúra kivételével (218) mind a 0-ás csoportba tartoznak. Három garnitúrán belül, kettőnél az AS, egynél a Sb mint nyomelem hiányzik, ezek a 222. és 239. sírok veretei. Megjegyzendő, hogy a három eltérő értékeket mutató garnitúra a temetőben egymáshoz igen közel esik. Feltűnő, hogy a „normától” való eltérések csak az indás jellegű övveretgarnitúrákon jelentkeznek, annál a stílusnál, amely továbbfejlődve és módosulva ugyan, de legtovább, legkésőbb élt az avar bronzművészetben.

Érdekes megfigyeléseket eredményezett a megvizsgált és kevés cinktartalommal (Zn–2, –3) bíró tárgyak térképre-vetítése. Ez a cinkszegénység kizárólag ékszerek esetében mutatkozott, méghozzá a temetőnek csak a Ny-i felében. (Kivétel a 258. sír az ellenkező oldalon, szemben 6 esettel.)⁹ Ezzel szemben a sok cinket tartalmazó megvizsgált tárgyak (Zn +2, +3) (hét sírból) a temető

különböző részein helyezkednek el, egy kivételével ékszeranyagban figyelhető meg ez is.

A kevés ónnal ötvözött tárgyak (–2 Pb) elhelyezkedése arra mutat, hogy ez elég ritka eset (két sír ékszerei) és a temető két egymással átellenes szélén fordul elő.

Nem kevésbé érdekes a sok ón tartalommal rendelkező, egyetlen egy tárgy helyének szemügyre vétele sem. A 34. sír, a hajkarika alapján későinek ítélt temetkezés, mellette a temetőben teljesen atipikus kis veret.

Valamivel gyakoribb már a nagyobb (Ag + 3) ezüst tartalommal rendelkező tárgy (három sírból). A temető három különböző részén, de nem annak szélein mutatkoznak. A vizsgálat különböző típusú ékszereket érintett. A nem ennyire kiugróan magas, de mégis megfigyelhetően több ezüst (+1) két teljes, griffes típusú övveretnél bukkant elő (192. és 218. sírok). A tárgytípusok egyezése szépen egybevág a spektrográfiai elemzés eredményével. A két teljes garnitúrát csak két sor választja el egyébként egymástól a temető rendjében.

A fő ötvözők nagyjából egyensúlyban levő arányát (0 – Zn, Pb, Ag) egész sor tárgy mutatja a temetőben, ám ezek megoszlásából szintén vonhatunk le némi következtetést.

Egyformán, egyenletesen elszórtan helyezkednek el, szinte minden sírsorban van belőlük. Ez a megfigyelés újra emellett szól, hogy a temetőt nem használhatták túl hosszan és talán emellett is, hogy egy bizonyos irányból (műhelyekből) szakadatlan tárgyi beáramlást kapott az itt élt közösség. Ide kívánczik az a megfigyelés, mely szerint például a 121. sír esetében másösszetételű (Ag + 3) az egyszerű fülkarika, amely gyerekkorban kapott és felnőtt korban is viselt és a később kapott karperec, amely már a 0-ás csoport jellemzőit mutatta.

Utóljára hagyjuk a nyomelemet, illetve azok hiányát jelző vizsgálati eredmények értékelését. Az antimonhiány nyolc sír anyagán mutatkozott, abból öt sír esetében ez ékszer. Megjegyzendő, hogy hat sír vizsgált fémanyagában az arzenhiánnyal együtt volt megfigyelhető az antimon hiánya. Területileg ez a két, szorosan egymáshoz kapcsolódó negatívum egy területen jelentkezik, a temető keleti felén. Ez nem lehet természetesen véletlen. A nyomelemeket az ötvös adagolással nem befolyásolhatja, vagyis nem űzheti ki az ötvözetből a nyomokban szereplő elemet, de nyomnyi mennyiségben nem is teheti bele az anyagba. Ezt a nagy mennyiségű ötvözők hordozzák. Ez a jelenség már utalhat műhelyszertípi, kereskedelmi kapcsolatra is, de házassági kapcsolatokra is egyaránt. (Exogámia.) Mindezt, legalább a környékbeli, egykorú temetők fémanyagának spektrográfiai vizsgálata nélkül nem dönthetjük még el.

Az arzénnek, mint nyomelemnek a hiánya (AS), egy sír kivételével, főleg a temető keleti részén volt kimutatható a bronzokban (a 76. sír kivételével). Érdekes lenne a temető használatának, „telepítésének” kiderítése céljából biztosan tudni azt, hogy ez, a keleti rész arzenhiányos fémjeit rejtő sírjaival egykorú sír-e, az átellenes részen. A 76. sír közelébe esik az előbbi nyomelem-csoportba tartozó 117. sír, a szomszéd sírsorba. Ez a szomszédság talán éppen egykorúságra utal.

A hét, vizsgálatra került és arzenhiányt mutató ötvözőket tartalmazó sír fém tárgyai két eset kivételével szintén ékszerek. Három sír esetében (76, 124, 130), azonos típusú fülbevaló anyagán lehetett ezt megfigyelni.

Ez a tipológiai és spektrográfiai eredmények egybeesésének egy újabb szép példasora.

Vizsgálat alá kerültek bonyolultabb ékszerek, konkrétan a kapesos boglárok egyes alkatrészei is. Ez is figye-

támogatná a 158. sz. keltakori sír bronzainak vizsgálati eredménye is, mert ez a sír is a temető Ny-i felében van és tárgyai szintén kevés cinket tartalmaznak. A kissé lejtős domboldalon, közel a Duna ártéréhez, a vízzel történő kioldódás igen könnyen elképzelhető. Ellene legfeljebb az szól, hogy két sír esetében ez a jelenség az éppen ott egyedien (ha úgy tetszik, kivételesen) előforduló arzénnel (76. sír) esik egybe, vagyis nem gyakori és ott csoportot nem alkotó jelenséggel.

⁵ Fettich Nándor (i. m. 95) 740–795 közé keltezi.

⁶ Kralovánszky A., ArchÉrt. 84 (1957) 175–186.

⁷ L. még: Hrubý, V., Staré Město. (Praha 1955) 229.

⁸ Kowrig, I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattány. AH 40 (1963) 237.

⁹ Zimmer Károlynak a konferencián tartott megjegyzése arra hívja fel a figyelmet, hogy a feltűnő cinkhiány (–2, –3) lehetséges, hogy utólagos, vagyis már a földben történt kioldódás eredménye. Ezt a véleményt

lemre méltó eredményt hozott. A 179. sír esetében a rozetta alsó bronzlemeze alacsony cinktartalmú, a peremére forrasztott drót már más összetételű, azaz kevés ezüst-tartalmat mutat (Ag-1). Tehát az ötvös kétféle ötvözetű anyagot is felhasznált egyazon tárgy elkészítésekor.

Figyelemre méltó eredményeket adtak két, külső-jükről ítélt egyforma tárgy analízisei is. Így például a 32. sírban levő karperecpár kétféle összetételű. (0-ás és + 3 Zn.) Ezért lenne szükség minden esetben a páros tárgyak mindkét tagjának spektrálemzésére, vagy az övgarnitúrákból több veret megvizsgálására.

Az elemzések érdekesen egy csoportra hoznak össze különféle ékszereket. Nem beszélve a 0-ás csoport ilyen megfigyeléseket adó adatairól (Pl. 179—188. vagy 192—197. és 201—220. stb. sírok), mert ez a csoport, amint láttuk, az egész temetőben általános, hanem sokkal szembevetőbb és figyelemre méltóbb a 179. sír boglárjának peremdrótja és a 201. sír egyik karperece (Ag—1), avagy

a 192. sír és a 218. sír övveretei között levő azonosság (Ag + 1). Különösen a különböző fajtájú ékszerek esetében hasznos ez a régészek számára, mert így ezekre mint egy helyről (egy műhelyből?) származó ékszerekre figyelhet és megvizsgálhatja más módszerekkel ennek az anyagbeli egyezésnek eredetét, más oldalról is igazolhatja, vagy elvetheti az egyelőre kérdőjelként jelentkező, alakuló csoportokat. Természetesen a megfigyelések helyességét más dunántúli—Duna—Tisza-közi, nagy későavarkori temetők fémanyagának elemzésével kellene egybevetni. Csak *tömeges vizsgálat* adhat ilyen kérdésekben döntő eredményt. Úgy érezzük, hogy az eddigi megfigyelések igen biztatóak, a vázolt perspektíva pedig cselekvésre ösztönöz. A természettudomány elemző módszereivel elért eredmények ebben az esetben is történeti következtetéseknek képezhetik biztos bázisát.

U. Vanyek Márta —
Erdélyi István

BESZÁMOLÓ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT 1965. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

Társulatunk 1965. évi működését nagyobb fellendülés és az ügyvitelben fokozottabb céltudatosság jellemezte. Betöltésre került a művészettörténeti szakosztály titkári pozíciója is Szij Bélával. A vezetőség 6 értekezletet, a választmány 3 ülést, az Éremtani Társulat egy beszámolót tartott.

A vezetőségi ülések programjához tartozott a módosított alapszabály elkészítése, amelyet a megadott szempontok és közös megbeszélés alapján, Kiss Ákos fogalmazott meg, a nyíregyházi vándorgyűlés előkészítése, az évi terv összeállítása és elvégzése. Az új alapszabály elkészítéséért ezúttal is köszönetet mondok Kiss Ákosnak, éppúgy, mint a vezetőség tagjainak, eredményes és jó munkájukért. A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége a beadott alapszabály csak két pontjában javasolt változtatást, amelynek már 1966-ban tettünk eleget, és így a jelen közgyűlésünk egyik feladatául maradt az új alapszabály megszavazása.

Nyíregyházán június 24—26-án megtartott vándorgyűlésen tagjaink igen szép számmal vettek részt. A tudományos ülésszak előadásait Banner János, Jóna Andrásról és Kiss Lajosról szóló megemlékezése vezette be. 25-én és 26-án Entz Géza vezetésével a Nyíregyházához közelebb, vagy távolabb fekvő műemlékek majd valamennyijét bejárhattuk. Tekintve, hogy ezek jó része a résztvevő tagjaink többsége előtt csak a szakirodalomból volt ismeretes, a kétnapi igen gazdag körút mindenki részére nagyon tanulságosnak bizonyult. A vándorgyűlés messzemenő támogatásáért ezúttal is hálás köszönetet mondok a Szabolcs-Szatmár megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának és Csallány Dezső múzeum igazgatónak a megszervezésért, amelynek érdekében még Budapestre is felutazott, hogy egyik vezetőségi értekezletünkön részt vegyen.

1965-ben valósíthattuk meg először az egyik választmányi ülésen elfogadott tervünket, hogy az előző évben tartott jelentős ásatásokról az ásatók kora tavasszal tudományos ülésszakon számoljanak be. A 9 ásatásról elhangzott 11 előadás bizonyítja, hogy ez a kezdeményezésünk hasznos volt.

1965 folyamán 7 társulati ülést tartottunk, közülük egyet az Ókortudományi Társulattal közösen, ezeken elhangzott 5 régészeti és 7 művészettörténeti előadás. A régészeti szakosztály ülésének száma 6, 17 előadással, a művészettörténeti szakosztály ülésének száma 6, 7 előadással, az iparművészeti szakosztály 5 ülésén egy-egy előadás hangzott el. Az éremtani szakosztály 7 felolvasást tartott és 1 serlegvacsorát, amelyen Horváth Tibor Antalról tartottak emlékbeszédet. Így az 1965-ben megtartott előadások száma összesen 57-et tett ki.

Külföldről érkezett előadóink: Prof. Klaus Parlasca, Frankfurt, Archäologisches Institut der Universität (Probleme der Mumienporträts), J. de Coe, antwerpeni múzeumigazgató (Das Museum Mayer van den Bergh zu Antwerpen), Prof. Ascher Hiram, Telaviv, egyetem, (Bizánci mozaikok Izraelben), továbbá az Éremtani szakosztályban megtartott előadásainkkal: Tadeusz Jablonski és Jaromir Kalus.

A május 18-án megtartott közgyűlésünkön Oroszlán Zoltán elnöki megnyitója után a főtítkári beszámoló következett, majd a Rómer Flóris éremre Banner János Párducz Mihályt, az Ipolyi Arnold éremre Garas Klára Radocsay Dénest, és a Pasteiner Gyula éremre pedig Genthon István Németh Lajost javasolta. A közgyűlés mind a három javaslatot megszavazta, ennek alapján az elnökünk az érmekeket a kitüntetteknek kioszthatta. Entz Géza javaslatát, hogy a Társulat Csatkai Endrét és Pigler Andort munkásságuk elismeréseképpen tiszteletbeli tagjának válassza meg, a tagság ugyancsak elfogadta.

Az összefüggő pénztárosi és számvizsgálóbizottsági jegyzőkönyvet Valkó Arisztid, a számvizsgáló bizottság elnöke, terjesztette be.

A közgyűlés a meghallgatott jelentéseket elfogadta.

A tagságunk létszáma az újonnan felvett 34 taggal 1224-et tett ki év végére a régészeti, művészettörténeti és iparművészeti szakosztályokban, míg az éremtani szakosztály létszáma az újonnan felvett 131 taggal elérte az 1152-öt. Az együttes létszám ezek szerint 2376-nál tartott az esztendő befejeztével.

Az éremtani szakosztály megjelentette az Érem c. kiadványának 31/32 és 33/34 füzetét, és kiadta továbbá a szakosztály tagjainak kivonatos névsorát.

Tisztelt Közgyűlés! Eredményeink rövid összefoglalása remélhetőleg igazolja, hogy a Társulatunk, a most tárgyalt esztendőben is, iparkodott az alapszabályokban lefektetett nemes célkitűzéseinek minél teljesebb mértékben eleget tenni. A Magyar Tudományos Akadémia támogatása és elvi irányítása lehetővé tette, hogy a munkánkban igényesebbek legyünk, ami kihatott egyaránt az előadások számának növelésére és azok értékének súlyosbodására, éppúgy mint a hosszabb időszakokra szóló megtervezésre. Amellett, az előző évekhez viszonyítva, talán rendszeresebben és gyorsabban kerültek a tagságunk elé olyan fontos beszámolók, az előbb említett hazai ásatások eredményeinek tárgyalásán kívül, mint a MTA núbiai expedíciójáról, az utóbbi évek műemlékvédelmi munkálatainak tudományos eredményeiről, vagy a bonni művészettörténeti kongresszusról, az idehaza megtartott gótika és reneszánsz, valamint a klasszika filológiai konferenciákról szóló beszámolók.

Az elért eredményekért hálás köszönetet mondok először is Oroszlán Zoltán elnökünknek, aki a Társulatunk életében hosszú évtizedeken szerzett gazdag tapasztalatainak tárházát fiatalokat is megszégyenítő odaadással és agilitással párosítva bocsátotta rendelkezésünkre. Halálával tartozom a vezetőség és a választmány tagjainak

odaadó és mindig hasznos jelentő közös igyekezetükért. Köszönetemet fejezem ki előadóinknak és valamennyi tagtársunknak, akik a Társulatunk életében aktívan vettek részt.

Kérem a közgyűlést jelentésem szíves elfogadására.

1967. január 11.

Horváth Tibor

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1965. ÉVBEN

A régészeti szakosztály 1965-ben a korábbi évek hagyományait követve jelentősen kivette részét a társulati életből. A szakosztályi és társulati üléseken változatos tematikájú előadások keretében ismertették a legújabb kutatási eredményeket. Új vonást jelentett a szakosztály életében az április hónapban megrendezett egész napos konferencia, melyen az előző év jelentősebb régészeti feltárásairól számoltak be az ásatások vezetői. A Társulat részéről helyes kezdeményezésnek bizonyult a konferencia megrendezése, melynek révén az egész szakterület rövid tájékoztatást kapott a szerte az országban folyó nagyszabású ásató, feltáró munkálatokról. Az ilyen jellegű konferenciák megrendezését a Társulat a jövőben is szorgalmazni kívánja és szeretné elérni, hogy ezek az ásatási beszámolók rendszeres, évi programpontra váljanak. Különösen örömdetes volt, hogy a Művelődésiügyi Minisztérium támogatása révén a vidéki tagtársaink is nagy számban vehettek részt a beszámolókon.

Jelentős részt vállaltak tagtársaink a jól sikerült nyíregyházi vándorgyűlés programjából is, melynek bevezető előadása keretében Banner János professzor Jósza Andrásról és Kiss Lajosról emlékezett meg.

Havi felolvasó ülések:

Február 16. Nagy Tibor, Az albertfalvai táborok eddigi feltárásának fontosabb eredményei.

Március 9. Sz. Póczy Klára, Újabb kutatások Scarbantiában.

Június 10. Klaus Parlasca (Frankfurt), Probleme der Mumienporträts.

November 16. Castiglione László, A Magyar Tudományos Akadémia núbiai ásatása. (Az Ókortudományi Társulattal közös rendezésben.)

A társulat nyíregyházi vándorgyűlésén (június 24–26) elhangzott előadások:

Kalicz Nándor, A Nyírség korabronzkori problémái. Csallány Dezső, Újabb honfoglaláskori emlékek Szabolcsban.

Dienes István, Honfoglaláskori régészetünk néhány történeti tanulsága.

László Gyula, Magyarság a IX. században.

Szakosztályi ülések:

Január 8. Alföldy Géza, Feliratok a felső-pannóniai és noricum limesről.

Február 5. Gerő Győző, Törökországi útiképek.

Március 5. Nováki Gyula, A magyarországi vaskohászati-történeti-régészeti kutatások jelenlegi állása.

Április 20. Az 1964. év jelentősebb régészeti ásatásai c. konferencia keretében:

G. Csánk Vera, Érd, paleolit telep.

Trogmayer Ottó, Tápé-Tiszatáj, bronzkori temető. F. Petres Éva—Bándi Gábor—Kovács Tibor, Lovasberény—Mihályvár, bronzkori földvár.

Fitz Jenő, Tác, római telep és temető.

K. Kaba Melinda, Budaórs—Kamaraerdő, római telep.

S. Nagy Emese, Esztergom, római tábor és középkori vár.

Török Gyula, Halimba, avar temető.

Garam Éva, Kisköre, avar temető.

Cs. Sós Ágnes, Zalavár.

November 5. Kákossy László, Az ókori Nubia népe.

December 3. Török Gyula—Nemeskéri János, A népvándorlás kor régészeti és embertani kutatásának újabb eredményei.

Soproni Sándor

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XVII. kötet 1–4 (Bp. 1965) 410 oldal és 56 tábla terjedelmű 33 cikk között oszlik meg. A kötet első negyedét a IV. nemzetközi szláv régészeti szeminárium (Bp. 1963. X. 22–24) előadásai veszik igénybe.

Balassa I. a magyar mezőgazdasági kultúra szláv kapcsolatait vizsgálja. A 4. lapon az ugar- és a parlag szavak változatai (a különféle szláv nyelvekben) táblázatosan szolgálnak kiindulásul. A magyar nyelvterület É-i és ÉK-i részeiben a földművelés terminológiája meg egyezik a megfelelő szlovák és podóliai kifejezésekkel. A honfoglaló magyarság e fogalmakkal együtt vehette át a szabályozott földművelés alapelemeit, a mezei szálastermesztést, majd a háromnyomásos gazdálkodási rendszert (5. o.), a fejlettebb legelő-váltó földművelést.

Bartha A. a IX–X. sz.-i magyar–szláv kapcsolatok kérdéséhez szól hozzá. A pannóniai szlávok érdeme, hogy Magyarországon a korai feudális civilizáció alapjait lerakták (8. o.). Gazdasági vonalon a honfoglaló magyarság az ekés földművelés elemeit nem a szlávoktól sajátította el, az ősmagyar földművelés (török) kazár eredetű, de a magasabbra fejlődött szláv mezőgazdaság hatott az új hazába telepedett magyarság kultúrájára (9. o.).

Chinku J. G. a Prut és a Dnyeszter közbeni szlávok kultúráját értékeli. A 12. o. képei a VI–VII., ill. VIII–IX. sz.-i szláv lakógödör dokumentálása. A 13–14. és 16. oldalon (moldvai) szláv kerámiát mutatnak a képek, a VI–VII., majd a VIII–IX. sz.-ból. Fontos a korai szláv vastermelés tanúsítása (17. o.; képek: tűzhely típusa a IX–XII. sz.-ból; agyag fuvóka a XI–XII. sz.-ból.) IX–XI. sz.-i szláv kerámia típusai a 18, 21–22. képeken vizsgálhatók. A moldvai korai szláv kerámia tipológiai fejlődésének 5 szakasza (IX–XII. sz.) a 20. o. képein tekinthető át. A korai szlávok maradványaira a XI. sz. 2. felében és a XII. sz.-ban nomád törzsek telepedtek (22. o.).

Dienes I. a kelet-európai korai IX–X. sz.-i feudális kultúrák néhány közös vonását elemzi. A kereskedelem és az idegen katonai kíséret révén hatottak némely kultúrelemek. Így pl. Kelet-Európában általánosabban terjedt el a veretes bőrv (24. o.) és a könyök felett viselt csuklós karperec (27. o.).

Dovzsenok I. V. a Dnyeper menti szlávok gazdaságának és társadalmi szervezetének jellemző vonásait vizsgálja (a balkáni betelepülés korában). Az antok tömegesen a VI. sz.-ban vándoroltak ide, de szóróványosan előbb is települtek át. A „csernyahovoi kultúra” (I. sz. 1. fele) a Dnyeper vidéki szlávok hagyatéka, amely a római birodalom hatásáról tanúskodik. A Közép-Dnyeper terének leletanyaga helyi csoportokra különül. A földművelés eszközei között fémműves központok nyomai tűnnek fel. Nagyobb távolságokra 2–3 ház csoportosul. Az antok a Balkánon jelentősen közrehatottak a bizánci birodalom társadalmának átforgatásában.

Grimm P. a szlávok részvételét értékeli a tilledai német királyi udvar leletei alapján a német föld termővé tételében. A szlávok pl. közreműködött az erdőirtásban, így a Harzban, Hohenrodenál, ahol X. sz.-i szláv kerámiát is találtak, (38. o.). A tilledai elővár 23 épülete között (972–1194) szláv jellegű veremházak nyomai

kerültek elő, amelyekben a kerámiai leletanyagnak 60%-a volt szláv és német csak 40%-a (39. o.).

Győrffy Gy. a nagymorva birodalomnak a középkori magyar hagyományban fennmaradt emlékezetét taglalja. Az egykori hódítók emléke itt legendás hagyománnyá halványult, a XIII. sz.-ra el is enyészett. Gayhani, ill. Ibn Rusta és Gardizi 920 körül feljegyezték, hogy a nándorok (bolgárok) és a marótok (nagymorvák) között a távolság 10 napos út (41. o.). A marót szó a morva nép nevének ősmagyar formája (43. o.). A középkori Magyarországon 8 Marót helynév volt, amelyek zömükben morva vagy (délsláv) moravci telepeseiktől kaphatták nevüket (45. o.). A XIII. sz.-ban a Morva helynév felbukkanása jelzi, hogy a régi morva (marót) fejedelemségről már nem tudnak a magyarok.

Hensel W. a falvak anyagi kultúrájának kutatásához szükséges régészeti módszereket vizsgálja. Kutatási szempontok 1–1 kis táj komplex vizsgálatához: a földművelés eszközei, módszerei, mellékteglalkozások nyomai, munkaszervezés, kastély és falu kapcsolata, a táj képe és felszíne, demográfiai viszonyok, életszínvonal és szokások, korhatározás.

Jahnkuhn H. a szlávok Ny-i határához szól hozzá a koraközépkori Észak-Németországban. A határ Holsteinban. Időszámításunk I. félfévezredében Holstein lakói germánok, szláv népesség a XII. sz.-ig igazolható, helynevek és erdőirtások alapján is. A szláv falvak csoportjait 2–3 kis földvár, leginkább moesárvárak védelmezték. Majd kiemelkedik (1000 körül) jelentőségével Oldenburg (51. o.), a XI. sz. végén Ó-Lübeck, az abodrita szláv királyok központja. A szláv és szász területeket erdőzóna különítette el. Neumünsterben gypvasércbányászó szász falu nyomait tárták fel. A XI. és a XII. sz.-ban kezdték meg Kelet-Holsteinban a két nép közötti sáncvonulat eltávolítását.

Kočka W. a X–XII. sz.-i magyarok és szlávok közötti régészeti-embertani kapcsolatokat vizsgálja. Az 56–57. o. táblázatai a rasszelemek %-ait vetik össze. Az ősmagyarság és a szlávok etnikai összeolvadása már a XI. sz.-ban végbement (57. o.), egy évszázaddal előbb, mint Fehér G. vélte.

Korošec J. ÉNy-Jugoszlávia és a keleti Alpok térségének kora középkori szláv kultúrája leleteit értékeli. VII. sz.-i íves fibulák pl. Pannóniából és Kelet-Jugoszláviából ismertek (59. o.). A ptuji (késő római) castellumba a VII. sz. elején építettek szláv szentélyt. A pannóniai avar–szláv kultúra Karinthiába is áttért (62. o.).

Kovačević J. történelmi és régészeti áttekintést nyújt arról a szerepről, amelyet a kereszténység elterjesztésében a szerbek között a dél-dalmatiai városok játszottak. A IX. sz.-ban térhettek át a délszlávok a keresztény vallásra (66. o.). A radovanici templom donatora (Hurogus) török neve arra utalhat, hogy az avarok Dalmatiába is elkerültek (71. o.). I. Basileios császár (IX. sz. vége) fejezte be a kereszténység elterjesztését a szlávok körében.

László Gy. a késő avarkori griffes-indás övek leletcsoportjának kérdéseit veti fel. A magyar etnikumhoz kapcsolódnak a (74. o.) bizánci érmeikkel keltezett, avar leletanyagnál későbbi készítmények.

Mijatev K. a bolgár cárok tárnovoi palotáját érték. A II. bolgár cárság virágzásának (1218–1241) korszakából valók a főváros legnagyobb építményei. A feltárt cári kastély késői feudális lovagvárra emlékeztet (80. o.). A XIV. sz. 2. felében építették át utolsó ízben. Kápolnájában Iván Sándor cár kőkoporsóját találták.

Mitscha-Märheim H. az ausztriai szlávok kutatásához nyújt régészeti támpontokat. A Morva mentén a VI. sz. végétől, a Duna völgyében a VII. sz.-tól, a Dráva terében a VIII. sz.-tól ismeretes szláv leletanyag (84. o.). Az ún. avar öveket a szlávok is viselhették. Alsóausztria égetéses halomsíraiba szláv bevándorlók 900 körül temetkeztek (85. o.). A X. sz.-i kötlachi sírokból magyar kultúra emlékei is jelentkeznek. A XI. sz.-ban eltűnik a szlávág minden nyoma Ausztriában (86. o.).

Cs. Sós Á. a Pribina-központ kialakulásának kérdéséhez szolgáltat régészeti adalékokat. E mocsári település (Mosaburg) inkább a déli szlávokkal mutat fel kapcsolatot. Kb. 30 km-re innen (Pókaszepekt) hamvasztásos urnatemetővel VII. sz.-i avar sírokat zavartak meg (89. o.): avar–szláv viszony! A recéskúti (kőfalas) bazilika I. István korában épült, 3 régebbi kultúrréteg (kb. 800 – IX. sz. 2. fele) felett (91. o.). Pribina itt egyházilag szervezett szláv népesség körébe telepedett le (93. o.). A később emelt (3 hajós) templom már a rajnai kapcsolatokra vall.

Sztancsev Sz. a szláv kulturális hatás megnyilvánulását vizsgálja az ósbolgároknál. Újabbban feltárt temetők (a VIII–X. sz.-ból, az Al-Duna mentén) a szláv és protobolgár népesség közötti viszonyt világítja meg – és az utóbbiak elszlávosodását (99. o.).

Stefan Gh. az észak-dobrudzsai szláv leleteket értékeli. A VI–VII. sz.-ból szláv „ujjas fibula”, ill. a IX–X. sz.-ból hamvasztásos temető 3–3 helyen került elő. Istriánál protobolgár sírokat is feltártak, szláv környezetben, ami a kétféle nép asszimilálódását tanúsítja (105. o.).

Török Gy. a sopronkőhidai IX. sz.-i temető kevert népességét elemzi. A fegyvermelléletek arra mutatnak, hogy frankok (bajorok) az uralkodó réteg (107. o.), a női ékszerek szlovénekre jellemzőek, az öntött bronz övveretek, a háromágú agancs sórtartók és a szarvasmarhamaszok az avar síroknak melléletei.

A tulajdonképpeni értekezések sorát *Gábori M.* cikke kezdi; a ságvári II. (paleolit) házalaprajzot taglalja. A ságvári telep a Gravettien helyi megjelenési formája. Abszolút kronológia: az alsó réteg 18 600, a felső kultúrsáv 17 400 éves (112. o.). A felső kultúrrétegbe tartozik a II. ház. Alaprajzai és metszetei a 114, 116, 124–127. lapokon vizsgálhatók. A tojásdad idom: 3,9 × 3,3 m átm. (115. o.). A régebbi kőkori kunyhó vázának és külső képeinek rekonstrukciós rajzai a 122. lapon elemezhetők. A technikai megoldás a rénszarvasra specializálódott csoportra jellemző (123. o.).

Vértes L. „A boldogkővázaljai penge-raktárlelet – a kőeszközkészítés egy technikai modellje” címen értekezik. Az 567 db-os lelet (kép: 129. o.) a neolitikumból való cserépedényben került elő, amelyben egy mesterember rejthette el. A pengék hossza átlagosan 66,72 mm, a szórás 13,07 mm. A tapasztalati és a normálgörbe (2–3. ábra) majdnem fedi egymást, ami a pengék normáloszlási jellegét bizonyítja. Erre utal a 4. és 5. ábra is, a pengék darabszámainak %-aiból következtetett kumulatív %-értékek ábrázolásaival. A neolitikum embere technológiai normákat igyekezett megvalósítani kőeszközeinek készítésénél. (Az arkai felsőpaleolit pengék hosszúságviszonyai: 1. ábra).

Párducz M. az ártándi székfakori sírok leletanyagát rendszerezi és értékeli. A kavicsbánya rétegszintvonalas térképe a 138. o. utáni betétlapon. A 143. oldalon a Csalog J.-féle ásatás alaprajza vizsgálható. A zablák, phalerák, harcibárdok, lándzsák, páncélzatok, díszes paizsdudorok, arany karperecek (gömbalakú véggel, pl.: XX. t.), aranygyöngvők (XIX. t.), arany szalagok (XV–XVI. t.; díszítés kiegészített rajza: 210. o.), aranyozottak (XVI–XVIII. t.), a hydria (I–III. t.), bronz üstök (IV–VI. t.) jelentőségét külön fejezetek taglalják, emelik ki. A temető i.e. 570-nél korábbi nem lehet

(226. o.), alighanem a VI–V. sz. fordulója körül létesült (227. o.).

Szabó M. a Badacsony-ládbi (hegyi) kelta kettősfejről értekezik. A hajfonat viselete a keltaság körében (a Dunántúlon is) igazolható. A nyakperce a kelta isteneknek gyakran előforduló (pecsétlős végű) torques. A szobrot helyi kelta mester készíthette, legkorábban az i. e. II–I. sz. fordulója körül, esetleg már a római uralom idején. A kettősfejek a halotti kultuszhoz kapcsolódtak. A kelta kettősfeji istenséget, amely a halotti kultusztól elválaszthatatlan, idővel átforgatta a Dioseurok egyre növekvő népszerűsége. A Ládbi-hegyen kelta kultuszshellyel kell számolnunk (250. o.). A ládbi „Ianus” bizonyítja a boius területeken virágzó szentélyművészetet. A kelta szentély kialakulása egy hős sírja feletti kultuszcselvényekhez kapcsolódhatik (238. o.). A Ianus-típusú szobortörödek magasan való elhelyezésre készült, szemközti nézetben.

Selov D. B. az itáliai és nyugat-római importot tekinti át Tanais kereskedelmében (időszámításunk első századaiban). Bronzedények, bronz eszközök (állatfejdíszes méces, emberfejdíszes edényfogó, haltestalakú fibula, kosfejformájú fogantyú) és ládaveretek a 252–255., 270–271. o. képein, üvegserleg, csiszolt üvegcsészék és kancsók a 259–261. oldalakon, vörösré fényezett csésze a 263. lapon, ezüst teaszűrő és rézből készült szitula a 270. oldalon kerültek bemutatásra. A nyugat-európai mesterek készítményei Pannónián keresztül kerültek el (a dunai úton) Kelet-Európába. Mindezen importárgyaknak párhuzamait megtaláljuk Moesiában, az Al-Dunánál, végül Olbiában. Innen az Alsó-Don vidékére az ősi karavánúton juthattak el a nyugati cikkek.

Soproni S. Ercsiben talált éremleletet ismertet (386 db). A lelőhely térképe: 275. o. A legkorábbi érem benne: M. Antonius, legkésőbbiek Alexander Severus denarjai. Összetételben feltűnően hasonló a börgöndi éremlelet (Num. Közl. 34–35. 1935–36. 24.). A császárok szerinti eloszlás táblázata: 276. o. A készítő verdék: Roma, Emesa, Laodicea (284. o.). Ercsi földjében i.sz. 231-ben rejthették el az éremkincset, a markomannok, quadok és sarmaták inváziója folytán (285. o.). A kapcsolatos limesszakasz térképe a 286. lapon.

Nagy T. a Gallienus-kori legió-parancsnokok rendszerét fejtegeti. A Szentendrén talált (Herculi Aug.; kép: 290. o.) oltárkö, amelyet legkésőbb i. sz. 266-ban, legkorábban 261-ben P. Ael. Aelianus állíttatott, hozzásegít ahhoz, hogy az Óbudáról Balassagyarmatra elkerült kőkoporsón (CIL III 3529) kiegészítsük a császár hiányzó nevét (Gallienus). A protector-megjelölés e császár idejében kitüntetett cím és önálló katonai beosztás (támogató adat: CIL III 3228). Probus császár korában a nagy felelősséggel járó két mauretaniai helytartóságba a dunai frontszakaszon kitűnt legióparancsnokokat nevezték ki (307. o.). N. T. szerint a BpR 16. 1955. 396. lapon közölt felirat 2. sorában VE(teranus) egészítendő ki (43. j.), de ez nem hihető, mert e szót sohasem rövidítik (CIL III p. 2565; Dessau, IIS III p. 793) az első két betűjével (magánhangzóval végződve!). N. T. úgy véli, hogy a milites pequarii a katonai kórház szervezetébe tartoztak volna stb. (55. j.).

Szilágyi J. adatokat szolgáltat az észak-afrikai provinciák halandósági statisztikájához (I. rész). A „4 colonia”, Lambaesis, C. Celtianum, Carthago, Ucubi-Sicca Veneria, Madauros és Thubursicum Numidarum élettartamadatait (összesen: 7431) látjuk ezúttal táblázatokban. Az átlagos élettartam Carthagóban 33.3 (sok itt a rabszolga!); Lambaesisben 41.8 (legiótáborhely!); Celtianumban 60.2; Sicca Veneriában 47.5; Madaurosban 52.2; Thub. Num.-ban 48.8 év.

Gening V. F. „Nevolini típusú emlékek és helyük az urali lakosság történetében” címmel értekezik. A nevolini temető leletanyagában a zsinórmintás kerámia és a vésett ornamentika kevertségre mutat a népesség összetételében. A vésett díszítés a IX–XII. sz. kerámiáján uralkodik. A nevolini típusú temetők a VI–VIII. sz.-ban létesülhettek, mint főleg a Közép-Ural és Nyugat-Szibéria erdős sztyeppéi ugor törzseinek hagyatai. Keletebbre eddig ilyen típusú emlékek még meglehetősen hiányoznak (342. o.).

Nemeskürty J. — Kralóvicsky A. — Harsányi L. a trepanált honfoglaláskori koponyák problémáit fejtegetik (17 hiteles lelet alapján), „a koponyaüreget nem megnyitó (jelképes)” és „ténylegesen megnyitó, sebészi trepanáció” csoportosítás szerint (344. o.). A trepanálás helyei: a Duna középső szakaszának két oldala (a X. sz.-i fejedelmi törzs szállásterülete); az Alföld és a Mátra—Bükk hg. érintkezési sávja (kabarok); a Felső-Tisza vidéke (a honfoglaló magyarság legkorábbi szállásterülete). A 350 (eddig talált) honfoglaláskori koponya 5%-a sebészileg trepanált (356. o.). Gyermek- és női koponyákon is vannak nyomai trepanálásnak. A sebészi koponyalelekek zöme a X. sz. elejére keltezhető. Okai (357. o.): homloküreggyulladás (Dunavarsány), hajlításos és repedésszerű sérülés (Besenyőtelek stb.); pszichés tünetek. A sebészi trepanálást a senium kor kezdetéig végezték.

A jelképes trepanáció szokása a XII. sz.-tól eltűnik, miután a kereszténység megerősödött. Azonos okból végezheték előbb a simább jelképes, majd ennek hatásatlansága folytán a sebészi trepanációt. Utóbbi a X. sz. végéig mutatható ki. A trepanálás helye (a koponya legmagasabb pontja) és formája (kör) a buddhizmus, hinduizmus hatására mutatható. A trepanálást hegyes, éles, esetleg lapos késsel végezték (356. o.).

Sádd A. — Korek J. a kora középkori méhészet emlékeit (az ún. kaptárkövek kérdéseit) vizsgálják a Bükk alján. Áttekinthető térkép a 370. lapon: Méhészeti fülkék sziklák Borsodban és Hevesben. Adatösszefoglaló táblázatok: 371. o. (Kaptárkövek és kaptárfulkék száma e két megyében). A kaptárfulkék metszetrajzai: 372—373, 381, 383, 385, 388. o. A méhészet ezen módja a Kaukázus-vidékre utal (394. o.). A fülkék a XII—XIII. sz.-ból valók (393. o.).

Gerevich L. az „aquileiai lovas” címen értekezik. A középkori aquileai székesegyház kriptájában az apsis falfestményén (képek: 398, 408, 409. o.) öröktették meg azt a párharcot, amelyet két lovas vív; a visszaforduló magyar vitéz hátrafelé nyilaz. A jelenet a XI—XII. sz.-ra vall; típusa perzsiai (410. o.).

Banner J. Rómer Fl. születésének 150. évfordulójáról emlékezik meg (1815. IV. 12.). Régészettudományunk nagy megalapozója (Ipolyi A. hatására) Győrött az ország első vidéki múzeumát alapította (1858). A Bihari Múzeum alapítása és irányítása is az ő nevéhez fűződik (†1889. III. 8.). A magyar régészeti kutatást a Műrégészeti kalauzával (1866) indította el.

Párducz M. B. Kutzián I. monográfiájáról írott könyvismertetése zárja a kötetet. A basatanyai (rézkori) temető női és férfi sírjai arányszámainak alakulása a leánygyermek „kitévésére” utalhat, amire a létfenntartás nehezítése készíthetett. A rézkor kb. 450—500 éves időszakot jelent hazai őskorunk történetében. Az arany a javarészkor idején jelenik meg itt. A hazai bronzkor kialakításában a „harangalakú edények” és a vucedoli kultúra jellegzetes formakincsével együtt jelentkező „kísérőkerámiának” van a legnagyobb szerepe.

Szilágyi János

Fettich N., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót—Basaharc. Budapest 1965. Akadémiai Kiadó, 152 lap, 197 szövegközti kép, 26 tábla, 4 térkép.

A Duna kanyar régészeti lelőhelyeinek feltárása folyamán került sor a Pilismarót—Basaharc-i (Esztergom m.) avarkori temető feltárására Fettich Nándor vezetésével. Az ásatást (1959—1960) megelőzően, 1938-ban négy sír került elő a lelőhelyen, mely a Dunától délre, mintegy 200 m-re, az Esztergom felé vezető műút két oldalán terül el. A kutatás kb. 150 m hosszú és 50 m széles területen folyt és a szerző szerint 213 avarkori sír, 17 szláv hamvasztásos sír, 25 csontváz és 5 hamvasztásos La Tène C sír, továbbá 53 avarkori gödör került elő.

Az avarkori sírok nagyobb része a feltárt objektumok relatív kronológiájának szempontjából nem problematikus. Ide tartoznak azok a csontvázak, melyek kelete-

lése az ÉNy—DK-i, illetve a Ny—K-i irányt közelíti meg és melyek jellemző leletanyaga későavarkori (Fettich datálása szerint a temetkezés 740 körül kezdődött és legalább 796-ig használták a temetőt). Problematikusnak látszik viszont az utóbbi sírok és az ún. szláv hamvasztásos temetkezések viszonya, továbbá az a kapcsolat, melyet a szerző a kelta leletanyagot tartalmazó gödrök és a későavarkori csontvázak sírok között feltételez.

A későavarkori temető területén, részben a sírok között, részben ezek alatt nagyszámú kerek vagy ovális nyílású gödör jelentkezett. Átmérőjük átlag 250 cm, mélységük (fenék) a jelenlegi földfelszíntől számítva a 2—3 m-t haladta meg. Jellegzetes leletanyaguk kelta: nagyszámú kerámiatöredék és kevés vas-, bronztárgy. Több esetben feküdt a gödrökben állati csontváz: egy vagy több kutya, egyik gödörben (75) vadmacska és három kutya, egy másikban (146) fiatal sertés csontváza volt. Összesen 26 kutyavész és 4 kutyakoponya került elő. Több ízben találtak a gödrökben emberi koponyát (tíz gödörben egy-egy koponya, egyben 4 koponya), két ízben pedig emberi csontvázat (173, 234).

A közölt temetőterképen a gödrök jelkúlsa alapján mintegy 80 gödör jelentkezett az avarkori temető területén. Ezek nagy része mellett a „sír” megjelölés áll, kevés közülük betűjelzéses, más részük jelzés nélküli. A „sír” megjelölés 34 gödör mellett látható és mivel ezek a folyamatos sírleírásban is sírként szerepelnek, nem világos, hogy a szerző tulajdonképpen mit ért „avarkori gödrök” alatt. A tájékozódást megnehezíti a szerző azon megjegyzése, mely szerint a gödrök tárgyalása nem tartozik művének keretébe (91. o.). Ez csak akkor fogadható el, ha a szerző a feltárt gödrök közül egyetlen egyet sem tartana avarkorinak. Azonban ha egy részüket az avarkorra datálja, más részüket pedig — amint az fentebbi megjegyzéséből kitűnik — maga sem tartja annak, akkor a gödrök problematikája feltétlenül a tanulmány keretébe tartozik. Anélkül, hogy az avarkori temető területén előkerült gödrök összességének adatait, anyagát ne ismerjünk, hiánvosak azok a kritériumok is, melyek alapján a szerző a gödrök egy részét az avarkorra datálta, mivel hiányzik az összehasonlítható anyag (beleértve a mélység-, és más adatokat), mely alapján az elválasztó kritériumok kiválasztásának helyessége mérlegelhető lenne.

A gödrök datálásának kérdésével a szerző több ízben foglalkozik: a könyv bevezető részében, az egyes objektumok leírását nyújtó, majd a kronológia kérdéseit tárgyaló fejezetben. A bevezető rész szerint a gödrök kora bizonytalan volt, amíg bennük a sok kelta cserép és más kelta tárgy között avarkori és késő-császárkori tárgyak és avarkori, kivégzett egyének maradványai elő nem kerültek. Az ásatási megfigyelések szerint az avarkori sírokat mindig a gödrökhöz temették (sohasem fordítva) és a gödrökben avarkori kerámia sohasem került elő, viszont több esetben kelta kés, egy esetben kelta edény, egy késő római fibula és egy kelta karperec. Az utóbbiak olyan tárgyak lennének, melyek az avarkorban kerültek a gödrökbe (ritus!). A szerző szerint már maguk a késő római tárgyak világosan rámutatnak, hogy a gödrök nem származhatnak a La Tène C periódusból, noha a leletek zöme abból származik (8. o.). A kronológiai kérdéseket tárgyaló fejezetben a gödrök datálásánál fontos körülménynak tartja a szerző, hogy a 75. sírban (gödör) „avar frásjelekkel” ellátott agancs került elő (a gödör szájának jelentkezési szintjétől 10 cm-rel mélyebben!), továbbá, hogy néhány gödörben az avar csontvázak és a „szláv” hamvasztásos sírokhoz hasonlóan csigák is jelentkeztek. A leírásokból úgy látszik, hogy az avarkorra valló kritériumok közé sorolja az állattemetkezéseket is.

A gödrök és az avarkori sírok egykorúságának hangsúlyozásakor azonos jelentkezési szintjük mint döntő kritérium szerepel. Átlag 100 cm mélyen jelentkeztek a mai földfelszíntől számítva és ezt a szintet a szerző az avarkori földfelszínnel azonosítja. Feltételezését sem részletezsebb leírásokkal, sem kellő metszetrajzokkal nem dokumentálja. A közölt sírleírásokból is legtöbbször hiányoznak a sírok észlelt jelentkezési mélységének adatai és csak a csontvázakra vonatkozó adatokat ismerjük meg. A kelta-

kori csontvázazs sírok ismertetésénél hasonló a helyzet. Azonban még az utóbbiak hiányos adatai is figyelemre méltóak az avarkori földfelszín megállapításának szempontjából. Vannak ugyanis olyan kelta sírok, melyeknél a közölt mélységadat nagyjából az avarkori földfelszínnek tartott szinttel azonos. Így az 53. és 57. csontvázazs sírok mélysége 100 cm, a 72. síré 82 cm. Vagyis a kelta sírok, amennyiben a megadott szintadat jelentkezésükre vonatkozik, a feltételezett avarkori járószinten észlelt avarkori sírokkal és gödrökkel azonos nívón mutatkoztak. Amennyiben a megadott mélységadatok a csontvázakra vonatkoznak, úgy a kelta sírok gödrének felső szintje a —100 cm-nek feltételezett „avarkori járószint” felett tételvezhető fel, vagyis a mai felszín közelében. Ellentmondások mutatkoznak az „avarkori járószint” megállapítása és a hamvasztásos temetkezések mélységadatai között is. Példának említhető a 214. hamvasztásos sír, mely a mai felszíntől 55 cm mélységben jelentkezett. A sír kelta tárgyakat tartalmazott, de a szerző nem sorolja a La Tène hamvasztásos sírok közé. Nyilván azokhoz a „szláv” hamvasztásos sírok közé tartozna, melyeket a könyv bevezető részében az avarkori síroknál említett. (A közölt sírleírás és a temetőterkép alapján úgy látszik, hogy a hamvasztásos sír egyik gödör felső szintjében, vagy felett jelentkezett volna a gödörre vonatkozó mélységadatok hiányoznak.)

Mindez már magában ellentmond annak, hogy az avarkori járószintet az átlagos —100 cm-rel azonosítsuk. Ezen kívül általános ásatási tapasztalat, hogy a különböző periódusokban történt beásások a felső rétegek bolygatottsága miatt egyrészt határozott feltételek alakjában jóval lejjebb jelentkeznek, mint a keletkezésükkel megegyező járószint, másrészt éppen ezért határozott formában azonos szinten is jelentkezhetnek. Az eredeti járószinttel az a mélység hozható kapcsolatba, melyen a sír vagy a gödör folyt (szála) még csak egészen halvánnyal mutatkozik és ez legtöbbször csak a szelvényprofilokban észlelhető, még akkor sem mindig világosan. Sajnos a publikációból a tanufal-profilok hiányoznak. Az a dokumentáció, melyet a szerző leközöl, nem elégséges olyan kérdések eldöntéséhez vagy bizonyításához, melyeket felvet. Az adott dokumentáció alapján a gödrök és a csontvázazs avarkori sírok közötti időbeli viszony eldöntése szempontjából egyetlen biztos támponttal rendelkezünk: ahol a fentebbiek egymás felett jelentkeztek, egymást részben fedik, a gödrök keletkezése mindig megelőzte az avarkori csontvázazs sírok keletkezését. Ezt különben a szerző több ízben maga is megállapítja, amellett, hogy a kelta leletanyagot tartalmazó gödröket is avarkoriaknak tartja. A csontvázazs avarkori sírok és a hamvasztásos, ugyancsak kelta leleteket tartalmazó temetkezések a legtöbb esetben egymástól bizonyos távolságra mutatkoztak. A szerző két ízben feltételezi, hogy időben az avar csontvázazs sír megelőzte a kelta tárgyakat tartalmazó hamvasztásos temetkezést. A 14. hamvasztásos sír, melynek mélysége 50—80 cm, részben a 18. avarkori csontvázazs sír DNv-i sarka felett jelentkezett volna. A 18. sír mélysége 180 cm, ez azonban valószínűleg a csontváz jelentkezésének szintje és így a két temetkezés viszonyának megítélésénél annak a megjegyzésnek, hogy közöttük 110 cm nívókülönbség van, bizonyító ereje nincsen. A feltételezett időbeli viszonyt csak olyan metszetrajz bizonyítaná, mely a hamvasztásos sír sekély gödrének későbbi átmetszését mutatja. Vagy félreérthetetlen lenne a helyzet akkor, ha a hamvasztásos sír nagyobb része jelentkezett volna a csontvázazs sír felett. Így azonban az látszik bizonyosnak, hogy a csontvázazs sír gödrének áásásakor a hamvasztásos sír sekély gödrének egyik sarkát metszették. Erre utal a közölt helyszínrajz (11. ábra) is. A 140. hamvasztásos sírt, szintén kelta tárgyakkal, avarkorinak tartja a szerző és szerinte a 142. avarkori csontvázazs sír felett volt. A 140. sír közölt mélységadata: 143 cm, a 142. síré: 160 cm. Nyilván mindkét adat a hamvak, illetve a csontváz jelentkezési mélységére vonatkozik. A 140. hamvasztásos sír leírása a következő: „Egy nagy kő alatt kalcinált emberi csontok. Nőgyedény. Két nagy és 7 kicsi csiga. Bronzfibula és bronzlánc. Bronz karperec, tűz által rongált. Gyöngyök. Vaskarika. Sok kelta és csá-

szárkori cserép.” A 142. sír leírása: „14—15 éves leány, részben egy nagy kő alatt, kb. 20 cm-rel mélyebben. A mellen kis csiga. Hasonló a bal medence alatt egy avarkori, lapos amphora-gyöngy.” A két sír egymáshoz való viszonya ugyanaz lehetett, mint a 14. és 18. sírok viszonya. Az avarkori sír gödrének áásásakor az eredetileg kövekkel kirakott kelta hamvasztásos sír gödrének egy részét átvágták, a kövek és csigák ebből származnak az avarkori sír gödréből. A közölt fényképek (XX. t. 3—4.) is erre vallanak. Az utóbbi sírokról mindenfajta rajzos dokumentáció hiányzik, a temetőterképen közölt megfelelő ábra a fényképen látható és a sírgödörön kívüles kövezést nem tünteti fel. A hamvasztásos „avarkori” vagy „szláv” sírok közül ki kell emelni a 252. és 253. sírokat is. A maradványok 100, illetve 105 cm mélységben mutatkoztak, mindkét sírban kelta tárgyak voltak, de olyan leletek is, melyekből a szerző avarkori fakulacs fémabroncsaira következtetett. Szerinte a máglyára helyezett fakulacs és tárgyak (kelta) egy részét a temetőkör a 252. sírba, más részét az utóbbitól mintegy 3 m-re ássott 253. sírba helyezték. A vasabroncsokhoz tartozó fül azonban nem az avarkorra tipikus. A szerző többek között a dévényújfalusi avar temetőt említi, mint amelyben „ilyen” vasabroncsú kulacsok a leggyakrabban előfordulnak. Azonban a dévényújfalusi leletek között favödrök avaroncsai szerepelnek, egészen más fültípussal.

Összegezve az avarkori csontvázazs sírok, a gödrök és hamvasztásos temetkezések relatív és abszolút kronológiájára vonatkozó adatokat az alábbiakat lehet megállapítani. A közölt ásatási megfigyelések és rajzos dokumentáció nem támasztják alá a szerző elképzeléseit, melyek szerint az avarkori temető területén jelentkező kerek vagy ovális nyílású gödrök egy része avarkori lenne, sem azt, hogy a hamvasztásos sírok avarkoriak (avarkori szlávok, szlávok) lennének, sőt határozottan arra vallanak, hogy az avarkori temető egy korábbi telep, illetve temető területén létesült. A telep és a temetkezések keltakoriak, ezt leletanyaguk világosan mutatja. Annak ellenére, hogy kutvatemetkezések szórányosan az avarkorban és a IX. században is előfordulnak, a kelta gödrökben feltárt kutyacsontvázazs kérdése nem tartozik az avarkori temető problematikájához, mivel az állattemetkezések a kelta anyagból sem hiányoznak. Ugyanez vonatkozik az „avarkorban” meggyilkolt egyének eltemetésére is, melyek maradványai két ízben kelta gödrökben kerültek elő. A gödrök és a hamvasztásos sírok problematikája teljes egészében a kelta problematika körébe tartozik és így a leletanyaghoz fűződő magyarázatok önkényesek. Véleményemmel a könyv lektorának (L. Kovrig I.) és az ásatás adminisztrációs vezetőjének (Erdélyi I.) véleményéhez csatlakozom. A szerző e véleményeket maga is idézi (91. o.), azzal a megjegyzéssel, hogy sem művének lektora, sem ásatási munkatársa nem vette figyelembe a körülményt, hogy úgy az avarkori sírokból, mint a gödrökben néha nagyobb számú csiga is előkerült. Ezt a jelenséget azonban sem a datálás, sem pedig az etnikum kérdéseinek eldöntésénél nem lehet kritériumnak tekinteni. Szokások, mint a csigák „mellékletül adása”, nagyban függenek a terület természeti adottságaitól és mondhatni időtől és etnikumtól függetlenek. Emellett még az is számításba jön, hogy a sírokból, méginkább gödrökben talált csigaházak nem minden esetben mellékletként vagy valamely kultikus okból kerülhettek leldőlhelyükre. A sírokból talált csigák kérdésére a szerző könyvének azon részében is visszatér, melyben az avarkori etnikum kérdéseit és az avar—szláv összeolvadási folyamat problémáit tárgyalja, és a csigák jelenlétének egy-egy sírban etnikumjelző szerepet tulajdonít. A csigaházakból levont messzemenő következtetésekre talán a legjellegzetesebbek azok, melyeket a szerző a 239. és 11. avarkori sírokkal kapcsolatban tesz (121. o.). A 239. sírban fekvő férfiváz medencéje körül öntött övgarnitúra darabjai voltak, mellékletei közé egy agyvagyedényen kívül még csigák is tartoztak. Az utóbbiak a lábál gyújtott tűz maradványai között jelentkeztek, tehát a rituálissal függenek össze. A csigák jelentkezése övgarnitúráz férfisírban a basaharci temetőben egyedüli

jelenség és a szerző a 11. gyermek sír csiga-leleteivel is összeveti. A 239. sír halottjában előkelő avar férfi és emancipált szláv nő fiát látja, akinek bronzveretes öve tanúskodik arról, hogy ilyen utódok apjuk társadalmi helyzetét örökölték, ellentétben azokkal, akik avar férfiakról és szláv ágyasokról származnak (a szerző itt az ismert Fredegar-adatra hivatkozik). A csigákkal való eltemetés a nem avar asszony rendezése lehetett. Ehhez és a hasonló elképzelésekhez még annyit lehetne hozzáfűzni, hogy a csigák, mint mellékletek csak olyan esetekben lehetnének etnikumjelzőkként kezelhetők, ha megfelelő számú analógia kimutatása kísérné az etnikumra vonatkozóan tett megállapításokat. Ilyenfajta bizonyítóanyag nélkül azonban a szokásnak semmilyen etnikumjelző szerepe nincs, ugyanúgy, ahogyan a temetkezések korának szétválasztásában sem lehet döntő kritérium.

A szerző az avarok etnikum kérdésével több ízben is foglalkozik könyvében, legbővebben abban a fejezetben, melynek címe: „A nő és az avar társadalomban”. Az avar birodalom népességviszonyai régóta foglalkoztatják a kutatást, így az embertani kutatásoknak is súlyponti kérdése. A kérdés szoros kapcsolatban van az avarság és a helyi népesség összeolvadásának problematikájával és teljesen helyénvaló, hogy amikor az avarok nők helyzetéről van szó, egyúttal a népességviszonyokat, illetve az etnikai keveredések problematikáját is vizsgáljuk. Azonban mindkét kérdés sokkal összetettebb annál, semhogy egyrészt a Fredegar-krónika adatainak alapján, másrészt néhány avarokiról ismert régészeti anyag alapján olyan, szinte az egész Kárpát-medence területére vonatkoztatott következtetéseket lehessen levonni, mint amilyeneket az idézett fejezetben olvashatunk. Figyelemre méltó törekvés, hogy a szerző az összeolvasási folyamatot egy-egy sír leletanyagán keresztül izérezkelteni kívánja, de azok a kritériumok, melyekre a. etnikum-meghatározásnál támaszkodik, bizonytalanok. A csigák jelentőségéről már volt szó. A régészeti tárgyi anyag tekintetében a gepida és a kelta stílusjegyek továbbéléséhez fűz a szerző messzemenő következtetéseket. Így pl. a basaharci 244. sír kelta tradíciókat őrző leletanyagából arra következtet, hogy a sírba temetett idős nő maga is kelta volt, aki a mellette talált fülbevalót avar férjétől kapta (117. o.). A műhelytradíciók továbbélésének hátterében etnikai kontinuitás is állhat, területenként és időszakonként változó mértékben. Számolni kell azonban azzal, hogy különösen az avarok végén, a régi tradíciókat őrző gyártmányok a legkülönbözőbb eredetű néprétegekhez is eljuthattak és már régen elvesztve etnikai háttérüket kerültek egy-egy sírba. Feltétlenül etnikumjelző szerepet ezeknek a tárgyaknak tulajdonítani éppen olyan kevésbé megalapozott, mintha az avarok síroiban szóróvénosan előforduló római tárgyakból (fibulák stb.) a halott római származására következtetnénk. Biztosabb alapokon nyugszanak a szerző megállapításai, amikor a gepida-avar viszony alakulását, illetve a két népelem összeolvadását kívánja rekonstruálni. Kár, hogy éppen az etnikai kérdéseket tárgyaló részeknél embertani adatokra egyáltalában nem hivatkozik, holott az avarok exogámia kérdésével kapcsolatban már több anthropológiai tanulmány áll rendelkezésre.

A vázlatokon kívül a könyvben a késő avarokori fémművészet műhelykérdései és ezzel kapcsolatban a kagáni székhely lokalizálása, az avarok bronzöntés technikai problémái és az avar birodalom népeinek „szervezeti kérdései” kapnak hangsúlyt. Ezek közül legtöbb figyelmet az avarok bronzöntés technikájával foglalkozó részek érdemelnek. A szerző egy régebbi feltételezése szerint („Bronzeguss und Nomadenkunst”) az öntvények pozitív modelljét fából készítették. Jelen művében alapos elemzés alapján tételezi fel, hogy először viasz, majd ólom modell használtak. Megállapításaiiban érvényre jut nagy anyagismerete, mely az ötvösség kitűnő gyakorlati ismereteivel párosul. Nem kaptak viszont kellő alátámasztást azok a megállapítások, melyek az avarok bronzöntő műhelyek lokalizálására vonatkoznak. A szerző szerint részben az öntött övgarnitúrák közötti hasonlóságok, részben a veretek motívumkincsében mutatkozó

egyezések és eltérések alapján arra lehet következtetni, hogy a késő avarokorban egyetlen műhely gyártotta a jöminőségű övdíszeket és ebből jutottak el az övgarnitúrák és női ékszerek a „szélróza minden irányában” (97. o.). Teljesen elveti azt a lehetőséget, hogy egymástól távolabb eső műhelyek azonos stilizálást és övmontírozást alkalmaztak volna. Az utóbbira az lenne az egyetlen magyarázat, hogy egy centrális műhely dolgozott, melyben a különböző mesterek együttes munkája (a műhely vezetője mellett a családtagok kívül legalább 100 munkatárs dolgozott! — 107. o.) alakította ki az övgarnitúrákat. Ezt a központi műhelyt a szerző a kagáni székhelyre lokalizálja, annak alapján, hogy az eddig ismert három későavarkori ún. „fejedelmi lelet” (Vrap, Mátészalka, Fativis) feltételezése szerint ugyanabból a műhelyből került ki, mint amely a bronz övgarnitúrákat is gyártotta. Ez a műhely a kagáni székhely főszámánjának („bokalabra”) felügyelete alatt dolgozott, mivel az övgarnitúrák készítése folyamatát is mágikus jellegű szabályok befolyásolták (106—107. o.). A kagáni székhelyt a szerző a mai Temesvár területére helyezi és mint mondja, erről a kérdésről egy külön tanulmányt írt (99. o.). Éppen ezért sajnálatos, hogy tanulmányainak eredményeit e könyv keretében kivonatolva leközölte, mivel az idézett forrásanyag vázlatos interpretálása nem hat meggyőzően.

A szerző a későavarkorban (679—796) erős centrális hatalmat tételez fel, mely még a kagáni székhelytől távolabb eső területek népességviszonyait is befolyásolta. Ezt a basaharci anyagon keresztül is igazoltnak látja. Ugyanis feltételezi, hogy a basaharci későavarkori telep kevert etnikumú lakossága nem azon a települési területen ötvöződött egy települési egységgé, melyen a telephez tartozó temető előkerült, hanem még e település kialakulása előtt, és már mint szervezett népesség jutott a Dunakanyar környékére. „Szervezése csak a kagáni székhelyen, hosszú hónapokon keresztül mehetett végbe” az avar birodalom fontos pontja számára (102. o.). A kagáni ilyen „szervező” munkájának bizonyításához a szerző nem talál forrást, de összeveti azzal a hírrel, melyet a „*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*” közvetít Pribina zalavári tevékenységéről és mely szerint miután Pribina hífbirtokot kapott a Zala folyó mellékén „itt kezdett akkor lakni és egy erődfélményt építeni... és elkezdte köröskörül összegyűjteni a népeket és elkezdett terjeszkedni azon a földön” (CBC c. 11.). A kagán „szervező” munkáját alkotott elképzeléseket aligha lehet az idézett *Conversio*-adattal támogatni. A „*populus congregare*” kifejezés nem egyértelmű, ugyan, de a *Conversion* az az része, melyben szerepel, a Pribina-központ kialakulására vonatkozik és igen valószínű, hogy a mocsarakban felépült erődfítés és környékének betelepítésével áll kapcsolatban. Megjegyezhető még, hogy a szerző a basaharci avarokori népességre a kagáni centrumban végbe ment „szervezését” a női ékszereken, az övgarnitúrákon és a „strava” maradványainak gyakori jelentkezésén keresztül látja bizonyítottnak. A kagáni székhelyen lejártszó hasonló ceremóniák a Basaharci környékére letelepedett népesség előtt mint példaképek szerepeltek volna. A „strava” a „szakrális kivégzésekkel” is kapcsolatban állt, mely utóbbiak problémájával a szerző könyvében (utolsó fejezet) bő részletességgel és fantáziával foglalkozik. Kivégzett és megsemmisített egyének maradványait látja a szerző 6. rendellenes helyzetben talált csontvázban, melyek közül kettő kelta gödrökben került elő. Az embertani anyag kémiai analízisére vonatkozó és az etnikai meghatározásra, illetve az eltemetés idejének meghatározására idézett adatok, hasonló jellegű összehasonlító anyag közlése nélkül magukban nem bizonyíthatók.

Fettich Nándor tanulmányát gazdag rajzanyag illusztrálja, mely a basaharci leletek, sírrajzok mellett vegyes lelőhelyű tárgyi anyagot is felölel. Kár, hogy a szerző által készített művészi rajzok zavaróan ható kis méretekben kerültek közlésre.

A könyv tartalmi beosztása következő. I. Általános tudnivalók. II. Az első sírok az autóút déli oldalán. III. A sírok és gödrök az autóút mindkét oldalán. IV. Krono-

lógia. V. A centrális műhely az avar kagáni székhelyen. VI. A Pilismarót—Basaharc-i bronzok spektrográfiai vizsgálatának régészeti kiértékelése. VII. t. A műhely tevékenységéről. VIII. A nő az avar társadalomban. IX. Kivégzések Pilismarót—Basaharcon. E fejezetek között a legterjedelmesebb a régészeti objektumok leírását tartalmazó. Sajnálatos, hogy a szerző nem követte a temető-publikációk bevált szerkezetét és a leírásokat tartalmazó fejezetben egyes síroknál a kronológiára, etnikumra stb-re vonatkozó megjegyzéseket is tesz. Az áttekintés lehetőségét még az is csökkenti, hogy a leíró-részben a különböző korok objektumait folyamatosan tárgyalja és a gödröket is a sírokhoz hasonló számozással látja el. Az ilyenfajta leletközlés csak akkor lehet célravezető, ha azt az anyag bizonyos csoportok szerinti (pl. kelta csontvázas sírok, gödrök stb.) ismertetése követi, akár táblázat formájában. A technikai szerkesztés kérdéseivel kapcsolatban általában megállapítható, hogy szigorúbb szerkesztési elvek érvényrejuttatásával az értékes régészeti anyagot tartalmazó Pilismarót—basaharci avarkori sírok publikációja tartalmilag is kevésbé lenne széteső és hogy a kibővített, megfelelő csoportosításokban közrebocsátott adatközlések alapján a kutatás a temetőről megbízhatóbb, átfogóbb képet nyerne.

Cs. Sós Ágnes

Orosháza története. (Orosháza 1965) Szerk. Nagy Gyula.

Nagy Gyula hallatlan ügyszeretete, fáradhatatlan szorgalma meghozta gyümölcsét. „Orosháza története és néprajza” kimagaslóan páratlan, a hasonló témájú helytörténeti monográfiák körében. A már külső megjelenésével tiszteletet parancsoló két kötet tanulmányai közül itt az „Orosháza földjének története” fejezetet ismertetjük (91—220 lap 15 szövegek közötti kép, 71 tábla, 1 térkép).

A szerkesztő vállalva a több szerző munkájának összehangolásával járó nehézségeket, jól tudva, hogy teljes értékű tanulmányokat csak a részletkérdéseket is jól ismerő szakemberektől várhat, — némely más összefoglaló történeti munka és kismonográfia hibáin okulva — szerencsés kézzel választotta ki munkatársait. A szerzők a leletek ismertetésével igyekeztek közérthető módon bemutatni Orosháza környékének történetét a legrégibb időktől a kora középkorig. A tárgyalt időszakot öt fő korszakra osztva dolgozták fel.

I. Kalicz Nándor: Orosháza és környéke az őskorban. A szerző igen nehéz feltételek mellett végezte el munkáját. Az általa vizsgált korszak emlékei között ugyanis csak néhány szórványos lelet és még kevesebb ásatás nyújtott gyér adatokat tanulmánya megírásához. Kár, hogy nem állott módjában a terület terepbejárásokkal átkutadni, s az így lelt forrásanyaggal mondanivalóját konkrétabbá tenni. A múzeumokban fellelhető vagy közölt leletekkel kapcsolatban, azok bemutatásával végigvezeti az olvasót az Alföld őstörténetének főbb szakaszain. Bepillantást enged az egyes korszakok gazdasági életébe, települési és temetkezési formáiba ismerteti a feltehetően erre a területre is vonatkoztatható nagyobb történeti eseményeket. Meg kell itt említeni, hogy a tárgyalt leletek zömét Olasz Ernő gyűjtötte.

II. Római- és népvándorlaskor

A fejezet két szerző munkája. A „Korai római korszak” (dákok, szarmaták) *Mócsy András*, a „Késő római és népvándorlás korszak” (szarmaták és germánok, gepida királyság kora, avarok) *Bóna István* tollából származik. A két kis tanulmány kihasználta az adódó egyetlen és legjobb lehetőséget, az Orosháza környéki leletek tükrén át részletesebben tárgyalni a római- és népvándorlaskor bonyolult történetét. Széleskörű forrásanyagot felhasználva, szigorú időrendben vázolja az Alföld népeinek sorsát a kérdéses időszakban. Rendkívül hasznos — hiszen a könyv nem szakemberek számára író-

dott —, hogy az egyes népek hagyatékát nemcsak holt leletekként ismerjük meg, hanem e népek útját és életét figyelemmel kísérhetjük a Kárpátokon kívüli kiinduló területektől széthullásukig. A népvándorlaskor igen bonyolult etnikai csoportjainak szétválásztása során rövid lelet és lelőhely felsorolásban külön csoportosítva ismerjük meg jellemző tárgyi hagyatékait. A szerzők kutatásaik újabb eredményeit is beolvasztották tanulmányaikba, így tudásunk a dák és gepida korszak eseményeiről jelentősen bővült. Hiányoljuk, hogy sem az őskori, sem a népvándorlaskori lelőhelyeket nem vetítették térképre.

III. Dienes István: A honfoglaló magyarok.

A szerző bevezetésében röviden igen szép összefoglalását adja a magyarság előtörténetének, majd részletesebben tárgyalja az Orosháza környéki leleteket. A környéken végzett fontos új eredményeket hozó ásatásaival együtt 17 lelőhely anyagát mutatja be röviden. Példamutató pontossággal vizsgálta át a korszakra vonatkozatható összes adatot. A Pusztai Ignác-féle tanya melletti ásatása során napvilágra került viselettörténeti adatok — melyeket szép rajzok útján is közrebocsát — forrásértékűek a honfoglaló magyarság életének felelevenítéséhez. Tanulmányában sort kerít néhány nem szorosan a környékhez tartozó lelet kapcsán a korszak néhány részletkérdésének vizsgálatára is.

IV. Kovalovszki Júlia: Orosháza és környéke a magyar középkorban.

A szerző szerencsésen kapcsolta össze a környéken végzett terepbejárásainak eredményeit — melyek során 44 falu helyét fedezte fel — Méri István Kardoskúton végzett ásatásainak megfigyeléseivel. Ezek az ásatások a középkori falukutatás szinte legfontosabb eredményeit hozták. Így a szerzőnek módja nyílt a középkori élet meglehetősen részletes bemutatására. Megismerhetjük a falvak szerkezetét, a gazdasági életet, kézművesek munkáját, kereskedelmet. A régészeti adatokat jól egészítette ki a fellelhető írásos emlékek anyagával. Igen szemléltető a térkép, melyen a honfoglalaskor és középkor lelőhelyeit mutatják be.

V. Farkas Gyula—Lipták Pál: Adatok Orosháza X—XIII. sz.-i népességének embertani ismeretéhez.

A szerzők a kissé hosszúra nyúlt bevezető után, rövidében a honfoglalaskor, majd az Árpád-kor embertani anyagát vizsgálják Orosháza környéki leletek tükrében. A kevés honfoglalaskori csontanyagból nehéz volt részletesebb eredményeket kimutatni. Feltűnő, hogy a Gőrbics-bányai gazdag sírok embertani anyaga nem illeszthető be a honfoglaló magyarok vezető rétegének embertani képébe. A Délalföld X—XIII. sz.-i népessége és az etnogenetikai kérdések vizsgálata során a szerzők arra a megállapításra jutnak, hogy a gazdag sírok embertani anyaga törökös, még a köznépi temetők anyagát az eddigi módszerekkel nem lehet különválasztani a környező, sőt távolabbi népektől sem.

A tanulmányokat szép képek bemutatásával teszik elevenebbé a szerzők, igazán kár, hogy e részek színvonalát nyomdatechnikai, illetve szerkesztési hibák lerontották. Összefoglalva az ismertett tanulmányok során az eddigieknél jobb áttekintésünk nyílik Orosháza környéke, illetve a Dél-Alföld történetének megismeréséhez.

Trogmayer Ottó

Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. VII. kötet. Szerkesztette G. Behm-Blanke. Weimar 1965. Hermann Böhlau Nachfolger. 339 lap, 102 kép, 87 tábla.

A thüringiai múzeum legújabb évkönyve a szokásos gazdag tartalommal és köntösből látott napvilágot. Első négy cikke paleolit problémákkal foglalkozik. U.

Steiner a Homo heidelbergensis eszköz lelőhelyeként számontartott Sulzfelden végzett hitelesítő ásatását ismertette, kétséget fejezi ki az általa talált „eszközök” valódiságát és pleisztocén korát illetően. R. Feustel a Gera melletti Zwitzbergéről a Périgordienhez közelálló aurignaci faciesbe tartozó gazdag leletanyagot közöl, K. Valoch a dolni vestonicei finom Gravette-kőipar között előforduló primitívebb nagyméretű eszközökről értekezik, H. Grimm és H. Ulrich pedig a döbritzi Urd-barlang felsőpaleolitikus koponya és csontváz alapos monografikus feldolgozását nyújtják.

Érdekesekek a neolitikummal foglalkozó cikkek is. H. Deubler 3 thüringiai barlangból a szalagdíszes-keramika körébe tartozó leleteket mutat be. Belső rétegződésüket egyik lelőhelyen sem lehetett elkülöníteni, az mégis érdekes, hogy a barlangok a kultúra késői, tűzdeltdíszes cserepeit tartalmazták, tehát a kultúra emberének barlangi települései egyidősek a mi bükki barlangi neolitikumunkkal. E. Hennig, aki néhány évvel korábban a kaptafa alakú kőbalták gyakorlati alkalmazásáról írt figyelemre méltó tanulmányt, most néhány vízszintes bevagdossággal ellátott kővéssé kapcsán a kőszerszámok felkötözésének, felerősítésének problémájával foglalkozik.

Egyetemes európai őstörténeti érdeklődésre tarthat számot az a két nagyméretű közösségi halotti ház, amelyet az északi neolitikum walternienburgi csoportjának lelőhelyein tárt fel R. Feustel. A részben már elpusztított, jelenleg mintegy 4×5 m-es alacsony négyszögletes kőfallal körülvett nordhausen-i sírkamrában 50 egyénre utaló csontváz mellett meglepően kevés leletet talált: néhány tinikus egyfülvű edényt, finom tűzők nyílhegyeket és késéket. A csak korabeli dűlástól bolygatott niederbóssai halotti ház egyszerűbb szerkezetű, $7,50 \times 3,60$ m méretű, és 78 temetkezést tartalmazott. Kevés leletanyaga az előzőhöz hasonló. A szerző mindkét halotti ház meggyőző rekonstrukciójára is vállalkozott. A két sírt, amely véleménye szerint 2–3 nemzetségnek mindössze mintegy két évtizeden át lehetett temetkező helve, radiokarbon keltezésüket figyelembevéve, megjelenő korai időre, 2600 körülre keltezi. A régészeti részhez H. Ulrich nagyszabású antropológiai feldolgozása csatlakozik. A minden részletre kiterjedő, alapos értékelés foglalkozik az életkorral és halandósággal, a vázak nemek szerinti valamint típus megoszlásával, patológiái elváltozásaival, a trepanált koponyákkal s végül kísérletet tesz a halotti házakban eltemetettek belső rokonsági viszonyainak rekonstrukciójára.

H. Albrecht Mühlhausenben talált gazdag harang-edényes sírleletet közöl, amelyre egy aunjettizi temető területén bukkantak. Metopédíszes harangedénye a kultúra közénnémet csoportjára jellemző. A sír szokatlanul gazdag kísérőmellékletei miatt jelentős. Fel volt szerelve a kultúrára Európa-szerte jellemző nveles réztőrrel, átlukasztott csont csíngövel, ún. karvédő lemezzel, amelyhez, — mint a szerző írja ez esetben kivételesen! — 6 db pattintott kőnyílhegy is járult. H. Bach csatlakozó nagyobb munkájában nemcsak a mühlhausen-i harang-edényes sír embertani maradványait dolgozza fel, hanem összehasonlítóképpen 5 weimari harangedényes csontvázleletet is ismertet.

R. Feustel és W. Gall a Thüringerwaldban Theuern mellett fekvő 673 m magas Herrenbergen végzett sáncátvágás eredményeit ismertetik. A mintegy 200 m hosszú, keskeny hegytetőn későkelta oppidum nyomai mutatkoztak. Az oppidumot körülvevő rakott kőfalkonstrukció sebtében épült s annyira szétmállott, hogy szerkezete ma már nem rekonstruálható. A hegy meredekebb oldalán csak falpalíz szolgált védelmül. Az oppidum belsejében nem találtak házalapokat és összefüggő kultúrreget. A kevés késő La Tène lelet (lándzsacsúcs és -papucs, vasszerszámok, üveg gyöngyök és karperecek, ósógombok és duzzadtperemű korongolt cserepek) csak rövid életű, átmeneti megtelepülésről tanúskodik. A megtelepülést a galliai *Leuci* potin érme az i. e. I. századra keltezi. A teleppel kapcsolatban talált a szerző értékelése: a germánok elől visszavonuló keltaság egyik átmeneti kísérlete, hogy megegyeszer megvesse a lábát.

Az előző témához kapcsolódik H—J. Barthel közleménye a remdai késő La Tène-kora császárkori telep-leletekről. A telepen eddig két jellegzetes, félig földbe-mélyített korai germán házat tártak fel. Cserép és edényanyaguk többsége jellegzetes elbai germán, amelyek azonban késő La Tène korongolt fésűsfazék és más kelta edénytörödékekkel együtt kerültek elő, a két nép művelődési kapcsolatainak bizonyítékaként. A telepen talált vasérc és salak darabok a helyi vasércfeldolgozás fontos bizonyítékai. Az egyik remdai germán ház gazdag állatcsont leleteit H—H. Müller dolgozta fel. A csontokból 6 szarvasmarhára, 3–3 lóra és sertésre, 6 kecskére vagy juhra, 1 kutyára és 1 tyúkra lehetett következtetni.

B. Schmidt Kannawurfól és Bischlebenből gazdag későcsászárkori germán sírleleteket dolgoz fel. A t. között egy római bronz umbóval is felszerelt sírok a leuna-hasslebeni csoportba tartoznak s valószínűleg korai IV. századiak. S. Barthel weimar-ehringendorfi késői III. századi germán urnasírokat ismerteti. A szintén a leuna-hasslebeni csoportba tartozó leletek keltezését egy ATTIVS feliratú római bronztal is megerősíti. A germán területre a császárkorban eljutó keleti vallási emlékek sorát gazdagítja a S. Bartheltól közölt thüringiai lelőhelyű bronz Osiris-fej.

A későközépkori műemléki ásatások és városmag kutatások tovább folynak Thüringiában. H—J. Barthel és A. Suhle Mosbachban feltárt XIII. századi kőház alapjait és leleteit ismertetik. Pontos keltezését az ásatás során talált 12 brakteáta biztosítja. E. Hennig és R. Scharrf a cutterfeldi Szt. György ciszterci-kolostort keresik. A történeti forrásadatokat felsorakoztatása után egy kis próbaásatásról is beszámolnak, amely valószínűvé teszi, hogy sikerült az 1143-ban alapított kolostor helyére rábukkanniuk. H—J. Barthel és H. Höhne az egyik erfurti templomban talált két 16. századi sír textil maradványait és cipőit, valamint egy másik erfurti templom 1500 körüli szerzetes-síráját ismertetik. A szerzetes-sírában talált szép feszületet G. Kaiser tárgyalja. Végül H—J. Barthel a mühlhausen-i késő középkori ásatások során előbukkant légfűtéses kőkemencét mutat be és rekonstruál egykorú német és skandináv párhuzamok segítségével.

Befejezőképpen az Alt-Thüringen legújabb kötetéről elmondhatjuk, hogy változatos, színes tartalmában szinte valamennyi korszak kutatója érdekes és fontos adatokat találhat.

Bóna István

H. G. Bandi, (Herausgeber): Birsmatten-Basisgrotte. Acta Bernensia I. Bern 1963. 271 lap, 137 ábra és táblázatok, francia, angol és orosz nyelvű kivonattal.

H. G. Bandi kialakított Svájcban egy széleskörű komplex-kutatásokra épült őskőkorkutató iskolát, amelynek egyik jellemző monográfiája ez a könyv. Szerzői — a kiadóként is szereplő Bandi-n kívül — R. Bay, Ch. Gfeller, Ch. von Graffenried, C. Lüdin, E. Müller, H. Müller-Beck, K. P. Oakley és E. Schmid. A könyv alcíme „Eine mittelsteinzeitliche Fundstelle im unteren Birstal.”

A szóban forgó barlangi lelőhelyet 1940–45-ben és 1955–56-ban tárták fel, a monográfia tehát — a széleskörű komplex-vizsgálatokhoz mérten — feltűnően rövid idő alatt elkészült.

Az első fejezetben A. C. Lüdin és H. G. Bandi ismerteti az ásatásokat és áttekintő listát ad a korábbi feltáráskor előkerült faunáról. A második fejezet a barlang kitöltésanyagával, rétegtanával és kormeghatározásával foglalkozik. Kiemelkedő H. Müller-Beck pontos rétegtani felvétele és analízise, amely a települési körülmények gondos vizsgálatából rajzolja meg a barlang történetét az atlantikumtól a jelenkorig. E. Schmid az általa kidolgozott módszerrel végzi a szedimentum vizsgálatokat. A fejezetet kiegészíti E. Schmid malakológiai tanulmánya, amelyben a gyűjtés módszertanát is tárgyalja, E. Müller

pollenvizsgálata, s végül a C-14 vizsgálatok eredményei, amelyeket E. Ch. Gfeller közöl, a vizsgált 7 minta korát az i. e. 5530 \pm 200 és 3400 \pm 120 év közé helyezve.

A harmadik fejezetben ismét a sokoldalú E. Schmid jut szóhoz: a leletanyag gerinces maradványait közli elsősorban régészeti-ökológiai, s csak kevésbé elmélyült faunisztikai szempontok szerint.

A negyedik fejezetben R. Bay a talált embermaradványok részletes antropometrikus analízise mellett a leletet beilleszti az európai mezolitik emberleletek sorába és megállapítja, hogy az ofneti csoporthoz tartozik. K. P. Oakleynak az állat- és embercsontokon végzett kémiai analízise egészíti ki ezt a fejezetet, megerősítve a C-14 vizsgálatok eredményeit.

Az ötödik fejezetben H. G. Bandi és Ch. von Grafenried a barlang tardenoisai eszközeit mutatja be gondos tipológiai és metrikus analízis keretében. Az eszközöket áttekinthető vonalas rajzokon közlik, de a fontosabb darabokról fényképes táblákat is adnak. Irigylésre méltó — azonban egyáltalán nem szükségtelen — az a bőkezűség, amellyel a típusok ábráit közlik. A fejezet második cikkében H. G. Bandi az egyéb régészeti leleteket: a csont- és agancs-készítményeket, s különösen a kultúra-határozó szigonyokat ismerteti.

A rövid hatodik fejezetben ismét Bandi veszi át a szót, összefoglalva a Birmatten-Basisgrotte mezolitik leleteiből levonható következtetéseket.

A Verlag Stämpfli et Cie által kiadott monográfia sorozatnak ez a kiváló kötete az európai ős- és átmenetiekor kutatásnak egyik iránymutató mérföldköve.

V. L.

D. Andrist—W. Flükiger—A. Andrist, Das Simmental zur Steinzeit. Acta Bernensia III. Bern 1964. 211 lap, 49 ábra, 20 tábla és táblázatok.

A svájci Simmental nemcsak a régészeti emlékek egyik paradicsoma, de az amatőr régészeké is. Szerencsés módon sikerült azonban megteremteniök a jó kapcsolatot a múzeumokkal, a hivatásokkal — vagy talán fordítva. E jó kapcsolatok egyik írásos tanúja az Acta Bernensia III. kötete, amely az Andrist fivérek — egyikük még a kötet megjelenése előtt elhunyt — és W. Flükiger több évtizedes régészkedésének állít emlékművet. Szerzők a Schnurenlochot, Rangglochot, Chilchli-t, Oeyenried-schopfot, Riedli-t, Mamlichlochot és a Tierberg-Höhle-t kutatták közel harminc éven át. Leleteiket most a berni múzeum szakembereinek széleskörű közreműködésével teszik a szakma számára hozzáférhetővé.

A lelőhelyeket a szerzők fedezték fel és végezték első feltárásukat, részben a „hivatások” támogatásával. Közöttük őskori-, paleontológiai- és újabb kőkori lelőhelyek vannak.

A könyv első részében szerzők a Simmental földtanát, földrajzát, hidrográfiai körülményeit ismertetik, majd a Gemsiloch leletei kapcsán az oly sokszor vitatott „protolitikus csonteszközök” kérdését tárgyalják.

A második részben a paleolitik leleteket szolgáltató barlangokat veszik sorra. Ha ennek a résznek világos és részletes profilrajzait, sokoldalú vizsgálati eredményeit szemléljük, alig hihetjük, hogy amatőrök munkájával állunk szemben. Mind a pontosan felvett topográfiai adatok, mind a legszélesebb kört felölelő rétegtani, C-14, faunisztikai stb. vizsgálatok elmélyült, rendszeres kutatási tevékenységről beszélnek. A korrektül meghatározott eszközök és fauna, a jó térképek a szakember részére megnyugtatóan bizonyítják, hogy a simmentali barlangok kutatása jó kezekben van. Ezt a részt E. Schmid szedimentpetrográfiai analízise, E. Müller pollen-vizsgálatai és F. Ed. Koby paleontológiai tanulmánya zárja.

A következő részben három mezolitik lelőhelyet írnak le a szerzők az eszközkészlet pontos, százalékosan is kiszámított listájával és bőséges képanyagával, végül a Tierberg-Höhle neolitik leleteit ismertetik.

A kötet végén helyet kapott három szórványlelet: egy kvarcitkaparó, egy tűzköpenge és egy neolitik balta ismertetése.

A lelőhelyeket és leletanyagot közlő táblák irigylésre méltóan szép nyomásúak, de itt is, mint valamennyi fényképes paleolitik eszköz-közlés esetében, a kova- és kvarciteszközökről készült táblák messze maradnak a táj-felvételek mögött.

V. L.

H. Müller-Beck, Seeberg, Burgäschisee-Süd; Holzgeräte und Holzbearbeitung. Acta Bernensia II., 5 rész. Bern 1965. Verlag Stämpfli. 320 szöveg közti ábra, 51 tábla, 2 térkép.

A fa — területi fekvéstől és az elért fejlettségi szinttől determinált felhasználása — évezredekben keresztül az ember használati tárgyainak egyik legfontosabb nyersanyaga volt, hiszen anyagszerűsége legjobban megfelelt a funkció megkövetelte forma kialakításának. Európát tekintve, néhány sajátos geológiai és éghajlati viszonyokkal rendelkező terület kivételével (Észak-Európa, Svájc, Észak-Itália), viszonylag igen kevés az a fa leletanyag, mely a régészeti kutatás rendelkezésére áll. Azonos technikai szinten, azonos nyersanyagból egy bizonyos munka elvégzésére (földművelés), területtől függetlenül, egészében azonos eszköz típusok (pl. ásóbót, eke, sarló) jöttek létre. Ezért a fa leletekben rendkívül szegényes Kárpát-medence régészeti kutatása számára is igen hasznos, átfogó képet adó H. Müller-Beck famegmunkálással és faeszközökkel foglalkozó munkája, mely a Seeberg, Burgäschisee-Süd megközelítőleg teljesen feltárt neolitikus telep nyolc kötetre tervezett feldolgozásának egyik részkötete.

Bevezetőben a szerző hangsúlyozza, hogy a kötetben szereplő leletanyag beható kronológiai és botanikai értékelésére (F. Schweingruber) a részfeldolgozásokra épülő összefoglaló zárókötetben nyilván lehetőség. Ezt látszik igazolni a könyv szerkezeti felosztása is.

A hét részre tagolt mű gerincét az A fejezet adja, melyben a szerző a különböző tárgytípusokat 26 alfejezetbe osztva vizsgálja. A felosztás (a tárgytípusok szeptuálizációja) teljességét tekintve önmagában is egyike a fa eszközök alapvető rendszerezésének. Ehhez (objektíve) jó lehetőséget nyújtott a tárgyalt telep objektíve kedvező geológiai viszonya. A telep életének megszűnése után viszonylag röviddel lerakódott szerves üledék (kötődve a talajvízzel) meggátolta az oxidációs folyamatot. Így a teljesnek tekinthető feltárás viszonylag sok ép, könnyen konzerválható leletet hozott felszínre. H. Müller-Beck számára jó lehetőség nyílt, hogy vizsgálatát horizontálisan (Egölzvil-i, Lüscherzi, Grengi stb. neolitikus leletek) és vertikálisan (dániai bronzkori és vaskori tárgyak, egyiptomi leletek és ábrázolások, ma élő primitív népek használati tárgyai) kiterjesztve, nagy analóg anyagot gyűjtössen össze, és egy korszak fa eszközeinek megközelítően teljes keresztmetszetét adja.

A könyv használhatóságát nagyban elősegíti a szerző metodikai következetessége, mely legjobban a tárgyalt fejezetben figyelhető meg. Az egyes tárgytípusok vizsgálatánál az alábbiakat emeli ki: 1. a tárgy készítése, 2. felhasználása, 3. tipológia.

1. Megannyi fontos technológiai megfigyelést tartalmaznak ezek a részek, bizonyítva a szerző nagyszerű megfigyelőképességét, melyet szép kivitelű rajzok és jó minőségű fényképek igazolnak.

2. Felhasználás címszó alatt inkább csak röviden összegezi ezek a részek, bizonyítva a szerző tapasztalat nyomán kialakult, a funkcióknak legjobban megfelelő formák felhasználásának lehetőségeit, több esetben érdekes fejtegetésekbe bocsátkozva (pl. nyílhegy formájának és anyagának, illetve az elejtendő állat fajtájának összefüggése; mérgezett nyílak kérdése).

3. Az esetek többségében a tipológia címszó alatt nem csupán a típus variációk összegyűjtésére szorítkozik. Az ekével, kapával, sarlóval foglalkozó részek inkább

beillenek egy-egy eszköztörténeti vázlatnak, mint tipológiai összevetésnek. (Számítatlan egyiptomi és görög ábrázolás felidézésével, ma élő primitív népek szerszámainak rajzaival.) Hasonló jellegű feldolgozásokban az alkalmazott módszer követendőnek tekinthető.

A különböző famegmunkálási technikákkal foglalkozik a B fejezet. Az előző fejezetben bemutatott ép tárgyak nagyjából csak a megmunkálás utolsó fázisát jelentő finomabb felületi csiszoláshoz nyújtanak vizsgálati, illetve bizonyító anyagot. Minden igényt kielégítő felvételeken mutatja be a szerző a telepen talált olyan töredékeket, és a megmunkálás közben keletkezett hulladék anyagot, melyek a durvább munkafolyamatok rekonstrukciójához adnak támpontokat (hasítás, vágás, vakarás, kaparás).

A C fejezetben, két térkép segítségével, az eszköz típusok területi megoszlását a tárgyalta telepen mutatja be H. Müller-Beck.

Igen röviden, mintegy előzetesként tárgyalja az egyes típusok relatív kronológiai helyét (D fejezet). A A Burgäschisee-Süd telepen talált eszközök előformáira, az azonos típusok horizontális előfordulásaira utal a hasonló korú leletek (Egolzwil 3, Hitzkirch, Ledro See, Karanovo) vizsgálatán keresztül.

Az E fejezetben kultúrmorfológiai és kultúrtörténeti szempontok előtérbe helyezésével a készítés technikája és a tárgyak funkciója szerint elválasztott lelet csoportokat (pl. a földművelés és a vadászat eszközei) általános fejlődéstörténeti keretbe ágyazva tárgyalja a szerző.

A kötetet F. Schweingruber botanikai analízisei egészítik ki (F és G fejezet).

H. Müller-Beck könyvének szerves részét jelenti a nagyszámú szöveg közti ábra és az 51 fényképes tábla. Ezért ismét kiemeljük a rajzok plasztikusságát, a fényképek kiváló minőségét.

Kovács Tibor

H. Junker—E. Winter, Das Geburtshaus der Isis in Philae. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften. Sonderband. Wien 1965. XV + 429 lap, 1 kép, 1 tábla.

Philae szigete „Egyiptom gyöngye” elnevezést kapta, de nemcsak természeti szépsége, hanem építészeti remekművei miatt és a történelemben játszott szerepe alapján is joggal viseli nevét. Herodotos még nem emlékezik meg a núbiai határnál sziklás mederré szűkülő Nílus e nagyszerű szigetéről. Több ilyen zöldben pompázó, vagy a napsugarak fényében fürdő sziklasziget teszi változatossá az Assuántól délre kezdődő ún. I. katarakta vidékét. A Herodotos utáni században kezdődő, de legteljesebb mértékben a Ptolemaios-korban és a római császárkor elején folyó építkezések avatták Philaetkultuszközponttá. Díszes csarnokok, kioszkok, kapuk övezetében épült az egyiptomi építéset egyik reuke, a philaei Isis-templom. Két hatalmas pylon emelkedik előtte és közrefogják. az isteni — egyben fáraói — születés házát. Ezek az építmények, amelyek a Champollion óta használt kopt elnevezéssel, mammisi (a születés helye, háza) néven ismeretek, a későkori egyiptomi templomok tartozékai. (Vö. F. Daumas: Les mammisis des temples égyptiens, Paris, 1958.)

Az építészetiileg általában peripteros jellegű mammisik a Ptolemaios és császárkorinagy egyiptomi templomok mellett helyezkednek el. Külön szentélyt biztosítanak annak az ősi egyiptomi eszmének, amelynek első irodalmi emléke már az őbirodalomban jelentkezik, ábrázolása pedig az újbirodalmi luxori templom falán is megjelenik: az uralkodó isteni eredetének jelképes kifejezése az isteni gyermek, Horus születése által (Vö. H. Brunner: Die Geburt des Gottkönigs. Wiesbaden, 1964.). Az egyiptomi fáraó istenkirályságának éppen a késői korban, sőt az idegen uralmat jelentő Ptolemaios- és császárkorban való hangsúlyozása nem véletlenül történt. Tudatos a régi kultuszok újjáélesztése és az idegen származású uralkodók

egyiptomi intronizációjának, ezzel a kultuszokba való bevonásuknak hangsúlyozása, aminthogy ezek a késői kori egyiptomi templomok jelentik a háromévezredes kultúrának, irodalmának, művészetének, eszméinek mentsvárát. Az egyiptomi vallás egyik alapfogalmátat kifejező mammisik ábrázolásainak, szövegeinek megismerése ezért is nagyjelentőségű.

Dendera, Edfu, Kalabse, Komombo ma is álló mammisi épületéhez csatlakozik a philaei Isis-templom születési háza is; az utóbbi kettőnek festői a fekvése a Nílus parton, az utóbbit azonban a pusztulás fenyegeti, ugyanúgy mint a sziget többi építményét. A philaei építészeti emlékek pusztulása a század elején kezdődött az első assuáni gát építésével. A gát által felduzzasztott folyó az év nagy részében elöntötte a szigetet és a templomot is. Csak a tárolt vízmennyiség leeresztése után, az év egy negyedében maradt szabadon, de a víz így is nagy károkat okozott, az iszap pedig évenként beborítja a szigetet és építményeit. A most épülő hatalmas, új assuáni gát Philae felett helyezkedik el, de nem csekély veszedelmet jelent az Isis-templomra, mert a nagy gát felől felzúduló víztömeg kimosással fenyegeti a megmaradt épületrészeket. Az a terv, hogy a szigetet egy nagy gáttal megvédi a pusztulástól, még távol van a megvalósulástól.

A philaei Isis-templom történeti szerepe is nagyban emeli annak értékét. Philae az egyiptomi vallás, az egyiptomi kultúra, írás, művészet legutolsó bástyája. Az államvallássá lett kereszténység Núbiába is elhatolt, ahol kopt szerzetesek vették birtokukba az ősi egyiptomi templomokat. Az Isis-vallás megmaradt egyiptomi hívei Philaébe zárandokoltak, de ott jelentek meg azok a barbár núbiai törzsek is, akiket a rómaiak sem tudtak megfékezni. Diocletian kénytelen békét kötni velük, és ezzel elismeri a philaei Isis-kultuszt is, amely ott a 6. századig tartja magát, a philaei templomot csak Justinianus zártja be.

Az egyiptomi kultuszemlékek kincsestárának tekinthető ábrázolások és szövegek megmentése csak századunk háborús évei és annak következményei miatt maradt el idáig. Az első világháború előtt a készülő nagy egyiptomi szótár számára ezernyi fényképfelvétel, pacsolat és rajz készült a templom feliratairól, de a publikáció anyagiak hiányában elmaradt. A néhány éve elhunyt Junker professzor, aki már az első philaei szövegfelvételeken részt vett, a bécsi akadémia segítségével a második világháború előtt újra megkezdte munkáját, de a háború újra megakadályozta azt. E. Winter bevonásával végre az ötvenes években készült el az első rész: Der grosse Pylon des Tempels der Isis in Philae. Wien, 1958. Ez a kiadás még az egykori fényképfelvételek alapján történt. Teljesen más munkamódszerrel készült már a jelen munka, a nagyfontosságú philaei mammisi publikálása, amely már nagyrészt E. Winter műve. Winter ugyanis 1961., 1962. és 1964. években, a Nílus vízmagassága miatt egyedül alkalmas időszakban, július és augusztus hónapokban, igen nehéz munkakörülmények közt (árnyékban 45—50° melegben, folyékony iszappal borított padlózat) a helyszínen ellenőrizte, ill. vette fel a nem mindig tökéletes eredeti felvételek hiányos részeinek kiegészítésével a teljes anyagot. A nagy munka eredményeként a publikálásban új megoldásmód is született, amennyiben diaprojektvekről üvegre vetített és arról papírra másolt, eredeti hieroglif jegyeket — tehát nem hieroglif nyomdatípust — adnak vissza a rajzok, ami egy késői kori egyiptomi szövegkiadásnál az ott alkalmazott sok sajátos jel miatt igen nagy jelentőségű. Junker már nem élte meg e hatalmas munka megjelenését. Elgondolása érvényesül még abban az értelemben, hogy a kiadásban az ábrázolás, ill. a szövegrészek az egyik, az átírás és a fordítás a másik oldalra kerül, így lapozás nélkül áttekinthetők. A fordításból adódó nehézségeket a lap alján elhelyezett jegyzetek magyarázzák. A Ptolemaios-, de különösen a császárkori egyiptomi szövegek olvasása még ma sem könnyű feladat. A helytelenül „játékosnak” nevezett írásmód sok új, de különösen a mágikus szemléletben kifejező írásjeleivel, részben archaikus, részben a nyelvfejlődéssel változó

nyelvtan egyes elemeivel (Vö. Junker: Grammatik der Denderatexte. Leipzig, 1906.) szinte külön szakembert kíván meg.

E. Winter nagyszerű munkát végzett ezzel a régészeti, művészeti és vallástörténeti szempontból egyaránt fontos mű megjelenésével. A teremő istenek által alkotott, a fáraóval azonosított Horus születése (alakját korongon formálta Hnum isten), táplálása, bemutatása vonul el előttünk a falképeken és szövegeken. Nemesak Ptolemaiosok, de Augustus és Tiberius alakja is gyakran szerepel a kultuszeselekményekben. A problematikus szöveghelyeknél is alig találhatunk jobb megoldást. Egy Hathor címmel vetjük fel csak ezt. „Hathor, Ehnas úrnője” helyett a budapesti gyűjtemény sharunai templom faltöredékein szereplő „Hathor, Sharuna úrnője” elnevezést javasoljuk.

A pusztulással fenyegetett Philae egyik legjelentősebb kultuszépítménye ábrázolásainak és szövegeinek megmentését jelenti e nagyszerű publikáció.

Wessetzky Vilmos

G. Neumann, Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst. Berlin, 1965. W. de Gruyter. 225 lap, 77 kép.

A. B. Schweitzer irányításával készült tübingeni disszertáció, szerzőjének több éves munkája után, most kibővítve, könyv formájában került közlésre. Tárgya a görög művészetben ábrázolt gesztusok és mozdulatok rendszeres feldolgozása. A rövid bevezetés a terminológia kérdéseit kívánja tisztázni: „gesztus”-on „nem mechanikus, hanem tudatosan ismételhető, jellegzetes mozdulatot” ért, „amelyet rendszerint egyes ujjakkal, a kézzel vagy az egész karral végeznek”. A „mozdulat” (Gebärde) Neumann meghatározása szerint „önkéntelen, önmagában teljes és önmagát értelmező testmozgás”. Ebből következik, hogy a gesztusok mindig dialogikus összefüggésben jelennek meg, a mozdulatok monológikusan.

A szerző célja a gesztusok és mozdulatok történetének feldolgozása, de a tárgyalás menete nem történelmi korszakok szerint, hanem az egyes mozgásfajták szerint tagolódnak, s mindegyiknek külön-külön kapjuk a történetét a görög művészetben. A két nagy fejezetben belül a gesztusoké az élet, a kultusz és az istenek gesztusairól szóló alfejezetre tagolódnak. Az élet gesztusai a következő csoportosításban kerülnek tárgyalásra: az érintkezés (a beszéd, a szónoklás, az utalás, a felhívás, a védekezés, az üdvözlés) gesztusai; különleges helyzetek (kapcsolat, birtokba vevés, kérés, megszólítás) gesztusai. A kultikus gesztusok közt az imádkozás, a tisztelet és a halottkultusz gesztusait tárgyalja külön a szerző, az istenek gesztusai közül az isteni támogatás, az isten-megjelenés és az isteni tulajdonságok megmutatásának gesztusait. A fenti értelemben vett „mozdulatok” tárgyalása két fejezetre, a pilanatnyi és az állapotot jelölő mozdulatokéra oszlik; az előbbiek között szerepelnek a csodálkozást, rémületet kifejező mozdulatok, az utóbbiak között Neumann megkülönbözteti a minden koncentrátságuk mellett még külső kapcsolatokat is mutató mozdulatokat (a ítélet, a tanácsstalanság, az önfeladtság, a feszült figyelem, a választás, ill. döntés kifejezéseit) és a „zárt” állapotot jelző mozdulatokat (a gondterhelt tűnődés, a belső küzdelem, az aggódó várakozás, a bánat, a harag, a magába merülés, a gyász és az elernyedtség kifejezőit).

A szerző törekvése, mint írja, a lehetőség szerint átfogó összegyűjtése és csoportosítása, tehát egyfajta indexe a görög művészet gesztusainak és mozdulatainak, kettős céllal. Az egyik az egyes korszakok teljes mozgásanyagának összeállítás, elsősorban az egyes korszakok, főként az archaikus és klasszikus kor közti különbségek megvilágítására. A másik annak vizsgálata, hogyan alakult a görög művészet története során a mozdulatok formai ábrázolása és összefüggésük az egyes korszakok komponálás-módjával.

Mindez megvilágítja, mit kereshet az olvasó Neumann könyvében. Más kérdés azonban az, hogy mit talál

benne. A könyv tárgyválasztása igen szerencsés, mert régi hiányosságot igyekszik pótolni: hasonló feldolgozásra K. Sittlnek a maga idejében kiváló munkája (Die Gebärden der Griechen und Römer, Leipzig 1890) óta senki nem vállalkozott, pedig az ismert képanyag mennyiségének növekedése s a mozdulat-elemzés tudományos módszereinek fejlődése mindenképpen indokoltá tett egy újabb feldolgozást; ennek nem utolsósorban az volna a — Neumann által is hangoztatott — célja, hogy a mozgás-ábrázolások értelmezésének biztos kulcsát adja s így önmagukban kétes értelmű jelenetek értelmezéséhez segítsen. Neumann könyve, bármilyen hálával kell is fogadni azt, ami szorgalmas és körültekintő anyaggyűjtésének eredményeképpen előttünk van, több lényeges ponton nem elégíti ki azt az igényt, amely a téma új feldolgozásával szemben felmerül.

A főoka ennek, úgy tűnik, a feldolgozásmód egy alapvető ellentmondásossága. Neumann nemcsak abban korlátozta Sittl célkitűzést, hogy a rómaiakat kizárta tárgyalásából, hanem abban is, hogy — mint a két cím eltérése is kiemeli — nem a mozgásokat, hanem csak a mozgások művészeti ábrázolásait tárgyalja. Ugyanakkor azonban kiindulási pontul nem a mozgások formáját, hanem tartalmát, jelentését, értelmezését választja. Ehhez azonban a képzőművészeti ábrázolásoknál sokkal gazdagabb és főképpen biztosabb források az írott szövegek; ezeket Neumann csaknem teljesen figyelmen kívül hagyja, amiben kétségtelenül az az alapvető változás tükröződik, amely Sittl generációjának okortudományi képzettsége és a mai archaeológus generációé között van: akkor a görög és latin nyelv ismerete, az antik auctorok eredetiben való tanulmányozása természetes követelménye volt az archaeológus-képzettségnek, ma az antik irodalmak fordításokon keresztül való ismerete is ritkaság számba megy. Egyfelől tehát képzőművészeti ábrázolások tartalmi interpretálásának elkitűzése, másfelől a tartalmi interpretálás legbiztosabb támaszpontjainak kihasználatlanul hagyása — ez a megoldatlan konfliktus jellemzi Neumann könyvét. Jellemző, hogy a legbiztosabb — ritka — eredményeinek egyike, a hüvelykujj és a mutatóujj hegyének érintkezésével és a többi ujj kinyújtva hagyásával felemelt alsókar mozdulatának figyelem felkeltő értelmezése Quintilianus egyik helyén alapszik (ezt persze már Sittl is észrevette).

Ez a gesztus eltérő mindattól, amit ma hasonló jelentéssel alkalmaznak. Neumann módszerének korlátai éppen ezen a ponton válnak nyilvánvalókká; miután az írott források tanulságáról lemondott, a mozgások tartalmi értelmezésére lényegében két támaszpontja maradt: egyfelől maguknak az ábrázolt jeleneteknek az értelmezése, másfelől az ábrázolt mozdulatok mai jelentése. Mindkettő rendkívül kétes értékű: az utóbbi nyilvánvalóan azért, mert felhasználása eleve kizárja éppen a görög mozgásnyelv legérdekesebb fejezeteinek, a maiaktól eltérő jelentésű mozdulatoknak a felismerését. A mozdulatoknak az ábrázolt jelenetek tartalmából való értelmezése még nagyobb veszélyekkel jár, egyfelől a kényszerű lemondással arról, hogy megfigyeltlen jeleneteket valóban az ábrázolt mozdulatok alapján értelmezzünk, másfelől az ábrázolt mozdulatok többértelműségének tagadásával vagy legalábbis elmosásával.

Ez az utóbbi a leginkább félrevezető Neumann könyvében. A német tudomány nagy hagyományain nevelődött kategorizáló hajlama már a mozgások két csoportjának meghatározásánál is olyan megkülönböztetésekhez vezetett, amelyek a valóságban nem léteznek sem a mozgások formáiban, sem görög képzőművészeti ábrázolásaikban. Felosztásának fentebbi ismertetéséből is kitétni, hogy a fogalmi alapú rendszerezés kényszere olyan csoportosításokra indította a szerzőt, amelyek sokszorosan fedik egymást. Igen sokszor az az érzésünk, éppen az általa felhozott példák alapján, hogy egy-egy mozdulat értelmezését Neumann számára döntő módon határozzák meg a saját kategóriái, amelyekben azt el kellett helyeznie, míg a magából az anyagból, a mozgások formai megjelenéseinek összehasonlító rendszerezéséből kiinduló feldolgozás arra az eredményre vezetne, hogy ugyanaz a mozdulat (pontosabban: azonos formában ábrá-

zolt mozdulat) a tartalmi összefüggéstől függően mást és mást jelenthet. Neumann módszere az, hogy egy-egy mozgás-forma legjellemzőbb, általában egy ismert mítosz jelenetében megjelenő ábrázolását veszi az értelmezés alapjául, s az így „megtejtett” jelentést alkalmazza a mozdulat egyéb ábrázolásaira. A különböző jelentésű, azonos formájú mozdulat-ábrázolások tényét vagy erőltetett, a valóságban a görög mesterek által aligha szándékoztak különbözősegek konstruálásával próbálja elefedtetni, vagy olyan értelmezéssel, amely a képek objektív nézőjét nem mindig tudja meggyőzni. Néhány példa a sok kínálkozó közül: Neumann a döntés vagy választás gesztusának értelmezi azt a mozdulatot, amelynél a hüvelyk- és a mutatóujj által kezelt villába helyezi az állát az ábrázolt alak. Az értelmezés írott forrás alapján is biztosított a választáson álló Heraklész esetében, s nyilvánvaló ott, ahol pl. a szfinx előtt ülő Oidipust látjuk ezzel a mozdulattal ábrázolva. Ugyanez a mozdulat azonban a késő klasszikus kor egyik legnőresebb athéni mesterművén, az ún. Iliossz sztelén is megjelenik, a meghalt fiával szembenálló apa alakján. Az önként adódó, magából az ábrázolásból kiinduló megoldás az volna, hogy a mozdulat ezúttal az elmélyedő tűnődést fejezi ki; Neumann azonban az egyértelmű kategóriákba kényszerítés hajlama arra vezeti, hogy érzésünk szerint a görög gondolkodástól teljesen idegen értelmezést adjon a jelenetnek: a mozdulat szerinte a sztelén azt jelentené, hogy a virágzó fiatal-ságában és szépségében eltávozott ifjú halála *rejtvény* az életben maradt öreg számára. Ugyanígy: az archosz szorított kéz kétségtelenül belső küzdelem kifejezője az apjuk megölésére készülő Péliadák egyikénél (65. kép), de kevés nézőjét a képnek fogja meggyőzni Neumann arról, hogy ugyanez a mozdulat egy hetairával szemben álló ifjú alakjánál azt a belső küzdelmet fejezi ki, „vajon vállalkozzék-e a befektetésre, vagy nem”.

Neumann módszere tehát sajnos nem alkalmas arra, hogy általa a mozdulatok jelentése az értelmezés szilárd alapjává váljék. Az ellentmondásoktól mentes rendszer konstruálásának törekvésehez ugyanakkor egyéb korlátok is társultak. Az anyaggyűjtés túlnyomórészt a vázakepekre szorítkozik, értékükönél és jelentőségükönél jóval kisebb helyet adva a nagyszobrászati, még kevesebbet a kisleptáztikai ábrázolásoknak. Az időbeli korlátok közül a legzavaróbb a hellénisztikus kor anyagának csaknem teljes mellőzése. Mindezeknél súlyosabb hiány azonban, hogy a szerző érdeklődésének középpontjában álló 6–4. sz.-i vázafestészet anyagának a könyv tárgya szempontjából történő feldolgozása is hiányos, egyoldalú. A könyv csaknem kizárólag a kézmozdulatokkal foglalkozik, csak mellesleg véve figyelembe a láb, a test és a fej mozgásait, s — ami az írott források figyelmen kívül hagyásából adódik — teljesen elhanyagolva a szem kifejezését. Megint csak az írott források elhanyagolásával, de nemcsak azzal függ össze, hogy a színpad mozgásnyelvének szinte semmi figyelmet nem szentel, de a mindennapi élet mozdulat-nyelvét is hiányosan dolgozza fel (pl. a symposion mozzanatainak kifejező mozdulatairól nem történik említés). A fent tárgyalt módszertani hibákból adódik, hogy igen gyakran az adott értelmezések nem meggyőzőek, a mozdulatok leírása, meghatározása nem világos, s ezen az egyes mozdulatok jelölésére alkalmas görög szó sokszor semmitmondó felvetése sem segít. A mai tudomány igényeket kielégítő, Neumann alapjában helyes célkitűzéseihez valóban közel vivő feldolgozásnak nyilvánvalóan a tárgyalt anyag jellegéből kell kiindulnia, az emberi mozgás nem filozófiai fogalmakra, hanem az emberi organizmus anatómiai sajátosságaira épülő ismeretéből és rendszerezéséből. Ennek a rendszernek alapja csak a mozgások formai megjelenése lehet ezeknek feltérképezése után a következő lépés az írott források szembeesítése a képzőművészeti anyaggal, s csak ennek lehet az eredménye az, amire Neumann törekedett: hogy a görög művészetben ábrázolt „gesztusok és mozdulatok” a jelenetek értelmezésének kiinduló pontjává vagy legalább segítőjévé váljanak.

A szerző módszerével szemben felvetett ilyen kételyek ellenére sem volna igazságos, ha nem fogadnánk hálással az összegyűjtött hatalmas anyagot, a régi problémákat

új fényben láttató interpretációk sokaságát, s nem utolsósorban a részben közöletlen anyagot tartalmazó illusztrációkat. Bizonyára a könyv szép kiállításának is érdeme lesz abban, hogy a tárgyanál fogva hézagpótló és a szűkebb szaktudomány körén túltekintő munkát szélesebb körben is olvasni, használni fogják.

Szilágyi János György

G. Susini, *Il lapicida Romano*. Bologna 1966. Introduzione all'epigrafia latina. 103 lap.

A nálunk is jól ismert, sokoldalú és mozgékony bolognai kutató kis könyve olyan kérdéseket tárgyal, amelyek szükségképpen felmerülnek mindenkiben, aki behatóan foglalkozik a római feliratokkal: hogyan jön létre a felirat mint szöveg és mint emlék, hogyan fogalmazták meg, hogyan vették fel a kőre vagy bronztáblára és mi indította egyáltalán a feliratállítást arra, hogy valamit megörökítsen vagy nyilvánosan közöljön „maradandó anyagon” — ahogyan az epigrafika hagyományos meghatározása mondja. E kérdéseket Susini nem válaszolja meg módszeres vizsgálatok útján, hanem csak felveti és átgon-dolja, továbbgondolkodásra serkentve. Elmefuttatása nem rövid felirattani kurzus, ahogyan a címből esetleg gondolni lehetne, hanem egy ilyen kurzus *élé* kívánczó bevezetése; mondhatnánk azt is, hogy meg akarja ingatni a feliratok szövegeinek tartalmi elemzésébe túlből el-mélyedők magabiztosságát. Mallon nemrég kifejtett tételével polemizálva felveti a paleográfia és epigrafika viszonyát, ami talán akadémikus vitának tűnhet, de alkal-mat nyújt neki a felirat genezisének vizsgálatához (fogal-mazvány-felvázolás a tárgyra — kivésés). Egy felirat létre-jöttének menete pedig, mint fejtegetéseiből kitűnik, nem közömbös a szöveg értékelésénél. Számunkra talán feles-legesnek tűnik annak hangsúlyozása, hogy a felirat szö-vege és az azt hordozó emlék külső kiképzése összefügg, együttesen elemzendő, de azok számára, akiknek az epig-rafika a filológiához és politikai történethez kapcsolódó segédtudomány, ez az állítás eretnekségnek vagy fontos-kodásnak látszhat. Pedig a szöveg kialakítása és a kő-faragói gyakorlat között sokkal szorosabb az összefüggés, mint gondolnánk. Elég itt talán Fitz Jenő tanulmányára utalni, aki egyetlen szepulkrális felirat-formula (T M P) kapcsán hasonló eredményre jutott. Ilyen és hasonló megfontolások után más színben fog megjelenni a „vé-sési hiba”, amely különösen nagy szerepet játszik Susini gondolatmenetében. Még izgalmasabbak azok a fejte-getései, amelyek a felirat jelentőségét érintik a római tár-sadalomban. Itt odáig is elmegy, hogy a nyilvánosan el-helyezett szövegek funkcióját egészen a mai neonreklá-mokig kíséri. Ki szeretnénk emelni egyetlen gondolatát a sok közül: a legtöbb európai provinciában a római felirat volt az első, mindenkinek szeme előtt levő írott szöveg, a „betű” így öntudatlanul is összekapcsolódott a római uralom külső jeleivel. Használata tehát politikailag is jelentős. Befejezésül Susini felveti az epigrafika helyének kérdését a többi ókori kutató disciplina között, s helyesen hangsúlyozza a disciplina összefonódását elhatárolásuk rovására. Ha mégis ad definíciót, az inkább gyakorlati, a feliratok használatánál gyümölcsöző definíció, amelyet nem kell és nem szabad iskolás szigorral követnünk: a fel-irat nem „maradandó anyagra írt szöveg”, hanem „docu-mento scritto attraverso più fasi”, — e fázisok: fogalma-zás-, felvázolás-megtervezés, kivésés. Nem szabad tehát a feliratokat úgy kezelni, mint egyetlen aktuális létre-jött szövegeket, amelyek az elgondolással szinte egy idő-ben máris készen voltak, mint a kézírás. E definíció ter-mészetelesen kizárja a graffitit és még néhány más szö-vegfajtát, s épp ezért nem tekinthetjük az epigrafika pon-tos meghatározásának. Az epigrafika, mint annyi más disciplina, a gyakorlatban jött létre s a gyakorlatban kerül alkalmazásra, pontos elhatárolása „örültség vagy béklyó” lehet. Az ilyen megmerevedett módszerek és szemlélet ellen hadakozik Susini is, s azzal, hogy ezt emelkedett olasz ékesszólással teszi, még külön élvezetet is nyújt.

Mócsy András

K. Motyková-Šneidrová, Die Anfänge der römischen Kaiserzeit in Böhmen. Fontes Archeologici Pragenses. 6. Prága 1963. Museum Nationale Pragae. 81 lap, 20 szöveggörkzté kép, 36 tábla, 3 melléklet, 1 térkép.

A korai császárkor kutatóit érdeklé elsősorban a szerző alapos összefoglalása, melyben főleg az idősámításunk első százada első feléből való csehországi leleteket közli. A jól áttekinthető munka legismertebb előzménye J. L. Píř közismert munkája „Die Urnengraber Böhmen” (Prága 1907), a korszakkal számos mas feldolgozás is foglalkozott (7. lap). M.-Š. új összefoglalása, nemcsak az eddigi kutatás teljes irodalmanak bemutatása miatt érdekelni fog, hanem azért is, mert a múzeumi raktárakban fellelhető publikálatlan anyagról is hírt ad, lehetőség szerint leírást közöl, rajzokkal és képekkel. 228 lelőhelyről ismertet leleteket, ebből 118 telep anyagát és 77 helyről égetéses rítusú temető mellékleteit mutatja be. Igen lényeges, hogy 24 olyan lelőhelyet is ismertet, amelyen a telep mellett a hozzátartozó temetőt is megtalálják. Mint a mellékelt lelőhelytérkép is mutatja, a leletek a Cseh-medence északi felében sűrűsödnek, az Elba melletti termékeny területeken, Közép-Csehországban a Moldva folyó alsó folyása mentén és a Eger folyó vidékén.

A régebbi irodalomból már jobban ismert temetők anyaga mellett M.-Š. különös gondot fordít a telepek ismertetésére, 11 nagyobb telep feltárására támaszkodva összefoglalja a települési módokat, háztípusokat (4.1.). A vázolt összkép azt mutatja, hogy a korai császárkorban a késő LT kori építési tradíciók éltek tovább a Cseh-medencében. Továbbra is megtalálhatók a kissé földbe mélyített házak, a fonott sövényfalak nyomai és a gerendákól összerótt házak maradványai. Az építmények tetőszerkezetét az alul kövekkel jól kiékelt gerendák tartották. Jól különválaszthatók azok a házak melyekben háziipart üztek, valamint a fémolvasztással foglalkozók kunyhói. A munka külön érdeme az újabb ásátásokból származó alaprajzok közlése, kissé földbemélyített házakat ismerünk meg Dobřičanyból (14.1.), Nový Bydžov (38.1.), Slatina (54.1.) és Starý Vestec területéről. Nemcsak a települési formák mutatják a késő LT tradíciókat, hanem mint a szerző külön kiemeli 15 esetben a koracsászárkori települések ugyanott figyelhetők meg, ahol a késő LT korszakban is voltak telepek (5.1.).

A koracsászárkori temetkezések elsősorban égetéses rítusúak. Sokféle sírtípus változatot Tišiceben tártak fel 1954–55-ben. A sírok formája kis kerek sírgödöröktől egészen a nagy, szögletes, égetéses gödörsírokig váltakozik. Az égetéses sírokban szép számmal találtak meg a római provinciák exportárúját, bronzedényeket, fibulákat, fegyvereket stb. Megoldatlan kérdés a csontvázak sírok kérdése. A néha gazdag, de fegyver és többnyire kerámia nélküli csontvázak sírok kevés kivétellel az égetéses sírműveknél kívül találhatók.

A kronológiai beosztás H. J. Eggers munkáin alapszik. Az „A” fokozat a La Tène és római korszak közötti átmeneti időszakot, a következő „B₁” fokozat az első század első felét foglalja magában. M.-Š. felsorolja azokat a vezérleleteket, amelyek ekét fokozatra a legjellemzőbbek. Külön figyelmet érdemel a három táblázatos melléklet, mely rajzban, jól áttekinthetően közli a munka eredményét (Beilage 1–3.). Az első táblázat az A és B₁ fokozat kerámiatípusait, a második az eszköz, fegyver és sarkantyútípusokat, a harmadik a fibula, ékszer és egyéb kisleletek jellemző formáit ábrázolja. A közölt rajzok nem elvont típusok, mindegyik táblázat mellett pontos jegyzék utal a lerajzolt tárgy lelőhelyére és őrzési helyére.

A lelőhelyek, betűrendes, alapos közlése után lelőhelymutató, irodalomjegyzék és tárgymutató könnyíti meg a tájékozódást. A fényképes táblákon jól felismerhetők láthatjuk a koracsászárkori, csehországi telepek és temetők újabb leleteit. Számunkra talán a legérdekesebbek az erős kelta hagyományokat mutató, bronz övkapcsok (14. kép 3, VII. t. 12), a korongolt, késő LT jellegű edények (pl. XXIV. t. 2, 4; XXX. t. 3), a korai, áttört tűtartójú, erőprofilú fibulák és a szemes fibulák gazdagsága, s nem utolsósorban a noricum-pannoniai övgarnitúrák számos változata. Nem hagyhatjuk említés

nélkül a korai császárkori import bronzedényeket (XXIII. t.).

A szerző munkáját továbbfejlesztette és a most ismertett műben lelőhelyenként közölt anyagot leletanyag csoportonként értékelte. Ezt a gondos feldolgozást külön, hosszabb lélegzetű cikkben közölte: K. Motyková-Šneidrová, Zur Chronologie der ältesten römischen Kaiserzeit in Böhmen. Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte. 5 (1965) 103–174.

Az anyagszoportonként való feldolgozás kronológiai finomításokat tett lehetővé, különösen a B₁ fokozaton belül. A szerző itt főleg a sírleletek alapján I., II. és III. fázisokra osztja a B₁ fokozatot. Az I. fázisban erősen érezhető még a késő LT hatás, a II. fázisban a leggyakrabban a sírok, sok a mellékletek közt az importtárgy. A III. fázis sírjaira az elszegényedés jellemző, a fegyver és bronzedény mellékletek ritkábbak. A korongon készített La Tène kerámia teljesen eltűnik a sírok anyagából. A B₁ korszak egyes fázisait a szerző a történelmi eseményekkel párhuzamosítja. Az I. fázis, amelyben az erős kelta befolyás észlelhető, a Cseh-medencében kialakult új viszonyok konszolidációját jelenti az idősámításunk kezdete körül. Ekkor a régi és új elemek keveredtek egymással. Kevés a Duna vidéki import, erősebb a kapcsolat a Rajna vidékkel. Az I. fázis végén tünnek fel a déli eredetű importtárgyak és az első gazdag, harcossírok fegyvermellékletekkel. A kissé később földbekerülő, rendkívül gazdag sírok a 6. év körüli politikai és gazdasági viszonyokat tükrözik. Maroboduus egyezményt kötött a rómaiakkal s így országának zavartalan fejlődést biztosított. A sírmellékletekben csak pár éves késéssel észlelhető a jó gazdasági viszonyok hatása. A II. fázisra annyira jellemző helyi ipari termékek nem tünnek el Maroboduus 19. évi bukása után, az erőteljes változást, a fent említett elszegényedést csak a III. fázis sírmellékletei tükrözik.

B. Bónis Éva

Гаврилова, А. А., Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. (Gavrilova, A. A., A kudyrgéi temető, mint az altaji törzsek történetének forrása.) Moszkva—Leningrád 1965. „Nauka” kiadó. 111 lap, 31 tábla.

Rugyenko Sz. I. és Gluhov A. N. (Gluskov L. N. álneve) előzetes jelentése a temető 1924–25. évi ásátásáról a Материалы по Этнографии III. 2. hasábjain, Magyarországon igen ritka kiadvány. Már évek óta vártuk A. Gavrilova publikációját a temetőről, aki 1948-ban, Rugyenkoval együtt folytatta az igen értékes temető feltárását. A temetőnek közel száz sírjából — melyek azonban nem egykorúak — ma már negyven sírt tártak fel. Ebből 15 az úgynevezett kőkerítéses, melyeket egyelőre csak feltételeken lehet sírnak nevezni, hiszen nincs bennük emberi csontmaradvány. Ezeket a VI. sz.-ban és a VII. sz. elején létesítették. Ebbe a csoportba sorolható a 16. sír is, melynek ábrázolásos kőlapját már oly sokszor magyarázták mind a keleti, mind pedig a nyugati szakirodalomban. A csecsemő sírján állott kő sajnos elpusztult Leningrádban, a második világháború bombázásai közepette.

A temető második csoportjába az ún. kudyrgéi típusú sírok tartoznak, összesen húsz darab, melyekbe a VI. sz. végétől, egészen a VII. sz. végéig temetkeztek.

Végül öt eddig feltárt sír mongolkori, XIII–XIV. sz.-i. Az eddigi szakirodalom, így a magyar is, a kudyrgéi temető előzetes közleménye alapján, egy komplexusnak vette a leletanyagot.

Most végre megtörtént a temető teljes és részletes közzététele, mely időrendileg is tagoltan adja a leletanyagot.

A kudyrgéi temető az Altaj hegységben fekszik, az Ob mellékfolyója, a Bija forrását képező Tyeleckoje tóba ömlő Csulyzman folyó jobbpartján. A temető és környéke természetileg jól védett, magashegységi völgy és egyben jó legelő és termőföld.

A temető közzététele kapcsán A. Gavrilova kataszterszerűen felsorolja az ismert 17 altájhegységi, valamint két, a hegyek lábánál fekvő lelőhelyet is. Az előbbieket között Kudyrga a 7. számot viseli. A rövid kataszterhez nemcsak irodalmi utalás, hanem egy részletes térkép is járul (ennek léptékén azonban a méterek helyett természetesen kilométereket kell érteni). Ez összesített tájékoztatást ad a magyar régészeti irodalomban gyakran idézett altáji lelőhelyek egymáshoz való viszonyáról is.

A legkorábbi csoport, a kőkerítéses objektumok türk eredetűek, bár nincs mellettük balbalsor, mint az orkhoni emlékek esetében. Itt ezekre nem volt szükség, véli A. Gavrilova, mert ezen, az ellenségtől jól védhető tájon, nem kellett az eltemetett harcosok által megölt ellenségek számát ékként demonstrálni. A kőkerítéseken belül csak tárgyakat találtak, nincsenek itt emberi hamvak sem. Egyetlen igazi sír sorolható ezek közé, mint már utaltunk rá, és ez a 16. számú, csecsemősír, amely mellékleteket ugyan nem tartalmazott, de rajta állott a híres, jelenetes kolap. A jelenet értelmezésében A. Gavrilova lényegében L. Potapov 1953-ban kifejtett értelmezésével ért egyet, aki ebben meghódolási szertartást lát. Egyik törzs aláveti magát a másiknak, erre többek között a tegezek különbsége is utal.

A második csoport a kudyrgei típusú sírok együttese. Az avarkori kutatás számára egész kincseshányat jelent a publikáció. A. Gavrilova többször és részletesen érinti a magyarországi avarkori emlékekkel való kapcsolatokat, bár a magyar munkáknak csak viszonylag kis részét volt módjában tanulmányozni. (Csallány D., Fettich N., László Gy., Horváth T., Sebestyén K. egyes munkáit idézi, egészen 1962-ig bezárólag.) Úgy véli, hogy az avarkori, „keszthelyi kultúra” — ezen a bronzból öntött veretek körét érti nyilvánvalóan — leleteinek majdnem semmi köze nincs a kudyrgeiéhez. Nem talál szorosabb kapcsolatra a korai avar emlékek között sem, eltekintve egyes analógiáktól. Ezért nem vállalkozik a döntő jelentőségű etnikatörténeti kérdés, az avarok ázsiai eredete megválaszolására sem, bár érinti azt. Sajnos a magyar népvándorláskori régészeti irodalom még mindig nem talált kellő olvasottságra a szovjet régészek körében és ezt csak kis részben menti a publikációk magyar nyelven való többsége. A magyar régészeti irodalom olvasottsága lassú, de mégis javuló tendenciát mutat a szovjet régészeti irodalom tükrében. A. Gavrilova, Küner N. 1961-ben megjelent posztumusz könyve alapján biztosra veszi, hogy az avaroknak a Kárpát-medencében való megjelenése a zsu-an-zsu-anoknak a türkök által, 555-ben történt elűzésével áll szoros kapcsolatban. Annál is inkább, mert az avarok altájvidéki megjelenését egy 1958-ban publikált rovásfelirat is támogatni látszik, amely apor néven említi őket. (Ezen a néven szerepeltek a mongóliai türk feliratokban is.) Feltehetően az elűzött zsu-an-zsu-anokkal áll kapcsolatban a kudyrgei sírcsoport megjelenése itt az Altájban.

Ez utóbbihoz a legújabb mongóliai leletek kapcsán, érdekesnek látszó megjegyzést lehet fűzni. 1956-ban C. Dordzsüüren mongol régész a Hüni folyó balpartján, Északmongóliában (Cecerleg ajmak, Erdenemandal szumun), egy kincsleletet tárt fel. A kincsleletben többek között egy miniatűr aranyöv darabjait is megtalálta. Publikációjában nagyjából az V. sz.-ra keltezte azt, közelebbi párhuzamok híján. A kudyrgei leletek jelenlegi közzététele kapcsán ennek a kincsleletnek egész sor párhuzamára derült fény. A jellegzetes, vékony, késpengére emlékeztető veretek, pontosabban szíjvégek a 4. és 10. sírból kerültek elő. Keltezésük alapján, mégha valamivel korábbiaknak is kell tekintenünk a mongóliai példányokat, nem gondolhatunk többé V. sz.-i eredetre. Kézenfekvőnek látszik ennek során a következő hipotézis felvetése: a kincslelet az Észak-Mongóliából menekülő zsu-an-zsu-an törzsek után maradt vissza, akik az Altájba települtek. A Hüni folyó mentén talált kincslelet régészeti bizonyítékát jelenti ennek a kényszerű áttelepülésnek. A leletek apró részleteikben is megegyeznek, a szíjvégek közepén éles gerinc húzódik végig, a szíjvég felső végéhez közel pedig két kicsi lyuk szolgálja a felvarrást. A kudyrgei típusú leletcsoport, illetve sírcsoporton belül, az ezekkel

jellemezhető sírok látszanak korábbiaknak, vagyis VI. sz.-nak. Egy valamivel későbbi részt ezen belül, a griffes veretekkel lehetne jellemezni. Tekintettel szoros magyarországi vonatkozásaikra, szeretnénk ezekre viszonylag részletesen kitérni.

Griffet ábrázoló öntött bronzveretek a temető 11. és 22. sírjaiból kerültek napvilágra. A. Gavrilova, nem ismerve csak egy részét a magyarországi daraboknak, úgy véli, hogy ezek erősen eltérnek azokról, mert a kudyrgeiéknél szárnya is van, illetőleg a magyarországiakon nem található. Nem akarunk most rátérni ennek cáfolására. Egy bizonyos, hogy míg a magyarországiakat a VII. sz. végénél előbb nem tették sírba, addig a kudyrgeiéket valamivel korábbiak. Ezzel adva lenne altáji származásuk lehetősége. Amíg azonban az óriási hiátus az altáji és dunamenti leletek között nem lesz akár némileg is kitöltendő tárgybi bizonyítékokkal, ezt a kérdést nem lehet ilyen egyszerűen eldönteni. Hozzá kell még tennünk, hogy a közölt képek alapján a kudyrgei példányok, főleg a 11. sírban talált nagyszíjvég, erősen kopottak. Technikai részletek — például a gyöngykeret — is erősen kapcsolják őket a magyarországi példányok felé. Szögletes, téglalap-alakú keretben levő, griffes bronzvereteket a kudyrgei temetőben egyedülálló díszként tegezen találtak (22. sír, két ló sírja).

A kudyrgei temetőben egész sor rituális jelenség, valamint lelet van, amit a hazai avarkori sírokkal egybe lehet vetni. Itt most csak néhányra utalunk. Ebben a temetőben is vannak különálló lósírok, de lovassírok is. A ritkább lósírok (1., 4., és 22. sír) közül kettő, egy különálló sírcsoportból származik. Eltér az avarkori síroktól az, hogy a sírgödört kőhalom fedi, kövekből rakott kör keríti. Ez az eltérés azonban természeti körülmények különbségével is megmagyarázható.

Több sírban találtak lánpcáncél *töredéket*, úgy mint nálunk több avarkori temetőben is. Ez a rítusbeli jelenség is lehet tehát ázsiai eredetű, anélkül, hogy konkrét etnikai kapcsolatokra gondolnánk. Inosztrancev K. nyomán iráni vagy középázsiai eredetűeknek tartja őket Gavrilova A.

Apróságnak tűnő, de igen fontos párhuzamra utal a temető helyének kijelölésekor az altáji leletek között Gavrilova A., amikor a II. Katandai temető 1. kurgánjából előkerült csont bogozót közli. Eddig alig rendelkezünk eme, a magyarországi avarkori temetőkben oly gyakori tárgy ázsiai megfelelőivel.

Mondanunk kell néhány szót a kudyrgei temetőben talált fjesontokról is, mert ezeket Gavrilova A. éppen a magyarországi párhuzamok fényében is taglalja. A keskeny, erősen ívelt fjesontok analógiáit a Tien Sánban és Magyarországon találja meg. Ennek nyomán újra felveti azt, hogy ezek az avarokkal kerültek innen nyugatra.

Figyelemreméltó megjegyzései vannak az álcasatokkal kapcsolatban is. Ezek körébe sorolja a T alakú akasztóval ellátott, pajzsostestű vereteket is, melyeket az in situ talált kudyrgei példány alapján mint ruhakapcsot is tudunk tehát már magyarázni, a férfiruhákkal kapcsolatban.

A pontos közlés, az izgalmas leletanyag a kudyrgei temetőt számunkra is kiváló történeti forrássá avatta. További munkánkban még sokszor vissza fogunk és vissza is kell térnünk arra. Reméljük, hogy hamarosan feltárás alá kerül a teljes temető és egyben azt is reméljük, hogy több, hasonló típusú leletközléssel fogunk találkozni a szovjet régészeti irodalomban, melyeknek a sorát a háború után — a nomádok vonatkozásában — Rugyenko Sz. noinulai publikációja nyitotta meg.

Gavrilova A. könyvének szerves függeléke a 6. fejezetként közölt, ló- és lovasfelszerelést változásában feldolgozó rész. Az áttekintést Magyarországtól az Altáj hegy-ség adja, pontos topológiával együtt. Altáji vonatkozásban végül megállapítja, hogy az anyagi kultúra eme körében végbement változások mindig politikai változásokkal állottak időbeli kapcsolatban. Ezek pedig etnikai mozgással is jártak.

Elemzéseiből csak egy részletre hívnám fel a figyelmet, melynek szintén szoros magyarországi vonatkozása van. Ez pedig a nyergek topológiája. Itt említjük meg, hogy László Gyula már 1944-ben foglalkozott a kudyrgei

nyeregveretek legjobb példányával, a vadászati jelenetes csontlemezekkel (A honfoglaló magyar nép élete. 427. o.). Ezt a munkáját Gavrilova A. nem ismeri. László Gyulának a koronái leletről írt könyvében lefektetett egyes gondolataira reflektálva kifejti, hogy szemben vele, meg kell különböztetnünk férfi és női nyergeket. Nem ért egyet azzal sem, hogy a fejlődésnek első (kudyrgei) stádiumába tartozó nyeregészleteket, későbbi — az általa kidolgozott séma szerint negyedik — stádiumba tartozó részletekkel kombináljunk a rekonstrukciós kísérlet során.

Nos, a fentiekkel csak ízelítőt tudtunk adni Gavrilova A. könyve kapcsán felmerülő problémákról, lehetőségekről. Nem is tudtuk a könyvet fejezetről-fejezetre ismertetni. Ez nem is volt célunk, hiszen akkor hosszú oldalakat kellene megtöltenünk a magyar népvándorlástudomány szempontjából is oly fontos mű teteleivel. Végezetül csak örömlünk kell kifejeznünk e pompás kis könyv megjelenése felett.

Erdélyi István

J. E. Kidder, Early Japanese Art. The great tombs and their treasures. London 1964. Thames and Hudson. 362 lap, 76 tábla, 15 színes tábla, 3 térkép.

Kidder professzornak nagy előnye van a Japán régészetét és művészetét kutató nyugati tudósokkal szemben: sok évet töltött Japánban, ásatásokat végzett ott, művészettörténetet tanított az egyik tokyói egyetemen, és a falfestményes sírok nagy részét maga is meglátogathatta. Külföldi kutatók számára még értékesebbé teszi művét az, hogy felhasznált irodalma háromnegyedrése japán nyelvű publikáció, köztük az 1950—60-as évek legújabb leleteiről, kutatásairól szóló eredeti beszámolókkal.

A japáni neolitik, Jōmon kerámiáról szóló és a „Japan before Buddhism” című korábbi műveihez hasonlóan ez a könyve is átfogó, és az első nyugati nyelvű áttekintés. I. e. 660-tól i. u. 671-ig foglalta össze benne a korai japáni művészet emlékeit, a nagy sírok történetét és leleteit, és sok következtetést vont le ezekből a kor társadalmára és kultúrájára vonatkozólag. A mű két szempontból is jelentős még. A korai japán művészet tanulmányozása elengedhetetlen az egész japán művészet megértéséhez. Japán azonban történelme során több korszakban rengeteg hatást kapott az ázsiai kontinens felől, többnyire Korea közvetítésével Kínából, és szükségszerűen nomád népektől is. Ezek a hatások sokszor egy-egy művészeti ág kezdetét is jelentették a szigetvilágban és megszabták a későbbi helyi fejlődést. E hatások átvétele, átfarmálása és önálló japán művészetté való fejlesztése azután szinte törvényszerűen ment végbe. Éppenennek a folyamatnak a megragadása és elemzése Kidder könyvének a másik nagy érdeme. Így egyben az ázsiai steppei nomád népek anyagának és művészetének legtávolabbi keleti lecsapódását is összegezte.

Az I. fejezet rövid áttekintést nyújt a japáni szigetek korai kultúrájáról. Jelentősek itt az újabb felfedezések. A Kyūshū szigetén 1961-ben előkerült kőszekők azt mutatják, hogy már az alsó-paleolitikumban élt itt ember. A késő-paleolitikum emlékei már sok helyen megtalálhatók. A Carbon 14 meghatározások szerint a kerámia rendkívül korán jelent meg: Honshū szigetén 9,240 és 8,400, Hokkaidón 7,700 évesnek jelzik megközelítőleg a legrégebb kerámiát, de ezeket az adatokat újabb vizsgálatokkal kell hitelesíteni még. A nagyrészt a neolitikumhoz tartozó zsinórdíszes, Jōmon kerámia mintája bizonyos értelemben a későbbi japán kerámia díszítését is előreveti.

A Yayoi korszakban, az i. e. 3. sz.-ban Dél-Koreán át elterjedt Kyūshū szigetén a rizstermelés, ami teljesen megváltoztatta az életmódot. Importált bronz- és vástárgyak, kínai fegyverek és ékszerek jelentkeznek először, bár lehet hogy még idegenek sirjaiban. Ekkor vette kezdetét a sírtárgyakkal való temetkezés szokása. A fejlődés központja Kyūshū, majd Kansai területe volt. A bronz-tárgyak közül a fegyverek és harangok emelkednek ki.

A bronz-vaskor késői fele a Nagy Sírok korszaka (i. u. 3. sz.—i. u. 6. sz. közepéig), melyet a szerző protohisztórikus kornak nevez. Tízezernél több tumulus maradt fenn ebből a korból. Az állam kezdete az i. u. 4. sz.-ba nyúlik vissza. Ekkor már a kínai és koreai források is bővebb adatokat közölnek a területről. A sírok leletanyaga kezdetben békés társadalmat tükröz, az i. u. 5. sz.-ban viszont kardok, lőszerszámok, páncélok jelennek meg. Közben párhuzamosan folyt a clanok egyesítése.

A 4—5. sz.-ban már többször támadták Koreát, majd kereskedelmi és katonai kolóniákat létesítettek ott. Az adószedés és a koreai mesterek áttelepítése a gazdasági élet és ipar fejlődéséhez járult hozzá. Foglalkozásuk szerint összetartozó, be — csoportok alakultak, melynek tagjai átörökölték iparukat. Az első festőcsoport 463-ból van említve. Koreán át terjedt el a kínai írás is, a 4—5. sz.-ban. Ebben a részben a szerző áttekintést nyújt a korai japán krónikákról is.

A rövid II. fejezet a Yayoi korszak (i. e. 3. sz.—i. u. 3. sz.) stílusának és szimbolizmusának előzményeit tárgyalja. Legjellemzőbbek a bronz harangok. Rendeltetésükre vonatkozólag számos elméletet dolgoztak ki; jelenleg legelfogadottabb az, hogy földművelők szertartásaival függtek össze. Ábrázolásaik termékenységi szimbólumokat is mutatnak.

Fontos a bronz tükröket tárgyaló III. fejezet. A bronz tükrök művészete mintegy kétezer éven át virágzott Kínában. A kínai tükrök időszámításunk kezdete körül a Han birodalom expanziójával és kereskedelmi kapcsolatok révén elterjedtek Közép- és Belső-Ázsiában, Vietnámban, Koreában, nomád népek között is. Ezek azonban kínai importtárgyak, önálló kezdeményezés, továbbfejlesztés nélkül. Japánban azonban hihetetlenül nagy becsben tartották a kínai tükröket, és nemcsak századokon át utánózták ezeket, hanem hamarosan önálló stílusú tükröket is készítettek. Szerző kitűnően mutatja be a tükrök történetét, jelentőségét, szimbolikájuk változását Japánban. Feldolgozta a japán történeti források tükrökre vonatkozó feljegyzéseit is. A kínaiaktól eltérő, ún. finom vonalas díszítésű tükrök leletei, melyek Észak-Kína és Korea egy részéhez kapcsolódnak, jelzik, hogy a szigetvilágot e területekről is jelentős hatás érte a bronzművészet terén.

Az ázsiai nomád népekkel kapcsolatban legfontosabb „A lovas íjászok díszített felszerelése” című fejezet. Az állatalakos vagy lóherés díszítésű, gyűrűs markolatú kardok a 4. században jelentek meg. Ezek Kína területéről kevésbé ismertek és már eleve is nomád népekre mutatnak. A lovas íjászok megjelenését az 5. sz.-tól kezdve zablák, csengők, nyergek, lőszerszámdíszek jelzik. Ezek egy része kontinentális típusú. A díszek az 5. században még általában szegceselt lemezek, később már áttört díszítésűek. A fémművesek kezdetben még idegenek voltak, így e tárgyak mutatják a legtöbb kontinentális motívumot, főleg növényi és állatalakos díszítéseket (fantasztikus állatok, sárkány-madár vagy griffek). A lőszerszámkon a növényi stílus dominál. Díszítményeinek elterjedése hosszú, bonyolult folyamatot tükröz: e stílus nem Kínában alakult ki, így végső fokon a koreai közvetítéssel Japánban megjelenő palmettás és indás díszítmények a szasszanida Iránig nyúlnak vissza. Ilyen irányban közvetlen hatások is voltak textilek és üvegek terén. Egy-két évszázad alatt a lőszerszámkon is japán stílusú díszítmények alakultak ki. Technikailag a japán aranyművesek inkább a Kínára jellemző öntést és aranyozást művelték, mint az újabb, iráni jellegű domborítást, melyet menekülő iráni mesterek vittek Kínába.

Az V. fejezet a kerámiát és más sírtárgyakat ismerteti. A hengeres agyag *haniwák* eredete ma sem teljesen tisztázott. Technikailag a Yayoi kor vörös kerámiájáig nyúlnak vissza, stílusuk viszont nem kapcsolódik ahhoz. Minthogy a halomsírok körül igen sok, Nintoku császár sírjánál pl. 20 000 ilyen agyaghenger került felállításra, jelentős kereslet jelentkezett ezekre. A Nihon Shoki krónika szerint ugyan agyag figurák helyettesítették a korábban az elhunyttal együtt, élve eltemetett kísérőket. Ennek azonban ellentmond az, hogy a régészeti anyag nem mutatja a tömeges áldozati temetés szokásának meglétét

Japánban, sőt a haniwák között az emberalakos darabok mintegy száz évvel később jelennek meg, mint a nem figurálisak. Érdekes még, hogy míg a Yayoi korszakban az ehető állatok ábrázolása volt gyakori, később a lóábrázolás lett uralkodóvá. Lovat a korai Sir-Korszakban importáltak Japánba nagyobb számban, és a lovas harcosok az 5. sz.-ban jelentek meg. 645-ben megtiltották az elhunyt lovának feláldozását. A ló és a lófelszerelés elterjesztésében úgy látszik olyan észak-koreai, tunguz fajtájú törzseknek volt jelentős szerepe, melyek a koreai kínai kolóniákat támadták és később letelepedett életmódra tértek át. Sajnos az anthropológiai kutatásokról nem emlékezik meg a szerző, pedig azok éppen itt lennének érdekesek. Egyes vélemények szerint a 3–4. sz.-ban katonai szervezetű nép jelent meg Japánban, ami talán egy mandzsúriai nomád törzset támadó altaji néppel köthető össze.

A VI. fejezetben az arany koronákat ismerteti a szerző, melyekből eddig mintegy harminc darab került elő Japánban. Egyik fajtájuk koreai koronátípust követ. A két másik típus egyike középpásziai kapcsolatokat mutat. Rendkívüli jelentőségű és unikumnak számít az 1955-ben az Ibaragi prefektúrában, a 6. századi Sammaizuka sírban talált aranyozott bronz korona. A pánt felső szélén lovak és fák ábrázolásai követik egymást. Kidder szerint ennek prototípusa, a japáni protohisztórikus kor sok más vonásával együtt, a szkíta időkig követhető vissza. Az életfa és szarvasábrázolás párhuzamaként között novocserkaszi diadémel kapcsolatban meglepetéssel olvassuk, hogy „ilyen koronát szkíta kézművesek készítettek a római kereskedelem számára”. A nagy időkülönbség miatt közvetlen szkíta hatást nem lehet keresni Japánban, kétségtelen viszont, hogy sok belsőázsiai nomád vonás őrződött meg Korea közvetítésével Japánban. Ilyenek elsősorban a karikás markolatú és állatfejekkel díszített kardok, különféle csüngők és az S-alakú zablák. Egy 5. sz.-i, okiyamai sírből U-alakú bronz tegezrészlet került elő. Ide sorolható még a lemezes páncél, a lovas viselet, maga a lovaglás, a fegyverek sírba tevésének szokása és az áttört díszítés és végső soron a sírhalmok emelése és a samanizmus egyes elemei is.

A VII. fejezet a díszített sírok történetét foglalja össze. A Han-kori kínai faszerkezetes sírokat az i. u. 1–2. sz.-ban téglasírok váltották fel Koreától északra. A késői japáni sírok eredete e sírokhoz nyúlik vissza. Később Koreában kő- vagy földhalmos sírok jöttek szokásba, melyek szintén elterjedtek Japánban. Falfestés csak a halomsíroknál volt. Falfestéses sírok főleg Kyūshū északi részén vannak. A sírok egy-két kamrásak, gyakran szarkofág van bennük. Gyakori a korabeli fegyverek, páncélok, íjak, tegezek frontális ábrázolása. A kínai sírokban

elég ritkán fordulnak elő ilyen ábrázolások, így talán az Észak-Kínában a Wei-korban uralomra jutott türk és mongoloid fajtájú nomád törzsek hagyományai jelentkeznek itt. A későbbi sírokban vadászjelenetek, lovak és más állatok ábrázolásai is szerepelnek. A sírok pontos időrendje még feltételes.

Az utolsó fejezetben a sírornamentika szimbolizmusát elemzi a szerző. Leggyakoribb díszítőelemek a kör (tükör, a napistennő szimbóluma; egy másik fajta kör tisztító jelentésű), háromszögek, csónakok, madarak (mindkettő a samanizmussal összefüggő), varjak, lovak csónakon (lóáldozat?).

A könyv képanyagából ki kell emelni a zablákat, a Japánban egyedülálló bronz ló-sisakot, vereteket, a tegezabrázolásokat. A közölt anyag nagyrésze a tōkyōi Nemzeti Múzeum és a kyōtoi egyetem gyűjteményéből való.

A könyvet három függelék és négyoldalas bibliográfia egészíti ki. Az I. függelék az 57 lelőhelyen eddig feltárt díszített síroknak a katalógusa. Ebben rövid leírás mellett általában a sírok mai állapotát, kutatását is rögzíti a szerző. Egyik legfontosabb új (1956. évi) felfedezés ezek között a Fukuoka prefekturái Takehara sír, melyben lőszerszámdíszek, kardtöredékek, gyöngyök voltak. A sír falfestményén ember és lóábrázolás is van.

A II. függelék a díszített szarkofágok (összesen 11 db) katalógusa. A régi szarkofágok csónakalakúak voltak. Díszítésük korán kezdődött és főleg olyan sírokban fordul elő, melyekben más hely nem volt díszítésre. A szarkofágoknak a fedelét vagy a belsejét festették.

Érdekes a III. függelék, a japáni fémművesség kritikája, mely újabb felfedezések alapján vizsgálja a kérdést. A japán fémművességet eddig eléggé lebecsülték a szárazföldihez, Kínához képest. Szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a japán régészek véleménye nem egyezik ezzel. Amikor a japánok a fémművességet eltanulták, a politikai viszonyokkal kapcsolatban magában Kínában is gyengébb minőségű darabok készültek; a japánok talán ezért vették át a korábbi, Han-kori finomabb típusokat. Szerző összefoglalja itt a japáni fémlelőhelyekre vonatkozó irodalmi adatokat is. A Japánban előkerült első vastárgyak még a kontinensen készültek, a Yayoi kor II. felében azonban már importált nyersanyagból, helyben is. Mindenesetre tény, hogy két-három generáció alatt a japáni kézművesek az idegen átvételeket nemcsak asszimilálták, hanem sajátos japán művészetet teremtettek ezekből a helyi hagyományok felhasználásával. Ez a folyamat a japán művészet későbbi korszakai során is többször megismétlődött.

Ferenczy László

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA

1966

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák jegyzéke. Abbreviationes

- AbVölkDresd = Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museums für Völkerkunde, Dresden. Bd. 25.
ActaAntHung = Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. Tom. XIV. fasc. 1/2, 3/4.
ActaAntSzeged = Acta Antiqua et Archaeologica Univ. Szegediensis. Tom. IX.
ActaArchHung = Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung. Tom. XVIII. fasc. 1/4.
ActaBiolHung = Acta Biologica Acad. Scient. Hung. Tom. XIV. Suppl.
ActaBiolSzeged = Acta Biologica Univ. Szegediensis. Tomus XI. fasc. 1/2.
ActaCyrMetSalzb = Acta Congressus Historiae Slavicae Salisburgiensis in Memoriam SS Cyrilli et Methodi Anno 1963. Celebrati. Wiesbaden 1966.
ActaEthnHung = Acta Ethnologica Acad. Scient. Hung. Tom. XV. fasc. 1/2, 3/4.
ActaHistArtHung = Acta Historiae Artium Acad. Scient. Hung. Tom. XII. fasc. 1/2, 3/4.
ActaHistHung = Acta Historica Acad. Scient. Hung. Tom. XII. fasc. 1/2, 3/4.
ActaHistSzeged = Acta Historica Univ. Szegediensis. Tomus XVIII.
ActaLingHung = Acta Linguistica Acad. Scient. Hung. Tomus XV. fasc. 1/2, 3/4.
ActaOrHung = Acta Orientalia Acad. Scient. Hung. Tom. XIX. fasc. 1, 3.
Das Altertum = Das Altertum, Berlin. Bd. 12.
AnHistUBp = Annales Univ. Budapestiensis. Sectio Historica. Tom. VIII.
AnTan = Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. XII. köt. 2. sz., XIII. köt. 1. sz.
AnthropKözl = Anthropologiai Közlemények. IX. köt. 1, 4. sz., X. köt. 1/3. sz.
l'Anthropologie = l'Anthropologie, Paris. Tome 69.
Anthropos = Anthropos, Freiburg (Schweiz). Vol. 60.
Apulum = Apulum, Acta Musei Apulensis, Alba Iulia. Vol. V.
ArchAust = Archaeologia Austriaca, Wien. Heft 38, 39.
ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő. Vol. 93. fasc. 1, 2.
ARoz = Archeologické Rozhledy, Praha. Ročník XVII. šesť 6., XVIII. 2.
Arrabona = Arrabona. Les Annales du Musée de Győr. Vol. 8.
Athenaeum = Athenaeum, Pavia. Nuova serie vol. 43.
AttiTurcaNapoli = Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca, Napoli 1965.
Belleten = Belleten Türk Tarih Kurumu, Ankara. Cilt 30.
BiblOr = Biblioteka Orientalis, Leiden. Jaargang XXII.
BonJb = Bonner Jahrbücher. Bd. 164.
BorsSzele = Borsodi Szemle, Miskolc. 10. évf. 1, 3. sz.
Budapest = Budapest. A Főváros folyóirata. IV. évf.
BullBA = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. No. 26.
ComHistMed = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungaricae. Nr. 37, 38/39, 40.
EgriME = Az Egri Múzeum Évkönyve. Vol. III.
EgVárHír = Az Egri Vár Híradója. 6. sz.
EisGeg = Eiszeitalter und Gegenwart, Öhringen. Bd. 15.
ÉpKK = Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. X. köt.
Az Érem = Az Érem. 35/36. sz. (XXII. évf.)
Ethn = Ethnographie. 76. évf. 4. sz., 77. évf. 1, 3 sz.
FA = Folia Archaeologica. Vol. XVII.
Fest Barb = Festschrift für Adolf Barb. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Eisenstadt. Heft 35.
FilolKözl = Filológiai Közlöny. XII. évf.
Gnomon = Gnomon, München. Bd. 38.
Historia = Historia, Wiesbaden. Bd. 15.
HK = Hadtörténelmi Közlemények. Uf. 13. évf. 1, 2, 3. sz.
Homo = Homo. Zeitschrift für die vergleichende Forschung am Menschen, Göttingen. Bd. XIV. Heft. 4, XV. 1/3.
IMÉ = Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve. VIII. köt.
JbOsteuropas = Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, München NF Bd. 14.
Jászkunság = Jászkunság, Szolnok. XII. évf.
JsSalzburg = Jahresschrift des Salzburger Museums Carolino-Augusteam. Bd. 10.
Karszt és Barlang = Karszt és Barlang. 1965. I. és II. félév.
Klio = Klio. Beiträge zur Alten Geschichte, Berlin. Bd. 46.
Latomus = Latomus. Revue d'Études Latines., Bruxelles. Tome XXV.
LevKözl = Levéltári Közlemények. 36. évf.
MAG = Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Bd. XCIII/XCIV.

- MatSzczecin = Materialy Zachodniomorskie, Szczecin. Tom X.
MedLund = Meddelanden fran Lunds Univesitets, Lund. 1964/1965.
MélCarcopino = Mélanges Carcopino, Paris 1966.
MÉpm = Magyar Építőművészet. 1965. 6. sz., 1966. 2, 3. sz.
MIÖG = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Wien. LXXIII. Bd.
MiskMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miskolciensis. Vol. V.
MiskKözl = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 7.
MitKairo = Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Abteilung Kairo. Bd. 20.
MNY = Magyar Nyelv. 42. évf.
MNYelvőr = Magyar Nyelvőr. 90. évf.
MTAK II. = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. XV. évf. 1/2. sz.
MTud = A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. 73. (Uf. 11.) köt.
Művéd = Műemlékvédelem. X. évf. 1, 2, 3. sz.
Művészet = Művészet. VII. évf.
MűvtÉrt = Művészettörténeti Értesítő. XV. évf.
MuzKözl = Múzeumi Közlemények. 1965. 4., 1966. 1/2, 3/4. sz.
NasAn = Nassauische Annalen, Wiesbaden. Bd. 76, 77.
Népművelés = Népművelés, 13. évf.
Neue Beiträge = Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt. Berlin. Bd. 1. Alter Orient und Griechenland. 1964., 2. Römisches Reich. 1965.
NMuskde = Neue Museumskunde. Jahrgang 7.
NK = Numismatikai Közöny. 64/65. évf.
NumKözl = Numismatické Listy, Praha. Ročník XXi.
NyK = Nyelvtudományi Közöny. LXVII. köt. 2. sz. LXVIII. 1.
OmOprescu = Omagiu lui George Oprescu, Bucuresti 1961.
PécsiMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1964, 1965.
PrOr = Przegląd Orientalyczny. Tom 53.
RégDolg = Régészeti Dolgozatok. Dissertationes Archaeologicae 7.
Savaria = Savaria. A Vas megyei múzeumok értesítője. 2. köt.
SborMuzPraha = Sborník Národního Musea v Praze. Rada Historia. Vol. XX.
SlovArch = Slovenská Archeológia, Bratislava XIII. 1, 2., XIV. 1.
SSz = Soproni Szemle. XX. évf.
Starinar = Starinar, Beograd. NS. Knjiga XV—XVI.
StudClas = Studii Clasice, Bucuresti. Vol. VIII.
SüF = Südost-Forschungen, München Bd. 24.
SympNitra = Symposium über die Probleme der Besiedlung des Karpatenbeckens im VII—VIII. Jahrhundert, Nitra 1966.
Sz = Századok. 99. évf. 6. sz., 100. évf. 1, 2/3, 4/5.
SzegAdiMÉ = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964/1965. 1, 2.
SzovRrh = Советская Археология, Москва. 1966. № 1.
Szovteég = Szovjet Régészet 22.
TechörtSze = Technikatörténeti Szemle. 3. évf. 1/2. sz.
TerMÉ = Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici. A Természettudományi Múzeum Évkönyve. Tom. LVII.
TörtSze = Történelmi Szemle. IX. évf. 1. sz.
TtK = Természettudományi Közöny. Uf. X(XCVII). évf.
UralJb = Ural-Altäische Jahrbücher. Fortsetzung der »Ungarischen Jahrbücher«. Wiesbaden. Vol. 37.
Valóság. = Valóság. 9. évf.
VeszpMÉ = A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. 2. és 3. köt.
Világosság = Világosság. Materialista világnézeti folyóirat. 7. évf.
VyB = Vyberová bibliografia zahraničnej muzeologické literatury za rok 1964. Bratislava. Nr. 5.
WafKostkde = Waffen- und Kostümkunde, München. 3. Folge. Bd. 8.
ZfMorph = Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie, Stuttgart. Bd. 54.
ZfSchwArch = Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, Basel. Bd. 24.
ZOtWieków = Z Otechlani Wieków, Wrocław-Poznan. Rok XXXII.

I. Folyóiratok és gyűjteményes munkák — Periodica
et collectanea

- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XIV. 1966 fasc. 1/2, 3/4. Adiuvantibus A. Dobrovits, I. Hahn, J. Harmatta, J. Horváth, Gy. Moravcsik redigit I. Trencsényi-Waldapfel. Bp. Akadémiai Kiadó 462 p. 19 ill. 1 mell.*
Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XVI. 1964. Rec. Szilágyi János: ArchÉrt 93. 1966. 119—121., Tomus XVIII. fasc. 1/4. Adiuvantibus A. Dobrovits, F. Fülep, L. Gerevich, J. Harmatta, M. Párducz redigit Gy. Moravcsik. Bp. Akadémiai Kiadó 366 p. 120 t. 164 ill.
Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. XII. köt. 1965. 2. sz. Felelős szerkesztő Moravcsik Gyula. Szerkesztő bizottság: Hahn István, Horváth István Károly, Maróti Egon, Tóttóssy Csaba, Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp. Akadémiai Kiadó 165—320. 8 ill., XIII. köt. 1966. 1. sz. 1—188. 23 ill.
Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat tudományos folyóirata. Vol. 93. 1966. fasc. 1. Szerkesztő Fülep Ferenc. A szerkesztő bizottság tagjai: Barkóczy László, B. Bónis Éva, Harmatta János, Korek József, Oroszlán Zoltán. Bp. Akadémiai Kiadó 1—158. 70 ill., fasc. 2. 159—314. 85 ill.
Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve. Les Annales du Musée de Győr (Hongrie). Vol. 8. 1966. Szerkesztő: — Redacteur: Uzsoki András. Győr-Sopron megyei ny. 367 p. ill.
Az Egri Vár Híradója. Kiadja Eger Vára Barátainak Köre. 6. sz. 1965. Szerkesztette: Szabó János Győző. Eger 40 p.

- Az Egrei Múzeum Évkönyve. Annales Musei Agriensis. Vol. III. 1965. Szerkesztő Bakó Ferenc. Bp. Globus ny. 256 p. ill.
- Az Érem. Közlemények az éremgyűjtés köréből. Közzéteszi a MRMEI Éremtani Szakosztálya. Szerkesztő bizottság: Huszár Lajos, Kupa Minály, Pávó Elemér. XXII. évf. 1966. 3/36. sz. 289–336. (9. t.) 6 ill.
- Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Vol. XVI. 1964. Rec. (ős- és őkor): Póczy Klára. ArchÉrt 93. 1966. 121–122., (közép- és újkor) Entz Géza: id. 122–123., Vol. XVII. 1965. Szerkesztő Fülep Ferenc. Szerkesztő bizottság: Huszár Lajos, L. Kovrig Ilona, Mihalik Sándor. Technikai szerkesztő Sárdy Judit. Bp. 1966. Múzeumi Ismeretterjesztő Központ (Révai ny.) 330 p. 40 t. 36 ill.
- A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miskolcensis de Herman Otto nominati. Vol. V. Szerkesztő: Komáromy József. Miskolc 1965. Bp. Franklin ny. 453. p. ill. Rec. BorsSzele 10. 1966.: 3. 91.
- A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1964. Szerkesztő: Dankó Imre. Pécs 1965. 382. p. 14. t. ill., 1965. évre. id. 1966. 352 p. 5 t. ill.
- A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 7. sz. Felelős szerkesztő: Komáromy József. Miskolc 1966. 76. p. ill. Rec. BorsSzele 10. 1966. 90–91.
- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1964/1965. 1. sz. Szerkesztő: Bálint Alajos. Szeged 1966. Szegedi ny. 313 p. ill. 2. sz. Az Alföld régészeti kutatásának újabb eredményei. Az 1964. október 21–23 közötti szegedi tudományos ülésszak előadásai. id. 152 p. ill.
- Múzeumi Közlemények. A múzeumi terület tájékoztatója. 1965. 4. sz. Kiadja a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztálya által megbízott Múzeumi Kabinet. Szerkesztőbizottság: Gerelyes Ede, Korek József (felelős szerkesztő), Kovács István, Lakatos László, Major Gyula, Radocsay Dénes, Szolnoky Lajos, Víz Ottó. Bp. Múzeumok Rotaüzeme. p. 231–292., 1966. 1/2 et 3/4 sz. id. 185 p.
- Numizmatikai Közöny. 63/64. évf. 1965/1966. Kiadja a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztálya. Szerkesztő: Huszár Lajos. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó 114 p. 8 t. ill.
- A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve II. 1959. Rec. Kőhegyi Mihály: Ethn 77. 1966. 476–478.
- Pest megye múltjából. Tanulmányok. Szerkesztették: Keleti Ferenc, Lakatos Ernő, Makkai László. Kiadja Pest megye tanácsa. Bp. 1965. Bács-Kiskun megyei ny. 460 p. 2 mell. Rec. Budapest 4. 1966: 6., 46., Vörös Károly: LevKözl 36. 1966. 307–309.
- Rad Vojvodanskih Muzeja II. Novi Sad 1962. Rec. Kőhegyi Mihály: Ethn 77. 1966. 478–479.
- Régészeti Dolgozatok az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. Dissertationes archaeologicae ex instituto archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. Fasc. 7. 1965. Szerkesztőbizottság: Banner János, László Gyula, Oroszlán Zoltán. Bp. 1966. Múzeumok Rotaüzeme 66 p. 1. t.
- Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője. Vol. 2. 1964. Szerkesztő: Szentlélek Tihamér és Horváth Ernő. Szombathely 1964. 392 p. ill.
- Szigetvári Emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Szerk. Ruzsás Lajos. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó 403 p. 23 ill. A MTA Dunántúli Tudományos Intézete Értekezései 1966. — Szigetvár Gedenkbuch 1566–1966. Zusammenfassung 399–402.
- Szovjet Régészet 22. sz. Szerkesztő: Németh Endre. Felelős kiadó: Fülep Ferenc. Bp. 1966. Magyar Nemzeti Múzeum 181 p.
- A Veszprém megyei múzeumok közleményei I. 1963. Rec. Kőhegyi Mihály: Ethn 76. 1965. 624–626., Vol. II. 1964. Mitteilungen der Museen des Komitates Veszprém. Szerkesztő — Redakteur: Éri István. Veszprém 1964. (Bp. Franklin ny.) 480 p. ill., Vol. III. 1965. id. 307 p. ill.
- II. Általános munkák és összefoglaló ásatási jelentések Generalia. Effusiones
- Archäologische Forschungen im Jahre 1965. Herausgegeben von Alice Sz. Burger. ArchÉrt 93. 1966. 290–308. 1. t.
- Artnér Tivadar: Évezredek művészete. Bp. 1965. Gondolat Kiadó 607 p. ill.
- Bálint Alajos: Orosháza története és néprajza. (Vitaülés Orosházán). MűKözl 1966. 138–141.
- Bálint Alajos: A vajdasági régészek konferenciája. MűKözl 1966. 83–85.
- Bándi Gábor — Kiss Attila: A pécsváradi apátság ásatása. Művéd 10. 1966. 70–72. 3 ill.
- Blavatszkij V. — Koselenko G.: Vízalatti régészet. Ford. Korom Géza. Bp. 1966. Gondolat Kiadó. 151 p. 22 ill. Gondolattár 28.
- Bóna István: — B. Vágó Eszter: Képek Dunai város múltjából a legrégibb időktől a törökkor végéig. Székesfehérvár 1966. 33 p. 14 t. István király múzeum közleményei B. sorozat 27.
- Bothwell D. R.: Digging Up Bones. London 1963. Rec. Lángné Botlyán Olga: Anthropol 10. 1966. 118–119.
- Sz. Burger Alice vide: Archäologische Forschungen et Az 1965. év régészeti kutatásai.
- Dercsényi Dezső: — Pogány Frigyes: — Szentkirályi Zoltán: Pécs városképei — műemlékei. Bp. 1966. Műszaki Kiadó 204 p. 232 ill.
- Eperjessy Kálmán: A magyar falu története. Bp. 1966. Gondolat Kiadó 304 p. Studium könyvek 58.
- Éremleletek, melyek a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában kerültek feldolgozásra. NK 64/65. 1965/1966. 93–95.
- Az 1965. év régészeti kutatásai. Szerk. Sz. Burger Alice. Bp. 1965. Magyar Nemzeti Múzeum 95 p. 1 t. Régészeti Füzetek Ser. I. No. 19.
- Gunda Béla: Ethnographica Carpathica. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó 419 p. 213 ill. Rec. Péter László: Ethn 11. 1966. 462–465.
- Horváth Árpád: Az ágyú története. Képek a tüzer technika történetéből. Bp. 1966. Zrínyi Kiadó 291 p. ill.
- Inceji Géza: A történeti nevek lokalizálása. MNyelvőr 90. 1966. 302–306.
- Károlyi L.: Daten über das europäische Vorkommen der vor- und frühgeschichtlichen Trepanation. Homo, Göttingen 14. 1963. 231–237.
- Kayser Hans: A régészet rövid története. Ford. Faragó László. Bp. 1966. Gondolat Kiadó 172 p. 24 t.
- Koppány Tibor — Kozák Károly: Sümeg. Útikalauz. 3. átd. és bőv. kiad. Bp. 1965. Egyet ny. 104 p. 54 ill.
- Kovacevics József (Red.): Démographie historique de la Hongrie. Population de la Hongrie depuis la conquête arpadienne jusqu'en 1949. Bp. 1963. Rec. Vörös Károly: ActaHistHung 12. 1966. 215–220.
- Kralovszky Alán: Dokumentationskarteiensystemen und die Möglichkeiten ihrer Verwendung in der individuellen archäologischen Forschung. SzegediMÉ 1964/1965: 2. 137–151. 17 ill.
- Kumorovitz Lajos Bernát — Gerics József — Kubinyi András — Mezey László: Historische Hilfswissenschaften und Verwaltungsgeschichte in Ungarn 1945–1964. MIOG 73. 1965. 382–398.
- Lencsés Ferenc: Martonvásár története. Székesfehérvár 1965. Múzeum 241 p. (30 t.) István király múzeum közleményei B. sorozat 26.
- Lengyel Imre — Nemeskéri János: Über die Blutgruppenbestimmung an Knochen mit Hilfe der Fluoreszenz-Antikörper-Methode. Homo. Göttingen 15. 1964. 65–72.
- Levárdy Ferenc: Pannonhalma. Bp. 1965. Rec. Koppány Tibor. MűvtÉrt 15. 1966. 143–145. 1 ill.
- Lipták Pál: On the Taxonomic Method in Palaeoanthropology (Historical Anthropology). ActaBiolSzeged NS. 11. 1965. 169–183.
- Lipták Pál: A régészet és a palaeoantropologia kölcsönviszonya. SzegediMÉ 1964/1965: 2. 123–125.

- Maday Pál*: Szarvas története. Szarvas 1962. *Rec. Benda Kálmán — L. Nagy Zsuzsa*: Sz 99. 1965. 1328—1333.
- Művészeti Lexikon*. Második kötet. F—K. Főszerkesztők: Zádor Anna és Genthon István. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó 742 p. ill.
- Nábráczky Béla*: A réz története a rézkorszaktól maig. *Éltud* 21. 1966. 1860—1865, 1909—1913, 1957—1961. 13 ill.
- Nemeskéri János*: A Comparative Study of the Degree of Sexualisation from the Mesolithic to the Late Middle Ages. *Acta Biol Hung* 14. 1964. Suppl. 32—33.
- Páhi Ferenc — Schneider Miklós*: Pusztaszertől—Pusztaszertig. Dokumentumok Csongrád megye történetéből. Szeged 1965. 180 p. 8 t. Csongrád megyei múzeumok füzetek 3.
- Reuter Camillo*: Földrajzinév-gyűjtések a Baranyában végzendő régészeti és településtörténeti kutatások szolgálatában. — Сбор географических названий на слижбе проводимых в области Баранья археологических исследований по истории поселений. *PécsiMÉ* 1964. 225—238, 239.
- Römer Béla*: A sütőharang a történelem előtti időktől napjainkig. — Пекарский колокол с поисторическими времен до наших дней (Резюме). — Der Bäckdeckel von der Urzeit bis zur Gegenwart. (Zusammenfassung). *Ethn* 77. 1966. 390—419, 419—421, 421—422. 22. ill.
- Sági Károly — Fresch Miklós*: A régészeti növénytan alapelemei és néhány módszertani kérdése. Bp. 1966. Múzeumok Rotaüzeme 70 p. (2 t.) Múzeumi módszertani útmutató füzetek 5.
- Stökl G.*: Russische Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart. Stuttgart 1962. *Rec. Dohnányi István*: *Acta Hist Hung* 12. 1966. 203—207.
- Szabó János Győző*: Régészeti kutatások Heves megyében 1964-ben. *EgriVárHír* 6. 1965. 40.
- Székelgy György*: Magyarország története 1526-ig. Bp. 1964. *Rec. Bonis György*: Sz 100. 1966. 511—513.
- Tóth Tibor*: The Variability of the Brain-Weight by Homo. *Com Hist Med* 37. 1965. 131—141.
- Trogmayer Ottó*: A hazai régészeti kutatások újabb eredményei. (A szegedi harmadik régészeti tudományos ülésről.) *MúzKözl* 1965. 285—287.
- Vécsey Zoltán*: Elpusztult népek, elpusztult kultúrák. Bp. 1966. Móra Kiadó 248 p. 32 t. ill.
- K. Véghe Katalin — Kemenczei Tibor*: A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai 1964-ben. *MiskolciMÉ* 5. 1964/1965. 449—453.
- Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Vita a budapesti tudományegyetemen. *Rec. D. Nagy Katalin*: *VeszprémMÉ* 3. 1965. 283—289., Die Diskussion um das Lexikon der Lokalgeschichte des Komitates Veszprém. *Rec. Éri István*: *VeszprémMÉ* 3. 1965. 290—300.
- III. Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti muzeológia. Historia archaeologiae. Catalogi museorum**
- L'Art de Hongrie du Xe au XXe siècle*. Petit Palais Paris avril-juillet 1966. Paris 1966. Les Presses Artistiques 112 p. ill.
- Bakó Ferenc*: A Heves megyei múzeumi szervezet tevékenysége 1964-ben. *EgriMÉ* 3. 1965. 253—256.
- Banner János*: Rézner János és a szegedi múzeum. *SzegediMÉ* 1964/1965.: 1. 3—15.
- Banner János*: Szalay Gyula, a Kiskun Múzeum alapítója (1865. április 28. — 1937. február 12.) Bp. 1966. Múzeumok Rotaüzeme 22 p. Múzeumtörténeti sorozat 3.
- Banner János—Jakabffy Imre*: Archäologische Bibliographie des Mittel-Donau-Beckens. Bp. 1961. *Rec. Angeli Wilhelm*: *MAG* 93/94. 1964. 161.
- A Baranya megyei múzeumok 1964. évi működése*. — Die Tätigkeit der Museen des Komitats Baranya im Jahre 1964. *PécsiMÉ* 1964. 375—378, 378—381., ... 1965. évi működése. — Die Tätigkeit im Jahre 1965. *PécsiMÉ* 1965. 345—348, 348—352.
- Bartucz Lajos 1885—1966. Nekrológ*: *Nemeskéri János*: *AnthropKözl* 10. 1966. 3—5.
- Bartucz Lajos* 80-ik születésnapja alkalmából kiadott ünnepi szám. Törő Imre, Nemeskéri János, Lipták Pál, Thoma Andor, Fehér Miklós és Eiben Ottó közleményei. *AnthropKözl* 9. 1965. 3—27. 1 t.
- Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie dans la première et deuxième moitié de 1963*. *Acta Hist Hung* 12. 1966. 237—257, 459—478.
- Brendel Gusztávné*: A kő pusztulása és védelme. *MúzKözl* 1966. 44—47.
- Brendel Gusztávné*: Újabb eljárás a vizes ásatási fa konzerválására. *MúzKözl* 1966. 148—155.
- Castiglione László*: A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti kutató csoportjának munkájáról (1958—1965). *MTAK* II. 15. 1966. 87—109.
- Dankó Imre*: Vándorkiállításainkról. — Передвижные выставки. *PécsiMÉ* 1964. 359—363, 364.
- Darnay-Dornyay Béla (1887—1965) Nekrológ*, *Vajkai Aurél*: *VeszprémMÉ* 3. 1965. 7—8.
- Darnay Kálmán vide: Németh Péter*
- Domonkos Ottó — Környei Attila — Nováki Gyula*: A soproni Liszt Ferenc múzeum és kiállításai. — Die kurzgefaßte Geschichte der Museumsgebäude und ihrer Schausammlungen in Sopron (Ödenburg). Győr 1966. 1—31, 32—48. 16 t. (21 ill.)
- Draveczky Balázs*: Geschichte der musealen Sammeltätigkeit und der archäologischen Sammlungen im Komitat Somogy. Diss. Auszug 7. 1965. 65—66.
- Draveczky Balázs*: Négy ismeretlen Móra levél. *MúzKözl* 1965. 280—284.
- Draveczky Balázs*: A Somogy megyei muzeológiai kutatás története. — Die Geschichte der museologischen Forschung von Komitat Somogy. — History of Museological Research of the Country Somogy. — Unsere Museen in Komitat Somogy. Kaposvár 1966. Somogyi Múzeum 80 p. 16 ill.
- Éri István*: Beszámoló a Veszprém megyei múzeumi igazgatóság 1963. és 1964. évi munkájáról. — Bericht über die Tätigkeit der Direktion der Museen des Komitates Veszprém im Jahre 1963. und 1964. — Compte rendu de l'activité en 1963 de la Direction de musées du comitat de Veszprém. — Отчет о деятельности управления музеев комитата Веспрем в 1963. г. *VeszprémMÉ* 2. 1964. 21—38, 39—40, 40—41, 41—42., 3. 1965. 13—34, 35—36.
- Éri István*: A veszprémi múzeum építésének története. — Baugeschichte des Museums von Veszprém. — Histoire de la construction de l'édifice du musée de Veszprém. — История построения веспремского музея. *VeszprémMÉ* 2. 1964. 43—75, 76, 77, 78. 16 ill.
- Éri István*: Vidéki múzeumaink külföldi cserekapcsolatairól. *MúzKözl* 1966. 109—137.
- F. Fejér Mária*: Hírlapokban és folyóiratokban megjelent numizmatikai vonatkozású közlemények. *NK* 64/65. 1965/1966. 102—105.
- Fejős Imre*: A Magyar Nemzeti Múzeum története 1848—1944. *FA* 17. 1965. 285—301. (vide priorem: *FA* 16. 1964. 267—281., finem *FA* 17. 1965. 303—330.)
- Fejős Imre (1899—1965) Nekrológ*. *Rózsa György*: *FA* 17. 1965. 7—8. 1 ill.
- Felvinczi Takáts Zoltán (1880—1964) Nekrológ*. *IMÉ* 8. 1965. 119—120., *Ferenczy László*: *MűvtÉrt* 15. 1966. 139.
- Fülep Ferenc*: Beszámoló az ICOM VII. konferenciájáról. *MúzKözl* 1966. 47—56.
- Fülep Ferenc*: Múzeumi tanulmányúton Nyugat Európában. *MúzKözl* 1965. 262—277.
- Gönczi Éva — Jakubik Anna — Szabó Erzsébet*: Az 1964. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. *MűvtÉrt* 15. 1966. 151—182.
- Herman Ottó vide: Komáromy József et Vásárhelyi István Horváth Tibor Antal (1889—1964) Nekrológ*. *Bendefy László*: *NK* 64/65. 1965/1966. 90—92. 1 ill.
- Huszár Lajos*: Éremgyűjtemények védelme. *MúzKözl* 1966. 107—109.
- Huszár Lajos*: Magyar vonatkozású numizmatikai irodalom. *NK* 64/65. 1965/1966. 100—102.

- Az István Király Múzeum állandó kiállításainak vezetője. Székesfehérvár 1966. 64 p. 1 t. 24 ill. (Bp. Globus ny.) (Deutsch 47—51, English 52—55, По русски 56—60.)
- István Király Múzeum közleményei D. sorozat 40.
- Kanozsay Margit: Rómer Flóris (1815. április 12—1887. március 8.) RégDolg 7. 1965. 3—9.
- Kanozsay Margit: 100 éves a „Műrégészeti kalauz”. — Der hundertjährige „Műrégészeti kalauz”. Arrabona 8. 1966. 215—221, 221—222. 5 ill.
- Kemény Miklós: Újabb módszerek a régészeti vonatkozású kerámia restaurálásában. — Новые методы реставрации археологических керамических находок. PécsiME 1964. 353—357, 358. 9 ill.
- Kiss Lajos: A Szabolcs vármegyei múzeum (Nagykálló—Nyíregyháza) története I. Bp. 1965. Múzeumok Rotáiuzeme 98 p. Múzeumtörténeti sorozat 2.
- Kiss László — Rosner Vilmosné: A szovjet múzeumi szervezet irányítása, a múzeumi munka tartalmi és módszertani kérdései. Múzközl 1966. 56—76.
- Knieza István (1898—1965) Nekrológ. Hadrovics László: Das Leben und Wirken von I. K.: StuSl 12. 1966. 5—11. 1 t., Kiparsky V.: FinUgFor 36. 1966. 295—301., Kiss L.: ActaLingHung 16. 1966. 337—362. 1 ill., Balesky E.: Библиография работ И. Книежи. StuSl 12. 1966. 465—480.
- Komáromy József: Herman Ottó levelei a miskolci múzeumban. MiskolciME 5. 1964/1965. 97—103.
- Komáromy József: A Herman Ottó Múzeum állandó kiállításai. MiskMúzközl 7. 1966. 34—40. 4 ill.
- Korek József: A Magyar Nemzeti Múzeum története 1945—1964. FA 17. 1965. 303—330. (prioros vide: FA 16. 1964. 267—281. et FA 17. 1965. 285—301.)
- Korek József et Kovrig Ilona: The Archaeological Collections of the Hungarian Museums. Bp. 1966. Révai ny. 40 p. (18. t.)
- Lenyuel Imre: Konzerváló- és tisztítószerek hatása ásatásból előkerült csontok kémiai összetételére. ArchÉrt 93. 1966. 114—118.
- Leszih Andor (1880—1963) Nekrológ. MiskMúzközl 7. 1966. 69—71., Méltatása és numizmatikai tárgyú közleményei. NK 64/65. 1965/1966. 88—89.
- Megay Géza (1904—1963) Nekrológ. Lajos Árpád: MiskMúzközl 7. 1966. 71—72.
- Mészáros Gyula: A szekszárdi múzeum hetven éve (1895—1965). Szekszárd 1966. 45 p. 28 ill. A szekszárdi Balogh Ádám múzeum füzetei 5.
- Mészáros Gyula: Wosinszky Mór és a szekszárdi múzeum. Múzközl 1966. 179—184.
- Mezősi Károly: Pest megye múzeumai. Bp. 1966. Pest megyei ny. 93 p. 32 ill. Pest megyei múzeumi füzetek 2.
- Mócsy András: Die wissenschaftliche Tätigkeit des Lehrstuhles für Archäologie an der Loránd Eötvös Universität. AnHistUBp 8. 1966. 251—257.
- Móra Ferenc vide: Dravecky Balázs
- A múzeumok nyilván tartási szabályzata. Bp. 1966. Múz. Rota 107 p.
- Németh Endre: Bibliographia archaeologica hungarica — Magyar régészeti irodalom 1965. ArchÉrt 93. 1966. 137—157.
- Németh Péter: Emlékezés Darnay Kálmánra (1864—1945) — Erinnerung an Kálmán Darnay (1864—1945). Veszpmé 2. 1964. 5—18, 19. 13 ill.
- Nemzeti Múzeum története vide: Fejős Imre et Korek József
- Nováki Gyula: Török Aurél antropológus levelei Paur Ivánhoz. AnthropolKözl 10. 1966. 99—110.
- S. Pavel Judit: A szombathelyi Savaria Múzeum története (1919—1945). — Die Geschichte des Savaria Museums (1919—1945). Savaria 2. 1964. 293—317, 318—319. 6 ill. (Partem primam vide: Savaria 1. 1963. 293—312.)
- Pusztai Rezső: A mosonmagyaróvári Hansági múzeum és kiállításai. Győr 1966. 12 p. 4 t. 16 ill.
- Rézner János vide: Banner János
- Rómer Flóris levelei édesanyjához az olmützi kazamatából. — Flóris Rómer's Briefe an seine Mutter aus den Kasematten von Olmütz. Közvetítették: Kőhegyi Mihály és Rákóczi Katalin. Arrabona 8. 1966. 201—213, 213—214.
- Rómer Flóris vide: Kanozsay Margit
- Sándor István (szerk.): A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1954. Bp. 1965. Akadémiai Kiadó 464 p. Rec. Péter László: Ethn 77. 1966. 129—136.
- Schlager Károlyné: Kémiai fémtisztítási módszer ellenőrzése. Múzközl 1966. 141—148.
- Schlager Károlyné: Részeredmények a múzeumi fémtárgyak állagvédelmi eljárásainak keresésében. Múzközl 1966. 41—44.
- Szalay Gyula vide: Banner János
- Szentlélek Tihamér: Évi jelentés a Vas megyei múzeumok 1963. évi munkájáról. Régészeti osztály. — Jahresbericht über die Arbeit in den Museen des Komitates Vas im Jahre 1963. Archäologie. Savaria 2. 1964. 364—366, 377—378.
- B. Thomas Edit et Szentlélek Tihamér: Führer durch die Ausstellungen des Bakonyer Museums in Veszprém. Bp. 1959. Rec. Amand M.: Latomus 21. 1962. 947—948.
- Tóth Edit (1932—1965) Nekrológ. Bethlenfalvy Gábor: ActaOrHung 19. 1966. 359.
- Uzsoki András: Jelentés a Győr-Sopron megyei múzeumi szervezet 1965. évi működéséről. Arrabona 8. 1966. 353—364.
- Uzsoki Andrásné: A Győr-Sopron megyei múzeumok könyvtári hálózata. Múzközl 1966. 20—33.
- Uzsoki Andrásné: 15 év a Győr-Sopron megyei múzeumok életéből a helyi sajtó tükrében. — 15 Jahre aus dem Leben der im Komitate Győr-Sopron befindlichen Museen im Spiegel der Lokalpresse (1949—1963). Arrabona 8. 1966. 327—352, 352.
- Vásárhelyi István: Herman Ottó két tévedése. A csikvarsa elhelyzése és a lódöntés a csertomliki elektronváza frizén. Ttk Uf 10 (97). 1966. 187—188. 7 ill.
- Vezető a szekszárdi Balogh Ádám múzeum kiállításában. Régészet-néprajz. — Führer durch die Ausstellungen des Museums von Szekszárd. Archäologie-Ethnographie. Szekszárd 1965. (Bp. Franklin ny.) 91 p. 32 t.
- V. Windisch Éva: A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. (1965. január 1—június 30.) Sz 100. 1966. 658—702.
- Wosinszky Mór vide: Mészáros Gyula
- Zsaddányi Guido: A Felvidéki vándorkiállítások története. Miskolc 1964. Rec. Vázanova Jozefa: VyB 5. 1966. 69—70.

IV. Őskor — Prachistorica

- Angeli Wilhelm — Neuninger Heinz: Ein urnenfelderzeitlicher Depotfund aus der Gegend des Plattensees. MAG 93/94. 1964. 77—89. 15 t.
- Bándi Gábor: Adatok Dunántúli korabronzkori történetéhez. — Contributions to the Early Bronze Age History of NE Transdanubia. PécsiME 1964. 65—72, 72.
- Bándi Gábor: Die Lage der Tokodgruppe unter den bronzezeitlichen Kulturen Nordtransdanubiens und der Südslowakei. Bratislava 1963. Rec. Korelová Tamara: SlovArch 14. 1966: 1. 234—236.
- Bándi Gábor: Ursprung der Metallschmiedekunst der Vátya-Kultur. (Beziehungen zu der Szőreg-Gruppe.) SzegediME 1964/1965: 2. 39—47.
- Bándi Gábor: Ursprung und innere Chronologie der Kultur der inkrustierten Keramik in Westungarn. — A dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának eredete és belső időrendje. PécsiME 1965. 61—73, 74.
- Bandi R. G.: Urgeschichte der Eskimo. Stuttgart 1965. Rec. Vértés László: Arch Ért 93. 1966. 309.
- Banner János: Die Anfänge der Paläolithikum-Forschung in Ungarn. SborMuzPraha 20. 1966. 201—206.
- Banner János: Opponensi vélemény Párducz Mihály „Magyarország szkitakora” c. doktori értekezéséről. RégDolg 7. 1965. 10—25.

- Banner János*: Párbaj a negyedkori ember silex lándzsájával. MiskMÉ 5. 1964/1965. 7—16.
- Behrens H.*: Die neolithisch-frühmittelalterlichen Tier skelettfunde der Alten Welt. Berlin 1964. *Rec. Patay Pál*: ArchÉrt 93. 1966. 126—127.
- Bognár—Kutzián Ida*: A Contribution to the Chronology of the Lengyel-Culture. SborMuzPraha 20. 1966. 63—70.
- Bognár — Kutzián Ida*: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. Bp. 1963. *Rec. Angeli Wilhelm*: MAG 93/94. 1964. 163—164., *Grbić Miodrag*: Starinar 15/16. 1964/1965. 299—300., *Šiška Stanislav*: SlovArch 13. 1965. 253—255.
- Bóna István*: Javaslat a magyarországi bronzkor új időrendi felosztására. SzegediMÉ 1964/1965: 2. 25—30.
- A bulgáriai Vraca trák sírdombjának kincsei*. ÉITud 21. 1966. 1098—1099. 3 ill.
- Csalog József*: A legújabb kőkénymombi fonatlenyomat tanulságai. — Die Lehren des neuesten Geflecht- abdruckes von Kőkénymomb. SzegediMÉ 1964/1965: 1. 17—43, 43—45. 8 t. 7 ill.
- Csalog Zsolt*: A Jászberény-cserőhalmi későbronzkori temető I. ArchÉrt 93. 1966. 65—81. 11 t. 1 ill. (Partem II. vide: Kemenczei Tibor)
- Dombay János*: Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. Bp. 1960. *Rec. Jovanović Borislav*: Rad 12/13. 1964. 273—275.
- Draveccku Balázs*: A bogátnusztai függeszthető edény. PécsiMÉ 1964. 141—142. 3 ill.
- Filip Jan*: A kelta civilizáció és öröksége. Ford. Horváth Ferenc. Bp. 1966. Gondolat Kiadó 283 p. 40 t. 59 ill.
- Gábori Miklós*: A késői paleolitikum Magyarországon. Bp. 1964. *Rec. Bánesz Ladislav*: SlovArch 13. 1965: 1. 250—252., *Pittioni Richard*: ArchAust 38. 1965. 108.
- Gábori Miklós*: Neandervölgy Budapest határában. Az érdi paleolit lelőhely. Budapest 4. 1966: 8. 22—23. 6 ill.
- Gáboriné Csánk Veronika*: Vorläufiger Bericht über die paläolithische Fundstelle von Érd. SzegediMÉ 1964/1965: 2. 5—9.
- Gazdapusztai Gyula*: Korabronzkori lakótelep Csongrádon. — Eine frühbronzezeitliche Siedlung in Csongrád. Auszug. ArchÉrt 93. 1966. 241—248. 9 ill.
- Gazdapusztai Gyula*: Das präschriftliche Grab von Doboz. — A dobozi preszkita sír (kivonat). SzegediMÉ 1964/1965: 1. 59—64. 64. 2 ill.
- Gazdapusztai Gyula*: Zur Frage der Verbreitung der sogenannten „Ockergräberkultur“ in Ungarn. SzegediMÉ 1964/1965: 2. 31—38.
- Gömbös Dezső*: Évezredek nyomai. A Heves megyei Kiskörén végzett ásatások. TtK Uf 10 (97) 1966. 168—169. 9 ill.
- Graziosi Paolo*: Sziklarajzok a Szaharában. ÉITud 21. 1966. 643—646. 5 ill.
- Gunda Béla*: Prehisztórikus jellegű őrlőkövek a Kárpátokban. EthnCorp 276—295. 18 ill.
- Harmatta János*: Kimmerek és szkíták. Opponensi vélemény Párducz Mihály „Magyarország szkítakora” c. doktori értekezéséről. AnTan 13. 1956. 107—116.
- Kalicz Nándor*: Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien. Bp. 1963. *Rec. Hinz H.*: BonJb 164. 1964. 569—570., *Jovanović Borislav*: Starinar 15/16. 1964/1965. 297—299., *Makkay János*: ActaArchHung 18. 1966. 333—334., *Milovjević Vladimir*: Germania 44. 1966. 144—146., *Tasić Nikola*: Rad 12/13. 1964. 275—276., *Willvonseder Kurt*: JSalzburg 10. 1964. 210.
- Kalicz Nándor*: Rézkori telep Tarnabodon. — Поселение медного века в Тарнабод. Резюме. — A Copper Age Settlement at Tarnabod. Summary. ArchÉrt 93. 1966. 3—17, 17—19. 6 t.
- Kemenczei Tibor*: Bronzkori fejszék a miskolci múzeumban. MiskMúzközl 7. 1966. 7—11. 5 ill.
- Kemenczei Tibor*: Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat. — A rimaszombati típusú rakárletek időrendi helyzete. MiskMÉ 5. 1964/1965. 105—144, 134—135. 31 t.
- Kemenczei Tibor*: A Jászberény-cserőhalmi későbronzkori temető II. A pilinyi kultúra fiatalabb szakaszába tartozó leletanyag. — Могильник позднебронзового века в Ясберень-Черёхалом. — Das spätbronzezeitliche Gräberfeld von Jászberény-Cserőhalm. ArchÉrt 93. 1966. 81—94, 94—95, 95—97. 7 t. Pars prior vide: Csalog Zsolt.
- Kemenczei Tibor*: Die Metallindustrie in der Pilinyer Kultur. SzegediMÉ 1964/1965: 2. 49—55.
- Kovács Tibor*: A halomsíros kultúra leletei Bagon. — Finds of the Tumulus Culture at Bag. FA 17. 1965. 65—84. 6 t. 1 ill.
- Kovács Tibor*: A halomsíros kultúra leletei az Észak-Alföldön. — Памятники культуры курганных могил на севере Большой Венгерской Низменности. Резюме. — Die Funde der Hügelgräber Kultur. Auszug. ArchÉrt 93. 1966. 159—199, 199, 199—202. 23 ill.
- Lázár Jenő*: Egy száz év előtti tumulus-ásatás eredményeinek rekonstruálása. AnTan 13. 1966. 67—69. 1 ill.
- Makkay János — Trogmayer Ottó*: Die bemalte Keramik der Körös-Gruppe. SzegediMÉ 1964/1965: 1. 47—58. 6 ill.
- Mithay Sándor*: Zselizi típusú leletek a Győr-Pápai vámi újabb-kőkori lakótelepen. — Funde der Zselizer Typus auf einem jungsteinzeitlichen Siedlungsorte bei der Pápai Maut in Győr. Arrabona 8. 1966. 5—38, 38—41. 11 t. 17 ill.
- Mozsolics Amalia*: Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdusámson und Koszderpadlás. Mit einem Anhang von Franz und Eckehart Schubert. Bp. 1967. Akademie Verlag 280 p. 74 t. 41 ill.
- Mozsolics Amalia*: Die Goldfunde von Nyíregyháza und von Szarvasszó. ActaArchHung 18. 1966. 15—33. 10 ill.
- Müller H. H.*: Die Haustiere der mitteldeutschen Bandkeramiker. Berlin 1964. *Rec. Bökönyi Sándor*: ArchÉrt 93. 1966. 135—136.
- Németh Péter*: A bakonyi barlangkutatások régészeti eredményei. — Über die archäologische Ergebnisse der Höhlenforschungen im Bakonygebirge. — Археологические результаты исследования пещер гор. Баконь. Karszt és Barlang 1965: 1. 7—10, 10, 10. 4 ill.
- Nováki Gyula*: Őskori települések Fertőrákos mellett. — Vorgeschichtliche Siedlungen bei Fertőrákos. Arrabona 8. 1966. 53—66. 66. 6 t. 2 ill.
- Nováki Gyula*: Überreste des Eisenhüttenwesens in Westungarn. FestBarb 163—198. 23 ill.
- Párducz Mihály*: Hallstattzeitliche Phaleren im Museum von Ajud (Nagyenyed). Apulum 5. 1965. 105—113. 5 ill.
- Párducz Mihály*: The Scythian Age Cemetery at Tápiószéle. ActaArchHung 18. 1966. 35—91. 64 t. 13 ill.
- Párducz Mihály* vide: *Banner János*, *Harmatta János*, *Szilágyi János György*
- Pástor Ján*: Frühbronzezeitliches Gräberfeld in Vsech-Svätch. FA 17. 1965. 37—50. 7 t.
- Patay Pál*: Vorläufiger Bericht der Ausgrabung des kupferzeitlichen Gräberfeldes von Magyarhomoród. SzegediMÉ 1964/1965: 2. 11—23. 7 ill.
- F. Petres Éva*: A mányi eraviscus temető. — Das eraviscische Gräberfeld von Máty. FA 17. 1965. 87—100, 101—102. 2 t. 9 ill.
- Schachermeyr Fritz*: Die minoische Kultur des alten Kreta. Stuttgart 1964. *Rec. Makkay János*: ArchÉrt 93. 1966. 127—129.
- Schubert Franz und Eckehart*: Spektralanalytische Untersuchungen von Hort-, Strich-, und Einzelfunden der Periode B III. Mozsolics A.: Bronzefunde des Karpatenbeckens. p. 185—203.
- Szabó Miklós*: A kelták aratógépe. ÉITud 21. 1966. 247—249. 3 ill.
- Szabó Miklós*: A kettőspiramis alakú vasrudak kérdéséhez. — Sur la question des barbes de fer en forme de double pyramide (Doppelpyramidenbarren). Résumé. ArchÉrt 93. 1966. 249—253, 253, 2. ill.

- Szabó Miklós: Studien zur Forschung der keltischen Personennamen. Diss. Auszug. RégDolg 7. 1965. 60—61.
- Szilágyi János György: Magyarország szkíta korának néhány kérdése. (Megjegyzések Párducz Mihály munkájához.) AnTan 13. 1966. 102—107.
- Terenozskin A. I.: A preszkita korszak kronológiájának megállapítása. SzovRég 22. 1966. 123—161.
- Thoma Andor: La définition des Néandertaliens et la position des hommes fossiles de Palestine. l'Anthropologie 69. 1965. 519—533.
- Thoma Andor: The Dentition of the Subalyuk Neandertal Child. ZfMorph 54. 1963. 127—150. 1 t. 1 carte. Rec. Chamla M.—C.: l'Anthropologie 69. 1965. 566—567.
- Thoma Andor: Die Entstehung der Mongoliden. Homo 15. 1964. 1—22.
- Tóth Tibor: Paleoanthropological Findings from the Valley of the Huni. TerMÉ 57. 1965. 485—492. 1 t.
- Trogmayer Ottó: A férfi és nő viselet nyomai a tápéi bronzkori temetőben. — Reste der Männer- und Frauentracht in dem bronzezeitlichen Gräberfeld von Tápé. FA 17. 1965. 51—62. 63. 6 ill.
- Trogmayer Ottó: A Körös-csoport lakóházáról. Újkőkori házmodell-törödékek Röszkéről. — On the Dwelling of the Körös Group. Summary. ArchÉrt 93. 1966. 235—240. 240. 2 ill.
- Vallois H. V.: Des Hommes mindeliens en Hongrie (Vértesszőllős). l'Anthropologie 69. 1965. 596—597.
- Vértés László: A Comment on the C¹⁴ Data of Eastern Middle European Paleolithic with Suggestions for Future Standardization of Radiocarbon Age Determinations. International Radiocarbon and Tritium Dating Conference. Pullman, Washington 1965. 210—223.
- Vértés László: Félmillió éves előember hazánkban. ÉiTud 21. 1966. 2382—2387. 5 ill.
- Vértés László: Fogfájás próza a humánpaleontológiáról. Valóság 9. 1966. 3. 63—66.
- Vértés László: Jelentés a vértesszőllősi őstelep újabb ásatásairól. MTAK II. 15. 1966. 111—114. 1 ill.
- Vértés László: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Bp. 1965. Rec. Bánesz Ladislav: SlovArch 14. 1966. 1. 231—232., Vadász Elemér: MTud 73. (Uf 11.) 1966. 71—72.
- Vértés László: Szeleta-munkaértekezlet. MTud 73. (Uf. 11.) 1966. 713—714.
- Vértés László: Tata. Eine mittelpalaeolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. Bp. 1964. Rec. Bánesz Ladislav: SlovArch 13. 1965. 248—250., Gábori Miklós: ArchÉrt 93. 1966. 123—126., Gross H.: EisGeg 15. 1964. 236—237., Krenn Engelbert: MAG 93/94. 1964. 138—139.
- Vértés László: The Upper Palaeolithic Site on Mount Henve at Bodrogeresztúr. ActaArchHung 18. 1966. 3—14. 10 t. 9 ill.
- Vértés László: Zur Technologie grobgerätiger Silexfunde in Nordungarn. FA 17. 1965. 9—37. 1 t.
- Wraque Wenner — Slimani Bahir: Ismeretlen sziklaképek az Atlaszhegységben a Sidi Makhlouf oázis mellett. ÉiTud 21. 1966. 1050—1051. 4 ill.
- Zoffmann Zsuzsanna: Data to the Burial Rites of the Lengyel Culture. — Adatok a lengyeli kultúra temetkezési szokásaihoz. PécsiMÉ 1965. 55—58, 59. 1 ill.
- V. Klasszikus és keleti régészet
Archaeologia classica et orientalis
- Antike Plastik. Lief. I—II. Berlin 1962—1963. Rec Szilágyi János György: AnTan 12. 1965. 282—285.
- Archaiske cseppkő szobrok Távol-Keleten. A Szihotalinnai cseppkőbarlang leletei. ÉiTud 21. 1966. 1002. 1 ill.
- Ásatások az etiopiai Matarában. ÉiTud 21. 1966. 2302. 3 ill.
- Bakardžiev Vasil: Asklepios egészségisten trák eredetéről. ComHistMed 40. 1966. 274—276.
- Bereczky Lóránd: Festészet a katakombákban. Világosság 7. 1966. 746—750. 5 ill.
- Borzsák István: Megszólalnak a hereclaneumi papiruszok. AnTan 13. 1966. 158—160.
- Borzsák István: Pax Tacitea. AnTan 13. 1966. 27—39.
- Castiglione László: Két ismeretlen egyiptomi kultuszszokás. AnTan 13. 1966. 9—23. 3 t. (18 ill.)
- Castiglione László: Leletek a tengerfenékről és az ókori műkines export. ÉiTud 21. 1966. 353—357. 8 ill.
- Cato M. Porcius: De agri cultura. A földművelésről. Ford. és a jegyzeteket írta Kun József. A bevezető tanulmányt írta Maróti Egon. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó 323 p. 2 t. 6 ill. Görög és latin írók. Scriptores graeci et latini 11.
- Coll Pieter: Már az ókorban is tudták. Ford. Nagy Imre. Bp. 1966. Gondolat Kiadó 167 p.
- Dávid Antal: Une brique sigillée de Nabu-kudurri ucur. — Nabu-kudurri ucur egy pecsétes téglája. BullBA 26. 1965. 3—6, 91—93. 2 ill.
- Desroches-Noblecourt Christiane: Tutanhamon. Egy fáraó élete és halála. Az előszót írta Szerwat Okasz. Ford. Kákossy László. Bp. 1966. Corvina Kiadó 312 p. 75 színes t. 187 ill.
- Dobrovits Aladár: Rabszolgaság és megváltás. Világosság 7. 1966. 402—411. 3 ill.
- Dobrovits Aladár: Sznofru piramis építkezésének történeti jelentősége. AnTan 12. 1965. 165—189. 5 ill. — Le problème historique de l'édification des pyramides de Snéfrou. Neue Beiträge 1. 51—55.
- Ebert J.: Zum Pentathlon der Antike. Berlin 1963. Rec. Maróti Egon: AnTan 12. 1965. 279—282.
- Eisfeldt O.: Der Gott Karmel. Berlin 1953. Rec. Kádár Zoltán: ActaOrHung 6. 1956. 288—290.
- Felvinczi Takáts Zoltán: An Old Chinese Monastic Picture of Manjushri. IMÉ 8. 1965. 163—165. 1 ill.
- Ferenczy Endre: The Rise of the Patrician-Plebeian State. ActaAntHung 14. 1966. 113—139.
- Ferenczy László: A Saljuk Bronze from Iran. A Present from Sir Arthur Stein. IMÉ 8. 1965. 131—144. 6 ill.
- Fontes minores latini III. Római történeti forrásgyűjtemény. A szöveget válogatta, gondozta és a jegyzeteket írta Maróti Egon. Bp. 1966. Tankönyvkiadó 167 p. 1 t.
- Ghirsman Robert: Délégation archéologique française en Iran. Campagne d'hiver 1965/1966. ActaAntHung 14. 1966. 249—253. 4 ill.
- Golubjev Gleb: Hiren piramisának titka. Ford. Auer Kálmán. Bp. 1966. Kossuth Kiadó 136 p. 32 t. ill. Unverzum könyvtár.
- Hahn István: Herodes als Prokurator. Neue Beiträge 2. 25—44. 1 t.
- Hahn István: A két Krisztus-mítosz és a történelmi Jézus. Világosság 7. 1966. 193—202.
- Haldsz Zoltán: Rómavárosok a sivatagban. (Stein Aurél belső-ázsiai utazásai.) Bp. 1966. Móra Kiadó 252 p. 48 t. 1 térk.
- Harmatta János: A baktriai és indiai görögök történetéhez. AnTan 13. 1966. 1—8.
- Harmatta János: The Bisitun Inscription and the Introduction of the Old Persian Cuneiform Script. ActaAntHung 14. 1966. 255—283.
- Harmatta János: New Evidences for the History of Early Medieval Northwestern India. ActaAntHung 14. 1966. 423—462.
- Harmatta János: Az ókori selyemkereskedelem történetéből. AnTan 12. 1965. 205—230. 3 ill.
- Harmatta János: The Oldest Kharosthi Inscription in Inner Asia. ActaOrHung 19. 1966. 1—12. 2 ill.
- Harmatta János: Das Problem der Sklaverei im altpersischen Reich. Neue Beiträge 1. 3—11.
- Harmatta János: Zu den griechischen Inschriften des Asoka. ActaAntHung 14. 1966. 77—85.
- Hegyi Dolores: The Historical Background of the Ionian Revolt. ActaAntHung 14. 1966. 285—302.
- Hegyi Dolores: A tyrannis eredetének kérdéséhez. AnTan 12. 1965. 191—203.
- Helbig Wolfgang: Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom. I. Die

- Päpstlichen Sammlungen im Vatikan und Lateran. Tübingen 1963. *Rec. Fülöp Ferenc*: ArchÉrt 93. 1966. 132—133.
- Hnatek Evžen*: Mad'arsky archeologickij výzkum v Nubii 1964. — Die ungarischen archäologischen Forschungen in Nubien im Jahre 1964. ARoz 17. 1965. 852—857, 857—858. 2 ill.
- Horváth Tibor*: Buddha Relief with Lotus Pedestal from the Kamaskura Period. IMÉ 8. 1965. 145—150. 5 ill.
- Horváth Tibor*: Report on the Activities of the Ferenc Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts in 1963. IMÉ 8. 1965. 121—129. 12 ill.
- Horváth Vera*: Újabb elmélet az Indus-kultúra eredetéről. AnTan 13. 1966. 153—156.
- Iulius Caesar*. A polgárháború. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Ürögdi György. Bp. 1966. Európa Kiadó 183 p.
- Jacobi Bernhard*: Tempelomok és paloták. Séta elsüllyedt városokon keresztül. Ford. Borzsák István. Bp. 1966. Gondolat Kiadó 263 p. ill.
- Kádár Zoltán*: Állatábrázolások az ezeréves Róma pénzén. — Représentations d'animaux aux monnaies de Rome millénaires. NK 64/65. 1965/1966. 3—7, 109. 1 t.
- Kákósy László*: Der Gott Bes in einer koptischen Legende. ActaAnthung 14. 1966. 185—196.
- Kákósy László*: Imhotep sírjának nyomában. Az új szakkarai ásások. Éltud 21. 1966. 2124—2127. 4 ill.
- Kákósy László*: Das Krokodil als Symbol der Ewigkeit und der Zeit. MitKairo 20. 1965. 116—120. 3 t.
- Kákósy László*: Nubien als mythisches Land im Altertum. AnHistUBp. 8. 1966. 3—10. 3 t.
- Kákósy László*: Prophecies of Ram God. ActaOrHung 19. 1966. 341—358. 3 ill.
- Kákósy László*: Urzeitmythen und Historiographie im alten Aegypten. Neue Beiträge 1. 57—68.
- Kiss Ákos*: A Szépművészeti Múzeum hamis ókori falmozaiktöredéke. AnTan 13. 1966. 88—91.
- A marlíki* (Észak Irán) fejedelmi sírok kincsei. Éltud 21. 1966. 1550—1553. 10 ill.
- P. Mayer Erika*: Zur Frage der Mutterrechts in der religiösen Tradition der Römer. Neue Beiträge 2. 339—347.
- Nagy Ferenc*: Volksbegriffe im römischen Altertum. Neue Beiträge 2. 69—74.
- Paul Eberhard*: Die falsche Göttin. Geschichte der Antikenfälschung. Leipzig. *Rec. Oroszlán Zoltán*: ArchÉrt 93. 1966. 131—132.
- Plinius Minor*: Levelek. Ford. Borzsák István, Maróti Egon, Muraközy Gyula, Szepessy Tibor. Az utószót Szepessy Tibor írta. Bp. 1966. Magyar Helikon 611 p.
- Pohl Artur*: Illir-görög városok pénzei Magyarországon. Az Érem 35/36. 1966. 309—312. 4 ill.
- Polonyi Péter*: „Keng Chih Tu” Ink Cake Set. Illustration of Husbandry and Weaving from the Chienlung Period. IMÉ 8. 1965. 151—162. 12 ill.
- Román József*: A khmer művészet fénykora. Éltud 21. 1966. 886—891. 10 ill.
- Rudnyánszky István*: Megmentik Nubia műkincseit. Népszabadság 24. 1966. 12. sz. jan. 15. p. 6. 5 ill., 13. sz. jan 16. p. 10. 3 ill., 14. sz. jan. 18. p. 6. 2 ill.
- Schede M.*: Die Ruinen von Priene. 2. Aufl. Berlin 1964. *Rec. Szilágyi János György*: ArchÉrt 93. 1966. 130—131.
- Scheiber Sándor*: Neue Bemerkungen zu den antiken Zusammenhängen der Aggada. ActaAnthung 14. 1966. 225—229.
- Stein Aurél* vide: Halász Zoltán
- Szilágyi János György*: A görög művészet világa. 1—2. Bp. 1962. *Rec. Szabó Miklós*: AnTan 13. 1966. 145—147.
- Szuhay Havas Ervin*: Karthágói istennő etruszk szentélyben. A pyrgi-i aranytáblák történelmi és vallástörténeti vonatkozásai. Világosság 7. 1966. 680—683. 4 ill.
- Tóth Edit*: Bronze Lamps of India in the Ferenc Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts. AbVölkDresd 25. 1965. 153—161. 8 t.
- Tóth Edit*: Terracottas of the Kushan-Period. IMÉ 8. 1965. 167—178. 12 ill.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*: Die Töchter der Erinnerung. (Mythologie.) Übersetzt v. Mirza Schüchling. 2. Aufl. Bp. 1966. Corvina Verlag 448 p. 23 t.
- Ürögdi György*: Reise in das alte Rom. Aus dem Ungarischen übertragen von Heinrich Weissling. Bp. 1966. Corvina Verlag 380 p. 78 ill.
- Wessetzky Vilmos*: A heidelbergi orientalista konferencia. ArchÉrt 93. 1966. 112—113.
- Zamarovský Vojtech*: Kezdetben volt Sumér. Ford. Csorba Lajos. Bratislava 1966. Mladé letá 287 p. ill.
- Zamarovský Vojtech*: Trója felfedezése. Ford. Hubik István. Bratislava 1965. Tatran 384 p. ill.
- M. Zemplén Jolán*: „Görög—római ókor és jelenkor.” Nemzetközi kongresszus Brnóban. MTud 73 (Uf 11.) 501—502.

VII. Provinciális régészet — Saecula imperii romani

- Alföldy Géza*: Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy. Bp. 1965. *Rec. Katišić Radoslav*: BeiNamen NF 1.1966. 90—92., *Levi Mario Attilio*: Athenaeum 43. 1965. 468—469., *Mihaescu H.*: StuCl 8. 1966. 368—369., *Schoppa Helmut*: NasAn 77. 1966. 350., *Vetters Hermann*: ArchAust 39. 1966. 101—103., vide etiam: *Balla Lajos*.
- Balla Lajos*: Deorum prosperitati. (A pannóniai városok Severus-kori történetéhez.) AnTan 12. 1965. 260—269.
- Balla Lajos*: Róma illyricumi tartományai lakosságának történetéhez. G. Alföldy: Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. *Rec. AnTan*. 13. 1966. 141—144.
- Barkóczy László*: The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. Bp. 1964. *Rec. Lamióvd-Schmiedová Mária*: SlovArch 13. 1965. 468—470.
- Bastian Pierre*: Le monnayage de Magnence (350—353). 1964. *Rec. Biróné Sey Katalin*: NK 64/65. 1965/1966. 97.
- Biróné Sey Katalin*: A pilisszántói éremlelet. — La trouvaile de Pilisszántó. NK 64/65. 1965/1966. 9—11, 109—110. 1. t.
- Božko Dobroslav—Pavlovitch St.*: Conservation et présentation des restes de l'antique Sirmium. — Az ókori Sirmium maradványainak konzerválása és bemutatása. ÉpKK 10. 1966. 117—120, 120—121. 3 ill.
- P. Buocz Terézia*: Temetők és városfal maradványok Savariában. — Friedhöfe und Stadtmauerüberreste aus Savaria. Savaria 2. 1964. 109—126, 127.
- Sz. Burger Alice*: Bemerkungen und Nachträge zu CIL III. 3299. FA 17. 1965. 103—109. 2 t.
- Sz. Burger Alice*: A kékesdi koracsászárkori temető. — Das spätkaiserzeitliche Gräberfeld von Kékesd. Auszug. ArchÉrt 93. 1966. 254—271, 271. 13 ill.
- Sz. Burger Alice*: The Late Roman Cemetery at Ságvár. ActaArchHung 18. 1966. 99—234. 40 t. 127 ill.
- A. Czédenyi Piroška*: A Flórián tér 3/5. szám alatti római kori legio tábor nagyobbik fürdőjének helyreállítása. Művéd 10. 1966. 128/a.
- Czuth Béla*: Die Quellen der Geschichte der Bagauden. Szeged 1965. Egyetem 43 p. ActaAnt Szeged 9.
- Erdélyi Gizella*: A'Hippolytus Relief from Szöny. ActaAnthung 14. 1966. 211—223. 7 ill.
- Fitz Jenő*: Les antoniani des légions de Gallien. Mélé-Carcopino 353—365.
- Fitz Jenő*: Gorsium. Székesfehérvár 1964. *Rec. Mariën M. E.*: Latomus 25. 1966. 202—203.
- Fitz Jenő*: Ingenuus et Régalien. Bruxelles-Berchem 1966. Latomus 72 p. Collection Latomus 81.
- Fitz Jenő*: Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior. Weimar 1966. Böhlau 92 p.
- Fitz Jenő*: Der markomannisch—quadische Angriff gegen Aquileia und Opitergium. Historia 15. 1966. 336—367.

- Fitz Jenő*: Pannonien und die Klientel-Staaten an der Donau. Székesfehérvár 1965. *Rec. Bs*: ARoz 18. 1966. 244—245.
- Fitz Jenő*: Philippus-éremlet Tácsról. — Une trouvaille de monnaies romaines à Tács. NK 64/65. 1965/1966. 109.
- Fülep Ferenc*: New Remarks on the Questions of the Jewish Synagogue at Intercisa. *ActaArchHung* 18. 1966. 93—98. 2 t. 1 ill.
- Fülep Ferenc*: Pécs-Sopianae római kori emlékeinek feltárása és műemléki problémái. *Művéd* 10. 1966. 66—70. 6 ill.
- Gabler Dénes*: Előzetes jelentés a barátföldpusztai tábor 1964—65. évi ásátásáról. — Vorbericht über die Freilegung des römischen Militärlagers von Barát-földpuszta im Jahre 1964/65. *Arrabona* 8. 1966. 67—95, 95—98. 16 ill.
- Gabler Dénes*: Munera Pannonica. Magánszemélyek köz-célú adományai Pannóniában. *Deutscher Auszug. ArchÉrt* 93. 1966. 20—34, 34—35. 2 ill.
- Garbsch Joachim*: Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. München 1965. *Rec. Fitz Jenő*: AnTan 13. 1966. 148—152., *id.* *Gnomon* 38. 1966. 619—625., *Szabó Miklós*: *ArchÉrt* 93. 1966. 309—310.
- Gedeon Tihamér—Nemesics Antal*: A balácai római villa freskóinak technikai vizsgálata. — Technische Untersuchung der Fresken der römischen Villa von Balácsa. — L'analyse du crépiet de la couleur des fresques de la ville romaine de Balácsa. — Техническое исследование фресок виллы римской в с. Балаца. *VeszprME* 2. 1964. 459—469, 470. 471. 472. 7 ill.
- Geijer Agnes—B. Thomas Edit*: The Viminacium Gold Tapestry. A Unique Textile Fragment from Hungary. *MedLund* 1964/1965. 223—236. 9 ill.
- Hajnóczy Gyula—Póczy Klára*: Aquincum felújítása. Budapest 4. 1944 : 4. 33—34. 4 ill.
- Kaba Melinda—Pécsi Sebestyén*: Az aquincumi orgona. Bp. 1966. Egyetemi ny. 32 p. 11 ill. Emlékek Budapest múltjából.
- Kádár Zoltán*: Le petit bronze d'Hercule de Szalacska. *FA* 17. 1965. 111—117. 2 t.
- Kiss Ákos*: Megjegyzések B. Thomas Edit „Römische Villen in Pannonien” c. művéhez. *AnTan* 12. 1965. 292—295.
- Kőhegyi Mihály*: Egy bélyeges római tetőcserep Dunaszekesről. *PécsiME* 1964. 144.
- Kőhegyi Mihály*: Jelenetes és feliratos római orsógomb Dunaszekesről. — Römischer Spindelknopf mit Abbildung und Inschrift aus Dunaszekes. *PécsiME* 1965. 75—80, 80. 4 ill.
- Kőhegyi Mihály*: Pótlás a szombathelyi koracsászárkori dénárlethez. — Données pour compléter la publication sur la trouvaille de deniers de l'époque impériale précoce de Szombathely. NK 64/65. 1965/1966. 69—71, 113.
- Lakatos Pál*: Funde der Römerzeit vom Gebiet der Szegediner Festung. *SzegediME* 1964/1965 : 1. 65—81. 6 ill.
- Lányi Vera*: Die Münzprägung Valentinianus I. in Siscia. *Diss. Auszug. RégDolg* 7. 1965. 61—62.
- Mády Zoltán*: Scarbantia. *AnTan* 13. 1966. 77—83.
- Mády Zoltán*: Zwei pannonische Ortsnamen. 1. Sopianae. 2. Scarbantia. *ActaAntHung* 14. 1966. 197—210.
- Mócsy András*: Adalékok Pannónia történetéhez és topográfiájához. *RégDolg* 7. 1965. 26—31.
- Mócsy András*: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959. *Rec. Atanacković S.*: Zbornik za društvene nauke (Matica Srpska) 29. 1961. 137—141., *Klemenec J.*: Zgodovinski Časopis 14. 1960. 256—261., *Szabó Miklós*: *AnHist-UBp* 8. 1966. 259—260.
- Mócsy András*: Das schätzungsweise angegebene Lebensalter auf römischen Grabinschriften. *Das Altertum* 12. 1966. 108—111.
- Mócsy András*: Simpozijum o teritorijalnom i hronoloskom razgranicenju ilira u praistorijsko doba. — Simpozium az illírek területének elhatárolásáról és kronológiájáról az őskorban. Sarajevo 1964. *Rec. ArchÉrt* 93. 1966. 113—114.
- Mócsy András*: Tampius Flavianus Pannóniában. — T. F. in Pannonien. *Auszug. ArchÉrt* 93. 1966. 203—207, 207. 2 ill.
- Mócsy András*: Die Unkenntnis des Lebensalters im Römischen Reich. *ActaAntHung* 14. 1966. 387—421. 5 ill. 1. mell.
- Mócsy András*: Die Vorgeschichte Obermoesiens im hellenistisch-römischen Zeitalter. *ActaAntHung* 14. 1966. 87—112. 2 ill.
- Nagy Tibor*: Le bas-relief d'Épona au Musée des Beaux-Arts. — A Szépművészeti Múzeum Epona domborműve. *BullBA* 26. 1965. 7—34, 95—116. 8 ill.
- Nagy Tibor*: Die Inschrift des Legionspräfekten P. Ael. Aelianus aus Ulcisia Castra. *Klio* 46. 1965. 339—350. 1 ill.
- Nagy Tibor—Ürögdi György*: Vezető az aquincumi rommezőn és múzeumban. 2. kiad. Bp. 1966. Budapesti Történeti Múzeum 80 p. 38 ill. (Zusammenfassung 62—70, Résumé 71—80).
- Noll Rudolf*: Eugippius. Das Leben des heiligen Severin. Berlin 1963. *Rec. Nagy Tibor*: *ArchÉrt* 93. 1966. 311—313.
- Sz. Póczy Klára*: Festett férfiportré egy aquincumi múmiasírból. — Расписной мужской портрет из аквинкумской могилы мумии. Резюме. — Ein gemaltes Männerporträt aus einem Mumiengrab in Aquincum. *Auszug. ArchÉrt* 93. 1966. 272—276, 276—277, 277. ill.
- Sz. Póczy Klára*: Scarbantia romjai Sopron mai városképeben. *SSz* 20. 1966. 341—343. 1 ill.
- Remennikov A. M.*: A Duna melléki és északi Fekete tenger melléki törzsek harca a Római Birodalommal i. sz. 275—279. között. *SzovRég* 22. 1966. 163—181.
- Révay József*: Séták a római Magyarországon. Bp. 1965. *Rec. Oroszlán Zoltán*: *ArchÉrt* 93. 1966. 126.
- Scheiber Sándor*: Jews at Intercisa in Pannonia. The Jewish Quarterly Review 45. 1955. 189—197. 4 ill.
- Simpson Grace*: Britons and the Roman Army. London 1964. *Rec. Fülep Ferenc*: *ArchÉrt* 93. 1966. 133—134.
- Soproni Sándor*: Eine neue Inschrift aus Intercisa. *Klio* 46. 1965. 367—370. 2 t.
- Soproni Sándor*: Die Münzfund von Eresi. Bp. 1965. *Rec: Nemeskalová—Jiroudková Z.* *NumListy* 21. 1966. 86.
- Soproni Sándor*: Római kori ólom súlyok a szekszárdi múzeumban. — Poids en plomb de l'époque romaine au Musée de Szekszárd. NK 64/65. 1965/1966. 15—17, 110. 1 t. 1 ill.
- Soproni Sándor*: Der Stempel der Legio XIV. Gemina in Brigetio. *FA* 17. 1965. 119—126. 2 t. (5 ill.)
- Stern Henri*: Recueil général des mosaïques de la Gaule. I. Province de Belgique. 2. Partie Est. Paris 1960., II. Province de Belgique. 3. Partie Sud. Paris 1963. *Rec. Kádár Zoltán*: *ArchÉrt* 93. 1966. 310—311.
- Staub H.—Tamann B.—Plöckinger E.*: Erzreduktionsversuche in Rennöfen norischer Bauart. *Klagenfurt. Rec. Hegeüs Zoltán*: *ArchÉrt* 93. 1966. 136.
- Szentlélek Tihamér*: Das Iseum von Szombathely. Neue Beiträge 2. 381—388.
- Szentlélek Tihamér*: A szombathelyi Isis szentély. Szombathely 1965. *Rec. Bs*: ARoz 18. 1966. 610.
- Szepessy Géza*: Szórvány római pénzletek a dorogi járásból. — Trouvailles isolées de monnaies romaines de l'arrondissement de Dorog. NK 64/65. 1965/1966. 71—75. 113.
- Szildgyi János*: Óbuda a római korban. *TtK Uf* 10 (97). 1966. 452—455. 5 ill.
- Szildgyi János*: Die Sterblichkeit in den nordafrikanischen Provinzen II. Sterbetafeln. *ActaArchHung* 18. 1966. 235—277.
- Szildgyi János*: Zur Entwicklung des Preis- und Lohnverhältnisses in der römischen Kaiserzeit. Neue Beiträge 2. 133—139.
- B. Thomas Edit*: Archäologische Funde in Ungarn. Bp.

1956. *Rec. Jucker I.*: Museum Helveticum 19. 1962. 243—244.
- B. Thomas Edit*: Römische Villen in Pannonien. Bp. 1964. *Rec. Amand Marcel*: AJA 70. 1966. 206., *Blavatskij V. D.*: SovArch 1966 : 3. 276., *Fellmann Rudolf*: ZfSchwArch 24. 1964/1965. 63—64., *Fai-der—Feytmann G.*: Helinium 4. 1964. 275—276., *Grbić Miodrag*: Starinar 15/16. 1964/1965. 302—303., *Ohrenburger A. J.*: FestBarb 1966. 605—630., *Saria Balduin*: SüF 24. 1965. 297—298., *Schoppa Helmut*: NasAn 76. 1965. 257—258.
- B. Thomas Edit* vide *Geijer Agnes, Kiss Ákos*
Wellner István: Római mozaikok a Meggyfa utcában. Budapest 4. 1966 : 2. 11. 1 t. 2 ill.
- VII. Népvándorlás. Koraközépkor. Magyar őstörténet
Aetas migrationum. Origines Hungarorum
- Angelov Dimitar*: История на Византия. Втора част 867—1204. Bizánc története. Második rész. Sofia 1963. *Rec. Niederhauser Emil*: Sz 100. 1966. 528.
- Bader O. N.*: Древнейшие металлургии Приуралья. Москва 1964. *Legrégibb metallurgia az Urál vidékén. Rec. Bakay Kornél*. NyK 67. 1965. 408—412.
- Bakay Kornél*: Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung. Diss. Auszug. RégDolg 7. 1965. 63—65.
- Bakay Kornél*: Régészeti tanulmányok a magyar állam-alapítás kérdéséhez. Pécs 1965. Múzeum 64 p. (27 t.). Dunántúli dolgozatok 1.
- Bárdosi János*: A Savaria Múzeum rovásfái. — Kerb-hölzer des Savaria Museums. Savaria 2. 1964. 223—249, 249—253. 7 t. 6 ill.
- Benkő Lóránd*: Az anonymus hagyomány és a Csepel név eredete. MNy 62. 1966. 134—146, 292—305.
- Bogyay Thomas*: Sprachwissenschaft und Urgeschichte. Moór Elemér: A nyelvtudomány mint az ős- és nép-történet forrástudománya. Bp. 1963. *Rec. UrAlJb* 37. 1965. 123—124.
- Böhme Horst W.*: Der Awarenfriedhof von Alattyan, Kom. Szolnok. SüF 24. 1965. 11—65. (12 t.)
- Bökönyi Sándor*: A bölvi avarkori temető állatmarad-vánvai. Pécs 1963. *Rec. Kubasiewicz Marian*: MatSzececin 10. 1964. 547—548.
- Bökönyi Sándor*: Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár. Bp. 1963. *Rec. Mitscha-Märheim Her-ber*: MAG 93/94. 1964. 170.
- Bóna István*: Bemerkungen zur Baugeschichte der Basilika San Salvatore zu Brescia. Atti dell'ottavo congresso di studi sull'arte dell'alto medioevo. Vol. 1—2. Milano 1962. *Rec. ActaArchHung* 18. 1966. 327—333.
- Bóna István*: „Cundpald fecit”. (Der Kelch von Petőháza und die Anfänge der bairisch-fränkischen Awaren-mission in Pannonien.) ActaArchHung 18. 1966. 279—325. 4 t. 4 ill.
- Bóna István*: Opponensi vélemény Cs. Sós Ágnes: „A Du-nántúl IX. századi szláv népessége” c. kandidátusi disszertációjáról. RégDolg 7. 1965. 32—59.
- Bóna István*: Die pannonischen Grundlagen der lango-bardischen Kultur im Licht der neuesten Forschun-gen. — I fondamenti della cultura longobarda in Pannonia alla luce della piu'recenti ricerche. — The Foundations of the Longobard Culture in Pannonia in the Light of the Most Recent Researches. Problemi della civiltà e dell'economia longobarda. Milano 1964. 71—93, 93—96, 96—99. 2 ill.
- Bóna István*: Über einen archäologischen Beweis des langobardisch—slawisch—awarischen Zusammen-lebens. SympNitra 1966. 14 p.
- Csallány Dezső*: Neue Ergebnisse der awarenzeitlichen Forschungen in Ostungarn. SympNitra 1966. 8 p.
- Csallány Dezső*: Das Problem der archäologischen Denk-mäler der Gepiden im V. Jahrhundert. SzegediME 1964/1965 : 2. 57—60.
- Csallány Dezső*: A székely-magyar rovásírás történeté-hez. — К истории секейско-венгерского рунического письма. Резюме. — Zur Geschichte der székler-unga-rischen Kerbinschrift. Auszug. ArchÉrt 93. 1966. 36—45, 45, 45—46. 6 ill.
- Csallány Dezső* vide: *Kollautz Arnulf*
Deér Josef: Karl der Große und der Untergang des Awaren-reiches. Karl der Große. Bd. 1. Persönlichkeit und Geschichte. Düsseldorf 1965. 719—791.
- Diaconu Gh.*: Tirgisor; necropola din secolele III—IV. e. n. Bucuresti 1965. *Rec. Bóna István*: ArchÉrt 93. 1966. 134—135.
- Dienes István*: L'Art au temps de la conquête arpadienne (X. siècle). L'Art de Hongrie 21—29. 7 ill.
- Dienes István*: A honfoglaló magyarok lószerszámanak néhány tanulsága. — Некоторые выводы относи-тельно конской сбрил венгров-завоевателей родины. Резюме. — Quelques enseignements tirés de l'harna-chement des hongrois conquérants. Résumé. ArchÉrt 93. 1966. 208—232, 233, 233—234. 23 ill.
- Dienes István*: Über neuere Ergebnisse und Aufgaben unserer archäologischen Erforschung der Land-nahmezeit. SzegediME 1964/1965 : 2. 73—111.
- Erdélyi István*: A Tomb of the Turkish Period in Nor-thern Mongolia. A Report on the Discoveries of the Mongol-Hungarian Archeological Expedition of 1963. Belleten 30. 1966. (118) 197—203. 3 t.
- Erdélyi István*: Avar művészet. Bp. 1966. Corvina Kiadó 62 p. 60 t. 12 ill. (L'Art des Avars, 66 p., The Art of Avars, 69 p., Die Kunst der Awaren, 62 p.)
- Erdélyi István*: Az első nemzetközi szláv régészeti kong-rezsszus. (Varsó 1965. szept. 14—18.) MTAK II. 15. 1966. 115—121.
- Erdélyi István*: Hálomsírok az ázsiai sztyeppéken. Éltud 20. 1965. 2474—2477. 3 ill.
- Erdélyi István*: Neue Beobachtungen über das Material des späwarenzeitlichen Gräberfeldes in Pilismarót-Basaharc. SympNitra 1966. 8 p.
- Erdélyi István—Navaan D.*: Az 1964. évi mongol—ma-gyar régészeti expedíció eredményei. MTAK II. 15. 1966. 123—128. 5 ill.
- Fettich Nándor*: Hozzászólások „Das altungarische Fürstengrab von Zemplén” című könyv kéziratá-hoz. Pais Dezső, László Gyula, Bartucz Lajos, Dienes István, Bartha Antal, Bóna István, Györffy György, L. Kovrig Ilona és Oroszlán Zoltán hozzászólásai. ArchÉrt 93. 1966. 278—283.
- Fettich Nándor*: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. Bp. 1965. *Rec. Justová J.*: ARoz 18. 1966. 214—215., *Preidel Helmut*: JbOst-europas 14. 1966. 102—103., *Točik Anton*: SlovArch 13. 1965. 470—472., *Willvonseder Kurt*: JschSalz-burg 10. 1964. 210—211.
- Fettich Nándor*: A jutasi avarkori temető revíziója. — Revision des Gräberfeldes von Jutas. — La révision du cimetière avar de Jutas. — Ревизия юташского кладбища периода великого переселения народов. Veszpmé 2. 1964. 79—107, 108—114, 115—116. 117—118. 32 ill.
- Füzes F. Miklós*: A jutasi és ösküi avarkori temetők növényletei. — Pflanzliche Funde der awarenzeit-lichen Gräberfelder von Jutas und Öskü. — Les trouvailles de plantes botaniques des cimetières avars de Jutas et de Öskü. — Растительные на-ходки кладбищ аварской эпохи в с. Юташ и Ешкю. Veszpmé 2. 1964. 437—455, 456, 457, 458. 21 ill.
- Grobowiec wodza madzarskiego*. ZOtwieków 32. 1966. 71—72. A zempléni honfoglaláskori sír.
- Gerics József*: A Tátony nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. — О роле имени Татонь. Резюме. — Le clan Tátony. Résumé. TörtSze 9. 1966. 1—22, 23—24, 24. vide Györffy György!
- Gunda Béla*: Totemistische Spuren in der ungarischen „táltos” Überlieferung. Anthropos 60. 1965. 856.
- Györffy György*: Egy krónikahely magyarázatához. A Ta-tun nemzetség. — К разъяснению части одной хро-ники. Резюме. — Contribution à l'explication d'un passage de chronique. Résumé. TörtSze 9. 1966. 25—34, 35, 35.
- Hajdú Péter*: Bevezetés az uráli nyelvtudományba.

- A magyar nyelv finnugor alapjai. Bp. 1966. Tankönyvkiadó 180 p. (Az uráli őshaza, az uráli kor kronológiája etc.)
- Kalmár János: Népvándorláskori sisakok. — Helme aus der Völkerwanderungszeit. PécsiMÉ 1964. 73—91, 92—93. 24 ill.
- Kézdy Vársárhelyi Béla: Betrachtungen über die Hunnen und Attila im Lichte von Dichtung und Wahrheit. Bad Ischl 1966. 13 p.
- Kiss Attila: Pannónia római kori lakossága népvándorláskori helybenmaradásának kérdéséhez. — Contributions to the Problem of the Survival of the Roman Age Population of Pannonia in the Period of Migrations. — Zur Frage des Fortlebens der römischen Bevölkerung von Pannonien in der Völkerwanderung. PécsiMÉ 1965. 81—120, 121—122, 132—133. 12 ill.
- Kiss Attila: Das Schicksal der römischen Bevölkerung Pannoniens in der Völkerwanderungszeit. Diss. Auszug. RégDolg 7. 1965. 62—63.
- Kiss Attila vide: Bándi Gábor (Pars II.)
- Kiss Attila—Nemeskéri János: Das langobardische Gräberfeld von Mohács. — A pécsi langobard temető. PécsiMÉ 1964. 95—126, 127, 5 t.
- Kiszelev Sz. V.: Dél-Szibéria őstörténete. Harmadik rész. Az államok kialakulása. VIII. Altáj időszámításunk V—X. századaiban. SzovRég 22. 1966. 3—121.
- Kiszelev István: A szentendrei longobárd temető ember-tani vizsgálata. — Anthropological Examination of the Langobard Graveyard of Szentendre. (Summary). AnthropolKözl 10. 1966. 57—89, 90. 14 t.
- Kőhegyi Mihály: A szarmaták kutatása Baja környékén. A bajai Türr István múzeum kiadványai 12. 1965. 15—30.
- Kollautz Arnulf: Bibliographie der historischen und archäologischen Veröffentlichungen zur Awarenzeit in Mitteleuropas und des Fernen Ostens, mit Berücksichtigung zu der von Dezső Csallány in den „Archäologischen Denkmälern der Awarenzeit in Mitteleuropa“ Bp. 1956. angeführten Literatur. Klagenfurt 1965. Geschichtsverein für Kärnten 27 p. Kärntner Museumsschriften 38.
- Kovrig Ilona: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Bp. 1963. Rec. Čilinska Zlata: SlovArch 13. 1965. 255—256., Mitscha-Märheim Herbert: MAG 93/94. 1964. 169—170., Savič-Trbulović L.: Starinar 15/16. 1964—1965. 304—305.
- Kovrig Ilona vide: Korek József (Pars II.)
- Kralovánszky Alán: Anthropologiai adatok a honfoglalók sámánhitéhez. A tatari antropomorf lelet. — Anthropological Data Concerning the Samanist Faith of the Conquering Hungarians. The Anthropomorphic Find of Tata. AnthropolKözl 10. 1966. 91—97, 97—98. 4 t.
- László Gyula: Orientierungsbericht über die Ausgrabungen in Csongrád-Felgyő. SzegediMÉ 1964/1965 : 2. 113—121. 2 ill.
- Lipták Pál: Einige Probleme der Ethnogenese der Ugrier auf Grund des anthropologischen Materials. Bp. 1963. Rec. Chocol J.: ARoz 18. 1966. 245—246.
- Lipták Pál—Borossné Marcsik Antonia: Szeged-Kundomb avarkori népességének embertani vizsgálata. — Die anthropologische Untersuchung des Gräberfeldes Szeged-Kundomb aus der Awarenperiode. (Zusammenfassung.) AnthropolKözl 10. 1966. 13—55, 55—56. 6 t.
- Mályusz Elemér: Krónika problémák. — Проблеми венгерских хроник. Резюме. — Problèmes relatifs aux chroniques. Résumé. Sz 100. 1966. 713—760, 760—761, 761—762.
- Moór Elemér vide: Bogyay Tamás
- Moravcsik Gyula: Bevezetés a bizantinológiába. Bp. 1966. Tankönyvkiadó 164 p. 11 t.
- Moravcsik Gyula: Hungary and Byzantium in the Middle Ages. Cambridge Medieval History. Vol. 4. Part 1. London 1966. 566—592.
- Németh Gyula: A baskir földi magyar őshazáról. Éltud 21. 1966. 596—599. 1 ill.
- Németh Gyula: Magyar törzsnevek a baskiroknál. NyK 68. 1966. 35—50. 1 ill. Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren. — Венгерские племенные названия у башкир (Резюме). — ActaLingHung 16. 1966. 1—21. 21.
- Padányi Viktor: Dentumagytaria. Buenos Aires 1963. Ed. Transylvania 452 p.
- Paor Marie et Lian de: Alt Irland (Frühchristliches Irland). Köln 1960. Rec. Szabó Miklós: AnTan 12. 1965. 303—304.
- Párducz Mihály: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Bp. 1963. Rec. Kőhegyi Mihály: Sz 100. 1966. 997—998., Saria Baldwin: SüF 24. 1965. 302., Willwonseder Kurt: Jsch-Salzburg 10. 1964. 209—210.
- Párducz Mihály: A szarmaták emlékei Magyarországon. 1—3. Bp. 1941—1950. Rec. Simovlević Natalija: Starinar 15/16. 1964/1965. 300—302.
- Pusztai Rezső: A lébényi germán fejedelmi sír. — Das germanische Fürstengrab von Lébény. — The Grave of a Germanic Prince at Lébény. — Могила германского князя найденная около с. Лебень. — Arrabona 8. 1966. 99—113, 113—115, 115—116, 117—118. 8 ill.
- Salamon Ágnes: Észak-Magyarország császárkori történetének kutatása (Barbaricum). AnTan 13. 1966. 84—87. 1 ill.
- Salamon Ágnes: Az V. századi és az avarkori régészeti anyag lyukkartonra alkalmazott kódrendszere. ArchÉrt. 93. 1966. 284—290. 3 ill.
- Sós Ágnes: Archäologische Angaben zur Frage der Frühperiode des awarisch-slawischen Zusammenlebens. SympNitra 1966. 14 p.
- Sós Ágnes: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Bp. 1963. Rec. Hinz H.: BonJb 164. 1964. 576—577., Mesterházy Károly: Veszpmé 2. 1964. 473—475., Mitscha-Märheim Herbert: MAG 93/94. 1964. 170.
- Cs. Sós Ágnes: A Dunántúl IX. századi szláv népessége. Bp. 1965. Akadémia 16 p. Kandidátusi értekezés tézisei.
- Cs. Sós Ágnes: Das östliche Mittelmeer in Geschichte und Gegenwart. ActaCyrMetSalzburg 69—86. 3 t. 1 ill.
- Sós Ágnes vide: Bóna István
- Szabó János Győző: Az egeri múzeum avarkori emlékei. I. Kora avarkori sírleletek Tarnaméráról. — Der awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger I. Frühawarenzeitliche Grabfunde aus Tarnaméra. EgriMÉ 3. 1965. 29—51, 52—53. 19 t.
- Szabó János Győző: Das Weiterleben des Spätawarentums auf dem Alföld im X. Jahrhundert. SzegediMÉ 1964/1965 : 2. 61—71.
- Szmirnov K. F.: Савроматы. (Панняя история и культура Сарматов. Москва 1964. Rec. Lengyel Irina: ArchÉrt 93. 1966. 129—130.
- Törő Gyula: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba im 6. bis 9. Jahrhundert. SympNitra 1966. 10 p.
- Tóth Tibor: A honfoglaló magyarság ethnogenézisének problémája. — Problèmes de l'ethnogenèse des hongrois conquérants. Résumé. AnthropolKözl. 9. 1965. 139—149, 143.
- Az uráli népek történelme és műveltsége. Szemelvény-gyűjtemény. Szerk. Erdődi József. Bp. 1966. Tankönyvkiadó 488 p.
- K. Végh Katalin: A nyékládházi avar temető. — Avarisches Gräberfeld von Nyékládháza. MiskMÉ 5. 1964/1966. 177—193, 194—198. 13 t.

VIII. Középkor. Műemlékek Antiquitates et monumenta mediæ ævi

- Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes. Zweiter Band. Der Verwaltungsbezirk Eisenstadt, und die Freistädte Eisenstadt und Rust. Eisenstadt 1963. Rec. Mollay Károly: SSz 99. 1965. 1327—1328.
- Baracska István: A hazai pénzrendszerek és pénzek történetéhez. (Nyugat-dunántúli számadáskönyvek pénz-

- történeti adatainak alapján 1540–1560.) — К истории отечественных денежных систем и денет (на основе данных по истории денет отчетных книг возникших в западной части за Дунайской области в 1540–1560 годах. — Contribution de l'histoire des systèmes monétaires et des monnaies hongrois. (D'après les données des registres de compte de la Transdanubie occidentale 1540–1560.) LevKözl 36. 1966. 235–254, 255, 256.
- Belitzky János*: Adatok a hídépítő Mahmud bég életéhez. Jászkunság 12. 1966. 132–138.
- Bende Lajos*: A mohácsi csata. — Битва при Мохаче. Резюме. — Die Schlacht bei Mohács. Résumé. HK Uf 13. 1966. 532–566, 566–567, 567. 7 ill.
- Bende Lajos*: Sziget ostroma 1566-ban. Szigetvári Emlékönyv 61–104. 2 ill.
- Bruszt P.* — *Kőhegyi Mihály*: Examen des ossements des morts tombés pendant le siège d'Eger (Hongrie) en 1552. et conservés à l'ossuaire de la forteresse. Origine de les ossements et caracteres odontologiques. Group. Int. Rech. Sc. Stomat. 9. 1966. 171–178.
- Sz. Czeglédy Ilona*: Előzetes beszámoló a diósgyőri vár 1964. évi feltárási munkáiról. — Vorläufige Mitteilung über die Ausgrabungen in der Burg von Diósgyőr (1964). Auszug. ArchÉrt 93. 1966. 98–107, 108, 13 ill.
- Sz. Czeglédy Ilona* — *Ferenczy Károly*: A siklósi vár. Művéd 10. 1966. 76–78, 81–84. 8 ill.
- Sz. Czeglédy Ilona* — *Koppány Tibor*: A Balatonfüzfő-mámai románkori templom. — Die romanische Kirchenruine von Balatonfüzfő-Máma. — La ruine de l'église de Balatonfüzfő-Máma. — Руины церкви романского периода в с. Балатонфюзфе — Мама. VeszprME 2. 1964. 141–156, 157–158, 158–159, 159–160. 42 ill.
- Dercsényi Dezső*: Der königliche Palast von Esztergom. Übertragen von Peter Lieber Bp. 1966. Corvina Verlag 40 p.
- Dercsényi Dezső*: Az Országos Műemléki Felügyelőség által 1964–1965. években végzett munkák. Művéd 10. 1966. 129–137. 7 ill.
- Dercsényi Dezső*: La tutela dei monumenti in Ungheria negli ultimi otto anni. ActaHistArtHung 12. 1966. 1–39. 26 ill.
- Dombay Ernő*: A Bodrog megyei „Szent György” helységek az 1520–22. évi tizedesjegyzékek tükrében. Baja 1965. 3–13. A bajai Türr István múzeum kiadványai 12.
- Entz Géza*: A tudományos kutatás szerepe a romok műemléki védelmében. — Die Rolle der wissenschaftlichen Forschung bei dem Baudenkmalschutz der Ruinen. ÉpKK 10. 1966. 7–11, 11–12.
- Entz Géza*: Un chantier du XIe siècle à Zalavár. Bp. 1964. Rec. Bogyay Tamás: Süf 24. 1965. 299–301.
- Erdei Ferenc*: A szigetvári vár helyreállítása. Művéd 10. 1966. 107–111. 4 ill., Éltud 21. 1966. 1654–1659. 8 ill.
- Fehér Géza jr.*: Bemerkungen zur Erforschung der türkenzeitlichen materiellen Kultur in Ungarn. BiblOr 22. 1965. 247–251.
- Fehér Géza jr.*: A Magyar Nemzeti Múzeum hódoltságkori ezüst csészéi. — Les coupes d'argent des temps de la domination ottomane conservées au Musée National Hongrois. FA 17. 1965. 169–195, 196–199. 15 t. 4 ill.
- Fehér Géza jr.*: Quelques problèmes des objets d'art métalliques turc-osmanlis mis au jour en Hongrie. AttiTurcaNapol 1965. 123–128. 9 ill.
- Fehér Géza jr.*: A szigetvári hadjáratról írt XVI. századi török történelmi mű miniatúrái. Művészet 7. 1966:9. 3–5. 4 ill.
- Fehér Géza jr.*: Tureckie rzemieslo artystyczne na Węgrzech w okresie panowania tureckiego. PrOr 53. 1965. 58–62. 6 t.
- Gedai István*: Árpád-kori lemezpénzeink kormeghatározásához. — Sur la datation des pièces de monnaie bractéates de l'époque de la conquête arpadienne. NK 64/65. 1965/1966. 33–40. 1 t.
- Gedai István*: A nagykátaai friesachi dénárlelet. — Une trouvaille de deniers de Friesach à Nagykáta. NK 64/65. 1965/1966. 41–47. 1 ill.
- Gergelyffy András*: Jelentés a pécsváradi vár részleges előzetes felkutatására. (1964. július 23–augusztus 14.) Művéd 10. 1966. 72–76. 6 ill.
- Gerő Győző*: A szigetvári Szulejmán szultán dzsámi. Művéd 10. 1966. 111–116. 12 ill.
- Gerő László*: A balatoni régió műemléki helyreállítása. — Die Baudenkmälerherstellung der „Balaton Region”. ÉpKK 10. 1966. 45–54, 55. 6 ill.
- Gerő László*: A budavári palotaegyüttes helyreállítása. Budapest 4. 1966. 3. 17–20. 9 ill.
- Heckenast Gusztáv*: Forschungen zur Geschichte des ungarischen Mittelalters in den Jahren 1945–1964. MIOG 73. 1965. 366–381.
- Heckenast Gusztáv*: A vaskohászat kezdetei Magyarországon. Éltud 21. 1966. 1491–1494. 2 ill.
- Héjj Miklós*: A visegrádi Alsóvár lakótoronyának építéstörténete Művéd 10. 1966. 1–9. 9 ill.
- Holl Imre*: Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Mit Beiträgen von S. Bökönyi, Gy. Duma, J. Stieber, und Z. Zsák. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó 89 p. 77 ill. Studia Archaeologica 4. Rec. Swartling Ingrid: Fornvännen, Stockholm 61. 1966. 259–260.
- Holl Imre*: Probleme der Forschungen zur ungarischen Keramik des Mittelalters. Bp. 1963. Rec. Kiss G.: ActaEthnHung 15. 1966. 206.
- Horák Jan*: Kremnická mincovňa. Banská Bystrica 1965. Rec. Pohl Artur: MK 64/65. 1965/1966. 99–100.
- Horler Miklós*: A kőszegi vár helyreállítása. MÉpm 1966 : 3. 58–63. 14 ill.
- Horler Miklós*: A felsőörsi prépostsági templom helyreállítása. MÉpm 1966 : 4. 44–47. 10 ill.
- Horevát Béla*: Az Árpádokori falusi ház a korabeli törvények tükrében. — An Arpad Period Village House as Reflected in the Contemporaine Laws. FA 17. 1965. 127–133, 134.
- Hümpfner Tibor*: A zirci apátsági templom ásatása (1912–1913). — Ausgrabungen in der Abteikirche von Zirc (1912–1913). — Les fouilles effectuées dans l'église abbatiale de Zirc (1912–1913). — Раскопки церкви зирского аббатства (1912–13. гг.). VeszprME 2. 1964. 119–138, 139, 139–140. 140. 42 ill.
- Huszár Lajos*: Érelelet 1654-ből. — Trouvaille de monnaie de 1654. NK 64/65. 1965/1966. 78–79. 1 ill.
- Huszár Lajos*: Kamaragráfok a középkorban. I. Kiegészítés. — Comtes caméraux au moyen âge. Supplément I. MK 64/65. 1965/1966. 55–59, 112.
- Huszár Lajos*: Megjegyzések az első magyar pénzek kérdéséhez. Az Érem 35/36. 1966. 289–294. — Bemerkungen zur Frage der ersten ungarischen Münzen NK 64/65. 1965/1966. 29–31.
- Huszár Lajos*: Pénzverés Veszprém-ben a XV. században. — Münzprägung in Veszprém während des XV. Jahrhunderts. — Monnayage à Veszprém au XVe siècle. — Чеканка монет в Веспрем в 15-ом веке. VeszprME 2. 1964. 199–204, 205, 206, 207. 1 t.
- Huszár Lajos*: A pozsonyi garasok 1623–1624. — Die Preßburger Groschen 1623–1624. FA 17. 1965. 201–208, 209–210. 1 ill.
- Huszár Lajos*: Visegrád történeti emlékei az éreleletek tükrében. Művéd 10. 1966. 9–16. 21 ill.
- Kalmár János*: A budai vár feltárásiának fegyverrégészeti leletanyaga. HK Uf 13. 1966. 584–601. 14 ill.
- Kalmár János*: A középkori számszerj. — Die Armbrust des Mittelalters. TechtörtSzle 3. 1964. 97–122, 123–124. 8 t. 13 ill.
- Kalmár János*: Zrínyi fegyverek. Pécs 1965. 43 p. 23 ill. A Janus Pannonius múzeum füzetek 7.
- Kiss Ákos*: A balatonfüredi középkori templomrom részleges feltárása. — Die teilweise Erschließung der mittelalterlichen Kirchenruine von Balatonfüred. — Le dégagement partiel de la ruine de l'église médiévale de Balatonfüred. Частичное вскрытие развалин средневековой церкви в с. Балатонфюред. VeszprME 2. 1964. 161–164, 165, 165, 166. 3 ill.

- Kiss Ákos:** Zur Frage des frühmittelalterlichen Weinbaues im Karpatenbecken. — Kárpát-medence kora középkori szőlőművelésének kérdéséhez. PécsiME 1964. 129—138, 139. 4 ill.
- Koch Bernhard:** Über den „arpadenzeitlichen“ Münzfund von Marz. FestBarb 91—93.
- Kőfalvi Imre:** Néhány gondolat a kőfaragványok védelmében. Művéd 10. 1966. 156—160. 8 ill.
- H. Kolba Judit:** Ötvösadatok a magyar krónikákban. — Goldschmiedeangaben in ungarischen Chroniken. FA 17. 1964. 135—152, 153. 6 ill.
- Komáromy József:** Városképi adatok Szendrő történelméhez. MiskMúzKözl 7. 1966. 28—33. 6 ill.
- Koppány Tibor:** Későgótikus építészeti emlékek a Balatonfelvidéken. — Spätgotik und Kirchenbautätigkeiten im Balatonoberland. — Le gothique tardif et la construction d'églises dans le haut pays de Balaton. — Поздняя готика и строительство церквей на севере от Балатона. VeszprME 2. 1964. 189—196, 197, 198. 15 ill.
- Koppány Tibor—Czegledy Ilona:** A mátraverebélyi plébániatemplom helyreállítása. MÉpm 1965: 6. 38—41. 7 ill.
- Kosáry Domokos:** Pest megye a kuruc korban. — Комитат Пешт в период куруцов. — Das Komitat Pest in der Kurutzenzeit. Pest megye múltjából 9—89, 91—92, 93—94, 10 ill. 2 mell.
- Kovács Béla:** Claudio Cogonara emlékirata. (Az egri vár feladásának körülményei 1596-ban.) EgriVárHír 6. 1965. 15—21.
- Kovács Béla:** Eger középkori utcái. — Mittelalterliche Gassen von Eger. EgriME 3. 1965. 73—92, 92—93.
- Kovács Éva:** Les fragments d'une armilla byzantine à Veszprém. ActaHistArtHung 12. 1966. 347—352. 5 ill.
- Kováts Valéria:** A szigetvári Zrínyi Miklós múzeum kiállításai. A vár történeti és a hódoltságkori török iparművészeti kiállítás vezetője. Pécs 1966. 112 p. 65 ill.
- Kozák Károly:** Adatok Hédervár műemlékeinek történetéhez. — Données relatives à l'histoire des monuments d'art de Hédervár. Arrabona 8. 1966. 119—143, 143—145. 28 ill.
- Kozák Károly:** Borsod megye egyenes szentélyzáródású középkori templomai. — Mittelalterliche Kirchen mit rechteckigem Heiligtum in Komitat Borsod. MiskME 5. 1964/1965. 223—257, 254—255. 45 ill.
- Kozák Károly:** Az egri Tömlöc-bástya feltárása. EgriVárHír 6. 1965. 3—8. 3 t.
- Kozák Károly:** Félköríves szentélyű templomaink a XI. században. — Les églises hongroises à chevet en hémicycle au XIe siècle. Résumé. ArchÉrt 93. 1966. 47—63, 63—64. 24 ill.
- Kralovánszky Alán:** A székesfehérvári középkori bazilika. Székesfehérvár. 1966. 20 p. 13 ill. István király múzeum közleményei B. sorozat 27.
- Kristó Gyula:** Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez. ActaHistSzeged 18. 1965. 1—58.
- Kumorovitz L. Bernát:** A magyar közép- és nagyceimer kialakulása. — Формирование среднего и большого герба Венгрии. — La formation des armoiries moyennes et majeures de la Hongrie. LevKözl. 36. 1966. 209—231, 231—232, 233—234. 32 ill.
- MTA nemzetközi műemlékvédelmi munkaértekezlet** 1964. október 5—10. ÉpKK 10. 1966. 2—172. 88 ill.
- Molnár Vera:** Beszámoló a sárospataki gótikus templom 1964. évi ásatásáról. SzegediME 1964/1965: 2. 127—135. 4 ill.
- Molnár Vera:** Beszámoló a sárospataki vár 1963—64. évi ásatásáról. MiskME 5. 1964/1965. 213—222. 5 ill. 2 mell.
- Műemlékjegyzék.** Kiadja az Országos Műemléki Felügyelőség.
1. Bács-Kiskun megye. 1964. 31 p.
 2. Baranya megye és Pécs megyei jogú város. 1964. 49 p.
 3. Békés megye. 1964. 26 p.
 4. Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc megyei jogú város. 1964. 56 p.
 5. Csongrád megye. 1966. 23 p.
 6. Fejér megye. 1964. 35.
 7. Győr-Sopron megye. 1966. 70 p.
 8. Hajdú-Bihar megye és Debrecen megyei jogú város. 1964. 29 p.
 9. Heves megye. 1964. 41 p.
 10. Komárom megye. 1964. 36 p.
 11. Szolnok megye. 1966. 25 p.
 12. Tolna megye. 1966. 30 p.
- Nagy Árpád:** Középkori sírkövek a Dobó István vármúzeum kőtárában. EgriVárHír 6. 1965. 35—39.
- Németh Péter:** Hölgyök, egy elfelejtett Veszprém megyei vár. Művéd 10. 1966. 142—144. 1 ill.
- Pamer Nóra:** A kishánai vár. Éltud 21 1966. 706—710. 10 ill.
- Pamer Nóra:** A sárvári vár védelmi rendszere. — Die Wehr-Einrichtungen des Schlosses von Sárvár. Savaria 2. 1964. 143—148, 148. 12 ill.
- Parádi Nándor:** Késő középkori feliratosdíszerű cserépedények. — Spätmittelalterliche Tongefässe mit Inschrift. FA 17. 1965. 155—167, 168. 3 t. 6 ill.
- Papp László:** Az elpusztult baranyai falvak kutatása. Művéd 10. 1966. 103—107. 8 ill.
- Papp László:** A mohácsi csatátér. Művéd 10. 1966. 96—102. 6 ill.
- Papp László:** Szigetvár XVI—XVII. századi erősségszrendszere és ábrázolása. — Das Festungssystem von Szigetvár und seine Skizzen im XVI—XVII. Jahrhundert. — Sistem utvrdenja Sigetvara u XVI—XVII. vijeku i priskazi o ujemu. PécsiME 1965. 213—252, 253—254, 254—255. 28 ill.
- Pataki János Vidor:** Az egri vár története 1569—1595. A vár átépítése erőddé. EgriVárHír 6. 1965. 9—14. 1 t.
- Pohl Artur:** Erzsébet királyné XIV. századi L-betűs verde jegyű pénzei. — Les pièces de monnaie de la reine Elisabeth au poinçon avec la lettre L. (XIVe siècle.) NK 64/65. 1965/1966. 49—53, 111—112. 2 ill.
- Pohl Artur:** Hunyadi János körmöcbányai verete. Az Érem 35/36. 1966. 312—314. 2 ill.
- Pohl Artur:** A körmöcbányai pénzverde középkori verdejegyei. (Folytatás.) Az Érem 35/36. 1966. 294—301.
- Probst Günther:** Arabisches und ungarisches Silber für Regensburg. München 1964. Rec. Huszár Lajos: NK 64/65. 1965/1966. 97.
- Román János:** Források és regesták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI—XVIII. századi mezővárosi protokollumokban. Sárospatak 1965. 317 p.
- G. Sándor Mária:** Adatok Máraevár építéstörténetéhez. Művéd 10. 1966. 87—92. 8 ill.
- Sedlmayr János:** Középkori várak helyreállítása Magyarországon. — Instandsetzung von mittelalterlichen Burgen in Ungarn. ÉpKK 10. 1966. 21—38, 38. 13 ill.
- Sedlmayr János:** A visegrádi lakótorony helyreállítása. Művéd 10. 1966. 17—27. 11 ill.
- Stefanovičová Tárna—Fiala Andrej:** Die Akropole der Bratislavaer Burg im 11. bis 13. Jahrhundert. — A pozsonyi fellegrvár. ÉpKK 10. 1966. 125—134, 134—135. 10 ill.
- Sugár István:** Az egri melegvízű fürdők története. I. rész. (1448—1790.) — L'histoire des bains thermaux d'Eger. Première partie (1448—1790.) EgriME 3. 1965. 119—143, 143—144. 8 ill.
- Szakál Ernő:** Díszkutat a visegrádi királyi palotában. Művéd 10. 1966. 28—36. 18 ill.
- Szakál Ernő:** Gótikus erkély a siklósi várban. Művéd 10. 1966. 84—86. 3 ill.
- Szepessy Géza:** Egy esztergomi XII. századi pénzlelet. — Une atelier de monnaie au XIIe siècle à Esztergom. NK 64/65. 1965/1966. 75—77, 113. 2 ill.
- Tari László:** Éremlelet Csongrád-Faragó-tanyán a XIII. századból. — Münzfund in Csongrád-Faragó-Gehöft aus dem XIII. Jahrhundert. SzegediME 1964/1965: 1. 83—92, 92. 2 ill.

- Temesváry Ferenc*: Magyar fegyverek fejlődése a X—XVIII. század II. feléig. Vezető a nagykanizsai Thury György múzeumban rendezett kiállításához. Bp. 1965. Múzeumok Rotaüzeme 34 p. 2 t. 24 ill.
- Tóth Sándor*: Veszprémi középkori sírkőtöredékek. (A Bakonyi Múzeum kótárának ismertetése II.) — Bruchstücke von mittelalterlichen Grabsteinen in Veszprém. — Fragments de pierres tombales médiévales de Veszprém. (La collection de pierres sculptées du Musée du Bakony II.) — Обломки веспремских средневековых надмогильных памятников. — VeszpmE 2. 1964. 167—183, 184—185, 185—186, 186—187. 9 ill.
- Turnwald Christian*: Denare von ältesten ungarischen Oboltyp. NK 64/65. 1965/1966. 19—27.
- Vajkai Aurél*: Cserszegtomaj helynevei. — Die Ortsnamen von Cserszegtomaj. — Le noms de lieux de Cserszegtomaj. — Топонимика с. Чепертотмай. — VeszpmE 2. 1964. 303—325, 326. 327, 328. 21 ill.
- Valter Ilona*: Előzetes beszámoló az Őriszentpéteri r. k. templom 1963. évi ásatásáról. — Vorbericht über die Ausgrabungen der römisch-katholischen Kirche von Őriszentpéter im Jahre 1963. Savaria 2. 1964. 129—133, 134, 10 ill.
- Varjú Ember Maria*: Die ungarische Galakleidung im XVI. und XVII. Jahrhundert. (Schluß). WafKostKde 3 Folge 8. 1966. 23—34. 18 ill.
- F. Vattai Erzsébet*: Die „Agnus Dei“-Schale des Ungarischen Nationalmuseums. ActaHistArtHung 12. 1966. 41—59. 12 ill.
- F. Vattai Erzsébet*: Pálffy Miklós győzelmi serlege. Művészet 7. 1966 : 5. 4—6. 5 ill.
- K. Végh Katalin*: Boldogkőváralja. BorsSzle 10. 1966. 47—55. 9 ill.
- Voit Pál*: Az egri minorita templom. Bp. 1965. Orsz. Műemléki Felügyelőség 9 p. 5 t. Helyreállított műemlékeink 12.
- Zdkonyi Ferenc*: Balatoni várak hiteles rajzai 1651-ből. Művéd 10. 1966. 137—142. 5 ill.
- Zolnay László*: Nagy jelentőségű feltárási munka a Vár lakónegyedében. Budapest 4. 1966 : 1. 35—37. 8 ill.

NÉVMUTATÓ — INDEX AUCTORUM

Alföldy G. 124	Bothwell D. L. 119	Faider-Feytmanns G. 126
Angeli W. 121, 122	Brendel G.-né 120 (2×)	Fehér G. 128 (5×)
Angelov D. 126	Bruszt P. 128	Fehér M. 120
Armand M. 121, 125	P. Buocz T. 124	Fejér M. 120
Artner T. 119	Sz. Burgeer A. 119 (2×) 124 (4×)	Fejős I. 120 (2×)
Atanacković S. 125		Fellmann R. 126
Bader O. N. 126	Castiglione L. 120, 123 (2×)	Felvinczi Takáts Z. 120, 123
Bakardjiev V. 123	Cato M. P. 123	Ferenczy E. 123
Bakay K. 126 (3×)	Chocel J. 127	Ferenczy K. 128
Bakó F. 120	Čilinska Z. 127	Ferenczy L. 120, 123
Balecky E. 121	Coll P. 123	Fettich N. 126 (3×)
Bálint A. 119	Csallány D. 126 (3×), 127	Fiala A. 129
Balla L. 124 (2×)	Csalog J. 122	Filip J. 122
Bánda G. 119, 121 (4×)	Csalog Zs. 122	Fitz J. 124 (6×), 125 (4×)
Bandi R. G. 121	Sz. Czeglédy I. 128 (3×), 129	Fresch M. 120
Bánész L. 122, 123	Czétényi P. 124	Fülep F. 120 (2×), 124, 125 (3×)
Banner J. 120 (2×), 121 (2×), 122	Czuth B. 124	Füzes F. M. 126
Baraczka I. 127/128		
Bárdosi J. 126	Dankó I. 120	Gabler D. 125 (2×)
Barkóczy L. 124	Darnay K. 120	Gábori M. 122 (2×), 123
Bartha A. 126	Darnay-Dornay B. 120	Gáboriné Csánk V. 122
Bartucz L. 120, 126	Dávid A. 123	Garbsch J. 125
Bastian P. 124	Deér J. 126	Gazdapusztai Gy. 122 (3×)
Behrens H. 122	Dercsényi D. 119, 128 (3×)	Gedai I. 128 (2×)
Belitzky J. 128	Desroches-Noblecourt C. 123	Gedeon T. 125
Benda K. 120	Diaconu G. 126	Geijer A. 125
Bende L. 128 (2×)	Dienes I. 126 (4×)	Gergelyffy A. 128
Bendefy L. 120	Dobrovits A. 123 (2×)	Gerics J. 119, 126
Benkő L. 126	Dohnányi I. 120	Gerő Gy. 128
Bereczky L. 123	Dombay E. 128	Gerő L. 128 (2×)
Bethlenfalvy G. 121	Dombay J. 122	Ghirsmán R. 123
Biróné Sey K. 124 (2×)	Domonkos O. 120	Golubjev G. 123
Blavatszkij V. D. 119, 126	Draveczky B. 120 (2×), 122	Gömbös D. 122
Bognárné Kutzián I. 122		Gönczy E. 120
Bogyay T. 126, 128	Ebert J. 123	Graziosi P. 122
Böhme H. W. 126	Eiben O. 120	Grbić M. 122, 125
Boiko D. 124	Eisfeldt O. 123	Gross G. 123
Bökönyi S. 122, 126 (2×)	Entz G. 119, 128	Gunda B. 119, 122, 126
Bóna I. 119, 122, 126 (7×)	Erdei F. 128	Györffy Gy. 126 (2×)
Bónis Gy. 120	Erdélyi G. 124	
Borossné Maresik A. 127	Erdélyi I. 126 (6×)	Hadrovics L. 121
Borzásák I. 123 (2×)	Éri I. 120 (4×)	Hahn I. 123 (2×)
		Hajdu P. 126/127

- Hajnóczy Gy. 125
 Halász Z. 123
 Harmatta J. 122, 123 (7×)
 Heckenast G. 128 (2×)
 Hegedüs Z. 125
 Hegyi D. 123 (2×)
 Héj M. 128
 Helbig W. 123/124
 Herman O. 120
 Hinz H. 122, 127
 Hnatek E. 124
 Holl I. 128 (2×)
 Horák J. 128
 Horler M. 128 (2×)
 Horváth Á. 119
 Horváth B. 128
 Horváth T. 124 (2×)
 Horváth T. A. 120
 Hümpfner T. 128
 Huszár L. 120 (2×), 128 (6×)
- Inczeffi G. 119
 Iulius Caesar 124
- Jacobi B. 124
 Jakabffy I. 120
 Jakubik A. 120
 Jovanović B. 122 (2×)
 Jucker I. 126
 Justová J. 126
- Kaba M. 125
 Kádár Z. 123, 124, 125 (2×)
 Kákossy L. 124 (6×)
 Kalicz N. 122 (2×)
 Kalmár J. 127, 128 (2×)
 Kanozsay M. 121 (2×)
 Károlyi L. 119
 Katisiér R. 124
 Kayser H. 119
 Kemenczei T. 120, 122 (4×)
 Kemény M. 121
 Kézdy Vásárhelyi B. 127
 Kiparsky V. 121
 Kiss Ákos 124, 125, 128, 129
 Kiss Attila 119, 127 (3×)
 Kiss L. (Acta Ling.) 121
 Kiss Lajos 121
 Kiss László 121
 Kiszelev Sz. V. 127
 Kiszely I. 127
 Klemenc J. 125
 Kniezsa I. 121
 Koch B. 129
 Kófalvi I. 129
 Kóhegyi M. 119 (3×), 125 (3×),
 127/128
 H. Kolba J. 129
 Kollautz A. 127
 Komáromy J. 121 (2×), 129
 Koppány T. 119, 128, 129
 Korek J. 121 (2×)
 Környey A. 120
 Kosáry D. 129
 Koselenko V. 119
 Kovács B. 129 (2×)
 Kovács É. 129
 Kovács T. 122 (2×)
 Kováts V. 129
 Kovacevics J. 119
 Kovrig I. 121, 126
 Kozák K. 119, 129 (4×)
 Kralovánszky A. 119, 127, 129
 Kubasiewicz M. 126
 Kubinyi A. 119
 Kumorovitz L. B. 119, 129
- Lajos Á. 121
 Lakatos P. 125
 Lamiová-Scheiderová M. 124
 Lángné Botlyán O. 119
 Lányi V. 125
 László Gy. 126, 127
 Lázár J. 122
 Lencsés F. 119
 Lengyel Imre 119
 Lengyel Irina 121, 127
 Leszih A. 121
 Levárdy F. 119
 Levi M. A. 124
 Lipták P. 119 (2×), 120, 127 (2×)
- Maday P. 120
 Mády Z. 125 (2×)
 Makkay J. 122 (3×)
 Mályusz E. 127
 Maróti E. 123 (2×)
 P. Mayer E. 124
 Megay G. 121
 Mesterházy K. 127
 Mészáros Gy. 121
 Mezey L. 119
 Mezősi K. 121
 Mihaescu H. 124
 Milojević V. 122
 Mithay S. 122
 Mitscha-Märheim H. 126, 127 (2×)
 Mócsy A. 121, 125 (7×)
 Mollay K. 127
 Molnár V. 129 (2×)
 Moór E. 126
 Móra F. 121
 Moravcsik Gy. 127 (2×)
 Mozsolics A. 122
 Müller H. H. 122
- Nábráczky B. 120
 Nagy Á. 129
 Nagy F. 124
 D. Nagy K. 120
 Nagy T. 125 (3×)
 L. Nagy Zs. 120
 Navaan D. 126
 Nemesics A. 125
 Nemeskalová-Jiroudková Z. 125
 Nemeskéri J. 119, 120 (3×), 127
 Németh E. 121
 Németh Gy. 127 (2×)
 Németh P. 121, 122, 129
 Neuninger H. 121
 Niederhauser E. 126
 Noll R. 125
 Nováki Gy. 120, 121, 122
- Ohrenburger A. 126
 Oroszlán Z. 124, 125, 126
- Padányi V. 127
 Páhi F. 120
 Pais D. 126
 Pamer N. 129 (2×)
 Paor L. 127
 Paor M. 127
 Papp L. 129 (3×)
 Parádi N. 129
 Párducz M. 121, 122 (3×), 123
 Pástor J. 122
 Pataki J. V. 129
 Patay P. 121, 122
 Paul E. 124
 S. Pavel J. 121
 Pavlowitch S. 124
 Pécsi S. 125
 Péter L. 119, 121
 F. Petres É. 122
- Pittioni R. 122
 Plinius Maior 124
 Plöckinger E. 125
 Póczy K. 119, 125 (3×)
 Pogány F. 119
 Ponl A. 124, 128, 129 (3×)
 Polonyi P. 124
 Preidel H. 126
 Probst G. 129
 Pusztai R. 121, 127
- Remennikov A. H. 125
 Reuter C. 120
 Révay J. 125
 Rézner J. 121
 Román J. 124, 129
 Römer B. 120
 Römer F. 121 (2×)
 Rosner V.-né 121
 Rózsa Gy. 120
 Rudnyánszky I. 124
- Sági K. 120
 Salamon Á. 127 (2×)
 Sándor I. 121
 G. Sándor M. 129
 Saria B. 126, 127
 Savić-Trbulović L. 127
 Schachermeyr F. 122
 Schede M. 124
 Scheiber S. 124, 125
 Schlager K.-né 121 (2×)
 Schneider M. 120
 Schoppa H. 124, 126
 Schubert E. 122
 Schubert F. 122
 Sedlmayr J. 129 (2×)
 Simovlević N. 127
 Simpson G. 125
 Šiška G. 122
 Slimani B. 123
 Soproni S. 125 (4×)
 Cs. Sós Á. 126, 127 (4×)
 Staube H. 125
 Stefanovicová T. 129
 Stein A. 124
 Stern H. 125
 Sugár A. 129
 Szabó E. 120
 Szabó J. Gy. 120, 127 (2×)
 Szabó M. 122 (2×), 122/123, 124,
 125 (2×), 127
 Szakál E. 129 (2×)
 Szalay Gy. 121 (2×)
 Székely Gy. 120
 Szentkirályi Z. 119
 Szentlélek T. 121 (2×), 125 (2×)
 Szepessy G. 125, 129
 Szilágyi J. 118, 125 (3×)
 Szilágyi J. Gy. 123 (2×), 124
 Szmirnóv K. F. 127
 Szuhay Havas E. 124
- Tamann B. 125
 Tari L. 129/130
 Tasić N. 122
 Temesváry F. 130
 Terenozskin A. I. 123
 Thoma A. 120, 123 (3×)
 B. Thomas E. 121, 125, 125/126, 126
 Točík A. 126
 Törő Gy. 127
 Törő I. 120
 Tóth E. 121, 124 (2×)
 Tóth S. 130
 Tóth T. 120, 123, 127
 Trencsényi-Waldapfel I. 124
 Trogmayer O. 120, 122, 123 (2×)

Turnwaldt C. 130
Ürögdi Gy. 124, 125
Uzsoki A. 121
Uzsoki A.-né 121 (2×)
Vadász E. 123
B. Vágó E. 119
Vajkai A. 120, 130
Vallois H. V. 123
Valter I. 130
Varjuné Ember M. 130

Vásárhelyi I. 121
Važanova J. 121
F. Vattai E. 130 (2×)
Vécsey Z. 130
K. Végh K. 120, 127, 130
Vértes L. 123 (9×)
Vetters H. 124
Voit P. 130
Vörös K. 119
Wellner I. 126
Wessetzky V. 124

Willvonseder K. 122, 126, 127
V. Windisch É. 121
Wosinszky M. 121
Wraga W. 123
Zákonyi F. 130
Zamarovsky V. 124 (2×)
M. Zemplén J. 124
Zoffmann Zs. 123
Zolnay L. 130
Zsadányi G. 121

Németh Endre

IRODALOM

<i>Szilágyi János</i> : Acta Archaeologica ASH. XVII. kötet	102
<i>Cs. Sós Ágnes</i> : Fettich Nándor, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc	104
<i>Trogmayer Ottó</i> : Orosháza története	107
<i>Bóna István</i> : Alt-Thüringen VII. kötet	107
<i>V. L.</i> : Acta Bernensia I. H. G. Bandi, Birmatten-Basisgrotte. Acta Bernensia III. D. Andrist—W. Flükiger—A. Andrist, Das Simmental zur Steinzeit	108
<i>Kovács Tibor</i> : Acta Bernensia II. H. Müller — Beck, Seeberg, Burgäschisee-Süd, Holzgeräte und Holzbearbeitung	109
<i>Wessetzky Vilmos</i> : H. Junker — E. Winter, Das Geburtshaus der Isis in Philae	110
<i>Szilágyi János György</i> : G. Neumann, Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst.	111
<i>Mócsy András</i> : G. Susini, Il lapicida Romano	112
<i>B. Bónis Éva</i> : K. Motyková — Šneidrová, Die Anfänge der römischen Kaiserzeit in Böhmen.	113
<i>Erdélyi István</i> : A. A. Гаврилова, могильник кудыргэ как источник по истории алтайских племен. (А кудыргэи теметő, mint az altáji törzsek történetének forrása).	113
<i>Ferenczy László</i> : J. E. Kidder, Early Japanese Art.	115
<i>Németh Endre</i> : Magyar régészeti irodalom 1966.	117

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Н. Калиц</i> : Стоянка ньершегской группы раннебронзового века в окрестностях Нырпазони	3
<i>Н. Паради</i> : Гончарная печь эпохи Арпадов в Хач—Бендекупсте	20
<i>Л. Золаи</i> : Раскопки на территории Буды I, ул. Танчич 9.	39

СООБЩЕНИЯ

<i>Р. Шрейбер</i> : Находка сосудов в Ракошпалоте	48
<i>П. Патаи</i> : Миниатюрная бронзовая диадема	53
<i>Ш. Шейбер</i> : Обнаруженный в Цезарии „cursus honorum” Луция Валерия Валериана, прибывшего из Паннонии	59
<i>Т. Надь</i> : Anecdota Aquincensia	62
<i>Я. Силади</i> : Надписи на камнях из старых собраний Аквинкумского Музея. II.	70
<i>К. Х. Дюрки</i> : Средневековая строительная жертва в предместье Буды	80
<i>А. Пол</i> : Средневековый монетный двор Оффенбани	84
<i>Дь. Месарош</i> : Остатки стоянки эпохи Арпадов и средневековья в Сексарде	87

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Й. Корек</i> : Лайош Бардуц	65
<i>З. Орослан</i> : Столетие выхода в свет „Műrégészeti Kalauz” (Художественно-археологического путеводителя)	96
<i>М. У. Ванек—И. Эрдейи</i> : Спектральный анализ бронзовых предметов могильника аварской эпохи в Пилишмарот—Башахарце и их оценка	97
<i>Т. Хорват</i> : Отчет о деятельности Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1965 году	100
<i>Ш. Шопрони</i> : Археологическая деятельность Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1965 году	101

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Силади</i> : Acta Archaeologica ASH. Том XVII-ый	102
<i>А. Ч. Шош</i> : Fettich Nándor, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc	104
<i>О. Трогмайер</i> : Orosháza története (История Орошхази)	107
<i>И. Бона</i> : Alt-Thüringen. Том VII.	107
<i>Л. В.</i> : Acta Bernensia I. H.G. Bandi, Birmatten-Basisgrotte. Acta Bernensia III. D. Andrist—W. Flükiger—A. Andrist, Das Simmental zur Steinzeit	108
<i>Т. Ковач</i> : Acta Bernensia II. H. Müller—Beck, Seeberg, Burgäschisee — Süd, Holzgeräte und Holzbearbeitung	109
<i>В. Вешшетики</i> : H. Junker — E. Winter, Das Geburtshaus der Isis in Philae	110
<i>Дь. Я. Силади</i> : G. Neumann, Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst	111
<i>А. Мочи</i> : G. Susini, Il lapicida Romano.	112
<i>Е. Б. Бониш</i> : K. Motyková — Šneidrová, Die Anfänge der römischen Kaiserzeit in Böhmen	113
<i>И. Эрдейи</i> : А. А. Гаврилова, Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен	113
<i>Л. Ференци</i> : J. E. Kidder, Early Japanese Art	115
<i>Э. Немет</i> : Венгерская археологическая литература за 1966 год	117

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

<i>N. Kalicz</i> : L' habitat du groupe du Bronze ancien du Nyírség dans les confins de Nyírpazony	3
<i>N. Parádi</i> : Le four de potier de l'époque arpadienne de Hács-Béndekpuszta	20
<i>L. Zolnay</i> : Fouilles effectuées sur le terrain sis n° 9, rue Táncsics, Budapest I ^{er}	39

NOTES ET INFORMATIONS

<i>R. Schreiber</i> : La trouvaille de vases de Rákospalota	48
<i>P. Patay</i> : Un diadème de bronze en miniature	53
<i>S. Scheiber</i> : Le „cursus honorum” de Caesarea de Lucius Valerius Valerianus qui a commencé sa carrière en Pannonie	59
<i>T. Nagy</i> : Anecdota Aquincensia	62
<i>J. Szilágyi</i> : Inscriptions lapidaires de l'ancienne collection du Musée d'Aquincum. II	70
<i>K. H. Gyürky</i> : Offrande pour écarter les mauvais esprits d'une construction du moyen âge dans un ancien faubourg de Bude	80
<i>A. Pohl</i> : L'atelier de monnayage médiéval d'Offenbánya	84
<i>Gy. Mészáros</i> : Restes d'habitats de l'époque arpadienne et du moyen âge finissant à Szekszárd	87

CHRONIQUE

<i>J. Korek</i> : Lajos Bartucz	95
<i>Z. Oroszlán</i> : Il y a 100 ans que parut le „Műrégészeti Kalauz”	96
<i>M. U. Vanyek—I. Erdélyi</i> : Analyses spectroscopiques des objets de bronze du cimetière avar de Pilismarót-Basahare	97
<i>T. Horváth</i> : Compte rendu des activités en 1965 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	100
<i>S. Soproni</i> : L'activité en 1965 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	101

LIVRES

<i>J. Szilágyi</i> : Acta Archaeologica ASH. Tome XVII	102
<i>A. Cs. Sós</i> : Nándor Fettich, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basahare	104
<i>O. Trogmayer</i> : Orosháza története (Histoire d'Orosháza)	107
<i>I. Bóna</i> : Alt-Thüringen. Tome VII	107
<i>L. Vértés</i> : Acta Bernensia I. H.G. Bandi, Birmatten—Basisgrotte. Acta Bernensia III. D. Andrist—W. Flükiger—A. Andrist, Das Simmental zur Steinzeit	108
<i>T. Kovács</i> : Acta Bernensia II. H. Müller-Beck, Seeberg, Burgäschisee-Süd, Holzgeräte und Holzbearbeitung	109
<i>V. Wessetzky</i> : H. Gunkler—E. Winter, Das Geburtshaus der Isis in Philae	110
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : G. Neumann, Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst	111
<i>A. Mócsy</i> : G. Susini, Il lapicida Romano	112
<i>É. B. Bónis</i> : K. Motyková-Šneidrová, Die Anfänge der römischen Kaiserzeit in Böhmen	113
<i>I. Erdélyi</i> : A. A. Gavrilova, Le cimetière de Kudyrge en tant que source historique des tribus altaïques	113
<i>L. Ferenczy</i> : J. E. Kidder, Early Japonese Art	115
<i>E. Németh</i> : Littérature archéologique hongroise, 1966	117

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az **Akadémiai Kiadó**-nál, Budapest, V., Alkotmány utca 21.,

telefon: 111—010. MNB egyszámlaszám: 46; csekkbefizetési számla: 05.915.111-46,

az **Akadémiai Könyvesbolt**-ban, Budapest, V., Váci u. 22., telefon: 185—612,

a **Posta Központi Hírlap Iroda** 1. számú **Hírlapboltja**-ban,

Budapest, V., József Nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.0633
MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

50007

419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

VOL. 94.

1967. 2. SZÁM

94. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

94. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest, VIII., Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum). Távb.: 130—678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Távb.: 111—010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Harmatta János</i> : Kereskedelmi útvonalak a Kárpát-medence, Észak-Itália és Görögország között a korai vas- korban	133
<i>Sz. Póczy Klára</i> : Scarbantia városfalának korhatározása	137
<i>Holl Imre</i> : Sopron középkori városfalai	155

KÖZLEMÉNYEK

<i>T. Dobosi Viola</i> : Új felsőpaleolit telep az Alföldön. — <i>Stieber József</i> : A madarasi löszprofil faszeneinek vizsgálata	184
<i>Gabler Dénes</i> : Újabb feliratos kőemlék az ácsi táborból	194
<i>Csallány Dezső</i> : Székely — magyar rovásjelek Bonyháról	198
<i>Lócsy Erzsébet</i> : Alhévíz és Békásmegyer középkori templomai	200

SZEMLE

<i>Dienes István</i> : F. Vattai Erzsébet	214
<i>Harmatta János</i> : Régészet, nyelvtudomány és őstörténet	215
<i>Simonffy Dezső</i> : Hozzászólás László Gyula a Szláv Szemináriumon elhangzott előadásához. <i>Acta Arch. Hung.</i> 17 (1965) 73—75	216
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1966</i>	217

IRODALOM

<i>Szilágyi János</i> : <i>Acta Archaeologica ASH.</i> XVIII. kötet	239
<i>Harmatta János</i> : Vértés L.: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon	240
<i>Bóna István</i> : <i>Alt-Thüringen</i> VIII. kötet	241
<i>Vértés László</i> : A. Leroi-Gourhan, <i>Préhistoire de l'art occidental</i>	242

KERESKEDELMI ÚTVONALAK A KÁRPÁT-MEDENCE, ÉSZAK-ITÁLIA ÉS GÖRÖGORSZÁG KÖZÖTT A KORAI VASKORBAN

Az utóbbi évek régészeti leletei egyre több bizonyítékot szolgáltatnak arra vonatkozólag, hogy Közép-Európa és Görögország között a bronzkor és a korai vaskor folyamán kereskedelmi kapcsolatok állottak fenn. Elég, ha ebben az összefüggésben a Dohnsen-i mykénéi bronzcsészére¹ vagy a Würzburgban a Marienbergben talált attikai edénytöredékekre² utalunk. Míg azonban a Mykénai és Közép-Európa közötti kapcsolatok létezésének általános megállapításán túlmenni ma még aligha lehetséges, a Görögország és a Kárpát-medence között a korai vaskorban megfigyelhető összefüggéseket már történetileg is meg tudjuk fogni. A régészeti leletek és az antik források segítsége a kutatást ma már képessé teszi arra, hogy az ezen a területen a korai vaskor második felében fennálló ethnikai viszonyokat és végbemenő történeti folyamatokat világosan vázolni tudja.

A Hallstatt C–D periódusok leletanyagából Magyarországon a régészeti kutatásnak sikerült egy fontos leletcsoportot meghatározni, amely többnyire a „Nagy-Alföld szkítakori leletcsoportja” vagy egyszerűen „Szentés-Vekerzug-i leletcsoport” néven szerepel a tudományos irodalomban.³ Ezt a leletcsoportot egyebek közt ló- és kocsitemetkezések, egy sajátosságos zablatípus, az összetett íjj és az északi Dnyeper-vidékhez, valamint a Kaukázushoz fűződő erős kapcsolatok jellemzik. A csoport súlypontja a Nagy-Alföld keleti részében fekszik, de erős kisugárzása van nyugat, különösen Szlovénia felé, ahol Brezje és Magdalenska Gora lelőhelyek képviselik. A leletcsoport egyes tárgytipusai azonban ennél még lényegesen nagyobb területen terjedtek el.

E leletcsoport ethnikumának többnyire a szkítákat tekintik,⁴ vannak azonban más elgondolások is e csoport népességének meghatározására. Míg C. Jullian 1906-ban még az egész Hallstatt-kultúra ethnikumát és a kelták elődeit a Keleti-Alpokban és az Al-Duna vidékén a sigyn-

nákban látta⁵ s 1907-ben J. Myres is lényegében ugyanezt a véleményt nyilvánította,⁶ egy előadásban 1948-ban megkíséreltem bizonyítani, hogy ez a törzs ennek az említett, akkor még eléggé körülhatárolatlan leletcsoportnak a népessége volt. Tölem függetlenül (előadásom nem jelent meg nyomtatásban)⁷ ugyanez a gondolat merült fel 1955-ben H. W. Haussig egyik munkájában.⁸ Később, 1958-ban hasonló véleményt nyilvánított T. Sulimirski is.⁹ Valóban, ennek a feltevésnek a helyessége sokoldalúan igazolható.

„Eines der umstrittensten Völker des Altertums... sind die Sigynnen” — ezzel a megállapítással kezdte J. Markwart a sigynnákról szóló, 1932-ben megjelent terjedelmes tanulmányát.¹⁰ E nép ethnikai és történeti helyzetének meghatározása azonban valójában nem ütközik olyan nagy nehézségekbe, mint azt ezek után első pillantásra gondolhatnánk. A sigynnákról a legmegbízhatóbb tudósítást Hérodotos adja történeti munkájának V. könyvében (9. c.): *μούνους δὲ δύναιμαι πῖθῃσθαι οἰκέοντας πέριγρ τοῦ Ἰστροῦ ἀνθρώπων τοῖσι οὖνομα εἶναι Σιγύννας, ἐσθῆτι δὲ χρεωμένους Μηδικῇ. τοὺς δὲ ἱπποὺς αὐτῶν εἶναι λασίους ἅπαν τὸ σῶμα, καὶ ἐπὶ πέντε δακτύλους τὸ βάθος τῶν τριχῶν, μικροῦς δὲ καὶ σιμῶς καὶ ἀδυνάτους ἀνδρας φέρειν, ζευγνυμένους δὲ ὑπ’ ἄρματα εἶναι ὀξυτάτους· ἄρματα λατέειν [δὲ] πρὸς ταῦτα τοὺς ἐπιχωρίους, κατήκειν δὲ τοῦτων τοὺς οὖρους ἀγχοῦ Ἐνετῶν τῶν ἐν τῷ Ἀδρίῃ. εἶναι δὲ Μήδων σφέας ἀποίκους λέγουσι ὅκως δὲ οὗτοι Μήδων ἀποικοὶ γεγόνασι, ἐγὼ μὲν οὐκ ἔχω ἐπιφράσασθαι, γένοιτο δ’ ἂν πᾶν ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ. σιγύννας δ’ ὧν καλέουσι Αἰγύνης οἱ ἄνω ὑπὲρ Μασσαλῆς οἰκέοντες τοὺς καπύλους, Κύπριοι δὲ τὰ δόρατα.* „Egyedül azokról az Istroszon túl lakó emberekről sikerült tudomást szereznem, akiknek *Sigynnai* (pl.) a neve és méd öltözetet viselnek. Lovaik egész testét pedig hosszú szőr borítja, öt ujjnyi is van a szőrük hosszúsága, kicsik és kosfejűek és lovaglásra alkalmatlanok, de kocsiba fogva igen

¹ Vö. *Sprockhoff, E.*, Eine mykenische Bronzetasse von Dohnsen, Kreis Celle. Germ. 39 (1961) 11–22.

² *Mildenberger, G.*, Griechische Scherben vom Marienberg in Würzburg. Germ. 41 (1963) 103 sk.

³ Vö. *Párducz M.*, Graves from the Scythian Age at Ártánd. Acta Arch. Hung. 17 (1965) 137–: Ua. Western Relations of the Scythian Age Culture of the Great Hungarian Plain. Acta Ant. Hung. 13 (1965) 273–.

⁴ Ld. e kérdésre *Párducz M.*, Acta Ant. Hung. 13 (1965) 290–.

⁵ *Jullian, C.*, R.E.A. 8 (1906) 119–.

⁶ *Myres, J. L.*, The Sigynnae of Herodotus. An Ethnological Problem of the Early Iron Age. Anthr. Essays presented to E. B. Taylor (Oxford 1907) 261.

⁷ „A kimmer kérdés”, nem azonos ugyanilyen c. sokszorosításban megjelent tanulmányommal.

⁸ *Haussig, H. W.*, Herodot. Historien. (Herausgeber) 701, 14. j.

⁹ *Sulimirski, L.*, Die Skythen in Mittel- und Westeuropa. Ber. ü. d. V. Int. Kongr. f. Vor- und Frühgeschichte Hamburg 1958 (Berlin 1961). 793–.

¹⁰ *Markwart, J.*, Die Sigynnen. Caucasia 10 (1932) 1.

gyorsak: ezért a bennszülöttek kocsihúzásra használják őket. Ezeknek (ti. a sigynnáknak) a határai pedig az Adriánál lakó venétekig érnek. Azt mondják róluk, hogy a médek leszármazottai; de hogy ezek hogyan lehetnek a médek leszármazottai, én ugyan nem tudom megmondani, azonban a távoli múltban minden megtörténhetett. A Massalia fölött lakó ligurok pedig sigynnáknak nevezik a kereskedőket, a kyprosiak meg a lándzsákat.”

Az a polémia, amely Hérodotos szavaiból ki-
csendül, arra mutat, hogy tudósításának a forrása Hekataios *Periégesis*-e volt.¹¹ Míg Hérodotos Olbia-i tartózkodása következtében a szkítákra és az azokkal északon és keleten szomszédos törzsekre vonatkozóan sokkal tájékozottabb volt, mint Hekataios, utóbbi pontosabb ismeretekkel rendelkezett a Duna vízrendszerére vonatkozólag. Így Hérodotos munkájának IV. könyvében az Istros mellékfolyóinak leírását is tőle vette át.

Ez a két tudósítás — a Duna vízrendszerének leírása és a sigynnákról szóló elbeszélés — szorosan összefügg egymással. Hérodotos, ill. forrása ismeri „az agathyrsosok földjéről folyó Marist (= a Maros és a Tisza alsó folyása)”, valamint „az ombrikosoktól észak felé folyó két folyót, a Karpist és az Alpist”, amelyeket nyilvánvalóan a Szávával és Drávával kell azonosítanunk. Semmi kétség sem állhat fenn abban a tekintetben, hogy a sigynnákat éppen ezen a területen, az agathyrsosoktól nyugatra s a Duna középső folyásától keletre kell keresnünk. Mivel ez a tudósítás a Duna folyását csak a Fekete-tengertől a Dráva torkolatáig ismeri pontosabban, abban sem lehet kételkednünk, hogy Hekataios erre vonatkozó ismereteit csak a Duna torkolat-vidékén, Histriában szerezte. Ebből egyrészt az következik, hogy Hekataios tudósítása a histriai görögök földrajzi és néprajzi ismereteit tükrözi. Másrészt mindez kétségtelenné teszi, hogy a histriaiak egészen a Duna középső folyásáig felhatoltak és kereskedelmet folytattak a Nagy-Alföld lakosságával.

Az i. e. 530 körüli időben élénk kereskedelmi kapcsolatok jönnek létre Athén és Histria között. Ennek az iongyarmatvárosnak a kereskedőiben az időben a Duna mentén már egészen a Dráva torkolatáig felhatoltak és többek közt attikai importedényeket is vittek erre a területre, amelyekből néhány darab — nyilván a közvetítő kereskedelem útján — eljutott Közép-Németországba. E kereskedelmi utak révén Histria ion kereskedői megismerkedtek a Duna vízrendszerével a Dráva torkolatáig, s kapcsolatba kerültek az ott lakó sigynnákkal. Éppen ebben az időben, hozzávetőleg 520 körül látogatta meg Hekataios, a nagy ion földrajztudós Histriát és a histriaiaknak a sigynnákra és a Duna vízrendszerére vonatkozó tudósításait *Periégesis*-ébe beledolgozta.

Így jött létre kereskedelmi kapcsolat az i. e. VI. század harmincas és huszas éveiben Histria

közvetítésével a sigynnák területe és Görögország között. A sigynnákról szóló tudósítás éppen ennek az eseménynek köszönheti létrejöttét. A mondatból világosan kitűnik, hogy a sigynnák népe a VI. században éppen azon a területen élt, amelyen „a Nagy-Alföld szkítakori csoportjának” leletei előkerültek. „A Nagy-Alföld szkítakori leletcsoportja” ethnikumának a sigynnákkal való azonosítása szempontjából döntő fontosságú az a körülmény, hogy e csoporthoz tartozó leletek Szlovéniában is előkerültek. Ez által ugyanis e leletcsoport kiterjedése nyugat felé az Adriai-tenger irányában is bizonyítható. Ez pontosan egybevág Hérodotosnak azzal a tudósításával, amely szerint a sigynnák területe az Adriai-tenger-nél lakó venétek szomszédságáig terjed.

Hérodotos tudósítása kitűnő összhangban áll a leletcsoport régészeti anyagával is. A ló- és koci-hajítások fényesen igazolják a lótar-tás és a kocsihajítás fejlettségét a sigynnáknál. De a régészeti leletek segítségével a venétek és sigynnák közötti kapcsolatok is világosan nyomon követhetők. A Waatsch-i leletek között előkerült többek közt a Szentes-Vekerzug-i zablatípus, de ugyanott találtak egy venét felirattal ellátott sisakot is.¹² Bökönyi Sándor kutatásai a sigynna lovak importját is meggyőzően kimutatták a venétek-nél.¹³ A Szentes-Vekerzug-i lovak 135 cm-es marmagasságukkal középhegyet foglalnak el a 145–150 cm-es marmagasságú szkíta lovak és a lényegesen kisebb testű nyugati lovak között. Mint Hérodotos kiemeli, a sigynnák lovai lovaglásra kevésbé voltak alkalmasak, azonban kocsi-ba fogva igen gyorsak voltak. Így érthető, ha a venétek importálták a sigynna lovakat.

A kereskedők „sigynna” elnevezése a liguroknál valószínűleg ugyancsak a sigynnák nyugati kereskedelmével áll összefüggésben. Jól ismert ugyanis az a jelenség, hogy a kereskedők törzs- vagy népvénét sokszor „kereskedő” értelemben használják. Ha e magyarázat helyesnek bizonyul, akkor a ligur „sigynna” = „kereskedő” szó azt bizonyítja, hogy a sigynna kereskedők áruikkal a venétek területén keresztül egészen a ligurokig eljutottak.

Nem lehetetlen, hogy a sigynnák mint kereskedők a Velemszentvid-i műhelyek termékeinek és más fémkészítményeknek az elterjedésében is nagy szerepet játszottak. E mellett szól Hérodotosnak az az adata, amely szerint egy lándzsatípust a kyprosiak *σιγύνη*-nek nevezték. Más források szerint ez az elnevezés a makedónoknál *σιγύνη* vagy *σίγνρος* alakban, az illíreknél pedig *sybina* formában volt ismeretes, és mint jövevény-szó még az örménybe (*suin*) és a szírbe (*suwinyāthā*) is eljutott. Mivel gyakori jelenség, hogy egy árucikket arról a népről neveznek el, ahonnan származik, ezeknek az adatoknak az esetében is arra gondolhatunk, hogy e szó eredetileg egy a sigynna

¹¹ Ld. Harmatta J., Quellenstudien zu den Skythika des Herodot. (Bp. 1941) 39—.

¹² Publikálatlan. Bökönyi Sándor szíves közlése.

¹³ Bökönyi, S., Acta Arch. Hung. 16 (1964) 234.

kereskedők által elterjesztett lándzsatípust jelölt.¹⁴ Így ezt a megjelölést leginkább az Ártánd-i típusú lándzsaheggyel hozhatnánk kapcsolatba, amely Párducz Mihály kutatásai szerint a Szent-Vekerzug-i csoport szomszédságában is széleskörűen elterjedt.¹⁵

A történeti kapcsolatok terén még tovább vezet az Észak-Itáliában lakó venétekhez irányuló sigynna ló-import. Alkman tanúbizonysága szerint a venét lovakat már a VII. században importálták Spártába, ahol mint versenylovak híresek voltak. Egyik helyén (frg. 1. 50) Alkman a κέλης 'Ενετικός-t, a „venét versenylovat” említi, míg egy másik töredékében (frg. 91) az 'Ενετίδας πώλως στεφανοφόρος-ról, a „a koszorút viselő venét csikópárról” beszél. A sigynna lófajta, amely Hérodotos tanúbizonysága szerint a kocsiversenyhez különösen alkalmas volt, a venétek közvetítésével ilyen módon eljutott Görögországba és pedig elsősorban Spártába. Így a a Kárpát-medence és Görögország között az Adriai-tengeren és a venétek területén keresztül már az i. e. VII. században közvetett kereskedelmi kapcsolat jött létre.

Ez a felismerés a Spárta és a venétek közötti kapcsolatok problémáját is új megvilágításba helyezi. A kutatás már régebben megállapította, hogy a venét *Reitia* istennő kultusza összefügg Artemis Orthia spártai istennő tiszteletével.¹⁶ Kísérlet történt arra is, hogy a *Reitia*-kultusz fogadalmi tábláskáinak feliratában görög nyelvi elemeket, mint az *akeo* kifejezés, mutassanak ki.¹⁷ P. Kretschmer ezeket az összefüggéseket azzal a feltevéssel akarta magyarázni, hogy a venétek elődei Artemis Orthia kultuszát és az *akeo* kultikus kifejezést még Itáliába való bevándorlásuk előtt vették át a dóroktól, akik akkor Közép-Görögországban éltek.¹⁸ Ez a feltevés azonban megbukik azon, hogy a venétek és dórok között a dór vándorlás előtti időben közvetlen érintkezést nem tehetünk fel. De nehezen volna az is elképzelhető, hogy a venétek az *akeo* kultikus kifejezést több mint egy fél évezreden keresztül változatlan formában megőrizték volna.¹⁹ A venét *Reitia* kultuszának a spártai Artemis Orthia tiszteletével való rokonsága jól magyarázható azonban azokkal az élénk kereskedelmi kapcsolatokkal, amelyek a VII. században Spárta és a venétek között fennállottak.

A venét lovakat később Görögország más vidékeire is szállították. Így említi később Euripides is a πώλως 'Ερέτας-t, a „venét csikópárt” (Hippolytos 231). Az i. e. I. században azonban Strabón már csak a venét lótenyésztés nagy múltjáról tudósítani (V. 1, 9).

Mint láthatjuk, a régészeti leletek és az írásos források segítségével a Kárpát-medence és Görögország között a korai vaskori kapcsolatoknak két útvonalát is meg lehet állapítani. A korábbi, az i. e. VII. századtól kezdve fennálló útvonal az Adriai-tengeren és a venétek területén keresztül vezetett a sigynnához. Ezen az útvonalon juthattak ide a Nyugat-Magyarországon talált protokorinthosi vázák²⁰ és az Ártándon előkerült spártai hydria²¹ is. Később, az i. e. VI. század harmincas éveiben a Duna alsó folyása mentén Histrián keresztül is létrejött Görögország és a Kárpát-medence között egy kereskedelmi útvonal, amelynek a sigynnáról szóló tudósítást is köszönhetjük.

Külön filológiai és történeti, valamint régészeti problémát jelentenek a kaukázusi sigynnák. Ezekről ebben az összefüggésben csak annyit szeretnék megemlíteni, hogy a Magyarországon és a Kaukázus vidékén előkerült korai vaskori pintaderák közötti feltűnő kapcsolatok²² valószínűleg éppen ennek a törzsnek a létezésével magyarázhatók.²³

Külön filológiai és történeti, valamint régészeti problémát jelentenek a kaukázusi sigynnák. Ezekről ebben az összefüggésben csak annyit szeretnék megemlíteni, hogy a Magyarországon és a Kaukázus vidékén előkerült korai vaskori pintaderák közötti feltűnő kapcsolatok²² valószínűleg éppen ennek a törzsnek a létezésével magyarázhatók.²³

ТОРГОВЫЕ ПУТИ МЕЖДУ КАРПАТСКИМ БАСЕЙНОМ, СЕВЕРНОЙ ИТАЛИЕЙ И ГРЕЦИЕЙ В ЭПОХУ РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

Резюме

При помощи археологических находок и литературных источников в раннем железном веке могут быть установлены два торговых пути между Грецией и Карпатским бассейном. Более ранний, существующий с VII века торговый путь привёл через Адриатическое море и страну венетов к сигиннам. По этому пути сигинские

платским бассейном. Более ранний, существующий с VII века торговый путь привёл через Адриатическое море и страну венетов к сигиннам. По этому пути сигинские

¹⁴ Így már Myres, J. L., i.m. 261; Walde, A.—Hofmann, J. B., LEW³ II. 532 a fegyvernevet és a népet szintén összefüggésbe hozza egymással, s ugyancsak a népnévből magyarázza a „kereskedő” jelentését. Újabban Haas, O., LB 3 (1961) 52—; ua. Messapische Studien. (Heidelberg 1962.) 164—, 185—szemmelláthatólag különválasztja az általa illir (messapus)-makedón alaknak tartott *subina* stb. alakot a népnévtől, s a fegyvernevet tartja elsődlegesnek. Felfogása nehezen egyeztethető össze a kyprosi σίγνως és a makedón σιγνήη adatokkal. Lehet, hogy valójában két egymáshoz hasonló, de különböző eredetű szócsoporthal van dolgunk. A kérdés mindenestre új, alapos és minden adatra kiterjedő nyelvészeti feldolgozást igényel.

¹⁵ Ld. Párducz, M., Acta Arch. Hung. 17 (1965) 190—.

¹⁶ Ld. pl. Altheim, Er., Geschichte der lateinischen

Sprache. (Frankfurt am Main 1951) 41—, különösen 49—, u.i. régebbi irodalom.

¹⁷ PID I 88.

¹⁸ Kretschmer, P., G10. 30 (1943) 156 sk.

¹⁹ Egyébként *akeo* helyett valószínűleg *a i e o* a helyes olvasat, ld. Rix, H., IF 65 (1960) 124—.

²⁰ Szilágyi, J. Gy., Ant. Tan. 2 (1955) 45 skk.; Programme et Discours des chercheurs hongrois a la Conférence Archéol. de l'Acad. Hongr. des Sciences, Bp. 1955, 178 skk.

²¹ Szilágyi, J. Gy., Actes du VIIIe Congr. Internat. d'Arch. Class., Paris 1965, 387 skk.; Ant. Tan. 13 (1966) 102 skk.

²² Ld. ezekre Párducz, M., Acta Ant. Hung. 13 (1965) 278.

²³ A MTA Ókortudományi Kongresszusán 1965. nov. 2-án elhangzott előadás.

лошади были импортированы к венетам и оттуда дальше в Грецию. С другой стороны по том же самом пути протокоринфские вазы, найденные в Западной Венгрии, а также спартанская гидрия из Артанда попали сюда. Позже, около 530 г. до н. э. возник другой торговый путь

между сигиннами и Грецией при посредничестве Истрии. В это время торговцы этой ионийской колонии уже продвинулись вдоль Дуная к устью Дравы и приносили известия о сигиннах, живущих на большой венгерской низменности.

Я. Харматта

FRÜHEISENZEITLICHE HANDELSWEGE ZWISCHEN DEM KARPATENBECKEN, OBERITALIEN UND GRIECHENLAND

Auszug

Mit Hilfe der archäologischen Funde und der literarischen Quellen lassen sich zwei früheisenzeitliche Handelswege zwischen dem Karpatenbecken und Griechenland feststellen. Der frühere, seit dem 7. Jh. v. u. Z. bestehende Weg führte durch das Adriatische Meer und das Venetergebiet zu den Sigynnen. Auf diesem Wege wurden die sigynnischen Pferde zu den Venetern und von dort weiter nach Griechenland importiert. Andererseits auf demselben Wege konnten die in Westungarn gefundenen frühkorinthischen Vasen und auch die in Artánd entdeckte spartanische Hydria hierher gelangen. Später, in den dreißiger und zwanziger Jahren des 6. Jh. v. u. Z. kam ein Handelsweg zwischen dem Gebiet der Sigynnen und

Griechenland durch die Vermittlung von Histria zustande. In der Zeit um 530 v. u. Z. begann eine Periode von lebhaften Handelsbeziehungen zwischen Athen und Histria. Die Händler dieser ionischen Kolonie sind in dieser Zeit entlang der Donau schon bis zur Draumündung vorgedrungen. Durch diese Fahrten haben die ionischen Handelsleute das Flußsystem der Donau bis zur Mündung der Drau und zugleich auch die dort wohnenden Sigynnen kennengelernt. Gerade in dieser Zeit, um etwa 520 v. u. Z. besuchte Hekataios, der große ionische Geograph Histria, und die Berichte der Histrianer über die Sigynnen und über das Flußsystem der Donau hat er in seine Periegesis eingearbeitet.

J. Harmatta

SCARBANTIA VÁROSFALÁNAK KORHATÁROZÁSA

„Sopron és környéke műemlékei” második kiadása 1956-ban jelent meg. A régészeti bevezetőben Radnóti Aladár összesítette a Scarbantia-ra vonatkozó archaeológiai adatokat.¹ Ezek alapján utalt a római város kiterjedésére és a városból kiágazó úthálózatra, körvonalazta Scarbantia történetét, amelyhez keretül szolgálhatott Pannónia provincia nyugati határsávjának sorsa az I–IV. századokban. E vázlatához rendelkezésre álló római régészeti leletek szórványosan kerültek a Liszt Ferenc Múzeumba egy-két szakszerű feltárástól eltekintve, amelyek még a múlt század végén Bella Lajos irányításával folytak Sopronban. Az emléktárgy segítségével következtetni lehetett az ókori település jellegére, vagyis arra, hogy Scarbantia fontos kereskedelmi csomópont volt az ún. Borostyánkő út mentén, azonban a városkép rekonstrukciójához már nem nyújtottak elegendő támpontot.

„A római város magja a mai Belváros helyén, tehát a Várkerülettel körülvett területen volt. Feltételezik, hogy a Várkerületnek megfelelően a város nagyjából ellipszis alakú területe római falal volt körülvéve, bár ennek egyelőre régészeti bizonyítéka nincs,”² — írta tíz évvel ezelőtt a római emlékek ismertetője. Az eltelt tíz év alatt igen szerencsésen alakult Scarbantia kutatásának lehetősége. 1959 óta szünet nélkül folyhattak a régészeti feltárások a Belváros műemléki helyreállításához kapcsolódva. Az ásatások következtében bizonyossá vált, hogy a római városfal masszív építményét használták fel a középkori falkoszorú alapjául.³

Scarbantia történetének feldolgozásához, de még magának a városfalnak a műemléki helyreállításához sem volt elegendő csupán a felismerés. Tisztáznunk kellett azt is, hogy a római uralom melyik korszakában épült a városfal, és hogy milyen politikai eseményekkel hozható kapcsolatba e nagyarányú építkezés. Ezért ásatások

segítségével igyekeztünk választ kapni az alábbi kérdésekre:

a) Scarbantia városfala hogy viszonylik a római város többi építési periodusához?

b) Milyen technikával készült a városfal?

c) Milyen az alaprajza és a szerkezete a falat tagoló tornyoknak, valamint a falsíkot megszakító átjáróknak és kapuknak?

d) Mely szakaszokon követi a középkori városfal a római korit, s hol tér el a ma is látható középkoritól az antik falvonulat?

Az elmúlt évek alatt lépésről lépésre kutattuk ki — a lehetőségek szerint a vázolt sorrendben — az említett kérdéseket. Bár még távol vagyunk attól, hogy mindenre egyértelmű választ adhasunk, sőt menet közben számtalan új kérdés merült fel, ma már szűk határok közé szorítható a városfal építésének ideje. Eddig tizenkét ponton folytattunk régészeti feltárást a római városfal rendszerének tisztázására;⁴ A Hátsókapu u.-Szt. György u. sarkán, az ún. Caesar ház-ban (1. kép 1), az Orsolya téri iskola kertjében (1. kép 2), a Templom u. 23. sz. alatt (1. kép 3), valamint a Templom u. 14. sz. házban (1. kép 4); a Beloianisz téren a Fabricius házban (1. kép 5), mellette a Lakner házban (1. kép 6), továbbá a Storno ház északi oldalán és a Tűztorony tövében (1. kép 7), a Lenin krt. több pontján, így pl. a nagy-rondelta belsejében (1. kép 8), az OTP épület (1. kép 9), és az ABC Áruház alapozásánál (1. kép 10); a városfal belső oldalán a Szt. György u. 13–15. sz. alatt (1. kép 11), és a Szt. György u. 17–19. sz. alatt (1. kép 12).

A római városfal alapozása

Mint arról már egy korábbi közleményben beszámoltunk, a Fabricius házban folytatott ásatás alkalmával megállapítottuk, hogy a római városfalat korábbi falmaradványokra alapozták

¹ Csatkai E., Sopron és környéke műemlékei (Bp. 1956).

² Radnóti A., Csatkai E., Sopron és környéke... c. művében, 30.

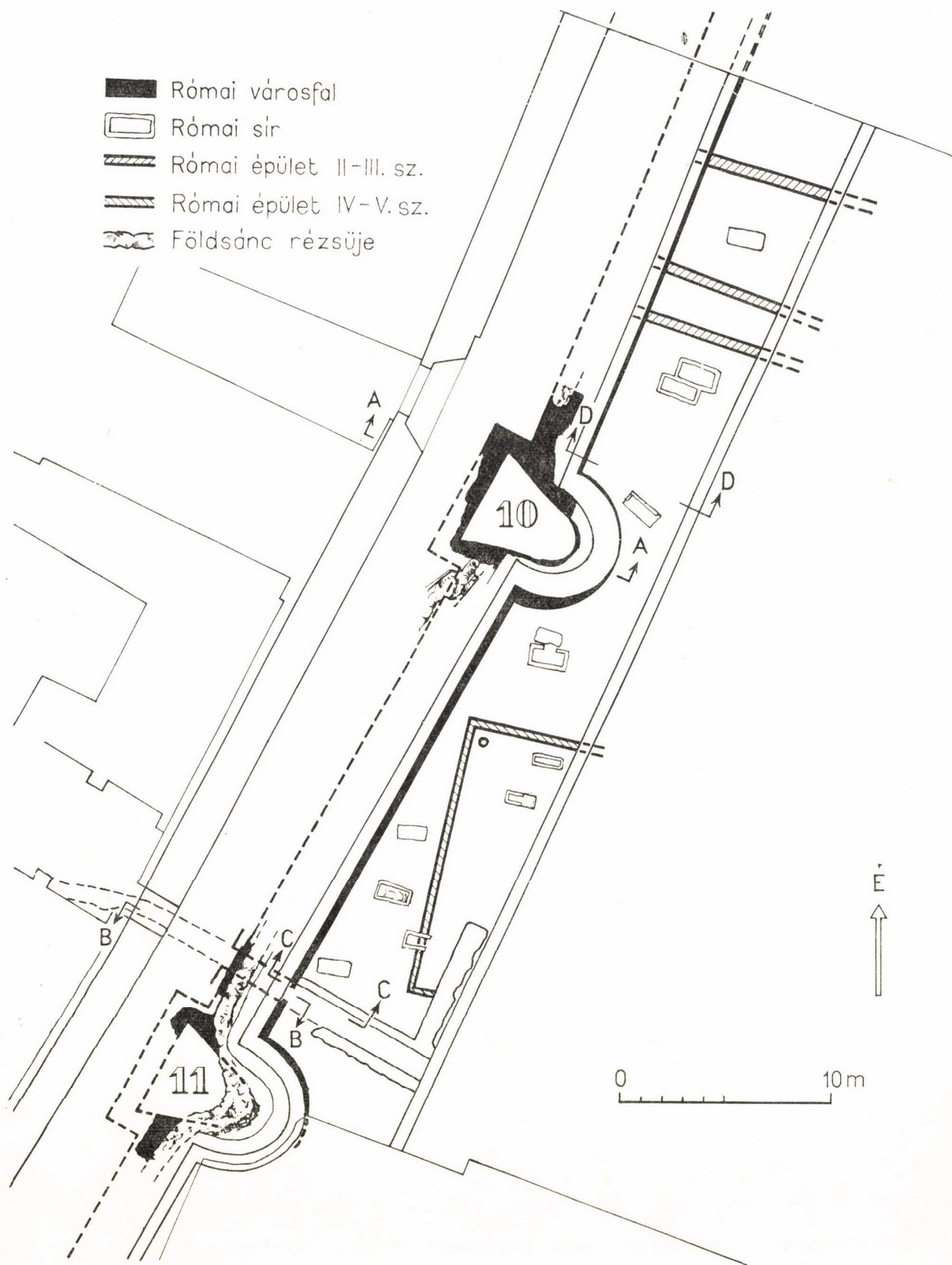
³ Holl I.—Nováki Gy.—Sz. Póczy K., Arch. Ért. 89 (1962) 58.

⁴ A lelőhelyekhez Nováki Gy., SSz 16 (1962) 136., a korábbi irodalom összefoglalásával. Azóta a Caesar ház-

ban Pamer Nóra, a Storno-ház északi oldalánál Holl Imre folytatott ásatást. Közléseikért ezúttal is köszönetet mondok. A Lenin krt. 104. sz. alatt, a Szt. György u. 7–9., 13–15. és 17–19. sz. alatt, az Orsolya kertben, a Templom u. 14-ben, a Beloianisz tér 5. és 7. sz. alatt, valamint az Előkapu mellett a szerző végzett régészeti feltárásokat 1962 óta, vagyis Nováki Gyula összefoglalásának megjelenése óta.

1. kép. A római városfal ásatásokkal hitelesített szakaszai
 Рис. 1. Части римской городской стены, засвидетельствованные раскопками
 Fig. 1. Les secteurs de l'enceinte romaine, authentifiés par les fouilles

2. kép. A római városfal viszonya a kora, és későcsászárkori épületekhez
 Рис. 2. Отношение римской городской стены к зданиям ранне- и позднеймператорского времени
 Fig. 2. Les rapports entre l'enceinte romaine et les édifices du Haut et du Bas Empire

rá. A falcsonkok helyenként ferdén húzódtak a kváderköves fal irányához képest, s a falkorona visszabontása egy vastagon elplanírozott törmelék réteg magasságával egyezik.⁵ Ebből egyértelműen kitűnt, hogy korábbi épületeket bontottak el ezen a szakaszon az új erősítési munkák miatt, s a városfal útjában álló falakat bedöntötték.

Azóta a Várkerületben a 8., 10., 11. sz.⁶ bástyák szakaszán több ponton lehatoltunk a városfal alapozása mentén, és itt hasonló megfigyeléseket tehettünk. Sajnos a talajvíz még a legszárazabb időben is olyan magasán áll mindenütt a belváros területén, hogy csak szivattyúk állandó működtetése mellett dolgozhattunk, s mindig csak kis területen, mintegy 2×2 m-es felületeket nyitva meg (2. kép). Mindegyik ásatási blokkunkban azonos stratigráfiai rétegződést figyelhettünk meg.

A legfelső rétegben — kb. 50—70 cm mélységig — a fal síkjától 120—150 cm-es sávban tetőfedő téglák bezuhant rétegét találtuk a városfalat szegélyező, kőlapokkal kirakott járda alatt. Ez a téglaréteg a bástyák környékén olyan összefüggő sávot alkotott, hogy segítségével megkísérélhető a félköríves záródású tornyok lefedésének rekonstrukciója.

A kőlapos szint alatt 70 cm-re beomlott falmaradványok meszes, köves, habarcsos rétege következett, amiben még mindig sok volt a téglá, de már elegendő kerámiatöredék és egy-két érem is keveredett. Ezek kora a planírozás idejét határozza meg; elsősorban a két érmet említjük, amelyek terminus post quemként (az egyik Commodus, a másik Gallienus) a III. század legvégére utalnak. A kerámiaanyag a II—III. századokra jellemző, közülük a lezoux-i. nagy medaillonos sigillátákat, rheinzaberni készítményeket és vésett díszítésű germániai gyártnányokat emeljük ki, készítésük idejét a 170—210 évek közé tehetjük az analógiák alapján.⁷ Az edények és tetőfedő téglák közt rengeteg korhadt, illetve megszenesedett gerendamaradványt találunk. De égés nyomát viseli magán az edények többsége is, így — 120—170 cm között pl. az egyik pirosra festett magastalpú pohár, és a karsú testű nyersszínű korsók.⁸

A kőlapok alatti törmelékes, elplanírozott réteg 170 cm mélységig tart, majd aprószemű, ka-

viccsal kevert homokos feltöltődés következett. Sajnos ennél mélyebbre még a tűzoltószivattyú állandó működtetése mellett sem hatolhattunk, mert a talajvíz az ásatási blokkokat teljesen elárasztotta. A városfal alapozásának alját ebben a mélységben még nem értük el.

Közvetlenül a városfalat kísérő járda alatt egészen nagy darab köveket szórak be a planírozás tetejére, s erre rakták rá a kőlapokat, amelyek a városfal szegélyköveit tartották. Egy-egy kőlap vastagsága 25—27 cm volt.

Magánál a fal alapozásánál azt figyelhettük meg, hogy téglaporról kevert rózsaszín habarcsba öntötték. Ez a gazdag téglaporos kötőanyag fontos korhatározó adatul szolgálhat, amennyiben a megfigyelések szerint a III. század végén kezdik használni az Észak-Itáliai, rajnai és dunamenti építkezéseknél.⁹ — A moesiaei limes erődeinél a rózsaszínű habarcs mellett már opus mixtum falazás jellemzi a későcsászárkori építkezéseket.

Az alapozás a felmenő fal külső síkjánál a Várkerület szakaszán tett megfigyelések szerint 30 cm-rel szélesebb, s ugyanezt a kiugrást találtuk az Orsolya-kertben a fal belső oldalánál. Nem alkot szabályos függőleges síkot, hanem helyenként 4 m-re is kiszélesedik.

Mint említettük, az alapozással korábbi épületeket vágtak át, s ezeket a városfal kőlapokkal szegett járószintjének magasságáig bontották vissza. Jól látszik ez a 8., 10—11., 15 és 34-es bástyák melletti falszakaszoknál, ahol szinte azonos rétegződést találtunk, bár a római korban majdnem másfél méteres szintkülönbség volt a városfal által közrezárt terület északi és déli oldala között. A mai Tűztorony környéke, amely mellett a római korban a Capitolium szentélye állott, egy viszonylagos magaslatot jelentett, innen a felszín erősen lejtett dél felé, a mai Orsolya tér felé. Érdekessé, hogy már a római városfal építésekor igyekeztek kiegyenlíteni ezt a szintkülönbséget 1 m, helyenként 1,50 m-es feltöltéssel. Azt is megfigyelhettük, hogy a planírozásra a II. század végénél korábban nem kerülhetett sor, mert a feltöltésül használt törmelékben a II. században készült kerámia-töredékeket találtunk.¹⁰ A kora császárkori építkezések alkalmával tehát még mindenütt követték a talaj természetes egyenetlenségeit.

⁵ Holl I. — Nováki Gy. — Póczy K., i. m. 51.

⁶ Ez a számozás a középkori fatornyok sorrendjét követi Holl Imre e számban közölt alaprajzához igazodva. Ezeken kívül is lehettek még római bástyák, amelyeket a középkorban már nem használtak. Így pl. a nagy-rondella belsejében (8. sz. torony) hitelesítő ásatás során 1966-ban megtaláltuk a római kori bástya maradványait.

⁷ Vö. Juhász Gy., Arch. Ért. 47 (1934) III. t. 3.; Oelmann, F., Die Keramik des Kastells Niederbiber. Mat. z. röm. germ. Keramik (Frankfurt am Main 1914) 69., VI. t. 1. Ebben a rétegben a házikerámia típusok a III. sz. első felére jellemzőek.

⁸ Póczy, K., Acta Arch. Hung. 7 (1956) 114.; BpR 16 (1955) 54., 58. A városfal járdája alatti — 1—1,5 m mélységű rétegben a közönséges használati kerámia között

a homokszemmel beszórt poharak, háromfülű vörös kanecso, szürke fazekak stb. az I. század végétől a II. század közepéig használatos áru fajták.

⁹ Vö. Becatti, G., Case ostiensi del tardo impero. (Roma 1949) 95.; Brusin, G., Elementi di architettura monumentale di Aquileia, „Aquileia nostra” 26 (1955). 14.

¹⁰ A kerámia leletek között a nyersszínű és vörössávos díszítésű korsók, vörösrre festett mélytálak, a kiöntős peremű márványozással díszített tálak, és fogaskarcolással borított nyersszínű edények egyöntetűen a II. sz.-i fazekasműhelyek termékei. Vö. Póczy, K., Acta Arch. Hung. 7 (1956) 87., 91. Sopronban a Csengeri u.-ban 1964-ben épületalapozás alkalmával egy fazekasműhely áruja került elő. Az edények sorában az említett vörössávos edényfajták dominálnak. A Liszt Ferenc Múzeum leletmentése, az anyag publikálatlan.

3. kép. Koracsászárkori épületek maradványai a városfal alatt
 Рис. 3. Остатки зданий раннеимператорской эпохи под городской стеной
 Fig. 3. Restes d'édifices de la haute époque impériale sous la muraille

A városfalnál korábban emelt, tehát a II. és III. század első feléből származó épületekre a kis-kváderes falazás, valamint az opus spicatum technika jellemző. A falak vastagsága 60 cm illetve 80 cm, s ezen belül is több építési periódusról beszélhetünk.¹¹ De a terület vízenyőssége miatt a koracsászárkori építkezéseket nem volt módunkban részleteiben megfigyelni (3. kép 1 és 2).

A városfal építési technikája

A római városfal külső síkján az eredeti falburkolatot átlag 300–330 cm magasságig láthatóvá tehattük az ásatások során. A fal belső magja az 550–600 cm-es szintig a római időkből való, s csak a külső köpenyt rakták újra a középkor folyamán (több ízben is javítva és foldozva egyes falszakaszokat). Az utólagos pótlások azonban mindig csak a fal külső síkját módosították. A belső oldalhoz a népvándorlaskor végétől kezdve földsánc támaszkodott, így ehhez az oldalhoz a középkori és újkori bontásokkal nem nyúlunk hozzá; ezért jól tanulmányozható rajta mindmáig az egykori falazás technikája.

¹¹ Czeglédy Ilona 1966. évi leletmentése az ABC áruháza építése alkalmával. Az adatok közléséért, a publikáció megjelenése előtt, ez úton is köszönetet mondok.

¹² Nagy L., Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában (Bp. 1931) 6—. Az öntött falazás a IV.

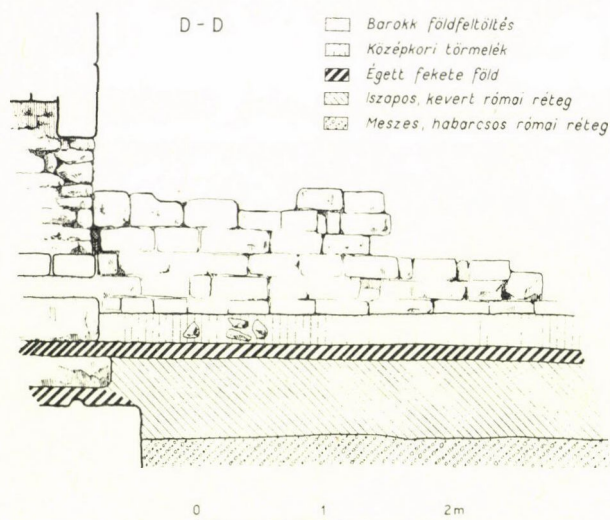
A fal külső síkját az említett 330 cm-es magasságig kváderek fedik, (méretük átlag 80×45 cm (4. kép). E mögött gazdag habarcsba öntött téglatöredékek és mészkődarabok képezik a falmagot.¹² Se az öntött falban, se a külső burkolatban nem használtak fel, eddigi megfigyeléseink szerint, másodlagosan korábbi faragott köveket, ilyenről csak a kapuk alapozásánál van eddig tudomásunk.¹³

A római városfal lábazatát lapburkolat szegélyezi, illetve a fal szegélyköveit már erre a lapkövezésre rakták rá. A járda 48×48 cm-es kőlapokból áll, s a rajtuk húzódó tompaszögben megfaragott szegélykövek átlagos hossza 70–110 cm, magassága 30 cm (5. kép). A falsíkból kiugró bástyák fordulójánál, a falsíkot kísérő lapkövezés és szegélyezés részére, megfelelő méretű és alakú „előre gyártott” darabokat illesztettek be (6. kép).

A római kváderköves városfal járdája a mai járószint alatt 300–320 cm-re húzódik a keleti oldalon. Szabad szemmel is jól látható, hogy a városfal építésekor az egykori talaj lejtését hogyan

századi építkezéseknél általános, ehhez Póczy K., BpR 21 (1964) 57.

¹³ A városfal építése utáni korszakról — amelyben már a városfal mellé temetkeztek — egy további közleményben számolunk be.

4. kép. A városfal kváderköves burkolata

Рис. 4. Облицовка городской стены из квадратных камней
Fig. 4. Le revêtement de pierres de taille de la muraille

igyekeztek kiegyenlíteni. A lábazat fölötti kvádorsorokat ugyanis kisebb kövekből álló sorokkal szakították meg, s ezt újabb kvádorsorok követték. Az északabbra fekvő 7–8. bástyák között még két sor kvádert szakít meg a kiskockás falazás, míg a 10–11. számú bástyáknál a lábazat fölött már három sor kváder következik, s ezt zárja le az aprószemű kövezés csíkja. Aquincumban, a Flórián téri fürdőben a kvádereket téglasor szakítja meg, az opus mixtum közismert technikája szerint.¹⁴ A kétfajta kövezés alkalmazása ritkán fordul elő, de a cél ugyanaz, mint a kő-tégla technikánál: erősítésként iktatják be a különböző kősorokat.

Sajnos eddig semmiféle adatunk sincs arra vonatkozóan, hogy pártázatos volt-e a fal teteje, vagy esetleg téglával fedték belső körüljáróját? Mint említettük, a tornyokat téglával fedték. A koraközépkorban egységes magasságig visszabontották a fal koronáját, amikor az ún. vörös sáncot a belső oldalhoz támasztották. A már bizonyára erősen megrongálódott falkoronát ekkor döntötték ki, s ezért a városfalnál későbbi épületek omladékát összefüggő, nagyobb faldarabok borították. A lapkőves szint fölött 555 cm-rel a római fal magját és belső síkját még több ponton érintetlenül találtuk; a falvastagság ebben a magasságban 260–280 cm között változik. Az alapozás közel 400 cm-es szélességéhez viszonyítva az 550 cm magasságban mérhető falszélesség tehát már lényegesen csekélyebb. A falvastagságot statikai okokból felfelé csökkentették.

A bástyák

A városfal masszív vonulatát átlag 23 m-enként egy-egy bástya tagolja. A szabályos távolságoktól néhány ponton eltérést tapasztalunk, pl. az 5–6. sz. bástyáknál, ahol csak 21,5 m-es az interturrium hossza.¹⁵

Eddig hat bástyában volt alkalmunk kutatásra, három ízben a külső oldalon az alapokig leáshattunk. A 4., 8., 10., 11. és 34. számozású bástyáknál a lepusztulásuk méretétől és fokától függetlenül, azonos megfigyeléseket tehettünk a bástyák szerkezetét illetően:

A római fal belső síkjától 70 cm-t ugrik vissza sarkantyúszerűen a bástya hátsó bejárati oldala, amely mellvédszerűen keskenyebb volt, mint a fal külső síkjából félkörívben kihajló patkó alakú falrész. A külső oldalon félkörívben lekerekített tornyok (8. kép) a belső oldalukon szinte V-alakban szétnyílnak, s e háromszöget hátul egyenes fal köti össze. A belül háromszögű alaprajz szabályosságát csupán a kis torony elejének enyhe ívelése oldja fel (7. kép). A bástya belmérete 5,6 × 5,2 m, külső szélessége (a fal síkjából kiugró ívelésnél) 6,5 m. Az ún. vasaló alakú bástya¹⁶ zárt konstrukciójával semmiben sem egyezik a középkori nyitott, csak mellvédszerűen kiképzett torony alakja. A római kori bástyákat a népvándorlaskor elején még megújították, a padlószintet pl. megemelték stb., de már a vörös sánc idejében sem használták korábbi funkciójának megfelelően (2. kép).

A római kori bástya eredetileg nem volt tömör, belül üres volt, s az oldalfalban jelentkező mesterségesen kiképzett falnyílások alapján arra következtethetünk, hogy valamilyen fakonstrukció volt beleerősítve, valószínűleg a felső körüljáróhoz vezető csigalépcső, vagy létra. Ilyen körülfalazott nyílást találtunk a 10. számú bástya északkeleti oldalán, ennek mélysége 40 cm, a nyílás mérete 20 × 20 cm (8. kép). A nyílás melletti falszakaszon a kövek közötti habarcsban Diocletianus érmet találtunk.

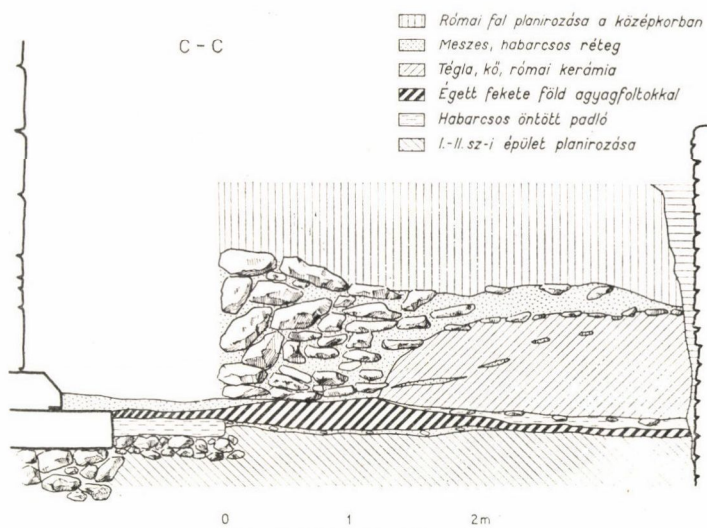
Mindegyik megkutatott bástya felső, római kori padlóját fehér kőporos réteg képezte. Ez alatt azonban egy korábbi betöltés húzódik (8. kép 3). Ennek omladékos kevert anyagában a IV. századra jellemző fémmázás és besimított díszű kerámia töredékeket találtunk,¹⁷ ami azt mutatja, hogy a planírozás során, talán ostrom utáni javítgatáskor töltötték fel egységesen a bástyákat. Eddig még nem sikerült bejáratot találnunk e kis tornyokon. (Az ilyen irányú kutatást nehezíti a római városfal belső oldalához támasztott ún. vörös-sánc tömege. Egyetlen római torony teljes kiszabadítása hatalmas földmunkába kerülne.)

¹⁴ Nagy L., Bp. Tört. I. (1942) 541–2.

¹⁵ Ehhez a méretarányhoz vö. *Anthes, Ed.*, Spätrömische Kastelle u. feste Städte im Rhein u. Donaugebiet. BRGK 10 (1917/18) 101, 110, 116, 118. 130.

¹⁶ Soproni S., Limes Romanus Konferenz Nitra. (Bratislava 1959). 136.; *Stähelin, F.*, Die Schweiz in röm. Zeit³. (Basel 1948) 279.

¹⁷ Póczy K., *Interceisa II.* AH 36 (1957) 77.; *Párducz M.*, *Acta Arch. Hung.* 11 (1959) 27–31. típusok.

5. kép. A római városfal szegélykövei és alapozása
Рис. 5. Бордюрные камни и фундамент римской городской стены
Fig. 5. Les pierres de bordure et les fondations de l'enceinte romaine

Mindegyik bástyáról elmondhatjuk, hogy a római kori falazás elől, a félköríves kiugrásnál rongálódott a legtöbbet (8. kép 2), mintha a későbbi ostromokat a falak ezen a szakaszon sínylették volna meg a legjobban. Megfigyelhető az is, hogy a tornyok belseje vakolva lehetett, amit néhány ponton még az eredeti helyén található habarcs-réteg bizonyított.

Kitörő kapu

Sopron belvárosáról 1831-ben felmérés készült az új csatornázási munkálatok alkalmával. Az alaprajzból kitűnik, hogy a városfal, — amelynek belső oldalához még egy széles földsánc is csatlakozik, több ponton boltozott téglacsatornákat vezettek át. Kutatásaink szempontjából az látszott figyelemre méltónak, hogy e csatornákat mindig egy-egy bástya jobb oldalánál találjuk. Miután az 1964. évi ásatással megállapíthattuk, hogy a bástyák római kori eredetűek, felmerült annak a lehetősége, hogy a nyílások is ebből az időből származnak, vagyis a fal építésekor elkezdtek. Ebben az esetben a római kori falnyílásokat használták fel arra az újkorban, hogy a belváros szennyvizét a várárokba kivezessék. A feltevést az is támogatta, hogy a csatornák mellett a környéken, a terület feltöltéséből több olyan faragott római kő került elő, amely ajtó vagy ablakkerethez tartozhatott.

A probléma tisztázására a 11. számú bástya melletti falszakaszon ásatást folytattunk. A mai talajszint alatt szétbontottuk a 80 cm szélességű téglacsatorna másfél méteres szakaszát, amely közvetlenül a városfalhoz csatlakozott. Innen, vagyis a falon keresztül a csatorna kváderkövel kirakott nyílásán át vezetett, majd boltozott kőcsatornában, s végül újra téglacsatornában folyta-

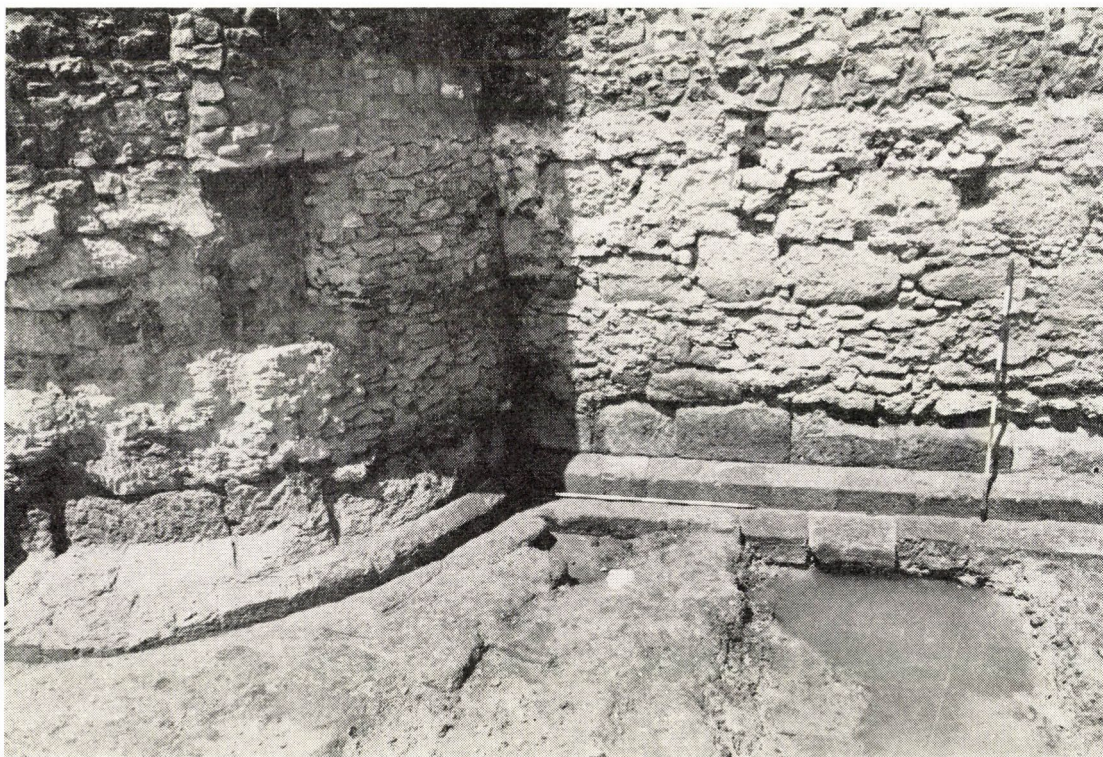
tódott. Ezen a szakaszon a városfal külső és belső oldalán egyaránt érdekes módon keresztezték és metszették egymást az újkori, középkori és római kori falmaradványok és járósíntek (9. kép 4).

A feltárás eredményeként kitűnt, hogy a masszív városfalon a római korban átjáró volt, ezt már a középkor folyamán csatorna céljára beszűkítették, s ebben a funkciójában többször módosították a legújabb időkig. A római kapu tehát más célra átalakítva egészen a második világháború végéig használatban volt.

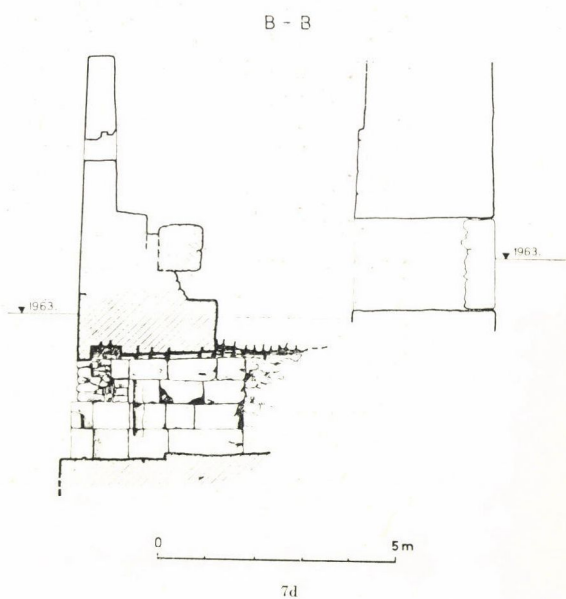
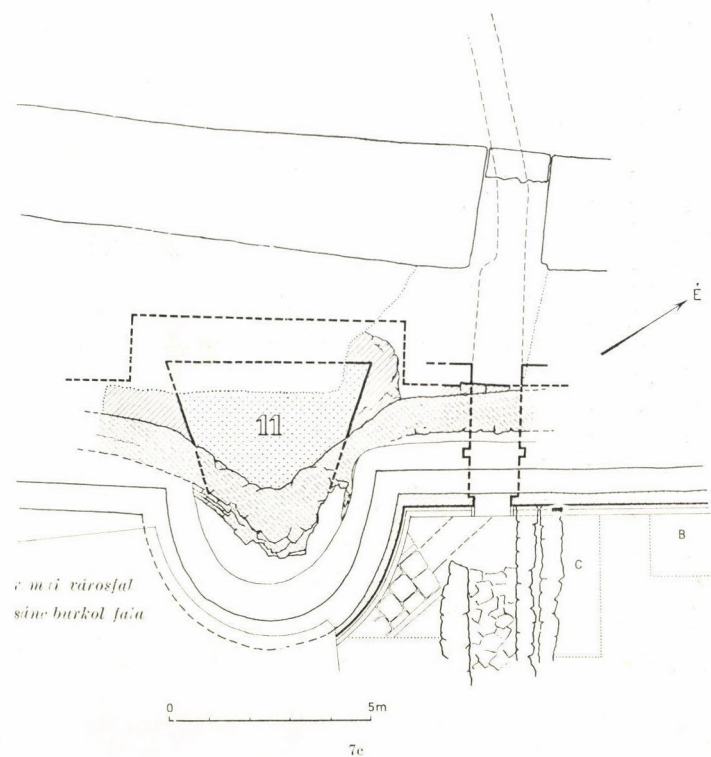
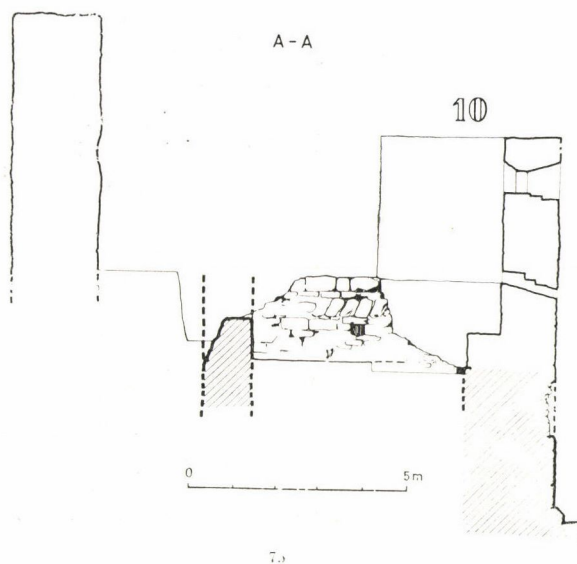
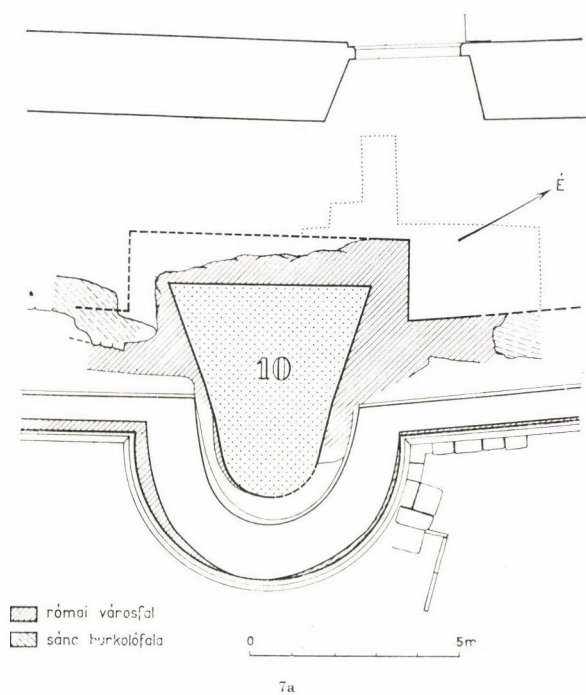
A római kori átjáró magassága 220 cm, szélessége 125 cm (9. kép). A bejáratnál lapos kőboltozat fedti, az ajtó enyhén ívelt felső zárókövét jobbra-balra egy-egy gyámkő támasztotta meg. Ebben csaplyukak látszanak, amelyekbe utólagosan bevert nagy ácskapcsot erősíthettek be. A falnyílást átívelő puha mészkö az idők folyamán erősen lekopott, szélei legömbölyödtek, az az utólagos javítás is ezért vált szükségessé, még a római korban (9. kép 3).

A kapu mélysége 320 cm. Alját mészkölapokkal rakták ki, oldalát végig faragott kváderek burkolják, tetejét lapos kőgerendákkal merevítették, hidalták át. Egy-egy tetőfedő gerenda hossza 122 cm, szélességük különböző, átlag 30—40 cm, de az átjáró közepén egy dupla szélességű gerendát is látunk. Mindegyiket egy tömbből faragták ki, s széleiket legömbölyítették. A belső oldalon a szélső gerenda már hiányzott, s a melléte levőt a föld súlya kettétörte és benyomta. Az átjárót mindkét oldalon 6—6 kvádersorral rakták ki, és 7 keresztgerendával ívelték át (9. kép 1—2).

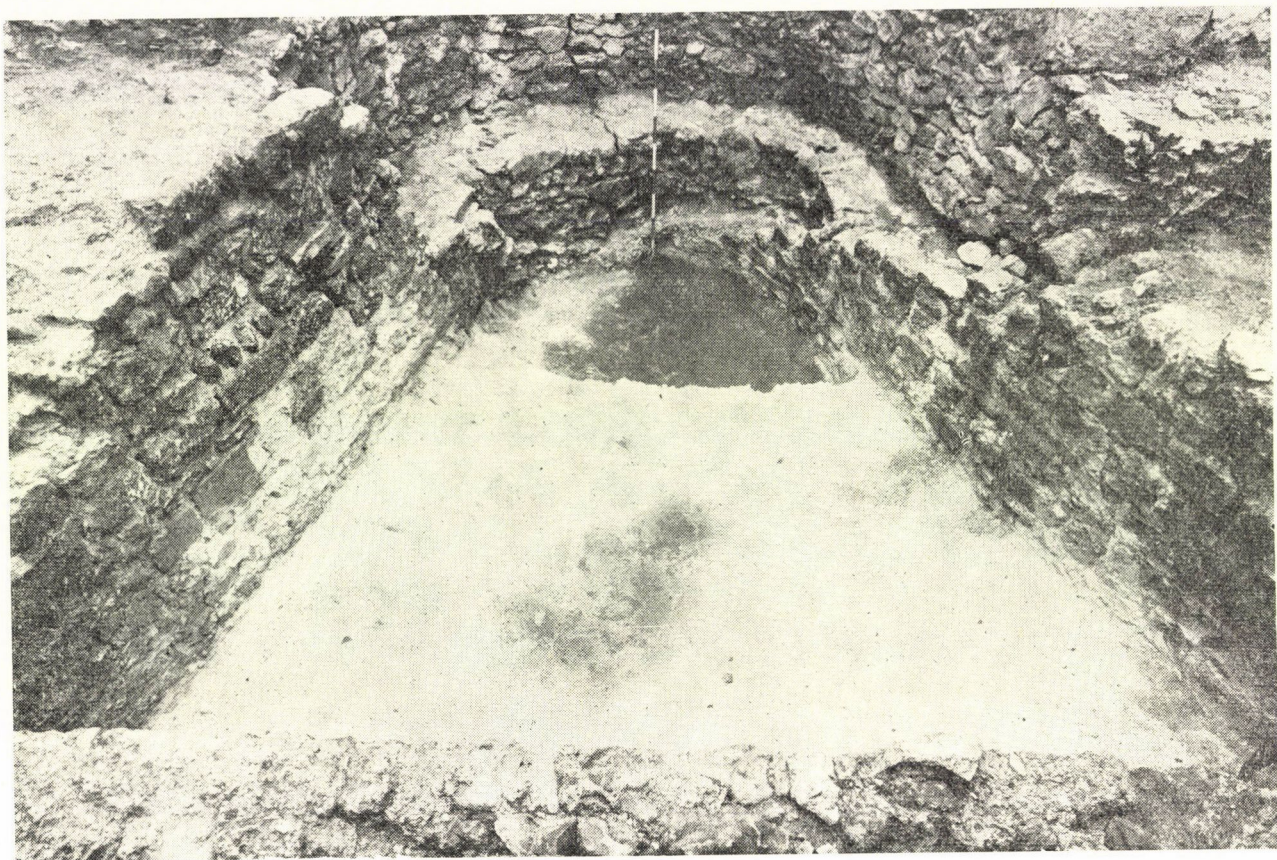
Megfigyelhető, hogy a kapu készítéséhez háromfajta keménységű kőanyagot alkalmaztak. A legkeményebb fajtájú kőből készítették a menyendezettartó gerendákat, az oldalfalakat kevésbé

6. kép. Falszakaszok a 10. számú bástya északi és déli oldalán
 Рис. 6. Части стены на северной и южной сторонах бастиона № 10
 Fig. 6. Secteurs de mur sur les côtés nord et sud du bastion n° 10

7. kép. A 10. és 11. számú bástyák alaprajza és metszete
Рис. 7. План и профили бастioniов № 10 и 11
Fig. 7. Plan et coupe des bastions n°s 10 et 11

8. kép. A 10. számú bástya belseje
 Рис. 8. Внутренний вид бастиона № 10
 Fig. 8. L'intérieur du bastion n° 10

fagyálló mészkővel burkolták, s a padló, e két-fajta keménységű kőanyag közötti minőséget képviseli¹⁸ (9. kép 2—3).

A római kori átjárót még a középkorban többször javíthatták, mert a kváderek között téglával és kerámiával vegyes kőzuzalékkal tömték be. Egyébként ekkor emelték meg az átjáró padlóját, s ennek az egy lépcsőfokot kitevő szintkülönbségnek az eltávolítása után megtaláltuk a római átjáró falában a külső nyílástól mintegy fél méterre a fagerenda torlasz helyét, amivel veszély esetén a kaput megerősíthették. A küszöb 70 cm széles kövének felszínén egy befelé nyíló ajtó félköríves lenyomata maradt meg, valamint az ajtó csaplyukai. A baloldali csaplyukban még a faszerkezet rostjának a lenyomata is látható. A küszöb mindkét oldalán ferdén megfaragott kőducok emelkednek (9. kép 2—3.). A küszöbök magassága 40 cm, előtte a római korban egy lépcsőfok egyenlített ki a lapkőves járda és a kapu padlója közti szintkülönbséget. A nyílást a fal építésével egyidőben képezték ki, ezt bizonyítják a rétegesen, *fogazás-szerűen* egymásba illeszkedő küszöb, szegélyléc, ajtófélfa, falburkoló kváderek és a lépcső faragott kövei.¹⁹

A kapu belső oldalán a római járószint a külső oldalhoz viszonyítva magasabban van. Talán ez is arra mutat, hogy lejtős lehetett a városnak ez a része.

Mint említettük, az átjárót még évszázadokon keresztül használták. Még a római kor végén habarccsal öntötték le a kapu lapkőves padlóját, s a belső és külső szintkülönbséget is megszüntették — feltehetően hadászati okokból — egy 70 cm-es betöltéssel a külső oldalon. Majd erre következnek csak a népvándorlaskor és középkor különböző jellegű és rendeltetésű építményei, amelyekre azonban ezúttal nem térünk ki részletesen.

E kis kitorórkapun kívül ásatást folytattunk a városfal északi és déli kapuja térségében is. Mindkét tornyokkal megerősített kapuépítményt az alapokig lehoradták már a népvándorlaskorban. Feltárásuk olyan nagy földmunkát igényel, amely előreláthatóan csak néhány év múlva fejeződhet be, ezért ezeknek az ásatásoknak az eredményéről még korai lenne beszámolnunk.

A déli városkapu az Orsolya tér és Széchenyi tér közötti szakaszon emelkedett. A hely jelentőségét már az ellipszis alakú városfal-koszorú tengelye hangsúlyozza. De az ásatást indokolta az is, hogy egy XVII. századi alaprajzon még szépen

kirajzolódik egy kéttornyú kapu vonala ezen a ponton, amit azonban a középkor folyamán már nem használhattak.²⁰ Az elfalazott kaputornyok alaprajza megegyezik a későcsászárkori kapukéval²¹ (10. kép).

Az északi kaput a mai Tűztorony nyugati oldalán találtuk meg. A kéttornyú kapun átvezet az egykori ún. Borostyánkő út, amelynek bazaltkőves burkolatú rövid szakasza a déli városkapu közelében 1966-ban a Fegyvertár u. 2. számú ház pincéjében került újra napvilágra²² (11. kép).

A vizesárok

A római városfal erőd-komplexumához feltehetően vizesárok is tartozott, de ennek egyelőre csak egy 4 m hosszú ásatási területen sikerült nyomára akadnunk a Lenin krt. 104. számú telken. Ez a pont a városfal síkjától 12,3 m-re húzódik, s 2 m-re innen (keleti irányban) már beleásták a középkori sáncárok szelét, ezért nem rekonstruálhattuk az árok kiterjedését vagy szerkezetét. Elképzelhető, hogy a római kori vizesárok keskenyebb, de mélyebb volt a középkorinál, s ebben az esetben a későbbi árok teknője alatt kirajzolódna a római kori konstrukció körvonala. Sajnos a feltörő talajvíz s a későbbi beépítések az eredményes munkát megghiúsították. A római sáncárok vonalában fut az 1831-ben beboltozott szennyvízsatorna, amelyet a Várkerület lakóépületei alatt vezettek, s amelyet feltehetően a római, majd a középkor folyamán megnagyobbított vizesárok felhasználásával készítettek.

A városfal által közrezárt terület

A római városfal nagyjából ellipszis alakú területet zár közre. Feltehető, hogy az ókori falvonalat alaprajza legömbölyített sarkú téglalap volt, de a „sarkokon” még régészeti megfigyelésekre nem volt alkalmunk. Ma csak a középkori alaprajz látható a felszínen, illetve erről maradtak fenn egykori felmérések és alaprajzok. Nincs tehát kizárva, hogy a középkori falkoszorú kialakításakor a római kori adottságoktól eltértek a falak fordulásánál, ahogyan ez pl. az északi és déli római városkapu esetében már bebizonyosodott.

A városfallal körülvett ellipszis hosszabbik tengelye 404 m, rövidebb tengelye 250 m, tehát 8,7 ha-nyi területet foglalt magába.²³ A fal síkját

¹⁸ A fertőrákosi kőfejtőt Bella Lajos szerint már a koraesászárkorban használták [Arch. Ért. 16 (1896) 223]. ¹⁹ Stäbelin, F., i. m. 275., 56. kép.

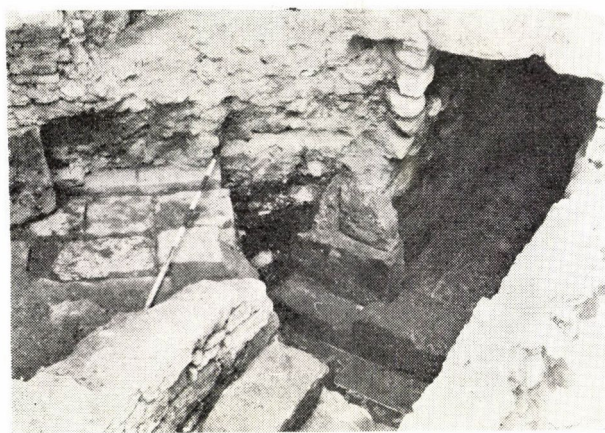
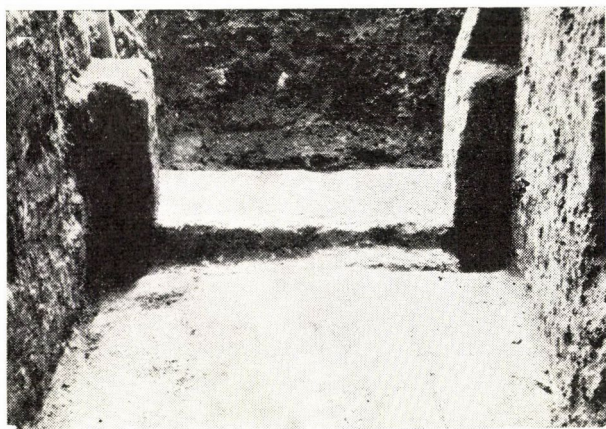
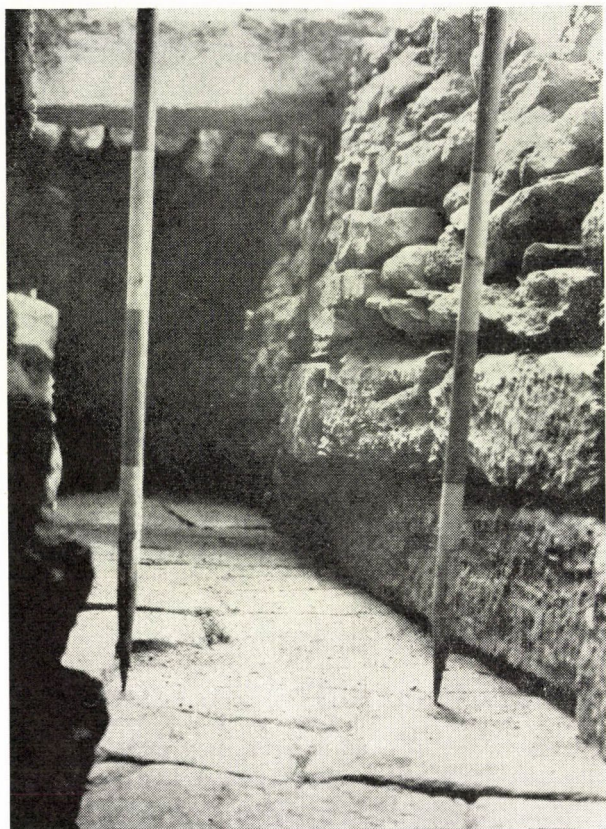
²⁰ Gerő L., Csalkai E., Sopron és környéke... 132., már egy elfalazott kapu helyére figyelmeztet. Vö. Holl I.—Novák Gy.—Póczy K., i. m. 20. kép.

²¹ A kapu korhatározásához vö. Schulze, R., Die römische Stadttore. BJ 118 (1909) 313.

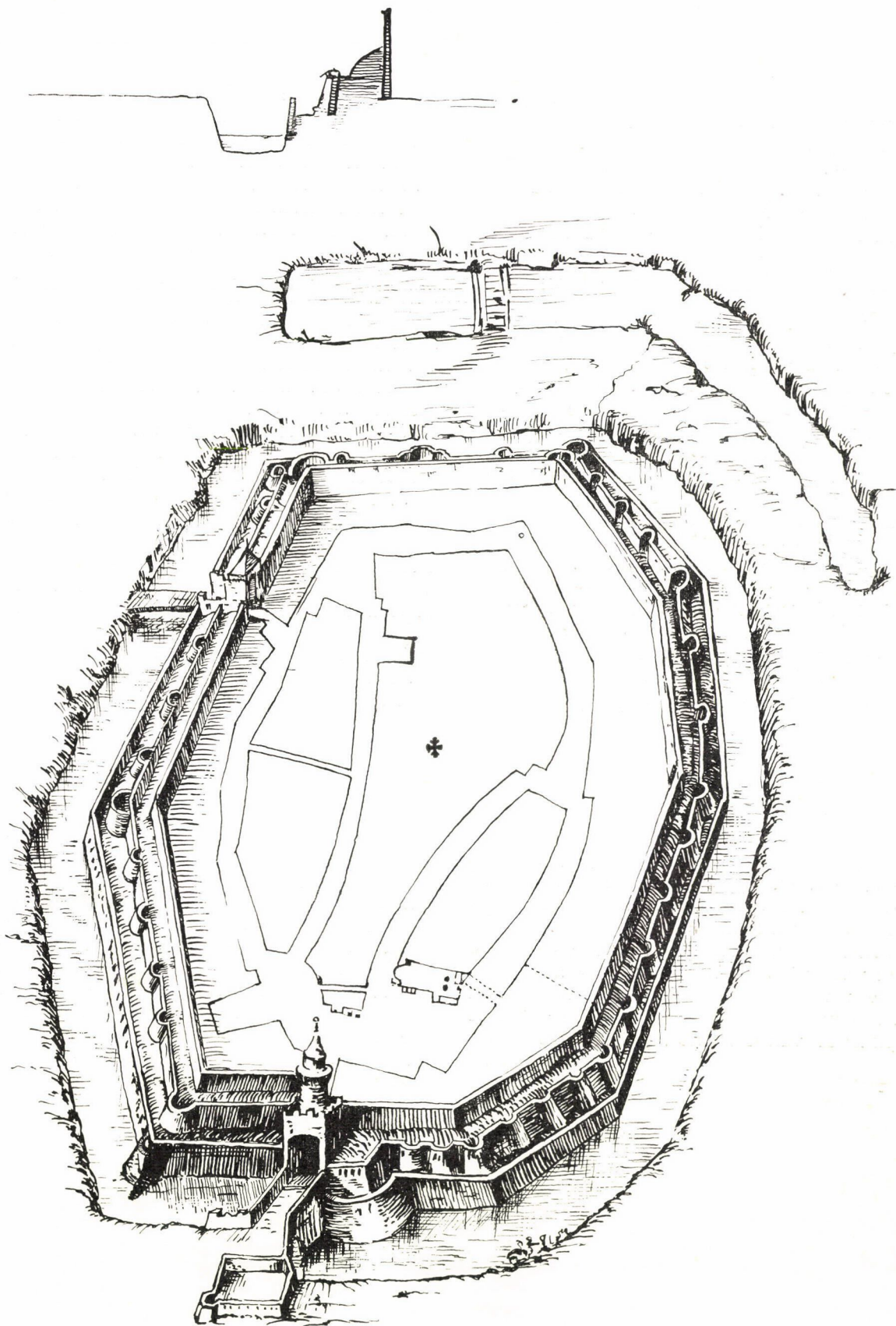
²² A leletmentést Dávid Ferenc végezte, az útrészt Tomka Péter teszi közzé. Az úttest korához Bella L., Arch. Ért. 3. (1911) 272. A Fegyvertár u-i útszakasz mellett a kerékvetők is megmaradtak. Az úttest további

részt az északi városkapunál — a mai Tűztorony nyugati oldalánál — tártuk fel 1966-ban. Egyelőre nem tudjuk, hogy a kb. 350 m-es távon belül kanyarodik-e a főút, vagy egyenesen szelte át a római települést észak—déli irányban.

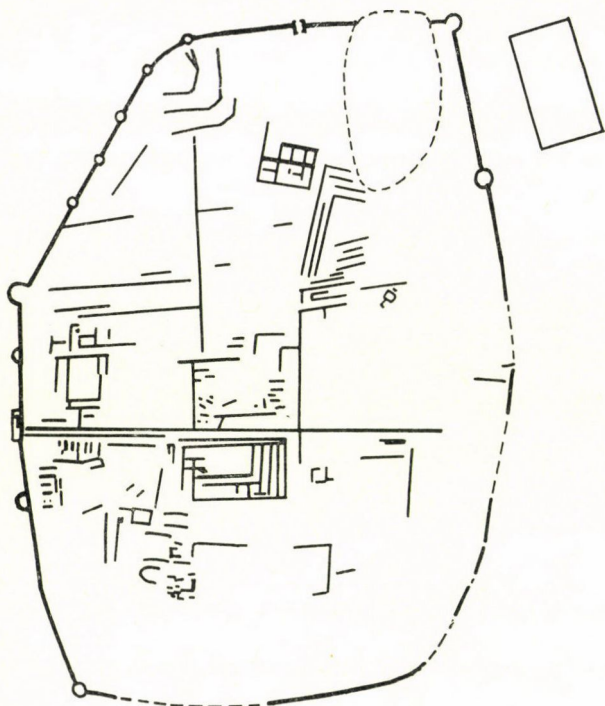
²³ Major J., Építés- és Közlekedéstudományi Közl. (1965) 156., 1. kép. Az ellipszis alakú városfal szerkezetét az amphitheatrumok geodéziai felméréseivel hozza kapcsolatba. Arra figyelmeztet, hogy a scarbantiai városfal kisebb szabálytalanságai abból adódhatnak, hogy a kitérést beépített területen kellett végrehajtani.

9. kép. Kitörőkapu a 11. számú bástya tövében
 Рис. 9. Ворота для вылазки в нижней части бастиона № 11
 Fig. 9. Porte de sortie au pied du bastion n° 11

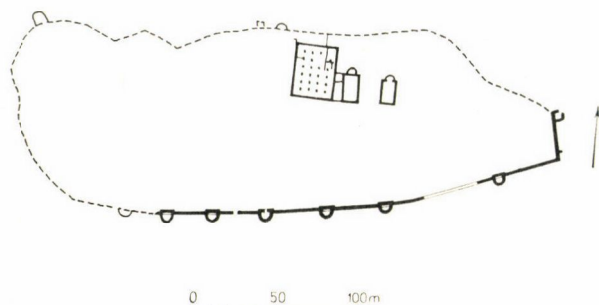
10. kép. Elfalazott kapu nyoma egy XVII. századi alaprajzon
 Рис. 10. След заделанных ворот на плане XVII века
 Fig. 10. Vestiges d'une porte bouchée sur un plan du XVIIe siècle

11. kép. Bassianae alaprajza légifelvétel nyomán
Рис. 11. План Бассианэ по аэросъёмке
Fig. 11. Plan de Bassianae d'après une photo aérienne

33 vagy 34 bástya szakította meg, s a két — északi és déli — főkapun kívül eddig még ismeretlen számú kis átjárón közlekedhettek. Egyelőre az 1831-es Hasenauer-féle városalaprajz szolgálhat a számítások alapjául, amely az akkori új közművesítést rögzíti,²⁴ s 6 csatorna-átvezetést tüntet fel a városfalon keresztül.

A fallal körülvelt területen belül a városfal erődítésének megfelelő járószint a mai járda alatt az északi oldalon (a mai Városháza környékén) 3,5 m-re, a déli oldalon (a mai Orsolya tér) átlag 2,8 m-re húzódik. A falon belül minden talpalatnyi területet beépítettek; a korábbi periódusoktól az új építkezéseket mindenütt egy közel fél méteres égérszint választja el. Itt a település belsejében is súlyos pusztulás nyomát jelzik az ásatási rétegek, amilyent a városfal alapozásánál már említettünk.²⁵ A városfal utáni időből sajnos még

12. kép. A pilismaróti későrómai tábor alaprajza
Рис. 12. План позднеримского лагеря в Пилишмароте
Fig. 12. Plan du camp romain de Pilismarót

egyetlen épület kronológiája sem tisztázott a falon kívüli területről. Nem tudjuk egyelőre, hogy Scarbantia koracászárszárkori peremkerülete lakott volt-e a IV. században, vagy a lakosság ekkor már csak a falak védelme mögött húzódott meg. Viszont ebből az időből nagy számban kerültek elő már eddig is sírok a városból kivezető utakat szegélyező temetőből. A gazdag mellékletek alapján úgy tűnik, hogy a városfal megépülte után Scarbantiában újra fellendült az életszínvonal, s a kereskedelmi kapcsolatok sem szakadtak meg ezen a vidéken.²⁶

A sírokból annyira sok importált tárgy származik, elsősorban üvegek, bronzok, hogy ezek alapján feltétlenül arra kell következtetnünk, hogy a város sokkal jelentősebb szerepet játszott a IV. század folyamán a tartomány életében, mint a megelőző III. században, amelyről csak gyér leletanyag tájékoztat.

Összegezve tehát a régészeti megfigyelésekből lesűrűsíthető következtetéseket Scarbantia városfaláról, az alábbiakat mondhatjuk:

a) A városfallal csak a római település belső magját vették körül, s annak építésével átvágtak korábbi lakóépületeket, b) az erődítés egy nagyobb katasztrófa után következett be, amelynek nyomaként vastag pusztulási réteg húzódik a városfal járószintje alatti rétegben, c) a városfal védelme mögött Scarbantia újabb virágkorát élte: lakossága nemcsak számarányban gyarapodott, hanem az életszínvonal is javult a településen.

A kérdés tehát az, hogy mikor emelték a városfal konstrukcióját, s ez az építkezés milyen politikai elképzeléshez kapcsolható?

A városfal építésének kora

Ha egybevetjük a városfalra jellemző adatokat, illetve azok analógiáit, pusztán a korhatározás szempontjából az alábbiakat állapíthatjuk meg:

A városfal alapozásakor olyan épületeket bontottak el, amelyek a használati cikkek korhatározása szerint még lakottak voltak a III. század második feléig. Maga az alapozás rózsaszínű téglaporos habarcsa a későcsászárszárkori jellegzetes kötéanyaga, s szintén csak a III. század legvégétől kezdve használják Pannóniában az öntött falazást, amellyel a felmenő falak megépültek.

²⁴ Sopron Megyei Levéltárban SVT 39. jelzettel.

²⁵ E pusztulási réteg korához a pannóniai településeken és a távolabbi provinciákban vö. Alföldi A., Budapest története az ókorban. (Bp. 1942). 675.; Nagy T., Budapest Műemlékei II. (Bp. 1962) 55.; Koethe, H., Zur Geschichte Galliens im dritten Viertel des 3. Jhdts. BRGK 32 (1950) 203.

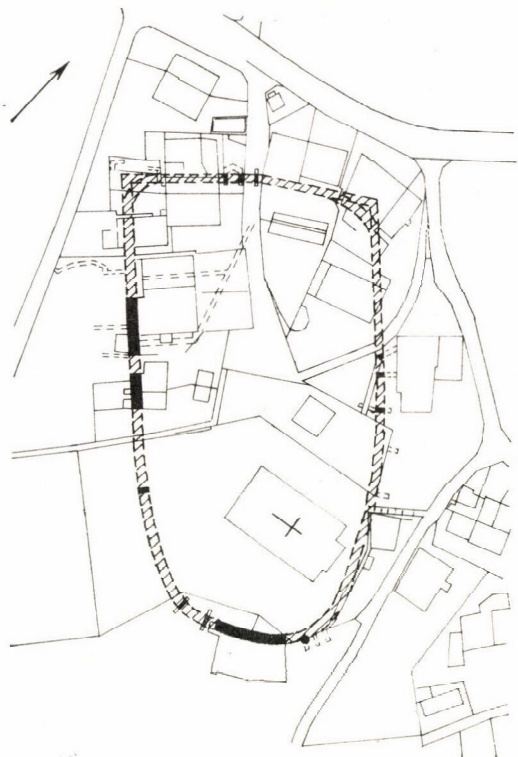
²⁶ Scarbantiából eddig egyetlen feliratos emléket sem ismerünk, amely a IV. századból származna. Ehhez Barkóczi, L., Acta Arch. Hung. 16 (1964) 266.; A lakosság életszínvonalához vö. Póczy K., Sopron római kori emlékei (Bp. 1965) 37.

²⁷ Soproni S., Limes Romanus Konferenz Nitra. (Bratislava 1959) 136., 3. kép.

Pannóniában egyelőre csak a pilismaróti tábor magaslaton emelkedő építménye szolgálhat analógiaként a scarbantiai patkó alakú bástya-típushoz²⁷ (12. kép). A Rajna menti erődök közül pl. Tasgaetium (Eschentz), vagy Eburodunum (Yverdon) (14. kép), valamint a britanniai limes néhány hasonló alaprajzú erődbástyaait említjük, amelyeket a szakirodalomban Diocletianus erődítési munkálataival hoznak kapcsolatba.²⁸

A 11. számú bástya védelmében meghúzódó kitörőkapu analógiái szintén a tetrarchia idejében megépülő erődökben szerepelnek. A raetiai Ir-genhausen vagy Schaan mellett a spalatói Diocletianus-palotát is idézhetjük a jellemző példák sorában, az átjárók mérete, konstrukciója akár a scarbantiai közvetlen mintaképe is lehetne.²⁹

Pannónia területén az eddigi megfigyelések szerint a scarbantiai városfal alaprajzához Bassianae szolgálhat párhuzamul³⁰ (11. kép). Távolabbról pl. a Rajna-menti Vitudurumot (13. kép) említjük, amelynek nyújtott négyszögből kialakított ellipszis alakú falvonulatával egy korábbi, útmenti település magját erősítették be.³¹ Ez utóbbi építkezés a 294 és 325 közötti időszakból

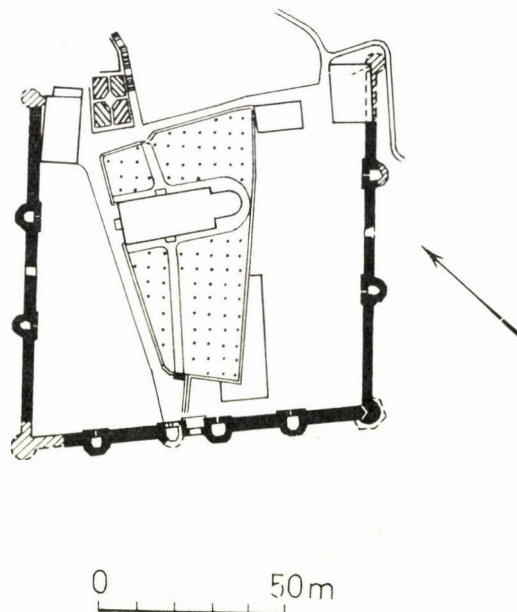
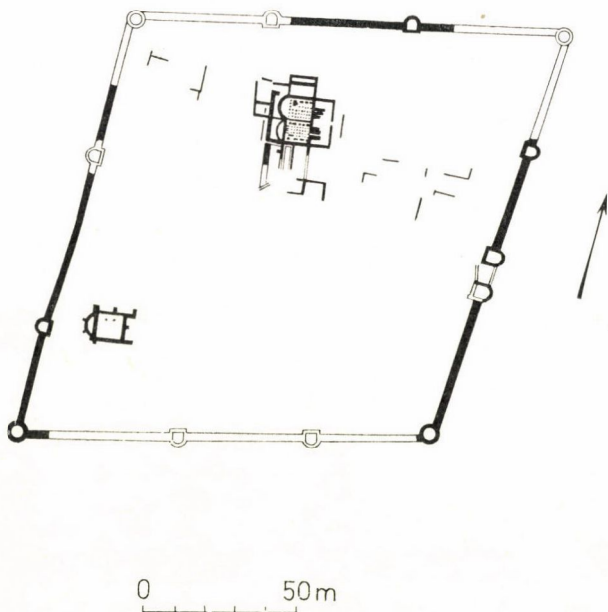
13. kép. Vitudurum alaprajza
Рис. 13. План Витудурума
Fig. 13. Plan de Vitudurum

²⁸ Stähelin, F., i.m. 279.

²⁹ Collingwood, G., JRS 18 (1928) 241.; Stähelin, F., i.m. 274.

³⁰ A két alaprajz közti hasonlóságra Mócsy András [SSz 19 (1965) 288.; Arch. Ért. 92 (1965) 31, 35] hívta fel a figyelmet.

³¹ Stähelin, F., i. m. 274. 55. kép. A település városfalának építési felirata 294-ből származik, CIL VIII. 5249.

14. kép. Tasgaetium és Eburodunum alaprajza
Рис. 14. План Тасгециума и Ебуродунума
Fig. 14. Plans de Tasgaetium et d'Eburodunum

való, s a tetrarchia-kori nagyarányú átszervezések következménye volt azzal a céllal, hogy a limes mögötti ütelágazásokat biztosítsa.³²

Ugyanennek a tervnek a keretében erősíthették meg Scarbantiát is városfallal, s ezáltal a római hadvezetőség számára a dunai határ egyik veszélyeztetett pontja mögött fontos stratégiai bázist létesítettek. Feltehetően 295–6-ban osztották négy részre a provinciát, s Pannónia prima praesésének székhelye Savaria lett.³³ Scarbantia — amely e tartományrészhez tartozott — az új központot védhette tehát az északi határról támadó ellenség felől. Ekkor a limes mögött „bizonyos állomásokat állítottak fel a katonai utánpótlás biztosítására, így Noricum ripense és Pannónia prima tartományokban, ott Teriolisban (Zirl), itt Scarbantiában (Sopron). A fallal körülvett városokban gabonaraktárakat építenek fel...”³⁴

A vastag falakkal körülvett települések a IV. században a belső úthálózat vonalain vagy azok metszéspontjaiban épültek. Megfigyelhető, hogy a IV. század elejétől kezdve újra az egykori Borostyánkő út vált Pannónia egyik legfontosabb közlekedési vonalává. A tartomány keleti szegélyét már állandóan veszélyeztették az ellenséges betörések, s ennek következtében az ún. limes-út lassan elnéptelenedett. A kereskedelmi tevékenység az Itáliához közelebb fekvő, tehát védettebb nyugat-pannóniai sávra zsugorodott.

A Borostyánkő út forgalmát az is fellendítette, hogy itt Scarbantiánál ágazik le a Carnuntumból kiinduló út Sirmium felé, vagyis az új császári rezidencia felé. Márpedig a IV. század elején sorra felépülő villagazdaságok és egyéb útmenti települések³⁵ hiven érzékeltetik, hogy a Pannóniát átlósan — északnyugat-délkeleti irányban — átszelő út milyen fontos szerepet töltött be a négy részre osztott tartományban. A szóban forgó útvonal másik veszélyeztetett végpontját, a Sirmium szomszédságában elterülő Bassianaet ugyanolyan rendszerű, illetve hasonló alaprajzú városfal vette körül, mint Scarbantiát. Elképzelhető, hogy a két építkezés azonos védelmi tervet szolgált. E feltevés bizonyításához azonban további feltárásokra lenne szükség mindkét településen.

A Borostyánkő út sürgős erősítésének munkáiról több írásos emlék és régészeti megfigyelés tanúskodik; Celeiat pl. a III. század végén erőd-fallal vették körül,³⁶ s a későbbi középkori vár-

falat nagyrészt erre a szabálytalan körvonalú falazatra alapozták rá. Kijavították ekkor Emona falait is,³⁷ s magában Aquileiában helyreállították a közműveket és a városfalat.³⁸

A Borostyánkő út megerősítésével egyidőben Noricumban, Raetiában, Galliában is fallal vették körül az Itáliába vezető három legfontosabb közlekedési vonal városait.³⁹ Az utak sugárszerűen, észak—déli irányban futnak le a rajnai—dunai határról a birodalom szívéhez.

Pannóniában irodalmi adatok említik az új résztartományok székhelyének, Sopianae-nak és Savariának a városfalát a IV. században,⁴⁰ de ezek hitelesítő ásatására még nem került sor. Most, amikor szerencsés körülmények lehetővé tették Scarbantia városfalának régészeti kutatását, a tartományban folyó későcsászárkori erősítési munkáknak azzal a fáziséval ismerkedhettünk meg, amelyet a több évtizedet felölelő védelmi program első ütemének nevezhetünk. Feltehetően ekkor vették körül fallal az új résztartományi székhelyeket, vagy erősítették meg a már meglévő falakat. E centrumok védőrendszerét az *ellenség felőli oldalon* még egy-egy védőbástyával egészítették ki, erre a célra a városba vezető útvonal fontos csomópontján álló kisebb település bizonyult alkalmasnak. Ez még a határsávban — attól kb 1 napi járóföldre — emelkedett, és ezt a szerepet töltötte be Sirmium mellett Bassianae, Savaria szomszédságában Scarbantia. Itt állították elő és halmozták fel nemcsak a közvetlen környék, hanem a határmenti katonaság szükségleti cikkei is. Scarbantia erősített települése, amelyen keresztülvezetett az országút, veszély esetén az Itáliába törő ellenséget is feltartóztatta.⁴¹ A római város súlyosan megszenvedte előzőleg a 260-ra tehető germán inváziót. Lakossága is megfogyatkozhatott ekkor, ezért a városfal építésekor új elemekkel töltötték fel a várost, amire az egykori sírok mellékletei és antropológiai adatai figyelmeztetnek.⁴²

A pannóniai ún. belső erősített városok koszorúja — amelyhez pl. Valcum, Mogentianae, Triciana stb. ... tartoztak — a kutatók szerint a IV. sz. közepén, ill. második felében épült ki. A scarbantiai városfal építéséhez képest ez tehát a védelmi program egy későbbi ütemét jelentené.⁴³

A római városfal építése és a honfoglaló magyarok megjelenése között mintegy hat évszázad telt

³² Stähelin, F., i. m. 276.

³³ Mócsy, A., Pannonia. PWRE IX. (Stuttgart 1962) 588., 611.

³⁴ Radnóti A., MTAK 5 (1954) 498.

³⁵ Vö. Mócsy, A., i. m. 664. vö. Thomas, E., Die römische Villen in Pannonien. (Bp. 1964) 140., 223.

³⁶ Schober, A., Römerzeit in Österreich. (Wien 1954) 70.

³⁷ Schmid, W., BRGK 15 (1925) 203.

³⁸ Panciera, S., Vita economica di Aquileia in eta romana. (Venezia 1957) 110.

³⁹ Eiden, H., Der spätrömische Kaiserresidenz Trier im Lichte neuer Ausgrabungen. (Trier 1952) 19.; Schober,

A., i. m. 69., 71.; Unverzagt, W., Zur Zeitbestimmung d. Kastells Alzey. Germ. 13 (1929) 181.; Anthes, Ed. i. m. 134., 18. kép, 136., 19. kép, 125., 12. kép.

⁴⁰ Amm. Marc. XXX. 5.; Mócsy, A., i. m. 696.

⁴¹ A pannóniai u. n. „belső” erősített városok koszorúja a kutatók véleménye szerint csak a IV. század közepén, illetve második felében létesült, vö. Radnóti A., MTAK 493–5. Újabb megfigyeléseket közölt a datáláshoz a valcumi ásatások alapján Sági, K., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 254.

⁴² L. 13. j.

⁴³ Vö. Noll, R. Eugippius, Das Leben des Heiligen Severin. (Berlin 1963) 6., 19.

el. Ez alatt az idő alatt öt építési periódus dokumentálható gazdag leletanyaggal a belváros területén⁴⁴. Az egymást váltó népcsoportok életformáját befolyásolta a római városfal adottsága,

amely azóta is több, mint másfél évezrede megszabja Sopron belterületének jellegét, kiterjedését, utcahálózatát.

Sz. Póczy Klára

LA DATATION DE L'ENCEINTE DE SCARBANTIA

Résumé

Depuis 1959, à Sopron les fouilles archéologiques se poursuivent sans interruption associées à la reconstitution des monuments historiques du quartier central de cette ville. Grâce aux fouilles il a été permis d'établir que les murailles médiévales masquent la puissante construction de l'enceinte romaine, c'est-à-dire que les restes de l'ancienne fortification romaine avaient servi de fondement aux murailles médiévales.

Cette découverte à elle seule ne s'avérerait, cependant, suffisante ni pour apporter d'éléments nouveaux à l'histoire de Scarbantia, ni pour mener à bonne fin la reconstruction des murs d'enceinte. Pour ce faire, il nous fallait éclaircir la question de savoir dans quelle période de la domination romaine fut élevée la muraille et quels étaient les événements politiques auxquels cette construction de grande envergure pouvait être rattachée.

Au cours des fouilles il est devenu évident qu'en déposant les fondements de la muraille, des édifices avaient été démolis qui, selon le témoignage des objets usuels, étaient encore habités dans la seconde moitié du IIIe siècle. Ces édifices furent démolis lors de la construction du mur d'enceinte, et les restes de mur aplanies indiquent sur plusieurs points sous le sol pavé que l'orientation de l'ancien réseau des rues n'était pas la même que celle des murs d'enceinte de la basse époque impériale. La liaison rose à poudre de brique du soubassement n'était en usage en Pannonie que dès la fin du IIIe siècle, tout comme la technique de maçonnerie utilisée pour la construction des murs montants.

Les murs sont larges de 320 cm et le noyau de mur en maçonnerie est revêtu d'un parement de pierres de taille. Deux ou trois rangs de ces pierres de taille alternaient avec trois assises de petites pierres. Le parement subsiste dans une hauteur de 330 cm en moyenne dans son état original (signifiant la profondeur au-dessous du niveau du sol actuel). Au-dessus de celui-ci le plan de mur romain fut complété, au moyen âge et à l'époque moderne, d'un revêtement, mais jusqu'à une hauteur de 550—500 cm en moyenne le noyau de mur est original, donc de l'époque romaine.

L'enceinte était, à des intervalles de 23,5 m, flanquée de bastions en forme de fer à cheval. À l'avant, la construction faisant sailli du mur en forme demi-circulaire constituait à l'intérieur un triangle aux côtés un peu arqués. Dans le mur de l'un des bastions on a trouvé une monnaie de Dioclétien. Nous avons cité à titre d'analogie de ce type de bastion, en Pannonie le camp de Pilismarót, plusieurs forteresses du limes rhétien, et en Gaule quelques enceintes de la basse époque impériale des habitations bordant la route. Toutes celles sont des constructions de l'époque de Dioclétien, et leur caractéristique est qu'au pied du bastion, sur le secteur droit du mur, s'ouvrent de petites portes de sortie. Nous avons dégagé un tel passage aussi dans l'enceinte de Scarbantia. Le sol de la porte était pavé de dalles de pierres, le côté était revêtu de pierres de taille et le plafond était constitué de poutres de pierre.

Les fouilles ont permis de localiser le lieu exact des portes septentrionale et méridionale de la muraille. Etant

donné que les fouilles, demandant de grands travaux de terrassement, se poursuivent encore, nous ne rendrons pas compte de leurs résultats.

L'enceinte romaine enferme un territoire ayant la forme d'un ellipsoïde. L'axe le plus long de cet ellipsoïde mesure 404 m, et le diamètre le plus court 250 m, donc c'était un territoire mesurant 8,7 hectares qui fut fortifié. Sur le terrain entouré de mur le niveau de pavé de la basse époque romaine s'étend sous le niveau actuel de la rue dans une profondeur de 3 à 3,5 m. À l'intérieur de mur chaque pouce de terre fut alors couverte de bâtiments. Les nouvelles constructions peuvent être nettement discernées des précédentes car elles s'élèvent sur une couche épaisse d'un demi mètre environ, restes des ravages d'un incendie. Les couches archéologiques révèlent les vestiges d'une catastrophe que les trouvailles permettent de situer après les années 260.

La muraille de la fortification n'entourait que le noyau intérieur de l'habitation romaine, cependant les observations faites au cours des fouilles montrent que, protégée par ce mur, Scarbantia avait connu au IVe siècle une nouvelle ère de prospérité. Non seulement la population de la ville s'était multipliée, mais aussi le niveau de vie des habitants a augmenté.

Les analogies de la muraille de Scarbantia se rattachent toutes aux travaux de fortification exécutés entre 294 et 325. Elles sont les résultats des travaux de réorganisation à l'époque de la tétrarchie et leur devoir était de surveiller les routes derrière le limes.

Sur le trajet vers Carnuntum et Vindobona, ainsi que vers Savaria et Sopianae, Scarbantia est la première habitation établie immédiatement derrière la frontière sur un branchement de la route. C'est sans doute la même conception qui a imposé tout au début du IVe siècle, la construction du mur d'enceinte dans les villes derrière le limes rhénan. On présume que c'est en 295—296 que la Pannonie fut divisée en quatre parties, et que le siège de la Pannonie fut devenue Savaria, résidence que dut défendre Scarbantia. L'habitation située à 40 km de là sur le côté de la frontière devait enrayer l'attaque de l'ennemi venant du nord.

Dès le début du IVe siècle, c'est l'ancien route de l'Ambre qui redevint l'une des plus importantes voies de communication de la Pannonie. La partie orientale de la province ayant été fort menacée, le commerce s'était réduit à la zone occidentale plus proche de l'Italie. Toutefois, à l'importance de Scarbantia contribuait aussi le fait que c'est là que bifurquait la route partant des ports danubiens vers Sirmium, la nouvelle résidence impériale. Or, les exploitations agricoles entourant les villas, installées l'une après l'autre, et les habitations bordant la route indiquent que ce trajet transversal dans l'intérieur de la province, au sud du lac Balaton, prit un essor rapide. Il n'est donc pas surprenant que Bassianae, défendant le point final opposé de la même route conduisant à Sirmium, fut entourée d'une fortification dont le système était semblable à celui de Scarbantia. Malheureusement, nous ne connaissons pas les détails de cette enceinte.

Nombreuses données nous indiquent l'urgence avec laquelle les travaux de fortification ont été exécutés sur la route de l'Ambre dans le même temps: par exemple, Celeia fut, à la fin du IIIe siècle, entourée d'une enceinte. À Emona, la muraille fut réparée, et c'est alors que

⁴⁴ A korszakra vonatkozó régebbi adatok összefoglalása Póczy K., Sopron római kori emlékei. (Bp. 1965) 38—.

furent rétablis à Aquileia les services publics, les murs et le port.

En même temps que la fortification de la route de l'Ambre, en Norique, en Rhétie et en Gaule furent également entourées de murs les villes situées sur le trajet le plus important conduisant en Italie. Les routes partaient en rayons de la frontière rhénano-danubienne jusqu'au coeur de l'empire.

En Pannonie, au IVe siècle, des sources littéraires parlent des murailles des nouvelles résidences de provinces, de Sopianae et de Savaria. Des fouilles qui auraient prouvé le bien-fondé de ces données littéraires n'ont pas encore été entreprises. A présent, que des circonstances heureuses ont permis de déterrer l'enceinte de Scarbantia, nous avons eu l'occasion de connaître dans l'intérieur de la province un exemple typique de la *première phase* des travaux de fortification de la basse époque impériale. Cette immense enceinte montre bien les efforts que le régime fit pour maintenir la frontière

danubienne en fortifiant les points de jonctions derrière le limes. C'est là que furent produits et rassemblés les objets d'usage et les aliments non seulement pour les environs, mais aussi pour des troupes stationnant sur les frontières. En plus l'habitation fortifiée que traversait la route a arrêté en cas de danger l'ennemi marchant sur l'Italie.

Entre la construction du mur d'enceinte romain et l'arrivée des Hongrois conquérants s'écoulaient plus de cinq siècles. Dans ce temps-là la fortification de Scarbantia fut à environ cinq reprises considérablement transformée, et chaque période est documentée par de riches trouvailles mises à découverte aussi sur le territoire du quartier central. La forme de vie des différents groupes ethniques successifs a été fortement influencée par l'enceinte romaine qui, depuis plus d'un millénaire et demi, détermine le caractère, l'étendu et le réseau des rues de la ville de Sopron.

K. Sz. Póczy

SOPRON KÖZÉPKORI VÁROSFALAI

Jelentés az 1961–64. évi ásátásokról

Bevezetés

Az alábbiakban folyamatos ismertetésre kerülő ásátásokat az Országos Műemléki Felügyelőség és a Régészeti Kutató Csoport tervfeladatainak egybehangolása tette lehetővé. Ennek megfelelően kettős célt szolgált. A gyakorlati szempontokat a városépítészeti—műemlékvédelmi célok megvalósítása, az egyedülálló történeti és műemléki értékű építmény napfényre hozása és bemutatása jelentette. Feladatunknak tartottuk ugyanakkor, hogy a középkori magyar várostörténethez a régészeti oldaláról mennél több adatot szolgáltatassunk.

Az első tájékoztató jellegű ásátást 1959—60-ban a Fabricius-ház kertjében és pincéjében a feladatok sokrétű volta miatt ősrégész — római régész — középkoros régész együttműködésével létrehozott munkaközösség végezte.¹ Eredményei után tervet dolgoztunk ki a további kutatásokra, az egyes korokon belül adódó kérdések tisztázására. Elhatároztuk, hogy amennyiben a feladatok megoldása úgy kívánja, egyes szakaszokon egymástól független ásátásokat is végzünk, hogy a kibontandó felületek kiválasztása az adódó részletproblémákhoz igazodhasson, majd megfigyeléseinket egyeztetjük a további munka érdekében. Az alábbiakban az eddig hét helyen végzett ásátásaimból 3 terület ásátási jelentését közlöm. Folytatásaként ezt fogja követni a továbbiaké, majd a megfigyelések összegezése, az egyes periódusok időrendjének és rekonstrukciójának kérdése.

Az összefüggések bemutatására összefoglaló térképet közlünk Sopron belvárosáról az utcarajz és a városfalak vonalával (1. kép). Jelöljük ezen az egyes helyszínrajz-szelvényeket, amelyek területén belül már a feltárás eredményei is berajzolhatóak. A szelvények területén kívül csak az ásátások előtt is látható és ma is fennálló városfalakat jelöljük (de elhagytuk ezek közül a további vizsgálatig bizonytalannak tekinthető, átépített falszakaszokat). A külön helyszínrajz szelvények 1 : 500 méretarányban ábrázolják az ásátás eredményeit, a középkori szint alá hatoló kutatóblokkokat, a közölt metszetrajzok helyét. Eltérően jelöljük a fennálló, vagy feltárt városfalaktól azokat a részeket, melyeket jelentős mértékben átépítettek. Kontúrvonalak nélkül adjuk azokat a falakat, melyeket már teljesen elbontottak és formájukat egy esetleges ásátás bekövetkeztéig csak a levéltárban őrzött felmérésekből ismerjük. Szaggatott vonallal ábrázoljuk azokat a részeket, melyek pontos helyét, formáját nem ismerjük és csak következtetünk helyzetükre. Végül vékony vonallal adjuk a mai beépítés határait (egyes esetekben az 1944. évi állapotot, ha az akkori beépítésvonalak jobban igazodtak a későközépkori helyzethez). A középső városfal faltornyait az Előkaputól

kezdvé beszámoltuk. Segítségül vettük ehhez az 1597. 1622. és az 1831. évi városalaprajzokat. Egyeztetésük szerint a középkori középső városfalhoz 34 torony tartozott, ebből ma már csak 17-nek maradványa áll. A többieket — zömükben az utolsó száz évben — lebontották, vagy teljesen elépítették. A könnyebb tájékozódás elősegítésére a számozást feltüntetjük az összefoglaló térképen és az alaprajzoknál is. A helyszínrajz-szelvényeken a középső falvonulaton az utolsó két építési periódus (IV. és V.) lőréseit jelezzük, a korábbiakat pedig az eredeti pártázat jelölésével együtt az egyes részletalaprajzokon mutatjuk be. (Ahol hosszabb szakaszon sikerült ezeket feltárnunk, ott számozásuk mindig egy-egy fal-torony É-i oldalával kezdődik és a pártázatközök sorrendjében halad a következő toronyig.)

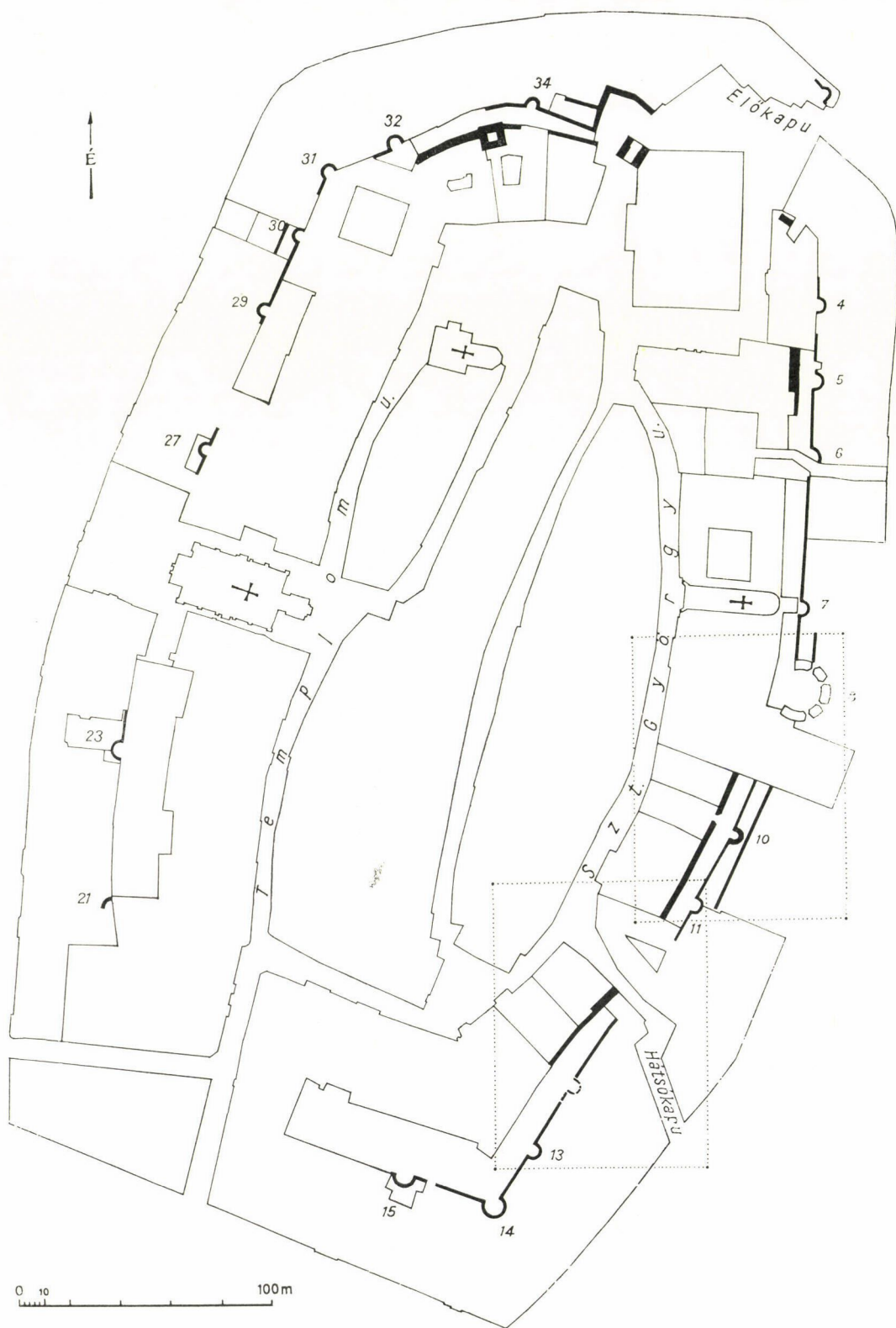
Hátsókapu 2.

Az 1821-ben lebontott középkori Hátsókapu DNy-i oldalán húzódó felső falszoros kutatását 1961-ben kezdtük el. Az itt végzett ásátás során részletes vizsgálat alá vettük a belső és középső városfalnak a Hátsókapu 2. sz. ház felső udvarához tartozó — addig teljesen ismeretlen — szakaszát. Megállapíthattuk, hogy a háznak a kertre néző DK-i homlokzati fala erősen átépítve ugyan, de zömében megőrizte a középkori legbelső városfalat. Ez 1,5 m vastagságú, mészhabarcsos kőfal, melynek alapozása 1,1—2,0 m mélyen már jelentkezett (6. kép). Felső részén a mai padlás magasságában még három késői, téglából épített lőrést is találtunk. Ez a belső városfal ablaknyílásokkal megbontva, helyenként már erősen átépítve DNy felé ma is tovább húzódik a házak homlokzati falaként. Iránya két esetben is megtörik kifelé. Miután ezen a D-i szakaszon az 1962-ben tervezett ásátást mindeddig nem végezhetük el, ma még nem dönthető el, hogy ezek a homlokzati falak valóban minden esetben a városfal felhasználásával épültek-e meg. Az Orsolya tér 1. elpusztult háza esetében a városfal felhasználása bizonyítható: itt a megmaradt falcsontokban még a zwingerhez levezető, falon belül húzódó lépcső nyomai is megmaradtak.

A kert DK-i oldalát határoló újkori tűzfalak alatt viszont a középső, második városfal egy szakaszát sikerült kibontani teljes magasságában. Sajnos külső oldalán ma ház áll, így külső homlokzatát itt nem vizsgálhattuk. A fal belső lábazatáig, mely 2,80 m mélységben húzódott, 1,30 m vastag, felette 0,90 m, majd lépcsőzetesen 0,52 m vastagságúra csökken, tört kőből rakott, helyen-

¹ Holl I.—Nováki Gy.—Sz. Póczy K., Arch. Ért. 89

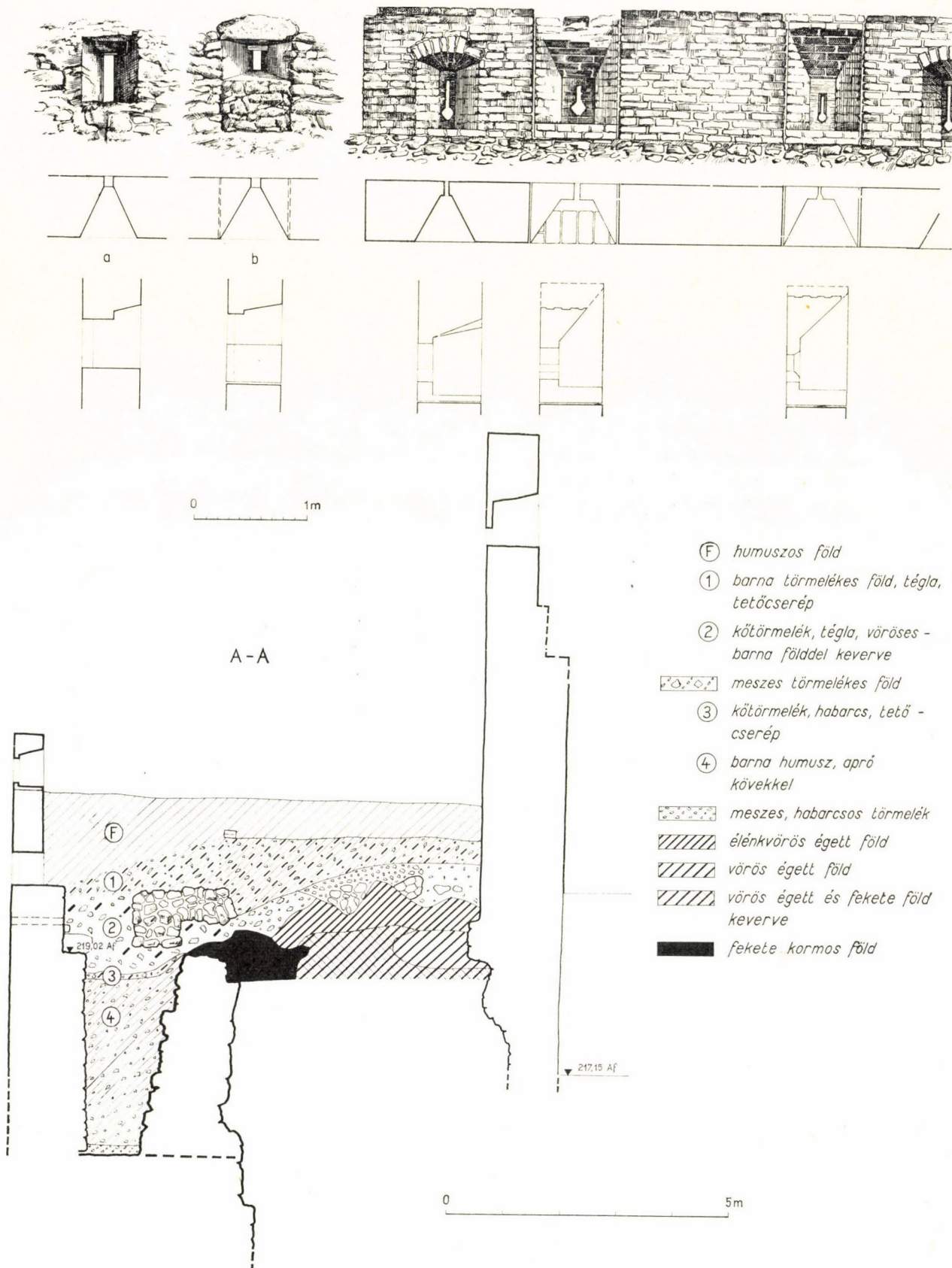
(1962) 47—67. Uo. a kapcsolatos korábbi irodalom is.

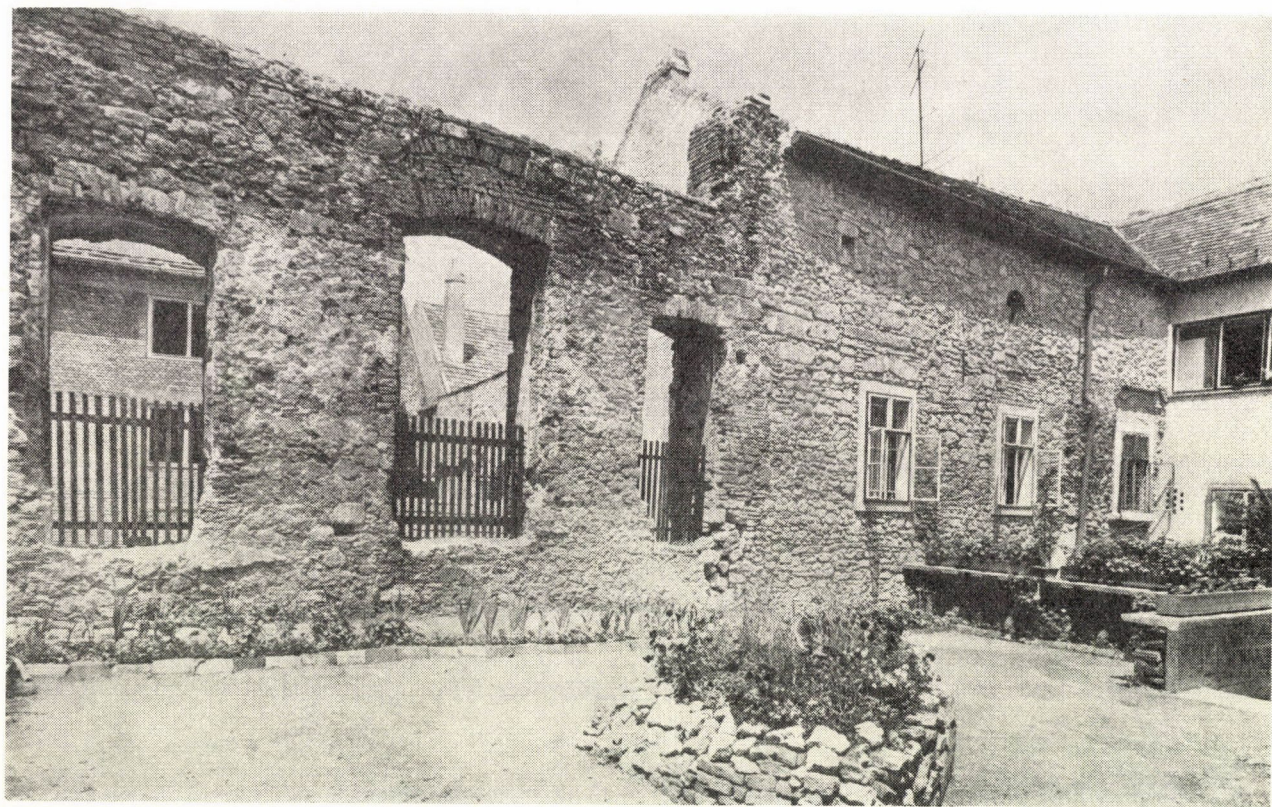
1. kép. Sopron, a Belváros középkori városfalai
 Рис. 1. Шопрон, средневековые городские стены внутреннего города
 Fig. 1. Sopron, les enceintes médiévales du quartier central

2. kép. I. térképszelvény
 Рис. 2. I-ая часть карты
 Fig. 2. Segment de carte I

3. kép. A-A metszet a Hátsókapunál, lőrésformák
 Рис. 3. Профиль А-А у Задних Ворот, формы амбразур
 Fig. 3. Coupe A-A près de la Porte arrière, formes de meurtrières

4—5. kép. A legbelső városhal maradványa a Hátsókapunál
 Рис. 4—5. Остатки внутренней городской стены у Задних Ворот
 Fig. 4—5. Les restes de la muraille intérieure près de la Porte arrière

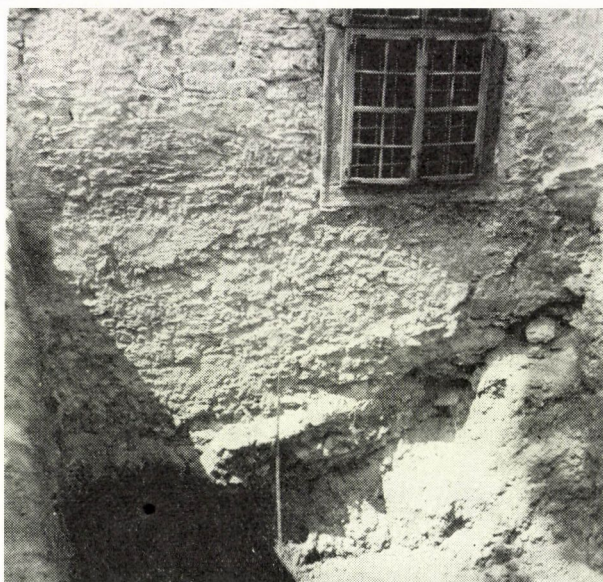
ként a falegyeneket lapos tetőcserepekkel egyengették el. A kőfalban egymástól szabálytalan távolságra töcséres oldalú lőréses húzódnak, melyek már a III. építési periódusba tartoznak (3. kép). A középső városfal eredeti formáját megőrző pártázatok maradványát (II. periódus), illetve a pártázatköztök befalazásával kiképzett későbbi lőréseseket (III. p.) csak e szakasztól délebbre találtuk meg (3. kép b).

A kőfal tetején két további periódusba tartozó téglalőrés-sort bontottunk ki: a IV. periódusban 1,46 m széles téglapártázatok épültek, minden másodikon boltozatos lőrésesekkel, a fal külső síkjában kulcslyuk alakú nyílással. Az V. periódusban az eddig nyitott pártázat köztökbe építettek ismét téglalőrésből szélesebb, felül álboltozatként rakott téglarézsűvel fedett lőréseseket (8. kép). Ezek közül némelyik nyílását finoman faragott homokkő lapból képezték.

Az ásatási területtől DNy felé a középső városfal további vonala is végigkísérhető egészen a fordulóig. Egy rövid 10 m-es szakasz kivételével a fal mindenütt a tűzfalak belső oldalán áll ma is. Kívül a hozzáépült házak takarják, belül viszont a magas földfeltöltés miatt csak a IV–V. periódusba tartozó téglalőrésből rakott felmagasítás látható. A hiányzó szakasz helyén állott — az arányos elosztás alapján ide kimeríthető — 12. faltorony, melyet már az 1831. évi várostérkép sem jelöl, pedig akkor itt még kertek húzódtak. Lejjebb a 13. és 14. torony (utóbbi a saroktorony) sérült állapotban ugyan, de még ma is áll.

A feltárt metszet rétegződéséből (3. kép) a következő adatokat nyerhettük: Az elpusztult római városfal törmeléke fölött készített gerendaváz sánc külső síkját a sánc lábánál egy burkolófal védte, melyet 1–1,20 m-es vastagságban rézsűs kiképzéssel építettek meg, falazóanyagát teljes egészében a római városfal kisméretű kvádereiből és tört puhamészkövéből nyerték. A burkolófal eredeti magasságát nem ismerjük, ezen a szakaszon 3,5 m-es magasságban maradt meg, a fal alját a római városfal lebontott maradványára építették. Ásatás közben még úgy hittük, hogy a római városfalhoz tartozik ez is, de későbbi megfigyeléseink más szakaszokon is kétségtelenül bebizonyították, hogy a sánchoz tartozó későbbi fal húzódik itt is.²

A gerendaváz sánc pusztulása után ennek maradványai (a fekete és vörösszínű rétegek) fölött emelték a legbelső középkori városfalat. Szintje már 2,60 m-el magasabban húzódott a mai utcaszintnél, mely itt nagyjából megfelel a későközépkori városszintnek is. Alapozásának kiképzése is bizonyítja, hogy építéskor még mind

6. kép. A legbelső városfal alapozása
Рис. 6. Фундамент внутренней городской стены
Fig. 6. Les fondations de la muraille intérieure

7. kép. A felső falszoros feltárás közben
Рис. 7. Верхний стеной коридор во время раскопок
Fig. 7. La braie supérieure en cours de dégagement

külső, mind belső oldalán a sánc maradványának dombja húzódott.³ A középső városfal viszont részben a római falra, részben pedig e szakaszon a kapu felé már a római fal elé, illetve egy római faltorony helyére épült.⁴ Közvetlenül építése után töltötték be a 4. réteget a sánchoz tartozó fal és az új fal közé. A fal belső szintje 219 m Af magasságával a sánc falmaradványához igazodott, s így a létrejött felső falszoros 2 m-rel emelkedett az

² Így 1964-ben a Templom u. 14-nél tártuk fel olyan maradványait, melyek kétségtelenül már a sánchoz tartoznak. Ilyen falat tárt fel 1966-ban Sz. Póczy Klára is (lásd cikkét).

³ A belső falsík jelenlegi sima kiképzését csak a lakó-

ház megépülésekor kapta, midőn a sánc töltését belülről már elhordták és az udvari szárny itt húzódó pincéi megépültek.

⁴ A középkori fal hirtelen törése jelzi valószínűleg ennek helyét.

8. kép. A feltárt középső városfal
 Рис. 8. Раскопанная средняя городская стена
 Fig. 8. La muraille médiane dégagée

9. kép. A középső városfal és a falszoros a műemléki helyreállítás után
 Рис. 9. Средняя стена и стеной коридор после восстановления
 Fig. 9. La muraille médiane et la braie reconstituées

utcaszint fölé. A középső városfal e szakaszának építési korát a 4. réteg itt feltárt leletei alapján a XIII. sz. végére, illetve legkésőbb a XIV. sz. kezdetére helyezhetjük. A kerámia anyag zöme néhány szórványos római töredék mellett (10. kép 10—11.) a XIII. sz.-ból származik, köztük több osztrák típusú fazék (15—20.) kancsó (21.) és lábas (13—14.) is elsősorban a század végére utal. A fedők (22—24.) tányér alakú típusa a XIII—XIV. században egyaránt előfordul. Nem mond ellent e meghatározásnak az egyetlen üveg, egy cseppdíszes pohár töredéke sem (25.).⁵ A réteg felső 20 cm-es részében előkerült barnászörös fazék oldaltöredék már a XIV. század végére — vagy a XV. századra utal és a réteg felett húzódó kő- és habarcs-törmelékes sávval (3. réteg) együtt a középkori falszoros szintet jelzi.⁶ Az alsó lőrészeket még e szintről használhatták. A falon átvezető vízkivezető kő már a belső vastagítással erősített városfalhoz tartozik, amikor a belső szint már 50 cm-el emelkedett, sajnos ennek idejét lelet nem jelezte, de a XV. századnál korábban nem készülhetett. Ezután került ide a 2. réteg betöltése, ez már az átépítések maradványa. A benne talált két nagyméretű fekvő faltömb egy 1,5 m vastag középkori kőfalból származik: ez csak a belső városfal egy ledőlt darabja lehet. A réteg felső részében talált XV. század végi — XVI. század elejei osztrák fazéktöredékek is adatot nyújtanak az átépítésre. A fal ledőlését összhangba lehet hozni avval a levéltári adattal, mely szerint 1463—78 között az itt álló ház gondozatlansága miatt a városfal is ledőlt.⁷

A következő 1. réteg a felső falszoros további lassú feltöltődését mutatja. Ennek szintjéről használták már a felső lőrészeket a IV. és V. építési periódusban. Hogy ennek első szakaszában az ekkor már teljesen idejétmúlt pártázatos formát választották, annak inkább csak esztétikai értelme volt, a város csinosításának szem előtt tartása lehetett indítéka. Jellemző az is, hogy a falszoros szint kiképzése még most is megőrizte a középső fal felé lejtő formáját. A mélyebb járdasáv teljes feltöltődésének meggátolására itt is — több más feltárt szakaszon is — vékony támfalat építettek, amiből itt két téglasor maradt csak meg. A járda használatának idejét a fal mellett 1,5 m mélyről előkerült újkori fajansz töredékek is

mutatják. A IV—V. periódusban emelték meg a legbelső városfalat is, vegyesfalból rakott mellvédjébe kulcslyuk alakú és laposszájú lőrészeket építve (5. kép). A végleges vízszintes feltöltés és ezzel a kert kialakítása csak a XIX. század elején következett be. Ekkor befalazták a lőrészeket, felhasználva ehhez a barokk ház már elpusztult ablakkeret-köveit is. Ez egyben a középkori Hátsókapu lebontásának ideje.

Az ásatást ezen a szakaszon sem az alsó fal-szorosra, sem pedig a belső városfal mögötti sávra nem lehetett kiterjeszteni. Mindkettő beépítve, részben pincékkel is megszakítva komolyabb méretű ásatást már nem tesz lehetővé, s így a legkülső harmadik városfal helyzete is csak a beépítésvonalak utalásaiból, valamint levéltári adatokból deríthető fel.⁸ A levéltári adatok alapján legalább rajzban rekonstruálhatóvá válik az egykori középkori Hátsókapu formája, ez pedig egyesítve az ásatás adataival és a házak műemléki restaurálásánál tett észlelésekkel, a középkori városalaprajz itteni szakaszának megismeréséhez vezet.

Hátsókapu.

A középkori város falát DK-i irányba, a Győri út felé a Hátsókapu nyitotta meg. Építési idejét írásos adat nem őrizte meg, de a lebontásával kapcsolatos városi akták között szerencsére több felvételi rajza is megmaradt.⁹ Ezek közül a leg részletesebb képet az első adja (11. kép), a földszint és emelet alaprajzával, valamint a kapu hosszmetsetével. A tulajdonképeni kaputorony négyzetes 9,80 × 9,80 m alapterületű építmény, elől és hátul ívesen záródó tagolatlan kapunyílással. A falak még az I. emeleten is 3 m vastagságúak; itt hátrafelé konzolos kiugrású erkélyre nyílt egy ajtó, mely valószínűleg az őrség számára biztosította az átjárást a D-i legbelső városfal mögé. É felé és előre csupán egy hosszúkás lőrés, illetve egy szűk nyílás törte át a falat. A II. emeleten már csökkentett falvastagsággal képeztek ki egy szobát, melyből több irányba fülkés lőrészek tekintenek.

A torony külső oldalán látható alacsonyabb egy emeletes építmény vékonyabb falú, kapunyílása kisebb. Az I. emeleti szobájából két fül-

⁵ Az osztrák típusú kerámiákhoz: *Holl I.*, BpR 20 (1963) 70—71., 75. kép; a cseppdíszes üveghez: *Holl, I.*, *Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda.* (Bp. 1966) 37. 43. jegyzetben a XIII. sz. végéről is.

⁶ A 3. rétegben lapos középkori tetőcseréptöredékek kívül más leletet nem találtam.

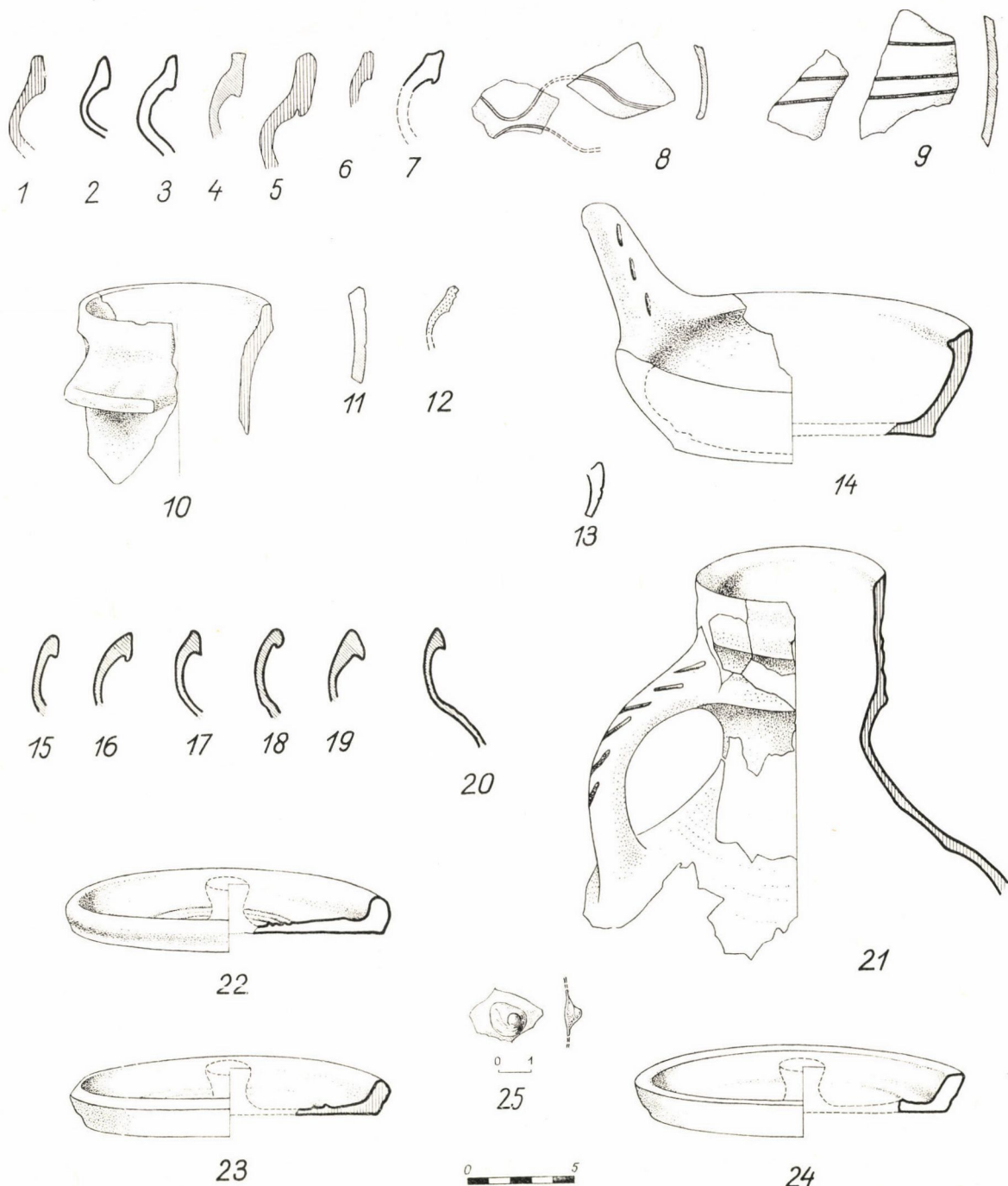
⁷ Grafenegg Ulrik városkapitánynak a városfal melletti háza („an der statmaur gelegen”), sorsára hagyva „ains tails geuallen und ain vach der statmaur nidergeslagen”. Az adat és a ház azonosítása a Hátsókapu 2. házzal: *Mollay K.*, SSz 14 (1960) 332.

⁸ A beépítés vonal csak D felé őrizte meg három Lenin

körúti ház udvari szárnyában a külső fal egykori helyét.

⁹ Sopron, Levéltár, Fasc. XI. Nr. 3310. Hasenauer Márton építkezési iratai között, a v. jelzetű 1815. júl. 24-ről a kapu felmérése; az m jelű ez év októberéből Handler J. házterve, mely még csak a kapu É-i oldalának bontásával számol és a városfalhoz felvezető lépcsőt is megtartja; a w jelű már a teljes elbontást jelentő házterv, mely É felé tovább építkeznek.

XI. 3382. akta d jelű melléklete Handler J. alaprajza a toronyról 1822 márciusából, ismét Hasenauer építkezésével kapcsolatban. Ez úton is köszönöm a Levéltár vezetőségének, hogy kutatásomat támogatták.

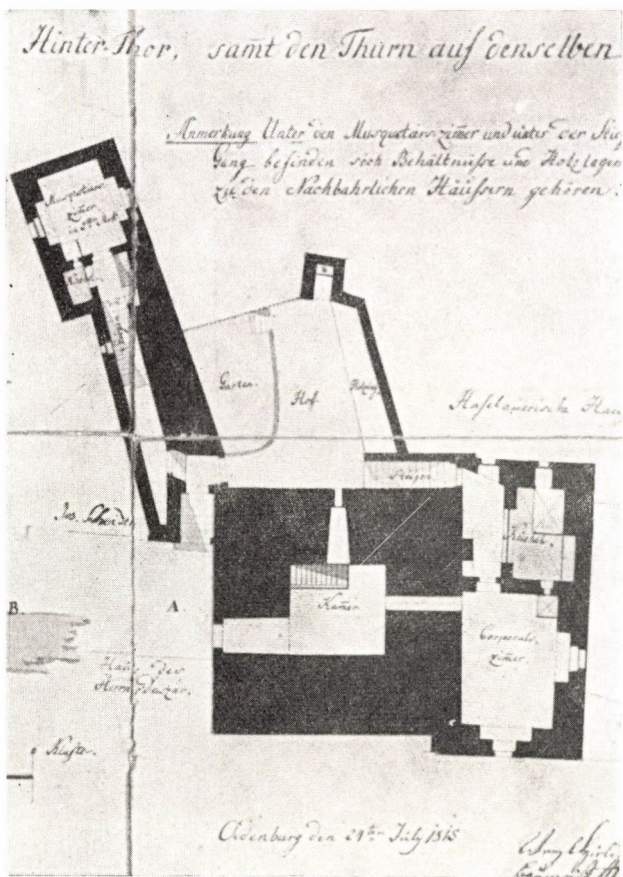

10. kép. Leletek a felső falszoros 4. rétegéből
 Рис. 10. Находки из 4-го слоя верхнего стенного коридора
 Fig. 10. Trouvailles livrées par la 4e couche de la braie supérieure

kés kiképzésű lőrés nyílt oldalra és előre. Valószínű, hogy az É-i oldalon látható folyosó és konyha már egy átalakítás eredménye, eredetileg itt csak egy tér lehetett és előre két lőrés tekintett: a másodikat befalazták, de belső fülkéje a konyhában elárulja eredeti helyzetét. Az egész külső

építmény szervesen csatlakozása és formája arra mutat, hogy az eredeti formájában sem egykorú a kaputoronnyal.

ÉK-felé egy vastag fal csatlakozik a kaputorony sarkához, a város felől mellette még egy vékonyabb fal húzódik és takarja a lépcsős fo-

mokot és meszet szállítanak a „töltéshez” („zum tam”), de az építés adatai a töredékes számadásból már hiányzanak. 1441 tavaszán 4 hétig ácsmunkát végez 6–7 fő ács és ugyanakkor 3 hétig 3–4 kőműves falaz a kapunál levő „védművön” („polberch”) — de nem bizonyos, hogy e munkák a kaputorony elővédművét jelentik, lehet itt szó másféle védműről is, például az e korban szokásos fából ácsolt ágyúállásról, esetleg barbakánról,

prückh”-II/2. 301.) — 1427: a csapóhidat javítják az ácslegények, a külső hidat ácsolják („zu der aussern prucken peim Hinderntor”), majd a kútmester és segédei 4 napig dolgoznak a külső hídnál (II/2. 396–397.) — 1428: pántokat vesznek a lakatostól a kapuhoz. (II/2. 389.) — 1432: 10 napszámnyi kőművesmunkát fizetnek ki a kapusszobához („an das törbartelhaws”-II/3. 5–6.) és 4 fuvar agyagot szállítanak ide. — 1437: kötél a hátsó csapóhídhöz, az ács ezen dolgozik, vasat vesznek ehhez; az 55 fuvar homokot és meszet már előzőleg számolják el („zum tam bey dem hinderntor” — II/3. 82–83.) — 1440: az ácsmester ajtót javít (II/3. 179.) — 1441: a kaputoronynál levő védművön kb. 120 napszámnyi ács-

melynek az árokba nyúló lábazata készült csak kőből. (Az ácsmunka dominálása is az utóbbira utal.)

További építkezések itt csak a XVII. sz. elején folynak. 1617-ben a Hátsókapunál levő torony megépüléséről tudósít Payr György és Mihály krónikája: („ist der turm bey dem Hintern tor erbaut worden”), amit a legkézenfekvőbb úgy magyarázni, hogy a régi kaputorony II. emeletét ekkor építik újjá a múlt századig megőrzött formában. Ugyanez a krónika tudósít a további építkezések és erősítések befejezéséről az 1642. évvel kapcsolatban: az árok, a kapu és a bástya a Hátsókapunál elkészült. Az utóbbi években valószínűleg még egy új rondella épült fel itt, és ekkor fejeződhetett be a kapuelővéd I. emeletének újjáépítése is, hiszen ezt az 1622-es madártávlati rajz a torony előtt még fedetlenül mutatja.¹²

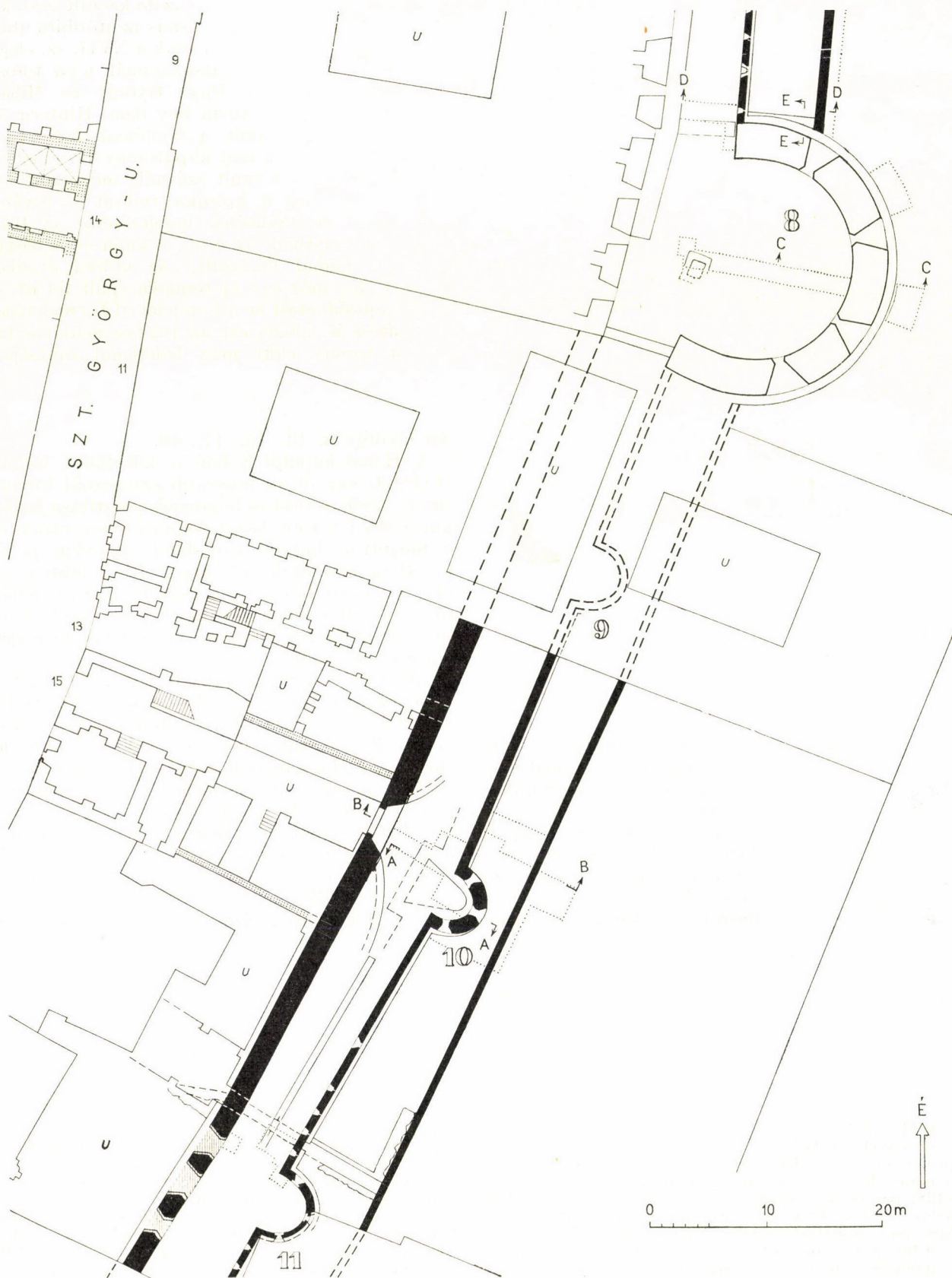
Szt György u. 13., 15., 17., 19.

A Hátsó kaputól É felé a következő ásatást (1962/63) egy olyan hosszabb szakasznál folytattuk le, ahol az 1944-es bombázás pusztítása után a külső oldalon több házát teljesen lebontottak, de a mögöttük húzódó városfalak aránylag jó állapotban maradtak (14. kép.). Itt a felső és az alsó falszoros teljes hosszúságát sikerült feltárni, így több mint 50 m-es hosszúságban ismerhettük meg a középkori városfalak formáját, építési szakaszait.

Az ásatást a Szt. György u. 15. sz. házhoz tartozó felső falszorosban kezdtük meg. Az itt készített blokkokkal a falszoros teljes szélességét és az itt álló 10. számú faltorony belsejét tártuk fel először, majd a kapott metszet kiértékelése után a későközépkori szintig felástuk az egész szabadon álló falszorost. A középkori szint alá ezenkívül csak két kis sávban hatoltunk le — így a korábbi periódusok kutatására itt is lehetőséget hagytunk. Az alsó falszoros területén az ásatást a következő évben végeztük, két kutatóblokkal lehatolva a késő római szintig. Ezután a kapott középkori

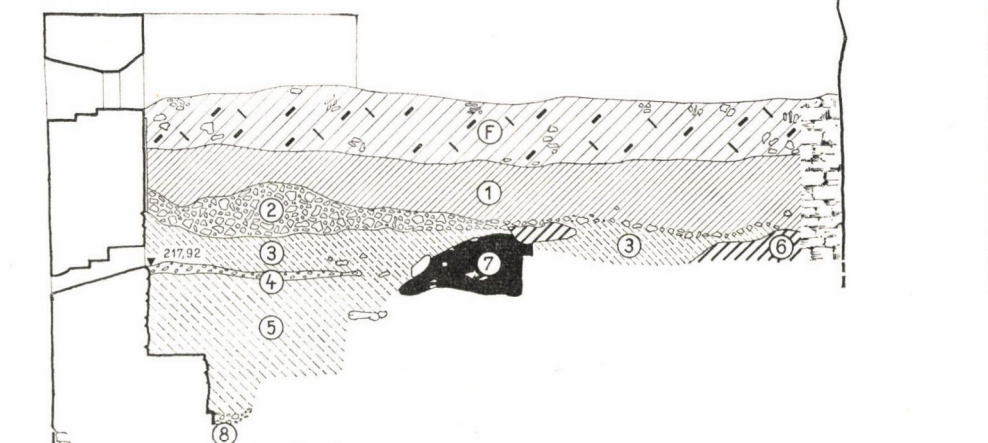
munkát és 86 napszámnyi kőművesmunkát végeznek („an dem polberch am hinderntuern” — II/3. 276–326.) — 1454: a toronynál levő híd és a lépcsők javítását végzi az ács. (II/3. 406.) — 1466: az őrház falának javítását végzi a kőműves. (II/4. 261.)

¹² Heimler K., Payr Gy. és M. krónikája. (Sopron 1942). Az 1644. évi közgyűlési jegyzőkönyv is megemlíti, hogy a kapu erősítése végre befejeződött. — A rondella kérdésére, miután ez összefügg a többivel, a jelentések közreadása után az összefoglalásban térünk vissza. Az ehhez szükséges alaprajzok és metszetek közlését a jelenlegi terjedelem nem teszi lehetővé. Az 1622-es rajz képe Holl, J. Arch. Ért. 89 (1962) 65.

12. kép. II. térképszelvény
 Рис. 12. II-ая часть карты
 Fig. 12. Segment de carte II

A - A

(F) Épülettörmelék, téglá, tetőcserép (1944 után)

① Szürkésbarna humusz

② Kötörmelék, habarcs, tetőcserép

③ Szürke föld, kő és téglatörmelék

④ Habarcstörmelék

⑤ Barnásszürke humuszos föld

⑥ Vörösesbarna föld

⑦ Fekete föld

⑧ Mészköttörmelék

(F) Salak, épülettörmelék

— Égési réteg (1944)

□ Sódor

① Barnásszürke föld, kő, tetőcserép

□ Beásás (szürke föld, sódor, apró kő)

② Sódor, kő, habarcs, égett föld, quaderkő

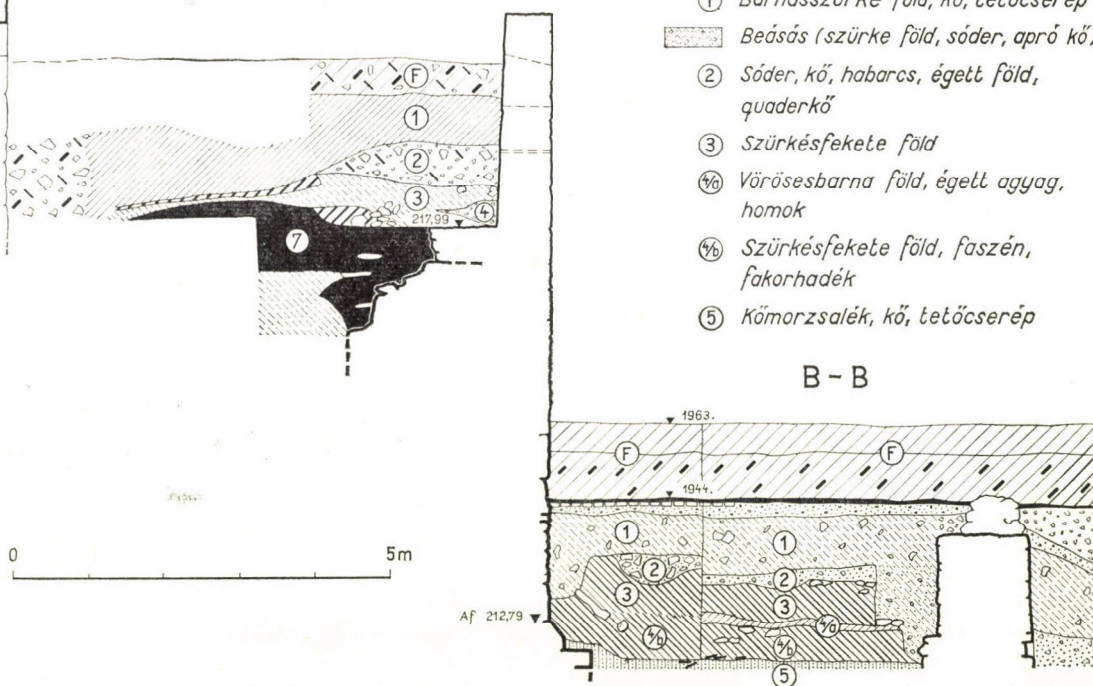
③ Szürkésfekete föld

④ Vörösesbarna föld, égett agyag, homok

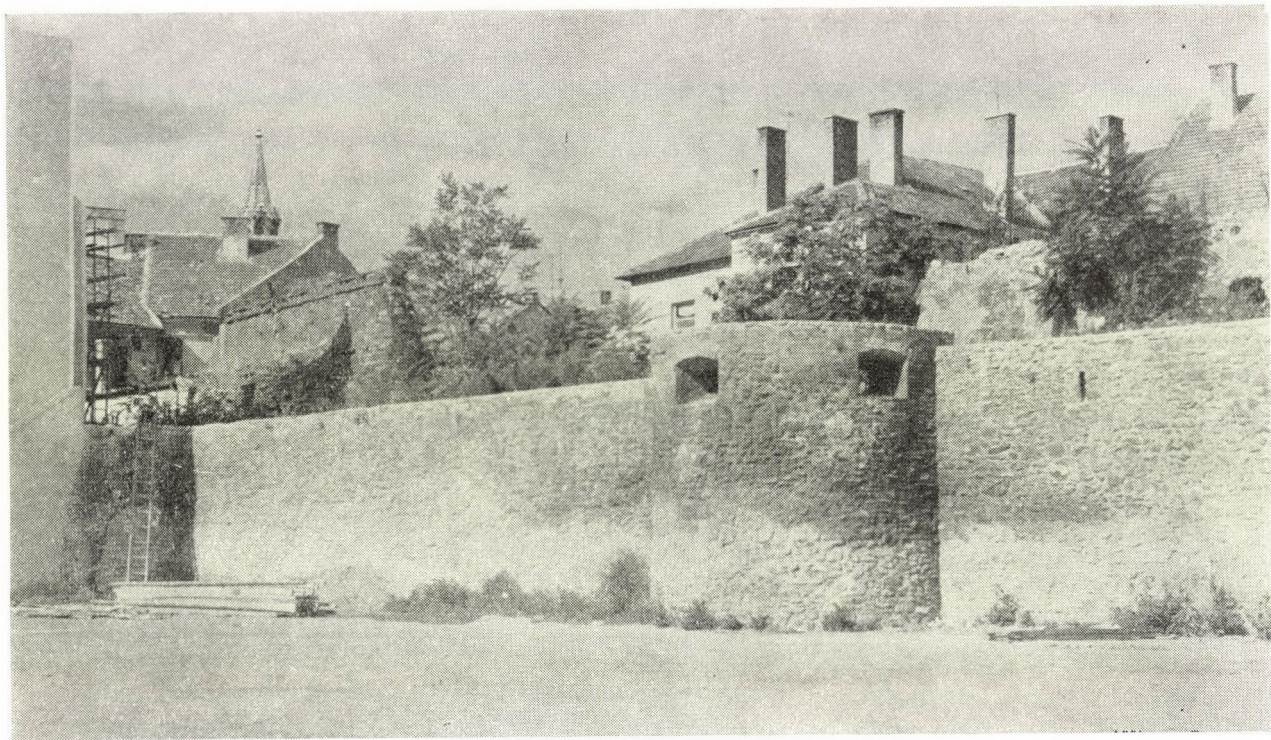
⑤ Szürkésfekete föld, faszén, fakorhadék

⑥ Kömorzsalak, kő, tetőcserép

B - B

13. kép. Metszetek a 10. toronynál
Рис. 13. Профили у башни № 10
Fig. 13. Coupes près de la tour n° 10

14–15. kép. Városfalak a 10–11. toronynál ásatás előtt és közben
 Рис. 14–15. Городские стены у башен № 10–11 перед раскопками и в ходе раскопок
 Fig. 14–15. Murailles près des tours n°s 10 et 11, avant et en cours des fouilles

szint mélységére mélyítettük az É-i szakaszt és így a külső harmadik városfal maradványa is napfényre került.¹³

A legbelső városfal e szakaszon mintegy 50 m hosszban húzódik szabadon, miután a belülről hozzáépült épületek a háború folyamán megsemmisültek vagy lebontásra kerültek. A fal a Szt. György utca 15. számú ház szakaszán 1,80–2,00 m vastag és a középkori falszoros-szinttől mérve 5–6 m magasságban áll még, délebbre már 2,00–3,00 m vastag és egy szakaszán még 8 m magas, tört kőből rakott; az újkori beépítésekkel nagy részében — főleg belső felülete — újabb burkolásokat kapott. A kutatóblokk vonalában a belső városfalat a ház felől 2,50 m széles, szegmentíves, lesarkított profilú kőkeretes kapu töri át, a kapu felett vastag, téglából rakott ív hidalja át békét. A fal alapozási lábazatát a D-i szakaszon 219,75 m Af magasságban találtuk meg külső oldalán, ami 1,85 m-rel húzódik magasabban a középkori falszoros itteni járdaszintjénél. Ez a helyzet tehát itt is bizonyítja, hogy a legbelső városfal építési szintje a korábbi sánc maradványait követte még. A fal alapozása a belső oldalán sem húzódik mélyebbre: több ponton megállapíthattuk, hogy a mai belső udvarokban látható mélyebb falsík utólagos aláfalazás, vagy egyszerű vékony burkolat, mely mögött már a sánc földje ül. A fal kiépítései tehát eredetileg itt is — ugyanúgy mint a Hátsókapu 2. ház esetében — még jóval magasabban volt a szint és ezt csak az udvari épületszárnyak megépítésekor, általában a 17. században mélyítették le. A legbelső fal iránya sokhelyütt többször megtörik: e szakaszon három ízben is. Építési korát meghatározó, az eredeti szinthez tartozó kultúrrejteget itt nem találtunk. Egyes kis szakaszai már a középső falrendszer előtt megépülhettek (I. periódus), ez azonban nem általánosítható teljes hosszára.

A középső városfal ezen a területen aránylag nagyon jó állapotban maradt meg és a feltárás során több mint 60 m hosszú szakaszát vizsgálhattuk meg két félkör alaprajzú faltornyával együtt. D-i végén az itt álló Lenin körüti épület miatt csak belső oldala közelíthető meg és a 11. faltorony is részben el van építve, ettől kezdve azonban már a külső oldal is szabadon áll, miután a hozzá épült újkori házak és raktárak mind megsemmisültek.

A középső városfal e szakaszánál is lényegében két falból áll: alul zömében eredeti vastagságban, felfelé lecsonkultán még a későrómai városfal húzódik, csonkjának tetején pedig a középkori fal (II. periódus). A felső falszorosban kiásott blokkok szerint a középkori fal belső szintjéig 217,99 m Af 60–70 cm vastagságú, majd változó 1,60–1,20 m vastag alapozási padkával ül a római fal csonk-

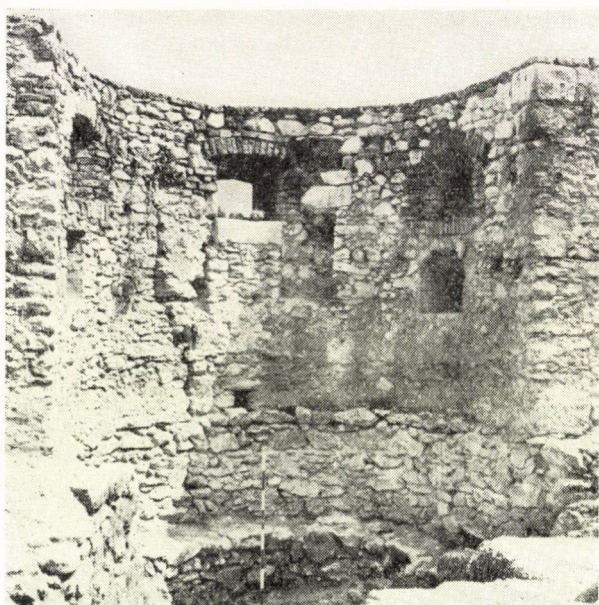
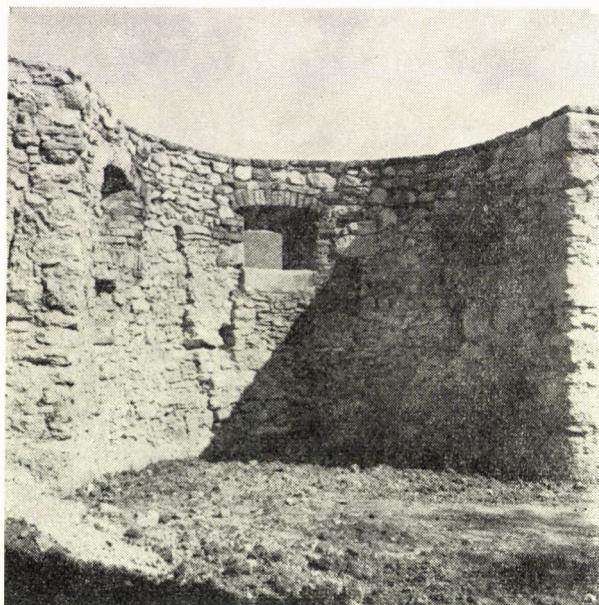
16. kép. A belső városfal a 11. torony mögött.
Рис. 16. Внутренняя городская стена за башней № 11
Fig. 16. La muraille intérieure derrière la tour n° 10

ján. A kemény, tört kőből rakott falban átlag 2,40–2,50 m-es tengelytávolsággal 72–78 cm széles közökkel képezték ki a fal pártázatát, mely így a nagyon szabálytalan kiosztás mellett nem egészen egységes jellegű és 1,70–1,90 m-es szélességek között ingadozik. A pártázat magassága 1,60 m lehetett. A nyílássarkokat szegletesre nagyolt kövekből képezték ki. A 10. és 11. faltorony között sikerült mind a 10 pártázatnak maradványait feltárnunk, a 10. toronytól É felé azonban csak az első kettőt észlelhettük, a többi már megsemmisült. A 10. tornyon eredetileg 4 pártáztakozt volt, itt és még inkább a 11. toronynál a későbbi periódusok miatt pontos méretüket nem mindig sikerült tisztázni.

A III. periódusban az addig nyitott pártaközöket befalazták, de ugyanakkor majdnem mindegyikben lőrészeket képeztek. Ezek általában kifelé szűkülő, egyszerű tölcéses alaprajzot mutatnak. Szabályos rendben váltakoznak a magasabb 50–80 cm-es résformájúak a négyzetes nyíláshoz közelebb álló 20–46 cm-es magasságúakkal. Szintbeli elhelyezésük arra mutat, hogy a résformájúakat a távolabbi támadók ellen tervezték: ezekből ugyanis a harmadik városfal előtti várárok külső oldalát lehet jól látni. A másik lőrésformát rendszerint valamivel mélyebb szinten helyezték el, ezek látótere jóval kisebb és lefelé irányulnak: a várárok belső oldalát, vagy már a külső városfalat is elfoglaló ellenségre lehetett így lőni. Gyakori, hogy másodlagosan felhasznált

¹³ A római szintig 1963-ban két blokkot mélyítettünk. A déli területén az ott állott újkori ház falai a rétegződést már elpusztították. Ezeken kívül a középkori szint

alatt a feltárást a következő években külön ásatként Sz. Póczy Klára végezte.

17—18. kép. A 10. torony belseje, középkori szint és szint alatti alapfala
Рис. 17—18. Внутренность башни № 10, средневековый уровень и фундаментная стена под средневековым горизонтом

Fig. 17—18. L'intérieur de la tour n° 10, le niveau médiéval et le soubassement de celle-ci sous le niveau

gótikus profilú faragott kövekből képezik ki áthidalásukat (27. 29 kép). A rés külső szélessége általában 10–15 cm. Csak egy esetben találtunk e szakaszon köztük kettős-kuleslyuk alakú formát. A lőrések alja a III. periódusban először követi a korábbi pártázatkörök szintjét, majd egy átépítési fázisban a résformájúakból egyesek alját elfalazzák (20–34 cm-el). Ez a magasítás a belső járdaszint emelkedésével, feltöltődésével is összefügg és nem egyenletesen jelentkezik.¹⁴

A faltornyok esetében már nem elégedtek meg csak ilyen egyszerűbb formájú lőrésekkel. A két oldalon, rendszerint a két szélső pártázatköz felhasználásával kettőstölcséres alaprajzú lőréseket építettek, kőlapokból finoman faragott kuleslyuk alakú, vagy négyzetes nyílással.¹⁵ Az előre-néző pártázatközt viszont az itteni szakasznál tömören befalzták, vagy egyszerű réslőrésre alakították át. A 11. torony két sarkánál ezenkívül a belső szint felett 20, illetve 35 cm-el két négyzetes rést képeztek ki — ezek még teljesen kőből épültek — és így a 2. fal külső síkjának és az alsó falszorosnak áttekintését tették lehetővé.

A következő építési periódus (IV.) során már megkezdik az első nagyméretű ágyúlőrések építését is. Nagyjából a két torony közötti falszakasz

közepén, ismét emeltebb szinten tölcserbélletes, szegmentíves átboltozású nyílást készítenek.¹⁶ A szintemelkedés miatt a faltornyokban is magasabbra helyezik a lőréseket (a 10. toronynál mintegy 60 cm-el, a 11. toronynál 48 cm-el magasabbra),¹⁷ Ezek szintén téglából készültek, átboltozva; a 11. toronyon feltárt maradványuknál a külső falsíkba helyezett — téglából rakott — kuleslyuk alakú réssel (29. kép a). Irányukat tekintve már nem annyira a falak oldalozását szolgálták, mint elődeik, inkább ferdén előre nyíltak; formájuk és szintmagaságuk alapján már a IV. építési periódusba sorozhatóak.

A középső városfal legfelső sávjában helyenként még megmaradt a következő átépítés (V. periódus) maradványa is: a falat 60–70 cm-el magasztották és az egyenes falszakaszokra téglabélletes, a külső falsíkon kuleslyuk alakú réssel ellátott lőrések épültek. A középső falszakaszon csak néhánynak alja maradt meg, az É-i részen nyomuk sincsen,¹⁸ de a 11. toronytól D-re majdnem sértetlenül sorakoznak. Felső lezárásukat laposra hasított kőlapokból képezték ki (28. kép). A faltornyoknál a magasztásba 3–3 nagyméretű ágyú-lőrést építettek be, ezek a 10. toronynál kettős-tölcséres alaprajzúak, a vékonyabb falú

¹⁴ A 10. toronytól D-re a 7. és 15. lőrésnél találtak magasztást. Lásd a 29. képen a 15. lőrés részlet-rajzát.

¹⁵ A 11. torony É-i oldalán feltárt lőrés keretkővének belső oldalán + alakú kőfaragójegy látható.

¹⁶ A béllet téglából (29 × 15 × 6 cm téglaméretek) készült. Az átboltozás már hiányzott, de egyes esetekben, mint a rondellától É-ra feltárt ágyúlőrésnél, kőből készült.

¹⁷ Valószínűleg mindegyik faltoronyban 2–2 lőrés készült. Az egyes periódusok azonban olyan közel esnek egymáshoz, hogy nagyobb rombolás nélkül ezeket kibontani nem állt módunkban.

¹⁸ A középső és az É-i falszakaszon a téglával elfalazott lőrések maradványait az 1950-es években végzett „helyreállítás” során bontották le, illetve falzták el cementes habarcsú durván rakott fallal. D felé ilyen javítást szerencsére nem végeztek.

11. toronynál egyszerű tölcseres formájúak, szegmentíves téglá boltozással. Eredetileg a belső fal-síknál a lőrésnek a 11. toronyban fa- vagy kőkeretük volt, ezeknek csak helye látható.

A metszetek rétegeinek kiértékelését a következőkben foglalhatjuk össze. Felső falszoros:

A római városfal pusztulása után épített fa-föld sánc anyaga itt is a fal törmeléke felett emelkedik. A sánc égett földjében (6–7. réteg) kisszámú későrómai cserépen kívül más korú leletanyag nem volt. A középkori legbelső városfalat a sánc égett, vörös földjébe ásták; a fal külső szintje eredetileg magasabban húzódnak, mert a szintnek maradványa itt nem maradt meg. A következő, II. periódusban épül ki a középső városfal a római fal tetején keskenyebb-szélesebb padkával, a felmenő fal már csak mellvéd vastagsággal, pártázatokkal. A faltornyok a régi római faltornyok helyén épülnek meg, ugyancsak a II. periódusban. Belső területükről a feltöltődést kiasták a római törmelék (8. réteg) szintjéig, majd a torony felépülése után szürke humuszos földdel töltötték meg a falszoros járdamagasságáig. A feltöltésben (5. réteg) kevés 2–3. sz. -i római (30. kép 6) és későközépkori cserép is került, így szürkésbarna, jól kiégetett tagozott fazékperem (30. kép 2) és szürke fazéktöredékek körpecsétlővel készített pontozott dísszel (30. kép 3–5), ezek a 13. századra tehetők. A réteg tetején barna kis fazék darabja feküdt (30. kép 7). *Mindezek egy 13. sz. végi – 14. sz. eleji építkezést hitelesítenek*, de pontosabban már nem határoznak meg. A torony eredeti használati szintjét a középen elhelyezett eső-kivezető nyílás és ennek aljánál húzódó habarcs-törmelék réteg is meghatározza. Hasonló méretű víz-kivezetőket találtunk az egyenes falszakaszokon is É és D felé egyaránt. Részben a lassú feltöltődés, valamint az új építkezés törmeléke (4. réteg) jelentkezik ezek felett a fal belső oldalán. A homokkötőtörmelék, felette habarcs és a fal belső felületének levakolása (vakolathatár a réteg teteje) a III. periódus átalakítási munkáihoz tartozik, midőn a pártázatközőkbe lőrésnek épülnek. Korukat e szakaszon leletanyag nem határozta meg, de a lőrésnek formája és építési módja jellegzetes. (Keretelés és átfedés céljaira sok helyen használtak fel egyszerű élszedékes profilú gótikus köveket, amelyek már bontásokból származtak.) A III. p. lőrésai zömükben már tűzfegyverek számára készültek. Részletes vizsgálatukat és kormeghatározásukat a többi, már feltárt lőrés közreadása után adjuk.

A feltöltődés következő rétege (3. réteg) másodlagos fekvésű, így benne csak a korábbi élet nyomai maradtak (14. és 15. sz.-i kerámiák, vas nyílhegy: 30. kép 11–14.) Ennek a rétegnek tetejéről használták a IV. és V. periódus téglalőréseit, ezt az is jelzi, hogy a réteg felszínétől

19. kép. A 10. torony és a római városfal lepusztult csonkjai

Рис. 19. Башня № 10 и остатки разрушенной римской городской стены

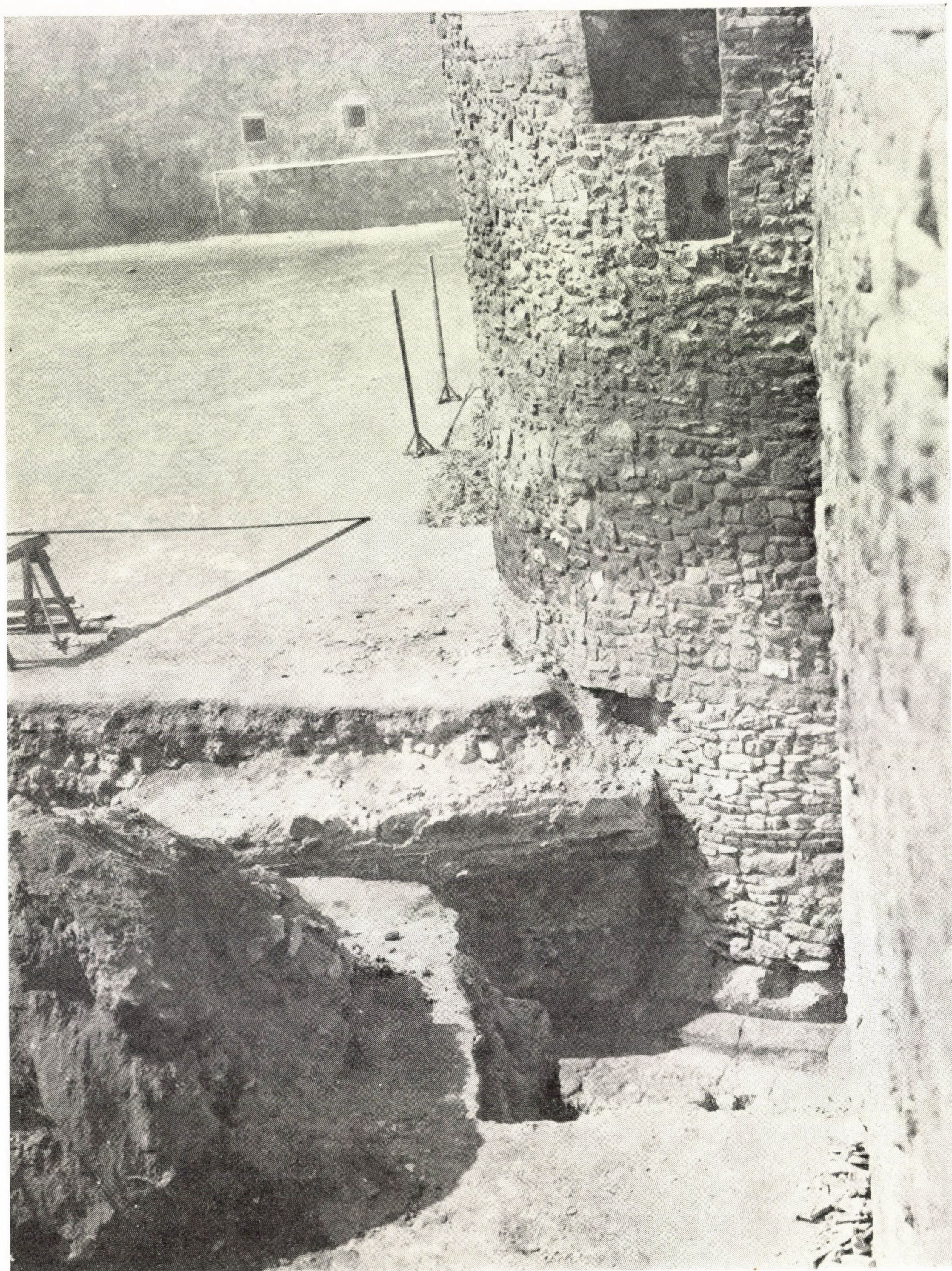
Fig. 19. La tour n° 10 et le moignon de l'enceinte romaine

kezdvé ismét egy újabb vakolatréteg húzódik a fal belső felületén és evvel már az alsó lőrésnek befallazását is elfedték. A felső zwinger D-i részének teljes hosszában ekkor vékony belső támfalat építettek a két fal közé, ennek alapozása is ebben a mélységben húzódik. A támfal valószínűleg a legbelső városfal statikai védelmét szolgálta, a belső járdára nem csúszhatott le tovább a sánc részsíkjáról föld. A 15. sz. ház felé nyíló kapu irányában két tölcseres irányú fal kötötte össze az új járdát, ez útját állta annak, hogy a sánc földje a mélyebb szintű kapubejáratot eltorlaszolja. A kapu viszonylag későn, az V. periódus idejében épült csak meg, szegmentíves keretkőve mellett erre mutat az is, hogy a béllet fölötti ív téglái méretükben megegyeznek a 10. torony ágyúlőrésének téglaméretével.¹⁹

Alsó falszoros: Az 1963-ban kiásott IV. kutatóblokkal az alsó falszoros egy szakaszát tártuk fel a 10. torony külső oldalán. Mint említettük, a torony tengelyében és D-i oldalán az újkorban itt felépült házak, raktárak falai az eredeti rétegződést elpusztították, sőt még a torony oldalfalait is derékszögűre vették le a sarkoknál. A torony É-i oldala mellett azonban sikerült bolygatat-

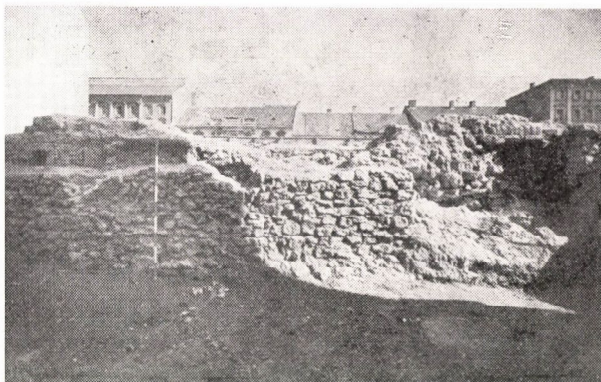
¹⁹ A kapu fölött 28×16,5×6 cm méretűek, a torony ágyúlőrésében 28×16×5,5 cm. Miután a III. periódusban is használtak ehhez közeledő méretet (a 11. torony-

ban 28×15,5×6 cm), a meghatározást elsősorban a kapu funkciója adja: az utcaszintről csak ezen keresztül lehetett könnyen ágyút is bevontatni.

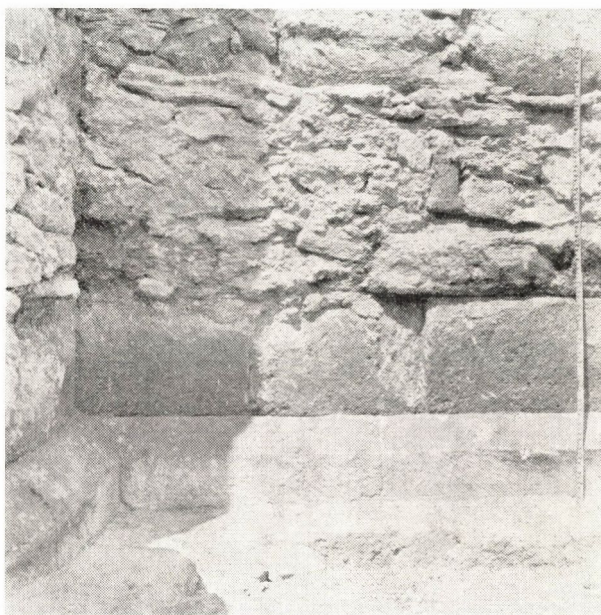

20. kép. A 10. torony külseje és a római torony lábazata
 Рис. 20. Внешний вид башни № 10 и цоколь римской башни
 Fig. 20. L'extérieur de la tour n° 10 et la base de la tour romaine

lan rétegződést találunk (13. kép B—B metszet). Az 1963. évi szinttől számított 2,95—3,15 m mélységtől lefelé mészkőmorzsalékos pusztulási réteget találtunk (5. réteg), tetején 3,15 m-en a fal külső oldalán és a torony mellett kőlapokkal kirakott szinttel: ez a későrómai városfal külső szintje. Ebben a mélységben a torony mellett két oldalról kőlapokkal határolt sirt észleltünk (negyedik oldalát a torony melletti kövezet képezte).²⁰ A réteg felső részében a pusztulást bizonyító, nagyon sok tetőcseréptöredék hevert (2 m² felületen 42 töredék). A római városfal külső lábazatát a lapkövezés felett a falsík elé kiugró, rézsűsre faragott puhamészkö kváderekből képezték ki. Ezek sok helyen olyan jó állapotban maradtak meg, hogy még az eredeti faragás nyomai is jól kivehetők (22. kép). Ugyanilyen lábazata van a fallal együtt épült félkör-alaprajzú római faltoronynak is (és mint a további ásatások során kiderült, a többi faltoronyra is). A lábazat felett a városfal külső síkjából a toronytól É-ra egy, D felé viszont három sor magasságában 50 cm magas puhamészkö kváderkövek maradtak meg, a torony külső falsíkját D-i oldalán legkevesebb 5 sor magasságáig képezték ki kváderkövekből. 2,60—3,00 m mélységben szürkés-fekete földréteg húzódott, ebben faszénmaradványok, alján pedig égett sávok, barna, égett agyagrögök feküdtek; leletei sok római lapos tetőcseréptöredék és kúp-cseréptöredék, 3 római edénytöredék, valamint vízicsigák héja (4b réteg). A réteg iszapolódott jellege és a sok csiga arra mutat, hogy lerakódása közben a terület erősen elvizenyősödött. Fölötte ismét pusztulást jelző réteget találtunk, vöröses-barna föld, homok, égett agyagdarabok vékony sávjával lelet nélkül (4a. r.), mely azonban a kutatóblokknak csak kisebb szakaszán volt észlelhető és a toronytól É felé már nem jelentkezett. A következő réteget 2,20—2,50 m mélységben szürkésfekete, barnásfekete színű föld képezte (3. réteg), alján helyenként nagyobb kváderkőtöredékek feküdtek, felső részében pedig égett oldalukkal lefelé fordult köveket találtunk főleg a városfal közelében. Velük egyező mélységben 2,00—2,18 m-nél a városfal külső felületén is égésnyomokat észlelhattünk. A réteg leletanyagát csupán néhány római tetőcseréptöredék képezte. Az égésnyomok mélységénél a városfalnak és a toronynak is külső falsíkját már nem kváderkövek képezik, hanem hasított és tört kemény kövekből mészhabarcsba rakott fal; ez azonban már a középkor későbbi javítása, mely a római falsíkot betartva egyenletesen húzódik É-felé és felette ismét egy — helyenként két — kvádersor ül, ezek azonban már szabálytalanabban elhelyezve, egymással nem is érintkezve (29. kép). A 3. és 4a rétegek mélységének és helyzetének megfelelő további pusztulási nyomokat tárhattunk

21. kép. A harmadik városfal belső oldala
Рис. 21. Внутренняя сторона третьей городской стены
Fig. 21. Le côté intérieur de la troisième muraille

22. kép. A római városfal lábazata a torony sarkánál
Рис. 22. Цоколь римской городской стены у башенного угла
Fig. 22. Base des murailles romaines à l'angle de la tour

fel a metszettől É-felé is: itt több méter hosszúságban egy kidőlt és lehullott falszakasz feküdt. Kemény, laposan hasított kövekből mészhabarcsba rakott mellvéd lehetett, melynek eredeti vastagsága a több helyütt még együttmaradt kövek tanúsága szerint 40 cm-nél vastagabb volt. A ledőlt falrész a 4b rétegen feküdt, ebből a korábban is talált római tetőcserepeken kívül korhatározó, a pusztulás idejét megadó lelet ekkor sem került elő.

A római városfal megépülését követő két — esetleg három — pusztulás rétege felett tártuk fel a 2. réteg ismét lelet nélküli sávját 1,70—2,10 m mélyen; anyagát nagyobb építkezésre utaló só-

²⁰ A sirt, mely sajnos bolygatottnak bizonyult, a következő évben Sz. Póczy Klára bontotta fel a római

rétegek feltárására javasolt külön ásatás keretében, további sírokkal együtt.

23. kép. A római és a középkori városfal a 10. toronynál
Рис. 23. Римская и средневековая городские стены у
башни № 10
Fig. 23. Les murailles romaine et médiévale près de la
tour n° 10

der, kő, habarestörmelék és szürke föld képezte. DK felé ezt a réteget és az alatta fekvőket is széles beásási sáv vágja el, amely a legkülső harmadik városfal építésekor keletkezett. A II. építési periódushoz tartozó későközépkori szint tehát a 2. réteg alján húzódott, majd az építkezéseket követően a réteg tetején. A külső városfal alsó része egyébként nemcsak ebben a metszetben, de majdnem mindenütt a feltárás teljes hosszában napfényre került. Helyenként felső részének mellvéd falából is vannak még maradványok, ezek a középső fal mellvédjével egyezően 60 cm vastagságúak és egymáshoz közeli vízkifolyó nyílások török át.²¹ A fal hasított és tört kövekből rakott, köztük sok a hasáb- vagy kockaformájúra nagyt. A külső falsík, mely az árok felé nézve sokáig szabadon állott, sok helyen későbbi javítások, burkolások nyomait mutatja. A külső fal építési idejét az oklevelek is meghatározzák: a fertői vámjövedelemből a király engedélyével 1330–39 között épült meg,²² 1340–44 között pedig már a várárkot ásták ki előtte. (A fal építéséhez tartozó beásás rétegéből sok római kúpcserép és tetőcseréptöredék mellett néhány római fazéktöredék került csak elő.) Nagybbszámú leletet csak az építkezési szintek feletti későbbi szürke földrétegben (1. réteg) találtunk a felső 30 cm-en: jólégetett vörös fazekak peremei kihajló, legömbölyített profilal és vörös tányér alakú fedő a XIV. század és a XV. század első felére tehetőek, szürke tál

alakú kályhaszem, laposperemű vörös cseréptál és téglavörös mázatlan kályhacsempe plasztikus sárkányábrázolással a XV. századi használat tanúságai (30. kép 15–25).²³ Ez a réteg helyzetében és leleteiben is a felső falszoros 3. rétegének felel meg, ugyanúgy a XIV–XV. századi használatot bizonyítja. Ez időszakon belül zártabb, azonos korú leletanyagot tartalmazó rétegek a falszorosokban úgy látszik nem képződhettek, csak ilyen kevert leletanyagú – tehát másodlagos fekvésű – feltöltések. A réteg teteje már följebb húzódik, mint a külső fal belső lábazata és vízkivezető nyílásai, ez is jelzi, hogy már jóval az építkezések után került csak ide. Felette közvetlenül az itt állott újkori épület padlószintje húzódott, ezen pedig az 1944-es bombázás egyengetett törmelékanyaga (F réteg). Így az alsó falszorosban a XV. sz.-nál későbbi periódusok megfigyelésére már nem volt lehetőség.²⁴

Szt. György u. 9.

A városfalak folytatását és 9. faltornyát – amit még az 1831-es várostérkép is ábrázol – 1850 körül semmisítették meg a Lenk-féle bérház megépítésével. A következő szakasz középső falvonulata azonban több mint 70 méteres hosszúságban a háborús pusztítás után ugyanúgy szabaddá vált, mint az előbb tárgyalt területen. A romos épületek lebontása után itt alakították ki a Bástya teret, amely alig másfél évtizedes fennállása után – a városrendező érzék sajnálatos hiánya miatt – újabb beépítéssel tűnik el. Az ásásokat 1964–66-ban végeztem, először a rondella területén és mellette a felső falszorosban, majd az alsó falszoros és a rondella külső oldalának feltárása következett.²⁵

A legbelső városfalat e szakaszon nem ismerjük. Lehet, hogy maradványainak felhasználásával épült fel részben a Szt. György u. 9. sz. ház, de a többszöri renoválás során ilyenirányú kutatást homlokzati falán sohasem végeztek. (É felé a Szt. György templom telkén megtaláltuk a legbelső városfalat.) A középső városfal kisebb sérülésektől eltekintve teljes magasságában áll még. D felé az egykori 8. faltorony helyén áll a rondella. A félkör alaprajzú védmű 17,30 m belső átmérővel áttöri a korábbi védőrendszer harmadik városfalát és benyúlik a várárok területébe is. Az ásás előtt 8,30 m magasságban emelkedett ki a háború után kiképzett tér fölé. Az ásás során megállapíthattuk, hogy eredeti magassága ennél jóval nagyobb: 11,70 m, alsó szakaszán 5 soros kváderkő

²¹ A felső falszorosnál 5–6 m-es távolságban találtunk ilyeneket, ezzel szemben az alsó falszoros nemcsak mélyebb helyzete miatt kapott több csapadékokat, de a felső falszoros vizét is továbbítani kellett. Így érthető, hogy a feltárt vízkivezetők 1,60–2,20–3,00 m távolságban követik egymást, a torony felé sűrűsödve.

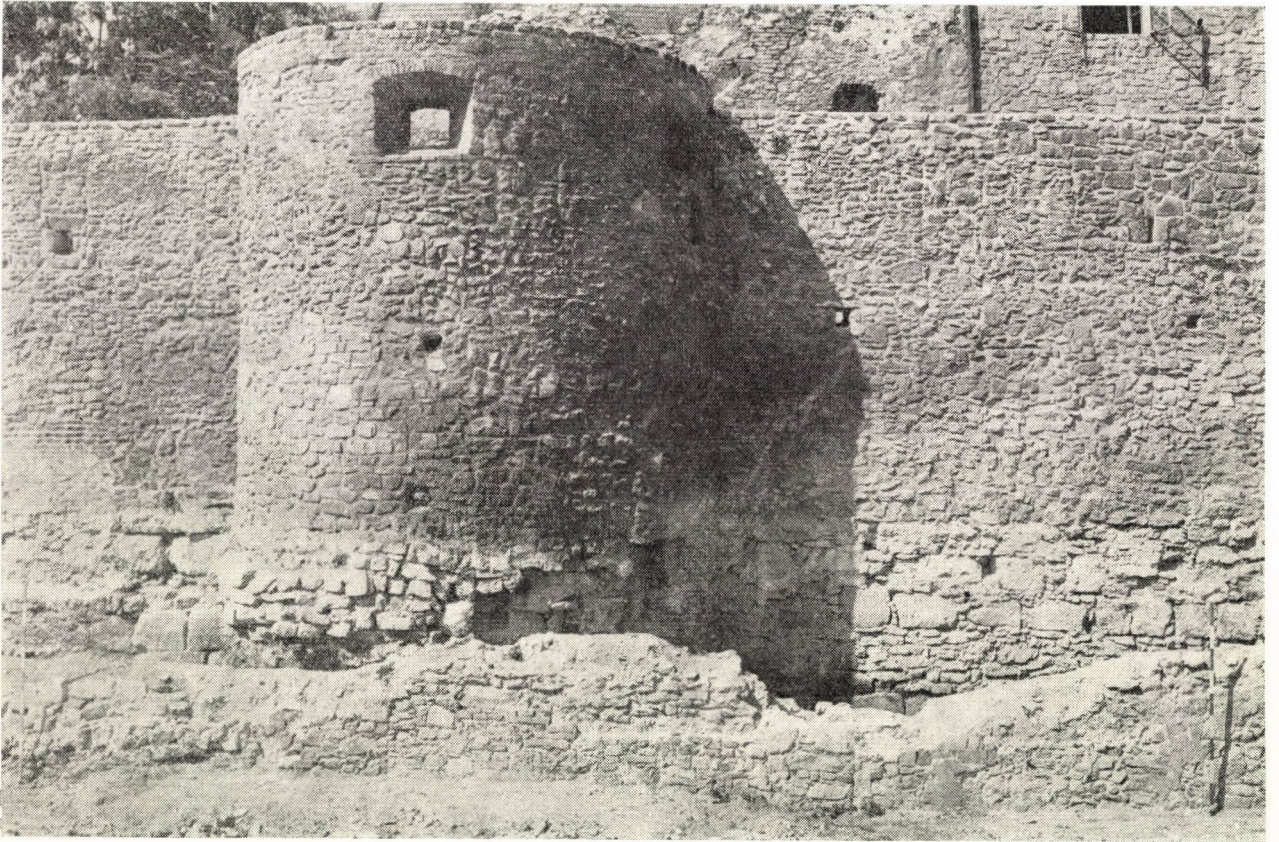
²² Holl I., Arch. Ért. 89 (1962) 64.

²³ Itt is került elő ugyanebben a rétegben korábbi, még a XIII. sz.-ra tehető kerámia: 30. kép 15 és 17.

²⁴ Hasonló kedvezőtlen szintviszonyokat találtunk az alsó falszoros más szakaszainál is: úgy látszik, hogy a

XVIII–XIX. sz.-i építkezések során nemcsak a külső falat bontották el, de a falszoros szintjét is lehoradták – valószínűleg az árok helyének végleges feltöltésére.

²⁵ Itt csak azokat az ásásokat tárgyaljuk, melyek helyileg az itt közölt II. áttekintő-helyszínrajzra esnek. Ugyanezekben az években került feltárásra az ettől É-ra húzódó terület is a Szt. György templom vonalában és attól É felé a Szt. György u. 7. ház szakaszán is. Ezekről különálló ásást végzett a rondellában 1966-ban Sz. Póczy Klára.

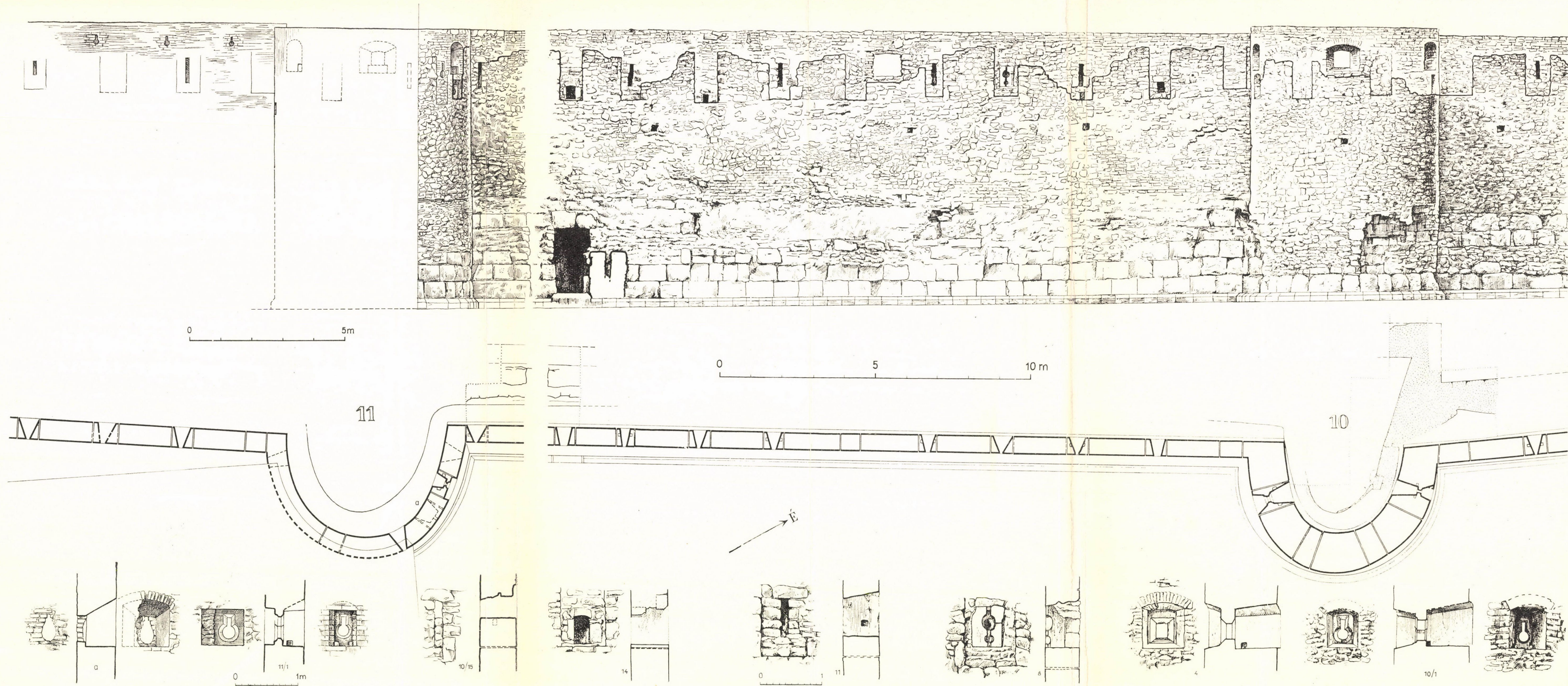
24—25. kép. A középső és a külső városfal az ásatás után
 Рис. 24—25. Средняя и внешняя городские стены после раскопок
 Fig. 24—25. Les murailles médiane et extérieure après les fouilles

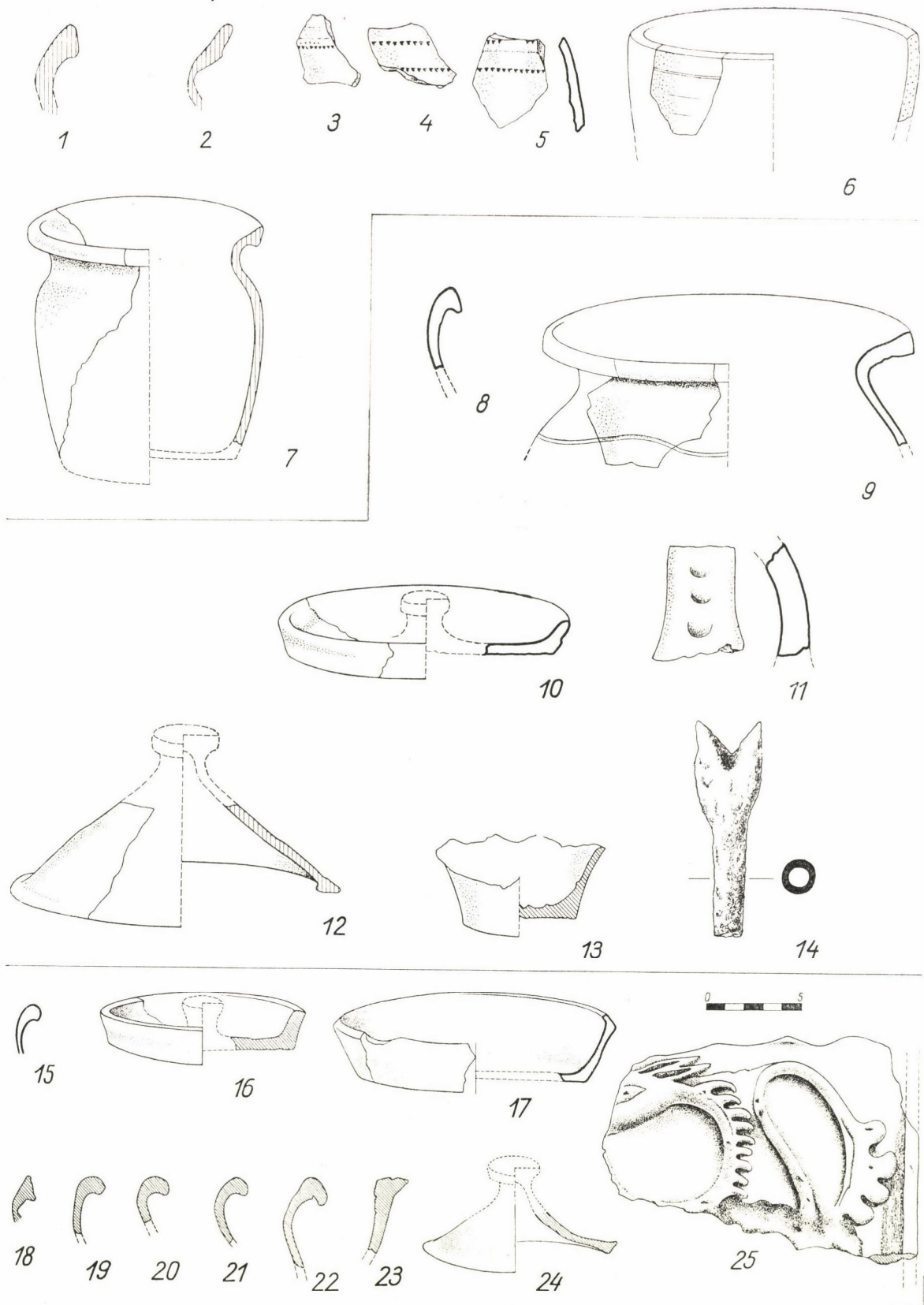
26—27. kép. Pártázat és közbeépített lőrés a városhal belső oldalán feltárás közben és kibontás után
 Рис. 26—27. Карниз и встроенные в него амбразуры на внутренней стороне городской стены во время раскопок и
 после вскрытия
 Fig. 26—27. Crénelage et meurtrières ménagées sur le côté intérieur de la muraille en cours de dégagement
 et après le percement

28. kép. A feltárt lőrész a 11. toronytól D-re
 Рис. 28. Обнаруженный ряд амбразур к югу от башни № 11
 Fig. 28. La rangée de meurtrières débouchées au sud de la tour n° 11

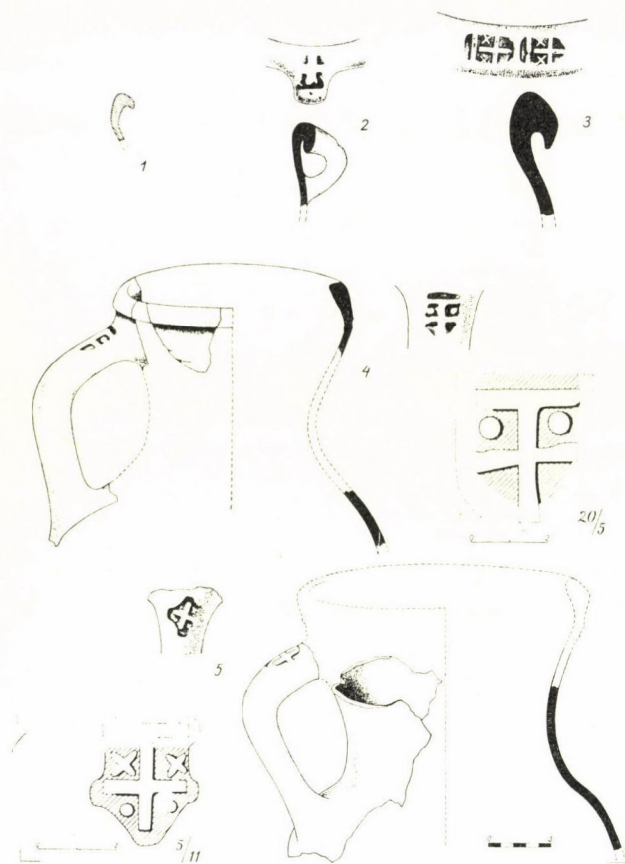

29. kép. A középső városfal homlokzata és alaprajza (1 : 100)
 Рис. 29. Фронтон и план средней городской стены (1:100)
 Fig. 29. La façade et le plan de la muraille médiévale (1 : 100)

Sopron Szt. György-u. I. árok 5.R., 3.R.
II. árok 1.R.

30. kép. Leletanyag a felső és az alsó falszorosból
Рис. 30. Находки из верхнего и нижнего стенных коридоров
Fig. 30. Trouvailles livrées par les braies supérieure et inférieure

31. kép. A felső falszoros 2. és 1. rétegének leletei, műhelybélyeges osztrák kerámia

Рис. 31. Находки из 2-го и 1-го слоев верхнего стенного коридора, австрийская керамика с цеховыми штампами
Fig. 31. Les trouvailles livrées par les couches 2 et 1 de la braie supérieure, céramique autrichienne avec sceau d'atelier

burkolattal épült, e felett vaskosan tagolt lábazati párkánnyal (34. kép). A külső falsíkja mellett készített kutatóblokkokban 2,40 m mélységig az újkori beépítés elegyengetett törmelékanyaga feküdt, majd a XVIII–XIX.-i épületek alapfalai. A falakban másodlagosan a rondella kváderköveit és lábazati párkányköveit is felhasználták: a beépítés során ugyanis a rondella falát sok helyütt megbontották és pince-, valamint kamra-nyílásokat vágtak oldalába. 3,4 m mély-

ségtől már a régi várakok lassan feltöltődött sötétszürke iszapos-agyagos földje fekszik, majd a várakok alját képező kékeszürke agyag. Ez utóbbi két réteg mélységében a kváderköves falsík alatt már a tört köves rondella-alappal húzódik, mellette a beásás nyomaival. Mindez jól mutatja, hogy a rondella kiépítésekor már a várakok iszapoldott, feltöltődése megindult (32. kép C–C metszet).

A felső falszorosból kiinduló hosszanti kutatóárokval vágtuk át a rondella belsejét. A korábbi védőrendszer faltornyának maradványát ebben nem találtuk meg, mert ennek homlokzati fala nagyobb mélységig már előzőleg elpusztult. A rondella eredeti szintje közvetlenül a mai szint alatt húzódik, csak hátrafelé, a falszoros folytatásánál mélyebb. A feltöltésben csekélyszámú XVI–XVII sz.-i cserépanyagot találtunk. A rondellát a források szerint 1631-ben építették.²⁶ A város 1597. évi alaprajzán és az 1622. évi madártávlati rajzon még nem szerepel;²⁷ mindkettő kisméretű faltornyot ábrázol még itt. A régi községi jegyzőkönyvek szerint már 1625-ben sürgették a Szt. György templom melletti dűledező „bástya” kijáratát és még 1630-ban is felszólítják a tanácsot, hogy (három másik társával együtt) a már majdnem ledőlő faltornyokat megépíttesse.²⁸ A XVII. sz. elején meginduló újabb erősítések során kiépítésre kerülő nagyméretű rondellák és olasz-bástya helyének kijelölését ezek szerint a hadászati szempontok mellett egyszersmind a szükség is befolyásolta. A Szt. György templom melletti rondella hatalmas méreteivel végre egy egész ágyúút eg elhelyezését is lehetővé tette; 3 m vastag falát felül négy ágyúlórés tőri át; 3 m vastag falát kívül-belül kő mellvéddel szegélyezett — eredetileg nyilván fatetővel fedett — körüljáró folyosó húzódott.

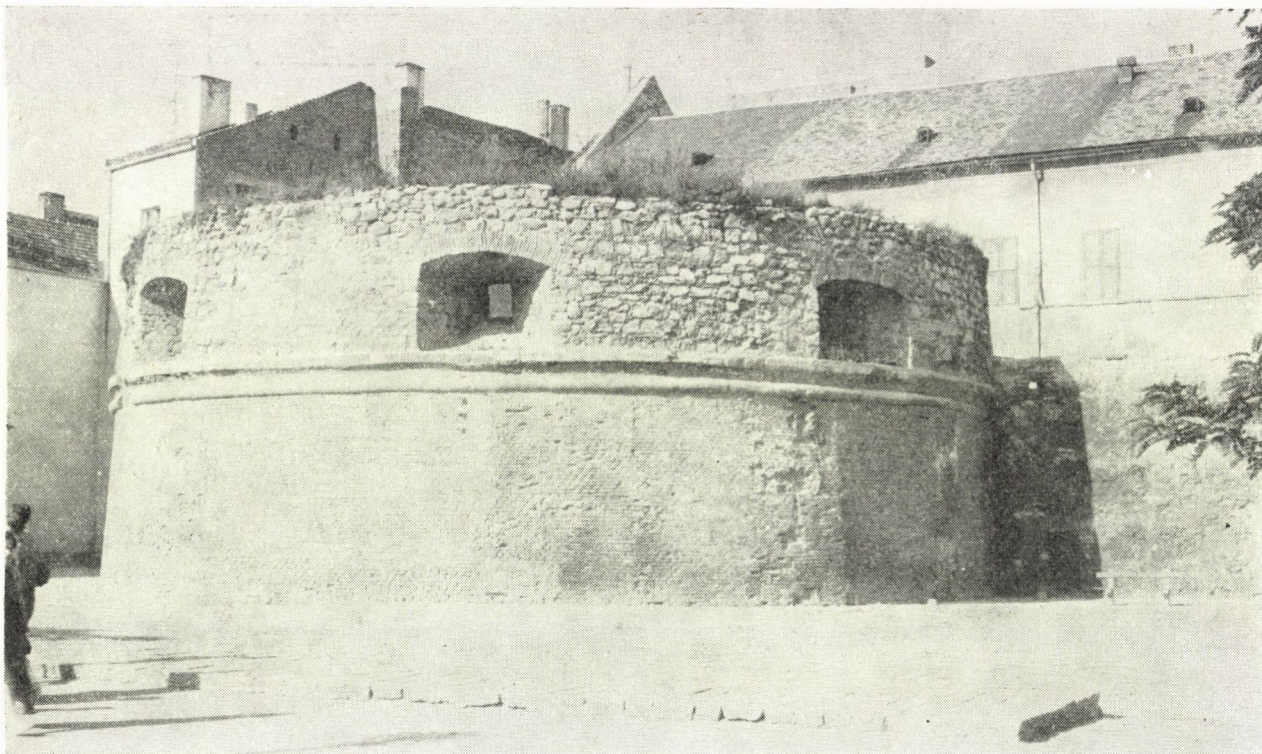
É felé a felső falszorost is átvágtuk egy kutatóblokkal (32. kép D–D metszet). Miután a mai iskolafal előtt falazott világítóudvar húzódik, nem deríthettük fel, hogy a legbelső városfalból maradt-e itt valami. A középső városfalban az V. periódus formajegyeit mutató felső, téglabélelt lőrössor szabálytalan (3,5–2,1 m-es) távolságokkal sorakozik egészen a 7. toronyig. Alatta itt is sikerült feltárni a középkori pártázatos városfalat. A középkori fal alapozási vastagsága 2 m, mellvédje 52–58 cm vastag, tört kőből rakott,

²⁶ „1631 in disem jahr ist die pastein bey der Georiger khirche erbaut worden” — Payr György és Mihály krónikája 1584–1770. Az adatra Nováki Gyula hívta fel a figyelmet [SSz 16 (1962) 57–61.], a korábbi kutatás [Gerő L.—Csatka E., Sopron és környéke műemlékei. 2. kiad. (1956) 168.] a krónika egy másik adatával tévesztette ezt össze. Ugyancsak téves i. m. 168. o. leírása, miszerint a rondella téglából épült, mert csupán külső falsíkjának középső szakaszát borítja téglaköpeny.

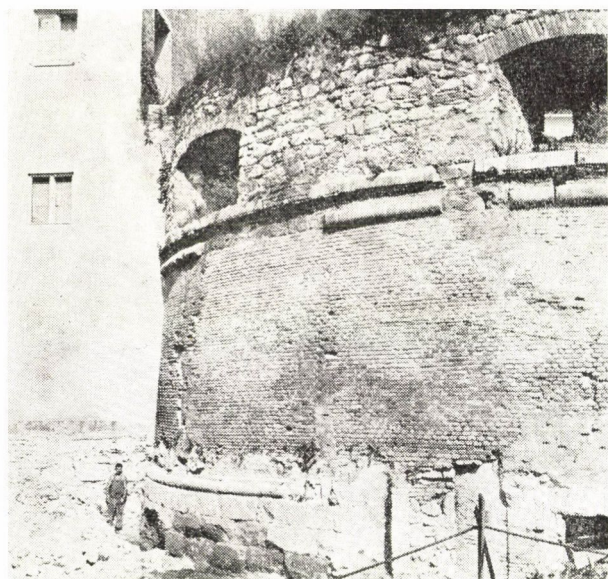
²⁷ Nováki Gyula (i. m.) tévedett, mikor úgy vélte, hogy „... zavarólag csak az hat, hogy az 1622, ... tervrajzon jól felismerhető.” Ez a madártávlati rajz ugyanis még nem ábrázolja a harmadik városfalat is áttörő rondellát,

csupán egy — a többieknel kissé nagyobb — faltornyot, mely sem a külső falat, sem a várarkot nem érinti.

²⁸ Póda E., Sopron sz. kir. város monographiája. (Sopron 1890) 438, 451.—1625. 24. §. 1630. 29. §.: „Die Pastein bey St. Georgen-Kirchen so wol beim hindern thor im Winckhel auch am khalten Eck seint alle bauvellig und fast nider gefallen, alss bit ein E. Gemein einen E. Rath was etwan im Zwinger von Noeten sein wirth, machen zu lassen, solches ins werkh zu sezen.” — Az 1668. évi közgyűlési jegyzőkönyv a rondella nevét is megőrizte: Szent György bástya („... bei der St Georgen Pastey ...”). Uo. 122.

33. kép. A rondella az ásatás előtt
Рис. 33. Ронделла перед раскопками
Fig. 33. Le bastion avant les fouilles

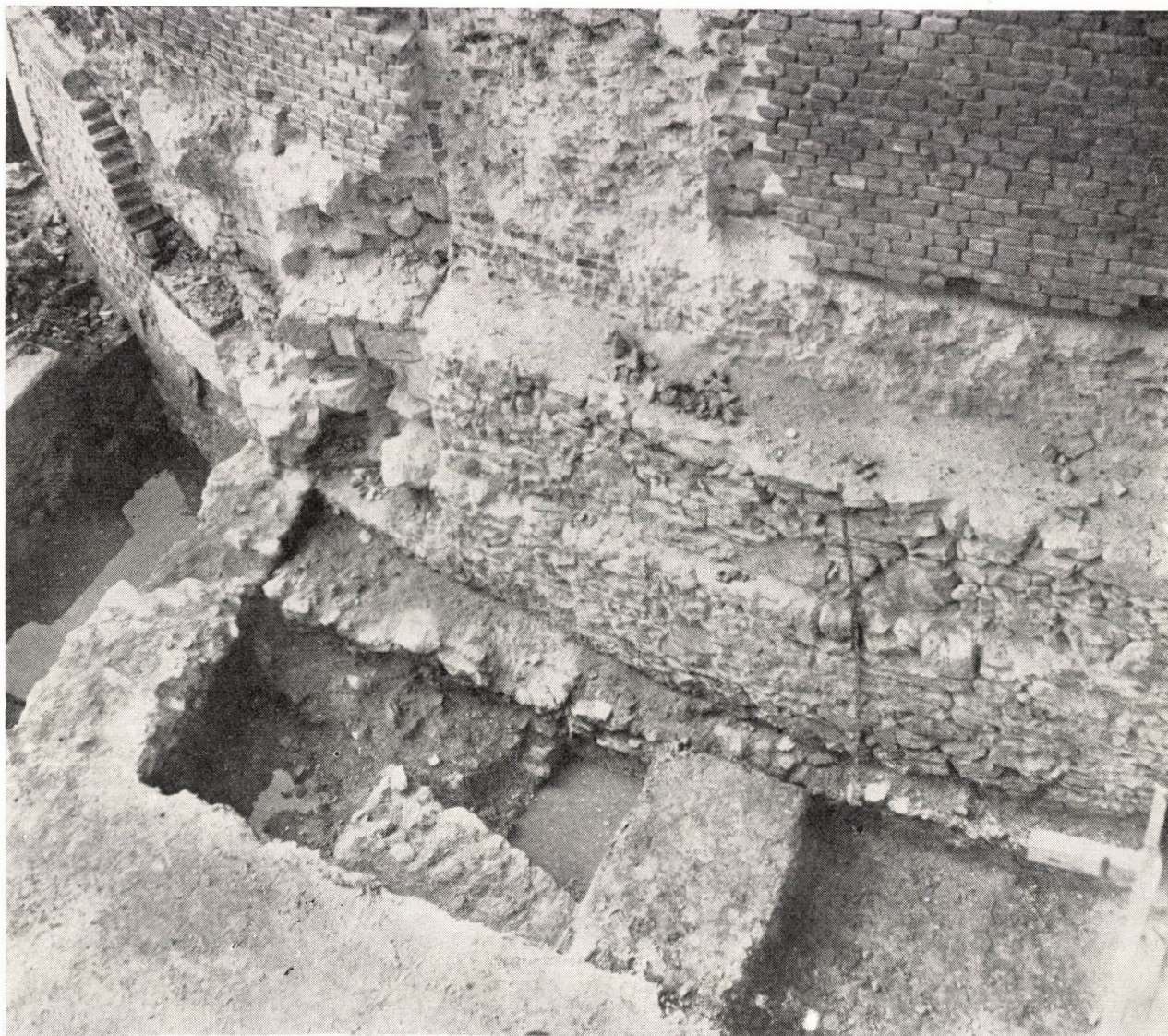
34. kép. A rondella lábazata feltárás közben.
Рис. 34. Цоколь ронделлы во время раскопок
Fig. 34. La base du bastion en cours de dégagement

²⁹ A IV. periódust e szakasznál az a nagyobb méretű téglalőrés jelzi, melynek maradványát a rondellától számított harmadik felső téglalőrés alatt részben kibontottuk. Töleséres béléte 108 cm széles belső nyílásra utalt, tehát ez is ágyúlőrés lehetett és ugyanúgy két torony közötti szakasz közepére helyezték, mint a Szt. György u. 17-nél. (A helyreállításnál a lőrést ismét befalazták.)

pártázatát átlag 2,50 m-es tengelytávolsággal képezték ki 75–80 cm széles közökkel, de itt is találunk az átlagos 1,65 m széles pártázatok sorában még 2 m-t meghaladót is.²⁹

Ezen a szakaszon is megtaláltuk a III. periódus átalakítási munkáit; a pártázatközök befalazását és a szűk réslőrések kiképzését. A délebbi szakasztól eltérően csak minden második közt használták fel lőrés elhelyezésére és ezek mind a magasabb nyílásformát mutatják egészen a 7. toronyig. A lőrések alját itt már kezdetben is valamivel magasabbra helyezték a pártázatközök aljánál és egy későbbi átépítési fázisban itt is elfalazzák a lőrések alját és így kisebb nyílásokat képeznek.

A felső falszorosban feltárt rétegek a következő képet adják (32. kép D-D metszet): A középső városfal 2 m vastag alapozással épült a római városfal fölé. — 2,25 m alatt az alapfalon kisebb-nagyobb kövekből és földből szorosan rakott töltés fekszik a mellvédfal mellett, ez a fal építése után kiképzett járda. A kövek között szürke redukált égetésű osztrák típusú fazéktöredékek feküdtek, melyek a XIII. sz. végén készülhettek, vagy a század fordulóján (37. kép 1.). Mellette és felette az 5. réteg barna földje húzódik. A 4. réteg habarcestörmelékes sávja csak a fal belső síkja mellett található — 1,9 m mélyen, ettől felfelé a fal már vakolt: ez a III. periódus átépítési szintje. — 1,3–1,9 m mélységben a 3. réteg barna földje fekszik, ebből lapos középkori tetőcseréptöredék-

35. kép. A rondella lábazata és alapfala az alsó falszorosban
 Рис. 35. Цоколь и фундаментная стена ронделлы в нижнем стеном коридоре
 Fig. 35. Base et soubassement du bastion dans la braie inférieure

kek, grafitos anyagú osztrák fazéktöredék és redukált égetésű osztrák típusú kerámia mellett zömben már vörös fazekak darabjai feküdtek, melyeknek ilyen kihajló legömbölyített peremű típusait a XV. sz. elejétől kezdve ismerjük (37. kép 2–11.). Itt került elő néhány szürke és barna tál alakú XV. sz.-i meredek falú kályhaszemtöredék is (12–13.). Ez a réteg már a III. periódus után került ide, anyaga szerint a XV. vagy már a XVI. században. A 2. réteg kötörmeléke, a kettős habarcssávval ismét két átépítést jelez: a IV–V. periódus lőrésorának megépítését. Ekkor építik meg itt is a belső vékony támfalat, mely mögött még a sánc maradványának dombja húzódott (7. réteg), ezt itt az újkori építkezések semmisítették meg.

Alsó falszoros: A rondella mellett az alsó falszoros feltárása során kibontottuk a rondella lába-

zatát, mely itt, ahol már a falszoros földje takarta, csupán tört kőből épült (35. kép). —2,6 m mélységtől már a rondella alapfala húzódik, mely nem követi a felső fal íves vonalát, mellette vékony beásási réteg vágja el a római rétegeket (32. kép E-E metszet). Ezen a szakaszon 11 m hosszban az újkorban ide épült házak pincéi semmisítették meg a falszoros középkori és későrómai rétegeit —2,4–2,5 m mélységig, tehát még a későrómai járószint mélysége alatt is (D-D metszet); a korábbi periódusok kutatásának azonban megvan a lehetősége. A római városfal lábazati párkányával és kváderköves, eredeti falsíkjával töretlenül húzódik a 7. toronyig. A délebbi szakasztól eltérően itt csupán egy, helyenként két sor kváder maradt meg és ezek a legalsó sorban sem mindenütt illeszkednek szorosan. Más szakaszok-

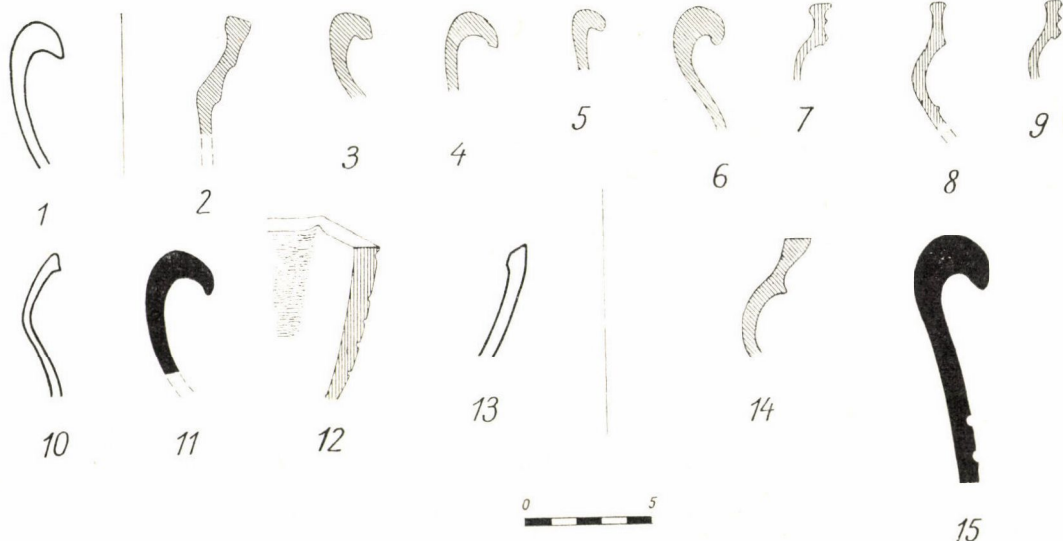

36. kép. A középső városfal belső oldala, az V. periódus lőrése és szintje a rondella mellett

Рис. 36. Внутренняя сторона средней городской стены, амбразура и горизонт V-го периода рядом с ронделлой
Fig. 36. Le côté intérieur de la muraille médiane, la meurtrière et le niveau de la Ve période près du bastion

tól eltérően a középkori középső városfal külső síkja itt nem tartja be a római falsíkot és kis párkányt képez. A legkülső harmadik középkori városfalnak itt csak alapozása maradt meg, föléje újkori házfal épült. Északabbra már megmaradt a középkori fal is, lábazatának és vízkivezető nyílásainak átvétítése megadja a középkori falszoros itteni belső magasságát is (D-D metszetben szaggatott vonal helye).

*

37. kép. Leletek a felső falszorosból a rondella mellett (1 = 5. réteg; 2–13 = 3. réteg; 14–15 = 2. réteg)
Рис. 37. Находки из верхнего стенового коридора рядом с ронделлой (1 = 5-ый слой; 2–13 = 3-ий слой; 14–15 = 2-ой слой)

Fig. 37. Trouvailles livrées par la braie supérieure près du bastion (1 = couche n° 5, 2–13 = couche n° 3, 14–15 = couche n° 2)

A fentiekben három ásatási területnél határozhattuk meg a középkori és római városfal helyzetét, elválaszthattuk — elsősorban a középső falnál — fő építési periódusait.

Sopront a XIII. század végéig a többször említett (1277, 1297) római városfal védte a mögötte épített gerendavázás sánc maradványával és egyes szakaszokon ennek kő burkolófalával. (Helyenként számolhatunk a belső városfal kis részleteivel is: I. periódus.³⁰)

A XIII. század végén, főleg III. Endre 1297. évi adománya után megindult a középső városfalvonal új kiépítése, betartva a római városfal adottságait úgy a homlokzati falsík, mint a tornyok külső alaprajzában (II. periódus). A méretei miatt is jelentős munka I. Károly új adománya alapján csak 1330–39 között fejeződött be. Ez alatt megépültek a legbelső fal eddig elmaradt szakaszai és a külső, harmadik fal. Létrejött tehát a kettős falszoros-rendszer, majd 1340-től 1344-ig előtte a várakok is.

A III. periódusban korszerűsítik, átépítik a városfalakat a kézi tüzfegyvereknek megfelelően. A IV. és V. periódusban megmagasítják a városfalakat és újabb lőréssorral látják el.

Az építészettörténeti kutatás egyik kérdésének revízióját vonja magával (a szorosan vett helytörténeti kérdéseket itt nem érintve) az ásatások egyik bizonyítéka: a későrómai külsőtornyos városfal használata és újraépítése a tornyokkal együtt 1340-ig. A fal síkjából előreálló tornyok alkalmazása az ókortól kezdve jellemzi a fejlettebb védekezési módot a város- és várépí-

³⁰ A belső városfal periódusainak meghatározását a további ásatások során szeretnénk elvégezni.

tészetben, s bár sok esetben úgy tűnik, hogy feledésbe merült, tulajdonképpen nyomon követhető a későközépkorig. Alkalmazása a hazai fejlődésben sem köthető a XV. századhoz.³¹ A budai királyi vár- és városfalak felépítése során folyamatosan alkalmazzák őket a XIII. század derekától.³² Valószínűnek tartjuk, hogy a soproni városfal tornyai egyes védelmi építkezéseknél ösztönző példát jelentettek.

LES MURS D'ENCEINTE MÉDIÉVAUX DE SOPRON

Résumé

Pour connaître l'histoire de la ville de Sopron, une collectivité de travail a été formée de spécialistes de la préhistoire, de l'archéologie romaine et de l'archéologie médiévale, laquelle, en 1959, a entrepris des fouilles systématiques (Arch. Ért. 89, 1962, pp. 47–67). Pour éclaircir les problèmes des diverses époques, des fouilles ont été exécutées qui, en partie, étaient communes, et en partie indépendantes l'une de l'autre nous donnerons ici un compte rendu des fouilles portant sur l'étude du moyen âge, comprennent trois territoires et qui sera suivi du rapport des quatre autres fouilles, puis de l'appréciation des résultats de celles-ci.

En coupant la braie inférieure, nous avons mis à découvert, dans le jardin de la maison sise 2, rue Hátsókapu, les murs d'enceinte médian et intérieur. Le mur d'enceinte intérieur forme la façade côté jardin de la maison actuelle (fig. 4–6.). Les trouvailles (fig. 10) permettent de situer la construction du mur médian à la fin du XIIIe siècle. Là aussi, le mur d'enceinte médiéval a été élevé en utilisant les restes de l'enceinte romaine. Derrière celle-ci courait le rempart à carcasse de poutres qui, à l'extérieur, était revêtu d'une mince couche de pierre. Le mur d'enceinte médian fut, plus tard, au XVe siècle, reconstruit, puis encore plus tard, dans les IVe et V^e périodes de construction, rehaussé de briques et percé de deux sortes de rangées de meurtrières (fig. 3, 8–9).

La Porte arrière fut démolie entre 1821 et 1823, mais son dessin de relevé datant de 1815 nous est resté (fig. 11). L'étude de celui-ci et son adaptation au plan actuel démontrent que la tour d'entrée fut construite en même temps que le mur médian. Le mur d'enceinte extérieur, la troisième enceinte, fut construit plus tard (1330–1339). Selon ses analogies, l'ouvrage avancé communiquant avec la tour dut être construit au XVe siècle, et, selon les données des archives, reconstruite avant 1642. On lit dans les sources écrites que des travaux importants y furent exécutés aussi en 1437 et en 1441: „...an dem polberch am hindentuern...”, ce qui dut être un ouvrage avancé, éventuellement une barbacane où dominait le travail de charpenterie.

Devant les maisons n°s 13–19, rue Szent György, nous avons réussi à dégager les restes de tous les trois

Már az eddig ismertetett ásatások³³ alapján is bizonyítható, hogy a római örökség felhasználása a magyar városkialakulás folyamatában egyes esetekben döntő indítékot adott. A római városfalak használatának mértéke az Árpád-korban, majd rekonstrukciójának módja a XIII. század végétől 1340-ig, hazánkban egyedül álló, — de európai összehasonlításban is jelentékeny.

Holl Imre

murs d'enceinte médiévaux. Le mur intérieur est conservé grâce aux façades des maisons adossées, construites plus tard (fig. 16) A un endroit une large porte conduit à travers le mur à la braie supérieure. Cette porte fut ouverte sans doute lors d'une transformation antérieure, pour y introduire des canons. C'est là que nous étions pour la première fois en mesure de prouver que les tours murales demi-circulaires de l'enceinte médiévale furent construites également en utilisant les tours romaines (fig. 17–20). La muraille médiévale était primitivement crénelée et fut construite entre 1297 et 1339. Là aussi suivirent trois autres périodes de construction dont nous avons réussi à séparer les vestiges. Dans la IIIe période de construction, les créneaux furent bouchés et des meurtrières y furent aménagées. Dans les IVe et V^e périodes le mur fut surélevé et percé d'une nouvelle rangée de meurtrières (fig. 26–29).

En dégageant la braie inférieure, nous avons mis à découvert les restes du mur d'enceinte extérieur (fig. 25). Comme l'atteste la stratification, l'enceinte romaine de la basse époque fut deux fois, éventuellement trois fois, détruite (couches 5–4/b–4/a), mais le moignon de l'enceinte romaine s'élevait du terrain encore jusqu'au XIIIe siècle. La couche médiévale de la braie inférieure a livré des trouvailles qui témoignent de l'utilisation de celle-ci aux XIVe et XVe siècles (fig. 13). Les couches plus récentes furent détruites par les constructions exécutées à l'époque moderne.

Devant la maison sise 9, rue Szent György s'élève le bastion construit en 1631. Au cours des fouilles nous avons retrouvé sa base originale à pierres de taille qui avaient revêtu le mur du côté du fossé (fig. 32, 34).

En dégageant la braie supérieure, à côté du bastion nous avons fait les mêmes observations que pour le mur d'enceinte situé plus au sud. Nous avons retrouvé là aussi les différentes périodes de construction de l'enceinte médiévale (fig. 32, 36), et nous avons dégagé les restes des meurtrières bouchées. Dans la braie inférieure la construction des caves des maisons bâties à l'époque moderne a détruit les couches de la basse époque romaine et du moyen âge. Le mur médian fut élevé là aussi sur l'enceinte de la basse époque romaine.

I. Holl

³¹ A külső tornyok alkalmazását a hazai építészetben ezzel ellentétben tárgyalja és rendszerében kormeghatározóvá teszi: Gerő L., Magyarországi várépítészet. (Bp. 1955) 245–247, 258–260; valamint további feldolgoásaiban: A soproni vár [Csatka E., Sopron és környéke műemlékei c. kötetben (1956)] 166–169: „Végigtekintve a magyarországi várépítés fejlődését azt látjuk, hogy a soproni külsőtornyos városfal is legkorábban csak a XV. század vége felé épülhetett.” — Entz Géza az 1353-as lengyel oklevél alapján, mely Plock külsőtornyos városfalának építését rendeli, el, már felvetette, hogy egyes hazai városfalaink kormeghatározását új vizsgálat

alá lehetne venni [Műemlékvédelem 4. (1960) 20.].

³² A budai várfal patkó alaprajzú külső tornya a XIII sz. közepe után épült. Feltárása és kormeghatározása: Gerevich L., A budai vár feltárása (Bp. 1966) 5. kép, 22, 38, 262. Uo. a vár többi Anjou- és Zsigmond-kori külső tornyának leírása.

³³ A közölt felméréseket a Régészeti Intézetben Egyed E., Wolsky M., Munkó M., Bóka D., a fotókat Susits L. és a szerző készítették. Az alaprajzokat az Építészettörténeti Tanszék 1960. évi városfelmérésével egészítettük ki, igyekezve korrigálni ennek hibáit.

ÚJ FELSŐPALEOLIT TELEP AZ ALFÖLDÖN

Hazánk keleti és déli részei szegényesek paleolit leletekben. Szeged-Óthalom¹ és a földrajzilag még az Alföldhöz tartozó Dunaföldvár² kívül néhány szórvány-lelet jelzi, hogy a terület az őskorban sem volt lakatlan. (Két csont edényke a Tisza medréből, tiszalöki penge.)³⁻⁴

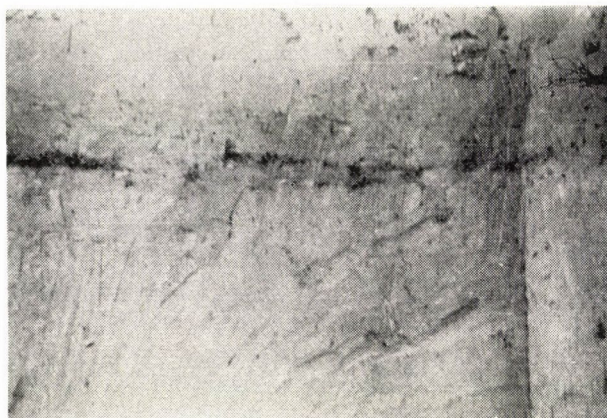
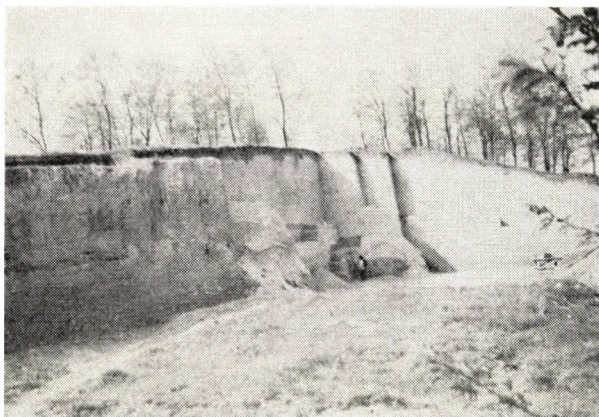
Újabb adattal gazdagítja az alföldi paleolitikumra vonatkozó ismereteinket az 1966 áprilisában, Madarason (Bács-Kiskun m., bajai járás) a téglavetőben feltárt telep-részlet. A lelőhely a Telecskai dombok ÉK-i végében, a Kígyós patak déli partján nyitott bányában található. A domborzati viszonyok hasonlóak a ságvári, dunaföldvári paleolit telepek környezetéhez (1. kép 1).

A bányatalp felett 170–180 cm-re, a Kígyós patak jelenlegi szintje felett 280–300 cm-re, 8 méter szélességben szenes réteg húzódik (1. kép 2). Nem egyenletes, a profilban is látható két tűzhelynél 10–15 cm vastag, átégett, míg a tűzhelyek között csak elszórt faszéndarabkák jelzik. A 680–720 cm-es fedőből a legfelső 60–80 cm beásásokkal bolygatott humusz, a többi lösz. A szenes réteg felett a löszben találtunk egy csontos szintet, amelyik helyenként elérte az 1 méteres szélességet, s a legmélyebb pontja 60–70 cm-re volt a kultúrréteg felett. A rossz megtartású csontok nem határozott rétegben, nagyon szórványosan helyezkedtek el, néhol csak fehér elszíneződés jelezte az elpusztult csontot, amely esetenként 40–50 cm hosszú is lehetett. A csontok körül az emberi megtelepedésnek nem volt nyoma. A bányában korábban észleltek még egy szintet, ahonnan a munkások jó megtartású, többnyire a kiemeléskor összetört csontokat gyűjtöttek. A csontok körül elszíneződést, köveket nem vettek észre. Ez a szint szerintük megfelel a jelenlegi bányatálnak, tehát a kultúrréteg alatt kb.

180 cm-re helyezkedik el. Az ásatás idején a csontok helyét már nem sikerült azonosítani.

Az egyhetes leletmentés során 15,31 m² felszint tártunk fel. A munkával alkalmazkodni kellett a bányaműveléshez, a rövid idő nem engedte, hogy nagyobb felületről távolítsuk el a lösz. A feltárt felületen három tűzhelyet találtam (2. kép). Közülük a már említett — a profilban is mutatkozó — A és B tűzhely 160, ill. 180 cm, a bontás során előkerült C tűzhely 90–100 cm átmérőjű. Egyik tűzhelyfoltot sem tudtuk teljesen feltárni, mivel az A és B szelvény tűzhelyének egy részét az ásatás megkezdése előtt már elhordták, a B és C benyúlik a 7 méter vastag lösz alá. A megadott méretek a mérhető legnagyobb kiterjedést jelzik. A tűzhelyeket vastag szén- és hamuréteg fedte, a talaj 10–15 cm-nyire átégett. A kissé nyújtott, ovális alakú foltoknál, elsősorban az A szelvényben, egy kisebb, intenzíven átégett mag különült el a tűzhely kevésbé égett, de erősen hamus és szenes peremétől (3. kép). Felmerülhetne a lehetősége, hogy a két nagyméretű tűzhelyfolt, amelyeknél tehát egy belső magot és egy külső gyűrűt lehetett megfigyelni, kunyhó-alap volt, azonban a keskeny sávban feltárt kultúrrétegben nem észleltem olyan nyomot, ami ezt bizonyossá tette volna: cölöplyuk, gödör nincsen, a tűzhely nem mélyített, esetleges tetőszerkezet maradványai nem kerültek elő. A külső sávnak, és az attól csupán 15–20 cm-re levő belső magnak éles, határozott határa nem volt, s a kettő között is találtunk kisebb, égett foltokat (4. és 5. kép). Mind a csekély régészeti leletanyag, mind a telep mérhető kiterjedése inkább átmeneti tanyára utal.

A leletanyag a tűzhelyek körül elszórt kova és apróra tört, képlékeny csont. A csontok közül két darab meghatározható: *Equus sp.* A jobb alsó P₃₋₄-et tartalmazó

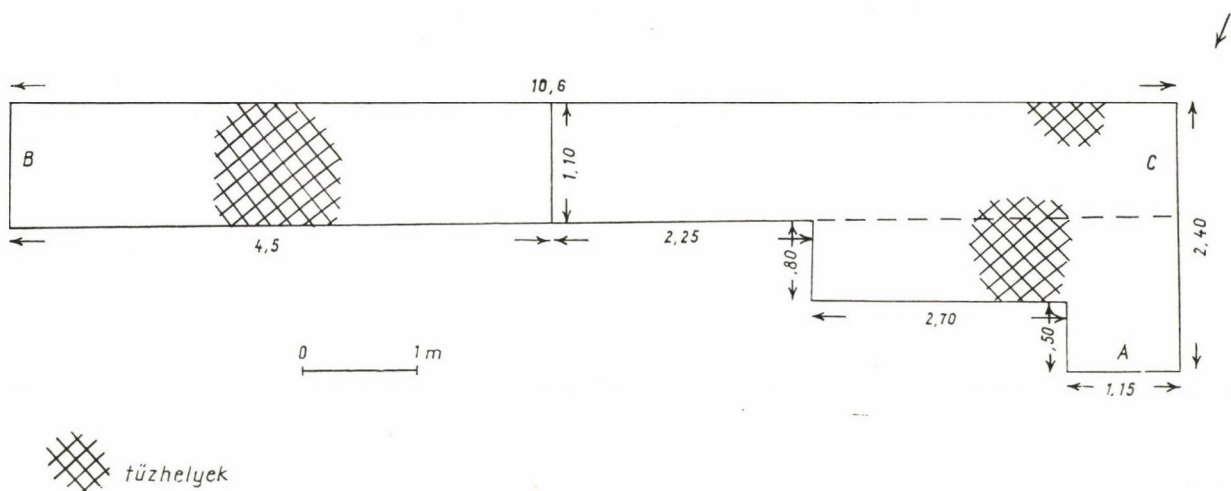
1. kép. 1. A madarasi lelőhely látképe. — 2. A kultúrréteg
Рис. 1. 1. Вид на мадарашское местонахождение. — 2. Культурный слой
Fig. 1. 1. Vue du site de Madaras. — 2. La couche archéologique

¹ Banner J., Dolg 12 (Szeged 1936) 1–14.

² Csalogovits J., Tolna vm. múzeumának újabb szerzeményei 1936. 7–14.

³ Vértés L., FA 14 (1962) 7–11.

⁴ Vértés L., Az őskor és átmeneti kőkor emlékei Magyarországon (Bp. 1965). Továbbiakban Kézikönyv. 199.

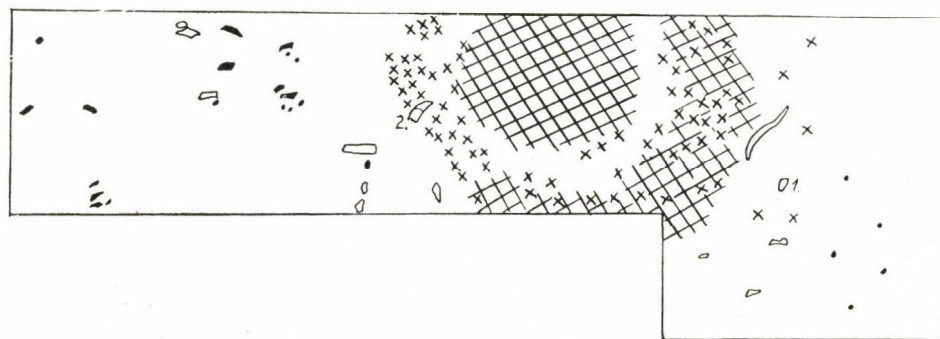
2. kép. A feltárt teljes felszín rajza
Рис. 2. План всей раскопанной поверхности
Fig. 2. Dessin de la surface entière explorée

állkapocsdarab és egy különálló M_3 . Valószínűleg egy egyedhez tartoztak.⁵ Az A tűzhely peremén találtunk egy csontból készített, kissé megpörkölt tárgyat. Hossza 193 mm, maximális szélessége 24 mm, vastagsága 11 mm. Csövescsontból készült, határozott formájú. Kissé ellaposodó hegyben végződik, éle ívelt, alján lekerekedő nyelet képeztek ki. Leginkább csonttőrnek lenne nevezhető (6. kép). Felszíne erősen inkrusztált. Azok a felületrészek, amelyeket a mész szabadon hagyott, vagy amelyekről sikerült azt úgy leszedni, hogy az eredeti felszín ne sérüljön meg, fényesek voltak. A fény lehet korrózió, krioturbáció, de használat nyoma is. A tárgyról így nem

lehet készítésének, használatának módját, rendeltetését megállapítani, feltételeken csonteszközként határozhatjuk meg.

A kovaanyag 33 eszköz és 188 szilánk, összesen 221 db. A típuslista szegényes, mindössze 8 szép, típusos eszközünk van:

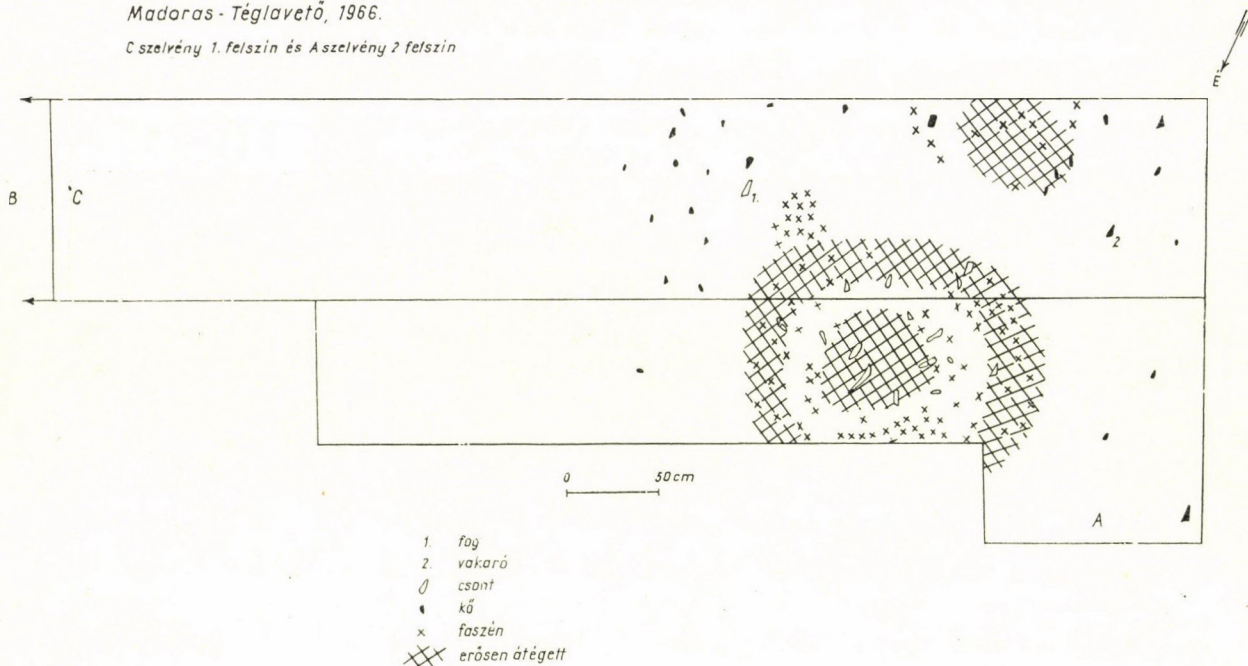
- 3 pengevakaró
- 1 hüvelykköröm-vakaró
- 1 árvéső
- 2 fúró
- 1 mikrolit penge

- 1. vakaró
- 2. égett lófog
- kova
- 0 csont
- x faszén
- /// erősen átégett

3. kép. az „A” szelvény tűzhelyének rajza
Рис. 3. План очага на отрезке «А»
Fig. 3. Dessin du foyer du secteur «A»

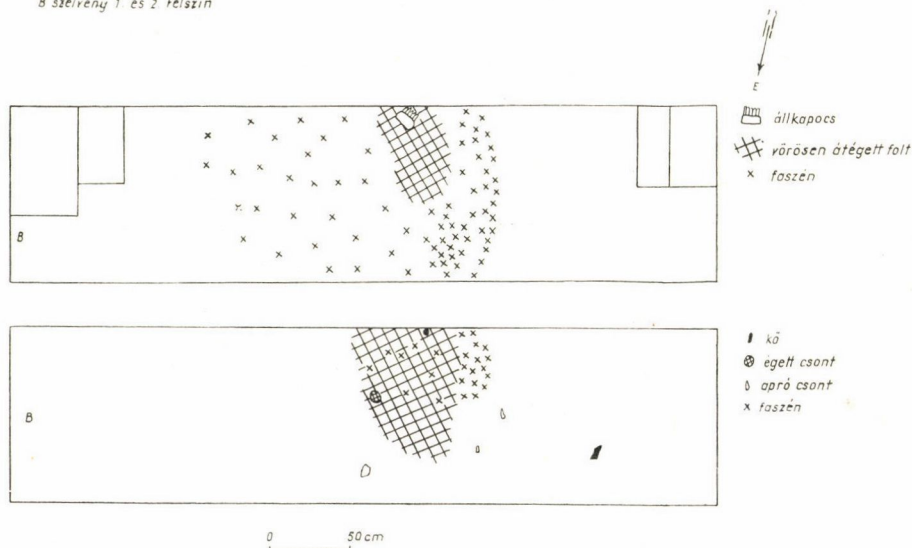
⁵ Megköszönöm Jánossy Dénes meghatározását.

4. kép. Az „A” és „C” tűzhely

Рис. 4. Очаги «А» и «С»

Fig. 4. Les foyers «A» et «C»

5. kép. A „B” szelvény helyszínrajza

Рис. 5. План отрезка «В»

Fig. 5. Levé de plan du secteur «B»

Három további tárgyon találunk atipikus vakaró-retust, van egy atipikus fűrő, 6 megmunkált penge, 6 megmunkált szilánk és 9 épszélű penge.

A pengevakarók széles, viszonylag rövid darabok, leginkább a ságvári pengevakarókhoz állnak közel⁶ (7. kép 1–3; 8. kép 1–3). Ki kell emelnünk egyet közülük, amelyeknek a vakaróretusa a hátlapra tompaszögben

fut le, s a penge két oldalát aurignaci jellegű retussal munkálták meg (7. kép 1; 8. kép 1). A hüvelykköröm-vakaró a keleti gravetti kultúra fiatalabb telepein előforduló típus (7. kép 4; 8. kép 4). Ilyeneket találunk Arkán, Dömösön, Szekszárd-Palánkon.⁷ A madarasi szép kidolgozása, mindössze 5 mm magas eszköz.

Anthrakotómiai minta gyűjtésekor, a löszfalban

⁶ Gábori, M. — Gábori, V., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 3–117., X. t.

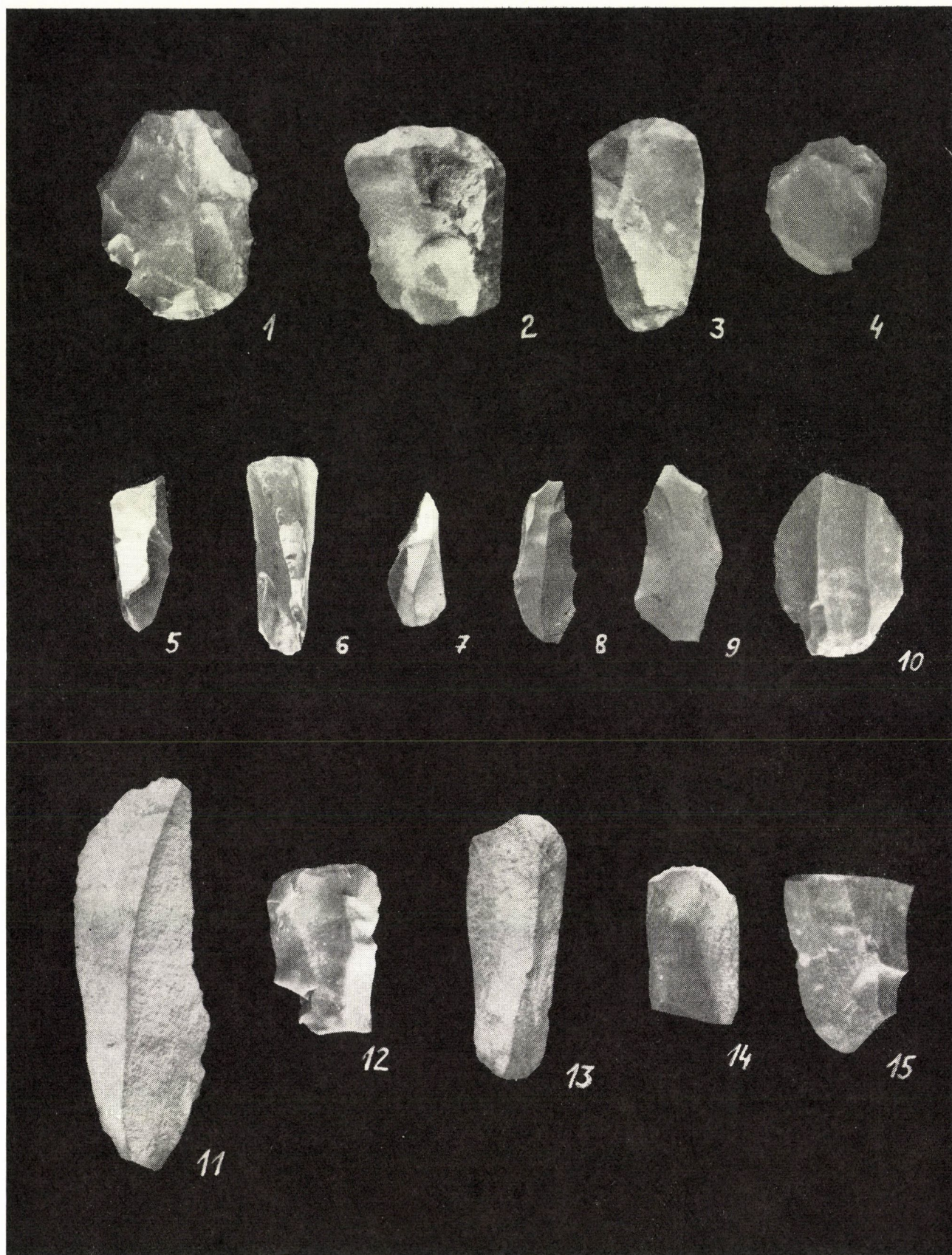
⁷ Vértes, L., Quartär 15–16 (1964–65) 79–132.

Gábori, M., Acta Arch. Hung. 16 (1964) 171–186. IV. t.

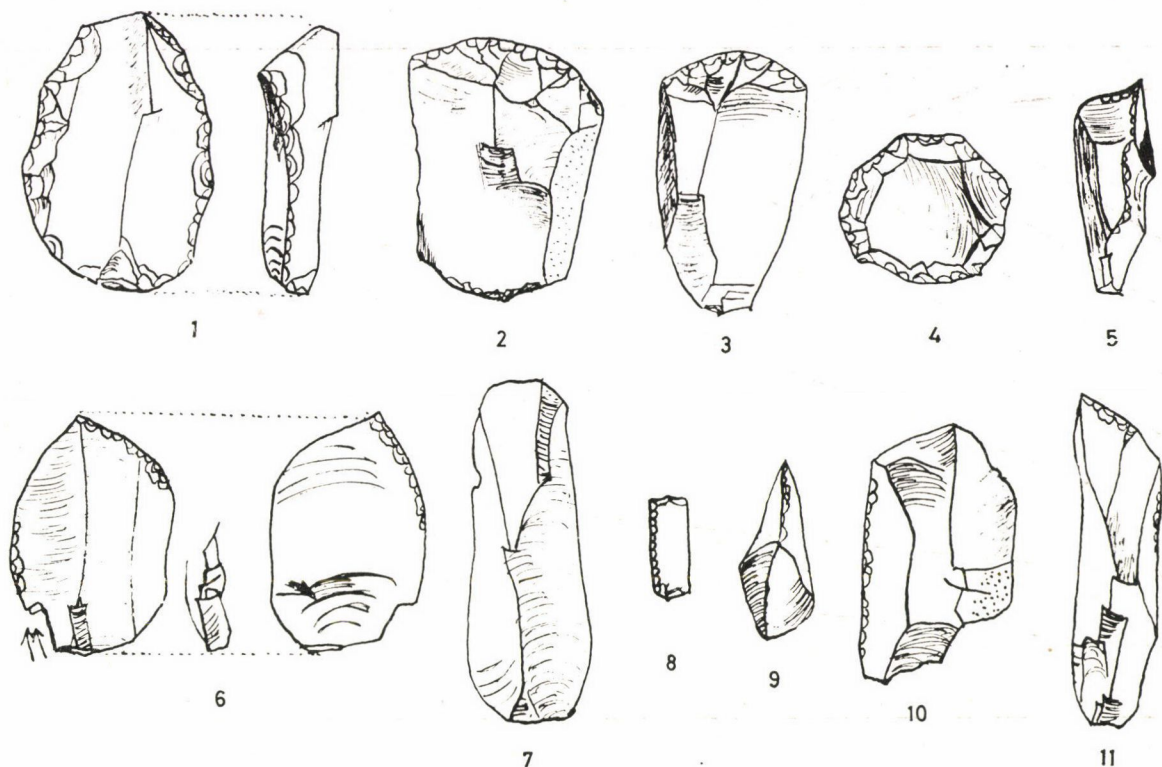
Vértes, L., Swiatovit 24 (1962) 159–202.

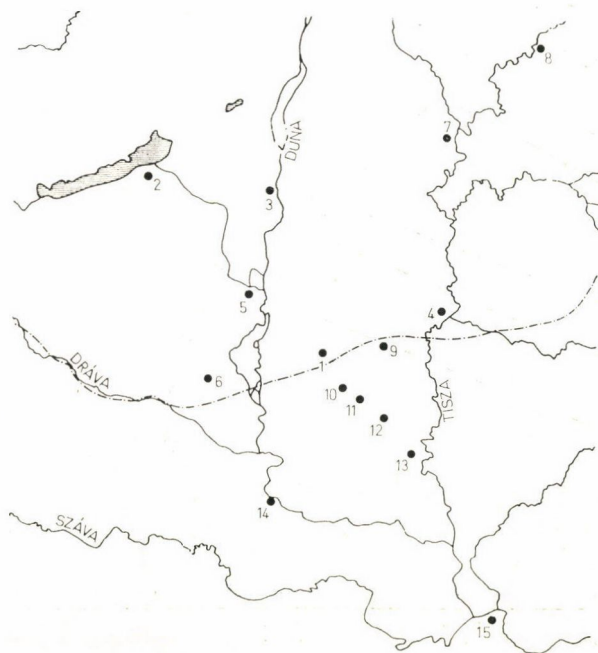
6. kép. A „csonttőr” előlről, oldalról és hátulról. Term. nagys.
 Рис. 6. Костяной «кинжал» спереди, сбоку и сзади. Натуральная величина
 Fig. 6. L'«épée d'os» vue de face, de côté et de derrière. Grandeur naturelle

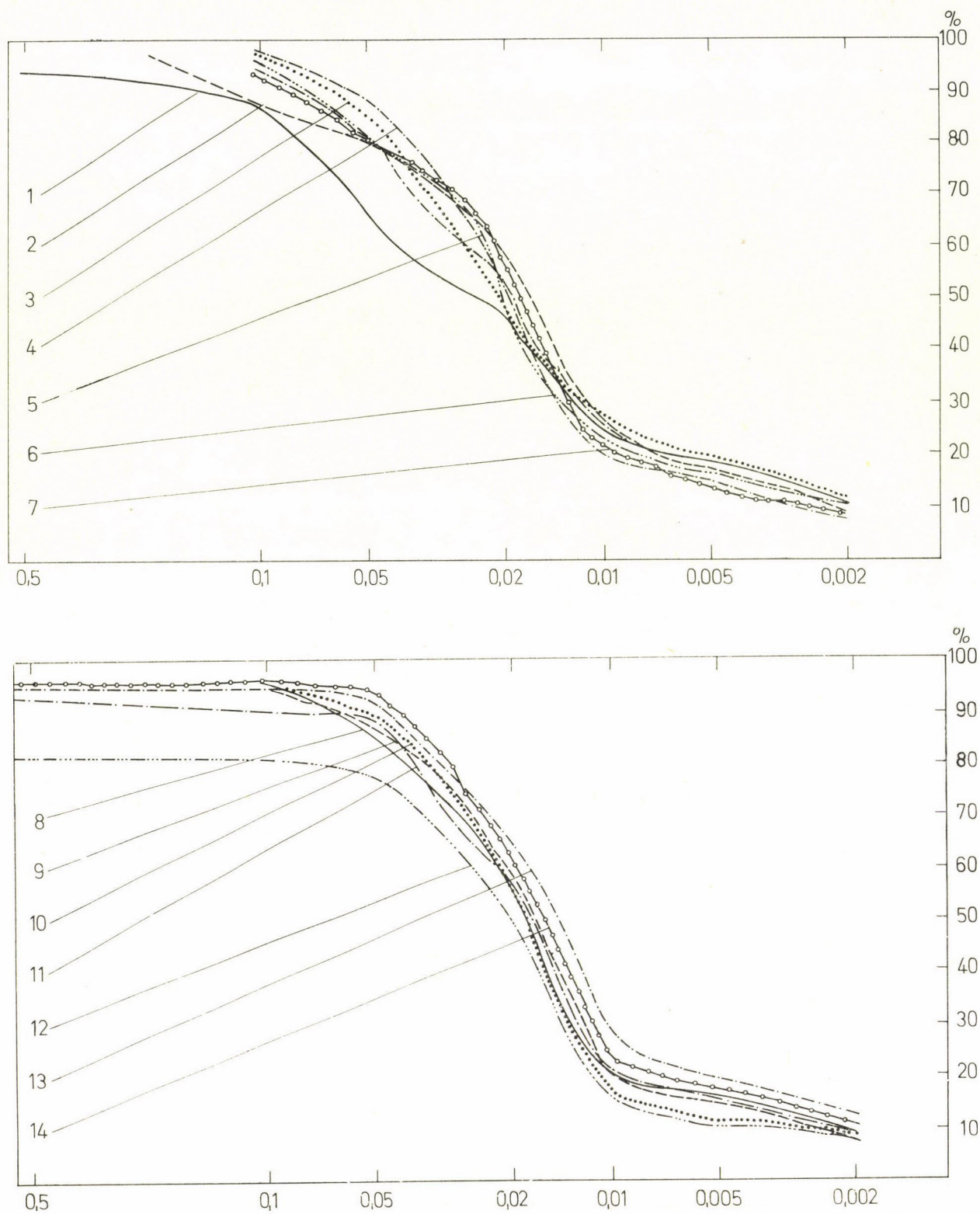
7. kép. A madarasi eszközök. Term. nagys.
 Рис. 7. Орудия из Мадараша. Натуральная величина
 Fig. 7. Les outils de Madaras. Grandeur naturelle

8. kép. A telep eszközei. Term. nagys.
Рис. 8. Орудия со стоянки. Натуральная величина
Fig. 8. Les outils de la station. Grandeur naturelle

9. kép. Az alföldi paleolit lelőhelyek: 1. Madaras — 2. Ságvár — 3. Dunaföldvár — 4. Szeged-Óthalom — 5. Szekszárd — 6. Villány — 7. Tószeg — 8. Varjashát — 9. Subotica (Budzak és Gunaras) — 10. Pacir — 11. Stara Moravica — 12. Bačka Topola — 13. Srbobran — 14. Vukovar — 15. Beograd
Рис. 9. Палеолитические местонахождения Большой венгерской низменности: 1. Мадараш — 2. Шагвар — 3. Дуна-
фёльдвар — 4. Сегед-Ётхалом — 5. Сексард — 6. Виллань — 7. Тосег — 8. Варьяшхат — 9. Суботица (Будзак и Гу-
нараш) — 10. Пацир — 11. Стара Моравица — 12. Бацка Топола — 13. Србобран — 14. Вуковар — 15. Белград
Fig. 9. Les stations paléolithiques de l'Alföld: 1. Madaras — 2. Ságvár — 3. Dunaföldvár — 4. Szeged-
Óthalom — 5. Szekszárd — 6. Villány — 7. Tószeg — 8. Varjashát — 9. Subotica (Budzak et Gunaras)
— 10. Pacir — 11. Stara Moravica — 12. Bačka Topola — 13. Srbobran — 14. Vukovar — 15. Belgrad

10. kép. A löszminták szemcseméret-megoszlási görbéi
 Рис. 10. Кривые расхождений величин зернистости лёссовых проб
 Fig. 10. Les graphiques montrant la répartition granulométrique des échantillons de loess

találtam egy árvésőt, amelyet levél alakú, széles, retusált pengén készítették (7.kép 10; 8.kép 6). Az árvéső-él a penge bulbos van. Ez a típus a szekszárd-palánki anyagban is előfordul. A fűrók, mint általában a keleti gravetti kultúrában, atipikusak. Néhány magas szilánkon, többnyire a gerinc retusálásával fűróhegyet alakítottak ki (7. kép 5, 7; 8. kép 5, 9). A hazai telepeken első sorban Ságváron és Arkán találkoztunk hasonlókkal.⁸

Egyetlen eszközünket határozhatjuk meg mikrolit-nek: egy 12×6 mm-es, bal élén végi retusált pengét (8.kép 8).

A megmunkált pengék közül meg kell említeni egyet, amelyiken az elő- és hátlap felől néhány ütéssel alakították ki a bifaciális munkaélt. Egy pengén találunk gerinceretust, a többi a peremükön láttak el finom gyöngyretussal. A szilánkok között van egy völgyelt, és 5 darabot retusáltak (7. kép 9; 8. kép 10–11).

Az eszközök javarészen élénk használati fényt lehet megfigyelni. A használati fény nem minden esetben az eszköz retusált felületén van, s előfordul retusálatlan darabokon is, tehát valószínűleg ezeket is használták. A szilánksanyag zöme apró gyártási hulladék, néhánynak leütési felszíne „elactoni” jellegű. A nyersanyag tűzkő, radiolarit, jaspis. Több darabon kavicskérgét találunk.

A megmunkálás módja hét tárgyon vakaró-, egy esetben aurignaci-, a többin finom gyöngyretus.

A néhány típusos eszköz szerint a madarasi telep a ságvári keleti gravetti telephez áll legközelebb. Ezt a tipológiai rokonságot megkísértem metrikusan is bizonyítani, amikor a Ságvárról és Szekszárd-Palánkról rendelkezésemre álló, s a madarasi anyagból kiszámított néhány adattal statisztikai számításokat végeztem. A madarasi lelet kevés ahhoz, hogy az eredmények teljes értékűek legyenek, de elegendő, hogy a besoroláskor ne csak a szigorú tipológiára szorítkozunk, hanem ily módon is tájékozódjunk.

A madarasi eszközök átlagméret-számítása:

Hosszúság	db	elt.	elt.x db	elt ²
I. (0–10 mm)	—	—	—	—
II. (10–20 mm)	6	—10	—60	600
III. (20–30 mm)	14	0	—	—
IV. (30–40 mm)	7	10	70	700
V. (40–50 mm)	2	20	40	800
VI. (50–60 mm)	—	—	—	—
VII. (60–70 mm)	1	40	40	1600
	30		90	3700

$$M = 28,00 \text{ mm}$$

$$s^2 = 110,28$$

$$s = 10,50$$

Az összehasonlítást a t-tesztel végeztem el:

$$t = \frac{M_1 - M_2}{\sqrt{\frac{s_1^2}{N_1} + \frac{s_2^2}{N_2}}}$$

$$\text{Madaras—Ságvár: } t = \frac{31,28 - 28,00}{\sqrt{\frac{101,0}{30} + \frac{110,28}{179}}} = 1,59$$

$$25\% > P > 10\%$$

Madaras—Szekszárd-Palánk:

$$t = \frac{28,0 - 23,30}{\sqrt{\frac{110,28}{222} + \frac{68,9}{30}}} = 2,81 \quad 1\% > P > 0,2\%$$

⁸ Gábori, M.—Gábori, V., Acta Arch. Hung. 8 (1957); Vértes, L. Quartär 15–16.

⁹ Vértes, L., Kézikönyv 363–365.

¹⁰ Gábori M., BpR 18 (1959) 91. jegyz. Szekeres László szabadkai kollega adataiért itt is köszönetet mondok.

¹¹ Skutil, J., Balkanske Paleolitikum OP. 14 (1950) 261–328.

¹² Gábori, M., Rég. Tan. 3 (1964)

Az összehasonlításokat csak az eszközökkel végeztem el. A madarasi eszközök és szilánkok között kiszámított t-teszt alapján a szilánkok és eszközök közötti azonosság valószínűsége <0,1%. A lelőhelyeket statisztikailag csak az eszközök reprezentálják.

Madaras, eszköz-szilánk t-teszt:

$$t = \frac{28,00 - 19,25}{\sqrt{\frac{110,28}{188} + \frac{73,10}{30}}} = 5,05 \quad P < 0,1\%$$

Hasonlóan viselkedik a ságvári és a szekszárd-palánki anyag is. A felsőpaleolitikumban, az eszközkészlet növekvő standardizációja mellett a telepek szilánksanyaga egyre inkább csak a gyártási hulladéokra korlátozódik, s a kettő közötti méretbeli különbség egyre nő. Ez a tendencia mutatkozik a három lelőhely anyagában. Az eszközök és szilánkok közötti különbség legnagyobb Szekszárd-Palánkon. Ha a mikrolitizálódás mértékét elfogadjuk relatív korjelzőnek, akkor a legidősebb Ságvár, (eszköz-szilánk t-teszt 4,53) következik Madaras (eszköz-szilánk t-teszt 5,05) a és legfiatalabb Szekszárd-Palánk (eszköz-szilánk t-teszt 7,46). Tehát a fiatalodás — mikrolitizálódás — egyben az eszközök és szilánkok mérete közötti különbség növekedését is jelentheti.

A három lelőhely anyagának statisztikai összehasonlítása megerősítette azt a feltevést, ami a tipológiai megfigyelésekből is adódott: a madarasi lelőhely Ságvárral rokon. Az eszközök méreteinek azonossága — ami vonatkozik mind a hosszúságra, mind a kiszámított hosszúság arányra —, az eszközök és szilánkok eltéréseinek közeli értéke, bizonyítja, hogy a két lelőhely azonos kultúra megközelítően hasonló korú két települése.

A szeged-öthalmi és dunaföldvári anyag statisztikusan nem értékelhető.

További párhuzamok keresésekor a földrajzi tájegység Jugoszláviába eső területei jöhetnek számításba. Adatunk van arról, hogy nem messze a határtól több lelőhelyet ismernek: Budžak, Pačir, Stara Moravica, Bačka Topola, Srbobran, Gunaras.¹⁰ J. Skutil részletesen nélkül paleolit nyomokat jelez Vukovar, Brod környékén.¹¹ A lelőhelyeken végzett esetleges ásatás eredményei nem ismeretesek. Madaras földrajzilag ebbe a bizonytalan, vagy szörvány leletekkel jelentkező csoportba tartozik (9. kép).

A dél-alföldi leletek származásának kérdését Gábori Miklós már felvetette.¹² A magyarországi gravetti telepek vizsgálatakor két, korban és jellegben eltérő csoportot különít el: A Dunakanyar telepeit, élükön Pilismaróttal, és az eredetében bizonytalanabb, fiatalabb ságvár-szobi csoportot.¹³

Újabb ásatok alapján ÉK-Magyarországon számolnunk kell egy népcsoporttal, amelyik az előzőektől eltérő jellegű kultúrát hozott létre.¹⁴

Vértes László az újabb tipológiai és statisztikai eredmények birtokában genetikus kapcsolatot feltételez Bodrogkeresztúr és Arka között, s felmerül ennek kapcsán annak a lehetősége, hogy a Pilismarót—Parassa—Bodrogkeresztúr és Ságvár—Arka csoport azonos kulturális filum két időhorizontja.¹⁵

Ságvár alsó rétege (18 600 ± 150)¹⁶, Madaras (18 080 ± 405) és Arka alsó rétege (17 050 ± 350)¹⁷ a würmi 3 idején érkezett népcsoportok telepei voltak. A W maximum alatt szélsőségesen kontinentálissá váló éghajlat elindíthatott az orosz sztyeppékről egy Ny-ra irányuló faunahullámot, s e csordákat követve juthattak be a vadászok a Kárpát medencébe, létrehozva a keleti gravetti kultúra fiatalabb települési szintjét.

¹³ Gábori, M., Rég. Tan. 3 (1964) 53.

¹⁴ Vértes, L., Quartär 15–16; Vértes, L., Acta Arch. Hung. 18 (1966) 3–14.

¹⁵ Vértes, L., Acta Arch. Hung. 18 (1966) 13.

¹⁶ Gábori V., Arch. Ért. 87 (1960) 127–129.

¹⁷ Vértes, L., Quartär 15–16. 105.

A szeged-őthalmi és madarasi lelőhely Ságvárhoz áll közel. Gábori Miklós a ságvári telep létrejöttét kizárólagosan K—Ny-i, ill. DK—ÉNy-i irányú népmozgással magyarázza.¹⁸ Szerinte a DK-ről történő vándorlást nem támasztják alá adatok — a leletek hiányoznak. Szitabodza és Szeged között. Ságvár rokonsága az alsó-ausztriai lelőhelyekkel inkább az ÉNy—DK-i utat valószínűsíti.¹⁹ A madarasi telep, bár rokon Ságvárral, de

a kevés összehasonlító anyag alapján nem tudjuk megnyugtató bizonyítékokkal bekapcsolni ebbe az útvonalba.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a madarasi telep ismét előtérbe helyezi az Alföld őskőkori benépesedésének problémáját. Joggal számíthatunk még számos paleolit lelőhely előkerülésére ezen a területen, hiszen az alföldi folyóvölgyek és löszdombok megfelelnek a keleti gravetti kultúra földrajzi miliójének.

FÜGGELÉK

A telep C¹⁴ kora: H. 1619 : 18 080 ± 405 (1950 előtt)²⁰

Geológiai viszonyok: A bánya Ny-i profiljából fél méterenként löszmintát vettem. A mintákat Hahn György értékelte:²¹

„A vizsgálatokat Köhn-pipettás módszerrel, szitálással és iszapolással végeztük. Alföldi, nedves térszíni löszköteg, magas agyagfrakcióval.”

CaCO₃ tartalom és szemcseméret-megoszlás

Minta mélysége	CaCO ₃	2,0	0,5	0,2	0,1	0,05	0,02	0,01	0,005	0,002 <
1,10 méter	27,7		0,7	2,5	20,6	19,3	23,6	4,8	8,7	10,1
1,60 „	33,2		0,9	6,5	7,3	21,0	35,7	5,4	8,7	10,5
2,10 „	26,8		4,3	0,8	11,9	37,8	21,7	6,4	9,7	11,3
2,60 „	25,9		0,003	0,6	7,2	39,1	23,8	5,6	9,7	10,1
3,10 „	25,0		0,017	0,7	14,4	23,0	35,5	5,2	7,7	10,1
3,60 „	25,4		0,013	0,027	19,5	29,4	34,3	3,2	7,2	9,7
4,10 „	27,7		0,04	0,02	12,7	22,6	37,5	5,6	7,2	9,3
4,60 „	22,1		0,008	0,04	10,0	30,7	34,7	3,6	6,8	9,2
5,10 „	25,0		0,12	0,07	7,2	28,2	39,6	4,4	8,1	8,4
5,60 „	23,4		0,014	1,17	5,1	34,3	37,2	5,3	2,0	9,3
6,10 „	22,1	5,7	0,43	0,059	0,58	35,9	37,6	4,8	6,4	9,3
6,60 „	22,5	18,9	0,015	0,078	0,76	29,0	34,3	4,8	2,4	9,3
7,10 „	21,1	4,5	0,4	0,53	0,82	27,6	40,6	6,9	7,7	12,5
8,10 „	24,5	5,6	0,032	0,08	0,23	31,5	38,3	5,2	7,2	11,3

A kultúrréteg a 7, 10 m-es mélységben volt.
Nedvesség átlag: 0,2—0,3
Fajsúly: 2,7—2,8 gr/cm³

Nedvesség átlag: 0,2—0,3
Szemcseméret-megoszlási görbék: (10. kép 1—2).

T. Dobosi Viola

A MADARASI LÖSZPROFIL FASZENEINEK VIZSGÁLATA

A madarasi löszprofilból először feltárója, T. Dobosi Viola gyűjtött 1966-ban faszeneket, az eszközöket tartalmazó, 7—8 méter mélyen levő kultúrrétegből (Md 66/1). Ezt követően 1967-ben vele és munkatársammal együtt gyűjtöttünk néhány újabb faszenet (eszközökkel együtt) a C-jelű (Md 67/1) és a B-jelű (Md 67/2) tűzhelyekből. A faszeneket a kombinált opak-eljárással vizsgáltam meg, három-három síkban. Az eredmények a következők:

	Betula	Pinus	Pinus silvestris csoport	Pinus cembra	Összesen
Md 66/1	1	27	3	69	100
Md 67/1	1		7		8
Md 67/2		5	9	6	20
Összesen	2	32	19	75	128

A Duna—Tisza közének eme déli részén a Würm kor végén, mintegy 18 000 évvel ezelőtt tehát Pinus cembra—Pinus silvestris vegyeserdők voltak, melyekben

az előbbi faj uralkodott, s a fatermetű Betula is előfordult. Ez kifejezetten kontinentális, fényben gazdag, hideg klímára enged következtetni. Ebből a korból két olyan lelőhely ismeretes, ahonnan faszenek is kerültek elő, s amelyekből újabban C¹⁴ vizsgálatok állnak rendelkezésre. Az egyik az arkai gravetti lelőhely (Zemplén hg), ahonnan 106 Pinus silvestris csoport és 9 db Larix-Picea került elő (Stieber 1965, 1966), a másik a ságvári (Balatontól délre), ahonnan 32 db Larix-Picea és 609 db Pinus, főleg Pinus cembra került elő (Hollendonner 1930, 1931, Stieber 1957). Miután a C¹⁴ vizsgálatok szerint az arkai, ságvári és madarasi leletek egykorúak, jó képet adhatnak Magyarország jégkorvégi vegetációjáról. Mindhárom helyen jelen volt a Pinus silvestris, az északi hegyvidéken és a Duna—Tisza közén a Pinus cembra, ez utóbbi helyen feltétlen dominanciában. A Pinus cembra ez időben tehát az Alföldön volt gyakori, míg a Larix-Picea inkább a domb- és hegyvidéken. A Betula első-sorban topográfiailag kedvezőbb helyeken, kis számban élhetett.

Stieber József

¹⁸ Gábori M., Rég. Tan 3 (1964) 61.

¹⁹ Gábori M., Rég. Tan. 3 (1964) 23.

²⁰ Köszönettel tartozom Vértess Lászlónak, aki a faszenet elküldte a Niedersächsisches Landesamt für Bodenforschung C¹⁴ Labor-ba, és M. A. Geyh-nek, aki a vizsgálatokat elvégezte. A vizsgálatról a laboratórium a következőket írta:

„Die Probe Hv 1619 wurde üblicherweise von Humussäuren befreit und die Alterbestimmung durchgeführt. Es erscheint daher unwahrscheinlich zu sein, dass das Ergebnis nicht zutrifft. Hannover, den 16.3.67.”

²¹ Hahn György tud. kutató segítségét itt is megköszönöm.

Hollendonner F., Előzetes jelentés a ságvári prehisztórikus faszenek vizsgálatáról. Arch. Ért. 44 (1930) 217—218.
Hollendonner F., Az újabb faszenek mikroszkópos vizsgálatáról. Arch. Ért. 45 (1931) 245.
Stieber J., A hazai felsőpleisztocénből származó faszénmaradványok anthrakotómiai vizsgálata. Disszer-

táció (Kézirat 1957).
Stieber J., Az arkai faszenek vizsgálata. Qartär 15—16 (1965) 105.
Stieber J., A bodrogkeresztúri faszenek vizsgálata Acta Arch. Hung. 18 (1966) 18.

НОВАЯ ВЕРХНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКАЯ СТОЯНКА НА БОЛЬШОЙ ВЕНГЕРСКОЙ НИЗМЕННОСТИ

Резюме

В северо-восточном крае холмов Телечка, в кирпичной формовой села Мадараш мы раскопали часть стоянки, относящейся к культуре восточного граветти. Археологический материал, обнаруженный вокруг трех очагов, состоит из 33 орудий, 188 отщепов, а также костяного предмета, который можно определить как кинжал. Типичные орудия: 3 концевых скребка, 1 скребок с круговой ретушью, 1 резец, 2 проколки и 1 микролит.

На основании соображений в отношении типологии памятников, а также стратиграфических расчетов мы соединили стоянку к Шагвару, географически же она вхо-

дит в группу находок, случайно обнаруживаемых в Бачке.

Геологические отношения: Толщина культурного слоя 7 м. Культурный слой проходит под гомогенным, влажным пучковатым лёссом.

Фаунистические данные: *Equus sp.*

Ботанические данные: *Betula* (2 шт.), *Pinus* (32 шт.), *Pinus silvestris* группа (19), *Pinus cembra* (75 шт.).

Возраст стоянки по данным C^{14} : $18\,080 \pm 405$ (до 1950.)

B. T. Добоши

A RECENT UPPER PALAEOLITHIC SETTLEMENT IN THE GREAT HUNGARIAN PLAIN

Summary

In the NE end of the Telecska hills, in the brick-furnace of Madaras village, we have uncovered a part of a settlement belonging to the Eastern Gravettian culture. The archaeological material consists of 33 implements and 188 splinters of various kinds of flint, found around the three patches of fireplaces, and a bone object which may be defined as a dagger. Typical tools are: 3 end-scrapers, 1 thumbnail scraper, 1 burin, 2 borers and 1 microlith. Typological considerations induce us to link the settlement with Ságvár, and the connection of the two sites may be corroborated statistically as well. The scarcity of material does not admit the definition

of the route by which the ethnical group of this settlement has migrated; geographically, however, the settlement belongs to the group which is known by scattered finds in the Bácska region.

Geological conditions: The cultural layer runs under a 7 m thick, damp, homogeneous loess bundle of relief.

Faunistical data: *Equus sp.*

Botanical data: *Betula*: 2 pieces, *Pinus*: 32 pieces, *Pinus silvestris*-group: 19 pieces, *Pinus cembra*: 75 pieces.

The C^{14} age of the settlement: (H_v 1619) $18\,080 \pm 405$ (before 1950).

V. T. Dobosi

ÚJABB FELIRATOS KÖEMLÉK AZ ÁCSI TÁBORBÓL

Az Ács községhez tartozó Vaspusztá határában, közvetlenül a Duna partján, az 1785-ös folyamméterkötől keletre, 1966 augusztusában és szeptemberében az MTA Régészeti Intézet Duna-kanyari leletmentései keretében folytattuk Ad Status táborának feltárását. Az első ásatást 1948-ban Barkóczi László végezte,¹ azóta is számos szőrványlelet látott napvilágot. Maga az erődítmény egy a Duna szintje fölé mintegy 4–5 m magasságban kiemelkedő dombra épült. A szabályos téglalap alakú castellumnak kb. 1/3-át már elvitte a Duna. Az állandó laterális erózió következtében a víz alámossa a partot — így a folyó irányára merőleges principalis falak, valamint a praetenturában levő épületrészek alázuhanak. Alacsony vízállás idején jól láthatók a víztükrök melletti partszegélyen a bezuhant falszakaszok. Ezen a részen, a víztükrök szélén találta Horváth István vaspusztai lakos az alábbiakban ismertetésre kerülő feliratos fogadalmi oltárkövet is 1966 júniusában. Az oltárkö egy ideig a találó lakásának udvarában volt, aki az ásatás

idején azt készségesen átadta.² A feliratos köemlék a tábor praetenturájának principalis sinistra részén került elő, az erőd falához aránylag közel. A pontos lelőhelyet ma már nem ismerjük, s miután egy meghatározott épület leletanyagához kötni nem tudjuk, nem dönthető el az a kérdés sem, hogy a kő eredeti helyén lehetett-e.

Az oltár töredékes, magassága 56,5 cm, szélessége a tőnél 36,5, az abacusnál 41 cm, vastagsága 14,5 cm. Alsó harmada letörött, felső abacusából is hiányzik egy kis rész. Tövének homlokzatán a feliratos mezőt kettős keretelés veszi közre, felette szélesebb, háromszorosan profilált rész következik. Párkányán fonatos minta található, felső abacusának sarkain pedig 4–4 palmettából álló „fűl” —, köztük akanthusz level foglal helyet. A töredékes ötsoros feliratot így olvashatjuk: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iunoni re[g](inae) / Sep(timius) Ursuli / nus ve[t](eranus) / vo[t](um) / [s(olvit) l(ibens) m(eritis) Bár a feliratos mező jobboldali részén hiányoznak betűk, a keretezés megadja a lehetséges hiányzó betűszámot.

I O M
IV NON RE
SEP V SV L
NV S V ET
V O

Septimius Ursulinus Iuppiter és Iuno tiszteletére állított oltára Ácsról
Алтарь Септимия Урсулина из Ача, воздвигнутый в честь Юпитера и Юноны
L'autel dédié par Septimius Ursulinus à Iuppiter et à Junon

¹ Ásatásának dokumentációja és leletanyaga a győri Xántus János Múzeumban található.

² Jelenleg a MTA Régészeti Intézetének raktárában van az 1966-os ásatás leletanyagával együtt.

így az első négy sor olvasása nem jelent nehézséget. Az ötödik sor második betűjénél is csak O esetleg Q jöhet számításba, utóbbinak azonban nem lenne értelme. A sor első betűjének olvasását kopás teszi nehezzé, a negyedik sor V betűjének mérete és jellege azonban ennek ellenére is felismerhető. A VO szótag világossá teszi, hogy a veteranus megjelölés után nem a volt katona egykori csapatának megnevezése következik, hanem már a votum feltüntetése. Ezt a betűk egymástól való távolsága, valamint utolsó sorbeli lazább elhelyezkedése is igazolja. Rövidítést minden sorban találunk, ligatúrát azonban csak a második és harmadik sorban. A betűk nagysága nagyjából azonos, kivéve a második sor kis O-ját, valamint a ligált I-t és V-t. Az interpunctiót háromszög alakú véso-beütéssel jelezték. Jellegzetesek a betűtípusok közül a ferde N-ek.

Az oltár faragása, díszítésének rendszere nem egyezik az eddig ismert típusokkal. A feliratot közrefogó keretezés — bár több emléken jelentkezik³ — az oltárokon nem túl gyakori, és éppen a környékbéli párhuzamok hiányoznak. A felső abacus palmettájára és akanthusára számos példát találhatunk a pannóniai emlékegyben, ugyanakkor azonban a párkányon jelentkező fonatos díszítés oltáron jóformán soha nem fordul elő. Az ácsihoz hasonló szalag elsősorban a sírkőplasztikában fedezhető fel mint keretező dísz⁴. Egy céljai sztelé tanúsága szerint a motívum már az I. sz. végén, a II. sz. elején feltűnt,⁵ továbbbélését azonban a III. sz. elején is megfigyelhetjük. A noricum-pannóniai határvidéken a feliratos mező és a mitológiai jelenet vagy portré közé iktatják be a fonatos sávot, ugyanakkor a tartomány ÉK-részen a rövid szalagok az elhunyt portréja, vagy álló alakja valamint a feliratos rész közt elhelyezkedő áldozati jelenetet keretezik függőlegesen. Így látható ez egy i. u. 200 körül faragott aquineumi sztelén, vagy Aurelius Plotianus brigetioi⁶ sírkövén, melyet szintén a III. sz. elejére keltezhetünk. Ezek a díszítések azonban csak fenntartással állíthatók párhuzamba az ácsi oltárával. Az elmondottakból következik, hogy a fentiekben leírt emlék noha egyszerű alkotással állunk szemben, sem felépítésében, sem motívumaiban nem hasonlít a brigetioi kőfaragóműhelyekben készült oltárokhöz, valószínűleg tehát egy másik kőfaragóműveskörhöz köthetjük.

Az oltárt Septimius Ursulinus Iuppiter Optimus Maximus és Iuno regina tiszteletére állította. A feliraton feltüntetett istenekkel kapcsolatban legkézenfekvőbb arra gondolnunk, hogy a dedikáció a kiszolgált katonának a legnagyobb birodalmi istenségek iránti tiszteletét fejezi ki. Ezek szerint a vallásosságból fakadó hódolat a capitoliumi triászra szól, melyből Minerva valamilyen okból kimaradt. E gondolatot alátámasztani látszik az a körülmény is, hogy a felirat állítója, sőt hozzátehetjük, hogy Pannóniában számos Iuppiter-Iuno regina oltár állítója katona vagy veteranus, akik már csak kötelezőségről is a birodalom legfőbb isteneinek kultuszát ápolhatták.

E tétel maradéktalan elfogadásától azonban már Nagy Tibor óvott bennünket, rámutatva, hogy ezek a

Minerva nélküli „capitoliumi triász” dedikációk éppen Aquincumban és környékén gyakoriak, ahol bennszülött kultuszok továbbélésével számolhatunk.⁷ Fennáll tehát annak lehetősége, hogy ilyen oltárok állításának hátterében egy bennszülött istenpár iránti hódolatot láthassunk. A Rajnavidéken hasonló kultusz jelentkezését figyelte meg J. Toutain,⁸ ahol a hívek sokszor ugyanígy katonák vagy veteránok közül kerülnek ki.

Ugyanezt a lehetőséget fogadta el a brigetioi Iuppiter-Iuno oltárokkal kapcsolatban Barkóczi László,⁹ de nem tartja kizártnak Mócsy András sem. A kérdésre vonatkozó forrásanyagot 19 feliratos oltárkő szolgáltatja. Ebből 11 Aquincumban és környékén¹⁰, 4 Brigetióban¹¹ (ötödik lenne e csoportban az ácsi) került elő, egy-egy pedig Sisciában¹², Poetovióban¹³, Sopianae-ban¹⁴ és Bassianában¹⁵ (Petrovci). A kultusz tehát Aquincum és Brigetio környékén lehetett a legerősebb. A dedikálók leggyakrabban legionáriusok vagy veteranusok, de előfordul köztük decurio¹⁶ vagy collegium¹⁷ is. A kultusz bennszülött jellegére utal az a körülmény, hogy néhány esetben a két istenségen kívül lokális istenek, geniusok is feltűnnek a dedikációkon. Ilyen lehet pl. a genius Ciniæmus¹⁷ Aquincumban, vagy a genius loci Poetovióban.¹⁸ A jól keltezhető feliratok szinte kivétel nélkül a II. sz. végére, még inkább a III. sz. első felére keltezhetők,¹⁹ arra az időszakra amikor a legiokban már túlnyomórészt pannóniaiakat találunk.²⁰ Ez a körülmény ismét valószínűvé teszi azt, hogy a Iuppiter-Iuno dedikációk hátterében egy bennszülött istenpár kultuszának újjáéledését láthassuk, éppúgy, mint a Rajnavidéken.²¹

A III. sz. birodalmi vonatkozásban is a bennszülött, ill. ősi itáliai istenségek kultuszának renaissance-át jelent.²² A fentiek alapján feltételezhető, hogy ez a folyamat Pannóniában is lejátszódott.

A fogadalmi oltárt állítójának gentilitiuma alapján a III. sz. első évtizedeire keltezhetjük. Septimius Severus pannóniai politikáját a hadseregnek adott számos kedvezményen kívül a limes menti urbanizálás, ezzel kapcsolatosan pedig a széleskörű polgárjog adományozás jellemzi. A polgárjog adományozása elsősorban az újonnan colonia rangra emelt városok lakóit érintette, érthető, hogy a pannóniai névanyagban szereplő 140 Septimius néhány kivételtől eltekintve Kelet-Pannóniában, ill. Carnuntum feliratos emlékein tűnik fel.²³ Vonatkozik ez Brigetiora is, ahol nemesak a városban, hanem annak territoriumán is számos Septimius nevű katona szolgált, ill. telepedett le leszerelése után. Brigetio környékén eddig 12 ilyen személyről tudunk²⁴ (tizenharmadik Septimius Ursulinus). Barkóczi László szerint — néhány keleti származású katonát leszámítva — elsősorban a bennszülöttek leszármazottainál találjuk meg a Septimius nomen.²⁵

Az Ursulinus cognomennel ebben a formában nem találkozunk a pannóniai személynévanyagban. Ursus-Ursulus formája azonban már a császárkor első évszázadaiban is gyakori Észak-Itália, Noricum és Dalmatia tartományokban,²⁶ Marcus Aurelius után pedig Délnyugat-Pannóniában is elterjedt. Brigetióban ez a név egyáltalán

³ Schober, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien (Wien 1923) 225.; Hampel J., Arch. Ért. 29 (1909) 16, 26. kép.

⁴ Erdélyi G., A pannóniai síremlékek ornamentikája. (Eger 1929) 41—.

⁵ Schober, A., i. m. 41., 83. sz.

⁶ Schober, A., i. m. 74., 77. sz.; Barkóczi L., Brigetio. DissPann II. 22 (Bp. 1951) XI. t. 1.

⁷ Nagy T., Budapest az ókorban. (Bp. 1942) 408.

⁸ Toutain, J., Les cultes païens dans l'empire Romain I. (Paris 1907) 213—.

⁹ Barkóczi L., Brigetio. 32.; Mócsy A., PWRE Suppl. IX (Stuttgart. 1962) 729.

¹⁰ CIL III. 3458, 3459, 3615, 10426, 10427. Fröhlich R., BpR 4 (1892) 143; Kuzsinszky B., BpR 6 (1899) 142, 145; Ua., BpR 7 (1900) 19.; BpR 9 (1906) 43.

¹¹ Barkóczi L., Brigetio. 161—164. sz.

¹² CIL III. 4032.

¹³ CIL III. 15179.

¹⁴ PMÉ 1939—40.

¹⁵ CIL III. 10203.

¹⁶ Uo. Barkóczi L., Brigetio. 162.

¹⁷ Kuzsinszky B., BpR 6 (1899) 142.

¹⁸ CIL III. 4032.

¹⁹ A 10. jegyzetben idézett aquineumi feliratok közül 210, 238, 243-ra keltezhető darabok vannak, — 4 oltárt pedig az Aurelius nomen gentile datál.

²⁰ Barkóczi L., Acta Arch. Hung. 16 (1964) 294.

²¹ Drexel, F., 14 BRGK (1922) 48—.

²² Mócsy A., i. m. 743.

²³ Barkóczi, L., Acta Arch. Hung. 16 (1964) 294.

²⁴ Uo. 272.

²⁵ Uo. 294.

²⁶ Mócsy A., Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannkriege. (Bp. 1959) 194.

nem jelentkezik,²⁷ ezért nem tarthatjuk kizártnak, hogy Septimius Ursulinus esetleg Délnyugat-Pannóniából származott. A III. sz. elején számos sisciai születésű, ill. a Colapiani területéről toborzott katona szolgált a szomszédos Arrabona helyőrségében, az ala I Ulpia Contariorumban is, de ugyanezt erősíti meg M. Valerius Maximianus felirata.²⁸ A magasrangú poetioviói tisztviselő (Quinquenalis) fia mind a markomann háborúk alatt, mind pedig azt megelőzően (mint a 133-tól Pannónia Superiorban tartózkodó cohors I Thracum praefectusa) a quad fronton, Brigetio környékén teljesített szolgálatot. (A cohors állomáshelyére a későbbiek folyamán még visszatérünk.)

Az oltár állítólag, Septimius Ursulinus mint veterán ahhoz a társadalmi réteghez tartozott, amely éppen a III. sz. elején Pannónia keleti felében a városi vezetőréteg tekintélyes részét képviselte. Brigetióban számos Severus kori feliraton jelentkezik a leg. I Adiutrix, helyenként a szomszédos táborban állomásozó ala III (Augusta) Thracum, vagy az ala I Ulpia Contariorum kiszolgált katonája. Közülük többen az ordo decurionum tagjai lettek, így L. Valerius Rufus, aki quaestor és magister is volt²⁹ L. Valerius Marius³⁰ vagy Aurelius Valerianus³¹ Mogentiana decuriója. A veteránok anyagi jólétére utal több olyan felirat, amelyik libertusaikról, azaz korábbi rabszolgáikról tesz említést³². Jó anyagi helyzetükre enged következtetni a Magna Mater szentély helyreállításáról szóló felirat is.³³ A templom helyreállításának költségeit — a felirat szerint — Iul. Ren. Candidus, egy kiszolgált katona fedezte.

A volt katona egykori csapata nincs feltüntetve az oltáron — minthogy azonban a felirat kora aránylag pontosan meghatározható —, nagyjából vázolhatjuk azokat a lehetőségeket, amelyek számbajöhetnek. Ha abból indulunk ki, hogy az oltárkő a vaspusztai táborban — esetleg a sacellumban lehetett elhelyezve — csak olyan csapatra gondolhatunk, mely Ad Statuasban megfordult. Már az eddigi kutatás is megállapította, hogy a kiszolgált katonák nem szakadtak el egészen csapatuktól, és számos esetben helyezték el fogadalmi oltáraikat a tábor szentélyében. Talán így tett Septimius Ursulinus is. A kövön befallazásra, esetleges másodlagos felhasználásra utaló nyomok nincsenek, ki kell zárunk tehát azt a lehetőséget, hogy a követ valamelyik szomszédos táborból hurcolhatták ide. Kicsi a valószínűsége annak is, hogy a feliraton megnevezett veteránus a leg. I Adiutrixben szolgált, mivel nem tudunk arról, hogy a legiónak akár egyetlen vexillatioja is megfordult volna Ad Statuasban. Ezek után csak a III. sz. elejei megszálló csapatra gondolhatunk. Ezt az egységet az ásatások során előkerülő téglabélyegek alapján határozhatjuk meg. A korábbi kutatás álláspontja a kérdéssel kapcsolatosan eltérő volt. Szilágyi János szerint a vaspusztai tábornak Arrabona adhatott helyőrséget.³⁴ Barkóczi László téglabélyegek alapján az ala III (Augusta) Thracum sagittariorum csapatát tartja a II. sz.-i megszálló egységnek,³⁵ mely a 133-as győri és őszönyi diplomán tűnik fel először, de a II. sz. folyamán végig Pannónia Superiorban állomásozott. Miután azonban a III. sz. elejéről származó feliratos emlékeit Azaumban találták, feltételezhető, hogy ebben az időben az ala-t áthelyezték az almásfüzitői táborba.

Radnóti Aladár az ala III (Augusta) Thracum állomáshelyének Azaumot jelölte meg,³⁶ Ad Statuast pedig

a cohors I Thracum c. R. táborának tartotta. (Nyilván spekulatív úton jutott erre az eredményre.) Fitz Jenő elveti Radnóti elméletét, s a korábbi álláspontot elfogadva Ad Statuas II. sz.-i egységének az ala III (Augusta) Thracum-ot tartja. Szerinte az ala csak a III. sz. második negyede után mehetett át almásfüzitői táborába, addig Acs—Vaspusztán volt.³⁷

1966. évi ásatásunk során a tábor területén két C(ohors) I T(hracum) bélyeges téglát találtunk. A cohors ugyanúgy, mint a fenti ala a 133-as győri és őszönyi diplomán tűnik fel először,³⁸ ettől kezdve következetesen szerepel Pannónia Superior egységei közt. Táborhelyére vonatkozóan két sírkő ad útbaigazítást: az egyik Győrött³⁹ a Czech kertben állt, a másik: Aurelius Vindexé Brigetióban került elő.⁴⁰ A két sírkő alapján már Barkóczi László arra gondolt, hogy az egység valahol Arrabona és Brigetio közt állomásozhatott.⁴¹ A III. sz. elejéről származó brigetioi sírkő alapján azonban korábbi munkájában⁴² azt írta, hogy a cohors a III. sz.-i dák háborúk során került Brigetióba. Fitz Jenő helyesen mutatott rá arra, hogy a feltételezés nem helytálló akkor, ha feltételezzük, hogy az egység már korábban a környéken lehetett.⁴³ A két téglabélyeg,⁴⁴ a sírkövek, valamint a felsőpannóniai diplomák alapján biztosnak látjuk, hogy a III. sz. elején a cohors I Thracum c. R. volt Ad Statuas megszálló-csapata. Ezzel az adattal választ adtunk arra a korábban meg nem oldott kérdésre, hogy melyik egység került ide az ala III Augusta Thracum Azaumba való áthelyezése után. Fel kell vetnünk azonban annak lehetőségét is, hogy a cohors már a II. sz. folyamán, tehát i. u. 133-tól kezdődően is Vaspusztán volt, Almásfüzitőn pedig végig az említett ala állomásozott, mint ahogy ezt Radnóti feltételezte. E kérdés megoldását az ásatások folytatásától várjuk. A probléma nehézségét fokozza az a körülmény is, hogy a cohors I. Thracum bélyeges téglái Ulcisia Castraban is előkerültek, bár előfordulhat, hogy a csapat oda csak szállított téglát.⁴⁵ A kutatás jelenlegi állása alapján tehát a következő lehetőségek állnak fenn:

I.	II. sz.		III. sz.
	Ad Statuas		
			ala III. (Aug) Thracum Cohors I. Thracum
Azaum	?		ala III. (Aug) Thracum
Ulcisia Castra	cohors I. Thracum		
II.	II. sz.		III. sz.
	Ad Statuas		
	Cohors I. Thracum		Cohors I. Thracum
Azaum	ala III. (Aug) Thracum, ala III. Thrac.		

Utóbbi esetben Azaum II. sz.-i helyőrségének kérdése is megoldódna. Bármelyik változatot fogadjuk is el — biztos az, hogy a III. sz. elején, amikor Septimius Ursulinus az oltárt állította, a cohors I. Thracum tartózkodott Ad Statuas táborában — legvalószínűbb tehát, hogy ebben az egységben is szolgált.

²⁷ Barkóczi L., Acta Arch. Hung. 16 (1964) 326.

²⁸ Pflaum H. G., Libyca 3 (1955) 135—.

²⁹ Barkóczi L., Brigetio. 5. sz.

³⁰ Uo. 195.

³¹ Uo. 114.

³² Uo. 45, 188.

³³ Uo. 229.

³⁴ Szilágyi J., Acta Arch. Hung. 2 (1952) 203.

³⁵ Barkóczi L., Acta Arch. Hung. 10 (1958) 418. Az egység a következő diplomákon szerepel: Csapdi (i. u. 146) Ászár (148) Ószöny (149) Ószöny (150) Óskü (154) Ószöny (163).

³⁶ Radnóti, A., Limes Studien. (Basel 1959) 139—.

³⁷ Fitz, J., Acta Arch. Hung. 14 (1962) 44.

³⁸ CIL XVI. 76.

³⁹ CIL III. 4381.

⁴⁰ CIL III. 4316.

⁴¹ Barkóczi, L., Acta Arch. Hung. 10 (1958) 419.

⁴² Uo. Arch. Ért. 1944—45. 178—.

⁴³ Fitz, J., i. m. 48.

⁴⁴ A C I T bélyegen éppen olyan a I. vízszintes has-tája, mint a győri CIL III. 4381. sz. sírkövön!

⁴⁵ Fitz, J., i. m. 48.

Ácsról, sőt magából a vaspusztai castrumból is már több köemléket ismerünk. Egy II. sz. végéről származó töredékes tábla egy beneficiarius építkezéséről számol be, aki egy templomot állíttatott helyre a császárok üdvéért és győzelméért.⁴⁶ Vaspusztáról származik a győri múzeum lapidáriumában álló, Theseus és a Minotaurus harcát ábrázoló domborműves kő is. Azok a feliratos emlékek, melyek a fentín kívül még Ács területén kerültek elő: részben a Bum-bumkúti Ad Mures táborhoz, részben pedig a környék kis villáihoz, településeihez tartozhatnak. Talán kis birtoka lehetett az ácsi erdő táján annak az Aelius Rufianusnak, aki mint Mogentiana decuriója

szintén Iuppiter Optimus Maximusnak és Iuno reginának emelt oltárt.⁴⁷ A többi köemlék⁴⁸ részben sír, részben pedig oltár fogadalmi felirata. Bár a Duna a vaspusztai tábor nagy részét már elvitte, a praetoriumhoz, melynek környékén a tábor szentélyét kereshetjük⁴⁹ még nem érhetett. Ezért fel kell tételezni azt, hogy az előkerült feliratos kő a praetenturában állhatott valahol, vagy esetleg a sacellumot nem a szokásos helyre építették.

A Septimius Ursulius által emelt oltár nemcsak a tábor topográfiájának meghatározásához nyújt támpontot, hanem értékes dokumentum, forrás lehet a pannóniai kultuszok megismeréséhez is.

Gabler Dénes

EINE NEUE INSCRIFT AUS DEM LAGER VON ÁCS

Auszug

Im Lager von Ács—Vaspusztá (Ad Statuas) kam bei der Ausgrabung im Jahre 1966 aus dem Donaubett ein Steindenkmal mit Inschrift zutage. Der neu entdeckte Alter dürfte in der Praetentur des Lagers gestanden haben, deren Großteil die Donau bereits weggeschwemmt hatte. Die Auslegung des stereotypen Textes bedeutete keine besondere Schwierigkeit, die vorhandenen Buchstabenreste und ihre Entfernung voneinander machen es klar, daß nach Angabe des Ranges des Altarerrichters das *Vot(um)* angegeben wird — so daß die Zeile mit Gewißheit auf s. l. m. zu ergänzen ist. Die Steinmetzarbeit und die Anordnung des Ornamentes weichen von den aus Brigetio und Umgebung bekannten Typen ab. Die auf dem Gesimse sichtbare Flechtbandornamentik kommt fast nie auf Altären vor — Parallelen sind eher aus der Grabsteinplastik bekannt. Selten erscheint auch auf ähnlichen Denkmälern der Umgebung die die Inschrift umgebende Umrahmung. Man kann daher nicht annehmen, daß der Altar in einer Steinmetzwerkstatt von Brigetio hergestellt wurde; man muß sich im Kreis anderer Werkstätten umsehen. Die Dedikation Iuppiter Optimus Maximus—Iuno Regina bringen die Ehrfurcht des ausgeschiedenen Veteranen gegenüber der größten Reichsgottheiten zum Ausdruck. Da aber solche Altäre im Inschriftennachlaß aus Aquincum und Brigetio häufig erscheinen, besteht auch die Möglichkeit, daß man es im Hintergrund mit dem Kult eines Götterpaares der Eingeborenen zu tun hat. Die Iuppiter—Iuno-Altäre lassen sich fast ausnahmslos auf das ausgehende 2.—angehende 3. Jh. ansetzen, auf jene Zeit also, als der Kult der Eingeborenengottheiten seine Renaissance erlebt.

Auch diese Inschrift kann man — auf Grund der Gentiliz des Altarstellers — auf die ersten Jahrzehnte des 3. Jh. datieren. Septimier findet man in großer Zahl in Ostpannonien und in Carnuntum, die Analogie des *cognomen* Ursulinus ist aber im Namenmaterial der Provinz in dieser Form unbekannt. Die Form Ursulus ist im SW-Teil der Provinz geläufig; man könnte sich denken, daß der Errichter des Altars aus dieser Gegend stammt. Septimius Ursulinus, der Veteran, gehörte zu jener gesellschaftlichen Schicht, die Anfang des 2. Jh. in der Osthälfte Pannoniens einen bedeutenden Teil der städtischen Führungsschicht ausmachte; aus den Inschriften geht hervor, daß sowohl ihre materielle, als auch soziale Lage vorteilhaft gewesen sein dürfte.

Obwohl die Inschrift die Truppe des Veteranen nicht erwähnt, kann man — aus der Hypothese ausgehend, daß nur eine solche Einheit in Betracht kommt, die zu jener Zeit in Ács—Vaspusztá stationierte — mit großer Wahrscheinlichkeit an die Auxiliartruppe denken, die Anfang des 3. Jh. hier stationierte. Im Gegensatz zum Standpunkt der früheren Forschung möchte der Verfasser diese Einheit — auf Grund der während der Ausgrabung zutage gekommenen Ziegelstempel — als die *cohors I Thracum c. R.* ansprechen.

Der zutage gekommene Altar bereichert nicht nur die Zahl der Steindenkmäler aus Ács (wo neben den zwei Lagern auch mehrere kleine Villensiedlungen gewesen sein mochten): er könnte auch eine wichtige Quelle zur Erkenntnis der pannónischen Kulte sein.

D. Gabler

⁴⁶ Barkóczi L., Arch. Ért. 1944—45. 178—.

⁴⁷ CIL III. 10993.

⁴⁸ CIL III. 4304, 4329, 4368, 11020, 11055, 11059.

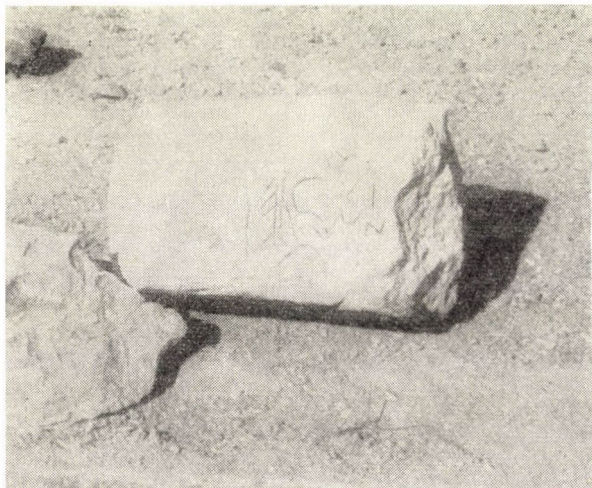
⁴⁹ Hygini Gromatici, Liber de munitioibus castrorum 11.

SZÉKELY-MAGYAR ROVÁSJELEK BONYHÁRÓL

Az 1965. év nyarán, a *bonyhai* (*Bachnea*) (v. Kisküüllő vm., R.) gótikus református templom külső támfalában, a székely-magyar rovásírás körébe tartozó rovásjeleket találtak. Az emlék fényképét és közlési lehetőségét dr. Entz Géza baráti szíveségének köszönhetem.

Ha jelentéktelen rovásemlékről is van szó, nyilván tartásuk és publikálásuk akkor is kötelességünk a tudomány érdekében.

A *bonyhai* kőrovás (1. kép) kétségtelenül egy eddig nem ismert, a székely-magyar rovásírás körébe tartozó, néhány meghatározható jelből álló emlék. Nem látszik összefüggő szövegnek, hanem egy csomóban elhelyezett kisebb-nagyobb jeleknek, amelyek közül csak kevés magyarázható. Miután nem az oszlop hosszában, hanem

Írásos kő Bonyháról (*Bachnea*)
Камень с надписью из Боньхи (*Бахнеа*)
Pierre inscrite de Bonyha (*Bachnea*)

fekvő helyzetében kerültek a külső támfalra, így felrovásuk is másodlagos.

A kőrovás nem az első ilyen emlékünk. *Karácsonfalváról* (Crăciunel) (v. Udvarhely vm., R.) 1944-ben a XV. század első felébe sorozható templomi kőrovás került elő;¹ *Székelyderzsről* (Dârjiu) 1929 óta templomi téglarovást (1431. évből?) ismerünk;² *Radocsányban* (Rădăşeni) (Moldva, Románia) kőbaltán találtak rovásírást (XV. század vége);³ *Konstantinápolyban* 1515-ben rótták Ketei Székely Tamás az üzenetét.⁴

A *bonyhai* rovásjelek:

=Z. A bal oldali támvonala bizonytalan. A hármas fogazás megállapítható. A kettős vonalú rovás technika egyedül csak a karácsonfalvi rovásfeliraton van meg.

=k. A háromszögletű jel először a karácsonfalvi rovásfeliraton fordult elő, a türk írás Talas-völgyi változatára, hasonló hangérték mellett, meg vissza.

=fordított elhelyezésű n rovásjele.

=fordított elhelyezésű cs rovásjele.

A három apró jel olvasata még bizonytalanabb. Az sem biztos, hogy idetartoznak. A jobbról balra való olvasat, a rovásjelek méretbeli különbsége és szabálytalan elhelyezése folytán, nem állapítható meg.

A fenti adatok és összefüggések alapján a székely-magyar rovásíráshoz sorozom be a bonyhai rovásjeleket és idejüket a XV. századra határozhatom meg.

Csallány Dezső

¹ Németh Gy., A székely írás egy új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat. MNy 41 (1945) 11–16.; *Altheim F.*, Türkstudien. La Nouvelle Clío 1952, 1–2. sz., 44–49 (kny.); Csallány D., A székely-magyar rovásírás emlékei. NyirME 3, 1960 (1963) 41–51.

² Uo. 51–54., Csallány D., Arch. Ért. 93 (1966) 36–46, 6–7. kép.

³ NyirME 3 109–110, 56. kép.

⁴ NyirME 3 76–79, 20. kép.

РУНИЧЕСКИЕ СЕКЕЙСКО-ВЕНГЕРСКИЕ ЗНАКИ ИЗ БОНЬХИ

Резюме

В Боньхе (Bachnea) (Румыния, бывш. комитат Кишкюкюллё) на внешнем подстенке готической церкви были обнаружены в 1965 году рунические знаки (рис. 1). Знаки входят в круг секейско-венгерского рунического

письма, они не показывают связного предложения. Можно определить знак *z*, треугольное *k*, перевернутое *n* и перевернутое *ч*. На основании связей рунических знаков памятник датируется XV веком.

Д. Чаллань

SIGNES RUNIQUES SICULO-HONGROIS TROUVÉS À BONYHA

Résumé

A Bonyha (Bachnea, ancien comitat de Kisküküllő, Roumanie) en 1965, des signes runiques furent découverts sur le contrefort de l'église gothique (fig. 1). Les signes appartiennent à l'écriture runique siculo-hongroise.

Ils ne forment pas de phrases cohérentes. On discerne nettement les signes runiques du *z*, du *k* triangulaire et du *cs* renversé. Leurs analogies permettent de dater ces signes du XVe siècle.

D. Csallány

ALHÉVÍZ ÉS BÉKÁSMEGYER KÖZÉPKORI TEMPLOMAI

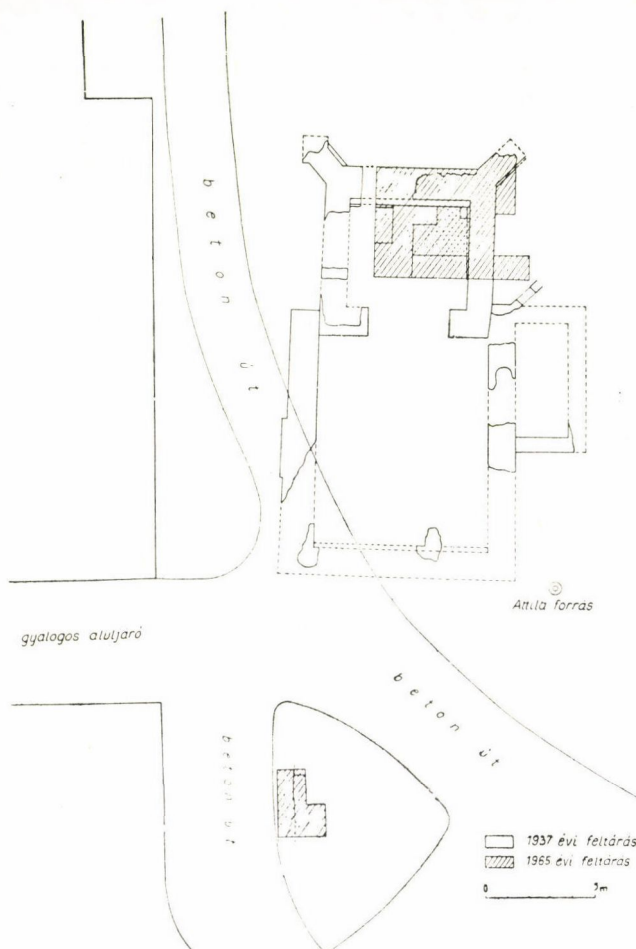
1965 tavaszán a Rudas fürdő és az Erzsébet-híd közötti területen a parkírozást megelőzően néhány napos hitelesítő ásatást végeztünk a Garády Sándor által 1937-ben feltárt templommaradvány területén.

Garády a parkban folyó építkezési munkákkal párhuzamosan végezte azt a leletmentő ásatást, melynek során a Rudas fürdő északi szárnya (lebontva 1951–52-

ben) alatt és előtt számos — máig is tisztázatlan rendeltetésű és korú — falat tárt fel. Ugyanakkor került elő a fürdőtől északra — az Attila forrás és a híd közötti területen — a templommaradvány is. Garády az építkezés és a területen sűrűn előforduló vízcsövek, betonépítmények, lámpaoszlopok, fák és bokrok miatt csak igen korlátozott lehetőségű ásatást végezhetett. Ezért a feltárt objektummal kapcsolatban számos nyitott kérdés maradt. Tanulmányában kifejezést adott annak a reménynek, hogy a Főváros a későbbiek során lehetőséget biztosít a teljes feltárássra és bemutatásra.¹ Erre sajnos mind máig nem került sor, holott Buda középkori topográfiai viszonyainak tisztázása szempontjából döntő fontosságú lenne az, hogy a város történetében jelentős szerepet játszott terület — Kis-Pest, Kelenföld, illetve Alhévíz — töredékesen fennmaradt objektumát a maga teljességében megismerhessük. Utóbbi érdekében sajnos nem történt sok, az idő rövidsége miatt mi is csupán egy $5 \times 5,50$ m-es blokk feltárást végezhetünk el a templom délkeleti sarkán (1. kép).

Az ásatás helyének kiválasztását a következők indokolták: a Garády-féle alaprajzból kitűnt, hogy ezt a területet aránylag kevésbé bolygatták a közművesítések során —, másrészt miután Garády csak a körítő falak részbeni feltárást végezte el és a falakon belül nem ásott, itt remélhetünk belső járószintet.²

A kutatást egy-egy É–D-i, illetve K–Ny-i kutatóárokkal kezdtük, melyet Garády alaprajzának segítségével tűztünk ki a déli és a keleti falra. Miután az előkerült falak tövében keményen letaposott járószintet találtunk, a két árkot összekötve a megkutatásra kijelölt terület egészen feltártuk a szintet és a két fal összefüggő részletét a DK-i sarokkal. Majd erről a szintről mélyítettük tovább a két kutatóárkot (I. sz. merőleges a déli, — II. sz. a keleti falra) és egy kisebb 80×45 cm-es árkot a DK-i sarokban (III. sz.) (2. kép). Maga a járószint 1,5–8 cm vastag földréteg, lelet nélkül. Ez 2–60 cm vastag kőpor, kőzúzalék-rétegen helyezkedik el. A kőpor a keleti fal tövében csupán 2 cm-es és nyugati irányban vastagszik, mivel alatta nyugat felé süppedő feltöltés van. A kőporréteg alatt a keleti falon megtaláltuk a Garády által is konstatált alapfal-kiugrást 31–34 cm szélességben, nagyjából egy magasságban a kőpor alatti betöltés szintjével (3. kép). A DK-i saroktól 2,60 m-re a felmenő fal megszűnik és csak az alapfal sima teteje látható. Úgy tűnik, mintha ezen a helyen nem is állott volna felmenő fal (4. kép). A fal külső széle nagyfokú pusztulás nyomát mutatja, lépcsősen lerongyolódott olyannyira, hogy a határozott falszélt csak néhány cm-es szakaszon konstatálhattuk, árok-bővítést, illetve mélyépítést nem végezhetünk a körülmények (fagyókerek, betonlépcső stb.) miatt. A déli falra merőlegesen nyitott árokban a fentiekhez hasonlóan jelentkezett a

1. kép. Az 1937. és 1965. évi ásatások helyszínrajza

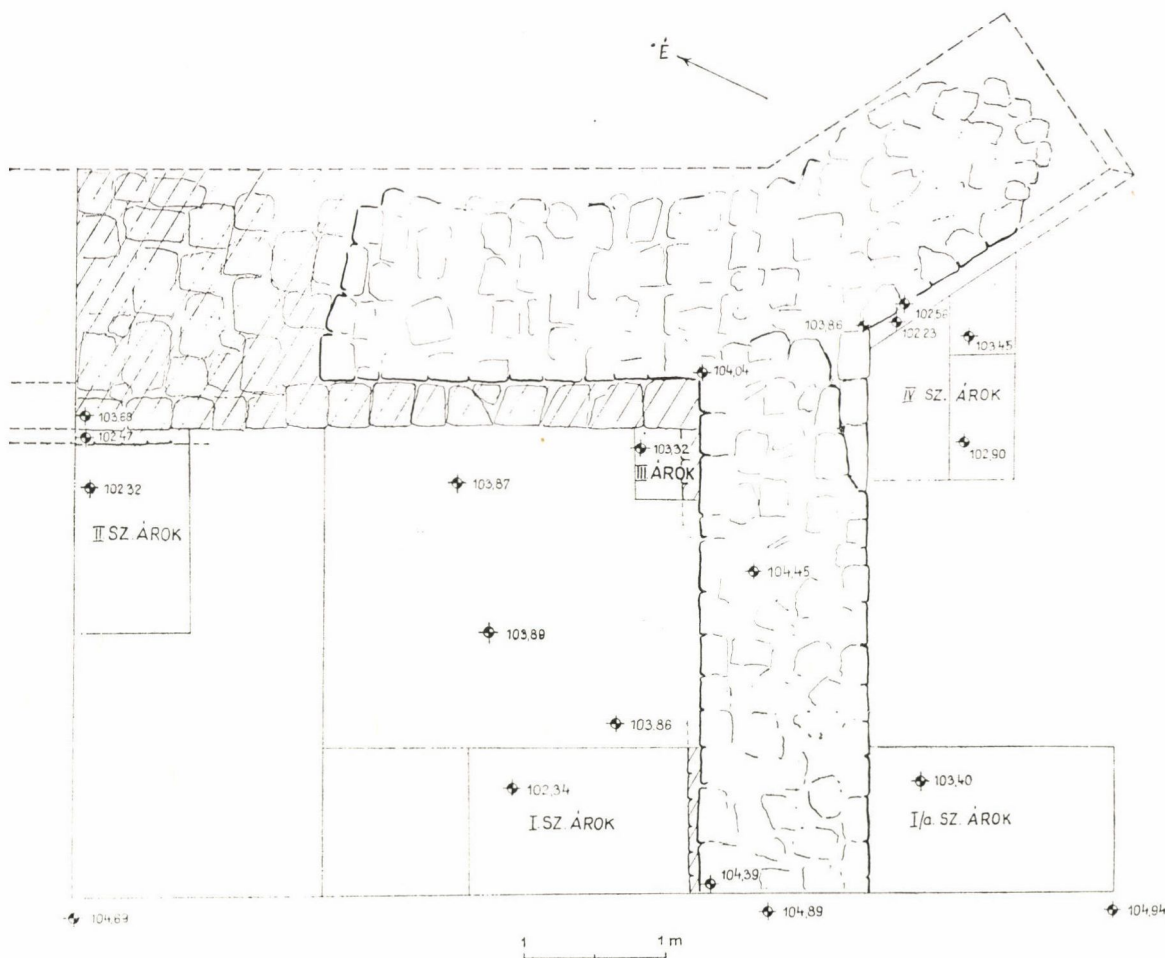
Рис. 1. План раскопок 1937 и 1965 гг.

Fig. 1. Levé de plan des fouilles effectuées en 1937 et 1965

¹ Garády S., BpR 13 (1943) 184–193.

² Garády Sándor fényképfelvételeiről és metszetrajzairól több helyen is leolvashatók az egykori szintekre utaló részletek, de ezeket említés nélkül hagyta. Ennek magyarázatát — az egyáltalán nem kielégítő ásatási körülményeken kívül — abban kereshetjük, hogy Garády Sándor belső színt gyanánt minden esetben szilárd bur-

kolatot várhatott. Erre következtethetünk abból, hogy padlóburkolat-maradványként említi azt a néhány, nagyjából egy szintben elhelyezett falazótégla-töredéket, melyet a hajó északi fala mellett talált. Ezt a részletet nem tartjuk, nem tarthatjuk középkori padozatmaradványnak.

2. kép. Az 1965-ben feltárt délkeleti sarok alaprajza. Sziklavári Lajosné felmérése és rajza
 Рис. 2. План юговосточного угла, раскопанного в 1965 году
 Fig. 2. Plan de l'angle sud-est dégagé en 1965.

kőporréteg az árok keleti metszetében — a fal tövében egészen vékony, észak felé növekvő —, míg a nyugati oldalon csak nyomát találtuk az újkori bolygatás miatt.

A déli falon nem találtunk a keleti faléhoz hasonló széles alapozást, hanem azzal egy magasságban csupán jelentéktelennek tűnő keletről nyugatra fogyó 7–4 cm-es egyenetlenséget figyelhettünk meg. — Megállapíthattuk mindkét árokban azt is, hogy az alap és felmenő falak rakása között eltérés mutatkozik, az alapfalak sűrűbben, gondosabban rakottak, mint a felmenők. Az egy magasságban húzódó alapfalon vastag habarcsönteten áll a felmenő fal. Jól kitűnt ez a DK-i sarokban nyitott III. sz. árokban is (5. kép). Itt nemcsak a felmenő falak sarokcsatlakozását figyelhettük meg, hanem az alapfalakét is. Nevezetesen azt, hogy a déli alapozásának előreugrása legszélesebb pontján mérve is csak 14 cm és nyugat felé fogy. Ezzel egyben arra is magyarázatot kaptunk, hogy a keleti fal széles alap-kiugrásával ellentétben a déli fal nyugati szakaszán miért csak alig észrevehető az alap és felmenő fal határa.

A kőporréteg alatti feltöltést az I. és II. sz. kutató-árkokban 1,45 m — a keleti alapfaltetőhöz viszonyítva — mélységig ástuk ki, a további mélyítést lehetetlenné tette a mindkét helyen feltörő talajvíz. A keleti falon az alapfal tetejétől 1,21 m-re 10 cm-re előreugró padkát

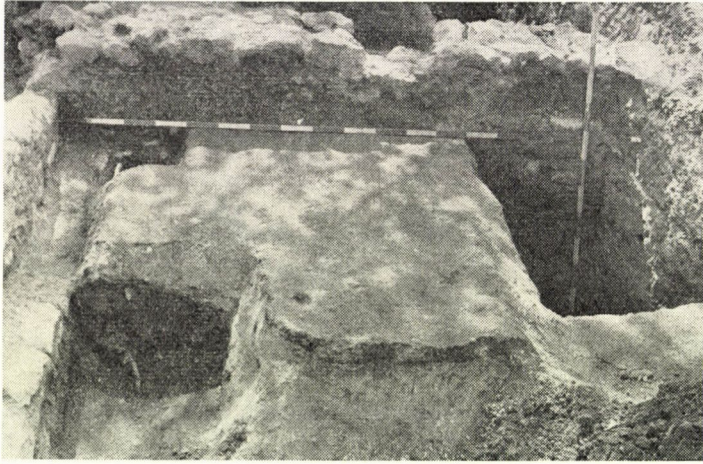
találtunk, — vele egy vonalban az árok metszetében járó-szintre utaló nyomok mutatkoztak, tisztázását nem végezhattük el a talajvíz miatt. A kutatóárkokból építkezésre utaló habarcsrögök, kötőredékek és kora-római kerámia került elő.³

A déli falra merőleges árkot folytattuk a fal külső oldalán is (I/a jelű). A falkorona szintjétől 1 m-re járó-szintet találtunk, fölötté közvetlenül XIII–XVI. sz.-i cseréptöredékeket.

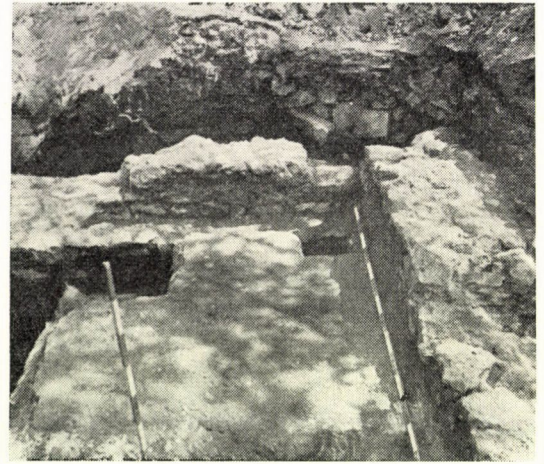
A délkeleti külső sarkon — amennyire a nagy kövekkel teli feltöltés és az ásási terület keleti szegélyén álló hatalmas platánfa szerteágazó vastag gyökerei engedték — feltártuk a DK-i támpillér kváderes déli homlokzatának és rézsús lábázatának tekintélyes részletét. Magassága 1,75 m, feltárt hossza 1,75 m, teljes hossza Garády szerint 2 m. A támpillér kváderburkolata és rézsús lábazata igen gondos munkáról tanúskodik (6–7. kép). Rendkívül érdekes a déli fal és a támpillér kapcsolata is. Kitűnik, hogy a pillér szervesen együtt épült a felmenő fallal, az alapfalhoz viszont hozzáépítették. Ez utóbbi úgy történt, hogy a déli falat a sarokcsatlakozás közelében 1–1½ sornyi kváderrel szegélyezték. Az összeépítés határát habarccsal kitöltött széles hézag jelöli. A pillér déli oldalán két, helyenként apró kövekkel burkolt járó-szintet találtunk. A felső egy magasságban jelentkezett

³ A leletanyag korának meghatározását ezúton is köszönöm Sz. Póczy Klárának, aki 1958-ban leletmentést végzett a templom közvetlen közelében, és két eraviszkusz

lakógödrtől tárt fel. Sz. Póczy K., Arch. Ért. 86 (1959) 63–68.

3. kép. A délkeleti sarok részlete. Előtérben a járószint és a kőporréteg metszete, háttérben a déli fal
 Рис. 3. Часть юговосточного угла
 Fig. 3. Détail de l'angle sud-est. Au premier plan la coupe du niveau de rue et de la couche de sablon, à l'arrière plan le mur méridional

4. kép. A keleti fal részlete a járószinttel
 Рис. 4. Часть восточной стены со средневековым уровнем
 Fig. 4. Détail du mur oriental avec le niveau

5. kép. A délkeleti belső sarok az alap- és felmenő falakkal
 Рис. 5. Юговосточный внутренний угол с фундаментными и восходящими стенами
 Fig. 5. L'angle intérieur sud-est avec les murs de fondation et les murs montants

6. kép. A IV. sz. kutatóárok a déli fal és a délkeleti támpillér részletével
 Рис. 6. Траншея № IV с частью южной стены и юговосточным контрфорсом
 Fig. 6. Le chantier n° IV, avec le détail du mur méridional et du contrefort sud-est

az I/a jelű kutatóárokban előkerült szinttel, felette bolygatott feltöltés, alatta XIII–XV. sz.-i cseréptöredékek. Ettől a szinttől 55 cm-re találtuk a következőt. Alatta XIII. sz.-i kerámiatöredékek kerültek elő, majd az alsó járószinttől 34 cm-re kezdődött a támpillér részűs lábazata. A lábazat mellett csupán 35 cm-re mélyíthettük az árkot — ilyen formában a lábazathoz tartozott járószintet már nem értük el.

A kutatóblokk nyugati szélétől 22 m-re az ivócsarnok bejárata előtt nyitott V. sz. kutatóárokban észleletről a későbbiek során számolunk be.

A templom délkeleti sarkában folytatott ásátás eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze: az építmény alapjaként mutakozó fal és a felmenő fal nem egységes, azaz nem egykorú építkezés eredménye. Erre mutat egymástól elütő jellegű falrakásuk, valamint a feltűnően vastag habarcsöntet a felmenő falak alatt a szinte simának mondható alapfalon. Említettük, hogy az I. és II. sz. kutatóárok kőporréteg alatti betöltési anyaga egységesen római kori — és ebbe a korszakba sorolható maga az alapfal is. — Megjegyezzük, hogy az alapfalak melletti betöltés római anyaga egymagában még nem bizonyítana a fal római kori volta mellett, csupán amellett szólna, hogy a középkorban a fal építésekor római réteget vágtak át. Viszont a keleti falon 121 cm mélységben feltárt alapozási fal-kiugrás és az árok metszetében mutakozó szintnyomok szólnak a fal középkori volta ellen. Mert ha a 10 cm-es padka — esetleg korábbi — középkori szintet jelölne, nem találhattunk volna felette is c s a k római kori anyagot. — Az alapfal korábbi eredete megmagyarázza az egyébként rejtélyesnek tűnő kőzúzalék réteget is. A középkorban a templom építésekor az akkori járószintből kiemelkedő széles, szilárd falmaradványt használták alapozásként és a kőzúzalék a középkori templom — vagyis a felmenő falak — építésének hulladéka. A korábbi falak és a középkori templom összeépülését a délkeleti sarokban feltárt támpillérnél figyelhetjük meg a legjobban. Itt a római kori építmény külső sarkát is kvádorsorral burkolták és így kötötték össze a támpillérrel, illetve a felmenő fallal.⁴

A római kori építmény eredeti kiterjedésével és rendeltetésével kapcsolatban — mivel csupán töredékét tárhattuk fel — csak feltevésekre szorítkozhatunk. Valószínűnek tartjuk, hogy ez a pesti castrummal majdnem szemben, a Duna partján álló épület hídfő tartozéka, vagy őrtorony lehetett. Erre a lehetőségre Havasnál is találunk utalást.⁵ Őrtorony könnyűszerrel elképzelhető ezen a helyen, köztudomású, hogy a révhelyek mindkét partján erődítések álltak — különösen a IV. sz. derekától, amikor a limes erősítésére mindkét parton az erődök sorát építették.⁶ Ettől a helytől nem messze, szemben a tabáni plébániatemplom nyugati homlokzatával az Attila krt. és a volt Görög u. által határolt területen Nagy Lajos 1935-ben egy IV. sz.-i őrtornyot tárt fel, — feltehetően a Cittadella és a Gellért fürdő helyén is állt egy-egy burgus.⁷

A templom középkori állapotára vonatkozó régészeti adatok — bár két ízben is folyt itt ásátás — vajmi szegényesek, mert egyik feltárás sem közelíthette meg a teljességet. Mégis megpróbálunk a csonka adatok alapján eligazodni abban a sűrű homályban, mely a templomot a mai napig fedi. Igyekezzünk Garády adatait a saját ásátásunk adataival kiegészíteni, illetve Garády megállapításait némileg korrigálni, amennyire ez — sok esetben újabb régészeti adatok híján — lehetséges.

7. kép. A IV. sz. kutatóárok a támpillér részletével
Рис. 7. Траншея № IV с частью контрфорса
Fig. 7. Le chantier n° IV avec le détail du contrefort

Garády 1943-ban megjelent tanulmányában a feltárt templommaradványt a XI. sz.-i Szent Gellért plébániatemplommal azonosította. Állítását a Gellért legendából idézett részleteken kívül azzal igyekezett alátámasztani, hogy a templomban szabályosan keletelt csontvázakat, a templomon kívül pedig több helyen szétszórt emberi csontokat talált. Megjegyi, hogy a középkorban temetkezni csak plébánia-, illetve kolostortemplomokban szoktak, ezt pedig kolostortemplommal semmiképpen nem azonosíthatja, mivel szerinte a johanniták alhévízi Szent Erzsébet kórháza és temploma a Gellért fürdő helyén volt.⁸

Mi inkább Csánki álláspontját fogadjuk el, aki egy 1459. évi, a pesti Széna piacon (ma az Erzsébet hídfőtől délre) állott házakra vonatkozó oklevél gondos elemzé-

⁴ Hogy Tabán területén a római kori és a középkori építmények azonos helyen jelentkeznek, azt 1962. évi ásátásunk is igazolta. A Garády Sándor által 1936-ban feltárt I. sz. épület (szemben a plébániatemplommal) középkori belső járószintje alatt római kori falcsontot és útrészletet tártunk fel [Lócsy E., BpR 21 (1964) 319.].

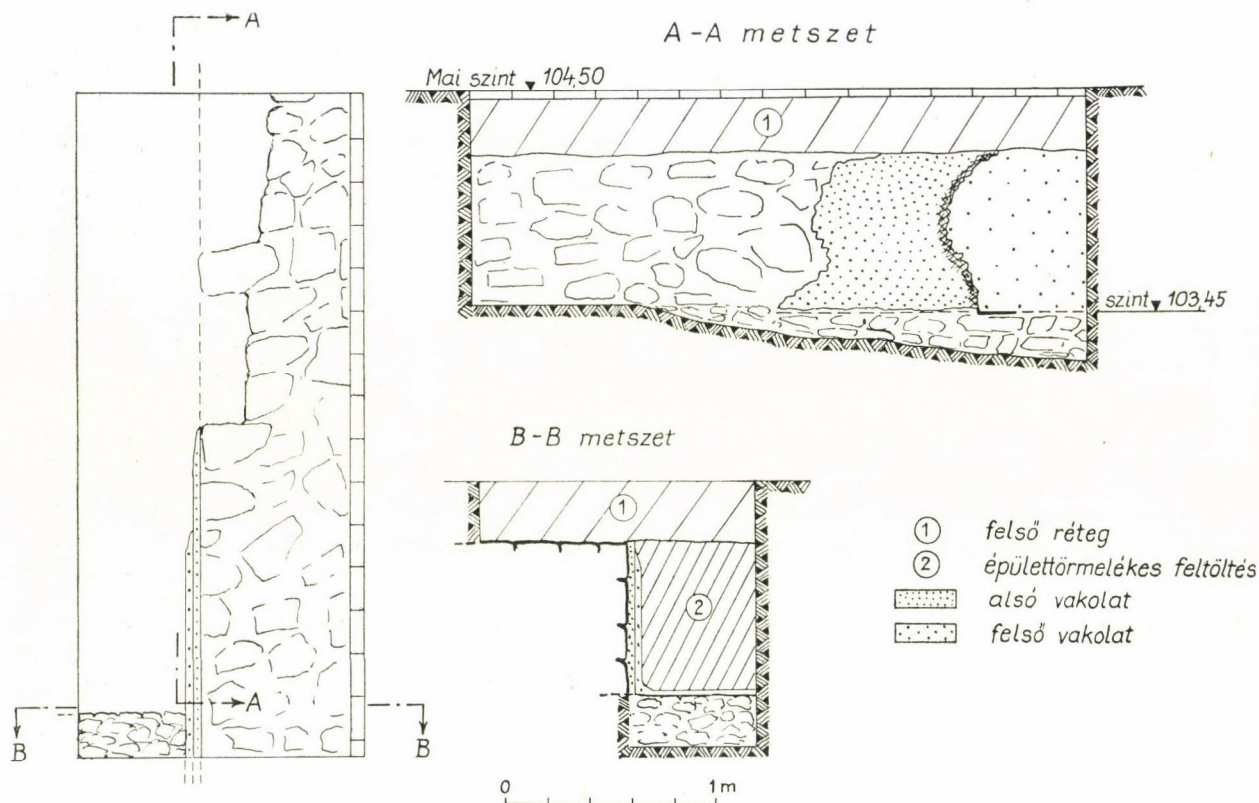
⁵ Gömöri—Havas S., Arch. Ért. 7 (1887) 287.

⁶ A kérdéssel foglalkozó összefoglaló tanulmányok:

Nagy L., TBM 3 (1934); Ua., Bp. Tört. I (1942); Ua., Az Eskü téri római erőd Pest város őse. (Bp. 1946); Radnóti A., Buda régészeti emlékei. Budapest műemlékei I (1955); Szilágyi J., Aquincum. (Bp. 1956); Soproni S., Pest megye régészeti emlékei III. Pest megye műemlékei I (1958); Nagy T., Buda régészeti emlékei. Budapest műemlékei II (1962).

⁷ Nagy L., TBM 4 (1936).

⁸ Garády S., i. m. 189–192.

8. kép. Az V. sz. kutatóárokban feltárt falmaradvány
 Рис. 8. Остатки стены, раскопанной в траншее № V
 Fig. 8. Le reste de mur mis au jour dans le chantier n° V

sével az alhévízi kórházat a Rudas fürdő helyére, illetve közelébe valószínűsíti.⁹

Garády azért veti el teljesen a Szent Erzsébet kórház ittlétének lehetőségét, mert a templomtól „délre kiásott épület... későbbi keletű, nélküli a kolostoroknál szokásos kerengőt és beosztást”.¹⁰

Véleményünk szerint mivel Garády a templomtól délre sem áshatott zavartalanul és a töredékekben előkerült falakról maga is azt mondja, hogy „épp úgy lehetnek közép-, mint török koriak is”,¹¹ a kérdés nem dönthető el olyan határozottan, mint ahogy ő teszi. Megjegyeznénk még azt, hogy az az É-D-i irányú, 1,20 m széles mélyen alapozott (L. Garády 4–5 metszet) a hajó DK-i sarkával egy irányban húzódó fal, melyet 14 méter hosszúságban kiásott, nagyon is elképzelhető jelentős épület keleti zárófalaként. Ettől a faltól nyugatra – tehát a feltételezhető épület területén – nem ástott.

A támpilléres szentély a templomot XI. sz.-ra datáló Garádyt is nyugtalanította. „Egyelőre nem tudunk rá példát, hogy ilyen kiképzésű támpillérek korban összeegyeztethetők-e a Rudas fürdő területén talált, kerubot ábrázoló a XI. századból származónak vélt homlokzattal”. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a templom és a hajó nincsenek kötésben egymással, hanem érintkező-falaik tömpán illeszkednek, föltehető, hogy a hajó előbb

épült, mint a mostani szentély és annak helyén egy kisebb, talán félkör alakú foglalt helyet. Ezt persze csak a szentély területének teljes fölsásával lehetne eldönteni.”¹²

Mi ugyancsak nem áshattuk fel az egész szentélyt, de az I. és II. sz. kutatóárkok éppen elég bizonyítékot szolgáltatnak arra nézve, hogy belsejében semmiféle korábbi szentély nem foglalt helyet.

„Egy különossága a szentélynek, hogy a diadalív nyílása a templom tengelyéhez viszonyítva nem részarányosan van elhelyezve, hanem – legalábbis az alapfalakban – mintegy 35 cm-rel délfelé eltolódott. Lehetséges azonban, hogy a fölmenő falaknál ezt a rendellenességet már kiküszöbölték.”¹³ Megjegyzésünk: a feltárt diadalívfalmaradványok Garády szintezési adatai alapján felmenő falak voltak.

„Nem lehetetlen, hogy a szentély fölött torony emelkedett. Ezt annyival is inkább föltelezhetjük, mert egyebütt toronynak a nyomára nem akadunk és mert az eléggé tekintélyes falméreteket mellett a támpilléreknek alig volna jogosultságuk.”¹⁴

A támpilléres szentély felett nem kell okvetlenül tornyot gyanítanunk. A támpillérek általában a tér boltozott voltára utalnak. — Az egyenes, saroktámpilléres szentélyzáródás talán legszebb hazai példája a XIII. sz.

⁹ Csánki D., Sz 27 (1893) 26. — Csánki Dezső álláspontját képviselte Gárdonyi Albert is „A hajdani Szent János-kórház Budán” c. tanulmányában [BpR 15 (1960) 565–566] és felveti azt is, hogy a Rudas fürdő melletti templommaradvány a Szent Erzsébet kórház temploma lehetett. A Szent Erzsébet kórház egyébként nem volt a johannitáké. L. Kubinyi A., TBM 16 (1964) 123.

¹⁰ Garády S., i. m. 189. — A kórházhoz kolostor nem tartozott. L. az előző jegyzetet.

¹¹ Garády S., i. m. 185.

¹² Garády S., i. m. 188.

¹³ Garády S., i. m. 189.

¹⁴ Garády S., i. m. 189. — Megjegyezi még, hogy az egyenes szentélyzáródásra hazánkban számos példát találhatunk, tornyos szentélyt azonban csak egyet ismer, a békásmegyeri ún. Pusztatemplom szentélyét.

derekán épült csarodai templom.¹⁵ Ugyanilyen szentély-záradéka volt a budavári XIII. sz.-i Mária Magdolna plébániatemplomnak is.¹⁶ A Garády által példaként említett békásmegyeri pusztatemplom szentélye felett valóban torony állott — de támpillérek nélkül. Falvastagsága — Garády mérése szerint — csupán 110–117 cm. (A későbbiekben részletesen foglalkozunk a békásmegyeri templommal.) — Az itteni falak szokatlanul tekintélyes voltára az 1965. évi ásatás szolgált magyarázattal. Az alapfalakat, melyek valóban tekintélyes méretűek, nem a középkorban építették, hanem csupán felhasználták, tehát meglevő adottsághoz igazodtak.

Az, hogy egybeült toronyra nem akadt, könnyen érthető, hiszen nem tárhatta fel az egész templomot. Ehhez fűzzük következő megjegyzésünket is. Úgy véljük, hogy Garády még csak körvonalaiban sem tárta fel a templom egészét, hanem annak csupán egy részét.

Nem tartjuk elfogadhatónak alaprajzán a nyugati zárófalat. Igen kevésbé tárhatta csak fel és az előkerült részletek sem szólnak megnyugtatóan a zárófal mellett. Az északnyugati sarokban előkerült kis csonk, valamint a feltételezett délnyugati saroktól 2 m-re a hajóba benyúló falnyelv alapozásának alja feltűnően magasan jelentkezett. „A hajó nyugati falánál +7,98 m-re már elértük az alapot”,¹⁷ — 15. sz. metszetrajza szerint 6,98 m az alapozás alja. Ugyanakkor a hajó északi falának alapját a diadalív közelében 5,11 m-en állapította meg (13. sz. metszet). Ezekről a magasan előkerült falrészletekről nehezen tételezhetjük fel, hogy zárófal tartozékai. A hajóba benyúló falnyelvvvel kapcsolatban gondolhatnánk esetleg karzattartó pillére¹⁸ — mint Csarodán — (ebben az esetben is nyugat felé nagyobbodna a templom) de ez is vitatható, mivel a karzattartó szerkezeti szerepe megköveteli a szilárd alapozást.

Az erősen eltérő alpmélységek magyarázatára Garády feltételezi, hogy az eredeti terepszint a Duna felé lejtősen esett, — de ez sem indokolja a hajó északi és nyugati fala között 8 m-en belül mutatkozó közel 2 m-es alpmélység differenciát.

Nem tarthatjuk nyugati zárófalnak azért sem, mert így a templom meglehetősen szokatlan arányú, a szentély mérete a hajóhoz viszonyítva túl nagy. A hajó nyugati végéhez még legalább egy karzatnyi szélességet kell elképzelnünk, annál is inkább, mert ha valóban az alhévízi kórház temploma volt, akkor minden valószínűség szerint a kórháztemplomok szabályai szerint építették és a „betegek kórusa” (Krankenchor) itt sem hiányozhattott. L. a klosterneuburgi (Ausztria) S. Gertrudis Spítalkirche alaprajzát.¹⁹

Arra is gondolhattunk, hogy a templom nemcsak karzat-szélességgel, hanem annál is jóval hosszabb volt. Ezért a Garády által jelölt zárófaltól 7 m-re nyitottunk kutatóárokot (közelebb nem is volt lehetőség a betonjárdák miatt). Ebben, az V. sz. árokban a templom északi falával nagyjából egy vonalban²⁰ 3,10 m hosszú középkori falat találtunk. Mértető szélessége 70 cm, északi széle a betonjárda alatt húzódik. A fal nyugati szakaszát vízcsővel megrongálták, keleti szakaszán a déli falsíkot 1,35 m hosszúságban találtuk épségben, rajta jó fenntartású két rétegű középkori vakolat (8–9. kép). A vakolat a falcsont tetejétől 70 cm-re megáll és lefolyik az egykori szintre. A keményre taposott, égésnyomokkal színezett

9. kép. Az V. sz. kutatóárokban feltárt fal részlete a kettős vakolatmaradvánnyal

Рис. 9. Часть стены с двойной облицовкой, обнаруженная в траншее № V

Fig. 9. Détail du mur mis au jour dans le chantier n° V avec le reste du double crépi

szintnek csupán kis töredékét konstatálhattuk — 42 cm-rel fekszik mélyebben a templom délkeleti sarkában feltárt belső szintnél. A vakolt falsík túlhalad a kutatóárok keleti szélén a templom irányába. Ugyanakkor azt is megfigyelhettük, hogy az árok keleti szélével egy vonalban a feltárt szinttöredék alatt É–D-i irányú, — a vakoltnál minden bizonnyal korábbi fal húzódik. Feltáráására nem volt lehetőség.

Sajnos a két munkahely egymástól való távolsága miatt a IV. sz. kutatóárokban előkerült fallal kapcsolatban nem vonhatunk le következtetést. Mondhatnánk,

¹⁵ Entz G., MÜÉ I(1955) 206–215.

¹⁶ Bertalan Vilmosné, BpR 19 (1959) 258. Részletes ismertetése a BpR 22 (sajtó alatt). — A margitszigeti domonkos apácakolostor templomának XIII. sz.-i boltozott szentélyét a sarkokon derékszögben elhelyezett támpillérek erősítették. Lux G., Újabb ásatások a Margitszigeten. Technika (1938) 6. szám Kny. 1. kép.

¹⁷ Szintezését a Duna 0 pontjához viszonyította. Alaprajzán a falnyelv tetejét jelöli 7,98 m-re, alapját 7,35 m-re.

¹⁸ Garády Sándor (i. m. 186) is karzattartó pillérrel hozta összefüggésbe a falnyelvet.

¹⁹ Donin, R. K., Zur Kunstgeschichte Österreichs. (Wien-Innsbruck-Wiesbaden 1951) 105. 9. kép. — Černík, B., Das Stift Klosterneuburg und seine Pfarren. (Wien 1914) 64–66.

²⁰ A vakolt falsík a Garády Sándor által jelölt északi belső falsíktól 40–50 cm-re északra húzódik. Mivel a hajófalat nem tárhattuk fel, az előkerült falsíkot csak a Garády Sándor-féle alaprajzhoz viszonyíthattuk. — Az 1965. évi ásatás felmérését Sziklavári Lajosné, szintezését Nagy-Szabó Tibor, Szabó Tivadar és Sziklaváriné végezték. Gondos munkájukért ezúton is köszönetet mondok.

hogy csupán a templommal kapcsolatos problémák tömleget növeli, de talán új szempontot is adhat egy esetleges újabb feltáráshoz.²¹

Az 1965. évi ásatás során a betöltési anyagból faragott kő nem került elő. Garády néhány XV. sz.-i kőfaragványt talált, a második világháború után a Rudas fürdő romtalanításából majd az északi szárny lebontásából is számos, másodlagosan beépített ősközépkori kőfaragványt látott napvilágot. — A kö emlékek tudományos feldolgozása talán ismét közelebb visz majd a templom építéstörténetének megismeréséhez.²²

A fentiekben két igen korlátozott lehetőségű ásatás eredményeit igyekeztünk összegezni annak hangsúlyozásával, hogy csak a terület teljes feltárása nyomán remélhetjük, hogy a XII. század második felében alapított és feltehetően az 1541. évi ostromig fennálló alhévízi Szent Erzsébet kórházról és annak templomáról megközelítően tiszta képet nyerjünk. A teljes feltárást kettős haszonnal járna, nemcsak a középkori templomot ismerhetnénk meg, hanem a helyén állott római kori épületet is.

Békásmegyer temploma

Említettük már, hogy Garády a Rudas fürdő mellett feltárt templommaradvány egyeneszáradéku szentélyével kapcsolatban feltételezi, hogy felette egykor torony emelkedett. Utal a békásmegyeri ún. Pusztatemplomra, — amely ismeretei szerint az egyetlen hazánkban található tornyos szentélyű templom.²³ Ezért — és egyéb rokon jelenségek miatt — sem mulaszthatjuk el, hogy ne foglalkozzunk a békásmegyeri templommal. Indokolt ez azért is, mert Rómer Flóris és Arányi Lajos néhány jelentésén kívül Garády csupán szűkszavú ismertetést adott 1930 és 1933-ban ott folytatott — korlátozott lehetőségű — ásatásairól.²⁴ Legfőképpen pedig indokolt azért, mert ez a már szinte elpusztult emlék eddig méltatlanul keveset foglalkoztatta a kutatókat.

Rómer leírása aránylag részletesen tudósít a templom múlt századi állapotáról. „Azon pataknak a Dunába való omlásánál, mely Kalász- és Békásmegyer közt a határt képezi, déli szögleténél, a mély árok partján, mintegy 100 lépésnyire a Dunától áll egy rom, melyet a dunai gőzhajókról annál inkább lehet látni, mivel a sajátságosan a szentély fölött emelkedő és bár nem egész, mégis 36' magas tornya igen feltűnő.

Az egyhajós, szentélyében egyenes záradéku rom falai többnyire terméskőből épültek, bár itt-ott római eredetű párkányos téglákat is lehet észlelni. A szentély boltjának hevederei terméskőből készültek, míg a külső szögletek more italico faragott kővekből rakattak.

A szentély hossza 15' 4'', szélessége 14'; a diadalív-nél jobbra-balra szélesedőn tetzen a hajóban 20' 3'' míg hossza 36' számlál. Támaknak semmi nyoma, az

ablakok keskenyek és csúcsívesek, egészen a XIV-ik század jellegével bírnak. Legépebben áll a szentély déli, valamint a hajónak délnyugati és délészaki része, 4' 5"-nyi falakkal, melyeken a zenekar felé még a régi gerendapályók lyukai jól láthatók. A régi ezint terem kerítő falának nyomai köröskörül tűnnek fel, csak az északi oldalon hiányzanak, mert a vízárakba omlottak.

A továbbiakban a szentély falfestésének maradványait ismerteti és ennek során említést tesz arról is, hogy a szentély bolthajtása 13' magas.²⁵ — Rómer alaprajzi vázlatot is készített a templomról.

Arányi 1876 májusában adott a MOB-nak jelentést a templomról.²⁶ Ennek eredetije elveszett, másolatát Garády ásatási jelentései között találtuk meg. Nyomtatásban eddig nem jelent meg, úgy véljük nem haszontalan, ha teljes terjedelmében közöljük.

1. Az épület, széle-hossza a mellékelt lapon látható, úgy mint az alaprajzon, a falak vastagsága 3 láb²⁷ (10. kép).
2. Minő anyagból készült: faragatlan mészkőből — megjegyzendő, hogy a toronyban még látható boltozat nem téglaközből, hanem otromb kinagyolt 2—2 1/2 vastag lapos kővekből lőn összeállítva.
3. Minő építészeti stílusban épült: Átmeneti, mert a még főnálló 1 és fél ablak kerekívé és igen szűk s ekként a román korra emlékeztetnek, — a boltozat csúcsívet mutat, tehát gót stílt árul el, de ismét igen alacsony és a kerekhez közelgő csúcsív csupán koragót lehet s így a templom átmeneti stíllel bír és talán a XIII. század közepén keletkezett.²⁸
4. Minő karban van? Elpusztultban van, falai bár helyenként 4—5 öl magasak nagyjából hiányoznak, a toronynak fele, a szentély pedig egészen eltűnt; a volt ajtójáratnak semmi nyoma. A templom északi falához a déli oldalon tehát az egykori templomhajóba csinos kunyhót építettek a halászok, melyeknek három oldalfalait a templom szétbontott részleteiből építették föl.
- Ezen pusztá templom a Duna kiöntéseinek erősen ki lévő téve és egy negyed órányira állván távol a falutól, végre igen el lévő romolva, tatarozást nem igényel de a szándékos elpusztítást szorososan meg kellene gátolni.
5. Létezik-e a műemléken valamely felirat? hol és minő? nem.
6. Találtnak-e az emléken domborművek? nem.
7. Fordulnak-e elő falfestmények? nem.

1877-ben ugyancsak Arányi említi a templomot²⁹ a pilisi járás román stílusban épült templomai között, — a zavaró csupán az, hogy félköríves szentélyűekkel együtt.³⁰ „Szembetűnőek bizonyos kisd templomok, melyek hajója csak 4 öl széles és 6 öl hosszú, ide járul rendesen félkörrel záródó szentély, mely többnyire 1 1/2 öl

²¹ Nem hagyhatjuk említés nélkül azt az igen érdekes alaprajzi hasonlatosságot, mely elsősorban az arányok szempontjából mutatkozik templomunk és a Supka Géza által 1906-ban feltárt felhívízi Szentháromság templom nyugati szakasza között. [Arch. Ért. 27 (1907) 97—111.] Az itteni saroktámpilléres szentély — ott később épült bejáratú torony. Itt a hajó déli oldalán, a diadalív tövében „külön épült toldalék” (Garády S., i. m. 185—186), egy keskeny K—Ny-i helyiség azonos helyen — ott is előfordul. Templomunk a Garády Sándor feltételezte nyugati zárófalig azonos arányú a felhívízzel annak nyugati kórusfaláig. — Supka Géza megjegyzi, hogy a templom nyugati vége a homlokzattól a kórusig elűtő falazású volt az ettől keletre feltárt falakétól és a nyugati falszakaszban idegen kőveket, márványdarabokat és római sírkőtöredékeket is talált. Az itteni saroktámpilléres építmény igen jól elképzelhető lenne, mint bejáratú torony — említettük már, hogy a keleti fal közepén nem találtunk sem felmenő falat, sem arra utaló habarcsöntet — mégsem merünk ilyen következtetést levonni a fenti egyezésekből, mert így templomunk nélkülöznék a megszokott a keletelést.

²² A kőanyag feldolgozása folyamatban van.

²³ Garády S., i. m. 189.

²⁴ Ásatások a békásmegyeri ún. Pusztatemplomban és mellékén. BpR 15 (1950) 437—448.

²⁵ Rómer F., Régi falképek Magyarországon. Mon. Hung. Arch. III. (Bp. 1874) 100—101. XI. Békásmegyer (Pest megyében).

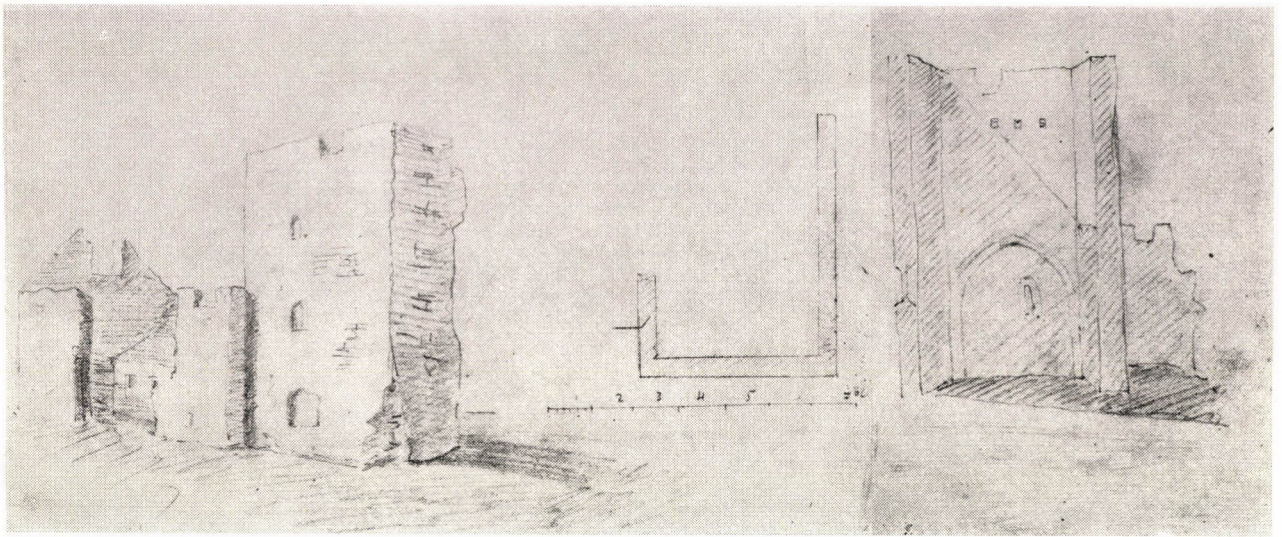
²⁶ MOB 1876. 33. sz.

²⁷ A jelentéshez mellékelt rajzot ugyancsak Garády Sándor másolata őrzi. Az alaprajz nem teljes, a metszet feltehetően hibás, mert nézőpontja megállapíthatatlan (ez Garády Sándor széljegyzetében is olvasható).

²⁸ Rómer Flóris és Arányi Lajos datálása között eltérés mutatkozik. Arányié a hihetőbb. Garády Sándor is ezen az állásponton volt (i. m. 440.).

²⁹ Általános jelentés a pestmegyei pilisi és váci járások egyes községeiben kutatót műemléki (nem különben egyéb régészeti) adatok dolgában. AK XI. 2 (1877) 1—2.

³⁰ Arányi Lajos minden bizonnyal úgy vélte, hogy a torony előtt a keleti oldalon egykor félköríves szentély állott. Ez tűnik ki 1876. évi jelentéséből is. 4. pont: „... a szentély pedig egészen eltűnt, a volt ajtóbejáratnak semmi nyoma.”

10. kép. A békásmegyeri pusztatemplom 1876-ban, Arányi Lajos rajza (másolta Garády Sándor)
 Рис. 10. Бекашмедьерская «Пустатемплом» (церковь в развалинах) в 1876 году, рисунок Л. Араньи
 Fig. 10. L'église de Békásmegyer en 1876. Dessin de Lajos Arányi

hosszú, és 3 öl széles. Ezen kisdud templomokat a legrégebbeknek merem tartani, részint félkörű szentélyük, részint korlátolt terjedelmük miatt, mert 700 év előtt alig volt egy községben több fölserdült hív 3–400-nál, mely szám az efféle templomban megfér. Ily piczinmervű templom látható tíz helyen, melyek is: 1. Békás-Megyer (az ottani pusztá templomot értem) ...” — A VII. sz. alatt a rombadült templomok között említi, végül X. alatt „Átmeneti időszakból (félíg már román, félíg már gótból) való ... a békásmegyeri pusztatemplom”.³¹

1898-ban Nizsnyánszky István végzett összesen két napig tartó ásatást a templomhajóban, erről a MOB-hoz beadott jelentése sajnos megsemmisült.³²

1933-ban Garády ásatott a templom területén; a hajó északi fala mellett, a diadalív előtt és a szentélyben. Teljes feltárást nem végezhetett, mert nem sokkal korábban a templomhajó nyugati végében felépített Benárd-villa a templom egészét már hozzáférhetetlenné tette. Felmérése szerint a szentély szélessége 3,95 m, hossza 5 m, falvastagság 1,10–1,17 m. A hajó hossza 11,35–11,50 m, szélessége 6,50 m, falának vastagsága 0,80 m. A szentély falainak a padló színe alatt 1–1,10 m-re már alapjuk mutatkozott, a szentély közepén 1,60–1,70 mélységben sárga, lösz-szerű anyagra bukkant, melyben semmiféle lelet nem volt. Megjegyzi, hogy a hajó padlószíne 0,50 m-rel alacsonyabb a szentélyénél. A diadalívnek nyomát csak alapfalban találta, 1,70 m-es nyílással (11. kép). A hajóban és a szentélyben egy-egy keletelt csontváz került elő, — a szentélyben eredetileg koporsóban eltemetett csontváz korát a XVI. sz. első felére teszi.

A templomtól nyugatra folytatott feltárás során őskori, kelta és római anyag került elő, valamint 1 db Zsigmond-kori ezüstpénz.³³

Ha az előzmények ismertetése után a templom mai állapotát vizsgáljuk, arra a szomorú következtetésre juthatunk, hogy a szándékos elpusztítást — melyet 1876-ban Arányi is megakadályozandónak ítélt — a templom nem kerülte el. Az akkori jelentős épületmaradvánnyal szemben ma már csak a hajó nyugati oromfala áll és az egykori torony délkeleti oldalának mintegy 100–120 cm-es maradványa. Ma az Egészségügyi Minisztérium üdülője. Ez az építmény már teljesen rajta áll az egykori templomon és építésével összehasonlíthatatlanul nagyobb pusztítást végeztek, mint a Benárd-féle építkezés idején, 1930 körül (12–13. kép).

Ami a templom közvetlen környékének történetét illeti, az itt folytatott ásatások³⁴ eredményei azt igazolják, hogy ez a terület jelentős telephely volt az őskorban, kelta és római kori anyaga is számottevő. Nagy Lajos szerint a templom szomszédságában a Búdösárok — Békásmegyer és Budakalász határa — északi oldalán római őrtorony állott. „Ennek köveit használták fel a patak déli oldalán állott templom építéséhez. Ragaszkodtak a korábbi római településhez, de átjöttek a déli oldalra, mert így az összeköttetést, közlekedést megkönnyítették a megyeri rév körüli teleppel.”³⁵ A római erőrendszer ismertetése során azt valószínűsíti, hogy „kisméretű őrtoronyra kellett állani a békásmegyeri «pusztatemplom» területén, amely mellett, mint legtöbb esetben patak torkollik a Dunába. Ezt az itt talált római téglák

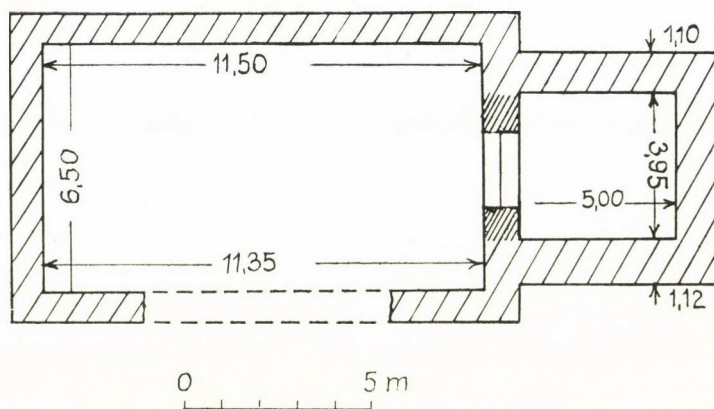
³¹ Arányi Lajos 1881-ben [Arch. Ért. 1 (1881) XXIII.] „A pilisi járásban föllelt nevezetes régiségek” c. jelentésében: „Átmeneti időszaki tárgyak. 1. Békás-Megyer: a pusztá templom határán. A békásmegyeriek a templom támadásakor a XIII. század közepén a mai nap egy magában álló templom körött laktak, de a Duna áradásai őket a múlt századelején a templomtól egy kilométer távolságban a hegyoldalra szorította. A XIII. század óta mindinkább növekvő áradások azt tanúsítják, hogy a Dunának medre folytonosan beiszapodik és emelkedik, s hogy a Dunameder beiszapodása gyorsabban halad, mint a partoké”.

³² MOB 1899. 145. és 157. sz. — Szerencsére Garády Sándor az 1930. és 1933. évi ásatások ismertetése során utal Nizsnyánszky István megfigyeléseire is (i. m. 437, 440).

³³ I. m. 444. lapján közli, hogy a templom melletti nyaraló építéskor előkerült fehér mészkő feliratos reneszánsz (?) kötődék a tulajdonos (Benárd) birtokában van. Képe i. m. 448. oldalán. 1930-ban Garády Sándor a templomtól délre eső területen folytatott ásatást. „... egy kisebb, két lakóhelyiségből és talán kamrából álló, középkorinak látszó épület maradványaira bukkantunk. Ennek az ásatásnak csak előzetes tájékoztódás lévén a célja, azt nem folytattuk tovább. Az ásatás folyamán neolith-kori, kelta-római és középkori cserépedénytöredékeken kívül egyéb leletek nem kerültek elő” (i. m. 437).

³⁴ Az ásatások összesítő helyszínrajzát összeállította Nagy László. [BpR 20 (1963) 532].

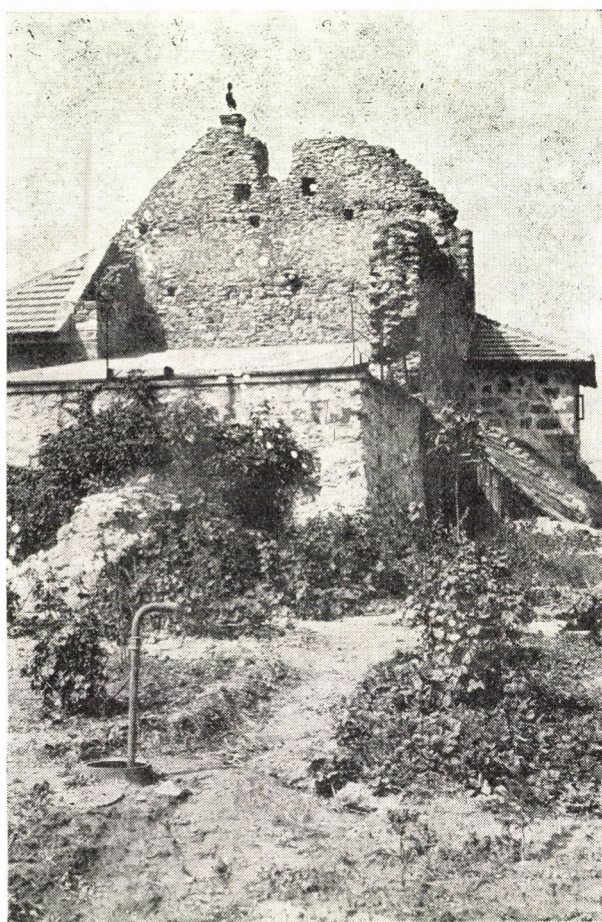
³⁵ Nagy L., TMB 3 (1934) 8. Említve a Bp. Tört. I (1942) 759.

11. kép. A pusztatemplom alaprajza, Garády Sándor felmérése. Sötéttel árnyalva a szint alatt előkerült falrészek

Рис. 11. План «Пустатемплом» (церкви в развалинах). Темным тоном обозначены части стен, обнаруженные под уровнем

Fig. 11. Plan de l'église. Sont hachées de lignes foncées les parties de mur mises au jour sous le niveau

12. kép. A pusztatemplom nyugati oromfala keletről nézve a Benárd villával 1930-ban

Рис. 12. Западная фронтонная стена «Пустатемплом» (церкви в развалинах) с востока с виллой Бенарда в 1930 год

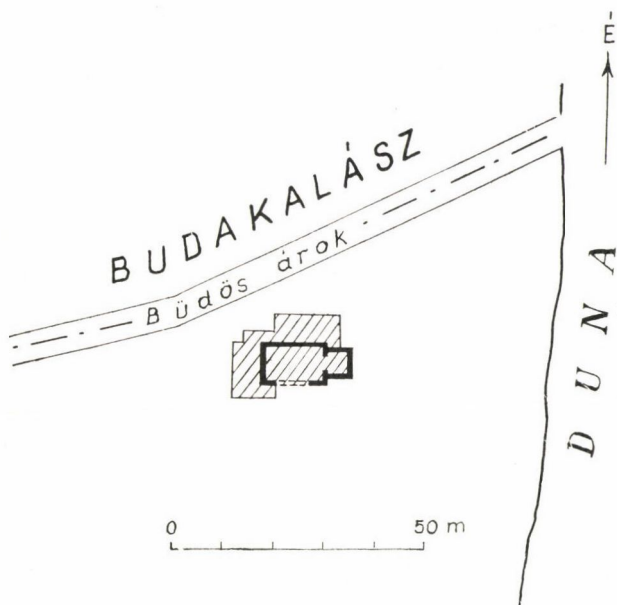
Fig. 12. Le mur frontal occidental de l'église, vu de l'est, avec la villa Benárd, en 1930

13. kép. A torony déli falmaradványa 1930-ban

Рис. 13. Руины южной стены башни в 1930 году

Fig. 13. Le reste du mur méridional de la tour, en 1930

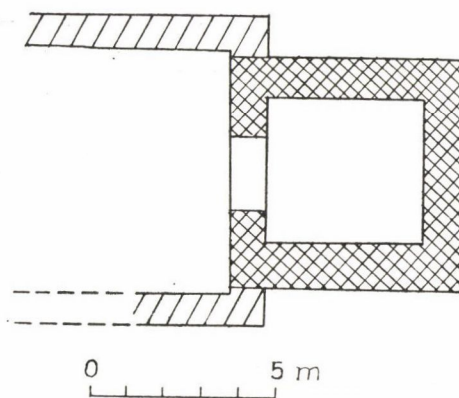

14. kép. A pusztatemplom helyszínrajza
Рис. 14. План «Пустатемплом» (церкви в развалинах)
Fig. 14. Levé de plan de l'église

és vakolattöredékek teszik kézzelfoghatóvá”.³⁶ Itt két adata között némi ellentmondást érzünk. Mert ha a pusztatemplomot a patak északi partján állott őrtorony anyagából építették volna fel, akkor helyben nyilván nem találtak építőanyagot. Ha viszont valóban állott a déli parton is őrtorony, akkor nem volt szükség arra, hogy a patak túloldaláról szállítsanak ide az építkezéshez anyagot.

A magunk részéről valószínűnek tartjuk azt, hogy a patak mindkét partján állhatott egy-egy kisebb burgus³⁷ — és hogy a patak déli partján állott őrtorony — legalábbis részben — azonos a pusztatemplom szentélytoronyával. Feltevésünk mellett szólnak a következők:

1. bár a toronyból — mint említettük — napjainkra csupán töredék maradt, de így is megállapítható külső DK-i sarkában, hogy a hajó válla és a szentély nincsenek egymással kötésben. Ez ilyen kisméretű templomnál szokatlan jelenség, mert éppen mérete miatt nincsen okunk arra gondolni, hogy az építkezés két ütemben történt.
2. Garády diadalívré utaló falnyelveket csak szint alatt talált 1,70 m-es nyílással. Ez bejáratnak elég —szen-

15. kép. A feltételezett őrtorony a Garády-féle alaprajzra vetítve
Рис. 15. Предполагаемая сторожевая башня, нанесенная на план Гарádi
Fig. 15. La tour de guet présumée projetée sur le plan de Garády

télynyílásnak kevés. Amennyiben mégis diadalívyílás lenne, nyomát szint felett is észlelte volna az ásató. Rómer sem jelölt alaprajzán falsíkból kiugró diadalívet, a szentély fala derékszögben csatlakozik a hajófalhoz. Arányi sem tüntett fel metszetráján hátrázott diadalívet.

3. Arányi megjegyzi, hogy a toronyalja boltozata „otromba” építmény és Rómer is utal a boltozat falaktól elütő jellegére. — A boltozat elütő és otromba jellegét nyilván az okozta, hogy utólag épült.
4. A torony mérete megfelel a kisebb, korai római őrtornyok szokásos méretének.³⁸
5. Ha valóban csak a középkorban épült volna a templom, a hely megválasztását nem mondhatnánk éppen szerencsésnek. Közvetlenül két víz — a Duna és a patak — szögletében áll (14. kép). Kedvezőtlen hely a középkori templomnak, de a lehető legkedvezőbb, mondhatnánk előírásos a római kori erődépítménynek.³⁹ Nyilván ez az oka annak, hogy nem is létesült mellette életképes település, a XV. század végén már mint elhagyott templomot említik.⁴⁰ Könnyebben megérthetjük viszont a szerencsétlen helyválasztást akkor, ha arra gondolunk, hogy az új települők nemcsak átkelésre alkalmas helyet találtak itt, hanem olyan objektumot is, mely könnyűvé tette templomuk felépítését. Hiszen nemcsak építőanyagot, hanem épületet is találtak helyben (15. kép).

³⁶ Bp. Tört. I (1942) 756.

³⁷ A két szomszédos torony esetleg nem egy időben épült. 1958-ban Wellner István a II. ker. Lajos utcában egymástól mintegy 100 méter távolságban két különböző méretű és korú őrtorony maradványát tárta fel. Wellner I., BpR 20 (1963) 303–309.

³⁸ Az őrtornyok méretével kapcsolatban: Fitz J., Arch. Ért. 82 (1955) 76., Wellner I., i. m. 307. — Itt említjük azt a — meghatározhatatlan korú, de faragásmódja alapján római korinak is elfogadható — kőfaragványt, mely az egykori templom szentélye előtt a partvédőfalban látható. (Papp Miklósnak, az üdülő gondnokának köszönöm, hogy a kőre felhívta figyelmemet.) Erről, a környéken „a fityisz” néven számontartott kőről azt tartja a budakalászi szájhagyomány, hogy az egykor a templom Dunára tekintő homlokzatán — vagyis a szentélyen — helyezkedett el. A „fügét mutató” kezét ábrázoló kő — amennyiben római korinak bizonyulna — igen jól elképzelhető lenne a római őrtorony limes, illetve a „Barbaricum” felé tekintő homlokzatán baj-elhárító, szemmel-verést távoltartó rendeltetéssel.

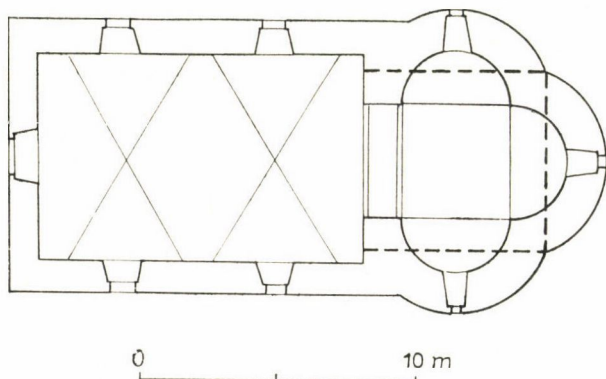
Vö. Fettich N., Komikus terracotta szobrocskák a szombathelyi múzeumban. Melléklet az Arch. Ért. 39 (1920–1922) kötetéhez 2. „A fennmaradt kezek üresek, vagy ún. fügét mutatnak.” 4.: az ismertetett szobrokkal kapcsolatban: „... az ilyen ábrázolású szobrokat fogadalmi és különféle kultuszoknál használatos tárgyakként is szokás tekinteni, azonban, jelen esetben a szemmel-veréssel kell azokat kapcsolatba hozni, megerősítik a ficát („füge”) mutató kezek is.” (Melis Katalinnak köszönöm, hogy a tanulmányra figyelmemet felhívta.)
³⁹ „Kisebb kiemelkedő helyeket választottak ki, lehetőleg azokat keresték a Duna partján, ahol kis patakocska, kis folyó ömlik a Dunába.” A patak egyrészt védte az erődöt, másrészt malmot is hajthatott — gyakran előforduló lelet őrtornyokban az őrlők [Bp. Tört. I. (1942) 760., Fitz J., i. m. 74].

⁴⁰ 1482. dec. 9. DL 18731. Az adatot Kubinyi Andrásnak köszönöm, egyben köszönetet mondok azért is, hogy a területről XVIII. sz.-i térképeket bocsátott rendelkezésemre. Ezekről a térképekről is világosan leolvasható, hogy a templommaradvány árterületen fekszik.

Ami a templom középkori külső képét illeti — ismereteink szerint — Garády méltán említette azt, hogy ez az egyetlen tornyos szentélyű templom hazánk területén, — bár a Kárpát medencében nem egyedülálló. Hivatkozhatunk a szlovákiai Chrast' (Haraszt Szepes megyében a Hernád mellett) középkori templomára. A templom legkorábbi része a szentélytorony, a hajó a XIV–XV. században épült, a barokk korban átépítették, ugyancsak későbbi keletű a szentély három oldalán álló egy-egy félköríves apszis is. A harashti és a békásmegyeri templomok között mutatkozó párhuzam leglényegesebb részére vonatkozóan Divaldot idézzük: „A harashti templom elrendezésbeli sajátosságának oka minden valószínűség szerint abban rejlik, hogy magva a XIII. században lakótorony vagy őrtorony volt... E föltevésre vall a templom toronyalatti részének bordátlan keresztboltozata, amelyet csak később iktattak falai közé, a minthogy a félkörű kápolnák belső nyílásán és egész mivoltán is nyilvánvaló, hogy csak utólag csatoltattak a régibb toronyhoz.”⁴¹ A torony eredetileg fáfödémekkel volt el látva (16–18. kép).

Ausztriában — elsősorban a falusi templomok között — gyakori a négyzetes szentélyzáródás, felette emelkedő toronnyal. A kutatók ezt a templomtípust az ókeresztény illetve Karoling faépítészetre vezetik vissza. A tornyokhoz gyakran csatlakozó kisméretű, félköríves apszisok őseit a későantik épületformákban keresik. Az egyeneszáródású falusi templomokkal kapcsolatban hangsúlyozzák azoknak sajátos, helyi jellegét, valamint azt, hogy nem hozhatók kapcsolatba — mint ezt korábban általában tették — a ciszterci építőművészet hatásával.⁴²

Kelet-Szlovéniában a Dráva Száva közén a román,

16. kép. A harashti (Chrast') templom alaprajza Schürer-Wiese nyomán

Рис. 16. План церкви из Хараста (Chrast') по плану Шюрер-Виза

Fig. 16. Plan de l'église de Haraszt (Chrast') d'après Schürer-Wiese

⁴¹ Divald K., Szepes vármegye művészeti emlékei (Bp. 1905) 9–10. — Úgyanyilyen értelemben foglalkozik a templommal O. Schürer és E. Wiese

Deutsche Kunst in der Zips (Leipzig 1938) 129–130., 16. kép;

V. Mencl [Stredoveká architektura na Slovensku (Praha-Presov 1937) 353–355.] az apszisokat egyidejűnek jelöli a toronnyal.

⁴² Donin, R. K., i. m. 103–104.; Buchowiecki, W., Die gotischen Kirchen Österreichs (Wien 1952) 91–92.; Svoboda, K. M., Zu den romainschen Wandmalereien in Maria Wörth in Kärnten ÖZKD 19 (1965) 4–7.

⁴³ Zadnikar, M., Romanska architektura na Slovenskem. (Ljubljana 1959) 175–207., 208–246.

⁴⁴ BpR 13 (1943) 340.

⁴⁵ Bp. Tört. I (1942) 759. és Pest megye műemlékei I. 39. és II 144.

⁴⁶ AK 11 (1877) 45.

illetve átmeneti stílusú — elsősorban falusi — templomok között mondhatni túlnyomó többségben szentély-tornyos templomokat találunk, illetve ugyanazon a területen azonos sűrűségben fordulnak elő a torony nélküli, egyenes szentélyzáródásúak is. Feltűnő, hogy Nyugat-Szlovéniában a két típus egyikével sem találkozunk. Ugyanakkor a Nyugat-Szlovéniával szomszédos Karintiában a Dráva mentén ismét lépten-nyomon jelentkeznek a tornyos szentélyek.⁴³

Visszatérve a békásmegyeri templom keletkezésének kérdéséhez, úgy véljük, hogy hasonló rendeltetésű római kori építmény hasonló középkori felhasználása nem lehetett egyedülálló jelenség és nemcsak Békásmegyeren fordult elő. Erre gondolhatunk a Szentendre sziget egyik őrtoronyával kapcsolatban is. Szilágyi János 1936-ban a sziget déli végénél feltárt egy kisméretű kerek tornyot „amelyhez a középkorban magasabb szintben két őrcellát építettek hozzá”.⁴⁴ — Nagy Lajos az erődrendszer ismertetése során említi: „A budakalászi (erőd) irányában, a sziget keleti partján kis kerek őrtorony, amely a középkorban még állott, ahhoz akkor még két kis szobát is építettek, mellette temetkeztek is.”⁴⁵ Ez a torony feltehetően azonos a Rómer által Bálintffy-toronnak nevezett „... a szigetben, majdnem szemben a Csörsz árkával létezik egy római őrtorony... alakja kerek, belső átmérője 4,60 m. ... fekszik a kalázi falu irányában”.⁴⁶ Az, hogy a középkori hozzáépítéssel nagyobbított torony mellett temetkeztek is, arra mutat, hogy templomként használták.

A Szentendrétől északra fekvő Hunka dombon római őrtorony falmaradványait tartják számon azzal a megjegyzéssel, hogy Rómer a dombon állott Szent György kápolna falairól írt.⁴⁷ Az esztergom-szentkirályi johannita konvent templomának jelentős része magasan álló római falak felhasználásával épült a XII. sz. második felében.⁴⁸

Egyébként fővárosunk területén — és azon túl is — se szeri se száma azoknak a római kori épületmaradványoknak, melyeket a középkorban felhasználtak, romjai közé temetkeztek vagy építőanyag nyeresé céljából elbontottak. Az utóbbi években a Dunántúlon folytatott ásások is bőséges anyagot szolgáltatottak erre nézve.⁴⁹ Ugyanerre a következtetésre jutunk akkor is, ha a mai Nagy-Budapest korai — középkori — településtörténetével foglalkozunk, vagy a tatárjárás előtt — szinte kivétel nélkül a római örökség felhasználásával — létesült épületeket vizsgáljuk. Nem egy példát találunk arra, hogy még a tatárjárás utáni építkezéseknél is — ha másként nem, mint építőanyagot — felhasználták a római kori maradványokat.

Pest castrumának szerepe a középkori város életében közismert.⁵⁰ A Margitsziget északi csücskén állott és a XIII. századi oklevelekben gyakran említett érseki vár tornya úgyszintén római őrtorony volt eredetileg. Aquincumot a Rákos patak torkolata mellett álló castrummal összekötő — az egykori Fürdőszigeten átvezető — cölöphidat védte.⁵¹ Ugyancsak római castrum állott a Margitsziget déli végén is — ez volt a XIII. századi johannita vár épületelőde.⁵² A johanniták itteni meg-

⁴⁷ Pest megye műemlékei II. 128.

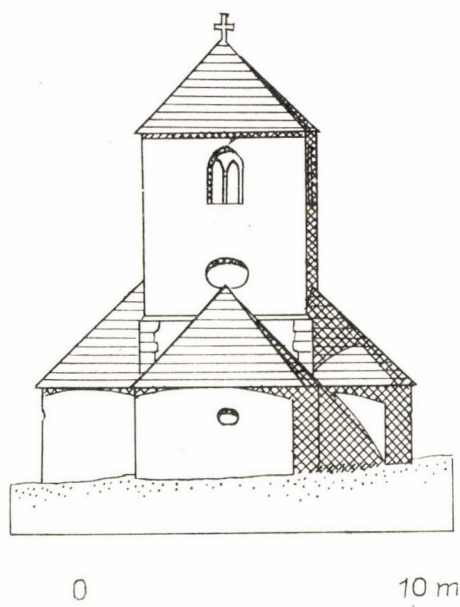
⁴⁸ Némethy L., Tudományos czélú ásás az esztergomi határban, a szentkirályi földeken. Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat első évkönyve. (Esztergom 1896) 49–50.

⁴⁹ Pl. a szigliget-avasi Mindszent kápolna hajófalának jelentős része római kori [Kozák K., Szigliget. (Bp. 1961) 8, 25]. A felsődörgicsei kettős templom korábbi része (XI–XII. sz.) is római kori épületmaradvány felhasználásával épült. Éri I.-Gerőné Krámer M., Szentlélek T., A dörgicsei középkori templomromok. Magyar Műemlékvédelem I. 1959–60. (Bp. 1964); Nováki Gy., SSZ (1964) 236–243.

⁵⁰ Nagy L., Az Eskü-téri római erőd, Pest város öse. (Bp. 1946).

⁵¹ Bp. Tört. I (1942) 749–750.

⁵² A johannita vár maradványait a múlt század végén a Casino vendéglő építéskor Ybl Miklós mérte fel.

17. kép. A haraszti templom szentélye V. Mencl nyomán

Рис. 17. Святылище харастской церкви по В. Менцли
Fig. 17. Le chevet de l'église de Haraszt d'après V. Mencl

telepedése nem véletlen. Tudjuk, hogy IV. Béla rájuk bízta a Duna vonalának védelmét.⁵³ Ez lényegében azonos feladat volt a római kori limes-védelemmel. Ezért egészen természetes, hogy a középkori „limes-védők” római kori elődeik helyén létesítették a maguk védelmi állásait.⁵⁴ Nyilván tekintélyes épületmaradványokat találhattak itt a János lovagok, hiszen a sziget keleti partján — a Rózsakerttől délre — állott római őrtorony még a múlt század végén is majdnem emeletes magasságú volt.⁵⁵ A budakalászi őrtoronnyal kapcsolatban írja Nagy Lajos: „Az őrtorony kőanyagát a XIV. század körül hordták széjjel, addig magasan álltak külső falai.”⁵⁶ A csillaghegyi kis őrtorony (Kossuth Lajos üdülőpart) „... pusztulása a középkorban következett be. Kőveit kitermelték... elhordták egy közeli templom építéséhez. Fontos tudnunk, hogy a falaiból kiszedett kőveket

18. kép. A haraszti templom szentélye (OMF fényképtára)

Рис. 18. Святылище харастской церкви
Fig. 18. Le chevet de l'église de Haraszt

részen a helyszínen faragták át új rendeltetésük számára. Egy szép, gótikus pillérköteg darabját ott is felejtették.” (!?)⁵⁷

(A fentiekben csak néhány, vaktában kiragadott példát említettünk. Ezzel a kérdéssel következő tanulmányunkban kívánunk részletesebben foglalkozni.)⁵⁸

Nemcsak Magyarország rómaiaktól megszállott területére jellemző ez, hanem a Pannóniával szomszédos Noricum (Ausztria) antik emlékei is tovább éltek a középkorban.⁵⁹ Ezt a műemléki kutatások és régészeti feltárások napról-napra jobban megvilágítják.⁶⁰ Utóbbi nemcsak Ausztria összehasonlíthatatlanul gazdagabb műemléki állományának és a már említett folytonosságnak, — hanem talán elsősorban annak köszönhető, hogy az utóbbi évek kutatómunkáját tudatosan terelték ebbe az irányba.⁶¹

⁵³ Kubinyi A., TBM 16 (1964) 115–116.

⁵⁴ Esztergom-Szentkirályon is már a római korban beépített Duna-menti magaslaton építkeztek a XII. sz.-ban. L. a 48. jegyzetet.

⁵⁵ A tornyot 1868-ban Zsigmondy Gusztáv mérte fel.

⁵⁶ TBM 3 (1934) 3.

⁵⁷ TBM 3 (1934) 4.

⁵⁸ A kérdés összefoglalása: Székely Gy., A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. TBM 12 (1957) 7–21.

⁵⁹ A továbbélés folyamatosabb, hézagmentesebb mint nálunk, mert az első püspökségek és a Karoling egyházszervezet révén szinte töretlen út vezet a román stíluskorszakig. — Ugyanez a helyzet Németország területén is, elsősorban a Duna és a Rajna mentén. Köln, Mainz, Metz, Passau, Regensburg, Strassburg, Trier,

Worms stb. középkori városai és azoknak jelentős objektumai — elsősorban a templomok — a római örökség hasznosításával létesültek. Planitz, H., Die deutsche Stadt im Mittelalter. (Köln 1954) 1–59.; Székely Gy., i. m.

⁶⁰ Pl. Lambach apátsági templomának nyugati kórusa a toronypárral közel 20 méteres magasságban fennálló római kori falak felhasználásával épült. Wibiral, N. — Walliser, F. — Reichart, B., Die Freilegungsarbeiten im ehemaligen Westchor der Stiftskirche von Lambach. ÖZKD 14 (1960) 3. — Wels (É.-Ausztria) római kori és középkori városfalának kapcsolatáról. Trathnigg, G., Der Römerwall in Wels. ÖZKD 12 (1958) 92–101.

⁶¹ Juraschek, F., Notizen zu Grabungen an vorromanischen Kirchen in Österreich. ÖZKD 12 (1958) 101–103.

Minden bizonnyal nálunk is haszonnal járna a római kori és középkori emlékek kutatásának összehangolása, azaz a két korszak kutatóinak együttműködése. Arra nem igen számíthatunk, hogy az osztrák eredményekhez hasonló látványos emlékeket (pl. Lambach) tárhatunk fel, de éppen a soproni városfal-kutatás⁶² és a már említett dunántúli ásatások⁶³ eredményei, az alhévízi és

békásmegyeri középkori templomoknál tapasztalt jelenségek és számos egyéb ebbe a csoportba sorolható — de eddig aránylag kevés figyelemre méltatott — lelet szől amellett, hogy nem lenne hiábavaló nálunk is nagyobb súlyt helyezni az ilyen irányú településtörténeti kutatásokra.⁶⁴

Lócsy Erzsébet

DIE MITTELALTERLICHEN KIRCHEN AUS ALHÉVIZ UND BÉKÁSMEGYER

Auszug

1937 führte Sándor Garády im Park zwischen dem Rudas-Bad und der Elisabethbrücke — parallel zu den dortigen Bauarbeiten — eine Rettungsgrabung durch. Dabei fand er die Reste einer kleinen, einschiffigen Kirche mit Eckpfeiler und plattgeschlossenen Chor. Er identifizierte die Kirche mit der St. Gerhard gewidmeten Pfarrkirche von Pest Minor aus dem 11. Jh. Da die komplette Freilegung infolge von die Ausgrabung hemmenden Umständen nicht erfolgen konnte, blieben bezüglich der Kirche etliche Fragen offen.

1965 wurde bei der SO-Ecke des Chors eine kurze Authentisierungsgrabung durchgeführt, wobei die S- und die O-Mauer und das innere Fußbodenniveau freigelegt wurden. Bei der äußeren Ecke des Chors (?) legten wir einen bedeutenden Teil der S-Front aus Quadersteinen des SO-Strebepfeilers und des abgeschrägten Sockels frei.

Die Ergebnisse der Ausgrabung mit stark beschränkten Möglichkeiten lassen sich folgendermaßen zusammenfassen: Das in der SO-Ecke der Kirche erscheinende Fundament und die dortige hochgehende Mauer stammen nicht aus derselben Bautätigkeit. Der auf der O-Seite freigelegte, tief liegende Sockel mit den sich ihm anpassenden Niveaupuren erwiesen sich — auf Grund des einheitlich römischen Fundmaterials aus der Auffüllung unterhalb der Steinschuttschicht — als römisch. Das wäre auch eine Erklärung dafür, daß unter dem mittelalterlichen inneren Fußbodenniveau eine beträchtliche Steinschuttschicht zutage kam. — Im Mittelalter, beim Bau der Kirche, bediente man sich des stabilen, breiten Mauerrestes, der sich aus dem damaligen Gesteigniveau erhob, als Fundament, und der Steinschutt ist der Bauabfall der mittelalterlichen Kirche (der hochgehenden Mauern). Der Zusammenbau des römischen Gebäudes und der mittelalterlichen Kirche konnte beim Pfeiler, der bei der SO-Ecke freigelegt wurde, am besten beobachtet werden. Hier wurde auch die äußere Ecke des römischen Baus mit einer Reihe von Quadersteinen umgeben und auf diese Weise mit dem Pfeiler bzw. mit den hochgehenden Mauern verbunden.

Bezüglich der ursprünglichen Abmessungen und Bestimmung des römischen Gebäudes muß man sich — da nur Details freigelegt sind — auf Hypothesen beschränken. Wahrscheinlich war dieses Gebäude, das fast gegenüber des Pester *castrum* am Donauufer stand, Bestandteil eines Brückenkopfes oder Wachturmes. Einen Wachturm kann man auf dieser Stelle leicht vermuten, standen doch an beiden Seiten der Überfahrten Befestigungen, vornehmlich seit Mitte des 4. Jh., als zur

Verstärkung des *limes* auf beiden Ufern eine große Anzahl von Festungen errichtet wurde. — Gegenüber der W-Front der Tabáner Pfarrkirche legte 1935 Lajos Nagy einen Wachturm aus dem 4. Jh. frei, und annehmbarerweise standen auch an der Stelle der heutigen Zitatele und des Gellért-Bades je ein *burgus*.

Die Angaben bezüglich des mittelalterlichen Zustandes der Kirche sind recht ärmlich, da keine der hier ausgeführten Bergungen (1937 bzw. 1965) auf Vollständigkeit Anspruch erheben konnten.

Die Argumentierungen Garádys für eine St. Gerhardskirche aus dem 11. Jh. kann nicht akzeptiert werden; es ist wahrscheinlicher, daß die Kirche die im 12. Jh. gegründete und bis zum Sturm auf Buda im Jahre 1541 bestandene Kirche des St. Elisabeth-Hospitals von Alhévíz gewesen wäre.

Bezüglich des plattgeschlossenen Chors vermutete Garády, daß hier einst ein Turm gestanden hatte. Er meinte, dies wäre der einzige Grund für das ungewöhnlich breite Fundament und die Pfeiler. Hier sei aber folgendes bemerkt: Das tatsächlich beträchtliche Fundament wurde, wie bei unserer Ausgrabung bewiesen, nicht im Mittelalter gebaut; man benützte einfach die Mauer des römischen Baus, paßte sich also vorhandenen Gegebenheiten an. Andererseits muß man oberhalb eines mit Pfeilern verstärkten Baus nicht unbedingt einen Turm vermuten, die Strebepfeiler deuten eher die Überwölbung eines Raumes an. Es ist freilich nicht ausgeschlossen, daß oberhalb des Chores tatsächlich ein Turm ragte, doch aus den Pfeilern allein kann man zu keinem solchen Schluß kommen. Um so weniger, als eben der Chorturm der sog. Pusztá-Kirche von Békásmegyer (heute: III. Bezirk), den Garády als Beispiel erwähnt, ohne Pfeiler stand. — Im Folgenden werden die Fragen der Kirche aus Békásmegyer erörtert, wohl nicht vom Standpunkt des Turmes, doch in Hinsicht interessanter Übereinstimmungen mit der Kirche von Alhévíz.

Angaben über den einstigen Zustand der Kirche von Békásmegyer erhält man nur noch aus Berichten aus dem vergangenen Jahrhundert (Beschreibung und Vermessung von Flóris Römer, 1874, Bericht und Zeichnung von Lajos Arányi, 1876), ferner aus der Meldung, die Garády 1930 auf Grund seiner äußerst beschränkten Ausgrabung erstattete. Die Kirche ist heute praktisch vollständig verfallen, es bestehen lediglich die W-Frontmauer und ein 100–120 cm hoher Stumpf in der SO-Ecke des einstigen Chorturmes.

⁶² Holl I.—Nováki Gy.—Sz. Póczy K., Arch. Ért. 89 (1962) 47–67.

⁶³ L. 49. j.

⁶⁴ Minden bizonnyal Dél-Buda is rejt néhány hasonló jellegű emléket. Gondolunk itt többek között arra az építményre, melyről Römer Flóris tudósít. Római és átmenetkorú építmények hazánk területén. (Szemlélvények jegyzőkönyveimből.) AK X. 2 (1876) 3. „Albertfalván, a falutól északra, a Duna felé, az óbudaí és promontori határ közepén látni egy templomrom maradványait, melyek keletelve vannak. A szentély záradéka egyenes, belül 23' mér, míg hossza 29' 6'', a hajó széles-

sége 32' 6'', hossza 45' 6'' — a falak 4' 3''—3' 2''-nyiak. A szentély szögletein részsút 4' 9'' vastag támfalak nyúlnak ki 6' 8''-nyira, hasonlólag a hajó mind a négy szögletén részsút ugranak ki délnek és északnak 6' 8'', a nyugati falból pedig d.k. és ész.ny. 4' 7''-nyi támfalak. A nyugati falon nincsen bejárás, a fal pedig e helyen 1 1/2° magas, hasonló magassága meg a többi fal is, is, kivéve a délit, mely csak 1/2°-re emelkedik. — A promontori plébánia területén fekszik.

Az anyag terméskő, a ragasz sok kavicsal van keverve. E tájon Budaíg a római út igen feltűnőleg észrevehető."

Was die Geschichte der unmittelbaren Umgebung der Kirche betrifft, beweisen die hier ausgeführten Ausgrabungen, daß das Areal eine bedeutende Siedlung zur Urzeit war, und auch das keltische bzw. römische Fundmaterial ist bedeutend. In der Nachbarschaft der Kirche, am N-Ufer des Baches, stand ein römischer Wachturm. In seiner Beschreibung des römischen Festungssystems erklärt Lajos Nagy (1942), daß die Lage der Kirche — sie steht in der Ecke zwischen dem Bach und der Donau — und die im Bereich der Kirche gefundenen römischen Ziegel und Mörtelreste die Vermutung zulassen, daß auch auf ihrem Platz ein römischer *burgus* stand. — Es wäre möglich, daß der am S-Ufer des Baches, d. h. am Platz der Kirche gestandene römische Wachturm mit dem Chorturm der Puszta-Kirche identisch ist. Folgende Bedenken sprechen für diese Hypothese:

1. Obwohl vom Turm, wie erwähnt, heute nur noch ein Stumpf existiert, kann man in seiner äußeren SO-Ecke feststellen, daß die Schulter der Kirche und der Chor nicht miteinander verbunden sind.

2. Bei der Ausgrabung im Jahre 1930 fand Garády eine auf den Triumphbogen hinweisende Mauerzunge lediglich unterhalb des Niveaus, mit einer Öffnung von 1,70 m. Das reicht aus für einen Turmeingang, für einen Choreingang aber nicht. Sofern sie dennoch die Öffnung des Triumphbogens wäre, hätte der Ausgräber dessen Spur auch oberhalb des Niveaus wahrnehmen können. Auch Rómer gibt auf seiner Zeichnung keinen aus der Mauerfläche hervorspringenden Triumphbogen, an die Chormauer schließt sich dem Schiff im rechten Winkel an. Auch Arányi läßt in seinem Stich keinen entschiedenen Triumphbogen erkennen.

3. Arányi bemerkt, das Gewölbe unter dem Turm sei ein »plumpes« Bauwerk, und auch Rómer betont,

wie verschiedenen Charakters das Gewölbe und die Mauern sind. Den plumpen und verschiedenen Charakter des Gewölbes könnte man dem Umstand zuschreiben, daß es nachträglich gebaut wurde.

4. Die Maße des Turmes entsprechen den üblichen Maßen der kleineren, frühromischen Wachtürme. Hier sei auch jene, höchstwahrscheinlich römerzeitliche Steinschnitzerei erwähnt, die in der Böschungsmauer vor der Front der Kirche zu sehen ist. Die Überlieferung erzählt, der Stein sei einst in der Donaufront der Kirche gewesen. Auf dem Stein ist eine »Feige« (*fica*) zeigende Hand dargestellt, und eine solche Darstellung mit ihrer apothropäischen vor bösem Blick bewahrenden Bestimmung wäre gegenüber des *limes* bzw. des »Barbaricum« ganz recht am Platz.

5. Auch deshalb kann man nicht meinen, die Kirche sei zur Gänze ein mittelalterlicher Bau, weil sie in der Ecke zwischen Donau und dem Bach steht; das ist ein für mittelalterliche Kirchen unvorteilhafter Platz. Eben deshalb dürfte neben ihr auch keine lebensfähige Siedlung entstanden sein: bereits im 15. Jh. wird sie als »verlassene Kirche« erwähnt. Leichter verständlich wird die unglückliche Platzwahl, wenn man daran denkt, daß die sich hier ansiedelnden Leute nicht nur eine gute Furt, sondern auch ein Gebäude vorfanden, das den Bau ihrer Kirche erleichterte.

Die mittelalterliche Verwendung von römerzeitlichen Bauten ähnlicher Bestimmung dürfte kein Sonderfall gewesen sein. Bisher wenig beachtete Funde und Ausgrabungsbefunde lassen diese Vermutung zu. Es wäre sicher nicht überflüssig, Forschungen in dieser Richtung mit größerer Aufmerksamkeit durchzuführen.

E. Lócsy

F. VATTAI ERZSÉBET

1919–1967

A közelmúltban fájdalmas veszteség érte tudomány-szakunkat, elvesztettük kitűnő pályatársunkat, a Magyar Nemzeti Múzeum ötvösgyűjteményének kiváló ismerőjét és hűséges gondozóját. Fiatalon, tervekkel tele ragadta el a halál, úgy ment el közülünk, hogy csak gyöngyeit hagyhatta ránk annak a finomművű munkának, amit megalkotni lett volna hivatott.

Erzsébetfalván született, 1919. nov. hó 4-én. Művészettörténeti, néprajzi és ókori régészeti tanulmányokat folytatott a budapesti egyetemen, és 1948-ban summa cum laude fokozattal a művészettörténet doktora lett. Doktori értekezését „Cseh—magyar művészeti kapcsolatok a középkorban” címmel írta. 1948. nov. 8.—1949. máj. 1. között önkéntes fizetés nélküli gyakornok volt a Magyar Nemzeti Múzeumban, majd ugyanott múzeumi asszisztens, később múzeológus.

Ránk maradt dolgozatai egy szorgalmas élet céltudatos alkotómunkáját őrzik. Irodalmi munkásságát egy ötvösségtechnikai tanulmány vezette be (Arch. Ért. 80 [1953] 151–158). Minden középkori kutató haszonnal forgathatja a XVI. sz.-ban elrejtett kincsekről: a budapesti ezüstletről (BpR 16 [1955] 207–219), a körmendi (Arch. Ért. 83 [1956] 67–75), majd a kölesdi (FA 12 [1960] 243–248) kincsleletekről írott, elmélyült elemzést nyújtó dolgozatait. Emlékszünk a kiemelkedő ötvös- emlékeket ismertető tanulmányaira: így a Nádasy-serleget (FA 7 [1955] 153–156), a margitszigeti koronát (BpR 18 [1958] 191–210), az esztergomi latinok kettős pecsétjét (Arch. Ért. 90 [1963] 39–45), Pálffy Miklós győzelmi serlegét (Művészet 7. évf. 5. [1966 máj.] 4–6) bemutató munkáira. Az egyszerűbb ötvöstárgyak közül egy újabban szerzett középkori titkos pecsétgyűrű (FA 14 [1962] 125–132), valamint a székesfehérvári eredetű, Agnus Dei ábrázolást viselő csésze (Acta Hist. Artium Hung. 12 [1966] 41–59) alapos tudományos értékelését is elvégezte. Mind e műveiben példás sokoldalúsággal közelíti meg választott tárgyát, nemcsak hazai és külföldi párhuzamait kutatja fel, nemcsak korát, stílusát határozza meg, nem csupán a tárgy életútját követi nyomon elkészültétől múzeumba jutásáig, de igyekszik mindenütt az ötvösműhelyt, ötvösmestert kikövetkeztetni. Vizsgálat alá veti a tárgy tulajdonosának, használójának életrajzi adatait, a társadalomban elfoglalt helyét, történeti szerepét; valamint a lelőhely középkori történetét, jelentőségét is feleleveníti. Így a tárgyakból nála valóban történelem lesz, s dolgozatait tanulmányozva látjuk csak igazán, hogy egy-egy ötvösemlék ilyen mélységű megközelítéséhez milyen széles látókörre, sokoldalú tudásra volt szüksége.

A tudomány iránti alázatát bizonyítja, hogy saját eredményeit is helyesbítette, ha újabb adat került eléje. Már nem érthette meg, hogy megjelenjék sajtó alatt levő

második tanulmánya a margitszigeti koronáról és gyűrűről (FA 18 [1966–67] 123–138), amelyben e jelentős középkori lelet tulajdonosának személyét újabb meggyőző érvek alapján határozza meg.

Kifogyhatatlan tudományos érdeklődését a gyilkos kór sem támadhatta meg. Már súlyos betegen jutott el 1966 nyarán Isztambulba, ahol fáradságot nem ismervé tanulmányozta a múzeumok gyűjteményeit. A rekkenő hőségben, az egészségeseket megsebző kitarással zárándokolt el a műemlékekhez, többször is visszatérve oda, ha egy-egy magyar vonatkozás megragadta figyelmét. Utjának élményeiről már csak betegágyán számolhatott be: a Top Kapu Szeráj Múzeumának ismertetésében (Művészet 8. évf. 3 [1967 márc.] 32–33); majd egy másik írásában felidézve Szent László leánya, Piroska, II. János bizánci császár felesége, azaz Eirene császárné alakját és a személyéhez köthető művészeti emlékeket (Művészet 8. évf. 4 [1967 ápr.] 2–5). Mindkét írás tükrözi a nagyvilágba is magával vitt magyarságszeretét. Mikes Kelemen sorai villannak eszébe, ahogy az egykori szultáni lakhelyen a vezérek tanácstermébe nyíló szultáni titkos ablakra rápillant; lelkesen fedezi fel, ha a török és a magyar viselet között történeti párhuzamot lát. Megható buzgalommal kutatja Piroska-Eirene már alig követhető nyomait.

Pályája csúcsára most érkezett volna el, amikor az évek során felhalmozott tudásanyag, tapasztalás összefoglaló nagy műveket ígért. Tervei három tárgykört öleltek fel. Összefoglaló képet kívánt adni a középkori ötvösségről és a budapesti középkori ötvösségről. Közelebbi terve volt egy ékszer-történeti áttekintés kiadása is. Az évek óta újra és újra támadó betegség a nagyobb összegező munkák elkészítését lehetetlenné tette. Hivatalt teendőinek is súlyos betegen — igen gyakran orvosai tanácsát megszegve — tett eleget.

Akik igazán ismerték őt, nem feledhetik magába zárkózó, a dicsekvésnek még látszatától is viszolygó, csöndes lényét. Ennek a törekény testben lakott léleknek erejét az mérheti fel igazán, aki láthatta, hogyan fogadta a gyilkos kór jelentkezését, milyen hősi akarattal fordult szembe az esztendő óta lépésenként közelítő halállal. Életművénél is nagyobb példát hagyott nekünk, valamennyiünknek életszeretéből, a munka, a hivatás értelmébe vetett hitből. Megrendítő, s tétlen napjainkban megsebző emléküink marad, hogy halálos ágyán is, ereje és öntudata utolsó pillanatáig dolgozott, lázak és kínok közepette is, a gyógyulás legcsekélyebb reménye nélkül, csupán azért, hogy itthagyhasson még valamit abból a tudásból, ismeretanyagból, amely csak az övé volt, s amelyre 1967. március 25-én fel nem oldható pecsétet tett a halál.

Dienes István

A finnugor, ill. uráli őshaza problémája változatlanul a tudományos érdeklődés középpontjában áll, s a régészet és nyelvstudomány képviselői versenyezve fáradoznak őstörténetünk e korai szakaszának megvilágításán. E probléma megközelítésénél a legelső kérdés, amelyet meg kell vizsgálnunk, a nyelvészeti paleontológia használhatóságának kérdése. Sajnos ebben a vonatkozásban jóval szkeptikusabb álláspontokra kell helyezkednünk, mint másfél-két évtizeddel ezelőtt. A helyzet ugyanis egyrészt az, hogy statisztikai alapon egy-egy szóképzési elem korát nem lehet biztosan megállapítani. Semmiféle eszköz sem áll rendelkezésünkre annak bizonyítására, hogy eredetileg minden szóképzési elem az alapnyelv egész területén használatos és elterjedt volt. Ugyanakkor ismerünk számos példát arra, hogy egyes szóképzési elemek késői időpontban is nyelvcsaládok vagy nyelvosorok egész területén elterjedhetnek. Feltétlenül szükségünk van tehát vagy valamilyen hangtörténeti vagy pedig valamilyen tárgyi kritériumra is ahhoz, hogy egy szóképzési elem korát megbízhatóan meghatározhassuk. Azonban éppen a nyelvtörténet korai szakaszaira vonatkozólag hangtörténeti kritérium úgyszólván egyáltalán nem áll rendelkezésre.

Igy az uráli fanevek kronológiájára vonatkozólag László Gyula és Hajdú Péter között lezajlott vitával kapcsolatban csak azt állapíthatjuk meg, hogy egyik fél álláspontja sem bizonyítható. Az uráli fanevek kérdése az eddiginél sokkal alaposabb vizsgálatra szorul. Lehet, hogy egyik-másik uráli fanév nem is eredeti uráli szóképzési elem, hanem jövevényszó. Így pl. a nyelvészeti paleontológia szempontjából olyan fontosnak tartott *Picea* és *Pinus cembra* **kuse-* és **sukse-* neve esetleg a feltehető indoeurópai **kuse-* és **su-kse-* fanevek átvételével magyarázható. Gyakorlatilag ez annyit jelent, hogy a finnugor-uráli őshaza keresésénél pillanatnyilag sem a *Pinus cembra* elterjedési területéhez, tehát Nyugat-Szibériához, ahová Hajdú Péter, sem pedig a fenyőnyírfa elterjedési sávjához, tehát a Riga–Oka közötti területhez, ahová László Gyula óhajtja az őshazát tenni, nem vagyunk kötvé.

A másik alapvető kérdés, amelynek döntő fontosságára már 1960-ban utaltam, s amelynek megoldatlan voltát László Gyula is hangsúlyozza könyvében, a Swidry- és a Kunda-Šigir-kultúrák egymáshoz való viszonyának a kérdése. Bryusov annak idején a Kunda-kultúrát a Šigir-kultúrából vezette le. László Gyula megfordította ezt a származási összefüggést, így viszont a Kunda-kultúra eredete magyarázat nélkül maradt. Nem nehéz átlátni, hogy ez voltaképpen László Gyula saját elgondolásának közvetlen következménye. A Kunda-kultúrát ugyanis ő a protolappokkal azonosítja, a tőle délre elhelyezkedő Swidry-kultúrát pedig a finnugorokkal.

Ha a Kunda-kultúra keletről nem származhatik, akkor csak déli eredetű lehet, s így kézenfekvő volna a Swidry-kultúrából származtatni, amelynek I. periódusa jóval korábbi, mint a Kunda-kultúra. Csakhogy László Gyula elméletének szüksége van mind a Swidry-, mind pedig a Kunda-kultúrára mint két különböző etnikum hordozóira. Ennek egyenes következménye, hogy a Kunda-kultúra kérdése megoldhatatlanná válik.

Nem segít tovább Thoma Andor újabbban közölt szellemes elmélete sem, amely szerint a Tardenois-kultúra hordozóit kell a lappokkal azonosítanunk, s éppen ez bizonyítaná, hogy a Swidry-kultúrát a finnugorokkal kell kapcsolatba hoznunk. A helyzet ugyanis az, hogy a Tardenois-kultúrából sem vezethetjük le sem a Kunda-kultúrát, sem pedig azokat a későbbi északi kultúrákat, amelyek a lappokkal hozhatók kapcsolatba.

Az utóbbi időben egyre több megfigyelés szól amellett, hogy a Kunda-kultúra genetikailag a Swidry-kultúrával függ össze. Úgy látszik, hogy a Swidry-etnikum egy része a Swidry I végén északra hatolt s ott létrehozta a Kunda-kultúrát, de az átmenet folyamata délebbre, Lengyelország területén is megfigyelhető. Az északra vándorlás több hullámban történt, s még a késői Swidry idején is tartott. Mivel a Janislawice-i lapp a Swidry- és Tardenois-kultúra közös területén került elő, s mivel az egész Tardenois-kultúra a lappokkal semmiképpen sem hozható kapcsolatba, kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a Janislawice-i Tardenois-sírban előkerült lapp a területen korábban kimutatható Swidry-kultúra etnikumából származik.

Ha a Swidry-kultúrát a protolappokkal azonosítjuk, akkor egész sor nehézség egyszerre megoldódik. A Swidry I végén a protolappok egyik része északra vándorolt, s létrehozta a Kunda-kultúrát, másik részük azonban helyben maradt, hordozójává vált a lengyelországi Tardenois-kultúrának is és mint faji típus e területen napjainkig fennmaradt. A kelet felé, az Oka irányába vándorolt Swidry-etnikumot később a balti törzsek vándorlása mosta el, míg az északra vándorolt Kunda-lappok a neolitikum végén oda felhaladó finnségtől vették át a finnugor nyelvüket. Így eltűnik az a László Gyula elmélete által teremtett nehézség is, hogy a finnugor Swidry-kultúrával érintkező Kunda-lappoknak még a finnugor alapnyelvet kellett volna átvenniük.

Egy másik, nem kisebb nehézséget jelentett László Gyula elgondolásában a protoszamojédok kérdése. Mivel a Kunda- és Šigir-kultúrát egységnek tekintette s utóbbit az előbbiből származtatta, így elméletéből szükségképpen az következett, hogy a protoszamojédok később vették át a finnugor nyelvet, mint a lappok. Mindez a nehézség eltűnik azonban, ha a Kunda-kultúrát a Swidry-kultúrából származtatjuk és mindkettőt a lappokkal hozzuk összefüggésbe. Ebben az esetben a Šigir-kultúrát a Kunda-kultúrával rokon jellegű, de attól függetlenül fejlődött, más etnikumra épülő régészeti kultúrának kell tartanunk. Nincs tehát szükség arra a feltevésre, hogy a Kunda-etnikum messze keletre vándorolt, egészen az Urálon túlra.

Ez a feltevés ma annál inkább is elesik, mert közben O. N. Bader, D. A. Kraynov és L. V. Kol'cov gondos ásatásai kétségtelenné tették, hogy a Volga–Oka közének is megvan a saját, helyi előzményekre visszamenő mezolitikuma, amely fokozatosan fejlődik át az ottani neolitikus kultúrákba. Mivel utóbbiak etnikumában az általános felfogás, így László Gyula elgondolása szerint is a már külön törzsekre differenciálódó finnugorokat kell látnunk, s mivel ezek a neolitikus kultúrák a helyi mezolitikumból fejlődtek, aligha térhetünk ki az elől a következtetés elől, hogy a finnugorok jelenleg megfogható legrégebb lakóterületének a Volga és az Oka közötti vidéket kell tekintennünk.

Az utóbbi évek szovjet régészeti kutatásainak egyik, szempontunkból legjelentősebb eredménye, hogy a Volga–Oka közének neolitikus kultúrái közül sikerült kiválasztani a nem helyi eredetűeket. Ilyenek a Fatjanovo-, a Balanovo-, az Abashevo- és a Volosovo-kultúrák. Ezek közül legkorábban a Káma-vidékkel kapcsolatban álló Volosovo-kultúra jelenik meg, majd később a többi három déli eredetű kultúra. Ezek közül elég jól meghatározható a Fatjanovo-kultúra etnikuma, amely a középdnyepéri baltiak tömbjéből szakadt ki, s így az első balti nyelvi hatásokat közvetítette a finnség és a volgai finnek számára. Más indoeurópai és részben kaukázusi elemeket hozott magával a Volga–Oka vidékére a Balanovo- és az Abashevo-kultúra. Mellettük megjelenik e területen a protoiráni etnikumának tekinthető gerendasíros kultúra is.

A Volosovo-kultúra etnikumának kérdése szorosan összefügg a Káma- és Urál-vidék régi lakosságának problémájával. A jelek szerint ugyanis a Káma-vidék a neolitikum folyamán az Urálon túlról népesedett be.

¹ Részlet a László Gyula 'Őstörténetünk legkorábbi szakaszai' c. doktori értekezéséről készített opponensi véleményből.

Felmerül tehát az a kérdés, milyen etnikummal azonosíthatjuk a nyugatszibériai és a kámai neolitikus kultúrákat. Mint M. F. Kosarev legutóbb (1966-ban) igen meggyőzően mutatott rá, a későbbi fejlődéssel való kapcsolat alapján a Közép-Irtis- és Közép-Ob neolitikorvégi kultúráinak etnikumát protougoroknak és protoszamojédoknak határozhatjuk meg. Ez az elgondolás helyesebbnek látszik, mint O. N. Bader elmélete, amely szerint az Ob–Irtis neolitikori kultúrájának etnikuma magával a finnugor ősnéppel volna azonosítható.

Tény mindenestre, hogy az Urálon túli terület neolitikori etnikumának kérdése döntő jelentőségű a finnugor őstörténet szempontjából. Ha helyes Kosarev elgondolása — s jelenleg bizonyára helyesebbnek látszik Bader elméleténél —, akkor az Urál-vidék mezolitikus Šigir-kultúráját, majd a déli hatások alatt kifermálódó Ob–Irtis-vidéki neolitikus kultúrát etnikailag a proto-ugorokkal (vagy talán helyesebben protoobiugorokkal) és a protoszamojédokkal kell kapcsolatba hoznunk.

E csoport elszigeteltsége a mezolitikus időkben a Volga–Oka közének területétől arra enged következtetni, hogy ez az etnikum eredetileg nem finnugor nyelvű volt. A neolitikum folyamán e törzsek elterjedtek a Káma-vidéken, sőt északabbra a Vyčegda mentén is, majd a

Volosovo-kultúra keretében szoros kapcsolatba kerültek a Volga–Oka között élő finnugor törzsekkel. Ekkor, a finnugor nyelv átvétele révén alakulhatott ki az ugor csoport, amelynek egyes törzsei kelet felé hatolva átadták nyelvüket a protoszamojédoknak. Nyelvészeti szempontból bizonyos mértékben alátámasztja e feltevést az a tény, hogy az összamojéd magánhangzó- és mássalhangzó-rendszer számos sajátossága az ugorral vagy inkább obi-ugorral, sőt esetleg az ősvogullal egyezik, ami legkönnyebben akkor érthető, ha a szamojédok és obiugorok etnikai alaprétege azonos, s előbbieket nyelvük finnugor elemeit egy protougor törzs révén vették át.

Egy másik, alternatív feltevés az lehetne, hogy a Volga–Oka közének és a Közép-Urálnak mezolitikus kultúrái rokon etnikumot képviselnek, amelyek azonban már a későpaleolitikum folyamán elkülönültek egymástól. A Šigir-kultúrát, majd a nyugat-szibériai neolitikus kultúrákat ebben az esetben is a protoszamojédokkal kellene kapcsolatba hoznunk. Ilyen módon azonban aligha lehetne megmagyarázni a protougorok vagy protoobiugorok etnikai kapcsolatát a szamojédokkal, s ezért ez az utóbbi feltevés kevésbé valószínű.

Harmatta János

HOZZÁSZÓLÁS LÁSZLÓ GYULA A SZLÁV SZEMINÁRIUMON ELHANGZOTT ELŐADÁSÁHOZ

Minthogy László Gyulának a Szláv Szemináriumon (1963) a griffes-indás övdíszek kérdéséről tartott előadása nyomtatásban is megjelent [Acta Arch. Hung. 17 (1965.) 73–75] nem tartom feleslegesnek néhány megjegyzést tenni, egyrészt mert „élénk érdeklődéssel” várja a hozzászólásokat, másrészt pedig azért, mert annak ellenére, hogy az öntött övveretek időrendjében nem értek egyet, egy komoly, megfontolásra érdemes problémával foglalkozik. Ez pedig nem más, mint a Nagy Géza és mások (Réthy, Vámbéry stb.) által is vallott és képviselt felfogás, amely szerint *finn-ugor nyelvű törzsek már jóval a honfoglalás előtt megjelentek a Kárpát-medencében*. Ennek a sajnos méltatlanul háttérbe szorított, de kétség kívül plauzibilis feltevésnek, amely sok mindent megmagyaráz, egy nagy baja van, hogy eddig még nem sikerült senkinek megnyugtató bizonyítékot találni. László már eddig is megpróbálta, hogy valamelyik avarkori leletcsoportban megjelje a magyarságot bizonyító anyagot, de ebben az előadásában már kimondottan annak a nézetének ad kifejezést, hogy a griffes-indás csoportot egy finnugor „néphullámhoz” kell kapcsolni. Ezt a jószándékú törekvést azért kell fontolóra venni, mert ezt a már több évtizede ismeretes, de eddig még nem publikált nevelőit lelet bizonyos mértékben indokoltá is teszi. És itt mindjárt meg kell jegyezni, hogy csak sajnálni lehet azt, hogy László mind ez ideig nem tette közzé a gr.-indás temetők eloszlását mutató (160–50–4–5) eredményeit. Ennek hiányában most nem mondhatok egyebet, mint amit már többször is hangoztattam (már akkor is kiemelve az érme hiányát!). Amit László a gr.-indás csoportnak 670 utáni datálásáról mond, ti. hogy ez a dátum „jól megalapozott”, az kissé meglepő, mert az időrend kérdéséről nem rég másképpen vélekedett [MTAK (II) 7 (1955) 102–104]. Így aztán érthető, hogy az általam javasolt kompromisszumos megoldás számára elfogadhatatlan; azt azonban már nem értem, hogy ezt a datálást mi teszi jól megalapozottá? De erről már csak annyit jegyzek meg, hogy az eddigi jelek szerint úgy látszik, hogy az övveretek csoportosításából konstruált skémába nehéz lesz életet önteni, akár etnogenetikai, akár nyelvi vonatkozásban. Ha sikerülne is valamiképp az öntött vereteket a finnugorsághoz kapcsolni, nézetem szerint nem volna könnyű se a nép, se a nyelv továbbélését igazolni, a 800 körül beálló „törés” fenntartásával. A szlovák régészek tudvalevőleg újabban szlávokká szeretnék avatni a gr.-indás veretek „hordozóit”, talán

nem is gondolnak arra, hogy ezzel az elképzelésükkel veszélyeztetik a szláv népek kétségtelen kontinuitását a Kárpát-medencében. Itt mindenképp kiemelendő az, hogy bármely nép etnogenezisének vizsgálatánál a központba mindig a köznépet kell tenni, amit hitem szerint minden kutató tud és helyesnek tart, csak az a baj, hogy ezt mind ez ideig még nem alkalmazzák elég határozottsággal. Ezt a szempontot tudvalevőleg már Nagy Géza is kiemeli (legvilágosabban 1913-ban a várnép említésével), amire már többen felfigyeltek. Tudjuk, hogy a köznép foglalkozási ágai túlnyomó részben helyhez kötöttek, tehát csak a hosszabb idő óta letelepült lakosság úzhatja, azért úgy vélem, nem tanácsos „félnomád köznépről” beszélni. Igaz az is, hogy a köznép túlnyomó része a szegényebb társadalmi réteghez tartozik, és így sirjaik vagy melléklet nélküliek vagy annyira jellegtelek, hogy a régész számára alig értékelhetők. Az övveretek feltételezhetően módosabb, tehát vezetőrétegbeli személyek hagytékának tekinthetők, ezért valószínűtlen, hogy bármely köznép etnikumát is jeleznék, mivel a hódítók nyelve csak ritkán azonos a meghódított földhöz kötött és már autochtonná vált lakosságéval.

A köznép etnikumának megállapításához egyetlen megoldás volna az avarokban már meglevő helynevek vizsgálata, amint erre már utaltak többen is, László is az előadásában. Igen ám, de miképpen? amikor a 11. századnál korábbi helynévadatokkal nem rendelkezünk. A külföldi krónikákból is az avarokon kívül csak a bolgárokat sikerült kielemeznem; ezek nyelvének hovatarozása érdekében vizsgálat alá vettem az avarokban helyezhető helyneveket. Következtetésem anyagának első részéből rövidesen közölhetek is néhányat.

Végül még két kis „elírásra” kell rámutatnom:

1. Nem hiszem, hogy nem tudná, hogy az én „nézeteim” a griffes-indás csoport datálásának tekintetében Alföldi nézete, amit jobb híján tőle vettem át és még ma is a legvalószínűbbnek tartok.

2. Nem tudom feltenni Lászlóról, hogy ne tudná azt, hogy a kétszeri honfoglalásról Anonymusnál egy szöveg, hanem csak Kézaitól kezdve kezdik ezt krónikáink emlegetni.

Mindezek után örömdetes tényként kell megállapítani, hogy annak ellenére, hogy módszereink, ill. bizonyító anyagunk egymástól eltérőek, abban mégis egyetértünk, hogy a Nagy Géza által vallott feltevés igen valószínű, amit komolyan kell értékelni.

Simonyi Dezső

Ács—Vaspuszta (Kom. Komárom, Kr. Komárom). S. Seite. 221.

Andocs-Ujhalastó (Kom. Somogy. Kr. Tab). S. Seite. 225.

1. *Ároktő* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát). (XVII). Die Freilegung klärte die Chronologie der aus bronzezeitlichen Siedlungsschichten bestehenden kleinen Anhöhe. Erst siedelte sich das Volk der Hatvan-Kultur an, um von der Füzesabony-Kultur abgelöst zu werden. Die Schichtenfolge war durchschnittlich 280 cm dick, erreichte aber am Hügelrand die 4 m. Die zutage gekommenen Hausreste, mit verputztem Boden, mit Pfostenlöchern umgeben, und die Feuerherde lassen die Siedlungsform gut rekonstruieren. Im reichen Fundmaterial befanden sich u. a. mehrere intakte Gefäße, Geweihhacken und Steinbeile. Eine Lanze und ein Randmeißel aus Bronze wurden gefunden. Die Ausgrabung lieferte wichtige Angaben zur Chronologie der nördlichen Großen Ungarischen Tiefebene; man konnte feststellen, daß der Dongóhalom von der zweiten Hälfte der Bronzezeit bis zum Ende der Spätbronzezeit laufend besiedelt war.

Neben der bronzezeitlichen Siedlung haben wir auch ein früheisenzeitliches Brandgrab freigelegt, das zur Hallstatt C-Periode gehört.

Tibor Kemenczei

Auch Körperbestattungen (14 St.) aus dem 10.—11. Jh. wurden freigelegt. Ein Frauengrab war das reichste, mit 7 gepreßten Silberscheiben, 3 Ösenknöpfen und Ohringen. Die übrigen Gräber lieferten Armreifen, Schlafenringe, wonach es wahrscheinlich ist, daß die Bestattungen gruppenweise erfolgten. Darauf weist auch hin, daß um die reicheren Frauengräber herum arm ausgerüstete Gräber waren. (TII)¹

Katalin K. Végh

2. *Aszód—Papi földek* (Kom. Pest, Kr. Aszód) (LIII). Anhand der 1960—61 ausgeführten Forschungsgrabungen wurden die spätneolithische (Lengyel-Kultur) Siedlung und das Gräberfeld freigelegt. Auf der Grabungsfläche von 380 m² kamen die Reste von 3 niedergebrannten Häusern, 17 Hockergräber und viele sehr große Abfallgruben zum Vorschein.

Die Baureste waren durch das Pflügen stark aufgewühlt; trotzdem fanden wir in zweien auch die Feuerherdspuren. Zwischen und unter den Bauresten lagen Gefäße. Unter dem Schutt des einen Hauses fanden wir 18 Gefäße, Mahlsteine, polierte und gedüngelte Steinwerkzeuge und Absplisse. 30 St. flache Gewichte, in einem Haufen im einen Haus, lassen auf einen Webstuhl schließen.

Neben und unter den Häusern befanden sich Skelette in Hockerstellung, nach bisher undefinierbarem System untergebracht. Die Beigaben sind ärmlich (1—3 Gefäße, Steinäxte, Streitkolben, einige Perlen).

Das aus den Häusern und Gruben stammende Fundmaterial ist sehr reich: bemalte Gefäße, Idolfragmente, Stein- und Knochengeräte in großer Zahl.

Nándor Kalicz

3. *Bakonyszentkirály—Zöröghegy* (Kom. Veszprém, Kr. Zirc) (XLV). Die 1965 begonnene Ausgrabung fortsetzend, kam im O-Ende des Erdwalles (Umriss über 3 km) eine 80—90 cm dicke Kulturschicht auf 140 m² zur Freilegung. In den unberührten Boden eingegraben fanden wir 22 Pfostenlöcher von 20—30 cm Durchmesser. Weiteres Areal konnte wegen des dichten Waldes nicht freigelegt werden. Die Keramik stammt aus dem ersten Abschnitt der Früheisenzeit. Weitere Funde: Tierknochen, Knochengeräte, Mahlsteine, Spinnwirtel, „Mondidol“-Fragmente und Körner von Kulturpflanzen.

Gyula Nováki

4. *Baks—Sandgrube der LPG² „Új Élet“* (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (XXVII). Der Fundort liegt auf der rechten Seite der Straße zwischen Baks und Mindszent, 500 m von der Bakser Abzweigung. Bei der Authentisierungsgrabung kamen Funde der Nagyrév- und der Vátya-Kultur zutage. Die Abfallgruben enthielten viele intakte Gefäße. In der Vátya-Schicht konnten wir einen Teil eines großen Hauses mit lehmverputzten Wänden freilegen. Den Hausrand gab eine Pfostenreihe an. Auf dem Fußboden lagen zwischen intakten und zerbrochenen Gefäßen Mahlsteine und Feuerhunde. Unter den Trümmern großer Speichergefäße haben wir verkohlte Getreidebündel gefunden.

Ottó Trogmayer

5. *Battonya—LPG „Vörös Október“* (Kom. Békés, Kr. Mezőkovácsháza) (LVI). Die Freilegungen der früheren Jahre fortsetzend, kamen 18 frühbronzezeitliche Gräber ans Tageslicht: wie auch früher, waren sie vermischten Ritus (Brandschüttungen und Körperbestattungen). Die zu beiden Riten gehörenden Gräber lieferten einheitliches Fundmaterial. Auf den Funden von Szőreg—Perjámos-Typus ist der Einfluß der Hatvan-Gruppe deutlich erkennbar. Die Körpergräber sind nach O—W orientiert. Die reichen Gräber lieferten Fußreifen aus Bronze, punzierte Knöpfe aus Goldblech, goldene Schlafenringe, Fayence- und Bernsteinperlen. Teilnehmer: György Asztalos, Restaurator (Békéscsaba), Sándor Pónyai (JATE³, Anthropologisches Institut), Ibolya M. Nepper, Annamária G. Varga und fünf Studenten. Vermessungen von József Tóth, (JATE, Geographisches Institut).

Gyula Gazdapusztai

6. *Bölcske—Vörösgyőr* (Kom. Tolna, Kr. Paks) (LVII). Anschließend an die vorjährige, ähnlich große Freilegung, haben wir die durchschnittlich 6,5 dicke Schichtenfolge einer aus der ersten Hälfte der Bronzezeit stammenden Siedlung auf 5×9 m freigelegt (Nagyrév- und Vátya-Kultur, zwischendurch sind auch die Kisapostag-Kultur und die Kultur der inkrustierten Keramik vertreten). 18 Schichten wurden abgesondert, mit mehreren Feuerherden, Gruben und Pfostenlöchern. Das Fundmaterial ist dem vorjährigen ähnlich: viele Scherben und Tierknochen, Tonpyramiden, Mahlsteine, Knochengeräte, Spinnwirtel und Körner von Kulturpflanzen. Mitarbeiterin: Mária Pető.

Gyula Nováki

7. *Budapest III (Békásmegyer), Vöröshadsereg útja 280 (V)*. Nördlich vom Grundstück wurde die Freilegung der neolithischen Siedlung fortgesetzt. Wir fanden auf dem Ausgrabungsgebiet von 100 m² einen Teil des die Siedlung wahrscheinlich umgebenden Grabensystems, mit je einem Abschnitt von 2 Gräben mit abgerundeten Enden. Die Gräben fallen schief, abgestuft, die größte Tiefe ist von der Erdoberfläche gemessen 2,20 m. Zwischen den zwei Grabenenden ist eine Entfernung von 3,5 m, hier dürfte der Eingang der Siedlung gewesen sein. Das Alter des Grabensystems geben Scherben der Zseliz-Kultur an.

Veronika G. Csánk

8. *Budapest III (Békásmegyer), Vöröshadsereg útja (V)*. Hier wurde die Freilegung des aus frühbronzezeitlichen und früheisenzeitlichen Gräbern bestehenden

Gräberfeldes fortgesetzt. Auf 750 m² kamen weitere 46 Gräber zutage (insgesamt also 252). Mitarbeiter: László Nagy.

Rózsa K. Schreiber

Biharkeresztes—Toldi útfél-Friedhof (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes). S. Seite 225.

Csongrád—Felgyő (Kom. Csongrád). S. Seite 228.

Csopak—Kövesder Kirchenruine (Kom. Veszprém, Kr. Balatonfüred). S. Seite 230.

9. *Deszk—Erdölbrunnen Nr. 1* (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (XXXIII). Der Fundort liegt auf der linken Seite der Straße von Deszk nach Klárafalva, in einer Linie mit dem Kilometerstein 13. Bei der Terrainregulierung beim Erdölbrunnen wurde eine urzeitliche Siedlung aufgewühlt. Bei der authentisierenden Rettungsgrabung wurden mehrere, Fundkomplexe der eigenartigen Kőrös-Gruppe enthaltende Gruben freigelegt. Es gibt unter ihnen sehr viele doppelkonische Formen von Vinča-Typus und kompakte Füße. Neben diesen bilden die charakteristischen, mit Knickmuster und mit Barbotin verzierten Scherben den Großteil des Fundmaterials. In einer Abfallgrube fanden wir zwei neolithische Gräber, beide in Hockerstellung (Nr. 5, 6), neben der Schulter des einen lag ein grobgeformter Napf. Verstreut kamen auch bronzezeitliche Scherben zum Vorschein (Szöreg-Perjámos-Typus). 5 der freigelegten Gräber waren awarisch, je eines sarmatisch bzw. ungarisch (10. Jh.). Teilnehmer: János Makkay und Sándor Bökönyi.

Ottó Trogmayer

Doboz—Hajdúirtás (Kom. Békés, Kr. Gyula). S. Seite 228.

10. *Dunaföldvár—Göböljárás* (Kom. Tolna, Kr. Paks) (XXXII). In der Achse der zur Überfahrtstelle bei Solt führenden Straße kamen fossile Knochen ans Tageslicht. Die Rettungsgrabung zeitigte die Reste zwei Individuen von *E. primigenius*. Obwohl keine Knochen- oder Steingeräte gefunden wurden, weisen Feuerspuren auf die Gegenwart des Menschen hin, wie auch die Tatsache, daß die Knochen nicht in ihrem anatomischen Zusammenhang lagen. In 10–15 km Entfernung von hier kamen 1934 bereits ähnliche Funde zutage, jedoch mit Steinwerkzeugen. Die Identität der zwei Fundkomplexe läßt das Alter des Fundes auf das Spätpaläolithikum ansetzen.

Gyula Rosner

11. *Erzsébet* (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (XXVI). In der Gemarkung des Dorfes, im Meierhof der LPG, wurde die Rettungsgrabung einer durch Erdarbeiten gefährdeten urzeitlichen Siedlung ausgeführt. Wir fanden eine große Wohngrube, einige kleine Gruben und drei Hockergräber in der kupferzeitlichen, zur Lengyel-Kultur gehörenden Siedlung. Im Areal befindet sich auch eine größere frühbronzezeitliche Siedlung, an deren Rand lediglich einige kleine Gruben freigelegt werden konnten. Wir fanden u. a. das Grab einer Frau, die in einer runden Grube, auf römischen Ziegeln auf dem Bauch liegend, bestattet wurde; es stammt wahrscheinlich aus der Völkerwanderungszeit.

Gábor Bándi

Esztergom—Burg (Kom. Komárom). S. Seite 231.

12. *Gelej* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát) (XVII). Im Kanális-Anger wurde die 1863 begonnene Ausgrabung der bronzezeitlichen Gräberfelder fortgesetzt. Wir haben 49 mittelbronzezeitliche Hockergräber (Füzesabony-Kultur) und 12 spätbronzezeitliche Brandgräber (Piliny-Kultur) freigelegt. Die mittelbronzezeitlichen Gräber lieferten Gefäßbeigaben und in 4 Fällen auch Bronzenadeln. Wir fanden die N- und die O-Grenze des Gräberfeldes, in den anderen zwei Richtungen setzt sich weiter fort.

Tibor Kemenczei

13. *Hajdúdorog* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Debrecen) (VIII). An der Tokajer Straße, auf dem Platz des bei 6,8 km eingerissenen Gehöftes, auf einem natürlichen, runden Hügel kam beim Erdgewinnen ein skythenzeitliches Einzelgrab zum Vorschein. Die Funde konnten größtenteils gerettet werden. Die Beigaben des nach N–S orientierten Grabes sind: Bronzespiegel, Elektronanhänger, Eisenmesser, Spinnwirtel, Perle.

Károly Mesterházy

14. *Hegyeshalom* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). In der neuen Wohnsiedlung hinter der Iskola utca wurde die Erforschung des zur Gáta-Kultur gehörenden Gräberfeldes fortgesetzt. Wir haben die Ausdehnung des Gräberfeldes nach S, O und N festgestellt bzw. die Ränder ausgegraben. Weitere 5 Hockergräber kamen zum Vorschein mit Gefäßbeigaben. Die Anzahl der Gräber beträgt hier nun 58, und die baugefährdeten Strecken sind im Grunde genommen ausgebeutet.

Rezső Pusztai

Hird (Kom. Baranya, Kr. Pécs). S. Seite 226.

15. *Jászdózsa—Kápolnahalom* (Kom. Szolnok, Kr. Jászsalsószentgyörgy) (XXXVIII). In der befestigten bronzezeitlichen Siedlung, die sich aus der Ebene erhebt, haben Ende des vergangenen Jahrhunderts Gyula Bartalos, und 1940 das Ungarische Nationalmuseum Forschungen ausgeführt; nun kam es zur Bergung des Lehrstuhls für Archäologie der ELTE⁴ bei finanzieller Hilfe der Museen des Komitats Szolnok. In der Grabungsfläche von 4×4 m kamen bis zu 5,6 m Tiefe abwechslungsreiches Material liefernde Schichten zutage. Von oben nach unten: im Humus und Subhumus mittelalterliche Gräber und römerzeitliche Scherben; eine spätbronzezeitliche Siedlungsschicht (Egyek-Rákóczi-falva) mit mehrfach erneuerten Häusern und Töpferöfen; eine mittel- und frühbronzezeitliche Schicht (Hatvan-Kultur) mit großen Häusern. In der Hatvan-Schicht wurde in 3,2 m Tiefe ein Hortfund in einem Gefäß freigelegt mit Streitaxt, Meißel und Ring aus Bronze, 37 goldene Schläfenringe, Goldknöpfe und mehrere Hundert Bernsteinperlen. Unterhalb der ursprünglichen Humusschicht fanden wir ein aus der Siedlung vorangehenden Zeit stammendes frühbronzezeitliches Brandgrab. Mitarbeiter: Ilona Stanczik, Katalin Hegedűs, Éva Vadász, Gábor Vékony und Jolán Horváth Studenten.

István Bóna

16. *Juta—Gagarin-dűlő* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (L). Im Areal legte das Rippl-Rónai-Museum früher eine der Frühbronzezeit zurechenbare Wohnsiedlung frei. Im Laufe der Ausgrabung des Lehrstuhls für Antike und Archäologie an der JATE erwies sich die große Siedlung als mehrschichtig. Die ältesten Bewohner waren Träger der Linearkeramik: sie hinterließen eine Kulturschicht und Abfallgruben (eine enthielt einen menschlichen Schädel). Verhältnismäßig reich ist auch die kupferzeitliche Siedlung, die ein Haus und Abfallgruben wahrscheinlich der Balaton-Gruppe (eventuell ihrer eigenartigen, örtlichen Variante) lieferte. Die Bronzezeit war in dünner Schicht vertreten. An der Ausgrabung nahmen 10 Hörer der Philosophischen Fakultät der JATE teil.

Gyula Gazdapusztai, Balázs Draveczky

Kazsok (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár). S. Seite 222.

17. *Kál—Kompolt—Kápolna* (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) (IV). An der Grenze der drei Ortschaften versuchten wir — anhand der Erforschung des sog. „Csörsz-árok“ — klarzustellen, wo der sog. „Kis árok“ bzw. dessen Verzweigung, die auf der Karte von Hugo

Hazael (1755) zu sehen sind, waren. An der Grenze von Kál und Kompolt fanden und durchquerten wir den einstigen Graben, der hier einen W-förmigen Querschnitt hat. Unterhalb der Stelle des einstigen Dammes fanden wir 3 Urnengräber der bronzezeitlichen Piliny-Kultur (ca. 300 m weiter nach S, am Tűzköves, entdeckten wir auch die Siedlung). Etwa 1 km nach O von der ersten Durchquerung, im Kisárki-dűlő der Gemarkung von Kál, fanden wir nach Indizien einer Flugaufnahme die S-Verzweigung des „Kis árok“, und 100 m nach N von dieser, bereits an der Grenze von Kápolna, die Nördliche. Beide waren von einfachem, V-förmigen Querschnitt.

Pál Patay

Kelebia—Vermesjárás (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskunhalas). S. Seite 224.

Kerepes—Schotter- und Sandgrube (Kom. Pest, Kr. Gödöllő). S. Seite 226.

18. *Kétegyháza—Kétegyházi tanyák* (Kom. Békés, Kr. Gyula) (III). Ca. 6 km nach NW vom Dorf, auf der Weide befindet sich eine aus 25 Grabhügeln verschiedener Größe bestehende Gruppe; die meisten sind unberührt. Zwei Tumuli dieser Gruppe haben wir angegraben. Im W-Sektor des 2,6 m hohen Hügels Nr. 6 (Durchmesser: 30 m) kam in der Nähe des Zentrums eine unaufgewühlte Bestattung der Grubengrab- (Ockergrab-) Kultur zutage. Eine ähnliche — jedoch aufgewühlte — Bestattung lieferte auch der Hügel Nr. 5/a, der kaum erhaben, stark erodiert ist. Ebenda kamen auch aufgestöberte Gräber aus der Zeit der Völkerwanderung zum Vorschein. In der aufgetragenen Erde beider Hügel und in ihrem Untergrund fanden wir Siedlungsspuren der äneolithischen Vinča-Kultur (Vinča-Pločnik-Schicht) In der Umgebung gibt es Dorfspuren aus der Türkenzeit.

Nivellierung der Hügelgruppe von Dr. József Tóth (JATE, Institut für Geographie). Teilnehmer: Frau J. Boros (JATE, Institut für Anthropologie), György Asztalos, Restaurator (Békéscsaba), ferner die Studenten Annamária G. Varga, István Ecsedy und László Böör (JATE, Institut für die Geschichte des Altertums und für Archäologie).

Gyula Gazdapusztai

19. *Kisköre—Gát* (Kom. Heves, Kr. Heves) (XXXVIII). Die 1964 begonnene Arbeit wurde beendet. Die noch zusammenhängenden Teile der Siedlung und Bestattung der späten Theiß-Kultur sind vollständig freigelegt. Im Areal von ca. 1200 m² kamen in den Grabungsflächen 44–60 weitere 13 spätneolithische, ausgestreckte Körperbestattungen zutage, mit Perlen und Spondylus-Armreifen-Beigaben. Somit beträgt die Zahl der Gräber 36. Aus der Siedlung wurden 3 große Wohn- und mehrere Abfallgruben freigelegt. Im Areal fanden wir frühkupferzeitliche und sarmatenzeitliche Gruben, arpadenzeitliche Wohngruben mit viereckigem Grundriß und das Fundament eines großen, ovalen Gebäudes. Im S-Teil des Fundortes, in den Grabungsflächen 60–63, wurden 4 große Wohngruben der Linearkeramik freigelegt. In stratigraphischer Hinsicht ist von Bedeutung, daß die Gruben der späten Theiß-Kultur die Objekte der Linearkeramik durchschneiden. Das Material der Linearkeramik ist unvermischt und vertritt einen Frühabschnitt der Kultur (TIII).

József Korek

20. *Kisköre—Színgéhat* (Kom. Heves, Kr. Heves) (XXXVIII). Auf dem Rücken des Hügels, der sich aus dem einstigen Überschwemmungsgebiet der Theiß erhebt, haben wir auf 325 m², eine frühkupferzeitliche Siedlung mit einer Schicht freigelegt. Wegen der dicken Humusschicht beobachteten wir keine Hütten oder Gruben, lediglich zwei schmale, parallele Gräben. Die Funde gehören zur Tiszapolgár-Kultur; oft erschien auf

der Keramik Verzierung vom Kisrépart-Typus. Während der Ausgrabungen beobachteten wir die Fundamente von 4 arpadenzeitlichen Häusern (TII).

Pál Patay

Kisvárda (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Kisvárda). S. Seite 226.

21. *Lethés* (Kom. Pest, Kr. Szob). (IV). Im Areal der mittelalterlichen Siedlungsforschung, im Vízfogó-dűlő an der Ipoly, kamen auch weitere Wohngruben der Zseliz-Kultur ans Tageslicht, mit bedeutender, abwechslungsreicher Keramik. Unmittelbar neben den Wohngruben fanden wir einige Hockergräber des zur Siedlung gehörenden Gräberfeldes (DK-RKI)⁵.

László Papp

22. *Lovasberény—Mihályvár* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). Die 1964 begonnene Freilegung wurde im inneren Burgteil des bronzezeitlichen Erdwalles fortgesetzt. S-lich vom 1965 freigelegten Haus „A“ kam wieder ein großes Haus zutage („B“). Zum erstenmal konnten mehrere Bauperioden beobachtet werden. — In der untersten Schicht verlief ein Graben (NW—SO), der steil nach innen fiel, über diesem waren Abfallgruben, danach wurde das Haus „B“ erbaut, dessen O-Seite wahrscheinlich mit der Zeit erneuert, mit doppelter Pfostenreihe versehen wurde. Das Fundmaterial läßt auf die Zeit der Vátya-Kultur schließen. Mitarbeiter: Gábor Bándi, Tibor Kovács.

Éva F. Petres

23. *Madaras* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja) (I). In der Lehmgrube der Ziegelei wurde eine Rettungsgrabung auf ca. 15 m² ausgeführt. Sie zeitigte drei große, ovale Feuerherde, 30 Geräte und 180 Absplisse. Auf Grund der Geräte kann die Siedlung dem Ostgravettien zugerechnet werden. Die Holzkohle des Feuerherdes wird mit C-14-Methode datiert. — Der Fundort konnte nicht ganz freigelegt werden, da oberhalb der Kulturschicht 7 m dicker Löß liegt.

Viola T. Dobosi

Magyarhomorog—Könyadomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes). S. Seite 229.

24. *Mende—Leányvár* (Kom. Pest, Kr. Monor) (IV). 1964 fand der Oberschüler István Rolkó auf dem „Leányvár“ genannten bronzezeitlichen Erdwall ein mit plastischer Menschendarstellung verziertes Urnenfragment. Die Authentisierungsgrabung im Fundort (NÖ von Mende) wurde im Herbst 1966 ausgeführt, wobei wir 60 m² der dreieckigen, 140 m langen Festung freilegten. Die Funde aus dem Wohnhausteil und aus den Gruben gehören zum jüngeren Abschnitt der Vátya-Kultur. Teilnehmer: Éva F. Petres, ferner die Studenten Ilona Stanczik und Andrea Vaday.

Tibor Kovács

25. *Miskolc—Szeleta-Höhle* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén). Die II. Klasse der Ungarischen Akademie der Wissenschaften organisierte ein Symposium der Szeleta-Frage, mit Einbeziehung der Fachleute der Nachbarländer. Hierzu legte ich zwei Schichtenprofile in der Höhle frei, wodurch die Schichtenverhältnisse demonstriert werden konnten. Einige Artefakte kamen dabei zutage.

László Vértes

26. *Mosonszentmiklós—Akasztódomb* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XI). Auf dem Hügel neben der Bahnstation Lébény-Mosonszentmiklós wurde die Freilegung einer bronzezeitlichen Siedlung begonnen. 5 Forschungsgräben wurden auf der W-Seite des Hügels

eröffnet; dabei stießen wir auf den gestampften Lehmfußboden eines mehrfach renovierten Hauses. Nach N von diesem legten wir eine bienenkorbformige und eine Abfallgrube frei. Die Siedlung ist an das Volk der nordtransdanubischen inkrustierten Keramik zu binden, obwohl die Gefäße des einen Grabes Hügelgräber-Einfluß aufweisen. Der Ritus zeigt Brandschüttungsgräber, in einigen waren bis 16–18 Gefäße.

András Uzsocki—Dénes Gabler

Nagyvenyim—Homokbánya (Kom. Fejér, Kr. Dunaújváros). S. Seite 222.

Orgovány—Király-tanya (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kunszentmiklós). S. Seite 225.

27. Pécs — Nagypáld—Diósziget (Kom. Baranya) (XXVI). Die 1964 begonnene Freilegung der frühbronzezeitlichen Siedlung wurde fortgesetzt. In der diesjährigen Ausgrabungsperiode haben wir den N-Abschluß der Siedlung erforscht und das Areal und die Befunde der 1940 ausgeführten Ausgrabungen auf mehreren Punkten authentisiert. Am N-Ende der Siedlung wurden mehrere größere Wohngruben freigelegt. Auch die Erforschung des zur Siedlung gehörenden Gräberfeldes wurde fortgesetzt, vorderhand ohne Erfolg. Die Gesamtfreilegung wird 1967 beendet. Teilnehmer: die Studenten Judit Topál und István Dinnyés.

Gábor Bándi

Pókaszeptek (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) S. Seite 229...

28. Regöly — Fűzfás (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Der aus dem Überschwemmungsgebiet der Koppány sich inselartig erhebende Sandhügel wurde beim Anlegen eines Fischteiches berührt. Bei der Rettungsgrabung kamen mehrere Gruben der Kisapostag-Kultur und der transdanubischen inkrustierten Keramik zutage. Wir fanden ein mittelbronzezeitliches Urnengrab, mehrere keltische Gruben und zwei in die Erde eingegrabene, mit 2 bzw. 6 Pfostenlöchern versehene Häuser. Teilnehmer: die Studentin Jolán Horváth.

István Torma

Sopron—Kőhida (Kom. Győr-Sopron). S. Seite. 229.

Sopron—Présháztelep (Kom. Győr-Sopron). S. Seite 227.

29. Szentlőrinc—Ziegelfabrik (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (XXVI). Die Freilegung des späteisenzeitlichen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Weitere 15 Gräber kamen zutage, 3 davon Pferdebestattungen.

Die Bestattungsriten sind mannigfach. Man findet Rückenstrecker ebenso wie Brand- und Steinverpackungsgräber. Die Beigaben der Frauengräber: Perlen aus Bernstein und Glaspaste, Certosa-Fibeln aus Bronze und Eisen, Eisenmesser, Spinnwirteln. In den Männergräbern erscheinen am häufigsten Lanzen, Messer, Eisengeräte und Gefäße. Die Pferde waren geschnitten bestattet; man findet Zäume vom Vekerzug-Typus, Halfterbeschläge aus Bronze und Eisenringe.

Die Freilegung des Gräberfeldes ist beendet, Gesamtzahl der Gräber: 69, ihr Alter: 5.—4. Jh. v. u. Z.

Bei der Bestimmung der Ausdehnung des Gräberfeldes nach W fanden wir die Reste einer neolithischen Siedlung: ein Hausfundament (6,6×4 m), zwei Wohngruben und zwei Feuerherde wurden freigelegt.

Erzsébet G. Jerem

Szolnok—Bauterteilfabrik (Kom. Szolnok). S. Seite 227.

30. Tiszafüred—Majoros (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (XXXVIII). Im Areal der Gräberfelder auf dem Majoros-Hügel, der zur bronzezeitlichen Tell-Siedlung

des östlich von Tiszafüred liegenden Ásotthalom gehört, wurden 1965—66 241 Gräber freigelegt. In den Gräberfeldern „B“ bzw. „D“ in ca. 100 m Entfernung voneinander kamen 136 Gräber der Füzesabony-Kultur zutage. Einen hervorragenden Fund lieferte das Grab B₅₁, wo auch der mit Bronzeblech überdeckte Holzschaff der beigegebenen Bronzestreitaxt intakt geblieben ist.

Im Gräberfeld „C“ — oberhalb von „B“ — haben wir 85, und in „E“ — oberhalb von „D“ — 20 Gräber der Hügelgrabkultur freigelegt. Beide spätbronzezeitlichen Gräberfelder sind vermischten Ritus, mit Hocker- und Brandbestattungen.

Ein einzigartiger Fund in Mitteleuropa ist das 1966 geborgene vogelförmige Gefäß mit menschlichem Gesicht.

Teilnehmer: die Studenten Erzsébet G. Jerem, Andrea Vadai, Aba Hadházy, Szilvia Palágyi und Judit Gábor (TII).

Tibor Kovács

31. Tiszavalk—Kenderföldek (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőkövesd) (XVII). Im Frühjahr wurde beim Hochwasserschutz ein kupferzeitliches Gräberfeld aufgestöbert. Die Rettungsgrabung zeitigte 43, zur Bodrogheresztúr-Kultur gehörende Gräber. Das bemerkenswerteste unter ihnen ist Nr. 29, annehmbarerweise das Grab des Häuptlings. Unter den äußerst reichen Beigaben befand sich auch eine Bronzeaxt. Im Areal fanden wir auch ein Gräberfeld des 4.—5. Jh., von dem wir 17 Gräber freigelegt haben. Keines der Gräberfelder ist erschöpft. Etliche sarmatenzeitliche (annehbarerweise ältere als letzteres Gräberfeld) Gruben und eine arpadenzeitliche Hütte kamen zutage. Teilnehmer: Éva Garam und Ágnes P. Soós, ferner Gábor Vékony, Studenten.

Pál Patay

32. Tiszavasvári—Csárdapart, LPG „Petőfi“ (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszavasvári) (IV.) Bei der Rettungsgrabung kamen 34 Gräber ans Tageslicht (davon 13 Urnengräber, 1 Reiterbestattung, 9 Brandschüttungsgräber, 12 Körperbestattungen). Innerhalb des Gräberfeldes lassen sich stratigraphisch zwei chronologische Schichten absondern, die man auf das 5. bzw. das 4.—3. Jh. v. u. Z. ansetzen kann. Die wichtigsten Funde: Bronzepeilspitzen, Keramik mannigfacher Form und Verzierung sowie Schmucksachen.

Irina Lengyel

33. Vértesszőlös III (Kom. Komárom, Kr. Tata) (IV). 150 m nach S vom 1963—65 freigelegten Fundort I wurden die Seiten eines einstigen Kalktuffbeckens bereits früher abgetragen; die sandige, lößführende Auffüllung des Beckens ließen die Arbeiter des Steinbruches jedoch unberührt. Dieser ca. 10×10×5 m umfassende Hügel enthielt in mehreren Schichten Steingeräte und aufgebrochene Tierknochen. Die Schichtenverhältnisse entsprechen im großen und ganzen denen der I. Siedlung, doch beobachteten wir hier auch eine höchste, 5. Kulturschicht im Kalkschlamm, deren Fundmaterial bedeutend von den Artefakten der bisherigen vier Niveaus abweicht. In dem der 4. Kulturschicht entsprechenden Niveau fanden wir Knochenanhäufungen, die den Tranchierplätzen entsprechen. Eine unter den Knochen liegende Travertinplatte von ca. 1,5×1 m und 15—20 cm Dicke konnte als „Tranchiertisch“ definiert werden. Aus der 3. und 4. Schicht haben wir durch Schlämmen eine auffallend reiche Kleinnagerfauna gewonnen.

Die Ausgrabung wurde bei einem Kalktuffniveau abgebrochen, unter welchem sich eine reiche, der früheren I. Kulturschicht entsprechende Schicht mit Feuerherden befindet. Sie soll 1967 ausgegraben werden.

An der Freilegung nahm die Studentin Viola T. Dobosi teil.

László Vértes

34. *Ács—Vaspusza* (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (XLI). 1,5 km vom Vaspuszaer Verbindungsweg am Donauufer, östlich des 1785-Flußkilometersteines, haben wir die Freilegung des Lagers von Ad Statuas begonnen. Etwa 1/3 des regulären längsviereckigen *castrum* hat die Donau bereits weggeschwemmt, der übriggebliebene Teil ist nicht mehr dem heutigen Donaubett gemäß orientiert. Die O—W-Achse ist 101,5 m lang, nach N—S sind durchschnittlich 90 m verblieben. Das Lager war mit einer 110 cm dicken Mauer umgeben, die aus ordentlichen (stellenweise Quader-) Steinen erbaut war, ihr Fundament reicht bis zu 2,5 m Tiefe unterhalb des römischen Gehsteigniveaus. Das Steinlager war mit einem Doppelgraben umgeben, der äußere, tiefere, verläuft in 16 m Entfernung von der Lagermauer. Mit dieser äußeren *fossa* wurde auch das *vallum* eines früheren Pfahllagers durchschnitten. Das Pfahllager dürfte, nach Aussage des Ziegelstempels C(ohors) I Hispanorum Ende des 1. Jh., unter den Flaviern erbaut worden sein. Den Mauern schließen sich dicke, nach innen fallende Erdwälle an. Die Freilegung der *porta principalis dextra* wurde begonnen. Abmessungen des Torturmes: 570 × 475 cm, er gehört zu den einspringenden Turmtypen. Im Lager selbst durchschnitten wir die Fundamentmauern von 2, der Achse entsprechend orientierten Gebäuden, in einem entdeckten wir sogar Spuren der Bemalung. In der *retentura* konnten wir die Pfostenspuren einer Holzbaracke freilegen, die wahrscheinlich noch zum Pfahllager gehörte. Fundmaterial: Stempelziegel, wenig Münzen, Sigillaten und andere Keramik, Glasware; sie lassen den Bau des Steinlagers auf die hadrianische Zeit ansetzen. Unter den Stempelziegeln erscheinen häufig die der LEG XIII G(emina), C(ohors) I T(hracum), LEG X G(emina), jedoch nur einer der LEG I ADI(utrix). Bei der Mauerforschung haben wir fast überall zwei römische Niveaus festgestellt. Auf Grund des Münzumlages dürfte das Lager bis Ende des 4. Jh. benutzt wurden. Im Bereich der Festung weisen etliche mittelalterliche Topfscherben und ein an die Lagermauer angebaute, mit Wiener Keramik datierter Ofen (?) darauf hin, daß die aufgehenden Mauern, nach frühmittelalterlichen Schäden, im 17. Jh. laufend abgetragen wurden. Im untersten Niveau fanden wir bronzezeitliche Scherben. Die Spuren der *canabae* sind östlich des Lagers erkenntlich (DK-RKI)

Dénes Gabler

35. *Balatonfűzfő—Straßenverzweigung* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). Bei der Verzweigung der Vörösbényer und der nach Fűzfő-gyártelep führenden Straße wurde beim Straßenbau und den Kanalisationsarbeiten eine römische Wohnsiedlung aufgewühlt. Die kurze Rettungsgrabung zeitigte ein aus Wohnräumen und Werkstätten (?) bestehendes, nach SO und SW mit Steinmauer versehenes Gebäude und 9 Öfen von denen 2 nachweislich Brennöfen waren. Nach Aussage der vielen Keramik wirkte die Töpfersiedlung in der ersten Hälfte des 2. Jh.

Márta H. Kelemen

36. *Budapest III., Meggyfa u.* (V.) Beim N-Rand des geplanten Ruinengefeldes wurde ein 70 m langer, 1 m breiter, nach O—W orientierter Kanal gegraben. Dabei kamen viele, z. T. zu den bereits freigelegten Gebäuden gehörende Mauerstücke, drei Räume mit Terrazzofußböden, ferner Scherben und Freskenfragmente aus dem 3.—4. Jh. zutage.

István Wellner

37. *Budapest III., Raktár u. 39—41* (V.) Beim Kanalisieren kam aus dem Vorgarten des Hauses, der

in Richtung der *cella trichora* liegt, ein aus Steinplatten bestehendes, nach S—SW orientiertes Grab zutage. Beigaben: Zwiebelkopffibel, runde Glasschüssel, konischer Glasbecher und Stücke einer Glasflasche.

István Wellner

38. *Budapest III., Szentendrei út 139* (V). In der Nähe des N-Tores der Zivilstadt von Aquincum, nahe der O-Seite der sog. *basilica* klärten wir die Mauerruinen eines Sanctuariums von Eingeborenencharakter und einer neben dieser stehenden großen Halle; die Arbeit wurde zwecks Vorbereitung der Baudenkmalrekonstruktion ausgeführt, und diente zur Ergänzung des Grundrisses und der Erforschung der Bauperioden. Die Halle dürfte der Sammelplatz der zum Sanctuarium gehörenden religiösen Gemeinde gewesen sein. Neben ihr entfaltet sich jetzt ein Gebäude einzigartigen Grundrisses: ein Sonderfall des *nymphaeum*, mit Spuren von Becken in verschiedenen Niveaus und der Wasserableitungsröhre. Im N-Ende des von B. Kuzsinszky als XXVII bezeichneten Komplexes erscheinen Brandschichten von Öfen aus der früheren Periode. Die Schicht einer Feuerstelle erschien bei der O-Ecke des Sanctuariums und auch in der Schicht unterhalb des Komplexes Nr. XXVI. Beim Treffpunkt des *cardo* und des *decumanus*, in der NO-Ecke, erhebt sich ein 2—3 m hoher, als „zentraler“ ansprechbarer Hügel; in seiner O-Seite verläuft in N—S-Richtung eine ohne Mörtel erbaute Steinmauer der früheren Periode.

János Szilágyi

38. *Budapest III., Szentendrei út 139: Aquincum, Zivilstadt* (V). Die Forschung klärte den Grundriß und die Perioden des bisher unbekannten NW-Flügels des als *basilica* bekannten Gebäudes. Unmittelbar unter dem modernen Rasen fanden wir den Gebäudeflügel aus dem 3. Jh., der sich auf inneren vier Höfe mit erhöhtem Niveau (mit Steinplatten ausgelegt) öffnet. Im 2. Jh. war der ursprünglich kleinere Hof nach W ebenfalls von einer Räumlichkeitsflucht abgeschlossen. Nach SW vom Hof kamen kleinere Räumlichkeiten mit Terrazzo- bzw. Lehmfußboden zum Vorschein, mit verhältnismäßig viel Keramik, deren Zusammensetzung auf einen Laden schließen läßt.

Tibor Nagy

39. *Budapest XI., Albertfalva, Hunyadi János út* (V). Beim Bau der Autostraße, die vor der Budafoki út zur Albertfalvaer Überfahrt leitet, wurde ein archäologisches Schutzgebiet durchquert. Eine Rettungsgrabung wurde ausgeführt: W-lich des Lagers, in den nach N verlaufenden Siedlungsteilen und bei den Bollwerken in NW. Die im W-Viertel des *vicus*, in der Nähe der „Hilarus-Werkstätte“ ausgeführten Forschungen bewiesen wieder, daß die römerzeitliche Siedlung hier zweischichtig ist und daß das erste Siedlungsniveau aus der traianisch-hadrianischen Zeit stammt. Oberhalb dieser sind die Steinmauergebäude aus dem 2. Jh. aufgeschichtet, die nicht länger als bis zu den mittleren Jahrzehnten des 3. Jh. in Gebrauch standen.

Im N-Viertel des *vicus* haben wir einen größeren Gebäudetrakt mit zwei Räumlichkeitsfluchten freigelegt, das einen mit Schotter ausgelegten größeren Platz nach S abschloß. Die Räumlichkeitsfluchten zeigten Spuren mehrfachen Umbaus mit zeitbestimmender Keramik. Die letzte Periode lieferte ein für die Lokalverhältnisse reiches Freskenmaterial. SW-lich vom Forum fanden wir den NO-Teil eines dickwandigen Steingebäudes, dessen übrige Teile unterhalb der Hunyadi János út bzw. des 1954 gebauten Damms verlaufen. Das Gebäude stammt aus dem 2. Jh. und gehört zur äußeren Abwehrlinie des Steinlagers.

Tibor Nagy

40. *Esztergom—Szentgyörgymező* (Kom. Komárom) (XLIX). Der ca. 50 m vom Donauufer liegende römische Wachturm wurde vollständig freigelegt. Die inneren Abmessungen des leicht trapezförmigen Turmes betragen $8,65 \times 8,72$ m; er war rundherum mit einem Wassergraben umgeben. Neben einigen spätrömerzeitlichen Scherben kamen Stempelziegel aus der Valentinianus-Zeit zum Vorschein. Neben dem Wachturm waren ein spätrömisches und ein anderes Grab ohne Beigaben. Teilnehmer: die Studenten Mária Albeker und Andrea Vaday (DK-RKI).

Sándor Soproni

41. *Gödrekereesztúr—Szénápuszta* (Kom. Baranya, Kr. Sásd) (IV). 1966 wurden die im Herbst 1965 gefundenen spätrömischen Gräber systematisch freigelegt. Auf 1600 m² kamen lediglich 11 Gräber zutage, die man auf die zweite Hälfte des 4. Jh. ansetzen kann: Ziegel- und Erdgräber vermischt, Orientierung NO—SW. Die Gräber der kleinen Gruppe lagen weit voneinander. Die in Göllényszög, einige Hundert m von hier gefundenen Siedlungsspuren lassen vermuten, daß wir es mit dem Gräberfeld des zur Villenwirtschaft gehörenden Volkes zu tun haben.

Alice Sz. Burger

42. *Kazsok—Fehéregyházi-dűlő* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (L). Beim Umhauen nach dem Tiefpflügen kam ein aus nahezu 700 Stücken bestehender Münzfund aus dem 4. Jh. zutage, der vermutlich in einem Gefäß vergraben war. Die Münzen waren auf ca. 150—180 m² verstreut: wahrscheinlich infolge des seit fast einem Jahrzehnt ständigen Tiefpflügens.

Balázs Draveczky

Keszthely—Fenékpuszta (Kom. Veszprém). S. Seite 226.

43. *Leányfalu, Móricz Zsigmond út* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XXXIV). Bei Konservierungsarbeiten am 1963 freigelegten spätrömischen Wachturm kam aus der Mauer eine große Steinplatte mit Inschrift zum Vorschein. Die *palimpsestus*-Inschrift stammt auf Grund der Consulennamen aus dem Jahre 175 bzw. 202.

Sándor Soproni

44. *Letskés* (Kom. Pest, Kr. Szob) (IV). Im Forschungsbereich der mittelalterlichen Siedlungsforschung, im Vízfogó-dűlő an der Ipoly, kamen die Reste von 5, etwas in die Erde vertieften barbarischen Wohnhäuser aus dem 2.—3. Jh. zutage. (DK-RKI).

László Papp

45. *Lébény—Barátöldpuszta* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Auf der *decumana*-Seite haben wir die 1964 begonnene Freilegung fortgesetzt. Die Auffüllung des in 9 m Entfernung von der Lagermauer verlaufenden Grabens stammt aus Schlammablagerung. In der spätrömischen Periode war die *fossa* nicht mehr vorhanden. Wir haben den Abschlußbogen des Fächers des N-Eckturmes ausgegraben, der genau vor dem Bogen des früheren, halbkreisförmigen Turmes war. Auf der Seite der *principalis sinistra* haben wir ein Gebäude von 10×6 m vollständig ausgegraben, ohne innere Trennwände zu finden. Das Gebäude mit 50 cm dicken Mauern wurde nach den Markomannenkriegen auf die frühere *via sagularis* gebaut. Das Schichtenbild zeigt, daß das Haus zweimal abgebrannt war, und später auf der S-Seite z. T. ausgehoben und umgeändert wurde. Die Funde, Scherben aus dem 3.—4. Jh., einzelne Bronzegegenstände, datieren den Umbau des Gebäudes auf die spätrömische Zeit. Auf der *principalis dextra*-Seite haben wir die ausgehobene Mauer des Lagers

durchquert sowie die an diese sich anlehrende innere Erdauffüllung. Die in den Schichten unterhalb dieses inneren Erdwalles gefundenen Spätlexoux-Sigillaten und Stempelziegel lassen darauf schließen, daß das Lager unter Hadrian in Stein umgebaut wurde; selbst ein Erdlager erhielt Quadrata erst unter Traian. Die unterste Schicht, unter der nur noch steriler Boden folgt, datieren die Stempelziegel LEG XV APOL (linaris) bzw. LEG XIII G(emina).

Dénes Gabler

Magyaregregy—Márévár (Kom. Baranya, Kr. Sásd) S. Seite 233.

Mosonszentjános—Schottergrube (Kom. Győr—Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár). S. Seite 227.

Mosonszentmiklós—Akasztódomb (Kom. Győr—Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár). S. Seite 219.

46. *Mosonszentmiklós—Jánosházpuszta* (Kom. Győr—Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Auf dem N-Hang des sog. „Römerhügels“ haben wir die 1957—59 begonnene Freilegung des spätrömischen Gräberfeldes fortgesetzt. In 14 Grabungsflächen fanden wir 25 Körpergräber, 1 von denen war ein Ziegelgrab. Im Grab Nr. 45 entdeckten wir die Eisenhaken des Sarges. Die meisten Gräber waren nach W—O orientiert, doch gibt es auch einige mit N—S-Orientierung. Superposition konnte in zwei, Doppelbestattung in einem Fall beobachtet werden. Obwohl es auch Bestattungen ohne Beigaben gibt, sind die meisten Gräber reich ausgerüstet: glasierte Krüge, eingeglättete Schüsseln, Bronzearmreifen, Agraffen, Fibeln, Glasbecher und Münzen kamen zutage; in Nr. 43 auch Goldperlen. Einige Gräber stammen aus dem ausgehenden 3. Jh., andere sind mit Valentinianus-I-Münzen datiert. Auf einer Fläche von 5×4 m fanden wir zu einem Gebäude gehörende Steine und Ziegel. Die Steine lassen auf ein Gebäude mit Apsis schließen, dessen Wände bis zum Fundament ausgehoben wurden. Man muß wahrscheinlich an ein Gebäude denken, das mit dem Gräberfeld in Zusammenhang steht.

András Uzsocki—Dénes Gabler

47. *Nagyecsk—Szőlők alatt* (Kom. Győr—Sopron, Kr. Sopron) (XXIX). Ca. 400 m nach S von der Bahnstation, im „Szőlők alatt“ genannten Areal, fand man beim Kanalisieren einige Gräber. Drei, u. a. ein Ziegelgrab, gingen zugrunde. Mit der darauffolgenden kurzen Rettungsgrabung wurden 6 spätrömische Gräber freigelegt, meist nach W—O, z. T. aber auch nach S—N orientiert. Die Zahl der Erd- und Ziegelgräber ist fast gleich; von den letzteren konnten mehrere Typen beobachtet werden. Stellenweise war regelrechte Steinverkleidung zu beobachten. Die verhältnismäßig wenig Beigaben — Keramik, Armreifen aus Bronze, Glasperlen, wenig Münzen — datieren das Gräberfeld auf die Mitte des 4. Jh.

Dénes Gabler—Péter Tomka

48. *Nagyvenyim—Sandgrube* (Kom. Fejér, Kr. Dunaújváros) (XL). In der Sandgrube, die neben der Mezőfalver Straße eröffnet wurde, stießen wir auf die Spuren einer frühkaiserzeitlichen Siedlung. Die Sandgrube ist eine Erhöhung von 120×40 m Basis. Eines der mehreren Häuser mit lehmverputztem Fußboden hatte Streichziegelmauern. Die Streichziegel sind $45 \times 27 \times 4$ cm groß. In den Häusern fanden wir Scherben von Eingeborenenkeramik und frühromischen Gefäßen mit Stempelmuster; in einem auch einen Steinmörser. Zwischen den Häusern legten wir urzeitliche und von den Eingeborenen stammende Abfallgruben frei, u. a. auch solche in umgekehrter Konusform mit ausgebrannter Basis. Das Gräberfeld der Siedlung haben wir 1959 auf der anderen Seite der Straße freigelegt.

Eszter B. Vágó

49. *Pilismarót—Dunamelléke-dűlő* (Kom. Komárom, Kr. Dörög) (XLVIII). Am Donauufer, in der Nähe des Flußkilometersteins Nr. 1705, haben wir in der Umgebung des erforschten römischen Wachtturmes eine Forschungsgrabung ausgeführt. Aus dem viereckigen Wachturm mit Grundriß von 10×10 m kamen Stempelziegel aus der Valentinianus-Zeit und spätrömische Scherben zum Vorschein. Teilnehmerin: Erzsébet G. Jerem. (DK-RKI)

Sándor Soproni

50. *Pilismarót—Anlegestelle* (Kom. Komárom, Kr. Dörög) (XLVIII). Der 300 m nach SO von der Anlegestelle liegende spätrömische Wachturm wurde vollständig erforscht. In einer Ecke des viereckigen Turmes (ca. 9,5×9,5 m) kam ein Teil eines Treppenaufganges zutage. Der Wachturm war von allen Seiten mit einem Graben umgeben. Die Freilegung zeitigte außer den valentinianzeitlichen Stempelziegeln nur wenig Fundmaterial. Ebenda kamen auch einige Scherben aus der späten Völkerwanderungszeit zutage. Teilnehmerin: Erzsébet G. Jerem. (DK-RKI)

Sándor Soproni

51. *Somogyiszőlő* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (L). Die Rettungsgrabung im Gräberfeld aus dem 4. Jh. wurde fortgesetzt; nun ist auch die SO-Seite abgeschlossen. Die Gesamtzahl der freigelegten Gräber beträgt 106. Das äußerst-südöstliche Objekt des Gräberfeldes ist ein Ofen mit leicht ovalem Grundriß (ritueller Bestimmung?). Nach NW vom 1964–66 freigelegten Gräberfeld, im gebüschüberwachsenen Gelände zwischen der Straße und dem Hohlweg, ferner auf der NNW-Seite des Hohlweges kamen ebenfalls zum Gräberfeld gehörende Gräber aus dem 4. Jh. zutage.

Balázs Draveczky

52. *Sopron, Beloiannisz tér 7 („Generalshaus“)* (Kom. Győr—Sopron) (XXIX). Das Haus soll als Kunstdenkmal restauriert werden. Der dazugehörige Garten liegt auf der Burgmauer; hier wurde die Freilegung ausgeführt. In jenem Teil des Hauses, das an die Stadtmauer lehnt, befindet sich die W-Ecke eines mittelalterlichen Wohnturmes; hier befindet sich auch der W-lich des Vortores der römischen Stadtmauer erscheinende erste kleine Turm. Das zum Wohnturm gehörende mittelalterliche Niveau wurde festgestellt, und im Inneren des Mauerturmes fanden wir auch die stark verwitterten Reste des römischen Turmes. Architekt: János Sedlmayer. (OMF)⁶

Klára Sz. Póczy—Ilona Sz. Czeglédy

52. *Sopron—Előkapu* (Kom. Győr—Sopron) (XXIX). Hier führte Imre Holl im Sommer 1966 archäologische Forschungen aus. Unterhalb der mittelalterlichen Reste fand er in höheren Schichten als erwartet römische Mauerreste. Letztere wurden im Herbst freigelegt. Auf der W-Seite des Feuerturmes kam eine steinverpflasterte Straße (N—S) zum Vorschein, auf beiden Seiten die Quadersteinfundamente der vor die Fläche der Stadtmauer vorspringenden Tortürme. In den Turmruinen fanden wir ältere Backsteine und Steinfragmente mit Inschriften. Der Turm bzw. die Straße wurde zur Völkerwanderungszeit mit einer Steinmauer abgeschlossen, hinter dieser legten wir die Auffüllungsreste der „Vörös sánc“ frei. In die Innenseiten der römischen Tortürme wurden im Frühmittelalter kleine Räumlichkeiten gebaut, zu einem Zeitpunkt, als der Durchgang durch die Stadtmauer östlich der Ruinen der einstigen römischen Tore war. (OMF)

Klára Sz. Póczy

52. *Sopron—Stadtmauer, Lenin krt. 104* (Kom. Győr—Sopron) (XXIX). Seit mehreren Jahren wird jener Abschnitt der Stadtmauer erforscht, der unterhalb

dieses Hauses (Fundament des ABC-Wahrenhauses) bzw. den Häusern der Szent György u. 13–15 verläuft. Die diesjährigen Ergebnisse schließen sich an die in den früheren Jahren aufgeworfenen Probleme an. Auf der O-Seite der römischen Stadtmauer gelang es zum erstenmal solche Gebädefundamente auf größerer Fläche auszugraben, deren Orientierung von der Stadtmauer abweicht. Die Mauerreste gehören zu Wohnhäusern, die beim Bau der Stadtmauer eingerissen wurden; so gelangten die planierten Reste unter den Gehsteig der Stadtmauer. Die zeitbestimmenden Funde der Schuttschicht stammen aus dem 2.–3. Jh. Ebenfalls hier, auf der Außenseite der Stadtmauer haben wir drei weitere Gräber des spätkaiserzeitlichen Gräberfeldes freigelegt. Auf der Innenseite der Stadtmauer klärten wir die römischen und die mittelalterlichen Gehsteigniveaus und auf Grund der Auffüllungsschichten haben wir die einzelnen Verwüstungsschichten rekonstruieren können. Im Inneren von zwei Mauertürmen haben wir römische Mauerreste freigelegt, somit die paraboloid Konstruktion der römischen Türme aus den mittelalterlichen Schichten befreiend. In einem der kleinen Türme haben wir die steinverpackte Schräge der „Vörös sánc“ freigelegt. Hier kam auch ein überwölbter Durchgang durch den Erdwall zutage — im Niveau oberhalb des früher freigelegten römischen Ausfalltores. Mitarbeiterin: Ilona Sz. Czeglédy (OMF)

Klára Sz. Póczy

52. *Sopron, Szt. György u. 7* (Kom. Győr—Sopron) (XXIX). Im Inneren der sog. Großen Rondelle gruben wir unter die mittelalterlichen Schichten, in Richtung der römischen Stadtmauer. Hier kamen die Reste eines römischen Turmes zum Vorschein, der außen halbkreis-, innen hufeisenförmig ausgebildet war, ferner die anschließende römische Stadtmauer, deren Quadersteine bei mittelalterlichen Bauarbeiten wahrscheinlich vollständig abgetragen wurden. In der dem Bau der Großen Rondelle (die auf der O-Seite fast bis zu den Fundamenten zugrunde gegangen ist) vorangehenden Zeit wurde an ihrer W-Eingangseite — nach Aussage der in der Auffüllung zutage gekommenen Funde — die römische Mauerkrone erst im 16. Jh. planiert. (OMF)

Klára Sz. Póczy—Ilona Sz. Czeglédy

52. *Sopron, Városház u. 1* (Kom. Győr—Sopron) (XXIX). Vor der O-Front des Rathauses soll der Gehsteig vertieft werden; dem vorangehend wurden archäologische Forschungen ausgeführt. Ende des vergangenen Jahrhunderts legte Lajos Bella beim Fundamentieren des Rathauses hier die Reste eines römischen capitolinischen Heiligtums frei. Die Vermessungen über dieses wichtige Objekt sind jedoch nicht vorhanden. Die neue Ausgrabung sollte daher authentisieren, wobei wir die Stelle des Heiligtums angeben wollten. Wir fanden den S-Eingang des Heiligtums und die Mauerreste des anschließenden Heiligtumsviertels. Behauene Steine des im Mittelalter eingerissenen römischen Baus, einige Fragmente von Altarsteinen und der Sockel der Statue eines Stadtvorstandes (mit Inschrift) kamen zutage. Die Ausdehnung des vor dem Eingang liegenden, mit Steinplatten ausgelegten Platzes konnten wir nicht mehr bestimmen. Architekt der Stadtmauer: Judit Nagypál. (OMF)

Klára Sz. Póczy—Ilona Sz. Czeglédy

53. *Tác* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). Im 9. Jahr der Ausgrabungen in der römischen Siedlung wurde die Forschung in der Umgebung des 1963 freigelegten Nymphäums fortgesetzt. Dabei kam westlich und östlich des Nymphäums eine gut erhaltene Stützmauer zutage, die den Hügel hinter dem Nymphäum von der flachen Fläche vor dem Zierbrunnen abtrennt und den Niveauunterschied mit architektonischen Mitteln zum Ausdruck bringt. Die Stützmauer blieb auf der intakteren O-Seite bis zu 2 m Höhe bestehen. Auf der W-Seite

führte vom platzmäßig ausgebildeten unteren Niveau eine Treppe zur Anhöhe hinter dem Stützmauer, wo ein 18 m breites und nach N—S über 40 m langes, dickwändiges, außen mit großen Pfeilern befestigtes repräsentatives Gebäude erschien. Im O-Teil der an die 70 m langen Stützmauer, in symmetrischer Anordnung zur Treppe und zum Zierbrunnen, erschien ein zweiter Zierbrunnen und Aufgang. Dieser zweite Zierbrunnen war auffallend besser erhalten als der erste, hinter dem Becken kamen in größerer Fläche auf ihrem ursprünglichen Platz gebliebene Freskenfragmente zum Vorschein, oberhalb welchen auch der Ansatz des Nischenbogens vorhanden ist; auf der Seite erscheinen, ebenso wie beim ersten Brunnen, aus einem Pfeiler ausgehend ein mit Blattmuster verziertes behauenes Steinfragment und ein Halbpfeiler. Hinter der Stützmauer verläuft parallel zu ihr eine andere Mauer, die zwischen den zwei Brunnen mit Säulen verziert war. Das Fundament des 3. östlichen Bestandteils der Säulenreihe blieb auf dem ursprünglichen Platz. Hinter der östlich des neuen Brunnens verlaufenden Stützmauer, im Hügelhang, kam die Vorderfront eines auf große Pfeiler gestützten Gebäudes zum Vorschein. In der zum Gebäude gehörenden Schuttschicht fanden wir viele gut erhaltene Freskenfragmente und schöne Stuckstücke. Das repräsentative Gebäude vertritt hier die älteste Schicht, darunter erscheint bereits der unberührte Boden. Die Münzen und die auf dem ersten Gehsteigniveau gefundenen Funde datieren das Gebäude auf die hadrianische Zeit. Das große Gebäude wurde auch nach einer Verwüstungsschicht weitergebraucht, vom ausgehenden 2. Jh. an war aber nur der Oberteil der Schutzmauer nicht mit Erde bedeckt. Zu weiteren großen Bauten kam es erst im 4. Jh. Damals wurden die Mauern der großen Gebäude hinter der Stützmauer z. T. eingerissen und nördlich des zweiten Zierbrunnens das größere Gebäude errichtet, von dem bei der Bergung vier große Pfeilerfundamente zutage kamen.

Teilnehmer: Zsuzsanna Bánki, Éva Koeztur, ferner Eleonóra Jobbágy, Agota Sin und Judit Kuczka Studenten.

Jenő Fitz

54. *Tokod—Várberek* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). Die Freilegung der Lagermauern wurde beendet. Der Grundriß konnte in der bisher vermuteten Form authentisiert werden. In der Mitte der zwei Längsseiten des Lagers, zwischen den zwei Seitentürmen befindet sich je eine Türöffnung mit Schwelle in der Mauer. Neben dem O-Eckturm, in der NO-Lagermauer, kam eine von außen halbkreisförmige Nische ans Tageslicht, im Gehsteigniveau mit Ziegeln ausgelegt. Ihre Bestimmung ist unbekannt. Die als Schwellen des Lagertores dienenden Grabsteine haben wir ausgehoben: 4 St., mit Inschrift und Reliefs, aus dem 2./3. Jh. In die NO-Lagermauer als Baustein eingebaut kam ein Altarstein mit und einer ohne Inschrift zutage. Die Freilegung des Horreum-Inneren wurde fortgesetzt. OMF begann die Lagermauern zu konservieren und zu ergänzen. Teilnehmerin: Margit Kanozsay.

András Mócsy

55. *Vinár—Cseralja-dűlő* (Kom. Veszprém, Kr. Pápa) (LVIII). In der Schottergrube, nahe zur Bahnstation fand man beim Entfernen des Humus Brandgräber. Sie stammen aus der frühesten Römerzeit und sind germanischen Ursprungs. Die Grubenarbeiter retteten 4 der 6 Gräber und übergaben sie in gutem Zustand dem Museum. Während der weiteren Schottergewinnung konnten wir zweimal je ein Grab freilegen. Die schlecht ausgebrannten und nur in Stücken vorhandenen Urnen enthalten kleine, kalzinierte Knochen, oberhalb und neben der Urne waren ein typisches römisches Bronzegefäß, zusammengedrücktes Schwert, Lanze, Speer, Schnalle, Gürtelbeschläge usw.

Sándor Mithay

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 56—61)

56. *Beregsurány — Magyar = Szovjet = Barátságkert* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Vásárosnamény) (XXIV). Neben den früher freigelegten Töpferöfen (Nr. I—XXIV) kamen bei der Plangrabung 1966 neben der Landstraße nach NW vom Dorf die Öfen Nr. XXV und XXVI und innerhalb des Gartens Nr. XXVII und XXVIII zum Vorschein. Sie hatten alle eine einzige Heizöffnung, die Trockenplatte war auf Tonkolben gelegt und zwei- bis dreifach durchlöchert. Der Großteil der Seitenwände ist abgepflegt, sie haben eine nach oben sich verengende kegelform, oben sind sie offen. Die Öfen Nr. XXV und XXVI sind birnenförmig, die übrigen alle rund. Die die Töpferöfen begleitenden Scherbenhaufen und an den Bachrand beförderte Scherben kamen zu Tausenden ans Tageslicht. Viele führen eingestempelte geometrische Muster. Etwa 40 Gefäße verschiedenlicher Formen konnten zusammengestellt werden. Die Fragmente mehrerer Tonestempel, eine Spinnwirtel und eine Bronzefibel kamen zutage. Man kann die Säulen der Werkstätten beobachten, doch sind die Fußbodenreste infolge des Tiefpflügens vollkommen verschwunden. Das Material der sarmatenzeitlichen Töpfersiedlung läßt sich auf das 4. Jh. ansetzen, erstreckt sich aber auch auf das 5. Jh. Neben dem Bach, außerhalb des Gartens, legte Péter Németh ein arpadenzeitliches Haus mit Scherben, Backofen und den Resten eines Holzfußbodens frei.

Dezso Csallány—Árpád Csiszár—Péter Németh

Biharkeresztes—Ártánd—Nagyfarkasdomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes). S. Seite 228.

57. *Biharkeresztes—Kisfarkasdomb* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (VIII). Etwa 200 m nach

SSW vom Nagyfarkasdomb kamen beim Sandgewinnen aus dem 4.—5. Jh. stammende Gräber (Orientierung: S—N und W—O) zutage. Die Funde: typische Keramik vom Tschernahov-Maroszentanna-Typus, Fibeln, Lanzen, Schnallen, Bernsteinperlen. Ein Teil der Gräber war ausgeraubt. In einem W-Ö-lich orientierten Grab lag ein Skelett mit deformiertem Schädel. Auf dem inselartig sich erhebenden Hügel sind auch Siedlungsspuren aus dem 3. Jh. vorhanden. Teilnehmer: György Mody.

Károly Mesterházy

Csongrád—Felgyő (Kom. Csongrád). S. Seite 228.

Deszk, Erdölbrunnen Nr. 1. (Kom. Csongrád, Kr. Szeged). S. Seite 218.

Jászdózsa—Kápolnahalom (Kom. Szolnok, Kr. Alsószentgyörgy). S. Seite 218.

Kál (Kom. Heves, Kr. Füzesabony). S. Seite 218.

58. *Kelebia—Vermesjárás* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskunhalas) (I). Auf dem Hügel, der in das Bett des Körös-Flusses hineinreicht und sich aus diesem inselartig erhebt, kam ein einziges Frauengrab zum Vorschein, dessen Fundmaterial (zwei goldene Ohrringe, halbmondförmiger Anhänger, gerippte und gewundene Röhren, Perlen, Spinnwirtel, Scherben) in die I. pontisch-germanische Nachlaßgruppe einzureihen und auf das 3. Jh. anzusetzen ist. Aus dem Areal kamen verstreut bronzezeitliche und mittelalterliche Scherben zutage.

Mihály Kőhegyi

Kisköre—Gát (Kom. Heves, Kr. Heves). S. Seite 219.

Kunszentmiklós—Középszenttamás (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kunszentmiklós). S. Seite 226.

59. *Orgovány—Királytanya* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kunszentmiklós) (XIV). In 2–3 km Entfernung vom Dorf östlich der Schmalspurbahn kamen durch Erosion menschliche Skelette an die Oberfläche. Bei der Ausgrabung wurden 30 sarmatische und hunnenzeitliche Gräber, 8 Abfallgruben und ein Teil einer großen, zusammenhängenden Grube freigelegt. Ein Teil der Gräber lieferte typisch sarmatisches Fundmaterial mit Silbermünzen des Hadrian und Antoninianus. Es gibt unter ihnen mehrfach aufgestöberte und ausgeraubte, oft auch solche mit Sargbestattung. Die wenig übriggebliebenen Funde — Perlen aus Karneol, Bernstein und bemalte Glaspaste, Eisenmesser, Fibel und Armreifen — unterstützen die spätere Zeitbestimmung. In einzelnen Gräbern waren die Spuren der zur Grabbezeichnung dienenden dicken Holzpfosten zu beobachten. Im Bereich des Gräberfeldes, im Humus, fanden wir verstreut Scherben der Pécelér Kultur, ferner bronzzeitliche Gefäßfragmente und eine Bronzelunula.

Elvira H. Tóth

60. *Orosháza—Monor* (Kom. Békés, Kr. Orosháza) (XXV). Im Monorer Betrieb der LPG „Dózsa“, auf dem Hügeln Rücken, der im sog. Kun-dülő verläuft, stieß man in der sarmatenzeitlichen Siedlung auf eine römzeitliche Pithos-Bestattung. Das Gefäß war auf dem Grat des Hügels, 115 cm unterhalb der heutigen Oberfläche. Der Mund war mit einem unteren Stein einer kleinen Handmühle überdeckt; die Mahlfäche war nach außen. Der Fund ist ein 75 cm hohes, auf Drehscheibe hergestelltes Gefäß, dessen sich zuspitzender Boden bereits zur

Zeit der Vergrabung fehlte, doch war es innen mit der Seite eines größeren sarmatenzeitlichen Topfes geflickt. Im Gefäß waren verschieden große Menschenknochenstücke. Die einen Erwachsenen andeutenden Knochen waren unregelmäßig, mit Erde vermischt im Gefäß, ganz oben lag ein Pferdehahn. Brandspuren waren nicht zu beobachten, wir haben also nicht mit einer Brandbestattung zu tun.

Ernő Olasz jr.

61. *Szirmabesnyő* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Miskolc) (XVII). In der Miskolc zu liegenden Gemarkung des Dorfes, neben des Sajó-Fluß, stieß man beim Sandgewinnen auf die Reste einer römzeitlichen Siedlung. Bei ihrer Ausgrabung kamen u. a. mehrere Wohngruben zum Vorschein, eine von ihnen war viereckig, mit zwei Pfostenlöchern. Wir fanden auch zwei ovale und einen viereckigen Backofen. Um zwei Feuerherde herum fanden wir in der Sandanhäufung viele kleine Astlöcher, in einem von diesen befand sich eine Spinnwirtel. Das beweist, daß wir es mit einem Arbeitsplatz zum Spinnen und Weben zu tun haben. Das Fundmaterial aus dem Fundort — u. a. Sigillatenscherben — lassen die Feststellung zu, daß dieser Ort im 1.–2. Jh. u. Z. bewohnt war.

Katalin K. Vég

Tiszaeszlár—Bashalom (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaölök). S. Seite 236.

Tiszaörvény—Templomdomb (Kom. Szolnok, Kr. Tiszaörfűd). S. Seite 236.

Tiszaalk—Kenderföld (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőkövesd). S. Seite 220.

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 62–84)

62. *Andocs—Újhalastó* (Kom. Somogy, Kr. Tab) (L). Die Ausdehnung des frühawarischen Gräberfeldes wurde erhellt, die wir 1963–64 bei einer Rettungsgrabung zu freilegen begonnen hatten. Weitere zwei Kindergräber kamen zutage. Im Fundort sind auch Siedlungen der Frühphase der Linear Keramik und der Pécelér Kultur vorhanden. Aus beiden Kulturen haben wir Abfallgruben und zusammenhängende Grubensysteme freigelegt.

Balázs Draveczky—Éva Garam

63. *Biharkeresztes—Lencséhát* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (VIII). 3 km nach N von der Lencsér Verbindungsstraße kam in der Sandgrube ein frühawarisches Grab zutage. Die Beigaben des Grabes mit partieller Pferdebestattung: Schwert mit beringtem Griff, Lanze, Pferdegeschirr, Niete einer Tasche und ein zylindrisches Knochengerät unbekannter Bestimmung. In 10 m Umkreis kamen keine weiteren Gräber zum Vorschein. Teilnehmerin: Ibolya M. Nepper.

Károly Mesterházy—György Módy

63. *Biharkeresztes—Toldi-útfél-Friedhof* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (VIII). Am Rand des Friedhofes kamen beim Sandgewinnen 10 gepidische Gräber aus dem 5.–6. Jh. zutage. Alle waren aufgestöbert und ausgeraubt. Funde: Keramik mit eingestempeltem Muster, Schnallen, eine Eisenlanze. Das gepidische Gräberfeld war in eine früheisenzeitliche Siedlung eingegraben.

Károly Mesterházy

61. *Budapest XXII., Vöröskereszt út* (V). Wegen des Baus der Budafoker Wohnsiedlung war eine Rettungsgrabung nötig. Wir durchforschten die freien Gebiete zwischen den fertigen Häusern. Die Ausdehnung des Gräberfeldes nach W wurde geklärt und 3 spätawarenzeitliche Gräber — eines mit reicher Gürtelgarnitur — freigelegt.

Frigyés Kőszegi

65. *Csorna—Hosszúdomb* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Csorna) (XI). Beim Sandgewinnen konnten 13 Gräber eines spätawarenzeitlichen Gräberfeldes gerettet werden. Sie sind nach W–O orientiert und mit Ausnahme eines einzigen, ärmlich. Im Bereich des Gräberfeldes haben wir einen aufgestöberten kleinen Brandofen freigelegt, das Alter ist noch nicht bestimmt. Teilnehmer: Sándor Faragó, Direktor des Museums von Kapuvár.

Péter Tomka

Deszk, Erdölbrunnen Nr. 1. (Kom. Csongrád, Kr. Szeged). S. Seite 218.

66. *Dunaújváros—Öreghegy* (Kom. Fejér) (XL). Parallel zum von der Korányi utca bis zum Vigadó tér reichenden Areal kamen bei der Regulierung des Donaukais auf ca. 20 000 m² bei der Arbeit des Bulldozers die Spuren einer völkerwanderungs- bzw. arpadenzeitlichen Siedlung ans Tageslicht. Von den 59 größeren Objekten konnten 57 gerettet werden. In der größeren N-Hälfte des Areals haben wir 42 gruppiert angeordnete Häuser einer awarischen Siedlung aus dem 7. Jh. ausgegraben. Alle sind viereckige, halb in die Erde vertiefte Wohnhäuser vom sog. osteuropäischen Typus, recht verschie-

dener Größe. Der Fußboden war meist mehrfach eingestampft oder mit Lehm verputzt; in diesen Häusern haben wir unter dem Fußboden mehrere Hundert Pfostenlöcher freigelegt. In der einen Ecke der Häuser fanden wir die aus römischen Steinen und Ziegelfragmenten gebauten, viereckigen überdeckten Feuerherde bzw. ihre Ruinen. Das Fundmaterial ist gering: einige handgeformte Gefäße, typische handgeformte oder auf der Drehscheibe hergestellte Scherben, aus dem 7. Jh., Spinnwirtel, Eisenmesser und ein Mahlstein. Neben einem Haus ruhte in einem mit Latten ausgelegtem Grabschacht ein frühawarisches kleines Mädchen.

Im Bereich der awarischen Siedlung kamen die äußeren Speicher und Feuergruben des arpadenzeitlichen Dorfes zutage, mit einigen schönen Tontöpfen. Die viereckigen, in die Erde vertieften Wohn- und wirtschaftlichen Gebäude des aus 14 Häusern bestehenden arpadenzeitlichen Dorfes waren in der S-Hälfte des Areals. Beim Treffpunkt der zwei Dörfer war ein arpadenzeitliches Haus in ein entgegengesetzt orientiertes awarisches eingegraben. Den arpadenzeitlichen Häusern schließen sich außen aus Lehm gebaute äußere Backöfen an. Nach O bzw. W von den Häusern haben wir weitere 3 separate, arpadenzeitliche Backofengruppen freigelegt. Das Fundmaterial ist ärmlich, es deutet ein planmäßig ausgeräumtes und verlassenes Dorf an.

Im ganzen Bereich beobachteten wir ein System von einander kreuzenden einfachen und Doppelgräben. Mitarbeiter: János Makkay, Béla Horváth, Zsuzsa Lovag, László Kovács, ferner János Gömöri, István Dinnyés, Árpád Nagy, Katalin Hegedüs, Juan Cabello, Kálmán Magyar, Anikó Nagy und Árpád Harmatta Studenten.

István Bóna—Eszter B. Vágó

Erzsébet (Kom. Baranya, Kr. Pécs). S. Seite 218.

67. *Hird* (Kom. Baranya, Kr. Pécs) XXVI). Im Bereich der Sandgrube von Hird, die zum Kohlenrust von Komló gehört, haben wir die 1964 begonnene Rettungsgrabung im awarischen Gräberfeld fortgesetzt. Dieses Jahr kam es zur Freilegung der am meisten gefährdeten Gräber im O-Hügel. Insgesamt 41 Gräber — eines davon eine Pferdebestattung — kamen zum Vorschein; die übrigen enthielten die Skelette von meist erwachsenen Personen. 10 Gräber hatten keine Beigaben, die übrigen waren verhältnismäßig reich. 7 Gräber lieferten zu Gürtelgarnituren gehörende Lederbeschläge. Das Pferdegrab lieferte bloß zwei Steigbügel und eine Eisenschnalle. Die typischen Funde der Frauengräber sind: Bronzeohrringe, Perlen, Nadelhalter. Die Zahl der freigelegten Gräber beträgt nun 338. Die zuletzt freigelegten geben die O-Grenze des Gräberfeldes an. Ebenda haben wir auch die Reste einer spätbronzezeitlichen, einer eisenzeitlichen Bestattung, ferner von mehr oder minder aufgestöberten Abfallgruben freigelegt. Mitarbeiterin: Olga Bottyán, Anthropologin.

Valéria Kovács

68. *Hódmezővásárhely—Kishomok—Gorza, Sandgrube der LPG „Lenin“* (Kom. Csongrád) (LVI). Dort, wo Ferenc Móra (1927) 24 gepidische Bestattungen freilegte, wurden jüngst beim Sandgewinnen mehrere Gräber vernichtet. Die am Rand der Sandgrube begonnene Rettungsgrabung zeitigte 50 weitere Bestattungen (Nr. 25—73): mit Ausnahme eines awarischen Reitergrabes, gepidische Gräber. Sie waren meist ausgeraubt. Hervorragend sind die Keramikfunde — 20 Gefäße, 6 mit eingestempeltem Muster —, das Schwert aus Grab Nr. 64 mit Silberbeschlägen, und aus Grab Nr. 65 eine Eisenforke mit zwei Speißen und eine byzantinische Schnalle. Mitarbeiter: die Studenten Margit Nagy, János Gömöri und der Anthropologe István Kiszeley.

István Bóna

69. *Kajdacs—Sandgrube der LPG „Aranykalász“* (Kom. Tolna, Kr. Nagydorog) (XXXIII). Die 1965 begonnene Ausgrabung wurde fortgesetzt. Im großen Gräberfeld (bisher 75×45 m) fanden wir weitere 5 Gräber (Nr. 27—31). Eines von ihnen wieder eine Brandbestattung. Die Grenzen des Gräberfeldes sind noch immer nicht erreicht. Aus Nr. 29 kam eine S-Fibel zutage, Nr. 31 war eine bewaffnete Bestattung mit vollständiger Ausrüstung (Schwert, Schildbuckel und Griff, Lanze, Dolch, Taschenausrüstung). Mitarbeiter: die Studenten Margit Nagy und István Dinnyés.

István Bóna

70. *Kerepes, Schotter- und Sandgrube* (Kom. Pest, Kr. Gödöllő) (IV). Am Rand des durch Schottergewinnung vernichteten awarischen Gräberfeldes konnten 8 Gräber gerettet werden: anfängliche Bestattung aus der mittelawarischen Zeit. Zugleich beobachteten wir beim Sandgewinnen am Rand der Schottergrube die Spuren eines kupferzeitlichen Grabes und keltischer bzw. landnahmezeitlicher Wohngruben.

Gyula Török

71. *Keszthely—Fenekpuszta* (Kom. Veszprém) (XV). Außerhalb der S-Festungsmauer der spätromischen befestigten Siedlung, bei der SW-Ecke der Mauer, haben wir 48 Gräber aus dem ausgehenden 6. Jh. freigelegt. In den in Reihen geordneten, orientierten Gräbern fanden wir das aus den Bergungen von Vilmos Lipp und Árpád Csák bekannte Fundmaterial. In einem Grab waren Traubenkerne. Auf der W-Seite der Straße, die aus S zur Siedlung führt, legten wir 23 spätromische Gräber frei, mit den üblichen, ärmlichen Beigaben. Teilnehmer: Miklós Frech, Archäobotaniker.

László Barkóczi—Károly Sági

Kétegyháza—Kétegyházi tanyák (Kom. Békés, Kr. Gyula). S. Seite 219.

72. *Kisvárd, Nagyboldogasszony u. 34* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Kisvárd) (LIX). Bei Ziegelstreicharbeit stieß man auf ein Frauenskelettgrab. Die Rettungsgrabung brachte weitere 3 gepidische Gräber aus dem 4. Jh. zutage, ferner einen Siedlungsteil der Zók-Kultur, Gruben der ausgehenden Mittelbronzezeit, in einer dieser fanden wir die fragmentierte Gießform einer Axt.

Péter Németh—László Makkay

73. *Kunszentmiklós—Középszentmár* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kunszentmiklós) (XIV). S-lich vom Dorf, am Ufer des Bak-ér, fand man beim Legen der Pipeline neben einem menschlichen Skelett germanische Goldohrringe und eine Spinnwirtel. Bei der im Frühjahr ausgeführten Rettungsgrabung kamen aus dem Grab eines Kindes mit deformiertem Schädel Bernstein- und Glasperlen und ein rohes, handgeformtes Gefäß zutage. Die Gräber waren in eine große sarmatische Siedlung eingegraben, aus der während der Ausgrabung mehrere Abfall- und Wohngruben sowie bienenkorbformige Speichergruben mit dem gewöhnlichen Scherben- und Knochenmaterial freigelegt wurden.

Elvira H. Tóth

74. *Letkés* (Kom. Pest, Kr. Szob) (IV). Im Vízfogódülő am Ipoly-Ufer kamen bei der Erforschung des Gebietes auch drei Gräber eines hunnischen Gräberfeldes zutage: zwei Erwachsene mit deformierten Schädeln und ein Kind. Beigaben: Fibelpaar aus Gold und Silber, Anhängerpaar mit Polyederknopf. (DK—RKI)

László Papp

75. *Madaras—Halmok* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja) (I). Anschließend an die vorjährige Rettungsgrabung, haben wir die Tumuli bzw. Gräber Nr. 69—118 freigelegt. Das N- bzw. O-Ende des Gräberfeldes ist ausgegraben. Zwischen den Hügeln erscheinen verstreut Gräber. Außerhalb der Hügelgruppe hören diese ungezeichneten Gräber nach O auf, nach SO hingegen setzt sich das Gräberfeld fort: hier erscheinen diese Bestattungen sogar recht häufig. Im Falle der einzelnen Grabgruppen muß man an Familiengräberfelder denken. Auf Grund der Funde und der Räube konnte eine gewisse innere Chronologie beobachtet werden.

Mihály Köhegyi

76. *Mosonszentjános—Schottergrube* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Beim Schottergewinnen kamen wieder zahlreiche Gräber des großen awarischen Gräberfeldes zutage. Die Ausgrabung beschränkte sich darauf, die Funde aus den eingestürzten Gräbern zu retten. Bemerkenswert sind die Gürtelbeschlaggarnituren mit Greifen- und Rankenmuster, die Säbel und die vielen, handgeformten awarischen und römischen Gefäße. Auf dem zur Verfügung stehenden freien Gebiet konnte nur ein Grabplatz freigelegt werden, der aber vollständig ausgeraubt war.

Rezső Pusztai

Orgovány—Királytanya (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kunszentmiklós). S. Seite 225.

77. *Orosháza—Bonum-Ziegelfabrik* (Kom. Békés) (XXV). Die Gräber des mittelgroßen, spätawarischen Gräberfeldes (bisher 217 St.) liegen in 0,8—3,0 m Tiefe, Orientierung: NW—SO. Männerbeigaben: Eisengeräte, Gürtelbeschläge aus Bronze; bei den Frauen und Kindern: Bronzeohrringe, Ringe, Perlen, Bronzearmreifen, Spinnwirtel aus Gold, Tongefäße, Eisenmesser, Eisenschnallen und Vogelknochen. Das Gräberfeld lieferte 6 Reiterbestattungen und ein Pferdegrab.

Irén L. Juhász

78. *Pókaszepetk* (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (XLVII). An die Ausgrabungsflächen der Jahre 1951—65 anschließend, wurde 1966 eine Fläche von 2200 m² freigelegt, wo insgesamt 77 Gräber erschienen. Von diesen waren 43 slawische Brandbestattungen, vornehmlich mit Urnen (8.—9. Jh.), 1 urzeitliches Hockergrab, 33 frühawarische Bestattungen. Von den letzteren waren 3 Pferdebestattungen, und in einem befanden sich die Skelette eines Mannes und zweier Pferde. Im freigelegten Areal erschienen auch die aufgestöberten Reste einer frühbronzezeitlichen Siedlung. Teilnehmer: die Studenten Jolán Horváth und Etelka Juhász.

Ágnes Cs. Sós

79. *Sály* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőkövesd) (XVI). Entlang der Straße zwischen Bükkábrány und Sály, auf der sog. Vízoldal, fand man beim Sandgewinnen awarische Gräber. Die Rettungsgrabung zeitigte 14 Bestattungen, mit Ausnahme von einer waren alle nach N—S orientiert. Sie lieferten Ohrringe, Perlen, Spinnwirtel, Eisenmesser, Eisenschnallen usw. Der Fundort ist mit jenem identisch, der bereits in den 1930er Jahren Gáber lieferte.

Katalin K. Végh

80. *Sopron—Présháztelep* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Im Areal, das im Besitz des Staatsgutes ist, haben wir unmittelbar auf dem in Richtung des Neu-

siedlersees liegenden Hügel 8 Gräber aus dem 9. Jh. freigelegt. Charakteristische Funde sind die Tongefäße, Ohrringe, Eisenmesser, Lanzenspitze aus Eisen, Perlen-schnüre; auch eine Bestattung mit einem Rindsschädelteil kam zutage. In unmittelbarer Nähe des Fundortes befinden sich zwei aufgestöberte, keltenezeitliche Gräber.

Péter Tomka

81. *Szob—Homokdűlő* (Kom. Pest, Kr. Szob) (IV). Im Bereich des 134 awarische Bestattungen liefernden Gräberfeldes, das aus den Forschungen von János A. Horváth, Géza Laczus und Ilona Kovrig bekannt ist, kamen weitere 4 unberührte Gräber zum Vorschein. Von den von János A. Horváth angegrabenen Gräbern konnten 4 identifiziert werden.

Kornél Bakay

82. *Szolnok—Baufertigteilfabrik* (Kom. Szolnok) (XXXVIII). Gegenüber der Wohnsiedlung der Schwefelsäurefabrik wurde beim Bau des Verbindungsweges zur Baufertigteilfabrik eine Düne durchquert, wobei sehr viele awarische Gräber zugrunde gingen. Die Rettungsgrabung zeitigte eine Wohngrube und drei Abfallgruben einer keltischen Wohnsiedlung, und 8 awarische Gräber.

László Selmeczi

83. *Táp—Borbapuszta* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Győr) (XXIX). In der Fortsetzung der vorjährigen Rettungsgrabung wurden die Gräber Nr. 10—22 des awarenzeitlichen Gräberfeldes freigelegt. Es gelang, den O- und den W-Rand der ersten Reihe des Gräberfeldes (Gräbergruppe) zu erreichen. Die Gräber sind annähernd nach N—S orientiert, weichen meist etwas nach NW von dieser Richtung ab. Wir fanden drei Männergräber mit reichen Gürtelbeschlägen und Frauen- bzw. Kindergräber mit Perlen, Ohrringen usw. Einige große, fest vernagelte und mit Eisenreifen verstärkte Särge (Grabkammern) kamen zutage. Die Gräber waren reich mit Speisebeigaben ausgerüstet. Die Spuren des Schädelraubes und anderer zeitgenössischer — nicht als Raubgedachter — Aufstöberungen waren zu beobachten, vornehmlich bei den reichen Gräbern. Teilnehmer: Dénes Gabler.

Péter Tomka

84. *Tiszafüred—Majoros* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (XXXVIII). Auf dem Majoros-Hügel in der O-Gemarkung der Ortschaft haben wir 1965—66 255 Gräber des awarischen Gräberfeldes freigelegt. Das Gräberfeld liegt auf demselben Hügel, wie die mit „B—C“ bezeichneten bronzezeitlichen Gräberfelder. Das awarische Gräberfeld ist einschichtig. Wir fanden Männergräber mit reichen Fundkomplexen, Frauengräber, die für die Trachtengeschichte interessant sind, und bisher 17 Pferdegräber. Am hervorragendsten ist das Pferdegrab Nr. 186, aus dem die Knochenbeschläge eines rekontsurierbaren Holzsattels zum Vorschein kamen. Auf Grund des Fundmaterials darf der bisher freigelegte Gräberfeldteil auf das 7.—8. Jh. angesetzt werden. Teilnehmer: Sándor Bökönyi, Zoologe, ferner die Studenten Eszter Szönyi, Anikó Nagy, Endre Marosi, Judit Topál und Juan Cabello. (TiII)

Éva Garam

Ároktő (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát). S. Seite 217.

85. *Biharkeresztés—Ártánd—Nagyfarkasdomb* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztés) (VIII). Die 1965 begonnene Rettungsgrabung wurde fortgesetzt, noch immer auf der Biharkeresztés zu neigenden Seite des Hügels. Der größte Teil des aus dem 10.—11. Jh. stammenden Gräberfeldes wurde freigelegt. Die Funde: traditionelle Schmucksachen des Gemeinvolkes. Die Gräber sind bis zur Regierungszeit Kálmáns I. mit Münzen datiert. Ein einziges ausgeraubtes Grab des Gräberfeldes aus dem 4.—5. Jh. kam zutage. Für die keltischen Gräber ist die Armut an Metallwaren kennzeichnend. Das Material der Siedlung aus dem 3. Jh. ist homogen, doch ärmlich. Teilnehmerin: Ibolya M. Nepper.

Károly Mesterházy—György Módy

86. *Csongrád—Felgyő* (Kom. Csongrád) (XXXV). Im Bereich der landnahmezeitlichen Siedlung haben wir drei Rundbauten (Jurten) freigelegt, bei einem fanden wir auch den Eingang. Er ist anderen Charakters, als die vor 3 Jahren freigelegten. Rechts vom Eingang fanden wir 5 nacheinander gebaute Backofenreste, meist war der Boden mit Steinen ausgelegt. Die sarmatischen Gruben enthielten Scherben und 3 komplette Hundeskelette. Auch einen bronzezeitlichen Feuerherd fanden wir in der Nähe. Die verschiedenen Gruben reichen tief in den gelben Sand hinein. Beim 2. Spatenstich (von der Oberfläche an) kam ein Steingerät zutage (Muostérien?), ohne weitere Spuren. In der Nähe der früheren Jurten fanden wir die Verfärbung eines großen Rundgrabens. Neben der ungarischen Siedlung kam es auch zur Freilegung von Teilen eines eigenartigen sarmatischen Gräberfeldes. Wir beobachteten, daß einzelne Grabgruppen mit seichten Gräben umgeben waren, und die Gräber der führenden Persönlichkeiten waren auch mit Graben-Kreisen und Wällen umgeben. In einem Grab in der Mitte eines Kreises lag ein Mann mit Lanze. Die Gräber des sarmatischen Gräberfeldes waren in großer Entfernung voneinander.

Gyula László

Deszk, Erdölbrunnen Nr. 1 (Kom. Csongrád, Kr. Szeged). S. Seite 218.

87. *Doboz—Hajdúirtás* (Kom. Békés, Kr. Gyula) (IV). Die Ausgrabung der arpadenzeitlichen Siedlung begann 1962. 1966 wurden die Objekte der Siedlung in einer neuen Grabungsfläche beobachtet. Weitere Abschnitte des früher in seinen Details erkannten Grabensystems kamen zutage: wir legten Teile von parallel, in ca. 30 m Entfernung voneinander verlaufenden Doppelgrabensystemen. Zwischen den zwei großen Gräben kamen sarmaten- und arpadenzeitliche Gruben zutage. Als Streufunde erschienen auch bronzezeitliche Funde. Teilnehmer: die Studenten Judit Gádor und Róbert Müller.

Julia Kovalovszki

Esztergom, Ecke Kossuth L. u.—Magyar u. (Kom. Komárom). S. Seite 231.

88. *Gergelyugornya* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Vásárosnamény) (XLVIII). In Richtung von Tákos, in 4,5 km Entfernung vom Dorf, in der Nähe des alten Bettes des Makócsa-Baches haben wir die 1955 begonnene Plangrabung fortgesetzt. Es gelang, die Reste weiterer 5 Hütten freizulegen, somit ist die Zahl der Objekte bereits 8. Die Keramikfunde datieren die Siedlung auf das 9.—10. Jh. Mitarbeiterin: Eugenia Simonowa.

István Erdélyi

89. *Halimba* (Kom. Veszprém, Kr. Devecser) (IV). Bei der Freilegung des awarischen Gräberfeldes beobachteten wir dunkle Flecke, tiefer als die Pflugspuren, die Scherben aus dem 11.—12. Jh. und Tierknochen enthielten. Ihre Freilegung erfolgte dieses Jahr, auch außerhalb des Bereiches des awarischen Gräberfeldes. Das Ergebnis sind 8 vermischte Erdflecken entlang des Kreises, und innerhalb dieses, die Reste eines in die Erde vertieften Backofens.

Nach Beendigung dieser Grabung wollten wir mit Teilnahme des Bakony-Museums die Freilegung eines zweiten awarischen Gräberfeldes beginnen, doch fanden wir im neuen Fundort nichts weiteres als zwei, vereinzelt liegende spätawarische Gräber. Teilnehmerin: Margit Dax.

Gyula Török

90. *Ipolytölgyes—Letkés—Ziegelbrennerei* (Kom. Pest, Kr. Szob) (IV). In der Fortsetzung der vorjährigen Grabung kamen weitere 37 Gräber des gemeinvolkischen Gräberfeldes aus dem 11. Jh., mit den kennzeichnenden Beigaben, zutage. Teilnehmer: die Studenten Judit B. Perjés und István Kiszely.

Kornél Bakay

91. *Kapuvár—Kistölgyfa* (Kom. Győr—Sopron, Kr. Kapuvár) (LIV). Am gefährdetesten Punkt der großen Schottergrube zeitigte die Rettungsgrabung einige Objekte des arpadenzeitlichen Dorfes. U. a. ein halb in die Erde vertieftes Gebäude, Gruben verschiedener Bestimmung, Scherben eines großen Tonkessels und anderer Gefäße. Der Fundort ist mit jenem identisch, wo 1964 Rezső Pusztai grub. Teilnehmer: Sándor Faragó.

Péter Tomka

92. *Kál, Hevesi út* (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) (X). Auf dem Hügel gegenüber der Zementfabrik öffnete die LPG „Tarnamente“ eine Schottergrube. 5 Tage nach Beginn der mechanisierten Arbeit, als bereits an die 50 Körpergräber vernichtet waren, haben wir nach Meldung der LPG die Rettungsgrabung sofort begonnen; bei zwei Gelegenheiten legten wir 64 Gräber frei.

12 Gräber sind sarmatenzeitlich, Orientierung: SSO—NNW. 5 Gräber waren mit Hügeln überdeckt und mit Gräben umgeben. Alle Tumuli waren ausgeraubt.

52 Gräber stammen aus der Landnahmezeit, Orientierung: W—O, mit max. 20° Abweichung. Eine Bestattung mit Pferdegeschirr; keine Pferdeknochen, keine Gürtelbeschläge oder Kleiderzierden. Der Großteil des äußerst ärmlichen Fundmaterials besteht aus Ohringen, Ösenknöpfen, Armreifen, Messern und Pfeilspitzen. Kennzeichnend für das Gesamtbild des Gräberfeldes ist, daß in zwei Gräbern mit Säbeln kein anderes Objekt zu finden war. Eine Schädelreparation war zu beobachten in einem Grab ohne Beigaben. Die W-Seite des Gräberfeldes ist noch nicht freigelegt.

János Szabó

Kerepes, Schotter- und Sandgrube (Kom. Pest, Kr. Gödöllő). S. Seite 226.

93. *Kék—Telek-dűlő* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (XXIV). Am NW-Rand des Dorfes, beim Speichern von Kartoffeln, stöberten die Arbeiter Skelette ohne Beigaben auf. Die Freilegung zeitigte vier, größtenteils ausgegrabene Gräber. Die Frauenskelette lagen mit dem Kopf nach NW, mit den Füßen nach SO im Sand, in 40—60 cm Tiefe. Wir fanden 3 S-förmige Bronzeohrringe. Das Gräberfeld ist groß. Später wurden beim

Gemeinderat folgende Funde abgegeben: zwei Bronzearmreifen, S-förmige Ohrringe, zwei Münzen (die eine zugrunde gegangen, die Andere ein Silberdenar des Salomon I. (1063–1074, C. N. H. 19), die in der Mundhöhle des einen Schädels waren.

Dezso Csallány

94. *Magyarhomorog—Könyadomb* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (IV). Die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 10.–11. Jh. wurde fortgesetzt (Gemeinvolk). Wir arbeiteten wieder im S-Teil der fächerartig ausgebreiteten O-Hälfte des Gräberfeldes, um seine Ausdehnung nach O und S festzustellen, doch erreichten wir die Ränder nicht. Die Ausgrabung zeitigte weitere 75 arpadenzeitliche Gräber (Nr. 146–220) und ein kupferzeitliches (Nr. LXXX). Viele Gräber sind mit Münzen aus der Zeit von István I. bis László I. datiert, vornehmlich mit András I.-Münzen. Im jetzt durchforschten Teil sind die Gräber dichter als im W-Ende, wo die Bestattungen im 10. Jh. begonnen worden sind. Teilnehmer: Anikó Nagy, Studentin, und Sándor Pónyai, Techniker auf dem Anthropologischen Lehrstuhl der Universität von Szeged.

István Dienes

95. *Majs* (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (XXVI). Mit der Freilegung von 107 Gräbern wurde die Erforschung des Gräberfeldes aus dem 10.–11. Jh. fortgesetzt. Gesamtzahl der Gräber: 1043. Die Benutzung des Gräberfeldes hört zur Regierungszeit von László I. auf. Mitarbeiterin: Zsuzsanna K. Zoffmann.

Attila Kiss

Pókaszeptek (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg). S. Seite 227.

96. *Somogyaszaló, Kossuth L. u. 65* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (L). Bei der Rettungsgrabung kamen 13 Körpergräber zutage, die zu einem größeren Gräberfeld aus dem 10. Jh. gehören. Sie sind mit dem Kopf nach W orientiert. Das Gräberfeld erstreckt sich auch auf die zwei benachbarten Grundstücke. Außer kleinen Bronzegegenständen lieferte das Gräberfeld nichts, auch keine Keramik.

István Erdélyi

97. *Sopron—Kőhida* (Kom. Győr—Sopron) (XXIX). Im zum Staatsgut gehörenden Deicht-Anger, kaum einige Hundert m entfernt vom großen Gräberfeld aus dem 9. Jh., am Ufer eines wahrscheinlich römischen Fischteichsystems, legten wir die ersten Objekte einer Siedlung aus dem 9. Jh. frei.

ARPADENZEIT — MITTELALTER

(Auf der Karte: Nr. 102–151)

102. *Alsóradász* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Encs) (IV). Bei Landarbeiten fand man laut den Findern in einem etwa 10 cm großen Gefäß, dessen Scherben sie jedoch verstreuten, 78 Silbermünzen aus dem 17. Jh. österreichischer, steirischer, karinthischer, Tiroler, böhmischer, mährischer, polnischer, Elbinger, schwedischer, Brandenburger Prägung.

István Gedai

103. *Bátmonostor—Pusztafalu* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja). Im S des Dorfes, am Rande von Pusztafalu befand sich eine Wirtschaftsanlage mit einer Kirche, die zu der am Ende des 12. Jh. erbauten Abtei gehörte. Die Freilegung der Kirche und Teilen des Klosters besorg-

Ebendort fanden wir auch eine hallstattzeitliche Siedlung, verschiedene Gruben, eine halb in die Erde vertiefte Hütte und viele Scherben.

Péter Tomka

98. *Szabadegyháza, Petőfi S. u.—Galamb-tanya* (Kom. Fejér, Kr. Sárbogárd) (XXXVI). Auf dem höchsten Punkt eines langgestreckten Sandhügels kam bei einer Authentisierungsgrabung das Grab eines einzeln bestatteten, 42–46 Jahre alten Mannes zutage. Orientierung: W–O (293°), Streufund-Beigaben: Silberarmreifen, Eisenmesser, Halfter, Gürtelschnalle, 9 St. Berengariusrex- (888–915) und 3 St. Berengarius-imperator- (915–924) Münzen. *In situ* waren lediglich Schädel und untere Extremitätenknochen des Pferdes und vom Männerskelett der Teil zwischen Becken und Halswirbel. Der menschliche Schädel ging früher zugrunde.

Alán Kralovánszky

99. *Szob—Kiserdő* (Kom. Pest, Kr. Szob) (IV). In der Fortsetzung der 1965 begonnenen Ausgrabung wurden weitere 24 Gräber des Gemeinvolksgräberfeldes aus dem 10.–11. Jh. freigelegt. 18 Gräber wurden früher aufgestöbert. Insgesamt sind von hier 76 Gräber bekannt. Teilnehmer: Csanád Bálint und István Kiszely, Anthropologe.

Kornél Bakay

100. *Tiszaeszlár* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszalök) (IV). Das Ziel war, die Rettungsgrabung im Dióskert, in der akzidentiellen Sandgrube, zu beenden, die 1965 begonnen wurde und ein landnahmezeitliches Gräberfeld betraf. 11 weitere Gräber (Nr. 12–22) kamen zum Vorschein, mit Beigaben in Nr. 14, 17, 19. Nr. 17 ist mit einer Nicephorus-II-Silbermünze datiert (963–969; BMC 6). Die Gräber sind in drei langen Reihen angeordnet.

István Dienes

Tiszaörcény—Templomdomb (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred). S. Seite 236.

101. *Tiszavasvári* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszalök) (XXIV). Bei der Erweiterung der Alkaloidenfabrik wurde bei Erdarbeiten im „Nagy Gyepáros“ ein landnahmezeitliches Gräberfeld aufgewühlt. Aus den zwei Grabreihen des Gräberfeldes konnten bei der Rettungsgrabung 17 Gräber freigelegt werden. In einem reichen Frauengrab fanden wir Stiefelbeschläge, zweiteilige, große Goldanhänger usw.

Péter Németh—András Gombás

te 1871 Imre Henszlmann. Seit dem fanden hier keine methodischen Forschungen statt und beim Beginn des Straßenbaus wurden die restlichen Steine verwendet. Die neue archäologische Erschließung wurde an zwei Teilen des Klosters begonnen. An der einen Stelle wurde ein Ofen der Arpadenzeit freigelegt und nach Klärung mehrerer Bauperioden kamen plastisch bearbeitete gotische Rippenbogen zum Vorschein. An der anderen Stelle der Ausgrabungen fanden wir in der Nähe des Klosters 103 Gräber. Es gelang nicht, die aufgefundenen Grundmauern des Klosters mit den Ausgrabungen Henszlmanns zu identifizieren. Konsultant: Julia Koválovszki.

Mihály Kőhegyi

104. *Becssehely-Pola, Röm. kath. Kirche* (Kom. Zala, Kr. Letenye) (XLVII). Bei der raschen Rettungsgrabung in der röm. kath. Kirche von Pola fanden wir im W-Teil der Kirche zwei Spuren ausgehobener Mauern: die der W-Mauer der abgerissenen romanischen Kirche und 1,8 m weiter die der W-Mauer einer späteren Erweiterung.

Wir können die Bauperioden der Kirche folgendermaßen zusammenfassen: Die erste Kirche, die im wesentlichen auch heute noch bis auf ihre abgerissene W-Mauer besteht, wurde, aus ihren Stilmerkmale zu schließen, um 1260–70 errichtet. Diese Kirche wurde Ende des 16. Jh. nach Abzug der Türken vergrößert. Die zweite Erweiterung erfolgte im 18. Jh., ebenfalls in W-licher Richtung, und damals erfolgte auch der Bau ihres W-Turmes. (OMF)

Ilona Valter

Beregsurány (Kom. Szabolcs, Kr. Vásárosnamény) S. Seite 224.

105. *Botpalád* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Fehérgyarmat) (XXIV). Auf dem Grundstück der Fő u. 70 fand man eine Goldmünze des Dogen von Venedig Giovanni Mocenigo.

Péter Németh

106. *Böde-Zalaszentmihályfa, Röm. kath. Kirche* (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (XLVII). Vor der kunstdenkmalartigen Herstellung der röm. kath. Kirche haben wir Ausgrabungen und Untersuchungen der Mauern durchgeführt. Schriftliche Aufzeichnungen aus dem Jahre 1424 erwähnen erstmalig die Kirche, aber die ganze Anordnung des Grundrisses, ihr gedrungener viereckiger Turm, dessen gekuppelte romanische Fenster, die Bearbeitung der W-Pforte weisen darauf hin, daß sie schon früher, bereits im 13. Jh. errichtet wurde. Im Inneren der Kirche, im heutigen Chor, fanden wir Spuren eines früheren halbkreisförmigen Chors.

Beim Ordnen des Geländes fand man an der äußeren Seite der O-Mauer des Chors, in deren Fortsetzung, einen weiteren, plattgeschlossenen, früheren, viereckigen Chor. Wir haben also klargestellt, daß die Kirche mit einem kleineren als der heutige und halbkreisförmigen Chor etwa Anfang des 13. Jh. erbaut wurde und später eine Erweiterung nach O erfuhr (OMF).

Ilona Valter

107. *Budapest I. Hess András tér 2* (V). Im O-Flügel des Klosters kam neben dem schon früher freigelegten Kapitelsaal eine auf den Felssaum gebaute gotische Kapelle zum Vorschein. Einen dem O-Flügel nach N sich anschließenden Abschnitt der Basteimauer haben wir erschlossen. Die Festungsmauer zeigte mehrere Bauperioden. Wir haben die Lage und Breite des Rundgangs des O- und N-Flügels festgestellt und konnten dadurch den Hof auf drei Seiten begrenzen. Im Hof kam ein Zierbrunnen mit Wappen aus der Zeit König Matthias zum Vorschein. Die Forschungen von 1966 haben unsere Kenntnisse über den Grundriß des Klosters bedeutend erweitert und uns um einige wertvolle Funde bereichert (Gotische Statue einer Heiligen).

Katalin H. Gyürky

108. *Budapest I. Színház u. 5–7* (Gebiet des früheren Pascha-Palastes) (V). Durch Ausgrabungen im N-Flügel des Erdgeschosses vom ehemaligen Karmelitenkloster gelang die Freilegung im Privatbad des Türkenpalastes eines im Grundriß achteckigen Raumes mit Hypocaustum, der fast in seiner ganzen Ausdehnung, mit hochgehenden Mauern zum Vorschein kam.

Die Föhrung auf dem Gebiet zwischen dem früheren Burgtheater und der O-Basteimauer schaffte Klarheit über die genaue Lage des Sanktuariums der an der Stelle des Theaters gestandenen mittelalterlichen Franzis-

kanerkirche und bestimmte auch die Richtung der ebenfalls mittelalterlichen Basteimauer.

Gyözö Gerö

109. *Csenger, Ref. Kirche* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Csenger). (XXIV). Parallel mit den Herstellungsarbeiten kam es zu Maueruntersuchungen und kleineren archäologischen Feststellungen. Wir haben das authentische mittelalterliche Niveau im Chor, im Schiff und in der Sakristei der Kirche festgestellt. Unter dem Fußboden des Chors haben wir die Fundamente eines siebeneckigen, wahrscheinlich nicht zum Aufbau gekommenen Chors erschlossen. Im Schiff kam das Fundament einer früheren Kanzel ans Tageslicht, ferner die Schwelle des ursprünglichen S-Eingangs, und drei Strebeböfeler der gotischen Kirche vor der S-Front, dem neueren S-lichen Seitenschiff und vor der N-Front. J. Molnár und J. Höllriegel haben 1934–36 die Gruft der Kirche aus dem 16.–18. Jh. erschlossen. Jetzt kamen die Deckel der damals aufgeschlossenen Gruft zum Vorschein sowie zwei weitere Krypten im Chor und in der NW-Ecke des Schiffs. (Goldringe, Textilreste aus dem 16. Jh. fanden sich in den Gräbern und der Sarg des 1750 verschiedenen Predigers István Diószegi.)

Kunsthistoriker: Géza Entz, Architekt: János Sedlmayr. (OMF)

Ilona Sz. Czeglédy

Csongrád-Felgyö (Kom. Csongrád). S. Seite 228.

110. *Csopak, Kirchenruine in Kövesd* (Kom. Veszprém, Kr. Balatonfüred) (XLV). Wir haben die Kirche der einstigen Gemeinde Kövesd freigelegt. Die Mauern des Schiffes der Kirchenruine blieben bis etwa 3 m Höhe aufrecht, das Sanktuarium war dick mit Schutt bedeckt. Durch die Ausgrabung stellten wir das mittelalterliche Niveau fest. Wir haben das Sanktuarium freigelegt, wo wir die Fundamente des Haupt- und Nebenaltdars fanden. Der volle Grundriß der Kirche kam zum Vorschein: dem ziegelförmigen Schiff schloß sich ein plattgeschlossenes viereckiges Sanktuarium an. Der Grundriß der Kirche paßt durch seine Masse in die Reihe der Kirchen des Balatonoberlandes aus dem 18. Jh., sodaß wir die Errichtung auf etwa die Mitte des 13. Jh. ansetzen können. Neben der Kirchenruine fanden wir Scherben aus der Kupferzeit (Balaton-Gruppe) und der Bronzezeit (Transdanubische inkrustierte Keramik-Gruppe). (OMF)

Ilona Valter

111. *Debrecen, Vendég u. 50* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Beim Legen einer Gasleitung, im ausgehobenen Graben, kamen in einem plombierten farbigen Tonkrug 822 hauptsächlich aus der Mitte des 17. Jh. stammende ungarische, Siebenbürger und polnische Silbermünzen zum Vorschein.

Károly Mesterházy

112. *Decs* (Kom. Tolna, Kr. Szekszárd) (XXXIII). Der Pflug hat auf dem Ackerland der LPG von Belsőmezö einen Münzenfund in einem Tonkrug zutage gefördert. Der Krug zerbrach, seine Trümmer zerstreuten sich, nur der Krugboden gelangte ins Museum. Der aus 3028 Münzen aus dem 16. Jh. bestehende Fund enthielt ungarische, Tiroler, polnische, litauische, preußische, Danziger, Elbinger, Rigaer, Schweidnitzer, böhmische, Breslauer, Liegnitz-Brieger, Braunschweig-Lüneburger, sächsische, Goslarer, hanoveranische, Konstanzer und Nordheimer Prägungen.

István Gedai

113. *Dunaföldvár-Öregtorony* (Kom. Tolna, Kr. Paks) (XXXIII). Dieses Jahr planten wir die Fortsetzung und Beendigung der 1964 begonnenen Forschungen. Die

Untersuchung der Mauern des Bergfriedes führte zur Auffindung von Schießscharten und der Reste von Fenstern mit Renaissance-Profil, die gut rekonstruierbar sind. Der Eingang ins Innere des Gebäudes befand sich auf der W-Seite des ersten Stocks und über eine Wendeltreppe konnte man in die oberen Stockwerke gelangen. Durch Vergleich der geschichtlichen und archäologischen Gegebenheiten ließ sich feststellen, daß der Bergfried Anfang des 16. Jh. erbaut wurde, er hat zwei Renaissanceperioden, und zwei Umbauten erfolgten im 18. Jh. bzw. in der Neuzeit. Auch im Anbau des Bergfrieds fanden Mauer- und Niveauforschungen statt, durch welche wir feststellten, daß der am Anfang des 19. Jh. bereits vorhandene Anbau zunächst als Kerker, dann seit Mitte des vergangenen Jh. als Sommerwohnung diente. Auf dem N-Teil des Hofes haben wir ein Anfang des 17. Jh. erbautes Häuschen mit rechteckigem Grundriß und mit einem auf der W-Seite vorspringenden, von außen heizbaren Ofen freigelegt, das laut Münzdaten aus der Türkenzeit stammt. Im Gebäude fanden sich mehrere Mahlsteine, angebranntes Getreide, Wirtschaftswerkzeuge und reiche Funde an Keramik.

Architekt: Ferenc Mende (OMF).

Éva Kozák

Dunaújváros-Öreghegy (Kom. Fejér). S. Seite 225.

114. *Eger, Burg* (Kom. Heves) (X). Wir haben die Freilegung des romanischen und spätgotischen Teiles des Doms fortgesetzt und begannen mit der Freilegung und Ordnung vor der O-Burgmauer über dem einstigen Burggraben. Durch Herstellung und Erhöhung der O-Burgmauer wurde es möglich, des dahinter gelegene Gelände zwischen den Resten des Doms und der SO-lichen „Bastione con orecchi“ zu ordnen.

Im romanischen Flügel des Doms haben wir die Freilegung des O-Teils bis zur unberührten Bodenschicht beendet. Wegen der vorangegangenen Freilegung konnten wir nur die Reste einiger aufgewühlter Gräber feststellen.

Außerhalb der N-Mauer des Schiffs neben den Strebepfeilern haben wir die im vergangenen Jahr festgestellten Gräber freigelegt. Von mehreren der über- und nebeneinander liegenden Gräbern schnitten sich sogar einige. Dies ermöglichte die Bestimmung einer relativen Chronologie, aber Funde kamen aus den Gräbern nicht zum Vorschein. In der Nähe der Ecke des Nord-Turmes fanden wir Prellsteine und dem Turm sich anschließend eine nach N gerichtete Gemäuerung, die wahrscheinlich zur Umfriedung des Kirchhofs gehörte. Die Erforschung der SO-lichen „Bastione con orecchi“ begannen wir beim Berührungspunkt mit der O-Mauer mit einigen Profilen und eines NS-lich verlaufenden Sondierungsgrabens. Am N-Ende des Grabens fand sich eine „Brunneneinfassung“ an der Fußlinie der mehrere Meter dicken lockeren Schuttschicht. Deutlich zeigten sich die Außenmauern der Bastei und hinter dem ohrenartigen inneren Vorsprung befand sich die von der Innenseite bereits bekannte Geheimpforte.

Mitarbeiter: Sándor Tóth, Kunsthistoriker, Frau Attila Komjáthy, Bautechniker und Studenten. Architekt János Sedlmayr (OMF).

Károly Kozák

115. *Esztergom—Alsósziget* (Kom. Komárom) (XLIX). Im Zusammenhang mit dem Bau des Donau-Vág Wasserkraftwerkes begannen 1959 archäologische Forschungen. Laut mittelalterlichen Urkunden stand hier ein Kloster der Benediktiner. Wir haben dieses Jahr die Bestimmung des Klostergebietes und die Freilegung fortgesetzt.

Die bisherigen Ergebnisse der Ausgrabungen ergaben die Feststellung der Lage eines Teiles des NW-Flügels des ausgedehnten Klosters. Innerhalb des Klosters fanden wir Gräber aus dem 13.—14. Jh., ferner Reste einer Siedlung aus dem 12. Jh. Unter den mittelalterlichen Schichten kamen ein keltisches (La Tène D)

Haus, ein Graben und Keramik, aus der mittelalterlichen Mauer und Schicht ein Grabstein und Münze mit römischen Inschriften zum Vorschein. Von den mittelalterlichen Funden sind der Schaftteil einer Säule und ein Säulenkapitell aus dem 12. Jh., hervorzuheben, ferner ein eiserner Schlüssel aus dem 14. Jh., Stücke farbigen Verputzes und andere keramische Funde (RKI).

Herta Bertalan

115. *Esztergom, Budai Nagy Antal u.* (Kom. Komárom) (XLIX). Bei der Fundamentierung des Säuglingsheims des Hochbau-Unternehmens stieß man auf mittelalterliche Gräber ohne Beigaben. Im Verlauf der Rettungsgrabung fand man auf der Backplatte eines gut erhaltenen Feuerherdes zwei Gefäße aus der Arpadenzeit. Der Friedhof und Siedlungsspuren sind Reste der mittelalterlichen Ansiedlung Kovácsi.

István Horváth

115. *Esztergom, Honvéd u. 55* (Kom. Komárom) (XLIX). Im Verlauf von Kanalisationsarbeiten kamen auf dem Straßenteil vor dem Hause zwei im freien verwendete Feuerherde aus der Arpadenzeit zum Vorschein. Während im Verlaufe der Rettungsgrabung aus der mit Gefäßscherben und Kieselsteinen ausgelegten Backfläche mit Eisenteilen und Tierknochen zutage gekommene Obulus von Béla II. (CNH. 83) datiert das Alter des Herdes.

István Horváth

115. *Esztergom, Ecke Kossuth L. u. und Magyar u.* (Kom. Komárom) (XLIX). Vor den Häusern Kossuth L. u. 62—68, sowie Magyar u. 1—3 kamen bei Erdarbeiten und Rettungsgrabungen zu einem umfangreichen Gebäude gehörige mittelalterliche Mauerreste, Teil eines Raumes mit Terrazzo-Fußboden, eine große Anzahl von Gräbern, größtenteils ohne Beigaben, plastisch bearbeitete gotische Steine (Fensterverschalungen, Steinrippen, Pfeilerteile), Fensterglastrümmern und Bleirahmen-Teile usw. zum Vorschein. Auf Grund dieser Funde dürften die Mauern zu einer mittelalterlichen Kirche gehört haben. Unter der Gräberschicht befand sich auch ein in die Erde gegrabenes Haus der Arpadenzeit, mit Teilen seines Herdes.

István Horváth

115. *Esztergom—Szentkirály* (Kom. Komárom) (XLIX). Die 1959 unterbrochenen Ausgrabungen wurden fortgesetzt. Wir haben aus Abschnitten von 19,5 × 5 m 5 früharpadenzeitliche, in die Erde gegrabene Wohnungen, sowie 35 Abfallgruben freigelegt. Der Fund bestand hauptsächlich aus früharpadenzeitlichen Scherben, darunter viele mit Bodenstempeln, und Trümmern von Eisengeräten. Die Zeit der Siedlung ist durch Münzen von István II. und Béla II. datiert. Neben einem Feuerherd fanden wir einen Silberdenar von Béla II. sowie sehr viel Hüttenschlacke.

Bei den Erschließungen stießen wir auch auf Teile eines 35—40 cm breiten Wasserabfuhrgraben (?), aus dem ebenfalls Scherben aus dem 12. Jh. zum Vorschein kamen.

Mitarbeiter: Sarolta B. Szatmári, István Horváth, Márta Kelemen und Antal Juhász (RKI).

Alajos Bálint

115. *Esztergom, Burg* (Kom. Komárom) (XLIX). 1966 haben wir auf dem ganzen Gebiet des mittelalterlichen Palastes und in der Umgebung des Torturmes Forschungen durchgeführt. Wir haben in den Parterre-räumen des bereits hergestellten Inneren des Palastes, so im Erdgeschoß des Wohnturmes, den beiden kleinen

geschlossenen Höfen weiter gearbeitet und die Lage der mittelalterlichen und römischen Schichten festgelegt und unsere Kenntnisse über die früharpadenzeitlichen und römischen Gebäuden erweitert. Die Forschung in den Räumen der oberen Geschosse brachte die interessantesten Ergebnisse. Bei den Ausgrabungen der dreißiger Jahre kamen im Obergeschoß des S-Abschnitts des rekonstruierten mittelalterlichen Palastes mehrere Räume zum Vorschein, deren roter Marmorfußboden nicht durchbrochen wurde und so blieb das darunter gelegene Erdgeschoß bis auf den heutigen Tag unerforscht. Dieses Jahr (in einem der Räume schon 1965) haben wir mit Hilfe von OMF-Facharbeitern die sowieso reparaturbedürftige rote Marmorbekleidung entfernt. Im Arbeitszimmer des Bischofs János Vitéz kam unter den Resten der früheren Diele die Rundkapelle des früharpadenzeitlichen Palastes zutage sowie Reste einer die Kapelle unmittelbar umschließenden Mauer (einen kleinen Teil dieser Mauer fanden wir schon 1965 in der sogenannten St. István-Kapelle). Es gelang uns, im Inneren des dreieckigen Eingangssaales des Stockwerks einen Teil des äußeren Frontabschnittes der Rundkapelle und eine anschließende Hausmauer freizulegen. Die Erschließung des schmalen Ganges des Stockwerks und der beiden Nebenkappen ermöglichte einen interessanten Einblick in die Baumethoden der Zeit Bélas III.

Die Ausgrabungen auf dem Hofteil vor der Kaserne legten neben einigem früharpadenzeitlichen Mauerteilen vor allem römische Baureste frei, unter anderem zeigte sich der schon 1965 bedingte Grundriß des Horreums. Unter den römischen Mauern fanden sich überall Spuren einer keltischen Siedlung.

Kleinere Forschungen wurden im Inneren des vom Torturm zum Palast führenden Zwingers betrieben. Hier ließen sich die Mauerreste des zu einem früheren Befestigungssystem gehörenden Aufgangs sowie einige kleinere Mauerreste der Türkenzeit oder späteren Einbaus feststellen.

Mitarbeiter: Géza Fehér, Béla Horváth, Sándor Soproni, Éva Bónis, Vera Lányi und István Horváth.

Emese Nagy

116. *Fajsz-Garadomb* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kalocsa) (I). Auf dem seit der Urzeit bewohnten Hügel, etwa 2 km S-lich des Dorfes, kam ein Münzfund von 4130 Stück zum Vorschein. Laut dem Finder befanden sich die Münzen nicht in einem Gefäß, obgleich sich auf dem ganzen Hügel zerstreut Scherben finden ließen, welche jedoch aus verschiedenen Zeitaltern stammten. Der Fund enthält vor allem ungarische sowie einige Siebenbürger, Tiroler, böhmische, Schweidnitzer, polnische, Danziger, Rigaer, preußische, Mecklenburger und Midandoler Prägungen.

István Gedai

116. *Fajsz-Ösztövár* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kalocsa) (I). Beim Maishacken, etwa 10 km S-lich des Dorfes, fand man in einer sich trichterförmig vertiefenden Grube 1017 Stück Denare aus dem 16. Jh. in 80–90 cm Tiefe, ohne Spuren eines Gefäßes. Außer 2 türkischen waren alle ungarischen Ursprungs und bis auf 3 Stücke Münzen Ferdinands I.

István Gedai

117. *Fedémes, Petőfi u. 48* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Beim Pflanzen von Obstbäumen im Intravillan von Gábor Vancsó kam eine gelblichweiße Flasche, an der Schulter mit dreireihiger Schneckenlinie, mit kreuzförmiger Bodenmarke zutage. In der Flasche befanden sich 1034, vor allem aus der ersten Hälfte des 14. Jh. stammende Wiener sowie 18 Passauer, 1 bayerische und 27 unbestimmbare Münzen. Zur Authentisierung durchgeführte Ausgrabungen legten die Grundmauern einer plattgeschlossenen Kirche und an deren N-Seite eine Sakristei

frei. Die Kirche wurde um 1820 beim Bau der heutigen Kirche abgerissen und ihre Bausteine zum Bau der neuen Kirche verwendet. Im Kircheninneren waren 6 Gräber, deren Alter sich durch Münzen Ulászlós I. und Ferdinands I. feststellen ließ.

Béla Kovács—István Gedai

118. *Fülesd* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Fehérgyarmat) (XXIV). Beim Ausgraben einer Kalkgrube auf dem Hof des Hauses Kis u. 40 kamen in einem Gefäß 74 Stück zwischen 1672 und 1692 geprägte Taler zum Vorschein. Der Fund kam mit Hilfe von Sándor Erdész in das Jósza-András-Museum nach Nyíregyháza.

Péter Németh

119. *Gyöngk* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Beim Pflügen wurden im Flur I des Nagyhegy 208 Friesacher Denare gefunden. Die Finder wußten nichts von einem Gefäß vielleicht wurden die Münzen in weniger zeitbeständigem Material gehortet. Besondere Wichtigkeit erhielt der Fund durch den Zeitpunkt der Verbergerung, der auf den Anfang der 1210er Jahre fällt, gegenüber der Hortungszeit unserer Friesacher Denare funde, die im allgemeinen um 1241 erfolgte. Auf diesen frühen Zeitpunkt weisen auch die Kölner Münzen des Fundes hin.

István Gedai

120. *Hajdúszoboszló—Benedekvölgy* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Der Pflug förderte auf dem Ackerboden der LPG in der Nähe des Gehöftes von Lajos Loós aus etwa 30–40 cm Tiefe einen Münzfund von vor 1241 geprägten Friesacher Denaren zutage. Das Gefäß ging unherstellbar zugrunde, 350 Münzen konnten jedoch gerettet werden. Aus der Gegend von Hajdúszoboszló ist das bereits der dritte aus dem gleichen Zeitalter stammende Münzfund, nämlich, der von Aranyseggpuszta, von Köselypart und nun der Jetzige.

István Gedai

121. *Hollókő, Burg* (Kom. Nógrád, Kr. Szécsény) (II). Diese Burg gehörte dem Geschlecht der Kaesics und wurde am Ende des 13. — Anfang des 14. Jh. erbaut. Den ältesten Kern bildet der fünfeckige Turm auf der SO-Seite. In seiner heutigen Erscheinung zeigt der restliche Teil der Burg Bauten aus dem 14.—15. Jh., die bisherigen Freilegungen haben auch im 16.—17. Jh. erfolgte Umbauten zutage gefördert. Die Forschungsarbeiten haben wir am Torturm der Außenburg und im W- und O-Fügel der Innenburg durchgeführt. Im Torturm fanden wir im Zwinger eine kleine Pforte mit den Spuren eines Zapfenlagers, das zur Aufzugsbrücke gehörte, sowie eine sogenannte Wolfgrube. Zwei Reste von Mauerstumpfen auf der SW-Seite der Burg weisen auf die Mauer und den Aufgang der Innenburg hin, wir gelangen dadurch in einen schmalen Zwinger, dessen Mauern freigelegt wurden. Vom Zwinger gelangen wir von NW durch eine kleine Pforte in das Innere der Burg. Im O- und W-Flügel des Palastes haben wir ebenfalls Freilegungen vorgenommen, in deren Verlauf wir die Räume des Stockwerkes geklärt und das Niveau des Fußbodens festgelegt haben. Den Großteil der archäologischen Funde bildeten Hauskeramik, Bruchstücke von Ofenkacheln und militärische Geräte sowie einige Steine mit plastischer Verzierung. Die Funde stammen aus dem 15.—17. Jh. Architekt: Ferenc Mende (OMF).

Éva Kozák

Jászdózsza—Kápolnahalom (Kom. Szolnok, Kr. Alsószentgyörgy) S. Seite 218.

122. *Kaposfő* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (I).

Auf dem bei Straßenbauarbeiten zum Vorschein gekommenen mittelalterlichen Friedhof haben wir eine Rettungsgrabung vorgenommen. Der Friedhof erstreckt sich auf einem etwa 350 × 500 m betragenden ovalen Gebiet. Die ältesten Gräber können auf das 11. Jh. gesetzt werden. In einem der Gräber kam ein Schläfenring mit S-förmigem Ende und ein Silberdenar von András I zutage. Der Friedhof wurde bis zum 16. Jh. ständig benützt.

Balázs Draveczky

123. *Kaposvár—Kaposzentjakab* (Kom. Somogy) (L). Die Siedlung gehörte zum mittelalterlichen Zawlicz-szentjakab. Die seit sechs Jahren geführten Erschließungsarbeiten kamen dieses Jahr in ihre Endphase und die wenigen, bisher noch nicht untersuchten Teilprobleme konnten geklärt werden. Es gelang die Lösung bisher noch unklarer baugeschichtlicher Fragen, vor allem im Zusammenhang mit den früheren Perioden. Wir haben weitere Gräber sowohl in der Umgebung des Klosters, wie der kleinen Kapelle erschlossen.

Mitarbeiter: István Gedai.

Emese Nagy

124. *Kardoskút, Staatsgut Szőlőspusztá* (Kom. Békés, Kr. Orosháza) (XXV). Der Pflug förderte etwa 200 m von der Dorfkirche des mittelalterlichen Veresegyháza (?) nach O einen Silbergroschen des König Matthias I. aus dem Jahre 1470 zutage.

Ernő Olasz jr.

Kazsok (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) S. Seite 222.

Kétegyháza—Kétegyházi-tanyák (Kom. Békés, Kr. Gyula) S. Seite 219.

Kisköre—Gát (Kom. Heves, Kr. Heves) S. Seite 219.

Kisköre—Szingegát (Kom. Heves, Kr. Heves) S. Seite 219.

125. *Kisnána, Burg* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Wir konnten im Laufe der Burgausgrabungen einen Teil des Kirchhofs erschließen. Wir begannen mit den Arbeiten im S-Zwinger, bei der W-Mauer des gotischen Kirchturmes und im Winkel der inneren S-Burgmauer, wobei wir 66 Gräber freilegten. In den beiden oberen Schichten befanden sich häufig Sargreste. Die Orientierung der Gräber war W—O, meist mit kleinen Abweichungen nach S. In der Oberschicht fand sich zwischen den Knochen ein Denar Albrechts aus dem Jahre 1439, Eisenanhänger und zwei Ziergürtel. In den untersten Gräbern fanden wir Schläfenringe mit S-förmigen Enden, eine Brustnadel, einen Pferdezaun (beim Hals) und einen Denar Istváns III.

Durch den Bau der inneren Burgmauer wurden die Gräber der obersten Schicht bei der Mauer auch durchkreuzt. Nach Auflassung des Friedhofes war der Hang des Geländes durch Aufschüttung auf eine schmale bebrannte Schicht nivelliert worden (OMF).

János Szabó

125. *Kisnána, Burg* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Dieses Jahr wurde die seit 1962 geführte Ausgrabung beendet. In diesem Endabschnitt haben wir den O- und W-Zwinger durchschnitten. Wir fanden im O-Zwinger das äußere Niveau der Plankenumfriedung der Burg und die Ausgangslinie des älteren Burggrabens. Beim Durchschneiden des W-Zwingers kamen frühisenzeitliche Scherben zum Vorschein und die zum N-Eingang der Kellerräume des sogenannten alten Palastes gehörende Abstiegsböschung. In den Kellerräumen des umfangreichen alten Palastes stießen wir bis unter das Niveau des Fußbodens der ersten Bauperiode hinunter. Das Bodenniveau bestand aus Balkengitter, deren Bindungen im Schnitt des Forschungsgrabens überall zum Vorschein kamen. Zu diesem Niveau gehörte eine flache Balken-

decke, die auf quadratischen Steinsockeln ruhte. Einen solchen plastisch bearbeiteten Steinsockel haben wir „in situ“ gefunden. Der Raum hatte vier Eingänge, die jedoch nicht gleichzeitig benützt wurden. Der letzte Eingang führte in den S-Zwinger. Der gegenüber liegende W-Eingang war zugemauert und dahinter ein kleiner Beobachtungsturm errichtet.

Die Ausgrabung endete mit der Erschließung der NO-Ecke des Mauerringes. Dieses Jahr war unser wichtigster Fund der im S-Zwinger zutage geförderte Grabstein von beträchtlichem Ausmaß, dessen einzige Verzierung ein eingemeißeltes Kreuz war. Nach Größe und Form stimmte der Grabstein mit den in den vergangenen Jahren gefundenen zwei ovalen mit Figuren verzierten Grabsteinen überein. (OMF)

Nóra Pamer

126. *Kisvejske* (Kom. Tolna, Kr. Bonyhád) (XXXIII). Bei Ausforstungen im Flur von Gerenyás kamen in einem dünnen, leider entzweigebrochenen Eisenkessel 639 silberne und 2 goldene Münzen aus dem 16. Jh. zum Vorschein. Im Fund befand sich ungarisches, polnisches, litauisches, preußisches, Danziger, Elbinger, böhmischer, Schweidnitzer, Brandenburger, sächsisches und Mansfeld-Schraplauer Silbergeld sowie Breslauer und venezianische Goldstücke.

István Gedai

Kelebia—Vermesjárás (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskunhalas) S. Seite 224.

127. *Létkés* (Kom. Pest, Kr. Szob) (IV). Wir haben die Untersuchung der Spuren der mittelalterlichen Siedlung auf dem Gebiet von Ipolymenti Vízfőző fortgesetzt. Es kam zur vollständigen Erschließung eines in die Erde eingegrabenen Wohnhauses der Arpadenzeit. Wir haben auch sonstige Reste der Siedlung beobachten können. (DK—RKI).

László Papp

128. *Magyaregregy—Márévár* (Kom. Baranya, Kr. Sásd) (XXVI). Die diesjährigen Erschließungen haben die genauen Grundrißmaße der an der S-Seite gestandenen Rondelle und den Zeitpunkt der Erbauung geklärt, die wir auf Grund des zwischen den herabgestürzten Mauerresten gefundenen Renaissance-Gesimsgürtels auf die Zeit des Umbaus der Innenburg in der Renaissancezeit setzen können. Wir haben den unter der Rondelle befindlichen Felsgraben erforscht, wo wir auch das Niveau des Gehsteiges des 16. Jh. festlegen konnten. Bei Freilegung der Reste der N-Seite der äußeren Pfahlburg konnten wir deren ganze Ausdehnung und Anordnung festlegen und diese unter die Bauten in der zweiten Hälfte des 16. Jh. einreihen. Im Parterre des sogenannten Palastflügels im Burginneren fanden wir eine ungefähr 10 m. Tiefe in den Fels gehauene Zisterne, aus der vom zerstörten mittelalterlichen Palast stammende Funde zum Vorschein kamen. Auch der vom Burghof in NW-Richtung ausgehende, zur im vergangenen Jahr freigelegten Zisterne führende unterirdische Gang wurde freigelegt. Es kamen neben der in größerer Menge gefundenen Keramik aus dem 16. Jh. und Steinen mit plastischer Renaissanceverzierung, auch Münzen und Gebrauchsgegenstände der Römerzeit zum Vorschein. Auf dem zur Burg hinaufführenden Weg befand sich ein möglicherweise aus dem 16. Jh. stammender, aus Ziegeln gebauter Bronze-Schmelzofen.

Teilnehmer: Csaba Csorba, Endre Marosi, Mária Szilágyi, Sarolta Tettamanti, Studenten (OMF).

Mária G. Sándor

129. *Mohács—Hajlok part* (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (XXVI). Auf dem das Überschwemmungsgebiet der Donau umgebenden, bedeutenderen Hügelzug S-lich

der Stadt, auf der linken Seite der Straße Mohács—Udvari befindlichen sogenannten Hajlokpart kamen bei Erdaushebungen mittelalterliche Ziegelgräber zum Vorschein. Durch Rettungsgrabungen haben wir hier den auf zwei Wohngruben der Arpadenzeit liegenden Grundriß einer mittelalterlichen Kirche festgestellt, mit Hilfe der vorgefundenen Grundmauern und von bereits entfernten Mauern zurückgebliebenen Spuren. Das Schiff der Kirche war rechteckig und durch einen halbkreisförmigen Chor abgeschlossen. An den Chor bzw. an die N-Seite des Schiffs schloß sich ein kleiner Aufbau mit quadratischem Grundriß und ebenfalls halbkreisförmigem Chor, eine Kapelle oder eine Sakristei, an. Auch ein Teil des mittelalterlichen Kirchhofs wurde freigelegt. Die meisten Gräber waren Ziegelgräber. Die Erbauungszeit der Kirche und des Friedhofs kann auf das 13.—15. Jh. angesetzt werden.

Teilnehmer: Zsolt Visy, Student.

Gábor Bándi

129. Mohács, Pécsi köz 7 (Kom. Baranya) (XXVI). Bei der Fundamentierung eines Einfamilienhauses kamen aus 60 cm. Tiefe unter einem Stein 176 Wiener Denare aus dem 13.—14. Jh. zutage. Der Fund war nur mit einem Stein zugedeckt, befand sich nicht in einem Gefäß oder war in schnell zugrunde gehendem Material versteckt worden.

István Gedai

130. Nógrádmargal—Kerekdomb (Kom. Nógrád, Kr. Balassagyarmat) (II). Wir haben Sondierungsgrabungen im kleinen mittelalterlichen Erdwall gemacht. Auf der O-Seite des Erdwall haben wir den Graben und den Wall durchschnitten. Aus der Aufschüttungsschicht kamen arpadenzeitliche und spätmittelalterliche Keramik zutage. Beim Durchschneiden des Walles konnten wir Spuren zweier Pfahlreihen beobachten, die sich voneinander in etwa 1 m Entfernung hingen. Auf der S-Seite des Erdwalls, am Rande des Plateaus, kamen zwei schmale Pfahlspuren, in etwa 3 m Entfernung tiefer unten eine Spur von robusteren Pfählen zum Vorschein. Wir fanden hier auch Keramik der Arpadenzeit. Während der Ausgrabungen konnten wir feststellen, daß der Erdwall zur Arpadenzeit entstand und bis ins Spätmittelalter benützt wurde. Für eine weitere Klarstellung der Konstruktion bestand keine Möglichkeit.

Mitarbeiter: Dorottya Gáspár, Studentin.

Gyula Rosner—Judit Gábor

131. Nyírmártonfalva (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Debrecen) (VIII). Nach einer Meldung von an der Oberfläche gefundenen Münzen konnten wir im Grenzgebiet von Jenei-Berg unter dem Leimboden eines kleinen Wohnhauses in Leinwandsäckchen und Gefäße versteckte 4814 Silber- und eine Goldmünze sammeln. Den Fund hat der Tiefflug zum Vorschein gebracht. Die ungarischen, österreichischen, böhmischen, polnischen und reichsösterreichischen Münzen stammten zum Großteil aus der ersten Hälfte des 16. Jh. In der Umgebung des Fundortes konnten wir eine zerstörte spätmittelalterliche Siedlung feststellen.

György Módy

132. Őcsény (Kom. Tolna, Kr. Szekszárd) (XXXIII). In der Gemarkung von Őcsény, auf dem neben dem Schießstand befindlichen Boden der LPG wurden 47 Münzen aus dem 17. Jh. gesammelt. Im Fund befanden sich Leopoldinische Halbtaler und Kleingeld sowie schlesische, steirische, polnische, preußische, Sayn-Wittgensteiner und französische Prägungen.

István Gedai

133. Ötvöskőny (Kom. Somogy, Kr. Nagyatád) (L). Wir begannen mit den Forschungen auf dem mehrmals aufgewühlten und bisher vollständig unbekannten Gelände der mittelalterlichen Befestigung. Auf der S-Seite kamen äußere Befestigungen und mit Pfählen verstärkte innere Mauerspuren sowie Gebäudespuren und Gehsteige zutage. Auf der N-Seite zeigten sich Spuren eines zum Teil schon geöffneten Kellersystems und einer ganz abgetragenen Schutzmauer. Im O—W-Forschungsgraben fanden wir die Fortsetzung der im S-Teil zum Vorschein gekommenen Gebäudespuren und des zum Teil geöffneten Kellersystems. Unter dem einstigen Niveau des Gehsteiges fanden sich Spuren eines Raumes mit Gewölbe. Außerdem zeigten sich im Sondierungsgraben die Spuren von zwei Feuerherden und Reste einer gewölbten Schutzmauer oder eines Ofens. Die Funde waren: dem Renaissancegeschmack entsprechende Bruchstücke von Ofenkacheln und plastisch bearbeiteter Teile von Umrahmungen des Fenstergesimses aus rötlichem Kalkstein, eine große Menge Bruchstücke von Gefäßen aus dem 14.—16. Jh. und bleigefäßer Fensterscherben sowie viele kleinere spätgotische, sowie dem Geschmack der Renaissance entsprechend geschnittener Trümmer.

Konsultant: Nándor Parádi.

Balázs Draveczky

134. Pásztó, Zisterzienserklöster (Kom. Nógrád, Kr. Pásztó) (II). Wir haben die Forschungen über die mittelalterliche Kirche und das Kloster der Zisterzienser an der N-Seite des heutigen Barock-Klosters fortgesetzt. Wir gingen vom vergangenen Jahr freigelegten halbkreisförmigen N-Sanktuarium aus und fanden auf der S-Seite dessen S-liches Gegenstück. Zwischen den beiden hufeisenförmigen Nebensanktuarien schließt sich das plattgeschlossene Hauptsanktuarium schallgegliedert an die Nebensanktuarien an. Die Funde datieren die Zeit der Erstehung der Kirche auf Anfang des 12. Jh. Auf diese Frühkirche wurde Ende des 12. Jh. die Zisterzienserkirche aufgebaut. Unter den dieses Jahr freigelegten weiteren Teilen kam der N- und S-Teil des Hauptsanktuariums, das Fundament des Hauptaltars, die Pfeiler seines Triumphbogens, dazwischen Spuren des Stiegenfundaments und einige Einzelheiten der plattgeschlossenen Nebensanktuarien zutage. (OMF)

Ilona Valter

135. Polgár, Wesselényi u. 28 (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Polgár) (VIII). Beim Bau einer Kalkkrube fanden wir im Hofe des Hauses in einem enghalsigen Krug gehortete 771 ungarische, siebenbürgische, polnische, böhmische und reichsdeutsche Silbermünzen.

Károly Mesterházy

136. Rösze, Partizán u. 45 (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (XXXII). Beim Pflanzen von Bäumen zum Vorschein gekommener Skelette wegen haben wir im Fundort durch Rettungsgrabungen 63 Gräber erschlossen. Der größte Teil der Gräber hatte eine SW—NO Orientierung; (21 Männer-, 18 Frauen-, 18 Kindergräber und 6 Gräber unbestimmbaren Geschlechts). Es gab Gräber, in denen 8 Skelette übereinander lagen.

Aus demselben Abschnitt kamen auch aus dem 14.—15. Jh. stammende Gebäudereste zum Vorschein, die wahrscheinlich zum Fundament einer Kirche, und ein Fundament von 2 m Durchmesser, das vielleicht zu einem Turm gehörte.

Teilnehmer: Sándor Pónyai (JATE, Institut für Anthropologie und Péter Keszei, Präparator.

Alajos Bálint

137. Siklós, Burg (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (XXVI). Die 1965 erfolgte Herstellung des gotischen Erkers im S-Palastflügel machte es notwendig, die Er-

schließung fortzusetzen. Die Forschungen im S-Doppelzwinger und im Kellergeschoß des S-Palastflügels sowie in der Außenburg erbrachten viele wichtige Beiträge auch zur Baugeschichte der Burg. Im S-Doppelzwinger legten wir das authentische mittelalterliche Niveau fest und in der Außenburg beim „Gyüder-Turm“ und beim davon östlich gelegenen kleinen Mauerturm haben wir Niveaufertiefungen vorgenommen. Eine großangelegte Terrainregelung fand vor dem S-Palastflügel im tiefen S-Zwinger statt. Sowohl aus den Aufschüttungen wie aus den Untersuchungen der Mauern der S-Fassade kamen sehr viele zum gotischen Erker gehörige Schnitzereien und Renaissancesteine zutage.

Teilnehmer: Imre Bodor, Csaba Csorba, Kálmán Magyar und Endre Marosi Studenten. Architekten: Károly Ferenczy und Tamás Dragonits.

Ilona Sz. Czeplédy

138. *Simontornya, Burg* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Es kam zu einer großangelegten Geländeregelung vor allem vor der O-Front des Palastes außerhalb der Umfriedungsmauer in dem 1965 mit Forschungsgräben sondierten Gebiet. Wir haben eine mächtige neuzeitliche Aufschüttung entfernt. Ein erwähnenswerter Fund war ein Pfeilerteil der Renaissancebalustrade mit Buzlay-Wappen. Bei der auf der W-Seite des Geländes vorgenommenen Terrainregulierung stellten wir fest, daß die äußere Mauer ein neuzeitlicher Bau ist, der auf einer dicken Trümmerschicht mit Bogenüberbrückung ruht. Im Keller des großen Turmes kamen ältere Mauerreste als der Turm mit Balkengerüst zum Vorschein. (OMF)

Erzsébet Lócsy

139. *Sírok—Rozsnakpuszta* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Im Rozsnak-Tal auf dem Jeges-Hügel, welches Gebiet zum Besitz der LPG „Váralja“ von Sírok gehört, war das Einpfügen einer Wiese geplant. Durch Archivquellen und Geländebegehung überzeugten wir uns, daß die Kirche des Ende des 16. Jh. zerstörten Dorfes Rozsnak hier gestanden hatte. Die Rettungsgrabung haben wir durchgeführt und die Grundmauern einer halbkreisförmig abgeschlossenen romanischen Kirche freigelegt. In der Kirche und einem Teil des Kirchhofs wurden 37 Gräber freigelegt, die durch Münzen Sigismunds und Ferdinand I. datiert sind.

Teilnehmer: János Gömöri und Árpád Nagy, Studenten.

Béla Kovács

139. *Sírok, Burg* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Wir setzten die archäologische Freilegung fort, welche der Renovierung der Burg vorangeht und erschlossen in der mit Schutzmauern im 16. Jh. umgebenen unteren Burg einen schon im vergangenen Jahr zutage gekommenen Stall und zwei in den Fels gehauene Kornspeicher vollständig. Wir begannen auch die Reinigung des Burgbrunnens und gelangten bis 20 m. Tiefe. Vor dem Haupttor der unteren Burg haben wir die Wolfgrube und die in den Felsen gemeißelten Nester der Tragbalken der Brücke freigelegt. Wir haben auch die sich unter der oberen Burg hinziehenden in den Felsen gehauenen Gänge fast vollständig gesäubert. Das zum Vorschein gekommene archäologische Material stammte in der Hauptsache aus der Türkenzeit.

Konsultant: Károly Kozák. Teilnehmer: Árpád Nagy, Student. (OMF)

Béla Kovács

140. *Somlóvásárhely—Lovaspuszta* (Kom. Veszprém, Kr. Devecser) (IV). Beim Pflügen kamen etwa 40 m nach SO vom äußersten O-Gebäude der Puszta aus 25 cm Tiefe in einem gut gebrannten, aber zerbrochenen Gefäß. 1628 aus dem 15.—16. Jh. stammende Münzen zutage.

Außer 5 Goldstücken Matthias' I. enthielt der Fund ungarische Denare Lajos' II. und Ferdinands I., sowie österreichische, steirische, karinthische, Tiroler, Krainer, böhmische, schlesische, bayerische, Brandenburger Münzen, außerdem Münzen des Bischofs von Passau und des Erzbischofs von Salzburg und solche von Augsburg, Glatz, Hall, Henneberg, Isni, Kempten, Konstanz, Leuchtenberg, Nördlingen, Oettingen, Regensburg, Schaffhausen und Überlingen.

István Gedai

Sopron, Beloianisz tér 7 (Kom. Győr-Sopron) S. Seite 223.

141. *Sopron, Zwinger* (Stadtmauer und Tor) (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Die 1966 begonnenen Ausgrabungen haben an der N- und W-Seite des Stadtturmes die Grundmauern des unter dem Turm gebauten äußeren Verteidigungswerkes und das mittelalterliche äußere Tor teilweise freigelegt. An mehreren Abschnitten gelang es, die Grundmauern der römischen Stadtmauer und des römischen Stadttors sowie die Mauerreste der in späteren Perioden erfolgten Umbauten freizulegen. Wir begannen die Erschließung des neben dem Tor befindlichen mittelalterlichen Zwingers.

Mitarbeiter: Klára Sz. Póczy. (OMF)

Imre Holl

Sopron, Szt. György u. 7 (Kom. Győr-Sopron) S. Seite 223.

141. *Sopron, Szt. György u. 9* (Stadtmauer) (Kom. Győr-Sopron) (XIX). Als Beendigung der 1964—65 erfolgten Ausgrabungen wurde der aus Quadersteinen bestehende Sockel der äußeren Mauerfläche der großen Rondelle, mit ihrem alten Namen „St. Georgen Pastey“ und ihr unteres Gesims, das im Verlauf des 19. Jh. infolge von Einbauten zum Teil abgerissen, zum Teil verschüttet wurde, freigelegt. N-lich der Rondelle, im unterem Zwinger, haben wir die Reste der römischen Stadtmauer und den Stumpf der äußeren mittelalterlichen Stadtmauer erschlossen. Auf diesem Abschnitt wurden die spätromischen und mittelalterlichen Schichten durch die Keller der hierher gebauten neuzeitlichen Häuser vollständig zerstört. Außerhalb der Stadtmauer haben wir einen Abschnitt des mittelalterlichen Burggrabens durchschnitten. Wir haben festgestellt, daß dessen Aufschüttung erst in der Neuzeit erfolgte. Wenig Fundmaterial — spätmittelalterliche Scherben — kam nur aus dem oberen Zwinger zum Vorschein. (OMF)

Imre Holl

142. *Szank, Vonat dűlő 38* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kiskunfélegyháza) (IV). Beim graben einer Grube fand man 113 aus der ersten Hälfte des 13. Jh. stammende Friesacher Denare. Kein Gefäß kam zum Vorschein, wahrscheinlich sind die Münzen in Textilien gehortet worden.

István Gedai

143. *Szigetcsép* (Kom. Pest, Kr. Ráckeve) (IV). Auf dem neben dem kleinen Donauarm gelegenen Boden der LPG, etwa 100 m von der Donau, konnten durch Schüler beim Jäten von Unkraut Gefäßteile und 319, aus der ersten Hälfte des 13. Jh. stammende Friesacher Denare gesammelt werden. Die Forschung mit dem Csanda—Zalavári—Molnár—Petríkovich-Gerät erbrachte weitere 3651 ähnliche Prägungen aus 60 cm Tiefe. Dieser Teil des Befundes war noch in seinem ursprünglichen irdenen Krug.

István Gedai

144. *Szigliget, Burg* (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca) (XV). Dieses Jahr haben wir den Torturm der oberen Burg mit den Zapfenlagern der Zugbrücke und zur

Verkleidung der Vertiefung des Portals gehörigem Stein freigelegt. Zwei bogenförmige Steine des Torrahmens lagen in der Nähe der Schwelle. Neben der W-Burgmauer kam ein kleiner „Turm“ und an seinen beiden Seiten die Reste je eines langen, schmalen Gebäudes zutage. An dem S-lichen Gebäude fanden wir die S-Mauern eines darauf senkrechten Baus, dahinter parallel waren Mauerreste eines früheren Bauwerks, der „Kapelle“. Die im S-Raum zum Vorschein gekommenen gotischen Fensterbruchstücke haben wir in die große Bruchstelle der N-Mauer, vermutlich an ihren ursprünglichen Platz, mit Einschaltung von Ziegeln, wieder eingebaut und die in der N-Mauer der „Kapelle“ gefundene schmale Fensteröffnung kleinen Formats mit aus neuen Ziegeln hergestellter halbkreisförmiger Wölbung abgeschlossen.

Architekt: Ferenc Erdei. (OMF)

Károly Kozák

145. *Tata, Burg* (Kom. Komárom) (XLI). Wir haben die vollständige Freilegung des N-Flügels des mittelalterlichen Palastes der Burg samt der mittelalterlichen Umfriedungsmauer fortgesetzt. Es kam auch zur fast vollständigen Erschließung des S-lichen Gebäudeflügels mit einem 15×16 m Abschnitt des Burggrabens. Auf dem freigelegten Gebiet gelang es, auf Grund der Trennungsmauern, die auf dem Turco-Grundriß bezeichneten Türme, Räumlichkeiten und die Breite des Burggrabens zu bestimmen. Die Ausgrabungen erbrachten schöne, plastisch bearbeitete gotische und Renaissancesteinfunde sowie Keramik aus dem 16.—17. Jh. und andere Sachfunde. Auch die Rondelle säuberten wir bis zum Niveau des 16. Jh. (OMF)

Sarolta B. Szatmári

146. *Tiszaeszlár—Bashalom* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaörs) (IV). Auf den abgesteckten Abschnitten in der Nähe des N-Randes des arpadenzeitlichen Dorfes legten wir einen sich etwas schlängelnden, im wesentlichen in O—W-Richtung sich hinziehenden Graben frei. Parallel mit diesem größeren Graben beobachteten wir noch zwei schmalere und niedrigere Gräben. Wir haben auch die Freilegung des zur Siedlung gehörigen Friedhofs fortgesetzt, bisher haben wir 24 arpadenzeitliche und zwei kaiserzeitliche Gräber geöffnet. Aus den Gräbern der Arpadenzeit kamen Schläfenringe mit S-förmigem Ende, Münzen von László I. und Kálmán sowie Ringe zum Vorschein, in den kaiserzeitlichen Gräbern fanden wir silberne und bronzene Fibeln, Torques, Perlen, Armreifen, Gefäße usw. In einem Grab war eine Münze Vespasians.

Teilnehmer: Károly Mesterházy (Debrecen) und Katalin Dávid.

Julia Kovalovszki

147. *Tiszanána—Ónána* (Kom. Heves, Kr. Heves) (X). In Fortsetzung der vorjährigen Ausgrabungen haben wir am höchsten Teil des Erdrückens die Reste der mittelalterlichen Kirche von Tiszanána freigelegt. Das Sanktuarium der 16 m langen, 8,9 m breiten gotischen Kirche war mit drei Seiten eines Achtecks abgeschlossen. Das Sanktuarium war vom Schiff durch Treppen getrennt. Die Grundmauern und Wände bestanden aus Steinen. Meistens fanden wir nur ein aufgebrochenes Fundament. Nach Aufbau der Kirche wurde zum Sanktuarium eine Sakristei und dieser sich anschließend ein Vorraum (eine kleine Räumlichkeit) angebaut. Im Inneren der Kirche und in der unmittelbaren Nachbarschaft haben wir 81 Gräber erschlossen. Nur in wenigen Gräbern fanden sich Beilagen. Aus einem Grab kam ein silberner Reifring, Knotennadeln und ein Denar Ferdinand I. aus 1540 zum Vorschein. In einem anderen Grab fanden wir eine mit Metallfäden durchwebte Haube, Reste eines Mieders, auf den Fingerknochen der rechten Hand einen goldenen und einen vergoldeten silbernen Ring mit Edelsteinen, deren Alter wir auf Ende des 16., Anfang des 17.

Jh. gesetzt haben. Die Kirche wurde im 14. oder Anfang des 15. Jh. erbaut und bestand bis zur Mitte des 18. Jh.

In der Nähe der Kirchenruine fanden wir sarmatische und spätmittelalterliche Gruben.

Teilnehmer: Márta Máthé, Sarolta Tettamanti und Etelka Juhász, Studenten. (Till)

Nándor Parádi

148. *Tiszaörvény—Templomdomb* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszaüred) (XXXVIII). In Fortsetzung der vorjährigen Forschungen haben wir an der S-Seite des Tempelomdomb im Friedhofsteil um die Kirche etwa 20—25 Gräber des 14.—16. Jh. freigelegt, sowie den ganzen S- und W-Teil des Friedhofsgrabens gefunden.

Bei der Erschließung des früharpadenzeitlichen Friedhofsteiles um den Tempelomdomb kamen 75 Gräber des 10.—11. Jh. zutage. Im Großteil der Gräber fanden sich Schläfenringe, in manchen Ringe, darunter ein silberner mit Inschrift und einige Münzen der Arpadenzeit.

Gleichzeitig setzten wir die Freilegung der zum Kirchenfriedhof gehörigen Siedlung am Holt-Tisza-Ufer fort, etwa 300—350 m NO-lich des Friedhofs. Wir haben am Rande der früharpadenzeitlichen Siedlung auf einem hervortretenden kleinen Hügel 5 in die Erde gegrabene Hausteile aus dem 11.—13. Jh. gefunden. Aus diesen früharpadenzeitlichen Wohnstätten kamen eine große Menge Keramik, darunter ein intakter irdener Kochkessel, Messer, Bruchteil eines Sporns, Tierknochen, sehr viele Fisch- und Rindvieh-Knochen zutage. Zwischen den arpadenzeitlichen Objekten fanden wir zwei sarmatische Gräber und einige Gruben. (Till)

Béla Horváth

Tiszavalk—Kenderföldek (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőkövesd) S. Seite 220.

149. *Velemér, röm. kath. Kirche* (Kom. Vas, Kr. Szentgotthárd) Die Dorfkirche wurde Ende des 13. Jh. als einschiffige Kirche mit W-Turm und durch drei Seiten eines Achtecks geschlossenem Sanktuarium, ohne Strebepfeiler im Übergangsstil erbaut. Mit Ausnahme der Sockel, Fensterumrahmungen und Gesimse wurden Ziegel verwendet. Das Innere schmückten die von János Aquila 1378 gemalten Fresken, die auf großen zusammenhängenden Flächen erhalten geblieben sind. Das Hauptziel der Forschung war die Feststellung des ursprünglichen Bodenniveaus. Im Inneren kam unter dem neuzeitlichen Zementfußboden der Ziegelfußboden aus dem vergangenen Jh. zutage. 40 cm unter der Oberfläche zeigte ein dichter gelber Streifen das Bodenniveau des 14. Jh. An der S-Mauer des Sanktuariums, in 75 cm Tiefe fanden wir eine dichte gestampfte Schicht, die das Fußbodenniveau des 13. Jh. war. Zu diesem Niveau gehört eine Fläche mit farbigem Verputz. Der ursprüngliche gotische Stein der Schwelle kam auch zum Vorschein.

Architekt: Ágnes Vladár. (OMF)

Éva Kozák

150. *Vörösbény, ref. Kirche* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLIV). Dies ist eine unserer ältesten Kirchen der Arpadenzeit. Nachdem zur Zeit István I. die Nonnen des Veszprémtales im Donationsbrief schon mit 54 Familien und Vörösbény unter dem Namen Saarberény erwähnt wird, kann auch auf den Bau der Kirche als früheste geschlossen werden. Als Ergebnis der archäologischen Forschungen im Jahre 1966 konnte festgestellt werden, daß fast alle Zeitalter, wenn auch in bescheidenem Maße, aber an der Kirche doch etwas bauten, gestalteten. Die erste romanische Kirche war schmal und mit plattem Abschluß des Sanktuariums, das ebenso breit wie das Schiff war. Später wurde die Kirche ebenfalls in romanischem Stil nach S in ihrer ganzen Länge erweitert, so daß zwei plattgeschlossene Sanktuarien mit Satteldach nebeneinander zu stehen kamen. Zu einem späteren Zeitpunkt wurde die S- und W-Front der Kirche mit gotischen Fenstern versehen. Diese Kirche mit gotischen

Fenstern wurde während der Türkenherrschaft stark mitgenommen. In den 1700er Jahren werden in der wiederhergestellten Kirche die gotischen Fenster zu Barock-Fensteröffnungen umgebaut, später zu Ende des Jh. wird die bisherige Kirche mit flacher Decke mit böhmischen Kappen gewölbt. (OMF)

Nóra Pamer

151. Zalavár, Burg (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (IV). Wir setzten 1966 die Feststellung der Lage der inneren Burg des 11. Jh. und der Burg des 16. Jh. fort. Wir haben den Verlauf der äußeren S-lichen Linie des

Plankenwehrbaus der Burg des 16. Jh. festgestellt und einen Teil des äußeren S-lichen Abschnitts der Mauer freigelegt. Außerdem bestimmten wir die SO-Ecke der inneren Burg des 11. Jh., wo ein größerer Bau zum Vorschein kam, konnten aber aus technischen Gründen diesen nicht mehr erschließen.

Teilnehmer: Ágnes Makkai, Studentin und zwei Wochen sieben Studenten aus Prag⁷.

Ágnes Cs. Sós

Herausgegeben von:

Alice Sz. Burger

- ¹ THH = Dem Bau der zweiten Stufe an der Theiß vorangehende archäologische Forschungen, unter der Leitung des Ungarischen Nationalmuseums.
² LPG = Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft
³ JATE = József Attila Tudomány Egyetem (Szeged)
⁴ ELTE = Eötvös Lóránd Tudomány Egyetem (Budapest)

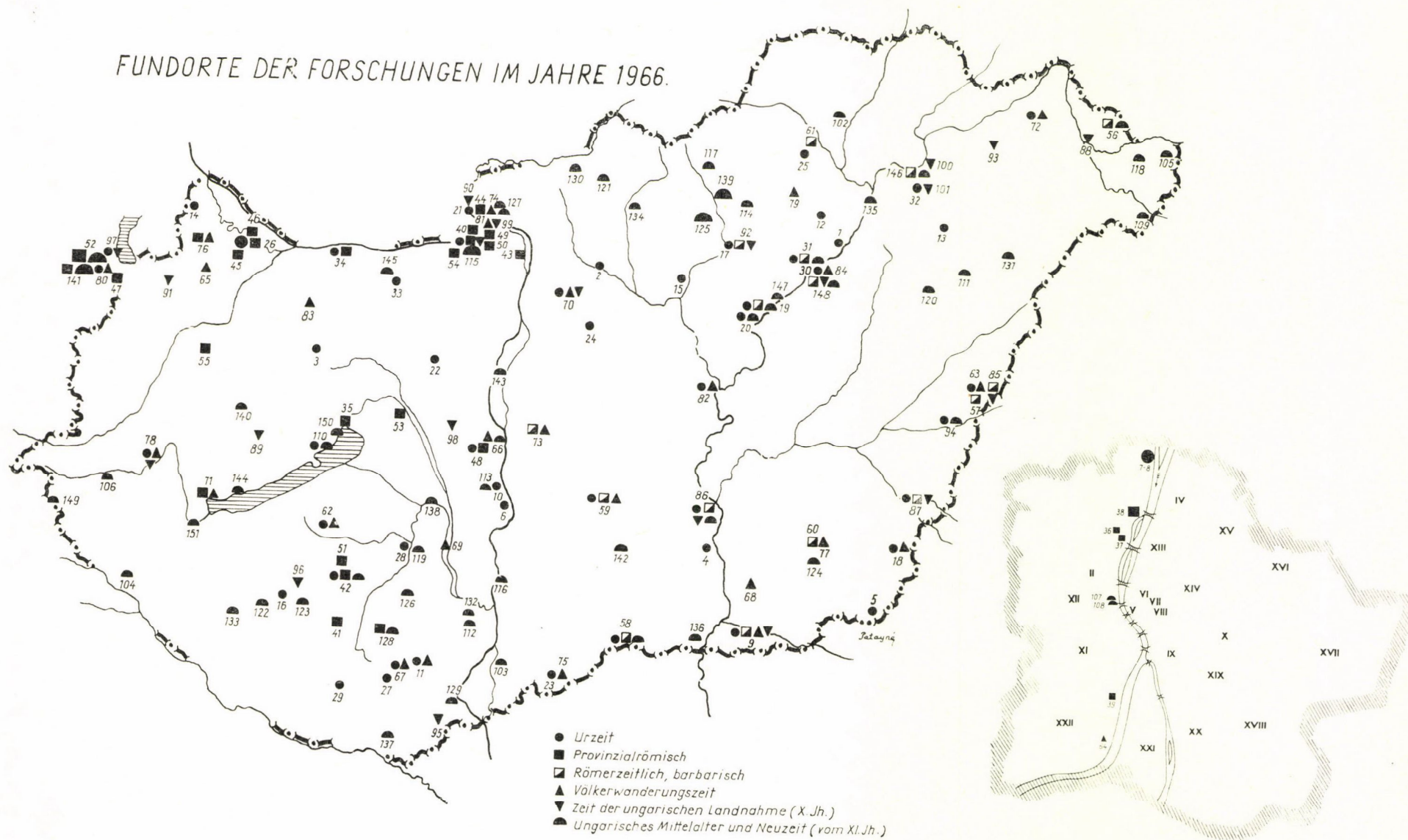
- ⁵ DK-RKI = Dem Bau des Donau-Wasserkraftwerkes vorangehende Rettungsgrabungen, unter der Leitung der Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
⁶ OMF = Országos Műemléki Felügyelőség (Landesinspektorat für Denkmalschutz)
⁷ Die Publikation „Archäologische Forschungen im Jahre 1966“ erscheint in ungarischer Sprache in „Régészeti Füzetek“ Ser. I. Nr. 20 (Publikation des Ungarischen Nationalmuseums)

VERZEICHNIS DER MUSEEN

- I. Baja, Türr-István-Museum
- II. Balassagyarmat, Palóc-Museum
- III. Békéscsaba, Munkácsy-Mihály-Museum
- IV. Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
- V. Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest
- VI. Budapest, Nagytétény, Schloßmuseum
- VII. Csongrád, Heimatmuseum
- VIII. Debrecen, Déri-Museum
- IX. Diósgyőr, Hüttenmuseum
- X. Eger, Dobó-István-Museum
- XI. Győr, Xantus-János-Museum
- XII. Gyula, Erkel-Ferenc-Museum
- XIII. Hajdúböszörmény, Hajdúság-Museum
- XIV. Kecskemét, Katona-József-Museum
- XV. Keszthely, Balaton-Museum
- XVI. Kiskunhalas, Halas-Museum
- XVII. Miskolc, Herman-Ottó-Museum
- XVIII. Mohács, Kanizsay-Dorottya-Museum
- XIX. Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
- XX. Nagykanizsa, Thury-György-Museum
- XXI. Nagykőrös, Arany-János-Museum
- XXII. Nagyvács, Burgmuseum
- XXIII. Nyírbátor, Báthory-István-Museum
- XXIV. Nyíregyháza, Jósza-András-Museum
- XXV. Orosháza, Szánthó-Kovács-Museum
- XXVI. Pécs, Janus-Pannonius-Museum
- XXVII. Salgótarján, Museum der Arbeiterbewegung
- XXVIII. Sáropatak, Rákóczi-Museum
- XXIX. Sopron, Liszt-Ferenc-Museum
- XXX. Sopron, Bergbaumuseum

- XXXI. Szarvas, Tessedik-Sámuel-Museum
- XXXII. Szeged, Móra-Ferenc-Museum
- XXXIII. Szekszárd, Balogh-Ádám-Museum
- XXXIV. Szentendre, Ferenczy-Károly-Museum
- XXXV. Szentes, Koszta-József-Museum
- XXXVI. Székesfehérvár, István- király-Museum
- XXXVII. Szigetvár, Zrínyi-Miklós-Museum
- XXXVIII. Szolnok, Damjanich-János-Museum
- XXXIX. Szombathely, Savaria-Museum
- XL. Dunaújváros, Städtisches Museum
- XLI. Tata, Kuny-Domonkos-Museum
- XLII. Tápiószéle, Dorfmuseum
- XLIII. Turkeve, Museum
- XLIV. Vác, Vak-Bottyán-Museum
- XLV. Veszprém, Bakony-Museum
- XLVI. Visegrád, Mátyás-Király-Museum
- XLVII. Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
- XLVIII. Zeitweilig bei der Archäologischen Forschungsgruppe der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt
- XLIX. Esztergom, Balassi-Bálint-Museum
- L. Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
- LI. Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum
- LII. Szob, Börzsöny-Museum
- LIII. Aszód, Dorfmuseum
- LIV. Kapuvár, Heimatmuseum
- LV. Kőszeg, Jurisich-Miklós-Museum
- LVI. Hódmezővásárhely, Tornyai-János-Museum
- LVII. Budapest, Museum für Landwirtschaft
- LVIII. Pápa, Heimatmuseum
- LIX. Kisvárd

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1966.

Les sites des fouilles de 1966. Sites préhistoriques, marqués par un cercle. Sites romains, marqués par un carré. Sites de „l'époque des Romains en territoire barbare”, marqués par un carré divisé en deux. Sites de l'époque de la Grande Migration, marqués par un triangle dressé. Sites de „l'époque de la conquête” hongroise (Xe siècle), marqués par un triangle renversé. Sites du moyen âge hongrois marqués par un demi-cercle.

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XVIII. kötet. Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. 334 lap, 120 tábla.

A 9 dolgozat sorát *Vértes L.* cikke kezdi: A henye-hegyi felsőpaleolit telep Bodrogkeresztúron. Összefoglaló az 5. o. alaprajza, a kovaelőfordulások jelzésével, a 6. lapon a tűzhelyfolt és a mammutállkapocs rajza különösen figyelemre méltó. A 692 db eszköz a keleti gravetti csoportba tartozik (8. o.). A 10. o. a henye-hegyi pengék hosszúságmegoszlását ábrázolja. Az eszközök típuslistája a 9. lapon. Anyaguk: obszidián, kővelő, limnokvarcit, homokkő, diolarit, jáspis, szarukő (11. o.). A leletanyag kb. egykorú az Istállós-kői barlang középeurópai aurignaci II kultúrájával. Összefügg az arkai iparral. A telep lakói ló-jávorszarvas-bölgény-mammut-vadászok. Kb. 29 000 éve vándorolhattak be a Szovjet-unió területéről (14. o.).

Mozsolics A. Nyíregyházáról és Szarvasszóról ismert aranytárgyleleteket, a B IV korszak végéről (33. o.), az ópályi csoportba soroltan. A nyíregyházai cserépedényben, 1963-ban 6 db tárgy került elő. Jelentősebb a 104,25 g súlyú diadéma, belső (!) felületén díszítve; fenyőágminta, félkörök, pontok ékesítik (15. o.). A szarvasszói kincsleletet 1847-ben találták. Tekercskorongok, fülgyűrűk, gyűrűláncok őrződtek meg belőle. Szintén cserépedényben rejthették el (23. o.). Egybevetés az oláhkeceli (24. o.), Gemze-égetterdői (25. o.), olcsva-apáti (27. o.), tákosi (29. o.), rozsályi (30. o.) és vásárosnaményi (31. o.) arany- és bronztárgyleletekkel. Alapvető a 32. o. utáni táblázat: a leletkör főbb tárgyainak típusasszociációja.

Párducz M. a tápiószelei szkíta kori temető leletanyagát elemzi. Eddig 467 sírt tártak fel belőle (35. o.). A 44. lapon a 162. sír rajzos képe: csontváz, 2 db lókoponya, 2 db lapos kő, vaskés, 3 db cserépedény (50. o.). A 49. o. képe a 305. sírra hívja fel a figyelmet: 3 db cserépedény, juh karcsontja, orsógomb az égett embercsontok között (62. o.). A 418. sírt az 54. o. rajza emeli ki. A női váz mellékletei: vaskarperec, bronzkarika, vaspalca, cserépedényben kavics, cserépbögre, ebben 2 db orsógomb (75. o.).

A kb. 3 m átmérőjű (!) 462. sírban (59., 62., 66. o.) az égett embercsontok 3 csomóban feküdtek, 4 db cserépedény, 2 db kék és fehér üvegyöngy, 1—1 db bronztükrő és vaskés, 3 db orsógomb, 1—1 db elektronfüggő és bronzkarika közepette (79. o.). A temető szintvonalas térképe a 66. és 67. o. közötti betétlapon. A 68. o. alaprajza a feltárt részek helyzetét demonstrálja. Az A—E temetőrészek részletes térképei a 70. és 71., a 76. és 77. lapok közötti betétlapokon, ill. a 80. oldalon elemezhetők.

Az eddig feltárt részekben szkíta kori 455, a péceli kultúrába tartozik 2, kelta 1, sarmata 6, Árpád-kori 1 sír (81. o.). A szkíta kori sírok közül csontvázak 230, hamvasztásos 211, jelképes 13, lósr 1 eset. Zsugorított vázas 201, nyújtott vázas 2 sír. Szórthamvas temetkezés 182, urnás 28 eset. A bolygatlan 142 váz közül 45 jobb, 97 eset bal oldalra volt fektetve, nemek szerinti elkülönítés nélkül. A sírok tájolásában nagy változatosság; leggyakrabban: ÉK—DNY, 37 eset (82. o.).

A 361. sír vázának lábán vaslábperec került elő (83. o.). Több sír csontvázán csontkítások állapíthatók

meg. A szkítákra jellemző háromélű bronznyílhegy 5 (84. o.), szkíta vasfokos 4 sírban (85. o.) volt. Vasborotvát egy sírban Bottyán Á. talált. A keleti befolyás jelei: a két karikás, csuklós vaszablák 2 sírban kerültek elő. Tömör, kúpos végű szkíta fülbevalók és karperecek, spirális alakú függők is jelentkeztek.

A kosfejes díszű bronztükrő őstípusát (462. sír) a VI—V. sz.-i Olbia fémművészete alkothatta meg (87. o.). Agyagpecsételőt és vörös festéket 3—3 sírban találtak. A 371. sír hegyesvégű csonttárgyát felfűzni lehetett: közepén 9 mm átmérőjű lyuk (88. o.). Nyakláncnak része a 170. sír áttörtművű, szkematikus emberábrázolásos fémtárgya. Figyelemre méltóbb az egyik orsógomb vulvaábrázolása.

A pontkörös díszítésű csontlapocskákat textil- vagy bőrféldíszre erősíthették (89. o.). A Certosa-típusú bronzfibula — a 383. sírből — i. sz. e. 500—390 korszakban divatos. A temető kezdete: VI. sz. utolsó harmada (90. o.). A kelta hódítás után a szkíta kultúra népe ide nem temetkezett tovább. A karperecek vonaldíszítésének kiterített rajza: Zéták között 5—5 függőleges vonalka láncolata a 38. táblán vizsgálható.

Fülep F. az intercisai zsinagóga problémájához tesz döntő megjegyzéseket. Cosmius mint pr(ae)positus sta(tionis), vagyis mint vámmállomás vezetője állított fogadalmi költárt „DEO AETERNO”, Alexander Severus császár és neje üdvéért (93. o.). Társadalmi funkciót is betöltött, a köfelirat szerint: spondilla synag(ogae) Iud(a)eor(um); a zsidó hitközség előimádkozója, talán kántora (97. o.). A spondaules-szó alakult így át, amíg a görögből az aramaeus nyelven keresztül a latinba jutott.

A zsidó diaspora sírjai talán a K—Ny tájolású, mellékletnélküli temetkezések között keresendők Dunaújvárosban (98. o.). A kőtábla a közzétani vizsgálat szerint Intercisa környéki mészkőből készült (96. o., 34. j.). Helytelen volt, hogy egyes kutatók pontot láttak a SPONDILLA-szó utolsó betűje előtt, mert az ottani lukacsot nem emberi kéz alkotta, és így téves ezen olvasat: ... spondill.a(rchi)synag(ogus) (95. o.).

Sz. Burger A. a ságvári későrómai kori temetőt ismerteti. A feltárt 342 sír a IV. sz.-ból származik (99. o.). A sírmellékletként talált 72 db üvegedény 24 típus között oszlik meg: félgömb alakú, féltőjás formájú, csontkakúp alakú, kúpos végű, gyűrűs talpon álló poharak; kúpos tálkák; csészék gyűrűs talppal; unguentariumok; palackok gömbtesttel; aryballos; kétfülű, ill. orsó alakú balsarium-ok; amforák; korsók 1 füllel, olykor gyűrűs talpon állók; kanecskák tojásdad alakúak, gyűrűs talppal.

Kanecskák és pohár 31 sírban került elő, általában a csontvázak lábánál (139. o.) elhelyezve, ókeresztény rítus jeleként. Az üvegtárgyak főleg a Rajna vidékéről, elvéve keletről kerültek el ide (140. o.). A sírokból 32 db ép, mázas cserépedényt szedtek ki. A házi kerámiát 23 db edény képviseli. A 41 db hagymafejes, háromgombos bronzfibula közül 28 db egyszerű típus, a kísérő érmek szerint, a 346—375. években voltak használatosak (142. o.). Az aranyozott—niellódíszes csoportot itt a 351—354., ill. a 367—395. évekből való érem kíséri (143—4. o.).

Bronzesat 33, vasból való 2 sírban került elő. Az 56. sír övgarnitúrájának csatját sárkányfej (98. kép) díszíti; más esetekben Bellerophon—és ókeresztény jelenet a díszítés. Kiemelendő az ékszeranyagból a gagát-

nyaklánc; arany, amfóra alakú gyöngyökkel találták (145. o.). A 219. sír fakoporsós, a gyermekváz nyakán ezüst torques (94. t. 8.). A 314. sírban lelt bronzlánc (146. o.) is egyedül áll Tricciana leletanyagában.

A sok fülbevaló aranyból, ezüsből vagy bronzból készült, a karperecek csontból, vasból, bronzból. Különleges a 328. sír karperece: több huzalból és kék gyöngyből készült (120. kép). A gyűrűk anyaga: bronz, vas, ezüst. Olykor 3–3 bronzgyűrűt is találtak a női és gyermekvázaknál (146. o.) A hajtűk ezüsből és bronzból készültek. Scrinium-ot két női sírban találtak. A Lázár-jelenet példányt 346–367. évekből való érmek keltez (147. o.): 91. t. 6.

Díszes bronzkörüzt férfi sírban helyeztek le, bőrszénnyel a 249. sírban. A 183 db érem rendszerezése, verdék alapján, a 149–152. lapokon. A temető központjában a cella memoriae állott, ettől nyugatra az egy apszidás sírkamrák — padozatuk alatt téglavagy fakoporsóval — és kisebb boltozott sírkamrák létesültek, félig a földre süllyesztve (156. o.). A téglasírokon kívül előkerültek földsírről fölé emelt tetők, habarcsos peremes téglalából rakva (158. o.).

Figyelemre méltóbb 2 db ókeresztény jellegű téglaképző (91–92. kép), fakoporsóból. A fakoporsók összeillesztése vaspántokkal vagy vasszögekkel történt. Melléklet nélkül 80 sírt találtak; ezek túlnyomóan fakoporsós temetkezések. A Ny–K tájolású sírokba — ha melléklet nem volt bennük — zsidó elhunytakat temethettek (162. o.).

Az ókeresztény jellegű temetkezés — az érmek alapján — a 340–375. években folyhatott (163. o.). Tricciana területén azonban már a II–III. sz.-ban élt település (165. o.). A IV. sz.-i Pannonia térképe a 181. lapon. Tricciana város Ságvár környezetében: a 182. o. térképe. Ezüst laposca felirattal: 197. o. A talált érmek listája a 234. o. utáni betétlapokon. A 183 db Domitianus-szal kezdődik, Gratianus-szal végződik. Az ókeresztény jelképes téglák eredeti lelőhelyén: 85. t. 4. Görög és latin írásos ókeresztény üveg pohár, ill. ezüst laposca képe: 91. t. 7–8.

Szilágyi J. az északafrikai tartományok 23 városának római császár kori halandóságához szolgáltat összesen 4987 élettartamadatot. Csak azon városok halandósági táblázatait állítja össze, amelyekből eddig legalább 75 adat ismeretes. Az elvont életkorátlag az Aquinum-mal kapcsolatosabb helyiségekben: Theveste-ben 45.5 (masc.); 37.3 (fem.); Ammaedara-ban 44.9, 33.0; Thamugadi-ban 58.9; 50.9; Sitifis-ben 40.1; 36.5; Caesarea-ban 30.0, 25.1 év.

Bóna I. a petőházai aranykehllyel kapcsolatban, amelyet „Cundpald fecit”, a bajor–frank pannóniai avarmisszió kezdeteit fejtegeti. Az eredetileg 118 mm magas templomi kehely teljesebben feltárt díszítésének rajzát a 283. és a 297. o. képei mutatják. A mesterjelzés betűi 7–4,5 mm magasságok között ingadoznak (286. o.). Jellegetes angolszász majuszkulákkal írták Cundpald mester nevét (287. o.), a VIII. sz.-ra jellemző bajor hangalak szem előtt tartásával (289. o.). A mester neve bajor, a felületes kereszténységű germán aranyművészé válódi képviselője (191. o.).

A kehely drágakődíszítése nem maradt fenn (301. o.). Készülhetett a salzburgi püspökség körzetében a 760–780. években (302. o.). Az utolsó önálló bajor herceg területén virágzó bajor aranyművészetnek sajátos egyedi készítménye (303. o.). Petőházán a Karoling-korszakban fatemplom állhatott, ahol a missziós püspököt méltóan eltemethették, a méltóságát jelző kehellyel együtt (305. o.), a frank uralom kezdetén (307. o.).

Szervezett, missziós püspökök által irányított keresztény térítés Pannóniában csak a 800–803. években indult el (312. o.) az avarok körében. Petőházánál talán Abraham kagan fejedelmi székhelyével számolhatunk, akit a Fische folyócskában kereszteltek meg. Theodericus püspök működésének is itt lehetett a központja, aki 799-ben érkezett meg, és itt az avarok püspökeként hunyt el a 820-as években (325. o.).

A kötetet két recenzió zárja le. *Bóna I.* a bresciai San Salvatore-bazilika építésének történetéhez fűz megjegyzéseket, a korai középkori művészeti VIII. kongresz-

szus (1959, Verona–Vicenza–Brescia) adatait tartalmazó külön kötet elemzése és kétizbeni autopsia alapján. Az I. templom alatt 4 réteg terül el: IV–V. sz.-i későrómai; V–VI. sz.-i keleti gót; a VI. sz. végéről–VII. sz. elejéről langobard település nyomai; feltöltés az I. templom építéséhez (332. o.).

Makkay I. Kalicz N. könyvét értékeli: „A péceli (badeni) kultúra és Anatólia”.

Szilágyi János
(Aquinum)

Vértés L. Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. A Magyar Régészet Kézikönyve I. Budapest 1965. Akadémiai Kiadó. 385 lap, 76 ábra, 75 tábla, 3 melléklet.

„... helyénvaló, ... az alázat és kételkedés a megbízatosabbnak tűnő megállapításokban is”

Vértés László

Egy tudomány szak sem nélkülözheti a kézikönyvet. A kézikönyvek lehetővé teszik, hogy a szakemberek könnyen áttekinthessék tudományterületük elért eredményeit és nyitott kérdéseit, a kezdő kutatók számára pedig jelentős mértékben megkönnyítik az első tájékozódást a problémák és a tudományos irodalom tömkelegében. Éppen ezért jól érthető, hogy a magyar régészet-tudomány történetében már régóta napirenden van egy régészeti kézikönyv megírása. Az első átfogó terv még 1946/47-ben született meg, azonban ennek a kézikönyvnek a munkálatai alig egy év múlva már elakadtak. A MTA Régészeti Bizottsága azután az ötvenes évek elején új tervet dolgozott ki. Ennek a korábbinál lényegesen nagyobb igényű tervnek az alapján jelent meg 1954-ben a „Régészeti Kézikönyv” I. kötete, a „Gyakorlati Régészet” Banner J., László Gy., Méri I., Radnóti A. kollektív munkájaként. E tervezetnek többi része sohasem valósult meg, holott régészeti kutatásunkban egy régészeti kézikönyv hiánya egyre érezhetőbbé vált. Ez végül is szükségessé tette egy újabb terv megalkotását, s így most 11 év után ismét előttünk fekszik egy új projekt, a „Magyar Régészet Kézikönyve” I. kötete, Vértés László munkája.

A magyarországi őskőkor és átmeneti kőkor kutatási eredményeinek új szintézise kétségtelenül fontos követelmény volt már régészeti kutatásunknak. Roska M., Kadió O. és Hillebrand J. a maguk idejében érdemes összefoglaló munkáit az utóbbi két évtized kutatásai túlhaladtá tették. Ezenkívül az őskőkor kutatása nemzetközi viszonylatban is olyan új eredményekkel és módszerekkel gazdagodott, amelyek mindenképpen megkívánják egy új elméleti alapokon nyugvó szintézis létrehozását. Ezt a feladatot V. magas színvonalon és újszerűen oldotta meg. A munka három nagy részre tagolódik. Az I. részben az őskőkor kutatásának alapkérdéseit világította meg. Az idetartozó fejezetek foglalkoznak az őskőkori ember fizikai környezetével, a jégkorszak élővilágával, az őskőkor-kutatás régészeti és kronológiai módszereivel, a régészeti kultúra fogalmával, röviden áttekinthetők az őskőkor történetének általános problémáit, az európai felső paleolitikum bonyolult történetét és a magyarországi őskőkor-kutatás fejlődését.

E fejezetek alapján véve a könyv módszertani megalapozását jelentik, s tömör, higgadt, jól áttekinthető tájékoztatást adnak a tárgyalta problémákról. A megoldandó feladat itt kétségtelenül igen nehéz volt, mert aránylag szűkre szabott keretek között kellett összefoglalnia az utóbbi évtizedek rohamosan növekvő tudományos irodalmát, s olyan kérdéseket kellett megvilágítani, amelyek még alig, vagy egyáltalán nem kerültek szóba a magyar régészeti irodalomban. Különösen aktuális volt már az őskőkor-kutatás új kronológiai módszereinek ismertetése, s ez talán nagyobb teret is érdemelt volna, s a ma már részben elavultnak tekinthető Milanković-elmélet rováására bővebben lehetett volna foglalkozni a C¹⁴ kronológia kérdéseivel (az irodalomba kíváncsított volna még legalább is W. F. Libby: Radio-

carbon Dating. Chicago 1955 c. munkája, továbbá a C¹⁴ keltezés két legfontosabb repertóriuma, a „Radiocarbon” és a „Radiocarbon Dates Inc.”, s esetleg ismeretnő lehetett volna az obszidián-, a bazalt és a potassium-argon kronológiai módszereit és eredményeit is. Sajnálatos, hogy mindennek a magyar régészeti kutatásban egyelőre inkább csak elméleti jelentősége van, s éppen ezért kell nagyra értékelnünk V. fáradságtalan törekvéseit a modern kutatási módszerek meghonosítására őskőkori kutatásunkban.

V. alapvető beállítottságát az őskőkori leletanyag értékelésével szemben híven tükrözik ismertetésünk motívójával idézett sorai. Ezzel kapcsolatban helyesen hangsúlyozza, hogy a leletanyag tipológiai rendszerezése önmagában nem elégítheti ki mai tudományos igényeinket. Ha objektív tudományos következtetésekre törekszünk és valóban az őskőkori ember tudatában élt eszköztípusokat akarjuk meghatározni, akkor joggal vehetjük fel mindazokat a kételyeket, amelyeket V. felvet. Ha meggondoljuk, hogy az őskorral foglalkozó kutatók általában legalább 30, egyesek, mint F. Bordes, több mint 60féle eszköztípust különböztetnek meg, s hogy ugyanakkor az őskőkori viszonyai között sokezer évvel a kézművességek specializálódása előtt ennyiféle munkafunkciót aligha lehet felténni, igazat kell adnunk V.-nek, hogy ezek a típusok csak a magunk számára alkotott munka-alkotó értékű egységek. Ha így csaknem biztosra vehető, hogy az őskőkori ember tudatában más eszköztípus-kategóriák éltek, mint amelyek tipológiai rendszerezéseinkben szerepelnek, akkor annál helyesebbnek és fontosabbnak tarthatjuk V.-nek azt a törekvét, hogy az őskőkori eszköztípusokat a matematikai statisztika segítségével határozza körül, továbbá, hogy a tipológiai rendszerezést az eszközkészítés technológiai sajátosságainak statisztikai vizsgálatával egészítse ki (a III. részben a 23. fejezetet szenteli a matematikai statisztika felhasználásának az őskőkori-kutatásban). V. e törekvése rendkívül figyelemre méltó, s feltétlenül fontos lépést jelent előre módszertani tekintetben.

Az őskőkori-kutatás keretein túlmenően is jelentősek V.-nek azok a fejtegetései, amelyekben a „kultúra” problémáját színesen és igen sokoldalúan tárgyalja. Igen helyesen különbséget tesz a régészeti és a történeti kultúra fogalmi között, amelyeknek összekeverése annyi zavart okoz a régészeti kutatásban, de helyesen hangsúlyozza, hogy a régésznek a régészeti kultúra tartalmát a lehetőséghez képest közel kell vinnie a történeti kultúra fogalmához.

Bámulatosan tömör, de mégis jól áttekinthető az őskőkori történeti áttekintése, amelyben V. nemcsak a termelőerők fejlődését rajzolja meg, hanem röviden, de a lényegret megfogalmazva foglalkozik a felépítmény olyan fontos elemeivel is, mint a vallás és a művészet. Szívesen láttuk volna a *Neanthropus* kialakulásának és az őskőkori társadalmak problémáinak részletesebb kifejtését, annál is inkább, mert az utóbbi kérdéscsoporthoz régebben magának V.-nek is lényeges mondanivalói voltak, amelyek annak idején a régészet területén túlmenően is élénk visszhangot váltottak ki. Szellemes és szemléletes az európai felső paleolitikum bonyolult történetének ábrázolása egy réteges diagrammal, amely nemcsak az egyes kultúrákat, de a legfontosabb lelőhelyeket és kronológiai adataikat is tartalmazza. Kár, hogy a technikai kivétel nem egészen tökéletes (pl. a diagrammon háromféle sűrűségű vízszintes vonalkázás szerepel, a jelkulesban viszont csak kettő, nem található meg a diagrammon a jelkules 8. és 10. sz. jele), pedig V. doktori értekezésében ugyanez a diagramm hibátlan volt.

A munka speciális részét, a magyarországi őskőkori és átmeneti kőkori ismertetését a 2. rész (8–21. fejezet) tartalmazza. Ebben teljes mértékben érvényesülnek V. módszertani és ismeretelméleti alapelvei, s az ábrázolásának egységét nagymértékben biztosítja. Az egyes kultúrák körülhatárolásának és kronológiájában V. a szubjektív tényezőkhöz maximális kizárására törekszik, s ennek megfelelően elsősorban a természettudományos vizsgálatok eredményeire és a leletanyag statisztikai vizsgálatára támaszkodik. A magyarországi őskőkori megrajzolt képe

jól szemlélteti azt a jelentős fejlődést, amelyet őskőkorkutatásunk az utolsó két évtized folyamán megtett, s amelynek eredményeképpen e korszakról korábban kialakított kép alapvetően megváltozott. Az alsó-paleolitik Buda-kultúra, a dunántúli moustier-i, a moustier-i radiációinak felismerése, az aurignac-i kultúra magyarországi megjelenésének tisztázása, a gravetti kultúra magyarországi formáinak meghatározása, a barlangi gravetti problémájának felvetése, a magyarországi mezolitik leletek kritikai megrostálása és az új mezolitik leletek történeti értékelése szemléletesen jelzik azokat az új eredményeket, amelyek a magyarországi őskőkori V. által megrajzolt új képét kialakították.

A könyv harmadik része (22–27. fejezet) sok tekintetben újszerű régészeti irodalmunkban. Igen fontos elsősorban a két terminológiai fejezet (22. Az őskőkori eszközfajtái és nevezéktana, 25. Őskőkori lelőhelyeink főbb faunaelemeinek nevezéktani azonosítása), amely példát mutathat más régészeti korszakok magyar terminológiájának kidolgozására is. Ugyancsak úttörő a matematikai statisztika felhasználásáról szóló fejezet, amely új lehetőségekre mutat rá más régészeti korok vizsgálata számára is. Elméleti szempontból fontos a barlangi kitöltés kormeghatározó szerepéről szóló fejezet. Sikertől megdőlésnek kell tartanunk, hogy az őskőkori barlangi és külszíni lelőhelyek természettudományi és régészeti adatai külön fejezetekben kerültek közlésre. Ez a munka második részét sokkal áttekinthetőbbé tette, módszertani szempontból pedig világos határvonalat vont a tényadatok és a belőlük levonható következtetések között.

Egészben véve Vértés László könyve őskőkori kutatásunk kiemelkedő értékű alkotása. A szigorú kritikai szemlélet következetes érvényesítése, a szubjektív tényezőkhöz maximális kizárására irányuló törekvés, a leletanyag legnagyobb részének autopszián alapuló ismertetése és értékelése a modern kutatási módszerek alkalmazásával együtt szilárd kiindulási alappá teszik „A Magyar Régészet Kézikönyve” I. kötetét további őskőkori kutatásaink számára. E kézikönyv olyan kutató munkája, aki tudományának módszertani és ismeretelméleti kérdéseit végig átgondolta, s így nyert szemléletét a feldolgozásban érvényesíteni is tudta. Reméljük, hogy az I. kötetet „A Magyar Régészet Kézikönyve”-nek további kötetei is hamarosan követik majd, s nem 10 év múlva kell majd ismét egy új tervezet I. kötetéről az Archaeológiai Értesítő hasábjain hírt adnunk.

Harmatta János

Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. VIII. kötet. Szerkesztette G. Behm-Blanke. Weimar 1966. Hermann Böhlau Nachfolger. 298 lap, 85 kép, 88 tábla.

A thüringiai múzeum legújabb kötetét R.-D. Beck elméleti tanulmánya vezeti be: „Régészeti kémia — a kémia az őstörténeti kutatás szolgálatában” címmel. A weimari múzeumban 1964-től külön Régészeti Kémia részleg alakult, ennek jelentőségét ismerteti a szerző. (A modern kémia szerepe ma már az ásás előtt elkezdődik a telepek és temetők felkutatására alkalmazott foszfát vizsgálatokkal. Igazi munkája azonban mégis a múzeumi laboratóriumban bontakozik ki. Tevékenysége kiterjed az anyagmeghatározásra [bronz és más ötvözetek valamint üvegek analízisére, tiszta réz meghatározására, edények tartalmának megvizsgálására stb.], a leletek helyreállításának kémiai folyamatára, valamint a konzerválásra és restaurálásra. Adatokat szolgáltat egyes leletek anyagán keresztül azok eredetéről, tehát a kereskedelmi kapcsolatok természettudományos tisztázására. Ma már egyre finomodó módszerei vannak bizonyos leletek-leletcsoportok relatív időrendjének kémiai meghatározására.)

A kötet gerince R. Feustel—H. Bach—W. Gall—M. Teichert 150 oldalas komplex monográfiája: „Adatok a középnémetországi zsinagógás edények népe kultúrájához és antropológiájához”. Noha a bevezetésben csupán

szerény anyagközlésnek nevezik, a valóságban alapvető monográfia. G. Leuwe 1959-ben megjelent katalógusát nem kevesebb, mint 23 új, hitelesen feltárt, módszeresen megfigyelt lelőhely anyagával egészíti ki. A szerzők szerénykedése nyilván arra vezethető vissza, hogy nem kívánnak állást foglalni a kultúra állandóan vitatott és évtizedenként változó helyi vagy keleti eredetének kérdésében. Megelégszenek a C^{14} adatok közlésével, amelyek a kultúra közép-németországi életét kerekén 2500–2000 közé kelteznek, félezer évvel korábbi időre tehát, mint a hagyományos kronológia.

A monográfia 16 lelőhely 41 kitűnően dokumentált temetkezését dolgozza fel. (Az antropológiailag vagy régészetiileg biztosan meghatározható nemű temetkezésekből [1. a sírok és leletek rajzos táblázatait valamint gondos publikációját] hazai kutatásunk számára meglepő megfigyelést tehetünk: a férfiak mindig jobb oldalukon zsuporítva Ny–K-i irányban vannak tájolva, míg a nők a bal oldalukon fekszenek K–Ny-i irányban, tehát az ellentétesen fektetett vázak arca mindig D felé tekint.) Azt már korábban is észrevettük, hogy a thüringiai zsinégdiszes edények népénél gyakori a férfiak jobb, illetve a nők bal oldali zsuporított fektetése. Meghatározott tájolással is kombinált ilyen erősen kötött rituálissal azonban tudomásom szerint csak az itt közölt temetőkből és a mi fűzesabonyi kultúránk korai szakaszából Hernádkakról van tudomásunk.

Néhány melléklet is érdeklődésünkre tarthat számot. Az aulebeni 8. halom 1. sírjában női temetkezés koponyáján visszapödrött végű rézlemez diadémát, bal mellén pedig kettős sorban egyes és kettős rézesövescskékből összefűzött díszítményt (vö. Oroszvár) találtak. Nem kevésbé meglepő a hatvani-gesprengbergi almfokra és urnákra annyira jellemző bordázott csőfűlek párhuzama Kühnhausenből.

(A leletek technológiai vizsgálata mindenképp az ún. „harcibalták” kérdését helyezi új megvilágításba. Az eddigi kutatás éppen e jellemző és gyakori köeszköz alapján vélte kultúránk népét nagyon harciasnak, afféle fegyveres pásztoroknak. A megvizsgált baltákon azonban igen erős, különböző jellegű használatról tanúskodó kopánsnyomok mutathatók ki, ami gyakorlati rendeltetésük kérdését helyezi előtérbe. Érdekes egy különböző részekből összeállított „felépített” fazék vizsgálata, de nagyon ügyes a kultúrában használt különböző motívumok és az előállításukra szolgáló eszközök [többek között a zsinégminta készítéséhez] újjáalkotása is.)

Az eddig kizárólag pásztorkodónak gondolt népi gazdasági életére új fényt vetnek az edények anyagában, megfigyelt pelyva és gabona lenyomatok. Ezeket gipszse kiöntötték, majd nagyított felvételeken megvizsgálták. Búzának és rozsnak bizonyultak, ami e tekintetben is módosítja a korábbi egyoldalú elképzeléseket és igazolja a földművelés bizonyos mérvű meglétét a kultúra népénél.

A zsinégdiszes edények kultúrája egész területén 44 helyről állanak a kutatás rendelkezésére antropológiai adatok, itt mintegy 40 sír feldolgozását kapjuk. A gyermekek arányszáma igen magas: 30–40% között mozog. Egészében mégis a legfeltűnőbb a két nem aránytalansága: közel kétharmad a férfiak javára. Az újonnan feltárt sírok embertani anyaga is többnyire dolicho- vagy hyperdolichoocrannak bizonyult.

Az előző tanulmányhoz mintegy kiegészítésül W. Timpel kőpakolásos, zsinég díszes edényes sírleletet közöl, H. Bach és A. Barth pedig egy, a gömbamforák kultúrájába tartozó kőkamrásir szép leleteiről és antropológiájáról számolnak be.

S. Barthel a nohrai későbronzkori temetőt publikálja. A 44 sírből 29 kőborításos csontvázas temetkezés a IV–V. periódusból, míg 15 hamvasztásos sír a HC–HD, idősakzból. W. Schrickel a lausitzi kultúra kőborításos urnasírjairól közöl érdekes összeállítást, valamennyi ilyen típusú sír a kultúra fiatalabb szakaszába tartozik.

K. Peschel dolgozata ismét közelebb áll a mi problémáinkhoz: „Későkelta import keramika Thüringiában”. Érdekessége abban rejlik, hogy történeti és régészeti ismereteink alapján Thüringia a Késő La Tène korszakban már az elbai-germán körhöz tartozik, temetőire,

sírsíraira a grossromstedti temető horizontjának leletei jellemzők. Ennek ellenére Közép-és DNY-Thüringiában településeken, főleg magaslati-hegyi telepeken, jelentős későkelta szórvány keramika mutatható ki. Elsősorban jellegzetes grafitbevonatos, duzzadtperemű, fésűsdiszű fazekak és töredékek, eddig 34 lelőhelyen. Elterjedésük É-ÉK-i határa az Unstrut-Saale völgy. Egyes telepeken talált grafit tömbök arra utalnak, hogy részben helyben is készülhettek. Nem áll ez viszont a későkelta oppidum-civilizációra jellemző másik edénytípusra a korongolt, öblös, festett fazekakra, igaz ezek eddig csak két helyen fordultak elő. Említésre méltó még, hogy a későkelta leletek elterjedése nagyjából megegyezik a kelta pénzek thüringiai előfordulásával. Az utóbbiak főleg Duna-vidéki veretek. A katalógusban is ismertetett szórványos leletekből adódó problematikát egyelőre nyitva hagyja a szerző.

S. Barthel a weimari körzet La Tène sírjait ismerteti. A nohrai csontvázas temetkezésekből a C. periódusba tartozó vörösesíkos festett edény, szép bronz övlánc, bronz fibula és karperec került elő. A két tiefurti temető 9, ill. 13 urnasírjával már a D. periódusba tartozik. (A leletekből az urnák mellett különösen figyelemre méltóak a vas övkapcsok és fibulák, továbbá ollók, különböző alakú kések és lándzsa, végül egy állatfejben végződő bronz övesat, amely Kárpát-medencei darabokhoz áll közel.)

W. Timpel koraközépkori temető néhány sírját közli Vogelsbergből. A Ny–K-i irányítású temetkezésekből 2 földsisír, 3 pedig kőlapokból összeállított sír volt, az utóbbiak közül a legzadagabbat megbolygatták.

A sírleletek nem mindennapiak: VIII. századi késő-meroving-korai karoling temetkezések, amelyek a frank birodalmon belül e korban már a ritkaságok közé tartoznak. Kormeghatározásukat a bolygatott sír kétélű kardja és bronz tűi, valamint egy női sír gyöngyei biztosítják. (A szerző a vogelsbergi kardhoz párhuzamként bemutatja Thüringia 5 másik hasonló korú kardját és röntgen felvételeit. A 6 kard közül 3 damaszcozott.)

A szép kiállítású kötetben tehát ezúttal is számos érdekes közleményre bukkanhat a kutató.

Bóna István

A. Leroi-Gourhan, Préhistoire de l'art occidental. Éditions d'Art Lucien Mazenod. Paris 1965. 482 lap, 121 színes tábla, 569 fekete-fehér mélynyomású kép, 65 értelmező, vonalas rajz és 49 részletes barlangtérkép.

Nem mindennapos, s nem is könnyű feladat ennek a különleges munkának ismertetése, mert nehéz egy könyvről csupa felsőfokú jelzőt leírni anélkül, hogy az ismertető a szubjektív lelkesedés vádjá alá esne. Márpedig A. Leroi-Gourhan professzor és a feltétlenül vele egyetemben említendő Lucien Mazenod könyvről csak szuperlatívuszokban, a legmélyebb elismerés hangján lehet beszélni.

A könyv egy sorozatnak, „L'Art et les grandes Civilisations” címen tervezett gyűjteménynek első kötete. Jellemző a gondra és a kiadó magas igényére, amellyel készült, hogy a benne elhelyezett 690 fotográfiát 8 színes felvétel kivételével egyetlen személy: Jean Vertut mérnök — maga is Leroi-Gourhan tanítványa — készítette kifejezetten e munka részére, s tegyük mindjárt hozzá: a legmagasabb színvonalon.

A. Leroi-Gourhan professzor már eddig is több olyan munkát jelentetett meg, amely az őskor művészetét állítja elének, s az ábrázolások elhelyezésére, mondanivalójára, kód-jellegére vonatkozó eredeti elméletét sem kell bemutatni a szakembereknek. Ebben a munkájában mintegy megkoronázza életművének a művészettel foglalkozó szakaszát, amennyiben bőséges oldalszámon, minden eddigi őskor-művészeti műnél gazdagabb illusztrációs anyag segítségével fejtheti ki ismert teóriáját.

A könyv a Kiadó figyelemre méltó előszavával kezdődik, s Leroi-Gourhan professzor, majd a kiadó-szerző-fényképész együttes bevezetőjével folytatódik. Az érdemi rész első fejezetében a történeti előzményekkel, a kutatás módszertanával és a műalkotások kronológiájával ismeret meg, majd sorra veszi az alkotásokat. A díszített tárgyakkal kezdve, végigvezeti az olvasót az ékszerek, kisebb, „vallásos” jellegű, szobrok ismertetésén. Ezután a barlangi festményeket mutatja be, a maga sajátos elmélete értelmében, s egy abszolút-kronológiai, majd egy, a műalkotásokat négy stílus-egységre bontó, tagolási fejezettel zárja a szövegi részt.

A könyv dokumentációja a kötetnek több mint felét foglalja el. Leleghelyről leleghelyre írja le a műalkotásokat, statisztikai táblázatokkal mutatja be az egyes ábrázolások fejlődését és mennyiségi adatait, s végül hipotézisének szintetikus bizonyítását adja. Bibliográfia és tárgymutató egészíti ki a munkát.

Amint már mondtam, a szerző munkájával azonos szintű a Kiadóé, aki maga gondozta ezt a könyvet. Mind a képtördelés szempontjából, mind más nyomda-technikai és tipográfiai szempontokból az új és követendő megoldások, ötletek egész sorával találkozunk a munkában, nem is szólva arról, hogy a Kodak színesfilmre készített festménymásolatok is a színes nyomástechnika maximumát érték el.

Összefoglalva: A. Leroi-Gourhan és Lucien Mazenod könyve mind szakmai forrásmunkaként, mind a legigényesebb esztétikai követelményeket is kielégítő művészeti könyvként az eddig megjelentek között a legmagasabb színvonalat képviseli.

Vértés László

M. Schiff Giorgini C. Robichon és J. Leclant közreműködésével, Soleb I, 1813–1963. Firenze, 1965., VIII + 163 lap 130 kép.

Az a páratlanul mondható nemzetközi régészeti összefogás, amely a hullámsírhoz merülő núbiai területek egyiptomi műemlékanyagát a lehetőség határain belül megmentette, vagy pontos felvételeivel legalább megörökítette, jótékonyan hatott abban az irányban is, hogy újból ráirányította a figyelmet Nubiának, de emellett Szudánnak is régészeti jelentőségére. Az assuáni nagy gát által felduzzasztott víz nemcsak a mai Egyiptom (Egyesült Arab Köztársaság) núbiai területének Nílusparti részeit önti el folyamatosan, hanem ugyanígy érinti a szudáni Nubia északi részének Nílusvidékét is. Víz alá kerül a szép szudáni város, Wadi Halfa (az Egyiptom és Belső-Afrika összeköttetését biztosító nilusi víziút eddigi végállomása), és a régészeti szempontból pótolhatatlan veszteséget jelentő Buhen is. Buhen az őbirodalomtól kezdve fontos egyiptomi település volt, és várendszere a középbírodalomtól az újbírodalomra kiterjedő korszakokban épült ki. Az egyiptomi építészetnek és egyben hadi technikának pótolhatatlan emlékei kerülnek víz alá.

A szudáni területnek legjelentősebb templomépítményét Soleb képviseli. Soleb már kívül esik a közvetlenül veszélyeztetett területtől, 500 km-re fekszik délre Assuan-tól, több mint 200 km-re Wadi Halfától. Ily távol az egyiptomi anyaországtól (használhatjuk ezt a kifejezést, mert már az őbirodalom idején is, az Assuanból kiinduló expedíciókon részt vevő, vagy Nubiában élő egyiptomiak is hazai földben kívántak temetkezni) építtette itt III. Amenophis hatalmas templomát. Ennek feltárása és hat kötetre tervezett részletes publikálása több szempontból is indokolt.

A pisai egyetem patronálása alatt működő expedíciót Michela Schiff Giorgini szervezte, egyiptológiai szakemberei J. Leclant, C. Robichon és 1963-ban bekövetkezett haláláig, J. Janssen voltak. 1957-től kezdve hat expedíció munkájával végezték el a régészeti felvételt és készítették elő a publikációt.

Ennek most megjelent első kötete a gazdagnak mondható egyiptomi régészeti publikációs irodalomban is újat nyújt tematikájában. Az általános adatokat közlő

bevezetésen kívül a Solebről szóló eddigi leírásoknak, ábrázolásoknak hiánytalan (részben facsimilés) dokumentációját adja, és ezáltal áttekintést is nyújt a templom jelentőségéről. Történeti sorrendben, a hitelesség részletes méltatásával, gazdag jegyzet anyaggal közli a solebi leírásokat J. L. Burckhardt-nak (aki Abu Simbelről először adott tudósítást) 1813. évi útjától kezdődően, az ott járt expedíciók, kutatók, utazók, turisták feljegyzéseit, vázlatait megörökítve. Az eredeti leírások, rajzok jelentősége igen nagy, mert másfél évszázad alatt még száraz éghajlat alatt és nem kulturált területen is pusztul a régészeti anyag, a napóleoni tudományos expedíció pedig ott nem járt, így nem örökíthette meg monumentális kiadványában.

A dokumentáció jelentőségét növeli, hogy nehezen hozzáférhető könyvekből, mint Burckhardt: Travels in Nubia, London, 1819, nemcsak leírásokat, de térképvázlatokat is közöl, vagy pl. Cailliaud: Voyage à Méroé, Párizsban 1823, 1826 és 1827-ben megjelent művéből a templom alaprajz felvételét is láthatjuk a rajzokon kívül. A teljesség érdekében szinte levéltári kutatást végeztek a nyomtatásban meg nem jelent leírások után. Múzeumok és magángyűjtemények gazdag anyaga tárul fel a kutatások nyomán, és az egykorú naplójegyzetek sok értékes és érdekes régészeti és kultúrtörténeti eseményt örökítettek meg. Bankes expedíciója francia rajzolójának, Linant de Bellefondsnak útinaplója ma is leköti az olvasót.

Már 1816-ban a kutatók és utazók egész sora keresi fel Nubiát: Bankes, Belzoni, Cailliaud, Drovetti, Rifaat, Stratton, Bennet, Fuller, Belmore. Európaiak is kísérik azután Izmail pasa expedícióját Nubiába, akinek hadserege 1820-ban gyülekezett Assuanban. Cailliaud hazatérve megmutatta solebi feljegyzéseit és rajzait Champollionnak, aki Rosellini kíséretében 1829-ben találkozott a Szudánból visszatérő Prudhoe lord expedíciójával is Korosok környékén. Az utóbbi expedíció azért is nevezetes, mert ráirányította a figyelmet azokra az ábrázolásokra, amelyek a solebi templom oszlopain a leigázott idegen népeket mutatják be. Több ízben is járt Solebben Wilkinson, aki felfigyelt a templom kultusz történeti jelentőségére is, és értékesek Bonomi adatai is. Kisebbségi utazók után alapvetőnek bizonyult a Lepsius vezetésével álló expedíció munkája. Hihetetlenül rövid idő, öt nap alatt vették fel a „Denkmäler” részére az ábrázolásokat, szövegeket, alaprajzokat, amelyek szakszerűségét, pontosságát 120 év elmúltával részletes feltáró munkálatok után igazolta a jelen művet kiadó legutóbbi expedíció. A modern technika eszköze, a fénykép is dokumentál már Bonomi és Sharpe munkájában, amely évszám nélkül az 1850-es években jelent meg (Egypt, Nubia and Ethiopia).

Az ezután következő időszak kutatói közül csak századunk két neves egyiptológusát emeljük ki, W. Budge, és J. H. Breasted személyében. A solebi templom több szempontból is megérdemelte a ráfordított nagy figyelmet és érdeklődést. A templomépületből sajnos elég sok lepusztult, azonban az expedíció eredményes helyreállítási munkálatokat is végzett, különösen az ún. IV. szektorban, a hiposztál csarnokban.

A csarnok oszlopainak ábrázolásai joggal keltették fel az ott járt expedíciók figyelmét, mert a legyőzött északi és déli népeknek az eddigi leggazdagabb ábrázolását és listáját adja. Nagyjelentőségű az egyiptomi kultúrszok szempontjából a templom szentélye is, amelyet Amon mellett az építtető III. Amenophis isteni személyének is szenteltek.

Az expedíció munkálatai által lehetővé vált a templom pontosabb rekonstrukciója, amely azért fontos, mert III. Amenophisnak e monumentális építménye mintául szolgálhat más egyiptomi templomnak — elsősorban a Memnon szobrok által híressé vált, de csaknem teljesen lepusztított qurnai III. Amenophis-féle monumentáli szentélynek rekonstrukciójához. (Az itt folyó munkálatok megállapították a qurnai templom hatalmas méreteit — előcsarnoka éppen kétszerese a luxori templom megfelelő épületrészének — és az alaprajzi felvételekhez is a solebi templom szolgált párhuzamot. Érdekes prob-

léma adódhat az egykori egyiptomi tervező mérnökök építészeti módozatai egyezésének kimutatásával.)

Egy külön fejezet foglalkozik a helység többféle alakban megjelenő elnevezésével, majd egy fejezet foglalja össze az 1957-től 1963-ig tartó hat expedíció eredményeit, amelyeknek részletezését a további kötetek fogják jelenteni. Az összefoglaláshoz teljes bibliográfia csatlakozik.

A modern egyiptológiai kutatómódszereket alkalmazó expedíciónak a szudáni sivatagban végzett nagy munkája eredményeként egy nagyjelentőségű egyiptomi kultushelynek állít méltó emléket e pompás kiállítású mű.

Wessetzky Vilmos

R. Hope Simpson. A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites. London, 1965. University of London, Institute of Classical Studies, Bulletin Supplement No. 16. 200 lap, 5 térkép és 1 összefoglaló térkép.

Nyugodtan nevezhetnénk R. Hope Simpson kötetét a mükénéi kor településeiről és temetkezéseiről egykor nyilván elkészülő topográfia csírájának, alapvetésének is. A szerző 1956–1963 között végzett terepmunkáinak adatai alapján íródott. A terepen való részletes gyűjtés fontosságát a homéroszi hajókatalógus és a mükénéi kor régészete által nyújtott adatok közötti ellentmondások, helyesebben utóbbi lényeges hiányosságai, sőt sötét foltjai vetették fel. Azaz a kutatás nem ismert minden, a hajókatalógusban említett helyről adatokat. Még kevesebb volt az olyan hely, amelyet ásatással is megvizsgáltak volna. Hope Simpson viszont arra vállalkozott, hogy a katalógus addig „ismeretlen”, tehát régészetileg fel nem derített helyeit lelőhelyekkel azonosítsa. Nem dicsérhető eléggé az a döntés, hogy a terepjárás és most a publikáció végeredményben nemcsak a katalógusban szereplő lelőhelyekre, hanem általában a kiválasztott területek minden mükénéi lelőhelyére kiterjedt. Így a gyűjtött anyag jelentős kiegészítése azoknak az eredményeknek, melyeket P. Ålin (Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland. SMA 1. Lund, 1962.) és V. R. d'A. Desborough (The Last Mycenaeans and their Successors. Oxford, 1964.) legutóbb közöltek. A több évig tartó terepjárások összegyűjtött anyagát közlő könyv végül is a szárazföldi Görögország és a környező, közeli szigetvilág mükénéi telepét ismerteti. Az égési szigetek, Kréta, Kisázsia nyugati telepei, Itália lelőhelyei nem, vagy csak összefoglalóan kerültek be a kötetbe, úgyszintén Makedónia is. Ugyancsak nem szerepelnek azok az európai, tehát délkelet-európai leletek sem, amelyek annakidején mint kereskedelmi árucikkek kerültek el mai lelőhelyükre.

Ma, amikor már folyik a magyar régészeti topográfia készítése (első kötete: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Bp., 1966.), különösen fontos tanulságot jelenthetnek számunkra Hope Simpson azon adatai, amelyek a munkamenetre, a terepjárások kivitelezésére, hatékonyságára, egyszóval néhány technikára részletesen vonatkoznak. Elsősorban azok a felismerések, amelyek a görög szárazföld geográfiája és klímája, valamint a mükénéi települések jellegének, előfordulásának szabályaira, összefüggéseire utalnak. Meg kell állapítanunk, hogy a régészeti kutatás olyan viszonylag fejlett szakaszán, mint a mai, a terepjárások feltűnően fokozott jelentőséget nyertek. (Lásd még R. McC. Adams és S. Lloyd és J. Mellaart mezopotámiai, illetve anatóliai felszíni gyűjtéseinek sikerét és jelentőségét!) Alaposabban utánagondolva a dolognak, ez a jelentőség már nem annyira feltűnő. Arról van szó, hogy a korszerű régészeti kutatás megköveteli, hogy a régészet legfontosabb tevékenységéből, az ásatásból a lehetőség szerint minél jobban kirekesszük a véletlen, az esetlegesség szerepét. A legmegfelelőbb ásatás célpontját tehát jóelőre biztosítjuk terepjárásokon felfedezett vagy felkeresett lelőhelyekkel. Ez ugyan nem bevallott célja Hope Simpson munkájának, de mindenesetre többszáz mükénéi lelő-

helyet biztosít a kutatás, tehát elsősorban az ásatások céljaira.

A könyv rövid bevezetőjében összefoglalja, hogy mik azok a tények, amelyekkel a geográfia és a klíma mintegy meghatározzák a mükénéi települések elhelyezkedését és jellegét. Mükénéi telep létrejöttéhez eszerint két szükséges fő feltétel volt:

a) termékeny és könnyen, faekével művelhető talaj; b) egész éven át megfelelő csapadék, vagy ahol nincs, iható forrásvíz.

E két tényező, a védekezés elemi feltételeinek meg-létével és bizonyos kezdetleges csatornázhatósággal együtt meghatározza a telepek fekvését: a dombokon vagy a hegyoldalak lábánál, a termékeny síkságok és völgyek szélén, ahol a források is fakadnak. Előfordul ezek között ritkán az akropolisz típusú halom is, de sokkal gyakoribb, és általános a dombokon („high mound sites”) és a halmokon („low mound sites”) elhelyezkedő mükénéi telep. Thesszáliában és Makedóniában, ahol a körülmények speciálisak, a két utóbbi teleptípus gyakran előfordul a síkságok belsejében is.

A talajok minősége és csatornázhatósága erősen befolyásolta a mükénéi kor gazdasági életét, amely mezőgazdasági terményekből valószínűleg nem volt teljesen önellátó. A településekre legalkalmasabb talajok a plicoen márgák és homokkővek voltak. A földművelés általános és legjobb formája a teraszos művelés volt.

A következő fejezetben a görög szárazföld területének topográfiai felosztását kapjuk, a szerzőnek elsősorban a talaj termékenysége és településre való alkalmasságára vonatkozó megjegyzéseivel. Minden tájegységnél sikerült megállapítani a telepek elhelyezkedésére vonatkozó általános szabályt. Például Elis-ben a nyugati part kikötőnek is alkalmas völgyeiben, öbleiben vagy a tengertől távolabb a síkság nyugati szélén levő hegylábaknál találjuk a mükénéi lelőhelyeket. Az ilyen általános érvényű megállapítások lehetővé tették annak felismerését, hogy nyugat felé jóval tovább terjedt a mükénéi expanzió, mint azt a felszíni gyűjtések előtt gondolni lehetett. Az is világosan megállapítható, hogy Makedóniában a mükénéi behatolás legfőképpen kereskedelmi tevékenységből állott. Több helyen észrevette Hope Simpson a leletterképekből, hogy egy adott területre a mükénéi telepesei csakis tengeri úton érkezhettek, vagy csak tengeri úton tarthattak más vidékekkel kapcsolatot (pl. Lakonia, a Spercheios völgy, Malis).

A kötet zömét kitevő lelőhelykataszterben a mükénéi anyaországban fekvő 574, és a környező területek további 96 lelőhelye szerepel. Ezek jelentős részét a szerző maga is felkereste. Így pl. Boiotiában 31 lelőhelyet keresett fel az összesen kimutatható 42 lelőhelyből. Természetesen, nem mindenütt hasonlóan jó ez az arányszám. Sajnos, nem kapunk arra vonatkozó adatokat, becsléseket, hogy a gyűjtés során a ténylegesen meglevő lelőhelyek hány százalékát fedezte fel a szerző, illetve, hogy terepjárásokkal hány százalékuk fedezhető fel.

Az egyes lelőhelyek ismertetésénél először a hely mai és antik nevét kapjuk, majd pontos fekvését a térképen. Következik a talált leletek (a terepjárások, ásatások, szórványosan talált összes leletek által képviselt minden kor) nagyon precíz, pontos meghatározása, majd a lelőhelyre vonatkozó legfontosabb irodalom, néhány esetben antik források adataival együtt. Végül a lelőhely, az onnan származó leletanyag rövid ismertetését kapjuk, aszerint terjedelemben, hogy milyen fontos lelőhelyről van szó, illetve, hogy volt-e ott ásatás is. A kötetnek külön érdeme, hogy a lelőhelyek ilyen jellegű ismertetése más korok, elsősorban a korabronzkor kutatói számára is nélkülözhetetlenné teszi tanulmányozását. Különösen fontos ez olyan lelőhelyek esetében, amelyekről már ilyen szűkszavú ismertetésből is látható, hogy rajtuk a megtelepedés legalább a kora bronzkortól kezdődően folyamatos volt.

A kötet összefoglalásában szerző igyekszik adatai alapján is megvonni a határt a tényleges mükénéi „anya-birodalom” és a korábban-későbbben mükénizált területek között. Illetve, még kijebb hatolva, a mükénéi és a későbronzkori „bennszülött” települések között, első-

sorban a kerámiák alapján. Összhangba hozza ezt a kérdést azzal, hogy míg a műkenéi anyaterületen a városias fejlődés és a centralizáció meglete tapasztalható, addig a peremterületeken — mint arra *Homérosznál* is vannak adatok — a törzsi szervezet fennmaradása tapasztalható. Különösen thesszáliai törzsekről hallunk sokat (például *Iliász* II. 742 skk. és IX. 484. stb.).

Hope Simpson végül megállapítja, hogy egyes területek műkenéi anyagának, problémáinak, kutatása még a kezdet kezdetén tart. Viszont az is kétségtelen, hogy éppen ez a munka az (több kutató eddig még kéziratban levő, hasonló jellegű, csak talán szerényebb méretű felszíni gyűjtéseivel együtt), amely a tervszerűbb és korszerűbb régészeti kutatás lehetőségeit a műkenéi kor kutatásában is megteremtheti.

Makkay János

A. Greifenhagen, *Antike Kunstwerke. Zweite, erweiterte Auflage.* Berlin, 1966. W. de Gruyter. 56 lap, 108 tábla.

Alig hat évvel a könyv első kiadásának megjelenése után új, bővített változatban került kiadásra a nyugat-berlini antikgyűjtemény képeskönyve. Ez magában is mutatja hasznosságát és azt, hogy szerzőjének, a gyűjtemény vezetőjének sikerült olyan formát találnia a gyűjtemény anyagának népszerűsítésére, amely valóban széles körben visszhangra talált. A folyóiratunkban részletesen ismertett [Oroszlán Z., Arch. Ért. 89 (1962) 124–5] első kiadás mintegy tíz oldalnyi szöveggel és hat táblával bővült. Az új táblák részben a gyűjtemény leghíresebb kisbronzainak és vázáinak korábbi sorozatát egészítik ki, többek között a krétai kosvívó ifjú és a New York-i Metropolitan Museum hamis „etruszk” terrakottaszobrának mintájaként felismert s ezért az utóbbi években sokat emlegetett dódonai harcos szobrocskájával, továbbá az Orpheust és thrák hallgatóit ábrázoló attikai vörösalakos vázáképpel.

Jóval érdekesebbek ezeknél azok az újonnan felvett darabok, amelyek az önállóvá vált múzeum legutóbbi évekbeli szerzeményei, s fejlesztésének üteméről és irányvonaláról tanúskodnak. Kiemelkedő jelentőségű a négy újonnan vásárolt mű közül egy Greifenhagen szerint lydiai műhelyben készült elefántesont húros hangszer díszítő figurája [részletes publikációja most a szerzőtől: Jb. d. Berliner Museen 7 (1965) 125–156] a VI. század elejéről; jelentős gyarapodás három domborműves díszítésű spártai elefántesont lap, az i. e. 600 körüli évekből és egy kígyó alakú aranykarperec északgörögországi korahellénisztikus műhelyből; az itt szereplő egyetlen újszerzeményű görög vázát, egy attikai vörösalakos pelikét már külön kis könyvben mutatta be a jelen kötet szerzője [vö. Arch. Ért. 92 (1965) 107]. A szövegrész az újonnan felvett darabok ismertetésén kívül a korábbi kiadásban szereplő művek irodalmának kiegészítésével is gyarapodott.

A nyugat-berlini antik gyűjteménynek ez a jelenleg egyetlen — legalább a fő művek egy részét bemutató — áttekintése éppen nagy sikerével bizonyítja egyfelől a gyűjtemény tudományos katalógus kötetei kiadásának sürgősségét (erre vonatkozólag a bevezetés nyújt némi reményt), s talán ugyanolyan mértékben azt is, hogy mielőbb kívánatos volna a jelen kötetnek lényegében a görög archaikus és klasszikus korra szorítkozó bevallott egyoldalúságát olyan hasonló felépítésű kötettel feledtetni, amely többet nyújt a gyűjtemény későbbi anyagából, elsősorban a kiállítás három területét elfoglaló etruszk és itáliai görög művészet alkotásaiból.

Szilágyi János György

B. Segall, *Tradition und Neuschöpfung in der frühalexandrinischen Kleinkunst.* 119.—120. Winckelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin. Berlin 1966. De Gruyter, 63 lap, 21 kép.

A jelenleg Svájcban működő szerzőnő számos tanulmányával, elsősorban az athéni Benaki-Múzeum ékszeinek általa írt katalógusával régóta bizonyította, hogy a görög ötvösművészet és általában az antik kisművészetek kiváló ismerője. A most három évi kiesés után kiadott új, kettős berlini Winckelmanns program kiadásainak új specializálódását mutatja, amelyről már az E. v. Mercklin-emlékkönyvben nemrégiben közzétett, az alexandriai ötvösség exportjáról szóló tanulmánya is tanúskodott.

A füzetben foglalt három tanulmány nem függ össze szervezően egymással; együttes közzétételük mégis indokolt, mert mindhárom a korahellénisztikus kor alexandriai kisművészeteivel foglalkozik. Általánosabb szempontból kétségtelenül az első a legérdekesebb: ebben a szerző a félgömb alakú hellénisztikus edények eredetét vizsgálja. A forma, amely az ún. megairi csészék révén vált széltében elterjedté a hellénisztikus világban s ezeknek közvetítésével a római terra sigillata keramikában is, a klasszikus kor görög művészetében jóformán ismeretlen. Megjelenését a korahellénisztikus görög művészetben Segall keleti, elsősorban perzsa hatásnak tartja, s ezt igen meggyőzővé teszi egy eddig publikálatlan, magában Perzsiában talált achaimenida bronzedény-lelet darabjainak bemutatása. Ezzel kapcsolatban érdekes megjegyzéseket olvashatunk a korahellénisztikus művészet perzsa, egyiptomi és görög összetevőiről, s azoknak keveredéséről. Az említett perzsa leletben a félgömb alakú tállal együtt talált, kihajló nyakrésszel megtöltött félgömb-edényt azonban aligha lehet a nyakrész és kihajló perem nélküli félgömb-edényekkel egy típushoz számítani, s története is másképp alakult. Segall utal rá, hogy a kazanlıki freskón megjelenik a nyakrészes félgömb-edény, nem figyelt azonban fel arra, hogy ez helyi szokás ábrázolása, mert a típus eredeti példányai fémbe és agyagban elég gyakoriak az V–IV. század thrák sírjaiban (elég csak a duvanliji példányokat említeni: B. Filow, *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlji*, Sofia 1934, 172–3, 214–5 és 179, Abb. 200). Itáliai történetük sem ér véget az általa említett lokrii terrakottalapokkal, amelyek az V. század első felében készültek, hanem a IV–II. századi etruszk áldozó-szobrocskák kezében is gyakran megtalálhatók (vö. A debreceni Déri Múz. Évk. 1957, 40. és 58. j.).

A második tanulmány középpontjában egy korábban már közzétett darab, a thesszáliai Palaiokastro-ban talált domborműves ezüst alabastron áll. A főjelenet a csecsemő Dionysost ábrázolja a nysai nimfákkal és Silénossal. A Benaki-gyűjtemény egy miniatűr-portréja alapján Dionysos arcán IV. Ptolemaios Philopator vonásait ismeri fel, amiben van némi valószínűség, bár ilyen kisméretű ábrázolások portréértéke eléggé kétséges, és egy-két vonás véletlen egyezése könnyen megtévesztő lehet. A további azonosítások, amelyeket maga a szerző is kétségeseeknek tart (Silénos—Eratosthenés, nimfa—II. Bereniké), aligha valószínűsíthetők, s a „kimutathatón alexandriai vonások” meglétét a reliefen sem érezzük bizonyítottnak. Igen fontosak viszont azok a megjegyzések, amelyeket a relief stíluslemeinek elemzése során tesz egykorú és klasszikus elemek keveredéséről, főleg pedig az első Ptolemaiosok tudatos visszanyúlásáról V. századi művészeti előképekhez. „Klasszikus tradicionalizmus” és új hellénisztikus elemek korahellénisztikus szintézisének leghatásosabb példájaként elemzi e fejezet végén a Tazza Farnese reliefjeit.

A harmadik tanulmány a legkevésbé meggyőző. Egy korábban már publikált, újabbán a baltimori Walters Art Gallerybe került ezüst kantharos dionysosi menetet ábrázoló domborművét IV. Ptolemaios valláspolitikájával próbálja kapcsolatba hozni, s a jelenetet a király által 217 után erőteljesen propagált Dionysos-vallás egy alexandriai ünnepének értelmezi. Az egyetlen tárgyi bizonyítéka ennek az isten fogatát húzó kentaurók és a kezében kígyót tartó Silénos maszk-viselete volna; egyfelől azonban maszkos ábrázolásuk sem bizonyítaná azt, hogy „dionysosi menet halandó résztvevőivel” van dolgunk, másfelől — amennyire a reprodukció alapján meg lehet ítélni — a három alak nem maszkot, csak az

V. századi görög művészetben kialakult hagyomány szerint maszk-szerűen éles groteszk vonásokat visel.

Mindhárom tanulmányban megtalálható egyfajta romantikus vallástörténeti szemlélet, amely túlságosan könnyen fedez fel szimbolikus jelentést és alvilági vagy dionysikus értelmet ott is, ahol ilyen magyarázat nem feltétlenül szükséges és meggyőző. A görög bronzedényeken az archaikus kor óta megjelenő nyelvmintásor nem mindenki számára lesz „csaknem szó szerinti illusztrációja a helyi mítosznak az élet keletkezéséről az ő-óceánból” (16. lap), sem a phialé Perzsiából kölcsönzött eszeformája a közepén levő omphalossal „az ősvíz és az ősdomb képe, a világegyetem modellje” (17. lap). A vallástörténeti értelmezések bizonytalansága miatt további megerősítésre szorul még Segallnak az az elképzelése is, hogy IV. Ptolemaiosnak kiemelkedő jelentősége volt az alexandriai hellénisztikus művészet sajátos formáinak kialakításában. Mindezekért a problematikusnak tűnő vonásokért azonban kárpótolja az olvasót a tanulmányokban foglalt részleteredményeknek gazdagsága, amelyek régen ismert darabokat helyeztek stílusuk és időrendjük tekintetében új megvilágításba, s a szerzőnőnek négy világgrészre kiterjedő gazdag személyes tapasztalatai, amelyek alapján számos új, eddig még egyáltalán nem publikált darabot vont be a tárgyalásba. Az anyag ismeretének ez a bámulusos széleskörűsége ad hitelt azoknak az általános művészettörténeti következtetéseknek is, amelyek a három tanulmányt bevezetés és zárószó formájában keretezik. Részleteiben bizonyára módosulnak majd egyes eredményei, egészében azonban a füzet a korahellénisztikus kor görög művészetéről való tudásunknak sokáig fontos forrása marad.

Szilágyi János György

H.—V. Herrmann. Die Kessel der orientalisierenden Zeit. I.: Kesselattaschen und Reliefuntersätze. Olympische Forschungen VI. kötet, Berlin 1966. W. de Gruyter. 198. lap, 26 kép, 76 tábla.

A görög művészet geometrikus korszakát követő „orientalizáló” periódus egyik, és legalábbis eleinte legfontosabb alaphangját a találkozás és mérközés a Kelet művészetével adta meg. Az i. e. VIII. sz. 2. felében egyre élénkebbé váló keleti kereskedelem hozta görög földre azokat a nagyméretű, díszes bronzüstöket, amelyek hamarosan divatjamúlttá tették a geometrikus üstöket. Az új orientális típust utánozni és továbbfejleszteni kezdték a görög műhelyek. A nagy görög szentélyek feltárása során egyre gyarapodik a keleti és a görög eredetű üst-tartozékok száma. Így a leletanyag lehetőséget nyújt arra, hogy egyazon műfajban figyeljük meg a korszakra oly jellemző mérközést, amelynek eredményeként a görög művészet újjászületett.

Ahogy a geometrikus üst feldolgozásában az újabb olympiai leletek közzététele fontos mérföldkövet jelentett, ugyanígy az olympiai leletek publikálása nyújtott alkalmat az ismertetendő kötet szerzőjének, hogy az orientalizáló kor üsttípusaira vonatkozó ismeretanyagot újraértékelje. A munka eredetileg egy kötetesnek készült, végül azonban az első kötetbe csak az üstattache-ok, és a reliefdíszes üstalátétek „fértek bele”. A protomékat és a háromlábakat a második kötet tartalmazza majd. A szétválasztás indoka: az első csoport nagyrészt keleti eredetű és csak kisebb hányadában „orientalizáló”, míg a második kötetbe kerülő anyagban a görög készítmények túlsúlyban vannak.

Az általános problematikát összefoglaló bevezetés után az olympiai Pheidias-műhely feltárása során előkerült üst publikációja következik. Ez a példány különösen jelentős: első görögországi előfordulása az attache-okkal és protomékkal egyaránt díszített típusnak. Bár a protomékat letörték, a csomkok alapján tisztázni lehetett, hogy 3 kifelé néző griff- és 3 befelé néző oroszlanprotomé díszítette. Herrmann a korábbi olympiai leletek közül 2 trébelt oroszlan- és egy 1 griffprotomé — nagy va-

lószerűséggel — az üsthöz tartozónak állapított meg. Az olympiai lelet protoméinak műhelyéhez kapcsolja a szerző a vetuloniai oroszlanos és az uo. talált griffes üstöt.

Az olympiai attache-leleteket, és ezek kapcsán az egész problémakört tárgyaló rész csaknem a kötet 3/4-ét teszi ki. Az attache az archaeológia szóhasználatára szerint tágabb értelemben önállóan készült edényre vagy eszközre illesztett rátétet, szűkebb értelemben pedig az edényfül ornamentális vagy figurális díszű csatlakozó tagját jelenti. Az orientalizáló korszakban az attache az üst peremére nítelve vagy fogóként (pl. bikafej formájú példányok) vagy pedig a karika alakú fül fel erősítésére (pl. szirén formájú attache-ok) szolgált.

A szirén- vagy asszír-attache-okon belül (emberprotomé és madártest egyesítéséből keletkezett típus) Herrmann az E. Kunze és mások által tört úton haladva megnyugtatóan választja szét az orientális és a görög munkákat. A keleti őspéldány feltalálását az asszír bronzművességnek tulajdonítja, a szóban forgó leletek nagy többségét azonban az észak-szíriai ún. későhettita műhelyek termékének tartja. A „későhettita” darabokat 3; 2 korábbi és egy későbbi műhely között osztja el. A legfiatalabb típusok közül néhányat kérdőjelesen keleti-görög munkának vél. Az egész csoport lélettartamát nagyjából félvezszázadban (i. e. VIII. sz. 2. fele) határozta meg a szerző. A görög szirén-attache-ok időrendje a keleti előképekéhez kapcsolódik. Herrmann a legkorábbiakat az i. e. VIII. sz. utolsó negyedére, a legkésőbbieket pedig az i. e. VII. sz. 1. negyedére keltezi, műhelyeiket pedig Argos-ba, Korinthosba vagy Sikyonba ill. Athénbe helyezi.

A szirén-attache-oknál hosszabb életű bikafejes attache-okat észak-szíriai, az előbbieket perifériáján dolgozó (talán phryg) és görög műhelyek között osztja el a szerző. A továbbiakban a számszerűen nem túl jelentős griff-, madár- és nem-figurális attache-ok feldolgozása következik.

Külön fejezet foglalkozik az attache-ok és a protomé összefüggésének kérdésével. A szerző álláspontja szerint a keletről behozott üstök közül a szirén-attache-okkal ellátott példányokat görög műhelyekben díszítették trébelt griff- vagy oroszlanprotomékkal. Bár a protomé előképei ucs. a „későhettita” körben találhatók meg, a legkorábbi darabokról sem bizonyítható, hogy keleti eredetűek. Az etruszk sírokból származó üstöket (Vetulonia, Praeneste) ucs. görög műhelyekben díszítették protomékkal.

Az attache-okat tárgyaló részhez függelékként egy sajátos fülattache, és az ugyancsak keleti eredetű üst-díszítő állatok feldolgozása kapcsolódik.

A kötet utolsó 25 lapja marad a kónikus, reliefdíszes, trébelt üstalátétekre. A szerző ezt a csoportot — beleértve a Bernardini és a Barberini sírból származó darabokat is — az észak-szíriai bronzművesség termékének tartja, és velük együtt más görögországi és itáliai leleteket (Capena-eszéke, bronz tympanon a krétai Zeus-barlangból stb.). Az egész csoport időrendje és műhelyekre való beosztása lényegében a „későhettita” asszír- vagy szirén-attache-okéval párhuzamos.

A feldolgozott leletcsoportra vonatkozó ismereteink szinte napról-napra változnak. A nyitott kérdésekre adandó feleletet nem annyira a görögországi vagy itáliai, mint inkább az egyre intenzívebben folyó közel-keleti (É-Szíria, Phrygia, Arménia) ásatások eredményei ígérnek. Szerző a modern klasszika archaeológia azon irányzatához csatlakozott, amely az észak-szíriai „későhettita” kultúrkörben keresi a problémák kulcsát. Számos kutató azonban Urartuból eredeztetni a kérdéses bronzok jó részét. Amióta az újabb leletek jóvoltából az urartui bronzművességről kerek képet lehet alkotni úgy tűnik, hogy az észak-szíriai származtatás valószínűbb. Tény azonban, hogy az utóbbi, és e könyv lapjain is képviselt irányzat mindmáig nem mutathat fel a „későhettita” körből származó analóg bronzokat; és érvei tulajdonképpen a kőplasztikán alapulnak.

Ezek előrebocsátása után a könyv részleteihez fűz-nék megjegyzéseket:

1. Orientális asszír- vagy szirénattache-ok.

a) A koppenhágai példány (23. t.) nem tér el olyan mértékben a „későhettita” csoporttól, hogy indokolt lenne — lényegében „argumentum ex silentio”-val — asszír munkának tartani.

b) A legkorábbi „későhettita” attache-ok keltezése nem megnyugtató. Nem elképzelhetetlen, hogy a kezdek az i. e. VIII. sz. közepénél korábbiak. Amennyiben ez így van, úgy a görög darabok Herrmann által felállított időrendje is módosul.

c) A „későhettita” attache-ok műhelyenkénti felosztása — párhuzamba állítható egyéb bronzanyag híján — nem meggyőző munkahipotézis marad. Maga Herrmann írja a „C” műhelyről: „Wir wissen natürlich nicht, ob diese 20 Attaschen wirklich im wörtlichen Sinn von einer, einigen Werkstatt gearbeitet sind.”

2. Görög szirén-attache-ok.

a) Az olympiai ásatások közelebbi keltezési támpontot nem adtak e csoportra vonatkozóan. Hasonló a helyzet a többi görögországi lelettel is. Így a szerző által felállított időrend részben az előképek datálásától függ, részben pedig a görög darabok következetes stílusfejlődésének bizonyos fokig a priori feltevésén alapszik. Ez két okból problematikus, ill. alaposabb igazolást igényelt volna: egyrészt, mert a keleti minták nem egységesek, másrészt, mert a görög darabok több műhelyre választhatóak szét.

b) A Herrmann által tárgyalt görög művészeti központok a műhelyek lokalizációját illetően elvileg természetesen számba jönnek, gyakorlatilag azonban a mellettük felhozott stíluskritikai és egyéb érvek nem meggyőzőek. A síkyoni műhelyt pl. az egyik attache hátára bekarcolt betűjel bizonyítaná, amely Herrmann szerint csak erre a városra utalhat. Valójában azonban a jel előfordul interpunkcióként Krétán, és betűként a knidosi archaikus ABC-ben. Az olympiai műhely lehetősége — mint erre Szilágyi utalt Willemsen geometrikus üstökről szóló monográfiájának bírálatában — ezúttal sem vetődött fel.

A korai görög bronzműhelyek kérdésében jórészt egy helyben topogász jellemzi a kutatást. Talán a geometrikus és orientalizáló bronzanyag együttes vizsgálata, összevetése más műfajokkal és az írott forrásokkal, eredményes lenne. Technikai sajátosságok és az ornamentika összefüggése alapján úgy tűnik pl., hogy a fiatalabb geometrikus üstök és a görög szirén-attache-ok egy csoportja egyazon műhelyben készült. Ehhez hasonló ötletek értéke és a jellegzetességek műhelyhez kötésének lehetősége azonban csak az egész anyag sok szempontú vizsgálata alapján dönthető el, ill. bizonyítható.

3. Attache-ok és protomék.

Herrmann tétele, ti., hogy a keleti, szirén-attache-okkal ellátott üstöket görög műhelyekben díszítették protomékkal, további bizonyítást igényel. A szakirodalomban többször felvetődött az a gondolat, hogy a korai trébelt protomék között kell keresni a keleti eredetű darabokat. Ezek technikája keleti eredetű, és maga az oroszlán- és a griffprotomék típusa sokkal inkább „készen van” a „későhettita” reliefművészetben, mint akár az attache-oké, vagy az üstalátéteken látható figuraké. Ez a kérdés leletstatistikák alapján végleg nem dönthető el. A protomék eredetét illetően figyelmeztetett egy, a szakirodalomban tudomásom szerint mégcsak említett gordioni darab. Megjegyezzük azonban, hogy Herrmann tkp. a második kötetben ígéri a protomék új feldolgozását.

4. E. Kunze a krétai bronzreliefekről írott könyve függelékeként, ma is alapvető 14 oldalas tanulmányban foglalta össze a szirén-attache-ok problematikáját. Herrmann ugyanerre 94 oldalt szentelt, s ez érzésünk szerint nem volt indokolt. Ismétlődő részek, részletező leírások, probléma-összefoglalások mellőzésével egy kötetbe kerülhetett volna az orientalizáló üstökkel kapcsolatos anyag. Ez a munkának nem ártott volna, már csak azért sem, mert nem lennének az első részben olyan a priori tételek, amelyek bizonyítása így a második kötet feladata maradt.

A fenti megjegyzésekkel azonban nem akarjuk kisebbíteni a könyv jelentőségét, amely már a benne feldolgozott új anyag következményeként az orientalizáló

korszak kutatói számára nélkülözhetetlen munka lesz. A szerző megállapításai pedig nemcsak a klasszika archaeológusok, de az orientalisták és az etruszkológusok érdeklődésére is számottarthatnak.

Szabó Miklós

Fontes Minores Latini III. Római Történeti Forrásgyűjtemény. Válogatta, gondozta és a jegyzeteket írta Maróti Egon. Budapest, 1966. Tankönyvkiadó. 166 lap.

A Tankönyvkiadó latin szemelvénygyűjteményének harmadik kötete a római történelem latin nyelvű forrásaiból nyújt a latin szakos hallgatóknak ízelítőt. Egyetemi oktatásunk jelenlegi struktúrájából következők, hogy az antik irodalom főművei mellett nem marad idő a kevésbé jelentős, irodalmi szempontból akár mellőzhető, de történeti forrásként elsőrangú fontosságú szövegeknek. Ezek bemutatása legalább rövid szemelvények útján olyan területet nyit meg az antikvitás ismeretének jövőendő ápolói előtt, amely szervesen hozzátartozik ahhoz. A kötetet összeállító Maróti Egonnak nem volt könnyű dolga, amikor ezt a feladatot másfélszáz oldalon kellett megoldania. Minden szemelvénygyűjtemény vonzza a hiányoló kifogásokat; különösen az ilyen szűkre szabott válogatással szemben lehetne sok és sokfajta hiányra rámutatni. Így szívesen láttunk volna legalább egy latin papiruszt és egy viasztáblát is. Nemcsak azért, mert ezek külön forráscsoportot képviselnek, hanem azért is, mert igen plasztikusak: a Hunt-pridianum vagy egy durai pergamen a katonaság belső életére, egy dáciai viasztábla rabszolgák adásvételére vagy collegiumi életre világíthatott volna rá. Néhol nehéz helyzetben volt az összeállító, mert a legtömörebb, legjobb forráshely a közkeletű, szigorlati anyagban is szereplő szerzőnél található, mint Liviusnál vagy Tacitusnál. Azonban e helyek is pótolhatók lettek volna némely esetben más, kisebb jelentőségű szerzővel vagy másfajta forrásféléssel: pl. Claudius beszédét inkább a feltehetően hiteles szöveget nyújtó lyoni feliratból, mint Tacitus közléséből idéztem volna. Az idézett katonai diploma pedig nem tipikus elbocsájtóokmány, mert Vespasianus kivételes rendelkezését, flottakatonák dedukcióját tanúsítja. — Pannoniának külön fejezet jutott, amit örömmel kell nyugtáznunk, hiszen latintanáraink képzésében a hazai rómaiság kevés helyet kap. Az általában jól sikerült válogatás e fejezetével sajnos több helyen nem érthetünk egyet. A Plinius-féle Pannonia-leírás csonkán került a válogatásba: hiányzik a 146. caput vége a lacus Pelso, Savaria és Scarbantia említésével. A semmitmondó Pomponius Mela-hely rovására az Expositio totius mundi gazdaságtörténeti szempontból is fontos összefoglalását kellett volna előnyben részesíteni. A kvádokkal és szarmatákkal foglalkozó Ammianus-hely pedig elnézésből olyan címet kapott, mintha e népek Pannoniában éltek volna. — A szövegközlések egy-két elkerülhetetlen sajtóhibát leszámítva pontosak, következtelen azonban a feliratszövegek közlési módja (sorköz, sorszám, kiegészítés jelzése stb.). Egészében mégis jólsikerült, hasznos összeállítás kerül a hallgatók kezébe. Reméljük, hogy egy újabb kiadásnál bővebb terjedelem áll majd a szerző rendelkezésére.

Mócsy András

H. Deringer, Römische Lampen aus Lauriacum. Linz 1965. Institut für Landeskunde von Oberösterreich, 139 lap, 16 tábla, 37 szövegközi kép, 1 térkép.

A Lauriacumban végzett kutatások feldolgozásának 9. kötetében a római kori mécsek ismertetése található. Hans Deringer publikálta a gazdag anyagot. Az előszót, valamint a lauriacumi polgárváros rétegeit ismertető fejezeteket Herrmann Velters készítette. A kötetben nemcsak azoknak a méceseknek ismertetéseit találjuk meg melyek a polgárváros tervátalazása során kerültek

napfényre, hanem a lauricum anyagot tartalmazó többi kötetekhez hasonlóan egyéb, az egyes múzeumokba és magángyűjteményekbe került Lauricumból származó anyagot is.

Előszó utáni bevezetésében a szerző azokat a gyűjteményeket is felsorolja, melyekben Lauricumból származó mécsesek találhatók. Itt kiemeli, hogy a lelhely késői feltárása miatt nem nagy az a leletanyag, mely Lauricumból szétszóródott. E tekintetben különösen előnyös a lauricum kutatás helyzete, mert pl. Pannóniában a jelentősebb lelőhelyekről, Aquincumból, Savariából, Brigetióból igen nagy mennyiségű leletanyag — közöttük mécses — vándorolt távoli gyűjteményekbe vagy kallódott el a viszontagságos események folytán. A tárgyalt mécsesanyag legnagyobb része az Enns városi múzeumban, az ennsegi kastélyban (ahol az 1951—1959-ig tartó ásások anyagát helyezték el) s Linzben a Felső-áusztriai Tartományi Múzeumban található. A datálásknál főként az ásási rétegeket vették tekintetbe. Még lényeges megjegyezni, hogy kevés az ismertett mécsesek között az olyan, mely érmeikkel együtt került elő.

Igen értékes a lauricum polgárvárosi tervszerű ásásai rétegeit ismertető következő fejezet. E fejezet előtt a periódusokat és a pusztulások időrendjét tartalmazó tábla könnyű eligazodást nyújt mind az értékelő, mind a katalógus rész használatához. A lauricum mécseseket ismertető kötet tehát zömmel oly anyagot tartalmaz, mely ásásokból került elő és így — ha szerényebb mértékben is — az athéni Agora, Olynthos Ciprus stb. mécsesfeldolgozásaihoz hasonlóan, hasznos újabb ismereteket nyújt a finomabb meghatározásokhoz és megkönyíti azoknak a kutatóknak munkáit, kik ismeretlen lelőhelyű anyagot dolgoznak fel.

A feldolgozásban a fejlődés időrendje a mécses értékelésénél és a katalógus részben háttérbe szorult. Előbb következnek a firmamécsesek és csak utánuk a különböző orrvégződésű római mécsesek. Mivel az utóbbi csoportban sok a firmamécses időrendjét megelőző készítmény, az áttekintés mehezebbé válik s a munka átolvasása után nem alakul ki helyes kép a lauricum mécses készítésének fejlődéséről. A többtárgyú mécses ismertetése is igen heterogén anyagot tartalmaz. Ez a fejezet is széttagoltan a maga időrendi sorában jobb tájékozódást és áttekintést nyújtana.

A firmamécsesnél az előállítás helyét tekintve a munka hármass felosztást követ. Importmécsesekről, provinciális készítményekről és helyi mécsesekről tesz említést. Az elhatárolásokat igen finoman sok különböző jelenség figyelembevételével alakítja ki a szerző, azonban még a leg gondosabb vizsgálat mellett is nehéz az elhatárolásokat elfogadni, mert a helyi mécseskészítő műhelyeket ismerő aquincumi, savariai, intercisai stb. anyag azt mutatja, hogy a határok nagyon elmosódnak. Érdekes problémát vet fel az I század COMMUNI jelzésű firmamécs. A lauricum firmamécsesek közül a legkorábbiakhoz tartozik, 1907-ben került elő a tábor területén. Ez a lelet is figyelmet érdemel, hogy Aquincumhoz hasonlóan Lauricumban is a mécses használata természetesen először a korábbi alapítású táborban terjedt el s esetleg Lauricumban is a korai mécseskészítő kemencéket a táborváros canabae települése körzetében kell keresni.

A firmamécses lauricum készítése idejét mécseskészítő műhelyek és negatív formák hiányában nehéz megállapítani. A rétegek önmagukban csak a használat idejére adhatnak felvilágosítást, viszont ez néha évszázadokig is tarthatott bár a törekeny agyag miatt csak egy-két példány élettartamát tehetjük ily hosszú időre.

Igen nagy érdeme a feldolgozásnak, hogy a firmamécsesnél csoportonként elkülönítve részletes kimutatásokat foglalkoznak a firmajelzések, a rétegek és érmeik által meghatározott datálások s más jellegzetességek összevetésével.

A pannóniai mécseskutatás számára fontos a LUCI jelzésre kiegészíthető firmabélyeg. A firmajelzések kiértékelésénél tanulságos a helyi mécsesjelzések kikülönítése: Primus, Ursus, Ursulus, Verus és Victorianus. Az Ursus és Ursulus firmajelzések azonban nem jelölnek feltétlenül helyi mécseskészítőket, hiszen hasonló firmajelzések nagy

számban más provinciákban is előfordul. Érdekes a Primus jelzés, mely Pannóniában is előfordul s melyből rabszolga névre következtethetünk.

Az egyes csoportok részletezése után külön táblázat szemlélteti a lauricum firmajelzéseket. Lauricumhoz hasonlóan a firmamécses III. századi változatai más lelhelyeken is eltérő mutatókat a korábbiaktól. Különösen jellemző a körtealakú csésze. Ez az újabb változat nem egyszerűen a leformázások következménye, nem is kizárólag a helyi készítés utánérzése, hanem ahogy az különösen a 335. sz.-ú mécses esetében jól látható, a III. század második felében már erősen ható szíriai és afrikai mécses befolyását tükrözi.

A késői antik mécses csoportjából a magunk részéről kiemelünk a kerekalakú agyagmécsesek együttesét. Hasonló kerekalakú mécsesek akkor tűnnek fel a különböző területek fejlődései során, midőn megjelennek a korongon készített mécsesek. Ez általánosságban, de különösen bizonyos területeken, a helyi mécseskészítés megindulásával kapcsolatos. A korongról történő levételkor az alj felületén csavarodó vonalsor marad hátra. Így látjuk ezt a korai i. e. VI., V. századi görögországi mécseseken, de ugyanez tapasztalható az i. e. V. században megjelenő korai szicíliai és dél itáliai görög mécseseken, vagy a császárkorban készített korai provinciális mécseseken, például Aquincumban stb. A lauricum kerekalakú agyagmécsesek csoportjából az I. típus 352—355. sz.-ú példányai sorolhatók ide. Együttes előfordulásuk a firmamécsesekkel arra mutat, hogy készítésük idejét legkésőbbben a III. századra tehetjük.

A későantik mécsesek után a téglamécsesek, majd a többorrú mécses főcsoportja következik. Ennek a csoportnak heterogén jellegénél talán elég arra rámutatni, hogy a kerekalakú mécsesek között itt találjuk a 381. sz.-ú doboz alakú mécses is. E csoport kerekalakú mécsesei közül kiemeljük a 380. számút, melynek változatai Pannóniában igen gyakoriak. Míg itt a II. század közepén már megjelenik, addig Lauricumban a III. századra tehető legkorábban. Itt is tapasztalhatjuk azt az időrendi eltérést, mely a pannóniai lelőhelyek és Lauricum anyaga között fennáll. A típusok általában Pannóniában egy vagy fél évszázaddal korábban jelennek meg, mint Lauricumban.

A függelék rész két alcsoportra osztható. Az elsőben két firmamécs fedőlapjának negatív formája, valamint égetett agyag lámpaállvány található. A második alcsoportban a bronzmécses és más fémből készült világítóeszközök ismertetése következik.

A zárómondatokban a szerző leszögezi, hogy munkájában oly mécseskatalógust kívánt adni, mely a szakemberek számára használható gyűjteményösszességet jelent. Célját valóban elérte, mert a kísérő rajzok és a pontos, részletes katalógus jó tájékoztatást nyújt. Egyetérthetünk azzal a végkövetkeztetéssel is, hogy a firmamécsesek nagy számából a Lauricumban élő katonák nehéz szociális helyzetére következtethetünk, hiszen a drágább, díszesebb mécseseket nem igen használták. Bár e megállapítás a szociális helyzetre vonatkozóan bizonyos fokig helyénvaló, mégis gondolnunk kell arra is, hogy Lauricum katonái és polgári települése éppen abban az időszakban virágzik, midőn a birodalom északi provinciáiban az egyszerű vonalat mutató, de világítástechnikailag igen fejlett firmamécses típus volt a legismertebb és legelterjedtebb.

Szentlélek Tihamér

B. Svoboda, Čechy v době stěhování národů — Böhlen in der Völkerwanderungszeit, Praha 1965. Monumenta Archaeologica XIII. Academia. 380 lap, 79 kép — közte 3 elterjedési térkép —, 111 tábla és kronológiai táblázat melléklet.

B. Svoboda régóta várt nagy összefoglalása nagyon jelentős anyagot tesz a kutatás számára hozzáférhetővé: 1786-tól napjainkig valamennyi Csehszág területén napvilágot látott V—VI. századi germán leletet. Imponáló

teljessége nemcsak a régi, többízben közölt vagy eddig még nem publikált leletekre és dokumentációra terjed ki, hanem a közelmúlt új, modern ásatásaira is; ezért a munka mint katalógus is alapvető forrásértékű s évtizedeken át az is marad. — Az örömben csupán egyetlen csepp üröm vegyül: Svoboda könyve nem foglalja magában a számkunkra legalább annyira fontos morvaországi leleteket.

A szerző bevezetésében Csehország legsötétebb időszakának nevezi az általa feldolgozott korszakot, amelybe egyetlen történeti forrás sem világít be s amelynek leletei régészeti módszerekkel különbözőképpen értékelhetők. Éppen emiatt a korábbi kutatástörténetre változatos és sokszor kevésbé megalapozott etnikai meghatározások jellemzők. A helyzet ma sem sokat változott. Mivel a hitelesen feltárt telepek hiányoznak, a temetők legnagyobb részét pedig már használatuk idején kirabolták, a feltártak között egészen a legutóbbi időkig alig akad szakszerűen megfigyelt és jól dokumentált ásatás, a legfontosabb temető Záluží térképe pedig elpusztult a háborúban, egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy a ránk maradt leletek történeti-régészeti interpretációja nem tartozik a könnyű feladatok közé.

Magukból a ránk maradt leletekből azonban világosan kitűnik, hogy J. Werner és K. Böhner frank és B. Schmidt thüring leleteken kidolgozott kronológiai „lépcsőrendszerei” nem érvényesek Csehországra, — olyan elvi jelentőségű megfigyelés ez, amellyel a hazai langobard és gepida időrendet illetően is messzemenően egyetérthetünk. Svoboda a csehországi népvándorláskori anyagot lényegében két nagy fokozatra választja szét:

1. Vínárice fokozat. Észak-Elba vidéki és jütlandi kis bevándorló csoportok új keramikai formáitól és thüringiai hatásoktól színezett helyi későcsászárkori alapokból nő ki a IV—V. század fordulóján. Temetői már nagyrészt csontvázasak E—D-i irányítású sírokkal, de még a hamvasztás is gyakori. Leletanyaga (különböző fibulák, keramika, üvegedények, díszesatok, fésűk) gazdag és változatos.

Időben és keramikáját tekintve ehhez a fokozathoz csatlakozik a dél-csehországi Přestovice csoport, első sorban a névadó lelőhely nagy kiterjedésű urnatemetője. Leletanyaga, mint arra a szerző már korábban rámutatott, bizonyos Duna melléki korai bajor leletekkel mutat közelebbi rokonságot. Emiatt a bajor törzs sokat vitatott eredetkérdésében nem elhanyagolható tényező.

Lényegesen közelebről érinti hazai kutatásunkat a következő:

2. „Meroving” kultúra fokozata. Közepes és nagy kiterjedésű csontvázas temetők jellemzők rá; ezek a temetők — éppúgy, mint a mi langobard temetőink — alacsony dombok déli lejtőin fekszenek. Jellemzőre nézve ún. soros temetők, meglehetősen mély (120—350 cm) Ny—K-i tájolású sírokkal. Az E—D-i irányítás márcsak elvétve fordul elő, éppúgy, mint a hamvasztás. Az utóbbit a szerző gyermek vagy fiatalokú temetkezéseknek gondolja (nyilván a kis mennyiségű égetett csont alapján). A kajdaci langobard temető hasonló hamvasztásos sírjainak kémiai vizsgálata azonban éppen ellenkezőleg, hagyománytisztelő öregasszonyokra utal.

A temetkezési rítus sajátosságai és a mellékletek általában a „keleti meroving körbe” tartoznak, éppúgy, mint az egykorú hazai temetők. Különlegességei is ebbe az irányba mutatnak: pl. a Zálužíban és Mochovban a sírgödör oldalába vájt fülkében elhelyezett edények párhuzamait thüring területen éppúgy megtaláljuk, mint a gepidáknál (Kishomok). A Zálužíban a sír keskenyebb végébe döfött lándzsák párhuzamai sorozatosan ismétlődnek a hegyközi temetőben. Fegyveres-harcos gazdájával eltemetett vadászkutya (Konobře) ugyancsak Hegykőről és az itáliai Nocera Umbraól ismert. A kamyki kőkamarasír lovas-temetkezése a szentendreai temetőben ismétlődik meg. A négy földbevert cölöpre épített deszkaborításos ún. halotti ház (Záluží, Mochov) teljesen általános a dunántúli langobard temetőkben.

A praha-podbabai temetőből amatőr ásatók „ülő” csontvázasakat említenek, ezek éppannyira hihetőek, mint a hasonló ásatók hazai megfigyelései. Külön öröme szolgál, hogy Svoboda is élesen elveti a „hulladarabolás”

Beninger-féle — dilettáns ásatóra valló — gyermekien fantasztikus elméletét. Az elmúlt másfél évtizedben egyetlen komolyabb népvándorlás kori munka sem jelent meg, amely ne utasította volna el a legelébbben ezt az ostobaságot; e sorok írója hiteles megfigyelések százain keresztül szintén ismételtlen cáfolta. — Ennek ellenére hazai irodalmunk három komoly munkája éppen a legutóbbi években melegítette fel újból és újból ezt a ponyvaízű „hátforgató” elméletet, ahelyett, hogy a jól megérdemelt feledésre ítélné. Hogy itt egyszerű sírablásokkal állunk szemben, azt mindennél világosabban igazolja az értékes tárgyak hiánya. Létükre csak hébe-hóba utal egy-egy a nagy sietséggel elvesztett darab, pl. fibulagombok. Ugyanez a helyzet nálunk pl. a vörsi temetőben.

A „meroving” kori csehországi emléktanyag nagy része meglepően azonos a mi langobard emlékeinkkel. Erre a szerző is lépten-nyomon utal, sőt CXI. tábláján egyenesen várpalotai összehasonlító leleteket sorakoztat fel. Lelkiismeretes és alapos összehasonlító vizsgálatainak természetesen az eddig közölt kisszámú hazai lelet állít korlátot. Közel 300 új sírunk gazdag és változatos anyaga azonban a párhuzamokat olyan mértékig elmélyíti, amely bizonyos mértékig az egész csehországi leletanyag új történeti kereteinek a kialakításához is alapul fog szolgálni.

Svoboda történeti összefoglalásában, indokoltan vagy kevésbé indokoltan, nagyon óvatos. Csehország V—VI. századi lakosait a római kori (markomann) alaplakosság továbbélésének tekinti. Az alsó-elbavidéki, jütlandi és thüring hatások, amelyek a Vínárice fokozat sajátos kultúrájának kialakításához vezetnek, nagyobb népi beáramlások nélkül színezik át a cseh föld lakosainak alapműveltségét.

Nehezebb probléma a meroving kultúra etnikumának és eredetének megítélése. A kultúra megjelenését az V. század utolsó évtizedében Svoboda a langobardok nagy tömegének átvonulásával hozza kapcsolatba. Úgy látja azonban, hogy a langobardok országához tartósabban sohasem tartozott a cseh föld, legalábbis az eddigi anyagban és eddigi kapcsolataiban semmi ilyesmire utaló egyértelmű bizonyítékot nem talál. Véleménye szerint a helyi germán lakosság, talán a Paulus Diaconusnál említett *suevi*, a langobardok átvonulása után tovább élt az országban, egészen 568-ig, amikor az Italiába vonuló langobardokhoz csatlakozva mindörökre elhagyja Csehországot.

Ezzel a történeti rekonstrukcióval kapcsolatban néhány kérdés merül fel. — A langobardok már 488-ban, vagy közvetlenül utána, megszállják a „Rugilandot”, Alsóausztria Duna fölötti sávját; Csehországban következőképpen legkésőbb az V. század utolsó negyedében meg kellett jelenniük. A Vínárice típusú temetők (vö. a 74. kép időrendi táblázatával), a Praha-podbabai nagy temető kivételével, éppen ebben az időben hirtelen *lezáródnak* és ugyanekkor *kezdődnek* egészen más helyeken a meroving kultúrába sorolt temetők. Az etnikai-történeti elgondolás itt tehát egyetlen kivételére támaszkodik a markomann-svéb kontinuitásban — legyen az mégoly jelentős temető is. Paulus suevi-jére is elképzelhető más magyarázat. E népet, amely az V. század második felében többízben szerepel a forrásokban a mai Ny-Szlovákia és Észak-Dunántúl területén élt dunai svébekkel kell azonosítanunk, márcsak azért is, mivel a langobardok viszonylag későn hódítják meg őket. Amikor a langobardok Wacho uralkodása alatt az 510—526 közötti időben leverik a svébekeket, akkor már évtizedek óta szilárdan felzárkóztak a Duna északi partjaihoz, régen túl voltak a Morvamezőn és a Morva mentén lakó herulok elűzésén is. Annak a régi történeti elgondolásnak tehát, amely a dunai svébekeket a csehországi svébekkel azonosítja, ma már nincs sok alapja, sőt logikailag is sántít. Mert miért kellett volna a langobardoknak azt a területet ismét meghódítani, amelyet csak egy-két évtizede „hagytak el”.

Svoboda kontinuitás-elmélete első sorban a keramika vizsgálatokon, bizonyos edényformák folyamatos használatán épül. A fém leletekben és rítus sajátosságokban szegény csehországi temetőknek valóban az edények a leggyakoribb, legjellemzőbb és legmozgékonyabb elemei.

Elgondolása tehát metodikailag kifogástalan. A hazai leletek ismeretében azonban a helyzet mégis bonyolultabb. Tiszta kontinuitást ugyanis csak azokra a formákra lehet igazolni, amelyek valamennyi elbai germán törzs (így a langobardok is) közös kultúrkincse: pl. az ún. svéb fazekak és néhány szélesszájú urnatípus esetében. A vinařice fokozat rendkívül sajátos edényformái egyáltalán nem folytatódnak a meroving kultúra idején, a kevéssé jellegzetes kivételek pedig messze alatta maradnak annak a helyi keramikai hatásnak, amely pl. a langobardokat a Dunántúlon a praelangobard germán lakosság oldaláról éri. Másrészt a meroving kultúra urnái és fazekai között számos olyan alsó és középső Elbavidéki típus lép fel helyi gyökerek nélkül amely, Svoboda alapos vizsgálatai szerint is, egészen Pannoniáig követhető. A pannóniai langobard temetőkben az elmúlt években feltárt, kézzel formált elbai típusú edények alapján véleményét messzemenően meg kell erősítenem — csak hogy ez épenséggel a kontinuitás ellen szól. Ha ehhez még hozzáveszem a vinařice és meroving fokozat temetkezési szokásai, leletegyüttesei, viselete és általában fém leletei között tátongó áthidalhatatlan szakadékot, akkor a markomann — svéb kontinuitás csehországi száalai tovább gyengülnek.

Amire közöletlen új temetőink miatt a szerző természetesen nem hivatkozhatott, de amit magunk is meglepetéssel vettünk tudomásul: a csehországi „meroving kultúra” egészenek meglepő megegyezése a dunántúli langobard kultúra bizonyos egységeivel, elsősorban a Várpalota-Vörs típusú temetőkkel. A döntő e téren is a temetkezési rítus (temető és sír szerkezet, fatörzsből kivájt koporsók, négyecölöpös halotti házak, a viselet, valamint a viseleti és mellékleti együttesek), de ezen túlmenően úgyszólván alig akad a csehországi meroving kultúra leletei között olyan fém vagy csont lelet (fibulák, fésűk, dísz kanalak, csatok, orsógombok, kulesok, fegyverek stb.), amelynek pontos megfelelőjét ne ismernénk valamelyik Dunavidéki (beleértve természetesen Ausztriát és Szlovéniát is) langobard kori temetőből! Ezt a szerző eddig éppúgy nem láthatta, mint ahogyan a fordítottját mi sem. A párhuzamok részletezése egyrészt vizuális közlés feladata, másrészt meghaladná ismertetésünk terjedelmét. Mindezen összefüggések alapján azonban számomra úgy tűnik, hogy a korszak jellemző temetői közül Klučovot, Jiřicet, Sveteč, Mochovot és elsősorban Zálužít valamint a velük rokon leleteket a langobardokkal lehet kapcsolatba hozni. Ugyanakkor egyetértek a szerzővel abban, hogy a Praha-podbai nagy temetőben valóban inkább a helyi lakosság továbbélésével, ill. langobard hatásoktól színezett helyi lakossággal kell számolnunk. Ilyenfajta kettős megoldás mellett látszik szólni a langobardok dunántúli településterülete is, amely egészében a cseh—morva—osztrák Duna fölötti település területének felel meg (vö. a 75. kép térképét).

Csehországot valószínűleg valamivel korábban kiürítik a germánok, mint azt a munka a történeti fejezetben feltételezi. A régészeti anyag keltezésében — nagyon helyesen — általában közvetlenül 550 előtt zárja a szerző e legtöbb meroving fokozatra tartozó temetőt. Ez a kitűnő keltezés megfelel Audoin 546. évi dél-pannoniai hódításának, amely alkalommal — mint azt már másutt kifejtettem — új „vad” langobardok tűnnek fel a Dunántúl nagyobb déli felében (Várpalota—Vörs típusú temetők, legnagyobbbrészt kézzel formált elbai keramikával, viszont a VI. század közepére utaló gazdag fémmellékletekkel). E langobardok hazai megjelenését éppen Csehország kiürítésével igyekeztem kapcsolatba hozni. Néhány stratégiai fontos ponton (Zálužít, Sveteč) még továbbra is maradtak langobard őrhelyek; ezek végső kiürítése történhetett meg 568 koratavaszán.

B. Svoboda könyve mintegy 160 V—VI. századi lelőhely (54 későrómai kori csontvázas sírok, 62 vinařice-fokozat és 86 meroving kultúra) részletes adatainak és anyagának kitűnő publikációja. Ez az anyag évtizedeken keresztül alapvető fontosságú lesz a Duna-medencei kutatás számára. Időrendje rendkívül megbízható, az egyes leletek kapcsolatainak elemzése mindenkor alapvető és mintaszerű. Svoboda könyve tehát az európai népván-

dorlás kori kutatás új fontos mérőköve, amely nélkül az V—VI. század problémái és leletei közt többé eligazodni nem lehet.

Bóna István

C. В. Киселев, Л. А. Евтюхова, Л. Р. Кызласов, Н. Я. Мерперт, В. П. Левашова, Древнемонгольские города. (Ósmongóliai városok.) Москва, 1965. Издательство «Наука». 369 lap, 205 szöveggörgető kép, 31 tábla.

Szerkezetileg két nagy egységre bontható a könyv: a bevezetés és az előszó után a tulajdonképpeni anyagközlés következik, időrendi sorrendben. Sz. V. Kiszeljov immár posthumusan megjelent bevezetése a könyv szerkezetileg második részének, az anyagközlésnek eredményeit összegezi.

A régi mongolok történetének legkevésbé kutatott területei közé tartozott a városok, a városi élet kérdéscsoportja. Nemrég még a téma felvetése is áthághatatlan nehézségekbe ütközött.

A mongol városok szerepének reális megítélése történeti ténykérdés, sőt elméleti feladat is volt. A nomád feudalizmus fogalmának felvetésével a régi elképzelések a patriarchális nomád viszonyokról elmozdultak ugyan a holtpontról, a városok, ipari centrumok hiányát azonban továbbra is jellemzőnek tartották, legfeljebb külső: a letelepült társadalmak városainak szerepével pótolták ezt a hiányt. Nem vették észre a helyi ipar szerepét a nomád feudalizmus fejlődésében, s hogy az ipar elkülönülésének ténye szinte követeli a városok meglétét. Ennek bizonyításához új források kellettek, s ezt csak a régészet adhatta meg. Sikerült is 1948—49-ben Karakorum romjai között elég kiterjedt ásást végezni. A hirhir-i városkát az Onon-nál, Dzsingisz szülőföldjén 1957—59-ben, Tuvában a Dün-Terek vidékén levő mongol kori várost az 1956—58-as expedíció során tárták fel. A mongol városok későbbi történetéhez a karakurumi Ögödej-féle palota és az 1957—58-as kondui ásások adtak adatokat. Kiderült, hogy ezek nemcsak katonai-adminisztratív, hanem ipari és kereskedelmi központok is voltak.

Kiszeljov rendkívül jó érzékkel villantja fel azoknak a fontos kapcsolatoknak a jellemzőit, amelyek ezt a területet Kínához fűzték. Hangsúlyozza, hogy a Kínához, mint egyetlen nagy felvevőpiachoz és beszerzési forráshoz való vonzódás a mandzsu, mongol, török nyelvű északi nomádok számára a legesélyesebb mértékben sem jelentette a lemondást önállóságukról. A lényeges összefüggésekre összpontosítva rajzolja meg Kiszeljov azt a történelmi keretet, amelyben a mongol városok keletkeztek és éltek. Az előzmények között az ujgur kánságon kívül a már feudális najman és kerei államot is megemlíti. Higgadt tisztánlátással beszél Dzsingisz kán történeti szerepéről, negatívumairól, de pozitívumairól is. Ezzel és a nemcsak katonai, sőt alapjában feudális társadalmi tizes rendszerrel kapcsolatban a mongol nomád feudalizmus általános képét vázolta, bemutatva, hogy a feudális anarchia megszüntetése hogyan serkentette a társadalom termelőerőinek és termelési viszonyainak fejlődését, ezt jelzi a városok építése, az ipar (főleg a fémművesség) koncentrációja is.

Az anyagközlésben szigorú rendet tartottak Kiszeljov és munkatársai. Mind a négy ismertem városnál a hely meghatározása és a kutatás története után külső leírás, az egyes ásások leírásai, a leletek értékelése (Karakorum, a főtéma esetében ez külön tanulmányok sorozata lett), végül a kapcsolódó egyéb jelenségek ismertetése követte egymást.

Sz. V. Kiszeljov tette közé a Hirhir folyócska melletti város anyagát. Feltárták a mesterséges platformra épített palota K-i felét, átvágták a körülvérvő árkot és sáncot. X—XI. sz.-i tetőfedő cserepek a terület régebbi lakottságát bizonyítják. A „Dzsingisz köve” néven ismert feliratos emlékek közelében volt a várososhoz tartozó kurgán-csoport, ennek ásásából egyetlen, láma-ruhás, de lószerszámmal eltemetett fiúcska sírját ismerteti.

L. R. Kizlaszov közli a mongolok által megszált Tuva valószínű mongol központja, a dün-terek-i város ásatását. Nyolc objektumot tártak fel itt mintaszerűen, egyszerű városi polgárok lakóházait (többnyire iparral, fémmegmunkálással összefüggő nyomokkal). A 4. objektum hivatalos épület, a hasonló struktúrájú 7. épület talán a kormányzó, mindenképpen magasrangú személy lakóháza lehetett. Helybeliek szerint a várostól nem messze „kóroszlának” álltak egykor, itt lehetett a város temetője. A környéken régi szénbányát is találtak.

A karakorumi ásatások ismertetése adja a könyv gerincét. Kizseljov és Merpert foglalták össze a város történetét. Hangsúlyozzák, hogy itt volt (egymástól nem messze) a VI. sz.-től folyamatosan a türkök, ujgurok központja. Az Erdeni dzu-i feliratokkal kapcsolatban azt a véleményt nyilvánítják, hogy Dzsingisz 1220-ban választotta ki fővárosul Kara korumot. Az Ögödej palotája alatt előkerült buddhista templom szerintük Dzsingisz korából származik. A palota ásatását Kizseljov és Jevtyuhova ismertette. Az alsóbb rétegekben olyan cserepek kerültek elő, mint a város egyéb részein, ez bizonyítja, hogy más épületek helyére építették. 72 oszlop tartotta a grandiózus főépület tetőzetét. A palota egésze (az ún. „gung” típusú épület-elrendezés) olyan jelenség, ami itt, északon alakult ki.

Az ipari és kereskedő-negyed három ásatásáról Kizseljov számol be. Átvágták a városfal árkat és a sáncot, feltárták, részben a keleti kaput. Az „útakeresztződésnél álló ház”-nál sikerült átvágni az 5 m-es kultúrréteg egészét. Tízesevel kerültek elő fémmegmunkáló kemecek és termékek is jócskán, magasabb rétegben kovács- és fazekas-műhely nyomaira bukkantak. Az előkerült rengeteg pénzt Jevtyuhova dolgozta fel. Kizseljov és Merpert önálló kis tanulmányt írt a város területén talált vas-öntöttvas tárgyról. A kerámiával Jevtyuhova foglalkozott részletesebben (vannak köztük délről származó darabok is). Érdekes különlegesség a fekete tusefíratok, tulajdonjegyek sorozata. Szórványosan VIII—IX. és X—XII. sz.-i edénytöredékek is napvilágra kerültek. Külön fejezet foglalkozik Karakorum iparának különböző termékeivel, Jevtyuhova tollából. Karakorum gyöngyeit, csont tárgyait Levasova, az építőanyagokat Kizseljov tárgyalta.

Utolsóként Kizseljov tanulmányát közli a kötet a konduj-i palota ásatásáról.

Nem lehet egyetérteni azzal a könyvben több helyen észrevehető felfogással, amely a Karakorum lakosságára, pontosabban a feltárt részek lakosságára vonatkozó megfigyeléseket mint mongol sajátosságokat általánosítja (pl. 181. o., az előkerült kevés vadállatcsontból azt következtetik, hogy a mongolok csak sportként foglalkoztak vadászattal, 225. o.: szembeállítják a kínai kerámika hatását a helyi mesterek alkotásaival, stb.). Rubruquis híradása, de más források és a leletanyag alapján (kínai mesterjegyek!) tudjuk, hogy Karakorumot, és valószínűleg a mongolok többi városát is, a legkülönbözőbb etnikai összetevőkből álló lakosság lakta (még franciák, magyarok is voltak ott!), a többséget azonban kínaiak (főleg kézművesek) és kisebb mértékben középkori mohamedánok (kereskedők) alkották. Hogy a kínai negyedben kevés vadesont került elő, nem jelenti, hogy a mongolok csak sportból vadásztak. Így aztán nem kell fűresálni azt sem, hogy kevés juhnyíró ollót találtak. A mongolokat talán a fel nem tárt jurta-kerületekben kellene keresnünk. Kérdéses még az „útkeresztződésnél álló ház” phagspa írásos „idzsi” pecsétje is. Idzsi-t semmiképpen nem lehet kiolvasni belőle (ez rongált felszíne és a rajz ellenére is világos), valószínű, hogy kínai név vagy szó átírása. Ebben az összefüggésben kérdéses, hogy a hirhir-i temető valóban Jiszünke és apja, Dzsocsi-Kaszar (Dzsingisz bátyja) hozzátartozóit őrzi-e. Még valószínűtlenebbé válik ez, ha figyelembe vesszük, amit a mongolok XIII—XIV. sz.-i kertetési szokásairól tudunk (semmi adatunk nincs megáztatásokról!). A „Dzsingisz köve” egyáltalán nem temetési felirat, még a szerzők által idézett fordításokban sem. Sőt merésznek tűnik erre az egy adatra hivatkozva a várost Jiszünke beneficiumának tartani, hiszen a feliraton erre semmi sem utal.

A szerzők maguk sem állanak távol a városok lakosságának ilyen felfogásától, hiszen a leletek tárgyalásánál kínai párhuzamokat keresnek mindenütt, ahol nem a hadsereg felszereléséről van szó. Mindez természetesen nem befolyásolja azokat a következtetéseket, amelyek a mongol társadalom szükségletei alapján létrejött város-fejlődésre vonatkoznak.

Érthető, hogy ez az úttörő munka egyes kérdéseket megoldatlanul hagyott, másokat vitatható módon oldott meg. Ezek közül legfontosabb a négy város abszolút és relatív időrendje. Az adott korban és viszonyok között általános a datálási bizonytalanság. Nehezíti a dolgot, hogy a pénzek és a kerámika nem alkalmasak a kor meghatározására (jóval korábbi pénzek vannak túlsúlyban). Karakorum két égési rétege komoly segítség lenne, de a szerzők szerint a rengeteg beásás, átépítés régebbi leleteket felsőbb szintbe, újabbakat alsóbbba juttatott, ezen csak további ásatások esetleg zavartalan rétegsora segíthet. Ögödej palotája lehetne a másik támpont, ennek azonosságát a feltárás valószínűvé tette. Az alóla előkerült buddhista épülettel kapcsolatban talán inkább Jevtyuhovának van igaza, aki korábbra keltezte a festményeket, mint Kizseljov. Relatív időrendhez más adatunk nincs, mint az architektúra változása (Ögödej palotája és Konduj között: „kiérlelt formák, gazdagabb díszítés”), az épületdíszek eltérése (Hirhir és Karakorum, ill. Dün-Terek között „más típusú ereszdíszek” alapján).

Sok olyan feladat maradt, amit a legközvetlenebb expedíciók céljából lehetne tűzni. Karakorum jurta-kerületei izgalmas mongol anyagot tartalmazhatnak. Meg kellene keresni a Közép-Ázsia sötét Európa felé mutató szálakat. Azonosítani kellene a Rubruquis által említett épületeket: az udvari imkók nagy palotáit, a 12 bálványcsarnokot, köztük azt, amiről a híres és a könyvben eléggé ki nem aknázott Erdeni dzu-i felirat szól (még Möngke építtette, 1311-ben és 1342—46-ban javították), a két mosét és a keresztény templomot. Rendkívül fontos lenne megtalálni a város különböző temetőit!

Végül megemlítnék külön is néhány olyan megfigyélést, ami máris párhuzamosítható a mi jelenségeinkkel. Tanulságos, mennyire vigyázni kell a sokkal régebbi, a forgalomba kibocsátási helyüktől távol újra belekerült pénzekkel, de még keramikával, fém-készítményekkel (pl. tükrök) is. Előkerültek rangjelző díszfegyverek (harci csákány, különleges formájú nyilak). Említenünk kell a Keleten is meglevő színszímbőlkat (vörös cserép csak a császári, vagy azzal kapcsolatban levő családok épületeinek jár). Érdekes és nem minden szempontból megnyugtató a nyilak fejlődésének tárgyalása. A vágó típusú (kétélű) nyilak a szabályával terjednek el nálunk is, ez hadászati okokra mehet vissza. De nem köthetők automatikusan a „lovass taktika” terjedéséhez, még kevésbé a kengyel megjelenéséhez (205. o.). A háromélű népvándorláskori nyilak nem lovastaktikához valók?

Nem állíthatjuk, hogy Kizseljov könyvének általános tanulságai minden további nélkül érvényesek lennének a mi időben, térben is elég távol eső viszonyainkra. Mindenesetre elgondolkodtató eredményt kapunk, ha az ipar elkülönülése, központok szükséges léte, a szomszédos nagy birodalom szerepe stb. összefüggéseibe a mi népvándorláskorunk megfelelő jelenségeit behelyettesítjük.

Tomka Péter

H. Steininger, Die Münzdatierte Keramik des Mittelalters und der frühen Neuzeit in Österreich. Wien, 1964. Verlag Notring der wissenschaftlichen Verbände Österreichs. 214 lap, 3 térkép, 18 tábla.

A középkori agyagművesség emlékeinek pontos korhatározása régen foglalkoztatta a kutatókat, amely e nehéz feladatot megoldásához elsősorban a cserépedényekre rejtett pénzleleteket hívja segítségül.

Az osztrák középkori agyagművészetről mindeddig aránylag keveset tudunk; érthető érdeklődéssel vettük tehát kézbe H. Steiningernek az ausztriai pénzzel kelte-

zett középkori (XII. század elejétől 1500-ig) és korai újkori (1500-tól a XVIII. század végéig) kerámiáról szóló könyvét. Számunkra az osztrák anyag megismerése azért is fontos, mert az ausztriai agyagművesség szoros kapcsolatban volt a magyarországgal; a középkor és az újkor folyamán — elsősorban kereskedelmi úton — az ausztriai cserépedények bizonyos fajtái tömegesen jutottak el hozzánk.

A szerző szakdolgozata áttekintést ad a század elejétől szórványosan közzétett anyagról, közte a pénzekkel keltezett cserépedényekről is.

„A pénzzel keltezett cserépedények kapcsolata a környezethez” c. fejezetben az elrejtés okát nagyobb politikai eseményeknek vagy személyes körülményeknek tulajdonítja. A szerző főleg hadieseményekre, a szomszédos népek betöréseire következtet, hangsúlyozva, hogy tulajdonosaiknak nemcsak az idegen, hanem a saját katonaságuk elől is biztonságba kellett helyezniük értékeiket. Az elrejtés okai az újkorban elsősorban török betörések, paraszti mozgalmak és vallásháborúk voltak. Azoknál a leleteknél, amelyek hadieseményekhez nehezen köthetők, véleménye szerint személyes okok játszottak közre. Felsorolja azokat a leleteket, amelyek elrejtését hadi vagy történeti eseményekhez kapcsolja. Véleménye szerint közülük aránylag sok a magyarok támadása vagy a Magyarországot is végigpusztító hadiesemény miatt jutott az elrejtés sorsára. A leletek közül egyet a mongol támadás, egyet III. András betörése, négyet Mátyás ausztriai hadjárata, négyet a Mátyás halála utáni ausztriai harcok, hatot a török 1529. és 1532. évi hadjárata, tizet Bethlen Gábor támadása, tizenegyet az 1683. évi török hadjárat, egyet pedig a Rákóczi szabadságharc következményének tart. Ezek a leletek többségükben a középkori Magyarországot nyugati szélén (Burgenland), vagy ezzel szomszédos területen (Alsó-Ausztria, Kelet-Stájerország) kerültek elő.

A szerző szerint az összes ismert lelet több mint kétharmad részét a településen belül, a többit azon kívül rejtették el. A településen belül leggyakrabban lakóházakban, főleg padlózatuk alatt, kisebb részben a lakóépület környékén, mégpedig a házak kertjében, udvarában vagy a házak fala mellett találtak cserépedényben elrejtett pénzeket. Korábbi építkezések miatt a városokból viszonylag kevesebb lelet került elő. A településen kívüli leleteket szántóföldön, réten, szőlőskertben, erdőben, sziklánál rejtették el s helyüket könnyen és jól felismerhető tárggyal (pl. kidőlt fa, cserje, nagyobb kövek, különféle terepalakzatok) jelölték meg. Cserépedény fedésére szolgáló tárgyat ritkán találtak. Az edényekre több esetben cserépfedőt, esetleg kőlapot helyeztek.

A pénzzel keltezett kerámia katalógusa a leletanyagot elrejtési időrendben, évszázadokra szétválasztva tartalmazza.

„A pénzekkel keltezett középkori és korai újkori kerámia értékelése és eredményei” c. fejezetben az összegyűjtött anyaggal részletesen foglalkozik a szerző és a keltezett anyag alapján a pénzzel nem keltezett edények korát is meg kívánja határozni. A katalógusban felsorolt 255 lelőhelyről csupán 74 lelőhely 91 edénye van meg, tehát csak ezek tanulmányozására nyílt lehetősége. A 255 lelőhelyről összesen 294 edényt említenek: 220 (köztük 35 kincslelet) esetben 1, 32 esetben 2, 2 esetben 3 és 1 esetben 4 tárgyat találtak együtt. A leletek földrajzi helyzeténél szembeűnik, hogy legnagyobb részük az alacsonyabb fekvésű alsó-ausztriai és burgenlandi területekről származik, ezzel szemben az Alpok magas hegyvidékéről lényegesen kevesebbet ismerünk. Az előkerült leletek gyakoriságát, majd az edényformákat tartományonként és évszázadokra szétválasztva vizsgálja.

A cserépedények anyag-összetételéről megállapítja a szerző, hogy a XII. századtól kezdve az agyagot kisebb-nagyobb mértékben soványították. A XV–XVI. században Burgenlandban meszes soványítást is használtak. Grafit hozzákeverése csak nagyon ritkán fordult elő. Alsó-Ausztriából egy ilyen edényt a XII. századból, három pedig a XVI. századból említi. Az edényeket a XIII. szá-

zadtól kezdve ritkábban engobe-val látták el. Ez a XV. században vált általánossá. Az edények általában jól, az erősebben soványított anyagúak keményebbre égtek ki. Általában a világosabb színű edényeket vonták be mázzal. Az első mázas edény, amelyet kívülről mázaztak, Alsó-Ausztriából, a XIII. századból származik. A XV. századtól kezdve, főleg az alsó-ausztriai leletanyagban a mázasedény egyre gyakrabban fordul elő, de a legtöbb edényt belülről borítja máz.

Az edények formáját tárgyalva, először a korongolással foglalkozik. Egy edény kivételével valamennyit korongon készítettek. A szerző azonban nem jelzi a különbséget a kézikorongon és a lábbal hajtott korongon készült edények között. A korai kézikorongra jellemző agyaghurkás felépítést azonban több edény belsejében felismeri. Az edényformákat évszázadok szerint, tartományonként tárgyalja.

A következő fejezetben a pénzzel keltezett edények felhasználásával a pénzzel nem keltezettek korhatározására tesz kísérletet, amelyeket évszázadokra szétválasztva az edények formája szerinti csoportosításban végzett el.

A könyv utolsó fejezetében a kincsek és pénzek elrejtésére vonatkozó szájhagyománnyal foglalkozik. A pénzzel keltezett edények lelőhelyét összehasonlította a kincsek és pénzek elrejtésével kapcsolatos szájhagyomány földrajzi elhelyezkedésével, s ennek eredményeként megállapítja, hogy ahol sok elrejtett lelet került felszínre, ott sok pénz, kincs elrejtésére vonatkozó szájhagyomány keletkezett. Felsorolja, hogy a hagyomány szerint kik elrejtették el, milyen elrejtési helyet és edényformát emlegetnek. E kutatásának eredményességét három olyan középkori és újkori lelettel bizonyítja, amelynél a szájhagyomány egyezik a felszínre került lelettel.

H. Steininger könyvéből első ízben kaptunk tájékoztatást Ausztria pontosan keltezett középkori és újkori kerámiájáról. Közzétételével nemcsak az osztrák, hanem a vele szomszédos országok középkori agyagművességének kutatása is felhasználható anyagot kapott. A katalógus alapos gyűjtőmunkáról tanúskodik. Az elrejtés okait vizsgálva a hadieseményeknek, hadjáratoknak a valóságosnál nagyobb jelentőséget tulajdonít. A török 1532. évi hadjáratánál Alsó-Ausztria nyugati részéből származó leleteket aligha a török támadás miatt rejtették el, amikor a törökök csak Alsó-Ausztria keleti részéig jutottak el. Ugyanezt mondhatjuk el Bethlen Gábor 1619. és 1620. évi hadjáratával kapcsolatosan is. Ilyen okokra inkább azoknál a leleteknél gondolhatunk, amelyek a seregek vonulási irányában vagy környezetében kerültek felszínre. A leletek részletesebb társadalomtörténeti vizsgálata (pl. egy-egy lelet mekkora értéket tartalmazott, az elrejtett leletek gyakoribb válása a középkor végén és az újkorban, a pénzforgalom növekedése, újabb társadalmi rétegek tevékenyebb bekapcsolódása az árutermelésbe és a pénzforgalomba) az elrejtő társadalmi helyzetére és az elrejtés okára több fényt deríthetett volna. A katalógus még teljesebb lenne azzal, ha az egyes leletekben előforduló pénzek darabszámáról, az újkoriaknál a legkorábbi és a legújabb pénzek verési évről is említést tenne. A cserépedények részletes, elsősorban statisztikai jellegű vizsgálatánál az összefoglaló értékelés hiányát érezzük. A rendelkezésre álló anyag alapján vázlatos értékelést is adhatott volna: anyagában, színében, formájában, díszítésében milyen jellegzetességei vannak egy-egy évszázad vagy korszak kerámiájának. A kutatás legtöbbet az egész anyag fényképes közlésével nyert volna, ezért a kötet nagy hiányossága, hogy a tanulmányozott 91 cserépedényből a szerző csupán 48 edény képét adja. A három térkép az anyag áttekintését könnyebbé és szemléletesebbé teszi, a rotaprint eljárással készült szöveg kivitele tökéletes.

A közölt cserépedények némelyike a magyarországi pénzzel keltezett edényekhez hasonlít. A H. Steininger által bemutatott anyag azonban még számos, magyar gyűjteményben levő, Ausztriából behozott agyagedény pontosabb keltezéséhez is hozzásegít bennünket.

Parádi Nándor

I. Scollar, Archäologie aus der Luft. Arbeitsergebnisse der Flugjahre 1960 und 1961 im Rheinland. Schriften des Rheinischen Landesmuseums Bonn. I. Düsseldorf 1965. Rheinland-Verlag. 55 lap, 8 szövegközi kép, 71 tábla.

Az angol szerzőt a bonni Rheinisches Landesmuseum 1959-ben bízta meg a Rajnai Tartomány területének régészeti célokból légi úton történő átkutatására. Tanulmánya az első két év kutatásainak eredményeit foglalja röviden össze.

I. Scollar a bevezetésben, amelyben a jelen munka tárgyát képező kutatás történetét vázolja, leszögezi, hogy munkája nem kíván kézikönyv lenni, mégsem kerülheti el, hogy a régészeti légifényképezés alapfogalmait és alapismereteit rövidre szabva és főként saját tapasztalatai alapján ne tárgyalja. Éppen ezért rövid fejezetet szentel a régészeti légifényképezés múltja és bibliográfiája ismertetésének is.

Az „Archäologie aus der Luft” gerincét a régészeti légifényképezés metodikájának tárgyalása képezi. Ismereti azokat a tényezőket, amelyek a domborzatban is megnyilvánuló, vagy a talajban rejtőzködő régészeti objektumokat a magasból észlelhetővé teszik. Előbbiek általában az árnyékhatast révén érzékelhetők, míg utóbbiak nyomára a talajnak az eltérő összetételéből, szerkezetéből, nedvességtartalmából adódó elszíneződése vezethet. Igen szembetűnően jelentkezhetnek még a régészeti objektumok a talajt borító növényzet fejlődésében, színében, beéredési fokában mutatkozó eltérésekben is. E téren igen figyelemre méltók azok a grafikonokkal, sematikus ábrákkal szemléltetett fejtegetései, amelyek arról számolnak be, hogy az egyes vetemények miként reagálnak fejlődésük különböző szakaszában a talajban rejtőzködő régészeti objektumokkal szemben.

Összefoglalóan foglalkozik a terepnek régészeti légifényképek készítésére való alkalmasságával. Ennek elbírálásánál, sajnos, nem lépi túl az általa berepült vidék, ill. saját megfigyelési keretét. Így azután az olvasó, aki a cím alapján szintetikus tanulmányt várna, csak egy bizonyos területen végzett kutatásokról kap tájékoztatást.

Áránylag részletesen tárgyalja még a szerző a légifényképezés szervezési és technikai kérdéseit. De itt is csak az adott körülményeket írja le, amelyeknek számunkra különösebb jelentőségük nincs.

A kötet szövegrészéhez egy térkép és egy katalógus csatlakozik még, amely feltünteteti a repülések során felderített régészeti objektumokat. Kár, hogy a térképeken a lelőhelyek nincsenek sorszámmal ellátva, aminek következtében nem lehet azokat a katalógussal egyeztetni.

Végül 71 táblán 97 pompás légifénykép egészíti ki I. Scollar könyvét. Viszont alapjában véve ez annak kiértékelő része. A képeket ugyanis témák szerint csoportosította (Őskori lelőhelyek: sírok; Római lelőhelyek: táborok, telepek, utak; Római lelőhelyek: villák; Közép- és újkori lelőhelyek; Datálatlan lelőhelyek; Légifényképezési technikai szempontok alapján kiválasztott képek). Nemcsak bemutatja a képeket, hanem a terep-, talaj- és nö-

vényszeri viszonyok közlésén túlmenően le is írja a rajtuk látható jelenségeket és azokat magyarázni is igyekszik.

Bármennyire is felmérhetetlenül hasznos a régészet számára az I. Scollar által végzett munka, működése nem haladta meg a régészeti légi felderítés keretét és nem merítette ki mindazokat a lehetőségeket, amelyeket ez a modern kutatási mód egyáltalában nyújthat. Tevékenysége ugyanis abból állt, hogy amennyiben a gondosan és tervszerűen előkészített repülés közben szabad szemmel valamilyen régészeti objektumot észlelt, úgy azt kézi kamerával, ferde szögből lefényképezte. E fontos dokumentumok értékét még fokozta azáltal, hogy a lelőhelyeket a repülés befejeztével térképen igyekezett rögzíteni, majd pedig helyszínlelést is végzett, amidőn a talajtani és növényzeti viszonyokat is pontosan feljegyezte.

A légifényképezés azonban a felderítésen és dokumentáción messze túlmenően is kiaknázzható. Mindamellett tüzetesebb interpretálásra a ferde tengelyű felvételek már nem felelnek meg, csak a függőlegesek, bármennyire is mutatósabbak az előbbiek. Helytálló ugyan a szerzőnek az a megállapítása, hogy a régészeti objektumok bizonyos esetekben csak bizonyos szögből válnak észlelhetővé. Indokolja a ferde fényképezést az is, hogy számos régészeti objektum részletei csak alacsony magasságban történő repülés esetén realizálhatók, viszont alacsony repülés mellett a sorozatban történő függőleges felvételt készítés költségesebb. A ferde tengelyű légifényképek azonban csak korlátozottan interpretálhatók. Rólik a régészeti objektumok térképen pontosan nem rögzíthetők. Nem alkalmasak metrikus feladatok elvégzésére sem. Márpedig számunkra igen lényeges momentum az, hogy egy olyan objektumot, amelyet földi figyellel (terepbejárással) nem lehet észlelni, térképen pontosan rögzíthessünk. Továbbá, hogy nagy kiterjedésű, avagy erősen tagolt domborzatú terepen levő objektumokat (pl. földvárakat) könnyen felmérhessünk. Különben is sztereofényképpárt gyakorlatilag csakis függőleges felvétellel lehet készíteni. Márpedig ha az objektumban jelentkező szintkülönbségeket (pl. építmény, földszán magasság) mérni is óhajtjuk, ez nélkülözhetetlen.

I. Scollar munkája tehát tényleg nem tekinthető kézikönyvnek, sem szintetikus tanulmánynak, bár sok érdekes és tanulságos megfigyelést ír le benne. Ugyanakkor viszont azt sem mondhatjuk a könyvről, hogy az egy földrajzi terület légi úton történő régészeti felderítését foglalja össze, hiszen a kutatott és tárgyalt területnek csak egyes részeit repülte be. Táblái sincsenek topográfiai követelményeknek megfelelően rendezve. Így a kérdéses könyv inkább csak előzetes beszámoló jellegű. Mindamellett számunkra már csak azért is igen tanulságos, mivel belőle fogalmat alkothatunk arról, hogy milyen segítséget nyújthat a régész számára a légifényképezés. Igen öröndetes lenne, ha a magyar régészeti kutatás a légifényképezés területét illetően csak megközelítően hasonló eredményességű munkásságról, megközelítően pompás tanulmányban tudna beszámolni.

Pataj Pál

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1967. VI. 24. — Példányszám: 800 — Terjedelem: 15,24 (A/5) ív

67.64029 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

<i>Wessetzky Vilmos</i> : M. Schiff Giorgini, C. Robichon és J. Leclant közreműködésével, Soleb I	243
<i>Makky János</i> : R. Hope Simpson, A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites	244
<i>Szilágyi János György</i> : A. Greifenhagen, Antike Kunstwerke	245
<i>Szilágyi János György</i> : B. Segall, Tradition und Neuschöpfung in der frühalexandrinischen Kleinkunst	245
<i>Szabó Kiklós</i> : H.—V. Herrmann, Die Kessel der orientalisierenden Zeit	246
<i>Mócsy András</i> : Fontes Minores Latini III	247
<i>Szentlélek Tihamér</i> : H. Deringer, Römische Lampen aus Lauriacum	247
<i>Bóna István</i> : B. Svoboda, Čechy v době stěhování národů	248
<i>Tomka Péter</i> : C. B. Киселев, Л. А. Евтюхова, Л. Р. Кызласов, Н. Я. Мерперт, В. П. Левашова, Древнемонгольские города (Ősmongóliai városok).....	250
<i>Parádi Nándor</i> : H. Steininger, Die münzdatierte Keramik des Mittelalters und der frühen Neuzeit in Österreich	251
<i>Patay Pál</i> : I. Scollar, Archäologie aus der Luft	253

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Я. Харматта</i> : Торговые пути между Карпатским бассейном, Северной Италией и Грецией в эпоху раннего железа	133
<i>К. С. Поци</i> : Датировка городских стен Скарбантии	137
<i>И. Холл</i> : Средневековые городские стены г. Шопрона	155

СООБЩЕНИЯ

<i>В. Т. Добоши</i> : Новая верхнепалеолитическая стоянка на Большой венгерской низменности — <i>Й. Штибер</i> : Анализ древесного угля лессового профиля из Мадараша	184
<i>Д. Габлер</i> : Новый камень с надписью из лагеря в Аче	194
<i>Д. Чаллань</i> : Рунические секейско-венгерские знаки из Боньхи	198
<i>Э. Лочи</i> : Средневековые церкви Алхевиза и Бекашмедьера	200

ОБОЗРЕНИЕ

<i>И. Диенеш</i> : Эржебет Ф. Ваттаи	214
<i>Я. Харматта</i> : Археология, лингвистика и древняя история	215
<i>Д. Шимони</i> : Выступление Дюлы Ласло на Славянском Семинаре	216
Археологические исследования в 1966 году	217

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Силади</i> : Acta Archaeologica Том XVIII	239
<i>Я. Харматта</i> : Vértess L., Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon (Памятники древнекаменного и переходного каменного века в Венгрии)	240
<i>И. Бона</i> : Alt-Thüringen, том VIII	241
<i>Л. Вертеш</i> : A. Leroi-Gourhan, Préhistoire de l'art occidental	242
<i>В. Вешиетики</i> : M. Schiff Giorigni, при сотрудничестве C. Robichon, J. Leclant, Soleb I	243
<i>Я. Маккаи</i> : R. Hope Simpson, A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites	244
<i>Дб. Я. Силади</i> : A. Greifenhagen, Antike Kunstwerke	245
<i>Дб. Я. Силади</i> : B. Segall, Tradition und Neuschöpfung in der frühalexandrinischen Kleinkunst	245
<i>М. Сабо</i> : H.—V. Herrmann, Die Kessel der orientalisierenden Zeit	246
<i>А. Мочи</i> : Fontes Minores Latini III	247
<i>Т. Сентмелеки</i> : H. Deringer, Römische Lampen aus Lauriacum	247
<i>И. Бона</i> : B. Svoboda, Čechy v době stěhování národů	248
<i>П. Томка</i> : C. B. Киселев, Л. А. Евтюхова, Л. Р. Кызласов, Н. Я. Мерперт, В. П. Левашова, Древнемонгольские города	250
<i>Н. Паради</i> : H. Steininger, Die münzdatierte Keramik des Mittelalters und der frühen Neuzeit in Österreich	251
<i>П. Патаи</i> : I. Scollar, Archäologie aus der Luft	253

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

<i>J. Harmatta</i> : Routes commerciales entre le Bassin des Carpathes, l'Italie du Nord et la Grèce au premier âge du Fer	133
<i>K. Sz. Póczy</i> : La datation de l'enceinte de Scarbantia	137
<i>I. Holl</i> : Les murs d'enceinte médiévaux de Sopron	155

NOTES ET INFORMATIONS

<i>V. T. Dobosi</i> : Une station du paléolithique supérieur dans la Plaine Hongroise — <i>J. Stieber</i> : L'analyse des charbons de bois du profil de loess de Madaras	184
<i>D. Gabler</i> : Un nouveau monument de pierre inscrite provenant du camp d'Ács	194
<i>D. Csallány</i> : Signes runiques siculo-hongrois trouvés à Bonyha	198
<i>E. Lócsy</i> : Les églies médiévales d'Alhéviz et de Békásmegyér	200

Ára: 30,— Ft

Előfizetés egy évre 40,— Ft

INDEX: 25 106

CHRONIQUE

<i>I. Dienes: Elisabeth F. Vattai</i>	214
<i>J. Harmatta: Archéologie, linguistique et préhistoire</i>	215
<i>D. Simonyi: Intervention à la communication de Gyula László, faite au Séminaire Slave</i>	216
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1966</i>	217

LIVRES

<i>J. Szilágyi: Acta Archaeologica ASH. XVIII</i>	239
<i>J. Harmatta: L. Vértés, Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon</i>	240
<i>I. Bóna: Alt-Thüringen. Tome VIII</i>	241
<i>L. Vértés: A. Leroi-Gourhan, Préhistoire de l'art occidental</i>	242
<i>V. Wessetzky: M. Schiff Giorgini en collaboration avec C. Robichon et J. Leclant, Soleb I</i>	243
<i>J. Makkay: R. Hope Simpson, A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites</i>	244
<i>J. Gy. Szilágyi: A. Greifenhagen, Antike Kunstwerke</i>	245
<i>J. Gy. Szilágyi: B. Segall, Tradition und Neuschöpfung in der frühalexandrinischen Kleinkunst</i>	245
<i>M. Szabó: H.—V. Herrmann, Die Kessel der orientalisierenden Zeit</i>	246
<i>A. Mócsy: Fontes Minores Latini III</i>	247
<i>T. Szentlélek: H. Deringer, Römische Lampen aus Lauriacum</i>	247
<i>I. Bóna: B. Svoboda, Čechy v době stěhování národů</i>	248
<i>P. Tomka: Sz. V. Kiszeev—L. A. Evtjuhova—L. R. Kyzlaszov—M. J. Merpert—V. P. Levasova, Anciennes villes de la Mongolie</i>	250
<i>N. Parádi: H. Steiniger, Die münzdatierte Keramik der Mittelalters und des frühen Neuzeit in Österreich</i>	251
<i>P. Patay: I. Scollar, Archeologie aus der Luft</i>	253

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az **Akadémiai Kiadó-nál**, Budapest, V., Alkotmány utca 21.,

telefon: 111—010. MNB egyszámú száma: 46; csekkbefizetési számla: 05.915.111-46,

az **Akadémiai Könyvesbolt-ban**, Budapest, V., Váci u. 22., telefon: 185—612,

a **Posta Központi Hírlap Iroda 1. számú Hírlapboltjában**,

Budapest, V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Csekkszámú száma: egyéni 61.0633
MNB egyszámú száma: 8.

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.